

MAGYAR-
ORSZÁG

GLOBÁLIS
TÖRTÉNETE

CORVINA

1869-2022

Szerkesztette: Laczó Ferenc és Varga Bálint

MAGYAR-
ORSZÁG
GLOBÁLIS
TÖRTÉNETE
1869-2022

Szerkesztette:
Laczó Ferenc és Varga Bálint

CORVINA
2022

Rövidítések jegyzéke és a nem latin betűs nevek átírása

CIA *Central Intelligence Agency*

ENSZ *Egyesült Nemzetek Szervezete*

IMF *Nemzetközi Valutaalap (International Monetary Fund)*

KGST *Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa*

KISZ *Kommunista Ifjúsági Szövetség*

KKI *Kulturális Kapcsolatok Intézete*

MSZMP *Magyar Szocialista Munkáspárt*

NATO *Észak-atlanti Szerződés Szervezete (North Atlantic Treaty Organisation)*

NDK *Német Demokratikus Köztársaság*

NSZK *Német Szövetségi Köztársaság*

WHO *Egészségügyi Világszervezet (World Health Organization)*

A nem latin betűs neveket magyar átírásban közöljük, ugyanakkor ahol a nemzetközileg leggyakrabban használt angol átírás ettől jelentősen eltér, ott az adott nevet a könnyebb beazonosíthatóság érdekében az első említéskor zárójelben angolul is megadjuk.

Bevezető

Az olvasó által kézben tartott kötettel Magyarország modern kori történetének és jelenének újragondolásához szeretnénk hozzájárulni. Könyvünk alighanem az első, az ország modern és jelenkori történetét tárgyaló mű, mely (ha teljességre nem törekszik is) a főbb kulcspontokat úgy tárgyalja, hogy eközben nem a magyar nemzet fogalmára és nacionalista-teleologikus elvére épül. A *Magyarország globális története*, mely 82 szerző közös produktuma, ehelyett az ország és lakosainak komplex transznacionális kapcsolataiból és beágyazódottságaiból indul ki. Teszi ezt annak érdekében, hogy nagy hatású, sőt gyakran meghatározó jellegű, de mégis csak kevésbé ismert vagy nem kellően figyelembe vett történeteket beszéljen el és elemezzen.

E könyv tudományos színvonalon, ugyanakkor közérthető stílusban megírt kísérlet arra, hogy érdemben tárgyaljuk, Magyarország milyen módokon volt a globális történelem némileg sajátos, ugyanakkor nagyon is integráns része az elmúlt mintegy másfél évszázad során. Az olvasó által kézben tartott kötetet korántsem összegzésnek és lezárásnak szánjuk. Reményeink szerint az itt összegyűjtött, újszerű és izgalmas írások sokkal inkább inspiratív beszélgetések és számos további kutatás kiindulópontjaiként szolgálnak majd.

Közvetlen inspirációforrásunkul az elmúlt években megjelent, hasonló felépítésű kötetek szolgáltak. A Patrick Boucheron által szerkesztett, 2017-ben kiadott *Histoire mondiale de la France* (Franciaország világtörténelme; mely két évvel később *France in the World: A New Global History* címmel angol fordításban is kiadásra került) nemcsak komoly közönségsikernek örvendett és vált számos eszmecsere, valamint több érdemi kritika tárgyává, hanem hamarosan hasonló könyvprojektek sorát is ihlette a környező nyugat-európai államokban. E francia kötettel csaknem egy időben látott napvilágot az Olaszország globális történetét tárgyaló *Storia mondiale dell'Italia*, mire a következő évben, 2018-ban már igazi konjunktúra következett: megjelentek a hasonló koncepció alapján készült, Spanyolország (*Historia mundial de España*), Katalónia (*Història mundial*

de Catalunya), Szicília (*Storia mondiale della Sicilia*), Hollandia (*Wereldgeschiedenis van Nederland*) és Flandria (*Wereldgeschiedenis van Vlaanderen*) globális történeteit tárgyaló könyvek, hogy aztán 2020-ban német és portugál történészek adjanak ki analóg megközelítésű munkákat (*Deutschland: Globalgeschichte einer Nation*, illetve *História Global de Portugal*). Könyvünk tehát maga is egy transznacionális jelenség, az európai országok történetét globális szempontból újragondoló művek része – e kortárs trend öt év alatt ért el Párizsból (esetünkben: Maastrichton és Lipcsén keresztül) Budapestre.

Természetesen némileg más a világtörténelem kulcstémáit és csomópontjait a nyugat-európai centrumból (Franciaország, Hollandia, Flandria), időnként nagyhatalmi státusra szert tevő, máskor a centrum és a félperiféria között ingázó országokból és régiókból (Németország, Portugália, Spanyolország, Katalónia, Olaszország, Szicília), és megint más egy kelet-közép-európai kisállam globális kapcsolatain keresztül elbeszélni. Míg a Boucheron által szerkesztett francia kötetet olyan kritika is érte, mely szerint e projekt mindössze a franciák világra gyakorolt tetemes hatásának jól ismert elbeszélését domborítja ki némileg újszerű köntösben, a *Magyarország globális története* semmi hasonlóra nem vállalkozhat. Eleve távol áll ízlésünktől a „magyar géniuszok és világra szóló hatásuk” lelkes és túlzó tárgyalása.

Könnyű belátni, hogy a félperiférián elhelyezkedő, viszonylag mérsékelt erőforrásokkal rendelkező Magyarországra a globális folyamatok jóval nagyobb hatást gyakoroltak, mint fordítva. Ezen félperifériás, európai kisállami pozíció egyúttal azt is jelenti, hogy a regionális (kelet-közép-európai) és európai folyamatok magyar történelemben játszott szerepe olykor jóval nyilvánvalóbb volt, mint a távolabbról érkező hatásoké. Kötetünk egyáltalán nem kívánja elvitatni a regionális és kontinentális fókuszú megközelítések hasznát, ugyanakkor következetesen igyekszik a gyakran e léptékekben vizsgált folyamatokat tágabb összefüggéseikbe is beilleszteni. Meggyőződésünk, hogy az európai történelem globális keretezése elengedhetetlen – ahogy az eurocentrizmust is globális keretben érdemes kontextualizálni, értelmezni és kritizálni.

Magyarország különböző transznacionális folyamatokban játszott szerepét és globális történelemben betöltött helyét kötetünk tehát helyi értékén próbálja kezelni. E realiztikusabb perspektívából nézve Magyarország egy sokrétű és érdemi transznacionális kapcsolatokkal

rendelkező, modern története során a legkülönbözőbb tájakról származó jelenségekkel összefonódó, kelet-közép-európai, sok szempontból félperifériás, ugyanakkor a világban a helyét alapvetően európai államként kereső, ily módon pedig a kolonializmus és a dekolonizációs folyamat globális történetéhez is számos szálon kapcsolódó állam.

Mit értünk globális és transznacionális történelem alatt? Mik lehetnek e megközelítések sajátos hasznai? A transznacionális megközelítések felfutása az utóbbi néhány évtized alighanem egyik legfontosabb fejleménye a történelemtudományban és számos további társadalomtudományban.¹ Az eredetileg a 19. századi ún. nemzeti ébredések korában fogant megközelítések számára a nemzetek számítottak a történelem főszereplőinek és a tudományos vizsgálatok kiemelt tárgyának, míg a „külvilág” egyfajta függeléként jelent csak meg. A transznacionális megközelítés e belső logika primátusának tételezése helyett a határokon átívelő folyamatokra (például világgazdaság, kulturális transzfer, klímaváltozás, migráció) és szereplőkre (vállalatok, egyházak, nemzetközi szervezetek és mozgalmak) helyezi a hangsúlyt.

A transznacionális megközelítésekre közvetlenül építő, azoknál is fiatalabb globális történetírást az egész bolygót átfogó lépték alkalmazása vagy legalábbis a különböző kontinensek összefonódási módjainak kiemelt vizsgálata jellemzi. A globális történet nem feltétlenül jelent globalizációtörténetet. A globális történet utóbbi megközelítés helyenként nyílt teleologikusságát eleve némi szkepszissel szemléli, miközben a nagyon is lényeges globalizációs folyamatok történetéről is összetettebb és pontosabb képet próbál festeni.

A transznacionális és globális történetírás kortárs trendjei elkezdtek lebontani a nemzeti történetírások által korábban büszkén megfestett, a valós történeti folyamatokkal azonban csak szerény közös metszetet felmutatni képes zárt nemzetek képét. E trendek számunkra azt bizonyítják, hogy a transznacionális kapcsolatok és globális beágyazódottságok vizsgálata a valóság gazdagabb és adekvátabb megismerését képes nyújtani. Az effajta kapcsolatok és beágyazódottságok ugyanis bizonyíthatóan már évszázadok, sőt akár évezredek óta komoly hatást gyakorolnak még a legelzártabbnak tűnő rurális közösségek életére is – gondoljunk csak arra, hogy a „legmagyarabb” ízekhez elengedhetetlen paprika is a mai Mexikó területéről került, eredetileg elsősorban Spanyolország „újvilági” terjeszkedésének hatására az „óvilágba”.

Ennek megfelelően könyvünk összeállításakor elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy Magyarország sokrétű, sok szempontból globális hatókörű transznacionális kapcsolatai miként alakították a modern kori és mai magyar társadalmat, gazdaságot, kultúrát és életmódot. Miként lehet a magyarországi politikai folyamatokat transznacionális és globális keretekben értelmezni, különösen tekintettel a rendszerváltozásokra, valamint a demokratizációs és de-demokratizációs folyamatokra? Mit jelentett Magyarország számára a dinamikusan változó, olykor súlyos válságokat megelőző világgazdaságba való beágyazódottság? Hogyan alakították a (tág értelemben vett) magyar kultúrát a transznacionális cserekapcsolatok és globális trendek? Milyen hatással bírt a gyarmatosítás, a rasszizmus és a dekolonizáció Magyarországon? Hogyan fonódtak össze a globális migrációs folyamatok a magyarországi népességmozgásokkal? Hogyan érintette Magyarországot a természeti környezet változása (legyen szó például betegségek elterjedéséről, vagy a klímaváltozás folyamatáról)? Miképp vettek részt transznacionális és globális folyamatokban különböző marginalizált vagy egyenesen üldözött csoportok (zsidók és romák, buddhisták és krisnások, a kínai diaszpóra vagy a helyi szexuális kisebbségek tagjai)?

Könyvünk tehát friss és izgalmas alternatíváját szeretné nyújtani annak a romantikus nacionalizmus korában kialakult, azóta számos ráncfelvarráson átesett, mostanra láthatóan némileg megcsontosodott elképzelésnek, amely a magyarok állítólag a mitikus ősidőkbe visszanyúló és jelenünkig ívelő történetét zárt egységként kezeli. A romantikus nacionalizmus korában e sajátos megközelítés kialakítására azért volt igény, hogy a nemzeti aktivisták elterjeszthessék a nemzeti identitás korábban alig létező formáit. Ezen újszerű és a maga korában igen modern identitás kialakításában kulcsszerepet kapott a múlt nemzetközponti elbeszélése, az elgondolt nemzeti közösség nagyon is valós tagjai számára ugyanis ezen elbeszélés által vált átélhetővé az elmúlt századok, a jelen, és az eljövendő generációk lényegi azonossága. A 21. század derekán a múlt effajta esszencializáló értelmezései azonban egyszerre hatnak valóságtól idegennek és meglehetősen naivnak.

Kötetünkkel a nemzeti nagyelbeszéléseket nem lebontani, hanem érdemben kiegészíteni és újragondolni szeretnénk; a 'Magyarország' és a 'globális' szavak ennek megfelelően azonos súllyal szerepelnek már a címben is. Az általunk javasolt transznacionális megközelítés ily módon

közéleti, ha úgy tetszik, politikai relevanciával is bír. Az általunk szorgalmazott közéleti relevancia kapcsán Stéphane Gerson a *France in the World*hez írt előszavából érdemes idéznünk: „politikai könyv, amennyiben a politikát nem a valóság egyoldalú értelmezésének vagy pártpolitikai programokkal való azonosulásnak tekintjük, hanem az értelem használatának a kétségbeeséssel szemben. E könyv központi kérdésfelvetése is politikai jellegű: mit jelent egy nemzethez tartozni a mai, globalizált, de mégis nemzetközpontú világban?”²

E fogós kérdésre csakis számos kiváló kollégánk hozzájárulásának köszönhetően próbálhattunk érdemben felelni. A széleskörű és intenzív együttműködést személy szerint nagyon élveztük és belőle rendkívül sokat tanultunk. Talán nem túlzás azt állítanunk, hogy a kortárs magyar történetírás értelemszerűen távolról sem teljes, de több szempontból reprezentatív mintájának tagjai jutnak szóhoz e lapokon. A kötet készítésekor megvalósuló együttműködés remélhetőleg a történettudomány és a szomszédos tudományágak – esetünkben kiemelt módon az irodalomtudomány, a néprajz, az antropológia, a közgazdaságtan, a politológia, a szociológia, a nemzetközi kapcsolatok és a médiatudomány – képviselői közti kooperáció hozzáadott értékéről is meggyőzi majd az olvasót. E sokszínű szerzőgárda szakmai tevékenysége eleve mélyen beágyazódott transznacionális struktúrákba – amit már az is jelez, hogy a modern és jelenkori magyar történelmet (is) kutató szerzőink egy sor ország tudományos intézményeinél állnak alkalmazásban, New Yorktól Pécsig, Amszterdamtól Debrecenig, Londontól Brnóig.

Az alapötlet 2020 szeptemberi felvetését követően számos tervet készítettünk és vitattunk meg, mielőtt belevágtunk volna kötetünk megszervezésébe és szerkesztésébe. Kétféle egyensúly kialakítása a kezdetektől fogva alapcéljaink közé tartozott: a kijelölt témacsoportokat és a glóbusz nagyobb földrajzi egységeit mindenképpen viszonylag arányosan szerettük volna szerepeltetni. E nagyobb témacsoportok a következők voltak: világgazdaság; politikai ideológiák és kormányzati rendszerek; háború és erőszak; migráció; kultúra; vallások; gyarmatosítás, dekolonizáció, rasszizmus, ide értve az „egzotikus” világrészek megismerését; fogyasztás és mindennapi élet; környezet és betegségek; stigmatizált és marginalizált csoportok.

A földrajzi egységeket és a hozzájuk fűződő kapcsolatokat illetően is óvatosan egyensúlyozva próbáltunk előrehaladni. Míg Magyarország

Európa határain túlmutató kapcsolatai különösen foglalkoztattak minket, az ország sűrűbb és gyakran relevánsabb, Európához vagy kifejezetten a kelet-közép-európai régióhoz kötődő kapcsolatait egyes szerzők (érthető okokból) mélyebben és részletesebben tárgyalják. Globális perspektívát nyitó könyvünk tehát valójában egyszerre alkalmaz regionális, európai és globális léptéket. A megkísérelt egyensúlyozás épp abból állt, hogy az eurocentrikus látószöveget és egyoldalúságokat úgy oldjuk, hogy eközben az eurocentrizmus tagadhatatlan magyar történelmi szerepét is kidomborítsuk. Az *Histoire mondiale de la France* kötethez viszonyítva ez azt jelenti, hogy az európai keret e lapokon némileg markánsabb lett, miközben a magyar történelem globális horizontjának felértékelése – reményeink szerint – még újszerűbben hat majd.

Szándékunkban állt továbbá, hogy az egyes korszakokról (mint a duális Monarchia korszakáról, a Horthy-korszakról, az államszocializmusról és a rendszerint 1989-től számított jelenünkről) és a rendkívül sűrű átmeneti évek sajátosságairól egyaránt összetett és kiegyensúlyozott képet fessünk (ennek részeként az 1919-es év „globális pillanatát” például négy kontextusban is szerepeltetjük). Az ismételten felbukkanó témákon keresztül érdemben kívánunk szólni korszakokon átívelő vagy folyamatosan visszatérő kérdésekről is (ide tartoznak a kolonializmus és a dekolonizáció, a háborúk és a nemzeti önrendelkezés kérdései, a demokratizálódás és a feminizmus, a gazdasági válságok és a pandémiák, az amerikanizáció és a sport stb.). Reményeink szerint a globalizáció 1870 körül kezdődő első nagy hullámával nyitó kötetünk a történelem jelenkorunkat jellemző példátlan felgyorsulását is képes illusztrálni.

A transznacionális kapcsolatok és Magyarország globális beágyazódottsága iránti érdeklődésünket a legfőbb jelenségekre és folyamatokra kívántuk fókuszálni, e szándékunk pedig különböző típusú témák vizsgálatát indukálta. Egyes fejezetek globális események és fejlemények (példának kedvéért: a világháborúk, a gazdasági világválságok vagy a klímaváltozás) sajátos magyarországi megjelenési módjaira, valamint a helyi és a globális változások összefüggéseire koncentrálnak. További fejezetek gyakran helyi-nemzeti keretben értelmezett eseményeket gondolnak újra transznacionális módszerek által és tágabb kontextusukba helyezve (ide tartozik például a magyar kisebbségvédelemről, az 1989-es rendszerváltásról és a Bokros-csomag történetéről szóló fejezet). Mások

elsősorban távolabbi világrészekről származó jelenségek magyarországi megjelenését és hatását domborítják ki (így például az indiai eredetű vallások híveinek történeteit, a latin-amerikai kultúra helyi recepcióját vagy éppenséggel a kelet-ázsiai cégek befektetéseit), megint mások viszont épp magyarok a világ különböző tájain és szféráiban játszott eltérő szerepeit helyezik előtérbe (az észak-amerikai tudománytól és az észak-afrikai műszaki szakértelemtől a közel-keleti terrorizmus elleni küzdelmen át a svájci prostitúcióig).

Nem vállalkozhattunk arra, hogy a modern Magyarország globális beágyazottságainak átfogó történetét tárjuk az olvasó elé – meggyőződésünk, hogy a teljesség eleve nem elérhető cél és minden, emberi társadalmak múltjáról és jelenéről szóló könyv bizonyos elvek szerint hangsúlyoz folyamatokat. A minket érdeklő kérdések megválaszolásához inkább azt a módszert választottuk, hogy a magyar(országi) relevanciával bíró transznacionális folyamatokat egy-egy jellemző ponton ragadjuk meg. Az egyes fejezetek mind a főcímükben megnevezett kulcseményekből kiindulva vázolják fel (az alcímekben jelzett) szélesebb témáikat.

Az így létrejött könyv számos narratívából áll és elsőre talán töredékesnek is hat. Úgy gondoljuk, hogy az imént tisztázott szerkesztési elveink ismeretében a figyelmes olvasó számára azonban így is kirajzolódik egy összkép. Amennyiben a Magyarország története iránt érdeklődő nagyközönség számára sikerül néhány újdonsággal szolgálunk és közben felkeltjük a globális történeti megközelítéshez korábban szkepszissel viszonyulók érdeklődését is, már megérte belefognunk e kísérletbe.

■ Jegyzetek

- [1](#) A transznacionális történetírás módszertanáról magyarul alig van elérhető irodalom. A téma egyik legjobb összefoglalója: Olstein, Diego: *Thinking history globally*. Basingstoke, 2014.
- [2](#) Gerson, Stéphane: Preface to the English-language edition. In: Boucheron, Patrick (szerk.): *France in the world. A new global history*. New York, 2019. XIX. Az idézetet Varga Bálint fordította.

Laczó Ferenc – Varga Bálint

1869

Elindul az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció

Tudás- és tárgyáramlás Ázsiából Magyarországra

1868 szilveszterének napján egy magyar és egy osztrák utas szállt fel a Triestből Alexandriába induló gőzös fedélzetére. Noha végső úti céljuk azonos volt, az utóbbi mindent elkövetett, hogy a másik ne tarthasson vele, annak pedig nem is állt szándékában elutazni. E napon mégis ugyanazon a hajón hagyták el Európát.

Életük számos tekintetben párhuzamos pályát írt le, és nem először keresztezte a másikét. Mindketten részt vettek az 1848-as forradalmakban, Karl von Scherzer a bécsiben, Xántus János a magyarországiában. A bukás után mindketten emigrációba kényszerültek, de Scherzer hamar bocsánatot nyert, és sok más osztrák–német liberális forradalmárhoz hasonlóan a Bach-rendszer modernizációs programjának szolgálatába szegődött. Az osztrák Novara hadihajó 1857–1859-es útja során, amikor első alkalommal került meg a Földet német anyanyelvű legénység, már ő volt az expedíció tudományos vezetője. Az általa szerkesztett úti beszámoló a centralizált, neoabszolutista Ausztria globális ambícióit tükrözte, és bestseller lett az egész német nyelvterületen.

Az osztrák gazdasági élet szereplői az 1860-as évek elejétől sürgették egy olyan újabb expedíció elindítását, ami a nyugati hatalmakéhoz hasonló diplomáciai és kereskedelmi szerződés megkötéséhez vezetne a három szuverén kelet-ázsiai királysággal, Sziámmal (ma Thaiföld), Kínával és Japánnal. Az expedíció elindulását – melynek kereskedelmi és tudományos vezetője ismét Scherzer lett – több nemzetközi (osztrák–porosz ellentét, a rövid ideig mexikói császár Habsburg Miksa kivégzése) és belpolitikai (a magyar–osztrák viszony rendezetlensége) tényező hátráltatta, s végül 1868. október 18-án került rá sor.

Az addigra megkötött osztrák–magyar kiegyezés értelmében Magyarországnak 30%-os részt kellett vállalnia a költségekből, illetve szakembereket biztosítani a diplomáciai kiküldöttek és az ún. kereskedelmi

jelentéstevők közé. Habár a magyar kormány megpróbálta mozgósítani a hazai gazdasági élet szereplőit, a Magyar Tudományos Akadémia szakemberei szkeptikusak voltak az expedíció gazdasági előnyeit illetően. Annál kecsesetebbnek tartották a tudományos lehetőségeket, egy természettudományi gyűjtő kiküldése érdekében közben is jártak Eötvös József kultuszminiszternél. Eötvös a bécsi kormányzat ellenállását legyűrve elérte, hogy Xántus 1868. december 31-én a már úton lévő expedíció után indulhasson azzal a megbízással, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum és más hazai tudományos intézmények számára természettudományi, néprajzi (néprajzi és iparművészeti), könyvészeti és numizmatikai információ- és tárgygyűjtést végezzen.

Noha ilyen jellegű és Magyarország határain kívülről származó tárgyak gyűjtése korábban egyáltalán nem tartozott a Nemzeti Múzeum feladatai közé, Eötvös ebben is új irányt kívánt szabni, amikor az 1870. évi költségvetés kulturális fejezetéhez fűzött indoklásában kifejtette, hogy a „múzeumok újabb időben ugyanis oly *rendszeres gyűjtemények táraivá alakultak át*, melyek [...] a tudomány minél tágabb körökben terjesztésére s népszerűsítésére hatalmas tényezőül szolgálnak. Mióta a m[agyar] n[emzeti] múzeum alakult, a tudományok egész ágazatai, ha nem is keletkeztek, de önállóságra, sőt nagy jelentőségre emelkedtek. Ehhez járul, hogy az ország tudományos körei is mindinkább azon meggyőződésre emelkedtek, hogy Magyarországnak történelmi, sőt természettudományi helyes megismerése s megismertetése a szomszéd országok s nemzetek, sőt *az egész föld történelmi és természeti viszonyainak tanulmányozása nélkül nem remélhető*. [...] Elérkezettnek hittem végre az időt, midőn ezen, nemében egyetlen intézetünk [...] az európai hasonnemű intézetek között, tekintettel hazánk sajátos viszonyaira, becsülettel megállhasson.”¹

Erre a feladatra keresett és talált Xántus személyében megfelelő embert, aki az osztrákok elől az Amerikai Egyesült Államokba menekülve több mint egy évtizeden át végzett természettudományi gyűjtőmunkát a washingtoni Smithsonian Intézetnek, és gyarapította gyűjteményeivel a Nemzeti Múzeumot. Részvétele érdekében azonban Eötvösnek nemcsak az osztrákok, hanem magának Xántusnak az ellenállását is le kellett győznie, aki egyfelől előre látta az út során fellépő nehézségeket, másfelől nem szívesen adta fel az Állatkert igazgatói állását, mely (életében először) biztos egzisztenciát jelentett számára. Ezért alakult úgy, hogy Scherzerrel együtt csak hónapokkal később indult a Jóreménység-fokát megkerülő

expedíciós hajók után. Mivel azonban ő a Szezei-csatornán át utazott, végül így is két hónappal azok előtt érkezett Szingapúrba, annak ellenére, hogy közben egy kéthetes ceyloni (ma Srí Lanka) gyűjtőutat is közbeiktatott.

Ez az előny jó lehetőséget biztosított a szingapúri gyűjtőmunkára, de már ekkor beigazolódtak félelmei, melyek miatt eleve nehezen szánta rá magát az útra. Az első nehézséget a hajók hektikus és bizonytalan menetrendje jelentette: míg egyes helyeken, így Szingapúrban és Sanghajban (Shanghaiban) hónapokat kellett várnia rájuk, máshol, például Saigonban és a japán kikötőkben alig néhány napot időztek, így utóbbi helyeken Xántus leginkább csak a kikötői piacokon tudott vásárolni. E nehézségek abból adódtak, hogy a Novara-expedícióval szemben ez egy diplomáciai és kereskedelmi expedíció volt, ami számos tekintetben összeegyeztethetetlen volt egy tudományos és gyűjtőexpedíció igényeivel. Ebből következett az a nehézség is, hogy Xántusnak egyedül kellett végeznie a természet- és néprajzi gyűjtést, a gyűjtött állatok preparálását (az Akadémia által javasolt preparátor utazását az osztrákok visszautasították), a preparáló- és csomagolóanyagok gyakran igen nehéz beszerzését, a csomagolást, a gyűjtött anyagok dokumentálását és útnak indítását, továbbá ún. népismeit, gazdasági és statisztikai jelentések készítését.

Mindezekre rakódtak az osztrákok és magyarok közötti politikai és szakmai ellentétek, melyek már akkor kirobbantak, amikor Scherzer Szingapúrba érkezve a szálloda folyosóján a Nemzeti Múzeumnak küldendő ládák láttán számon kérte Xántuson, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia alattvalójaként miért nem osztja meg gyűjteményeit a pesti és bécsi intézmények között, és arra próbálta utasítani, hogy vegyen részt az Ausztria számára fontos gazdasági, kereskedelmi információk gyűjtésében. Követelését Xántus egyfelől a miniszteri utasításra hivatkozva utasította el, másfelől azzal, hogy „a gyűjtésekre magyar pénz fordítván egyedül, követelését nem tartom méltányosnak, s igen sajnálom hogy nem teljesíthetem. B. Ransonett Bécsi gyűjtőnek igen is szívesen engedendek át kettős példányokat, cserében másokért, de kötelességszerűen és feltétel nélkül egyáltalán semmit sem.”²

Ebben az elutasításban felsejlik a háttérben megbúvó, mélyebb természetű, egyúttal súlyosabb ok: a dualista berendezkedés eltérő indíttatású, de egyöntetű elutasítása. A kiegyezés óta eltelt alig két esztendő nem lehetett elegendő a kényszerű kompromisszum elfogadásához. Míg Scherzer abból a meggyőződésből helyezkedett szembe vele, miszerint a

Habsburg Monarchia fennmaradásának záloga a centralizált bécsi kormányzás, és a magyar kiegyezés a német egység osztrák vezetéssel történő megvalósulásának akadálya, addig a hosszú emigrációból éppen csak hazatért Xántus Magyarország egyenrangúságának elismerését várta volna tőle. Megalázónak érezte az expedíció osztrák résztvevőinek magyarokkal szembeni viselkedését, és még inkább azt, hogy ahol csak megfordultak, kizárólag osztráknak tüntették fel az expedíciót, és az új konzulátusokon is a régi címert és feliratot használták. Holott magyar részről az expedíciótól azt várták, hogy az út során „messze tengerekre el fog vitetni, távoli országokban fel fog állíttatni az új osztrák–magyar közös kereskedelmi lobogó, mint állami átalakulásunknak és politikai egyenjogúságunknak látható jelképe”³, azaz Magyarország kinyilváníthatja a közjogi helyzetében bekövetkezett alapvető változást.

Az expedíció két hajója 1869 áprilisában érkezett Szingapúrba, ahonnan Bangkokba hajóztak tovább, hogy ott a sziámi királlyal diplomáciai és kereskedelmi szerződést kössenek. Onnan Saigon érintésével előbb Hongkongba, majd Sanghajba hajóztak. Ott az expedíció parancsnoka, Anton Petz admirális nem csak a diplomaták elhelyezésére szolgáló Donaut, hanem a kereskedelmi tudósítokat szállító Friedrich korvetet is maradásra utasította, míg alá nem írják a kínai császárral kötendő egyezményt is. Ezáltal Xántusnak ismét módja nyílt hosszabb gyűjtőutakat tenni Ningpo (Ningbo) környékén és a Jangce (Yangzi) mentén.

Az expedíció mindezek után Japánban folytatódott, ahol számos kikötőt érintett, majd Tokióban a japán kormánnyal is szerződést kötött. Xántus expedícióján belüli helyzete addigra tarthatatlanná vált, annál is inkább, mert az osztrákok közölték, hogy a Dél-Amerikába továbbinduló Donaun már csak egyetlen olyan magyarnak lesz hely, aki teljes egészében a kereskedelmi ügyeknek szenteli magát.

Ilyen előzményeket követően döntött Xántus 1869 októberében az expedícióból történő kilépés és az önálló borneói és jávai gyűjtőút mellett. Ezekre 1870. január és augusztus között az Eötvös által biztosított külön támogatásnak köszönhetően került sor, s mivel – ahogy Xántus maga fogalmazott – végre idejének ura volt, minden korábbinál jobb néprajzi gyűjteményeket hozott össze, miközben az olyannyira vágyott borneói orángutánokat és egy jávai rinocéroszt is sikerült elejtenie.

Csaknem kétévnyi távollét után 200 ládányi gyűjteményével végül 1870. november 4-én érkezett vissza Triesztbe. 155 000 darabot meghaladó természetrajzi, népisme, ásványtani, könyvészeti és numizmatikai gyűjteménye felbecsülhetetlen gyarapodást jelentett a Nemzeti Múzeum különböző osztályai számára. Két új múzeum, a Néprajzi és az Iparművészeti Múzeum alapjait is megvetette. Noha a hazatérése után még három kötetre tervezett összefoglaló munkája végül nem jelent meg, és gyűjteményeinek is csupán kis részeit dolgozták fel, előadásai, számos hírlapi cikke és úti beszámolója így is nagy mértékben alakították a kiegyezést követően fokozatosan polgárosodó és a nagyvilágra egyre nyitottabbá váló magyar társadalom világképét. Annak köszönhetően, hogy a kiegyezés révén Magyarország egyszerre lett nemzetállam és egy birodalom kiemelt befolyású alkotórésze, lehetővé vált, hogy kulturális értelemben, ahogy Eötvös József és Pulszky Ferenc célul tűzte ki, felzárkózzon nyugati társaihoz. Ennek az emancipálódásnak része volt az is, hogy a budapesti Nemzeti Múzeum a 19. század utolsó harmadában olyan ' egzotikus ' néprajzi gyűjteményekre tegyen szert, amilyenekre a függetlenségüket később elnyerő közép- és kelet-európai országok nemzeti múzeumainak már nem volt lehetőségük.

Xántus János háza Pulo Burongban (Borneó) 1870-ben.

Forrás: Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívum, R 5331/35 ltsz.

■ Kapcsolódó fejezetek

[1896 Bíró Lajos kutatóútra indul Új-Guineába](#)

[1919 A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum megalapítása](#)

■ Irodalom

Gyarmati János: *A gyűjtés rabszolgája. A múzeumalapító Xántus János és az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció.* Budapest, 2020.

Néprajzi Múzeum Xántus-gyűjteménye: xantus.neprajz.hu

■ Jegyzetek

- [1](#) Eötvös József: *Kultúra és nevelés*. Összegyűjt., szerk., előszó és jegyz. Mezei Márta. Budapest, 1976. 93. (Kiemelés Gy. J.)
- [2](#) Xántus János levele Pulszky Ferencnek, Hongkong, 1869. június 8. Országos Széchényi Könyvtár Levelestár, Fond VIII/1177.
- [3](#) P. Szathmáry Károly beszéde a Képviselőházban 1870. március 3-án. *Az 1869. évi ápril 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Hatodik kötet*. Pest, 1870. 260.

Gyarmati János

1873

Kolerajárvány és tőzsdekrach

Nemzetközi válságok találkozása Magyarországon

1873-at a magyar közvélemény a „három K” évének tartotta. A három kulcsszó így hangzott: *krach*, *kolera*, *kiállítás*. A krach az 1873. májusi tőzsdeválságra, a kolera az 1872 őszén kezdődő utolsó nagy járványra utalt, de még a harmadik, a bécsi világkiállítás is összefüggött a válságokkal, amennyiben ettől remélték, hogy olyan konjunktúrát teremt, amely elkerülhetővé teszi a pénzügyi összeomlást. Ferenc József császár és király ugyan 1873. május 1-jén megnyitotta a Práterben a félig kész kiállítást, ám ez sem segített a válság elkerülésében, és május 9-ének fekete péntekén Bécsben beütött a „Nagy Krach”.

Munk Adolf, egy nagyváradai ortodox zsidó kereskedő így összegezte az évet öregkori emlékezésében: „1873 nyarán nagy zavar volt, amelyet a nagy krach évének neveznek. Ebben az évben elpusztultak nagy [kereskedő- és bank]házak, és megszűnt sok nagy ház Bécsben, Pesten és a vidéken is. És a nagy kolerajárvány is dühöngött minden országban. A romlás, amely a nagy városokban volt, végigvonult a legmesszibb vidékeken is. A hitelezők elvesztették pénzüket az adósoknál. A magas kamat megette őket. Teljesen lehúzta a bőrüket róluk és a húst is csontjaikról. Végül pedig elszakadt a pénz kötele és eltörött az aranykorsójuk a nagy és sok kamat miatt, amelyet éveken keresztül fizettek.”¹ Érdemes figyelni a bibliai nyelv térbeli hangsúlyaira: a kolera „minden országban” dühöngött, a nagyvárosokból kiinduló romlás „a legmesszibb vidékeken is” végigvonult. Valójában azonban a kereskedő a szemhatárán jóval túlmutató nemzetközi válságjelenségek helyi megnyilvánulásait tapasztalta.

Az ázsiai eredetű kolera több hullámban szántotta végig a 19. századi Európát. A negyedik hulláma 1863 és 1875 között pusztított: Indiából indult, Magyarországra Oroszország felől, Galicián keresztül érkezett. A határárral való védekezést hatástalannak tartották, ezért az erre vonatkozó javaslatot elvetették. Az első megbetegedést 1872. szeptember közepén az északkeleti Máramaros megyei Rahón jelentették. Októberben a járvány már felütötte a

fejét Budán is: egy a Várba, a Ferdinánd laktanyába (ma Hadtörténeti Múzeum) áttelepített galíciai hadtest hozta magával. A járvány az emberek mozgása, a modern közlekedés révén megállíthatatlanul terjedt. Az első hullám 1873 februárjára elcsitult, de április végén a Felvidéken (Liptóban) és az Alföldön (Békésben) már sokkal pusztítóbb erővel kezdődött újra.

A kolera a vasútvonalak és a kikötők mentén terjedt Európa-szerte: 1873 májusában Drezdában, júniusban Münchenben, júliusban Königsbergben és Berlinben bukkant fel. Augusztusban Franciaországban Le Havre kikötője, Itáliában Genova és Nápoly, Angliában Liverpool volt az első gócpont. Az Egyesült Államokba egy Hamburgból induló hajó utasai hurcolták be, amelyről a többség New Orleansban szállt partra. A járvány azután a Mississippi völgyében terjedt tovább észak felé.

Mivel a kolerabaktériumot csak 1883-ban fedezték fel, a járványt legfeljebb a betegek elkülönítésével, a gyülekezés korlátozásával, vásártartási tilalommal és a higiénia fokozott betartásával lehetett kordában tartani. Paradoxnak hangozhat, de az olyan civilizációs vívmányok, mint a vízvezeték/csatornázás is hozzájárultak a kór terjesztéséhez (az ivóvizet főleg a Dunából nyerték, de a szennyvizet is a folyóba vezették). A megbetegedések és halálozások számáról közölt hivatalos adatokkal szemben komoly kételyek merültek fel: 1874 januárjáig a belügyminisztérium kerekítve 450 000 megbetegedés mellett 190 000 kolerahalálozást mutatott ki. A kolerában meghaltak és megbetegedettek aránya e kimutatás szerint is roppant magas. Az 1873-as nyári csúcsidőszakban Pesten a halálozás/m megbetegedés számaránya elérte az 50–50%-ot. A pesti áldozatok között legnagyobb arányban a legelesettebb és legmobilabb napszámosokat találjuk. Az előző évek halálozási adataival összevetve a statisztikusok a járvány és szövődményei által okozott halálozási többletet azonban ennél sokkal magasabbra, 480 000 ezer főre tették. 1000 főre számított 50‰ fölötti nyers halálozási arányt az Osztrák–Magyar Monarchiában ebben az évben csak Galícia produkált, ám a legkiugróbb adat a világon Magyarországé volt (65‰). A kolera szám szerint és arányaiban is a legerősebben a Tisza jobb és bal parti megyéiben pusztított.

A helyzetet súlyosbította, hogy 1873 már a harmadik év volt egymás után, amely a gabonarosza miatt a közepesnél rosszabb gabonatermést hozott, amihez ezen a nyáron az aszály is hozzájárult. Különösen a rozskenyérral élő felvidéki megyékben volt komolyabb ínség, ahol a

fizikailag legyöngült embereket a betegség is könnyebben megtámadta. S bár az országos éhínség végül a vasúti fővonalak, a korszerű szállítási rendszer jóvoltából elmaradt, az adóbevételek kiesése augusztusra az államháztartást is válságos helyzetbe sodorta.

A válságok összefüggéseit a minisztertanács ülésén Kerkapoly Károly pénzügyminiszter az adóbehajtás hatalmi szempontjából ily módon vázolta: „A kolera által amúgy is zaklatott népet az egzekúció zaklatná, anélkül, hogy a célba vett adóbehajtás eléretnék, amennyiben még attól is tarthatni, hogy a lefoglalt tárgyak a mai pénzvviszonyok között s amellet, hogy vásárok majd sehoh sem tarthatók, nem értékesíthetők; továbbá ugyanazon tárgyak összehalmozásával és értékesítés végett való elszállításával az eddig járványmentes helyekbe éppen a kormány által ültettetnék át.”² A „modern típusúnak” tekintett pénzügyi válság tehát 1873-ban sem eredetében, sem következményeiben nem volt függetleníthető a „régii típusúnak” mondott kolerától és az inségtől.

A pénzügyi válságról a nemzetközi irodalomban két értelmezés él egymás mellett. Az egyik irányzat közép-európai kiindulású, Amerikába átcsapó világméretű krízisről ír, jóllehet az egyes szakaszok és földrészek közötti összefüggés nem mindig világos. Száz évvel ezelőtt a válságtörténet-írás magyar klasszikusa, Surányi-Unger Tivadar ezt így fogalmazta meg: „Ezúttal [...] az önálló válságok tekintetében még majdnem szűz talajról, Ausztriából, s az utóbbi években Mars által annyira kegyeibe fogadott Németországból indult meg a lökés s összefogva az Egyesült Államok válságának hullámaival érintik Angliát.”³ Az „érintik Angliát” megfogalmazás nagyon tapintatos, ugyanis arról volt szó, hogy a szigetországban az 1873-as válság hatásait a Bank of England többszöri kamatláb-változtatással kordában tudta tartani. Így a világgazdaság legfőbb pénzügyi centrumát a krízis lényegében elkerülte. A válság krónikásai annál részletesebben sorolják, hogy a periféria hány pontján volt érezhető a „Nagy Krach” utóhatása Odesszától Bukaresten és Alexandrián át Latin-Amerikáig.

A másik felfogás, amely az amerikai válságot autochton jelenségként értelmezte, az izolacionista felfogás jegyében született: az amerikai válság az amerikaiaké. A kvantitatív gazdaságtörténet korában ez nem volt sokáig tartható, hiszen könnyen ki lehetett mutatni a bécsi, berlini és New York-i árfolyamok közötti szoros összefüggést. Az azonban tény, hogy – a tengeralatti távírókábel lefektetése ellenére, amely gyakorlatilag 1866-tól naprakésszé tette a transzatlanti információáramlást – az amerikai befektetők

sokkal kevésbé vették komolyan az európai kontinens tőzsdei híreit, mint amilyen árgus szemekkel figyelték az aranykereskedelem londoni árfolyamait.

Egy pénzügyi válság valójában mindig a *fellendüléssel* veszi kezdetét, amelyet a fennálló struktúrában valamilyen *elmozdulás* vált ki: háború kitérője vagy békekötés, kiugróan jó vagy rossz termésű év, egy új ágazat megjelenése. A pénzkínálat bősége a javak és befektetések iránti kereslet növekedése révén *eufóriához*, vagyis túlspekulációhoz vezet. Am a fellendülés egy pontján az áremelkedés megáll, beköszönt a *pénzügyi inség*. Megindul a tülekedés a likviditásért, vagyis követeléseit mindenki pénzzé szeretné változtatni, ami áresést von maga után. Akár már néhány csődbejelentés is hitelvesztést gerjeszt, ami *pánikot* idézhet elő.

Ausztriának a Poroszországgal vívott háborúban elszenvedett veresége, a kiegyezés megkötése, az 1868-as rendkívül jó gabonatermés, a vasútépítés és az ipari részvénytársaságok alapítása együtt indította el az ún. alapítási lázat (*Gründerzeit*), s bár az 1869-es ún. kis válság figyelmeztetett a fellendülés veszélyeire, ezt csak kevesen hallották meg. Ráadásul az Osztrák–Magyar Monarchia pénzrendszerében a forgalomban levő bankjegyeket az Osztrák Nemzeti Bank (ONB) nem volt köteles ezüstforintra beváltani, ami a forint hazai és nemzetközi árfolyamának elválásához, az ún. ezüstátszióhoz vezetett, ami bizonytalanná tette a nemzetközi kereskedelmet. A nemzetközi pénzbőséget tovább gerjesztette, hogy a porosz–francia háború után kivetett hadisarcot a franciák 1873 szeptemberére igyekeztek kifizetni.

Amikor 1873. május 9-én kitört a krach, a bécsi tőzsdekomité 1873. május 15-ig

rögtön fizetési moratóriumot rendelt el, de a rendezési nap végére mégis 120 esetben regisztráltak fizetéseképtelenséget. Május 13-án uralkodói szentesítéssel az ONB is felfüggesztette a bankszabályzat 14.§-át, amely az ércfedezethez rögzítette a forgalomban levő bankjegymennyiséget. Egy hét alatt több mint 20 millió forintnyi bankjegyet pumpáltak a forgalomba. Bár az árfolyamhanyatlást a válság előtt az ONB későn próbálta a kamatláb csökkentésével fékezni, most időben és gyorsan cselekedett.

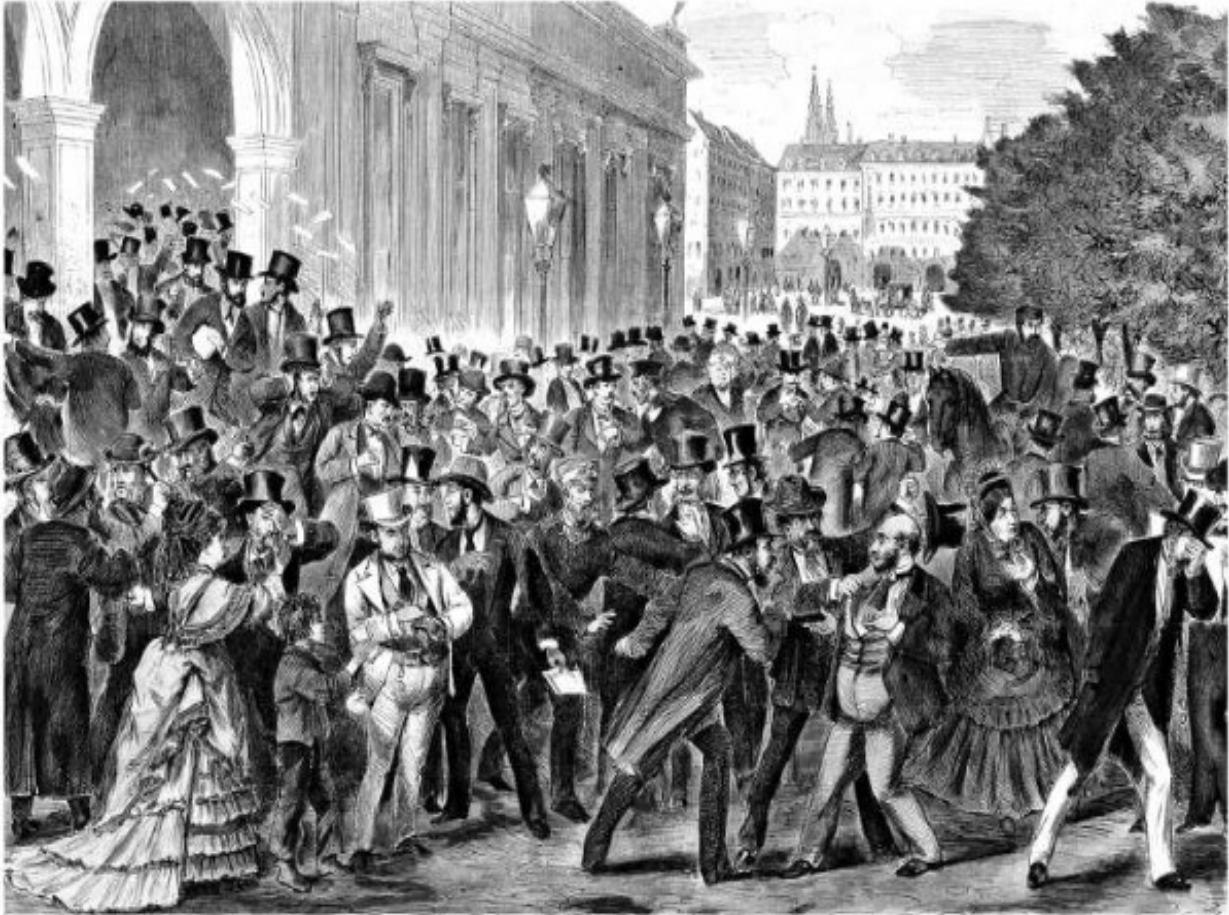
Pusztán a bankopréssel azonban már nem lehetett a bizalomvesztést megállítani. A budapesti sajtó először próbált optimizmust sugallani azzal, hogy megkísérelte elhíttetni, „a krízis itt nem pusztít annyira, mint odaát, mert a mi nemzetgazdasági háztartásunk jelenleg rendezettebb, mint

Ausztriáé”⁴ Ez nemcsak azért nem hatott, mert nem volt igaz, hanem mert senki sem hitte el. 1873 áprilisa és szeptember közepe között Pesten csaknem 100 cég jelentett csődöt maga ellen.

Az Egyesült Államokban sem gondolták, hogy a bécsi krachnak transzatlanti következményei lehetnek, mindaddig, amíg szeptember 18-án egy New York-i bankház, amely egy amerikai vasút kötvényeit Európában is forgalmazta, csődöt nem jelentett. A New York-i tőzsde is bezárt egy időre, de a pánikot Amerika-szerte sem lehetett elkerülni. Október 11-én azután egy elsősorban építési és közlekedési vállalkozásokban érdekelt berlini bank is fizetéképtelen lett, ami egy sor vállalatot rántott magával. A csődhullám következtében visszaesett az alapítási kedv és egyre több részvénytársaság számolta fel magát a berlini tőzsdén jegyzett cégek közül (1873-ban 28; 1874-ben 46).

A válság, amely globális kihatásaiban párhuzamos, egymásba szövődő válságok sorából tevődött össze, a válságkezelésben nem ismert nemzetközi recepteket. A válságkezelésnek csak nemzeti intézményei léteztek: vagy a központi bank, vagy maga az állam. Magyarországon az ún. végső hitelező (*lender of last resort*) szerepét saját jegybank híján az ONB töltötte be, s a magyar kormány nem is volt abban a helyzetben, hogy az élelmezési krízis, a csökkenő adóbevételek mellett érdemi segítséget tudjon nyújtani. 1873–74-ben súlyos feltételekkel, a Rothschild-konzorcium révén felvett kölcsönrel épp, hogy elkerülte az államcsődöt, így nem jutott számos független latin-amerikai állam sorsára, amelyek sorra jelentették be a fizetéképtelenséget (1873: Honduras, Dominikai Köztársaság, 1874: Costa Rica, Paraguay, 1875: Bolívia, Guatemala, 1876: Peru, Uruguay).

A válság reálgazdasági hatása Ausztriában ugyanakkor súlyosabb volt, mint Magyarországon. Utóbbi esetében legfeljebb az ipari termelés stagnálásáról beszélhetünk 1873–74-ben. Hosszú távon azonban a világgazdaságban 1873 fordulópontnak bizonyult, az ötvenes-hatvanas évek tartós áremelkedését a Kondratyev-hullám deflációs leszálló ága, az ún. Nagy Depresszió váltotta fel.

A „fekete péntek” a bécsi tőzsdén. Forrás: Wikimedia Commons

■Kapcsolódó fejezetek

[1879 Hugonnai Vilma orvosi diplomát szerez Zürichben](#)

[1918 Pusztít a spanyolnátha](#)

[1929 A nagy gazdasági világválság](#)

[2008 Beüt a globális pénzügyi és gazdasági válság](#)

■Irodalom

Davies, Hannah Catherine: „Mingled in an almost inextricable confusion.” The panics of 1873 and the experience of globalization. *Journal of Global History* 15. évf., 2. sz. (2020) 291–309.

Kövér György: *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest, 1986.

Kövér György: *A növekedés terhe. Krízisek – csődök – ciklusok*. Budapest, 2018.

Mádai Lajos: *Az utolsó nagy kolerajárvány demográfiai képe Európában és az Egyesült Államokban*. Budapest, 1983.

Sipos András: A kolerajárvány, és ahogy a város válaszol. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Az egyesített főváros. Pest, Buda, Óbuda*. Budapest, 1998. 111–138.

Surányi-Unger Tivadar: *A gazdasági válságok történetének vázlata 1920-ig*. Budapest, 1921.

■ Jegyzetek

[1](#) Munk Adolf emlékezését idézi Kövér György: *A növekedés terhe. Krízisek – csődök – ciklusok*. Budapest, 2018. 83–84.

[2](#) Kövér György: *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest, 1986. 99.

[3](#) Surányi-Unger Tivadar: *A gazdasági válságok történetének vázlata 1920-ig*. Budapest, 1921. 52.

[4](#) A *Pester Lloyd* 1873. máj. 13-i kiadását idézi Kövér: *1873*. 22.

Kövér György

1873

Az első néprajzi bemutató a budapesti Városligetben

„Etnográfiai mutatványok” és kulturális evolucionizmus

1873 és 1928 között legkevesebb huszonnyolc egyetemes néprajzi bemutatót tartottak Budapesten a mai Városligetben, az 1866-ban megnyílt Állatkert területén.¹ Ezek az ún. „etnográfiai mutatványok” (korabeli német kifejezéssel: *Völkerschaustellung*-ok) különböző, jórészt Európán kívüli ún. őslakos népek kultúráját igyekeztek színpadra állítani szabadtéri állóképek, mozgó megjelenítések, és tárgybemutatók segítségével. Az előadások összességükben majdnem teljesen lefedték a világ földrajzát, a korszak egyetemes néprajzi felfogása szerint őslakosnak tekintett népek közül Amerikától Ázsiáig és Óceániáig, Afrikától az Északi-sarkvidékig válogattak. A válogatás egyrészt üzleti alapon – a létező, elérhető lehetőségek, különböző külföldi társulatok közül választva, egyedi szerződések alapján – történt, másrészt viszont a helyi közönség vélt érdeklődése, igényei is befolyásolták azt.

A legtöbb „néprajzi mutatvány” a hamburgi német impresszárióhoz, Carl Hagenbeckhez kötődött a 19. század utolsó harmadában és az első világháború előtti években, de a brüsszeli állatkertben még 1958-ban is állítottak ki kongóiakat. Hagenbeck nagy népszerűsége tett szert, 1870-es évekbeli újítása abban állt, hogy az Európán kívüli világ lakóit – állatokat és embereket – *együtt*, lakókörnyezetük, életmódjuk egyidejű megjelenítésével igyekezett bemutatni az európai közönségnek. A 19. század első felének nyugat-európai természethistóriájában és koloniális társadalomszemléletében gyökerező, s a század második felében uralkodóvá váló geográfiai-antropológiai megközelítésnek megfelelően Hagenbeck az őslakos társadalmak képviselőit skanzen-szerű élőképekbe rendezte. Természetközeliént, „vad”-ként igyekezett bemutatni őket az európai városi közönség számára. Utazó állat- és „nép”-kertje a korszakban gyakorlatilag egész Európát behálózta, ennek részeként jutott el Magyarországra is. A Budapesten fellépő csoportok közül Hagenbeck „népeiként”, illetve (vasúti és közúti közlekedésük módjára utalva) „karavánjaiként” tudósítottak az

újságok például a számikról/lappokról (1873/74, 1888, 1894, 1913), különböző szudáni – núbiai, darfuri, dinka (1878, 1885, 1894) – és más afrikai – dahomey-i (1892, 1898), és szenegáli (1896) csoportokról –, továbbá a ceyloni szingalézokról (1884), a délnyugat-indiai malabárokról (1900), az Északi Jeges-tenger vidékéről, Novaja Zemljáról hozott szamojédekről (1882, 1896), és egy szamoai csoportról (1901).

Az amerikai kontinens egyes őslakos csoportjai egy egyesült államokbeli impresszárió, William F. Cody szervezésében érkeztek Európába, és így Magyarországra. Cody – közismertebb nevén Buffalo Bill – elsősorban préri indiánokat, mindenekelőtt sziúkat utaztatott. *Wild West Show*-ja 1887-től kezdődően többször is fellépett Európában: Nagy-Britanniában, Franciaországban, Németországban, Olaszországban, sőt még a pápánál is. Budapestre kétszer, 1890-ben és 1906-ban jutottak el. A részben a South Dakota állambeli Pine Ridge rezervátumból származó sziúk a Nemzeti Lovardában mutatták be előadásukat más népekhez tartozó, akrobatikus ügyességű lovasokkal együtt (Rough Riders of the World). Az első út esetében nem tudjuk, a másodiknál azonban bizonyos, hogy vidéki fellépéseket is vállaltak, többek között Miskolcon, Debrecenben, Szentesen, Szegeden, Kolozsvárott.

A legjellegzetesebb „néprajzi mutatványok”, a Hagenbeck-féle „népek” és Buffalo Bill indián lovasai mellett kisebb – vagy legalábbis kisebb népszerűsége szert tett – csoportok is felléptek, amelyeknek a mibenlétéről, szervezetéről azonban jóval kevesebbet tudunk. Így például 1886-ban érkezett Budapestre egy sziú indián csoport, amely Rudolf Cronau német festő és Amerika-utazó környezetéhez tartozott, akinek indiánokról készített rajzait és festményeit a városligeti show során árulták is. A kevésbé ismert „mutatványok” közé kell sorolnunk továbbá a ghánai ashanti „karavánt”, amelyet egy magdeburgi német impresszárió, Albert Urbach hozott (Bécs után) Budapestre (1888, 1896), és azt a zanzibári szuahéli fellépő csoportot, amelyről 1891-ban emlékeztek meg a fővárosi lapok.

A „mutatványok” többségére tavasszal és nyáron került sor, de a Svédország és Norvégia északi vidékéről érkező számik (lappok) rendszerint a téli hónapokban voltak láthatók az Állatkertben, rénszarvasaikkal és jellegzetes, háromszög alakú szánjaikkal, mely utóbbiak használata központi részét képezte bemutatóiknak. A bemutatók a korszakban megszülető szabadtéri néprajzi múzeumokhoz, a skanzenekhez hasonlóan, ám csak időlegesen létrehozott színtereken, létesítményekben, és kellékek

segítségével zajlottak. Ezek egy részét – sátrakat, használati tárgyakat, öltözékeket, sokszor állatokat is – az adott fellépő csoport hozta magával. Más részüket – mindenekelőtt valamely tágas, parkos, nyílt területet, vagy a helyben is hozzáférhető állatokat – a budapesti Állatkert (vagy a Tattersallként is ismert Lovarda) biztosította.

A „néprajzi mutatványoknak” mind mozdulatlan tárgy- és használati eszköz kiállítások (például kézműves termékek), mind pedig mozgó „élet”-jelenetek részét képezték (látványosabb szokások, táncok, énekek, közlekedési módok, harci szokások, fegyverek). A jelenetek szórakoztatónak szánt, olykor humoros elemeket is magukban foglaltak, mint például a számik medvejátéka, a darfuriak strucclovaglása, vagy a malabáriak és Buffalo Bill lovasainak akrobatikus mutatványai.

A sajtó bőségesen tudósított a néprajzi mutatványokról. Az első amerikai őslakosokat bemutató showból, a sziú indiánok „mutatványából” a *Pesti Hírlap* díszes toll- és bőrművészetüket emelte ki: „Gyönyörű bőrhimzések, festmények bivalybőrön, fegyverek, skalpok és tolldíszek képezik az etnográfiai részét a kiállításnak.”² A tudósítás nem általában „indiánokról”, hanem kifejezetten *sziú* indiánokról beszélt – ez mutatja, hogy a korszakban a műveltebb és érdeklődőbb rétegek Magyarországon is legalább valamelyes különbséget tudtak tenni az észak-amerikai őslakosok különböző területi és kulturális csoportjai között. Az 1886. évi sziú bemutató, majd Buffalo Bill *Wild West* lovasainak 1890. és 1906. évi fellépése ugyanakkor azt az éppen ebben a korszakban elterjedő sztereotípiát erősítette, ami „az indiánokat” a *préri* indiánokkal, konkrétan a sziúkkal azonosította.

A ghánai ashanti bemutatót – ugyancsak a *Pesti Hírlap* tudósítása szerint – mozgalmasság, harcias küzdelmek megjelenítése jellemezte. Bécs után a magyar főváros is láthatott ekkor egy „22 tagból álló ashanti szerecsen karavánt, mely nemzeti szokásaiknak, játékaiknak bemutatásával mulattatja a nézőket. [...] A 22 szerecsen egytől egyig ép és erőteljes férfi, határozott főjelleggel színben, s archban; mutatványaik közül érdekesek a karaván elvonulása, az ökölvívás, a birkózás, a tánc és ének.”³ A leírás és – minden bizonnyal – maga a „mutatvány” is a nem kevesebb, mint négy nagy (és legalább három megelőző kisebb) brit-ashanti háború (1824–1901) kontextusában nyert értelmet, amelyeknek során Ghána brit gyarmat lett (és maradt 1957-ig). Az 1888-as ashanti mutatvány épp a harmadik (1873–1874) és a negyedik (1895–1896) brit-ashanti háború közé esett. Az ashanti

kultúra erejét, harciasságát, a brit koloniális uralommal való majd egy évszázados szembenállását úgy tűnik, a budapesti bemutató is közvetítette valamelyest.

Amellett, hogy a korszakban zajló globális történések, világesemények nagyon is megjelentek a budapesti „etnográfiai mutatványokban” s gyakorta a róluk szóló tudósításokban is, ezek a bemutatók valamely feltételezett, megkonstruált és idealizált etnográfiai eredetiség, *autenticizmus* jegyében igyekeztek színre vinni az Európán kívüli vagy északi őslakos kultúrákat. Hasonlóan más nagyvárosokhoz, így például a párizsi (1889), a londoni (1895) világkiállítások, vagy az 1880-as, 1890-es években a berlini Hagenbeck állatkert színtereihez, a budapesti városligeti „nép”-kert is *primitivizálta* és *egzotizálta* – azaz ősinek, letűnőfélben lévőnek, vadnak és civilizálatlannak igyekezett láttatni – a távoli népeket. Az 1894. évi norvégiai számi (lapp) „mutatványt” például a *Pesti Hírlap* úgy reklámozta, hogy „A karaván látogatását a művelt közönség figyelmébe ajánljuk, mert ritkán nyílik alkalom, hogy e pusztuló félben levő emberfajta ily nagy csoportban s gazdag kiállításban lehessen látni.”⁴ Ehhez képest az utolsó, 1913. évi számi bemutató során, amikor úgyszintén Norvégiából (illetve közvetlenül Hamburgból és Berlinből, a Hagenbeck-féle *Nordausstellung*ről) érkezett számikat léptettek fel, külön megkértek őket, hogy a bemutatón ne viseljenek modern, „európai” ruhadarabokat, amiket valójában hordani szoktak, hanem csakis hagyományos rénszarvasszőr ruházatukat öltsek magukra. Ugyanígy, a sziú indiánok számára is szinte kötelező volt hatalmas, jellegzetes, hagyományos tollas fejdíszük viselése akkor is, amikor az előadást reklámozandó a budapesti korzón sétáltak, ahogy a *Pesti Hírlap* 1886-ban megfogalmazta, „festői öltönyükben, angol flegmával”.

A bemutatott népek primitivizáló, egzotizáló megjelenítése – a „rokonszenves” és „ellenszenves” népekről alkotott kép – az ún. *szocio-kulturális evolucionizmus* jegyében fogant, amely a világ társadalmainak egyfajta lineáris fejlődésében gondolkodott, s a „vadakon”, „barbárokon”, „fél-civilizáltakon” keresztül a fejlődés szükségszerű végpontjának az európai és az abból eredeztetett amerikai civilizációt tekintette. Az újságok tudósításaiban egyes jelzők, kifejezések, az értelmezés bizonyos vonulatai visszatérőnek látszanak. A „néprajzi mutatványokkal” kapcsolatban a legtöbb minősítés az „érdekes”, „meglepő”, illetve a „csúnya”, „nyomorúságos”, „visszataszító, de érdekes” pólusai közé helyezhető. Ezek a minősítések egyrészt egyfajta civilizációs felsőbbrendűséget, másrészt a

távoli világok, a nem-európai *Más* társadalmak egzotikuma iránti vonzódást fejeztek ki. Ebben a tekintetben a *Belle Époque*-kori magyar főváros újságíróinak reakciói nemigen különböztek a nyugat-európai nagyvárosok megfelelő diskurzusaitól, melyeknek kolonialista elfogultságú, olykor kifejezetten rasszista, máskor nosztalgikus vonásait a közelmúlt kutatásai részletesen feltárták.

S nem különböztek talán abban a tekintetben sem, hogy a „visszataszító, de érdekes” pólushoz közelebb álló minősítések elsősorban Afrika fekete bőrű fellépői kapcsán tűntek fel. A *Pesti Hírlap* 1894 májusában így írt például a „dinka négerek” bemutatójáról: „ma a dinkanégeremből volt szerencsénk mintegy 30–40 főnyi társulathoz, melyet imprezáriója, Möller hozott egyenesen Szudánból. Az érdekes törzs minden parafernáliáival, házi életével, kunyhóival, harci-szereivel együtt mutatta be magát ma egy szűkebb körű társaságnak, mely érdeklődéssel szemlélte a rendesenél magasabb, sovány, gyapjas hajú négerembet, kiknek még asszonyaik között is kevés a szép; vad hadi-táncuk pedig valósággal visszataszító, de érdekes benyomást kelt a nézőben.”⁵

Az amerikai indián/sziú, a számi/lapp és a szamojéd csoportok budapesti fogadtatása ugyanakkor a távolságtartó rokonszenv, együttérzés, sőt olykor az azonosulás különös keverékéről tanúskodott. Az Ausztria elleni elbukott 1848–49-es szabadságharc nyomán, illetve a korai amerikai kivándorlás évtizedei alatt az 1850-es és 1860-as években megformálódott egy az ugyancsak elbukott, elnyomott és földjeikről elűzött amerikai indiánokkal való politikai-érzelmi azonosulás. Ez az inkább együttérző közelség-tudat aztán sok tekintetben meghatározta mind a sziú háborúk eseményeinek, mind pedig Buffalo Bill sziú lovasainak a hazai fogadtatását. A számi/lappok és szamojédok esetében pedig a(z) egyrészt közismert, másrészt a korban vitatott) nyelvrokonság váltott ki érdeklődést és egyfajta bizonytalankodó szimpátiát a „rokonok” iránt.

Dahomey-i (ma Benin) és számi néprajzi show a budapesti Állatkertben 1892-ben, ill. 1913-ban. *Vasárnapi Újság*, 1892. július 31. 541. és 1913. február 9. 107.

■ Kapcsolódó fejezetek

[1896 Az Ezredéves Kiállítás](#)

[1904 Megjelenik Karl May *Winnetouja* magyar fordításban](#)

■ Irodalom

N. Kovács Tímea: „A világ háziura.” Az egzotikumról formált idegen, a tudássá formált egzotikum.

In: *Az Egzotikum. Tanulmányok*. Szerk. Fejős Zoltán – Pusztai Bertalan. Budapest, 2008. 23–37.

Perczel Olivér: Buffalo Bill vendégszereplése Budapesten. In: *Indiánok a Duna partján. Baktay Ervin indián könyve*. Szerk. Főzy Vilma – Kelényi Béla. Budapest, 2019. 31–47.

Perczel Olivér: Törzsi mutatóanyagok. Feketék, indiánok, eszkimók a budapesti állatkertben. *Magyar Narancs* 28. évf., 50–51. sz. (2016) 56–57.

„Studiolum”: Négerek az Állatkertben. 2011. július 5.

<http://wangfolyo.blogspot.com/2011/07/negerek-az-allatkertben.html>

„Zegernyei”: Látogassa meg rokonait az Állatkertben! 2014. január 17.

<https://m.nyest.hu/renhirek/latogassa-meg-rokonait-az-allatkertben>

■ Jegyzetek

[1](#) Lásd a *Pesti Hírlap* 1870–1930 közötti tudósításait.

[2](#) Rövid hírek. *Pesti Hírlap*, 1886. június 3. 7.

[3](#) Ashanti szerecsenek az állatkertben. *Pesti Hírlap*, 1888. június 14. 8.

[4](#) Lappok az állatkertben. *Pesti Hírlap*, 1894. április 10. 10.

[5](#) Az állatkertben. *Pesti Hírlap*, 1894. május 1. 7.

Sz. Kristóf Ildikó

1878

Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia-Hercegovinát

Osztrák–magyar gyarmatosítás a Balkánon

A Habsburg-dinasztia közép-európai államegyüttese a kora újkori gyarmatosításban nem vett részt, és a 19. században új erőre kapó tengerentúli gyarmati versenyfutásból is kimaradt. Bár Bécsben többször is felmerült, hogy a Habsburg Monarchiának előnyére válna egy más kontinensen levő gyarmat, a koloniális fantáziákból nem lett semmi. Helyette azonban Ausztria–Magyarország 1878 megszállt két oszmán tartományt, Boszniát és Hercegovinát, amelyeket a tengerentúli gyarmatosítás módszereit átvéve nagyrészt koloniális módon igazgatott.

Bosznia-Hercegovina megszállásának legfőbb indoka azonban nem a gyarmatszerzés vágya volt, sokkal inkább az, hogy a gyengélkedő Oszmán Birodalom kiszorulása a Balkánról szükségszerűnek tűnt a 19. század dereka óta, és az ennek következtében kialakuló hatalmi vákuum betöltésére Oroszország lelkesen vállalkozott. Annak érdekében, hogy az 1875-től a keresztény lakosság lázadása által destabilizált Bosznia-Hercegovina ne jusson az orosz befolyás alatt lévő Szerbia kezére, az osztrák–magyar diplomácia megkapta a többi európai nagyhatalom hozzájárulását, hogy a szultán névleges fennhatósága mellett saját kezébe vehesse a két tartományt. A nagyhatalmi felhatalmazást Abdülaziz szultán is kénytelen volt elfogadni; ennek ellenére a két tartományt az osztrák–magyar hadsereg csak egy rövid, de a várakozásoknál jóval több áldozatot követelő háborúban tudta elfoglalni.

Az explicit gyarmatszerzési szándék hiánya ellenére Ausztria–Magyarország mégsem egyszerűen elfoglalta Bosznia-Hercegovinát, hanem kifejezetten gyarmatosította. A modern kori gyarmatosítás a hódításnak egy olyan, speciális formája, amikor a gyarmatosító úgy véli, hogy közötté és a gyarmat között alapvető civilizációs különbség van az ő javára, ezért a gyarmatosítás morális kötelezettséget jelent, sőt leginkább a gyarmatra

nézve előnyös. A modern gyarmatosítás második ismertetőjegye, hogy a gyarmatosító speciális, a gyarmattartó központtól alapvetően eltérő módon igazgatja a gyarmatot. Ez jellemzően azt jelentette, hogy a gyarmattartó központ államformája a liberális alapokon álló, alkotmányos rendszer – erre jó példa a brit parlamentáris monarchia és a francia köztársaság is –, a gyarmatokon viszont ezen elveket meg sem kísérelték érvényesíteni, hanem a gyarmatokat egy Európából érkezett, jellemzően kis létszámú, fehér emberekből álló bürokratikus elit kormányozta abszolutisztikus módon.

Az osztrák–magyar uralom Bosznia-Hercegovinában a gyarmatosítás mindkét kritériumának megfelelt. Bosznia-Hercegovinát a korszakban nem európai, hanem keleti területnek tekintették, azaz egy olyan primitív gazdasággal, kultúrával és társadalmi viszonyokkal bíró régióként értelmezték, amely „fásultsága” miatt képtelen a haladás útjára lépni. Az osztrák–magyar uralom legitimálása ezért nagyrészt azon az elképzelésen alapult, hogy Bosznia-Hercegovinának külső segítségre van szüksége.

Ez a civilizációs narratíva jól tetten érhető az osztrák–magyar adminisztráció által emelt igazgatási épületekben, amelyek nemcsak a kormányzati gépezet olajozott működésének színterei voltak, hanem egyben reprezentálták a gyarmatosító „civilizációs” szándékát is. A korabeli nyugati utazók ennek megfelelően elámulva számoltak be a Neretva partján álló, impozáns szarajevói városházáról (ma Bosznia-Hercegovina nemzeti könyvtára) és a város néhány új, nyugati kényelmet nyújtó szállodájáról, és ezt éles kontrasztba helyezték az ezektől néhány lépésre kezdődő bazárral. Bosznia-Hercegovina e leírásai látványosan rímelve arra, ahogyan a kortársak az indiai vagy kínai viszonyokat értelmezték.

Bár 1867 óta mind Ausztria, mind Magyarország államformája az alkotmányos monarchia volt, sőt 1878-ban mindkét országban liberális pártok voltak hatalmon, Bosznia-Hercegovina nem részesült alkotmányban. Így Bosznia-Hercegovina lakosai nem választhattak maguknak tartományi parlamentet és kormányzatot, a tartományi kormányzatot – az osztrák bürokratikus abszolutizmus szellemében – a közös Pénzügyminisztérium irányította. A bosznia-hercegovinai tartományi kormányzat felső rétegét, a vasúti és postahivatalok magasabb beosztású tisztviselőit, a középiskolák tanári karát ennek megfelelően Ausztria–Magyarországról odairányított tisztviselők és tanárok alkották, Szarajevó katolikus érsekének pedig egy horvátországi teológust neveztek ki. Bár állampolgári jogokkal Bosznia-Hercegovina lakosai nem rendelkeztek, kötelezettségeik hasonlóak voltak az

osztrák és magyar állampolgárokéihoz, így például 1882-től a férfiakra is kiterjedt a hadkötelezettség, annak ellenére, hogy papíron még mindig oszmán alattvalók voltak. A párhuzam a brit vagy francia gyarmati adminisztrációval vagy éppen hadseregeik gyarmati alakulataival nyilvánvaló.

A hatalomgyakorlás egyértelműen koloniális módja ellenére Ausztria–Magyarország hivatalosan ódzkodott attól, hogy Bosznia-Hercegovinát gyarmatnak, magát pedig gyarmatosító államnak tekintse. Az 1900. évi párizsi világiállításon az osztrák–magyar adminisztráció Bosznia-Hercegovinát is kiállította, ráadásul külön pavilonban. Bár a kiállításon volt egy külön gyarmati részleg, a bosnyák pavilont nem oda építették fel, hanem – egyedüli megszállt tartományként – a szuverén nemzetállamok épületei között. A pavilon tartalma azonban már egyértelműen a koloniális sztereotípiákat tükrözte, azaz az elmaradt, egzotikus Keletet állította szembe a civilizált-civilizáló Nyugattal.

1908-ban Ausztria–Magyarország bejelentette, hogy az addig *de iure* még fennálló oszmán szuverenitást semmisnek tekinti, és az addig csupán okkupált (elfoglalt) Bosznia-Hercegovinát annektálja (magához csatolja). Állampolgárságban azonban továbbra sem részesült Bosznia-Hercegovina lakossága, bár egy korlátozott hatalommal bíró tartományi parlament választására 1910-ben sor került. Bosznia-Hercegovina ezzel kikerült a gyarmatok köréből, de a korszak európai sztenderdjei szerint még mindig nem számított teljes értékű államnak és társadalomnak.

Bár Bosznia-Hercegovinát Ausztria–Magyarország foglalta el és gyarmatosította, a magyar részvétel a folyamatban eleinte igen csekély volt. A magyar közvélemény határozottan ellenezte Bosznia-Hercegovina elfoglalását, és a kormány csak erős bécsi nyomásgyakorlásra, többek között Andrássy Gyula korábbi magyar miniszterelnök és akkori közös külügyminiszter pressziója révén adta áldását az 1878-as okkupációra. A megszállás után a magyar közvélemény szinte teljesen egységes volt abban, hogy Magyarországnak semmi keresnivalója nincs Bosznia-Hercegovinában, és az egész okkupáció felesleges és káros pénzkidobás, amiért több száz magyar katona életét feláldozni felelőtlenség és komoly hiba volt.

Andrássynál is fontosabb szerepet kapott a magyar Bosznia-politika alakításában egy másik közös miniszter, Kállay Béni, aki 1882 és 1903 között közös pénzügyminiszterként egyben Bosznia-Hercegovina kormányzója is volt. Kállay kulcsfontosságú szerepet játszott az osztrák–

magyar uralom kiépítésében és annak magyarországi elfogadtatásában. Diszkréten támogatott jó tollú újságírókat, akik kidomborították az osztrák–magyar igazgatás és különösen Kállay pozitív szerepét. Az egykor olyannyira elutasított megszállás után kevesebb mint két évtizeddel az 1896. évi Ezredéves Kiállításon Bosznia-Hercegovina már mint a nemzeti büszkeség tárgya szerepelt, ami egyúttal mutatta Magyarország civilizációs képességeit, azaz a nyugati centrumországokhoz való tartozását is.

Az ezt követő két évtizedben a magyar közbeszéd egyre inkább a gyarmatosító-gyarmat viszonyban kezdte el értelmezni Magyarország és Bosznia-Hercegovina kapcsolatát, leginkább az egyenlőtlen gazdasági viszony felépítésére koncentrálva. Sőt az első világháború előtti években a magyar politikai és gazdasági elit egy része azon dolgozott, hogy Bosznia-Hercegovinában csökkentse Ausztria politikai és a bécsi tőke gazdasági befolyását, és az osztrák–magyar Bosznia-Hercegovinából egyre inkább magyar gyarmatot faragjon. Így például 1908 körül sajtópolémia folyt arról, hogy az Észak-Amerikába irányuló migrációt hogyan lehetne eltéríteni Bosznia-Hercegovina irányába, hogy ott (többek között Dél-Afrikából ismert) telepes gyarmatok jöjjenek létre. Szintén 1908–1909-ben a magyar állam és Kállay utódja, Burián István közös pénzügyminiszter támogatásával budapesti bankok megpróbálták monopolizálni a kmet-megváltások finanszírozását. (A kmet kb. a jobbágysághoz hasonló kötött földbérlet volt a jellemzően keresztény parasztok és muszlim földesurak között. Ennek megszüntetése a magyarországi jobbágyfelszabadításhoz hasonlóan komplex kihívás volt, aminek finanszírozása zsíros üzletet is jelentett.)

Egyik kezdeményezésből sem lett azonban semmi: a jobb megélhetés érdekében Amerikában munkát kereső tömegek számára Bosznia-Hercegovina nem volt képes alternatívát nyújtani, a bécsi bankok pedig idejében mozgósították politikai kapcsolataikat, és nem hagyták magukat marginalizálni Bosznia-Hercegovinában. 1912-ben mindenestre Budapesten létrejött egy Magyar–Bosnyák–Hercegovinai Gazdasági Központ nevű think tank és lobbiszervezet azzal a nem palástolt céllal, hogy Bosznia-Hercegovinából a magyar gazdaságnak alárendelt nyersanyagszállítót és felvevőpiacot teremtsen.

A kezdeményezés egyben azt is mutatja, hogy az 1908. évi politikai és alkotmányos változások ugyan csökkentették Bosznia-Hercegovina gyarmat-jellegét, de egyáltalán nem szüntették meg azt. A világháború alatt az intézmény felvette a Magyar–Bosnyák és Keleti Gazdasági Központ nevet,

és immár az egész Balkán és Törökország felé irányuló magyar birodalomépítés tervezésének lett fontos szereplője. Az 1918. őszi összeomlás viszont egy csapásra romba döntötte Bosznia-Hercegovina valós és megálmodott gyarmatosítását is.

A sarajevói bazár 1902-ben. Forrás: Fortepan / Schoch Frigyes

■Kapcsolódó fejezetek

[1896 Az Ezredéves Kiállítás](#)

[1901 Ausztria–Magyarország koncessziót szerez a kínai Tiencsinben](#)

[1916 Bevert vallássá lesz Magyarországon az iszlám](#)

[1916 A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megnyitása](#)

[1918 A nemzeti önrendelkezés eszménye és a Magyar Királyság szétesése](#)

[1935 Germanus Gyula Mekkába zarándokol](#)

■ Irodalom

Csaplár-Degovics Krisztián: „*Nekünk nincsenek gyarmataink és hódítási szándékaink.*” *Magyar részvétel a Monarchia gyarmatosítási törekvéseiben a Balkánon (1867–1914)*. Budapest, 2022. Megjelenés alatt.

Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Budapest, 2005.

Fodor Pál: A budapesti imám. Kísérlet a boszniai muszlimok integrációjára (1909–1911). *Történelmi Szemle* 59. évf., 2. sz. (2017) 315–323.

Okey, Robin: *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg „Civilizing Mission” in Bosnia 1878–1914*. Oxford, 2007.

Ress Imre: Bosznia-Hercegovina mint a magyar impérium része? Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig. In Csibi Norbert – Schwarzwölder Ádám (szerk.): *Modernizáció és nemzetállam-építés. Haza és/vagy haladás dilemmája a dualizmus kori Magyarországon*. Pécs, 2018. 73–107.

Varga Bálint

1879

Hugonnai Vilma orvosi diplomát szerez Zürichben

A női oktatás és foglalkoztatás átalakulása

1872 őszén kezdte meg felsőfokú tanulmányait Hugonnai Vilma a kapuit a nők előtt mindössze egy évvel korábban megnyitó zürichi egyetem orvoskarán: ő volt az első magyar női egyetemi hallgató. 1872 kifejezetten mozgalmas év volt a nők oktatásának globális történetében. Moszkvában ekkor nyílt kifejezetten nőkre specializálódó (bár diplomát nem adó) felsőoktatási intézmény; ekkor kapott diplomát az első spanyol és került egyetemre az első svéd nő, név szerint María Elena Maseras, illetve Betty Pettersson; Japánban pedig kötelezővé tették mindkét nem iskolába járását. Hugonnai azonban hiába volt globális változások helyi hírnöke, hét évvel később megszerzett diplomájának magyarországi honosítását Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter elutasította, így hazatérve 1897-ig orvosként egyáltalán nem, csupán bábaként praktizálhatott.

Hugonnai orvossá válását a női foglalkoztatás, tágabban a női szerepek globális átalakulásának kontextusában érdemes szemlélnünk. Házon kívül dolgozó nőkkel, így például bábákkal, dajkákkal vagy női sörfőzőkkel a korábbi évszázadokban is lehetett találkozni, a Bolognai Egyetemen pedig Bettisia Gozzadini személyében már a 13. században akadt női diplomás és oktató. Az ipari forradalmak eközben alapvető szerkezeti átalakuláshoz vezettek a nemek szerinti munkamegosztás jellegében. A gazdasági innovációk életre hívták a szakképzetlen gyári munkásnők csoportjait: számuk az első világháború végéig jelentősen növekedett. A közép-, majd felsőfokú oktatási intézmények nők előtt történő megnyitása fokozatosan lehetővé tette, hogy a „gyengébb nem” képviselői – ha eleinte alacsony számban is – megjelenjenek értelmiségi pályákon, illetve különböző szakmákban; az első női *college*, a Wesleyan, az Egyesült Államokban nyílt 1836-ban. A 19. század során munkát vállaló nők azonban bizonyos tekintetben (bérezés, munkahelyi büntetések stb.) sokkal kiszolgáltatottabbak voltak korábban élt nőtársaiknál.

Míg az ipari forradalom Angliában már a 18. század végén kezdetét vette, majd hamar áterjedt az Egyesült Államokra és az európai centrumországokra, a nagyobb volumenű iparosítás Magyarországon csak az Osztrák–Magyar Monarchia 1867-es létrehozását követően kezdődött meg. A kiegyezés ugyan dinamikus gazdasági fellendüléshez, valamint társadalmi és politikai átalakuláshoz vezetett, a tradicionális férfi és női társadalmi szerepekben a következő két évtized során csupán minimális változás volt megfigyelhető, és a házon kívüli (bér)munka világa továbbra is alapvetően férfivilág maradt.

Az 1800-as évek közepének középosztályi és arisztokrata nőideálja sok tekintetben az európai centrumországokban is az odaadó feleség és szerető anya volt, aki családja társadalmi hovatartozásától függően vállalt munkát, vezette a háztartást és foglalkozott a gyermekek nevelésével, vagy férje mellett igyekezett megfelelni a protokoll és a társasági élet követelményeinek. Amíg az ipari országok szegényebb rétegeinek nőtagjai – akik eleinte csak kevés kereseti tevékenységből válogathattak – éjjel-nappal a gyárakban és a bányákban robotoltak, az előkelő hölgyek egyik legfontosabb feladata az volt, hogy külső megjelenésükkel férjeik gazdagságát, rangját és hatalmát reprezentálják.

A huszadik század eleje szinte Európa-szerte, így az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságilag fejlettebb régióiban is a nők öntudatra ébredésének fontos időszaka volt. Egyenjogúságért folytatott harcuk Észak-Amerikában és Nyugat-Európában évtizedekkel korábban kezdődött, mint Közép-Európa országaiban. A 19. századot Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a (középosztálybeli) női munka évszázadaként jellemezhetjük, de ez a megállapítás jóval kevésbé érvényes a gazdaságilag elmaradottabb régiókra. A Monarchia államait vizsgálva is megfigyelhető, hogy a nők munkavállalása – eltekintve az ekkor még mindig a lakosság többségét foglalkoztató agrárszektortól – nagyobb arányban csak a század végén, az ipar látványos megerősödésével, majd a szolgáltató szektor jelentősebb térnyerésével és a nők magasabb szintű oktatáshoz való hozzáféréseivel indult meg.

A nők nagyobb arányú megjelenése a magyarországi munkaerőpiacon az 1880-as évek második felére tehető. Annak, hogy egyre több nő kezdett kereseti tevékenységbe, kettős oka volt: az 1850-es években kibontakozó, majd az 1890-es években felgyorsuló demográfiai átalakulás eredményeképpen jelentős „nőtöbblet” alakult ki. A hajadonoknak és az

özvegyasszonyoknak már a világháború előtt is emelkedő száma sok nőt kényszerített fizetett munka vállalására, amit az 1873-as gazdasági válság és az azt követő, vissza-visszatérő recessziók tovább erősítettek. S még ha az 1873-as „fekete péntek”-et követően valamelyest regenerálódott is a gazdaság, a válság oly sok család létbiztonságát rengette meg tartósan, hogy a házasság és a családalapítással járó stabilitás már csak szűkebb társadalmi rétegek számára hozott magával egyúttal anyagi biztonságot is.

A házasságkötés tehát már nem jelentett „megoldást” a társadalom valamennyi nőtagja számára, az egyedülálló nők pedig a legtöbb esetben eleve kizárólag saját keresetükre támaszkodhattak. Elhelyezkedésüket az iparban, majd a szolgáltató szektor területén, immár előttük is megnyíló állások, továbbá a női háztartási alkalmazottakra való igény növekedése tették lehetővé. 1900-ban már a magyarországi nők több, mint egynegyede (27,6%-a) vállalt munkát, bár ez az arány így is jóval elmaradt Ausztriától (41%).

Ezzel párhuzamosan, ám egy igen lassú folyamat során kezdett megnyílni az intézményes közép- és felsőfokú oktatás is a magyarországi nők számára. Veres Pálné Beniczky Hermin 1868-ban megalakította a Nőképző Egyesületet, amelynek elnökévé választották, és egy évre rá megnyitotta közép fokú magániskoláját, ahova a 12. életévüket betöltött lányok járhattak. Az intézmény érettségit még évtizedekig nem adhatott, a lányok fiú-középfokú iskolákban tehették le a vizsgát. Az iskola leánygimnáziummá történő átszervezését (1896) Veres Pálné már nem érthette meg. Itt 1900-ban érettségizhetett az első osztály. 1875-ben érettségit nem adó állami középiskolát alapítottak lányok számára, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter 1895-ös rendeletének következtében pedig megnyílt a nők előtt a felsőfokú oktatás is, bár egyelőre még csak a bölcsészeti (ebbe beleértve a természettudományi), orvosi és gyógyszerészeti képzésekre iratkozhattak be. Ekkor ismerték el Hugonnai orvosi diplomáját is. Az első egyetemre beiratkozott női hallgató Glücklich Vilma volt, aki a Budapesti Tudományegyetemen kezdte meg tanulmányait 1896 februárjában.

A századforduló után a gazdaság strukturális átalakulása bizonyos szakmák elnöiesedéséhez – és ezáltal sok esetben azok presztízsének csökkenéséhez – vezetett. A folyamat három fázisra bontható: Ausztriában és Magyarországon az első szakasz 1900–1914 közé tehető, a második szakasznak az első világháborús éveket, a harmadiknak az 1920-as évek

konszolidációs időszakát és a gazdasági világválság éveit tekinthetjük. Az első szakasz során egyre több nőnek adott munkát az élelmiszer- és a nyomdaipar, a dohány- és gyufagyártás, a vegyipar, valamint az építőanyagokat előállító üzemek, téglagyárak. Ausztriában is ezek voltak a legfontosabb női munkaerőre támaszkodó ágazatok, kiegészülve a ruhagyártással és a textiliparral. Ugyanekkor számos tisztviselői pálya is elnőiesedett: egyre több női tisztviselőnőt alkalmaztak például bankokban, postákon, távírdákban és a vasúton.

A női munkavégzés és oktatás eközben Európa-szerte hasonlóságokat mutatott. A jövedelmezőbb, magasabb képzettséghez kötött értelmiségi pályáktól (például orvos, ügyvéd) a férfiak minden rendelkezésükre álló eszközzel igyekeztek távol tartani a nőket. A nők egyetemekre történő bejutásának akadályozása sem csupán magyar jelenség: számos országban csak 1918 után felvételizhettek az egyetemek jogi és műszaki karaira, és sok helyen korlátozták őket a tudományos fokozat megszerzésében is (Oxfordban a nők az első, Cambridge-ben viszont csak a második világháború után doktorálhattak). Közös vonás továbbá a legtöbb ország női munkavégzési struktúrái között, hogy az ipari és a szolgáltató szektorokban eleinte jobbra a hajadonok, illetve a már férjezett, de első gyermekük születése előtt álló asszonyok dolgoztak.

A 20. század hajnalának női, illetve nőmozgalmi lapjai rendre azon búsongtak, hogy a női dolgozók szakszervezetbe tömörítése már-már teljesíthetetlen feladat. 1905 körül a 70 000 szervezett magyarországi munkásból csupán 3014, azaz a szakszervezeti tagok mindössze 4,3%-a volt nő, akiknek a többsége a fővárosban élt. Vajon miért nem szervezkedtek a női dolgozók? Korántsem specifikusan közép-európai problémával állunk szemben, mivel a női dolgozók aránya a szakszervezetekben az 1910-es évek végéig Nyugat-Európában is alacsony maradt. Férfitársaik ugyanis a 19. század közepéig valamennyi szakszervezetből megpróbálták kizárni őket, és bár a gazdaság szerkezetváltása alapjaiban változtatta meg a családok feladatait, a munkát vállaló, már férjezett asszonyoknak továbbra is el kellett látniuk otthoni, háztartással és gyermekneveléssel kapcsolatos feladataikat. Így kevés idejük maradt a szakszervezeti tevékenységekre, amelyekbe ezáltal inkább a hajadon leányok, illetve az egyedülálló és özvegy munkásnők kapcsolódtak be.

A férfiak által dominált közvélemény jelentős része a világháborús évekig alkalmatlannak tartotta a nőket arra, hogy komolyabb koncentrációt

igénylő munkát végezzenek. 1914 után a nőknek azonban sikerült bebizonyítaniuk, hogy ez pusztán előítélet, és képesek olyan foglalkozásokban is helytállni, amelyeket korábban kizárólag férfítársaik tölthettek be. A mozgósítás 1914-es kezdetétől fogva a nők minden harcoló országban számos korábban előlük elzárta foglalkozás betöltésére lehetőséget kaptak. A szolgáltató szektorban mind nagyobb számban alkalmazták őket például pincérnőként, gondnokként vagy virágkötőként, és a kézművesipar is, amelyben érvényesülési lehetőségeik 1914 előtt szintén korlátozottak voltak, fokozatosan megnyílt előttük (csomagolóként, kesztyűkészítőként, varró- és kötőnőként, órákészítőként stb. dolgozhattak). Az osztrák–magyar nőegyletek már 1914 előtt, de a háborús években különösen bátorították a szülőket arra, hogy leánygyermekük a kárpitos, fodrász, cukrász, ékszerész vagy szakács szakmát tanulja. Természetesen a frontra kikerülő férfi gyári munkásokat is nőknek kellett helyettesíteni. Megemlítendőek azok a nők is, akiknek végre lehetőségük nyílt karrierépítésre, és különböző intellektuális, tudományos vagy művészeti pályákon bontakoztathatták ki tehetségüket. A közoktatás mellett – amelyben a nők 1914-től kulcspozíciókat töltöttek be – egyre több nő dolgozott építészként (ők diplomájukat külföldi intézményekben szerezték), orvosként, újságíróként vagy az egyetemeken, noha egyelőre csak tanársegédeként vagy nem főállásban alkalmazott magántanárokként.

Látnunk kell ugyanakkor azt is, hogy a nők jelentős része nem önszántából „rohant” a munka világába, hanem kényszer eredményeként, hiszen a férfi távollétében át kellett venniük a család fenntartásával kapcsolatos összes kötelezettséget. Vagyis egyfajta kényszerpályaként is értelmezhetjük a folyamatot, amelynek során a nők a saját gyakorlatuk által ismerték fel, hogy a házasság, a család, az anyaság és a munka összeegyeztethető szerepkörök. Az előző évszázadok háborúit úgy írhatnánk le a nemi szerepek tükrében, hogy amíg „a férfiak harcoltak, addig a nők vártak”. E megállapítás az első világháborúra már nem érvényes, hiszen a háttország gazdasági összeomlásának megakadályozása jelentős részben a nők érdemének tudható be.

1918 után ennek ellenére sok – elsősorban az ipari és mezőgazdasági szektorban alkalmazott – nő hagyott fel a munkával, hogy újra csakis feleség és anya lehessen. A szolgáltató szektorban dolgozók jelentős része ugyanakkor a világháborút követően is alkalmazásban maradt. 1927-ben további karok nyíltak meg női hallgatók előtt a felsőoktatásban, de nem

feledkezhetünk meg Magyarországon vonatkozásában a numerus claususról sem, amely a zsidó származású fiatalok mellett a női hallgatókat sújtotta, bár a korlátozások mértéke egyetemenként és időszakonként változott. Az 1920-as évek második felétől az egyetemisták 10–12%-át már nők tették ki – ami európai összehasonlításban így is az egyik legalacsonyabb arány volt.

Az első magyar női egyetemi hallgató, Hugonnai Vilma története, akinek Svájcban szerzett diplomáját hazájában csak évtizedes késéssel ismerték el, így módon több szempontból is szimbolikusnak nevezhető. Azt mutatja, hogy a magyarországi női emancipáció globális keretekbe ágyazódott, a 19. század végén és 20. század elején – nem utolsósorban a Hugonnaihoz hasonló úttörők hatására – felgyorsult, bár helyenként továbbra is kemény akadályokba ütközött és emiatt fáziskésésben maradt. E fentebb tárgyalt történetet tehát globális folyamatok helyi rezonanciái, a Hugonnai és hallgatótársai, valamint a Wlassics Gyula által előrébb vitt női emancipáció, illetve a Trefort és politikustársai, továbbá a numerus clausus által behúzni igyekezett fék együttesen határozta meg.

Tisztviselők a Hadifoglyokat Gyámoló és Tudósító Hivatalban 1915-ben. Forrás: Fortepan / Magyar Bálint

■ Kapcsolódó fejezetek

[1873 Kolerajárvány és tőzsdekrach](#)

[1913 A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten](#)

[1914 Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitör a Nagy Háború](#)

[1919 Megjelenik a *Magyar Divatipar*](#)

[1920 A numerus clausus-törvény elfogadása](#)

[1986 Nobel-díjat kap John C. Polanyi](#)

■ Irodalom

Gyáni Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Budapest, 2020.

Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A budapesti úrinő magánélete (1860–1914)*. Budapest, 2015.

Szécsi Noémi – Géra Eleonóra: *A modern budapesti úrinő (1914–1939)*. Budapest, 2017.

Czeferner Dóra

1882

Létrejön az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.

A magyar kereskedelmi tengerhajózás aranykora

Az 1868-as magyar–horvát kiegyezés nyomán Fiume újra Magyarország része lett, és a magyar állam hamarosan megkezdte a tengeri kijárat infrastruktúrájának és közlekedésének fejlesztését. Ennek első lépéseként a magyar állam szubvenciót biztosított a trieszti központú, osztrák állami segélyben is részesülő Osztrák Lloyd hajózási vállalatnak, hogy az kiterjessze tevékenységét Fiumére is, amivel a kikötőt jobban bekapcsolta a Földközi-tenger hajózási hálózatába. A Lloyd fiumei működése azonban nem hozta magával a várt eredményeket, mert a magyar állam alapvetően a nyugati piacokkal kívánta a magyar gazdaság kapcsolatát összekötni, míg a Lloyd főleg az osztrák ipari termékek keleti piacokon való terjesztésében jeleskedett.

Az 1870-es évek végén meghatározó angliai hajózási társaságok (Burns&MacIver, Burrell and Son) új földközi-tengeri útvonalakat kerestek a telítődő észak-atlanti térség mellett, miközben a budapesti malmok épp angliai tengeri fuvarok létesítésével kísérleteztek Fiumében, hogy a magyar lisztet a szárazföldi (főleg német) vámok kikerülésével exportálhassák a szigetországba. Az érdekeket a Londonból Fiuméba ekkor hazatért Ossoinack Lajos, egy fiumei kereskedőfamília sarja, kereskedő, cégvezető, bankár, hajótulajdonos, városi politikus és író fogta össze, aki 1874-től kezdődően dolgozott egy magyar hajózási vállalat megalapításán. A céget 1880-ban Angliában jegyezték be Adria Steamship Company néven, majd az 1880. évi XXV. törvénycikk magyar állami támogatást is nyújtott a vállalatnak a Fiume–Nyugat-Európa közötti járatok fenntartására azzal a kikötéssel, hogy a cég alakuljon át magyar részvénytársasággá; erre 1882-ben sor is került.

Az Adria Rt. ekkortól kezdve folyamatosan bővítette a flottáját, és idővel a kontinenst elhagyva, járatai már Észak-Afrika, New York és Brazília irányában is rendszeresen közlekedtek, amelyért cserébe az évtizedek múltával egyre nagyobb mértékű állami támogatást kapott.

Hajóinak száma 1914-re 43-ra nőtt, melyekkel fennállása alatt 192 millió mázsányi árut szállítottak Fiume és más kikötők között. Az Adria az áruforgalom mellett az 1900-as évek elején a személyszállításba is bekapcsolódott. Egyrészt luxus turistautakat kínált a Fiume–Kanári-szigetek közötti útvonalon, mely hajókon mozifilmeket vetítettek és magyar árukat – például Pick szalámit, tokaji borokat – szolgáltak fel. Másrészt 1904-től egy újabb kormányzati beavatkozás nyomán az Amerikába induló migránsokat az Adria Rt. és partnere, a liverpooli Cunard Steamship Company (a Burns&MacIver jogutódja) szállította; a migránsok többsége ugyanakkor továbbra is Brémán és Hamburgon keresztül utazott a tengerentúlra, mivel ezen kikötőkben a korábbi évtizedekben lezajlott német kivándorlás révén már egy szállodákkal, utazási ügynökségekkel, hajózási vállalatokkal jól kiépített rendszer működött, és továbbra is alacsonyabb árakat kínált, mint a fiumei útvonal.

A magyar gazdaság globális beágyazottságának növekedésével a 19. század végétől kezdve az Adria Rt. mellett más hajózási vállalatok is alakultak. Az Adriához hasonlóan állami finanszírozásra támaszkodó Magyar–Horvát Tengeri Gőzhajózási Rt. 1891-től kapcsolta össze Fiumét az Adriai-tenger kikötőivel mind a nyugati, mind a keleti oldalon. A szintén állami háttérrel bíró Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. 1898-ban azzal a céllal jött létre, hogy az al-dunai magyar folyami szállításokat meghosszabbítsa a Fekete-tenger és a Földközi-tenger irányába, majd 1912-ben beindította a Fiume–Ausztrália vonalat is.

Az állami finanszírozású cégek mellett piaci alapon működő szabadhajózási vállalatok is alakultak. Első volt közülük 1893-ban az ismét Ossoinack Lajos vezetésével létrejött Oriente Magyar Hajózási Rt., mely a Fiumében működő rizshántoló részére hozott nyersanyagot Kelet-Ázsiából. Az 1895-ös alapítású Copaitich és Társai a Fekete-tenger orosz és román gabonáját szállította Nyugat-Európába. Az 1896-ban alapított Photogen Forgalmi Rt. az Osztrák–Magyar Monarchia egyetlen tankerhajójával, az SS Etelkával szállított kőolajat Batumiból a fiumei kőolajfinomító részére. Az 1899-es alapítású Magyar–Horvát Szabadhajózási Rt. szintén Copaitich Zsigmond vezérlete alatt minden termékre kiterjedő módon a világ összes kikötője irányában vállalt fuvarokat. 1901-ben alakult meg az Indeficieter Tengerhajózási Rt., majd 1903-ban hasonló célokkal a Pajkurich és Társa Rt. 1907-ben a Groedel bárók erdélyi faipari kivitele tengeri szállítására hozta létre Polnay Jenő az Atlantica Tengerhajózási Rt.-t, mely alig hét év alatt a

második legnagyobb hajózási vállalattá nőtte ki magát Magyarországon, és az eredeti célokat meghaladva minden fajta fuvarát vállalt világviszonylatban. 1911-ben alakult meg a Grünhut és Társa Rt., mely a fiumei déligyümölcs behozatalban látott potenciált, ezt követte Giovanni Riboli fiumei vállalkozása, aki szemben az addigi gőzhajókkal egy modern benzinmotoros vitorlást használt bor és gabonakereskedése eszközéül.

Mindezen bővülés ugyanakkor elképzelhetetlen lett volna a fiumei kikötő modernizálása és kiépítése nélkül, melynek révén ez a 19. század elején jelentéktelen település 1910-re Európa tizedik legforgalmasabb kikötőjévé vált. Fiume névleg 1776-tól volt Magyarország része, a nagyarányú fejlesztések viszont csak az 1868-as magyar–horvát kiegyezés után kezdődtek el. Mintegy 100 millió korona állami beruházással (partfeltöltések, hullámgát, mólók, utak, épületek, daruk) 1906-ra épült fel a fiumei kikötő, amely napjainkig magán viseli ezen építkezések nyomát. A kikötői beruházás a helyi adók és kikötői illetékek révén 1886-tól már több bevételt termelt az állami ráfordításnál. A kiépült infrastruktúra vonzotta a kikötőbe az ipart és a kereskedelmet. Ezek beindítói és lebonyolítói sok esetben a kikötőbe települt hazai nagybankok voltak.

Fiume iparosodása kapcsán ki kell emelnünk a város meghatározó nagyvállalatait. A kikötőben létesült 1868-ban a brit mérnök, Robert Whitehead önműködő torpedót – saját találmányát – gyártó Torpedógyára. 1881-ben jött létre a Fiumei Első Rizshántoló és Keményítőgyár Rt., mely az élelmiszeripari rizs előállítás mellett keményítő, púder, rizstej és fényvasaló gyártásával is foglalkozott, 1882-ben pedig megalakult Magyarország első kőolajfinomítója. A helyi hajógyártás az eddigiekkel szemben nehezebben indult be, előbb 1895-ben egy németországi cég, majd 1905-től a Danubius Rt., 1909-től az egyesült Ganz-Danubius Rt. épített hajókat a kikötőben, többek között az Osztrák–Magyar Haditengerészet részére, így Fiumében épült az SMS Novara és az SMS Szent István is.

Magyarország tengeri kereskedelme szinte kizárólag Fiumén keresztül folyt. Az állami dotációjú magyar kereskedelmi hajózás lehetővé tette, hogy az országba olcsón áramoljanak gyarmatárúk és nyerstermékek, és hogy a hazai iparosok, kereskedők versenyképes szállítási költséggel exportálhassák termékeiket. Az Adria Rt. fiumei importja hozzájárult többek között a hazai kávéházi kultúra felfutásához is, mivel a kávé a termőterületekről olcsón és gyorsan tudott Magyarországra jutni. Ehhez hasonló módon a kakaóbab, majd az arra épülő hazai csokoládéipar és cukrászat is ily módon tudott

fejlődni. Kiviteli oldalon a liszt volt az 1880–1900 közötti két évtized meghatározó terméke, melyet az 1900–1914 közti években a cukor- és faárú kivitel váltott fel. A fiumei import 30%-át és az export 61%-át, világviszonylatban pedig a kikötői áruforgalom 123%-ának megfelelő árumennyiséget szállították a magyar hajók 1893–1913 között; a többit pedig a Fiumében jelen lévő osztrák, brit, német, olasz stb. cégek.

A fiumei fejlesztések nem változtatták meg a magyar külkereskedelem alapvetően kontinentális jellegét, amelyben 1896–1913 között Fiume csupán átlagosan 8%-os súllyal bírt. Egyes árucsoportok esetén a tengeri szállítás már jelentősebb szerepet kapott: Fiumén keresztül jött be a gyarmatáru 25%-a, a déligyümölcsök 40%-a, a dohány 58%-a, a konyhasó 73%-a, és Fiumén keresztül távozott a cukor 75%-a, a faárú 20%-a, a kőolajszármazékok 20%-a, a papír 21%-a. Ezekben az értékekben belül a magyar hajók forgalma eközben erősen felülreprezentált volt: 1906–1914 között magyar hajókon érkezett a kávé 95%-a, a bor 60%-a, a déligyümölcsök 100%-a, a kőszén 75%-a; míg export oldalon magyar hajók szállították el a cukor 65%-át, a bab 80%-át, a rizs 55%-át, a dohány 90%-át, a liszt 95%-át, a faárú 55%-át.

A magyar hajózási társaságok szerepet játszottak a magyar nemzetiségű tengerészek karrierje tekintetében is, noha a fiumei cégek legtöbbje helyieket alkalmazott a kapitányi, tiszti és gépészi feladatokra, a hajólegénység java pedig kikötőről kikötőre változott az épp helyben található népességnek megfelelően. A fiumei Tengerészeti Akadémia (Nautica) növendékei között a helyiek mellett találhatunk tengeri kötődés nélküli magyarokat is a Felvidékről, Erdélyből, és más magyarországi tájegységekről is. Közülük később többen magyar hajókon teljesítettek tiszti és kapitányi szolgálatot, olykor pedig a tengerészeti hatóságban hivatali munkát is vállaltak. Az egyik legismertebb magyar kereskedelmi kapitány – filatéliai munkássága révén – Peterdi István volt.

A fiumei kereskedelmi tengerészet az első világháború idején beszorult az Adriára. Az osztrák–magyar haderő katonai ellátásához azonban szükség volt nemcsak a kisebb, hanem a nagyobb hajók egy részére is. A háború alatt hat magyar gőzhajó veszett el tengeralattjáró-támadás során, aknára szaladva, viharban, vagy összeütközés következtében. További hat nagyméretű gőzhajó veszett el a háború idején az Adrián kívül. Összesen 19 magyar gőzhajó került a háború idején az antant hatalmak kezére.

A háború alatt a hajók katonai igénybevételéért a vállalatok alig kaptak valami jelképes kárpótlást, a viták és perek pedig a háború után évekig

tartottak még. De a vállalatokat négyévnyi háborús időszak alatt az üzleti forgalomból való kiesés önmagában is súlyos pénzügyi helyzetbe sodorta, és 1915-ben már óriási veszteségeket könyveltek el. Csak az Adria Rt.-t ért pénzügyi károk mértéke 7 263 500 koronára rúgott.

Az első világháború lezárását követően a hajózási társaságoknak reagálniuk kellett arra, hogy Fiume elszakadt Magyarországtól. Az Adria Rt. olasz társasággá alakult át Adria Società Italiana di Navigazione Marittima di Fiume néven, majd Fiume olasz anektálása (1924) után az Adriát is betagolták a nagy állami hajózási vállalat menedzsmentje alá, bár megtarthatta korábbi tisztviselőit. Még a kapitányok között is megmaradt egy-két magyar származású tengerész. Az Adria 1922-ben csupán 20 075 tonna, 1925-ben pedig 58 544 tonna árut szállított, ez a háború előtti éveknek kevesebb, mint 1%-a volt. A társaság még 1936-ig működött Adria néven, majd a vállalat csődje után a megmaradt vagyont és hajóparkot a nápolyi Tirrenia cég vette át.

Az Adria Rt. Tisza gőzöse utasokat vesz fel Reggio di Calabriában.

Forrás: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum

■ Kapcsolódó fejezetek

[1900 Az első Julius Meinl-üzlet Budapesten](#)

[1902 Szobrot állítanak Kossuth Lajosnak Clevelandben](#)

■ Irodalom

Pelles Márton: A fiumei kikötő szerepe Magyarország agrár-külkereskedelmében (1896–1914).

Agrártörténeti Szemle 59. évf., 1–4. sz. (2018) 119–130.

Pelles Márton: Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt. szerepe Fiume hajó- és áruforgalmában (1874–1914). *Közgazdasági Szemle* 63. évf. (2016) 188–208.

Pelles Márton: Az innovatív haditechnikára alapozott meggazdagodás és politikai befolyásszerzés. Robert Whitehead szerepe a fiumei torpedógyártás világsikerében (1823–1923). *Korall* 81. sz. (2020) 78–99.

Pelles Márton – Zsigmond Gábor: *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1921)*. Szombathely, 2021.

Pelles Márton

1883

A Magyarországi Vegetáriánus Egyesület megalapítása

Az életreform-mozgalom terjedése

A Magyarországi Vegetáriánus Egyesület 1883-ban alakult. Alapító elnöke Weixelgartner Vince festő, tanár volt, az egyik első „reformétterem”, a Pomona működtetője. A növényi étrend gyógyító, egészségmegőrző, sőt hosszú életet garantáló voltát népszerűsítette már akkoriban Ripszám Henrik, a Thalysia vegetáriánus étterem tulajdonosa is.

A vegetarianizmus kezdetei az ókori Indiába vezetnek vissza, ahol egyes csoportok, és kiemelt módon a dzsainok már csaknem három évezrede is kímélték az állatokat vallási-etikai alapon. Bár a vegetarianizmus az ókori görögök és rómaiak számára sem volt ismeretlen, az a kereszténység elterjedésével – ellentétben Indiával – leáldozott Európában és csak a reneszánsz idején vált ismét jelentősebbé.

A modern kori Európában a vegetarianizmus mozgalommá szerveződése a 19. századi Angliában kezdődött. Az angol romantikusok, köztük Percy Bysshe Shelley költő és köre elutasították a húsevést. Mary Shelley kultikusá lett rémregényének hőse, Frankenstein megteremtette lény sem hajlandó az állatok vérént ontani, vissza akar térni a növényi táplálkozáshoz. A modern vegetarianizmus alapműve a francia Jean-Antoine Gleizès 1840 körül kiadott *Thalysie, ou la nouvelle existence* című háromkötetes regénye.¹ A mozgalom elnevezése az első ilyen céllal szerveződő egyesület 1847-es manchesteri alakuló kongresszusán jelent meg – innentől vált általánossá a vegetáriánus, vegetárius elnevezés is.

A mozgalom német irányzatát a Gustav Struve által 1868-ban Stuttgartban létrehozott, ma is fennálló egyesület alapozza meg. Struve 1869-ben megjelent műve, a *Pflanzenkost – die Grundlage einer neuen Weltanschauung* már a mozgalom világnézeti, illetve vallási jelentőségét is hangsúlyozza. Ezt az irányt követi a másik jelentős német teoretikus, Eduard Baltzer szászországi pap, aki 1847-ben hozta létre Nordhausenben vallási

reformközösségét, majd 1867-ben vegetáriánus egyesületét (Verein für natürliche Lebensweise) és folyóiratát (*Vereinsblatt für Freunde der natürlichen Lebensweise. Vegetarianer*). Később ő lesz a kiadója a mozgalom *Thalysia* című folyóiratának is. Az 1871-ben Bayreuthban Richard Wagner közreműködésével létrehozott első étterem mintájára számos német városban nyíltak vegetáriánus vendéglők, a mozgalom különböző irányzatainak kedvelt találkozóhelyei, lehetőséget teremtve a követőknek személyes kapcsolataik ápolására és a releváns folyóiratok olvasására is.

A vegetarianizmus a 19. század utolsó évtizedeiben világszerte elterjedt. A mozgalom 1889-től Vegetarian Federal Union (Vegetáriánus Föderális Unió) néven nemzetközi, globális ambíciókat dédelgető szervezettel is rendelkezik, melynek 1908-as, drezdai alapítású utódszervezete International Vegetarian Union (Nemzetközi Vegetáriánus Unió) néven ma is működik. A 19. század végi vegetarianizmust tágabb társadalomtörténeti összefüggéseiben megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy a természettel és a természetes életmóddal kialakított szoros kapcsolata megalapozója lett a századfordulón megjelenő különböző életreform-mozgalmak és az ezekből kiinduló alternatív törekvések egyik fontos elvének, illetve erre épülő életmód-szervezési gyakorlatának is. Maga az életreform elnevezés a *fin de siècle* egyik ma már a múlt homályába vesző népszerű irányzatát takarja, amely a „menekülés a városból” civilizációkritikai jelszavát hangoztatva a természethez való visszatérést propagálta, miközben az öngyógyítást, az elveszett kozmikus teljesség és spiritualitás keresését tűzte zászlajára.

A mozgalom kibontakozásának hátterében azok a 19. század második felében Európában és az Egyesült Államokban felgyorsuló modernizációs folyamatok állnak, amelyek nem csupán a természeti környezetet, hanem a hagyományos társadalmak szerkezetét, az egyes emberek, és társadalmi csoportok életmódját, magánéletét, gondolkodásmódját és valláshoz való viszonyát is gyökeresen átformálták. Az ezzel együtt kibontakozó mélyreható társadalmi változások elmélyítették a teljesség elvesztésének életérzését, tartóssá tették az állandó változás és az idegenség érzetét és egyben felerősítették az emberibb világ, a valódi közösség, az organikus rendet alkotó teljesség és harmónia iránti vágyat.

Az ekkor kibontakozó, a „nyugati civilizáció kóros állapotára orvosságot kereső” reformmozgalmak különböző irányzataiban – gyakran

egymással is összefonódva – sokszor egyszerre jelenik meg a haladást és a töretlen fejlődést dicsőítő, valamint a fejlődés árnyoldalait kritikai hangon elutasító, illetve azok feloldására gyakran utópisztikus megoldások kereső retorika. „Prófétáinak” tanításai szerint az egészséges emberek földi Paradicsomába azok juthatnak majd be, akik betartják a „szentháromság”, a három alapvető irányzat, a vegetarianizmus, a természetgyógyászat és a testkultúra életvezetési elveit.

A mozgalom középpontjában álló vegetarianizmus követői elvetik a bármely állat megölésével elkészített táplálék elfogyasztását. A természetgyógyászat tanai szerint a legtöbb betegség negatív környezeti hatások eredménye, azok a természetes életmód, a homeopátia, továbbá vegetáriánus diéta és táplálkozás útján, vízkúrával, sok mozgással, nap- és fényfürdőzéssel, hipnózissal – tehát természetes ingerekkel gyógyíthatók. Az intézmények a természet ősi gyógyító erőire: a fényre, a levegőre, a vízre és a földre, valamint az ősi népi gyógymódokra támaszkodtak.

A harmadik önreformirányzat a szabad testkultúra, vagy más elnevezéssel naturista, illetve nudista gimnasztikai, majd ehhez kapcsolódó sportmozgalom, amely a meztelen emberi test, a természetes mozgás nevelő hatását és szépségét hangsúlyozta. Képviselői a természetgyógyászatból és a vegetarianizmusból kiindulva propagálták a testkultúrát, a test és a lélek tökéletesedését és az „egész emberiség” fejlesztését szolgáló, szabad levegőn végzett gimnasztikát, a fényfürdőzést. E mozgalmak kísérője az ún. öltözködési reform, amely a fenti életvezetési törekvések jegyében követelte a test szabadságát biztosító ruhaviseletet. Képviselői elvetették a fűző viseletét az ún. reformruha bevezetésével, amely laza eséssel követte a test vonalát, lehetővé téve a minden irányú mozgást. Az életreform-közösségekben megtelepedő művészek az elsők között vetették le a merev, súlyos polgári ruhákat, és könnyű vászonból készült, lenge öltözeteket viseltek, amelyek a test számára a szabadság, sőt szinte a ruhátlanság élményét biztosították.

Krabbe, a szerteágazó mozgalom tipológiájának megalkotója számos, a fentiekben bemutatott „magirányzatok” köré szerveződő ún. kiegészítő irányzatot is felsorol, mint például társas kapcsolatok különböző életmódreformjai, szabad szerelem és szabad partnerválasztás, ifjúsági mozgalom, emancipációs nőmozgalmak és kommunaszerű életközösségek különböző reformirányzatai (természetgyógyász szanatóriumok, földművelő kommunák, művésztelepek), kertvárosi mozgalom, zenei, ének,

képzőművészeti, irodalmi, színházi reformirányzatok, mozdulatművészet, kézműipari, honismereti mozgalom és népies irodalom. Az életreform irányzataihoz számos új, kvázi-vallásos megújulási mozgalom is kapcsolódott, például különböző okkult irányzatok, a tudomány és a vallás közötti kapcsolatra törekvő spiritizmus és monizmus, az egyetemes teozófiai mozgalom és az antropozófia, a kelet-ázsiai szinkretizmus, leginkább a buddhizmus különböző formái, a „reformkereszténység”, továbbá germán, árja és egyéb újpogány mozgalmak stb.

A mozgalom centrumában álló, individuális önreformtörekvések a 19. század utolsó harmadában az Osztrák–Magyar Monarchiában is megjelentek. A vegetárius és természetgyógyászati eszmék leginkább a Monarchia nagyvárosaiban, a városi nagypolgárság és az arisztokrácia világában terjedtek el. A városi kispolgári és munkásrétegek köreiben az antialkoholista, a torna- és sportmozgalmak, valamint a természetjáró- és túramozgalom hódított. Az 1870-es években már közel 100 orvos használta a homeopátiás módszereket. Az 1866-ban alapított egyesületük vezetője a neves orvos-publicista, Argenti Döme volt. Sőt az 1870-es évektől a homeopátiás orvoslásnak a pesti egyetemen Hausmann Ferenc, majd Bakody Teodor vezetésével önálló tanszéke is alakul.

Számos releváns kiadvány jelenik meg: Bakody 1861-től a *Hasonszenvi Lapok*, majd 1891-től a *Homeopátia Szakközlönye* című folyóirat szerkesztője. Szálkay Gyula 1893-ban alapítja meg a magyar Kneipp Egyesületet, 1899-től pedig elindul a *Kneipp Újság* című folyóirata is. 1913-ban adták ki Mokry Lenke népszerű munkáját, *Vegetárius szakácskönyv. Utasítások és tanácsok a vegetárius főzés elsajátítására...* címmel. Warschatka Vilmos 1909-ben megjelenő könyve, a *Mazdaznan étterv és szakácskönyv* pedig a mozgalom jelenlétéről és hatásáról tanúskodik.

A magyar vegetáriánus mozgalom markáns irányzata Bicsérdy Béla természetgyógyász, életreformer gyógy- és életmódkísérlete. Bicsérdy 1909-től naponta tartott előadásokat, később Erdély városaiban folytatta „hittérítő” misszióját. Fogarason jelent meg nagy visszhangot kiváltó, *A halál legyőzése* című műve, melyben (akárcsak későbbi műveiben) az élet több évszázadig való meghosszabbítását ígérte híveinek. A mozgalom virágkora majd a két világháború közötti időszakra esik, amikor a magyar művészeti elit számos tagja is csatlakozik hozzá: egy időben követője volt Kosztolányi Dezső, előadásain több ízben is részt vett Babits Mihály, budapesti lakásán megfordult Bartók Béla és Kodály Zoltán is. Később feleségével és

követőivel a Duna körbevett Ada Kaleh (Újorsova) szigetén kommunát is alapított.

Az életreform szellemiségét követő közösségek jellegzetes típusai, a természetgyógyász szanatóriumok, a művésztelepek és a mezőgazdasági termelő kommunák az individuális reformokra és felebaráti szeretetre alapozott közösségi lét gyakorlóterepei. A századfordulón Európa országaiban sorra alakultak azok a művészközösségek, amelyek tagjai a vidéki életformát felvállaló művészeti hitvallása gyakran ötvöződött az ökológiai rend és a közösségi gazdálkodás új formáit hangsúlyozó reformokkal. A közép-európai művészkommunák egyik legjelentősebb programadója Karl Wilhelm Diefenbach, aki az 1880-as években önjelölt prófétaként kezdte el hirdetni Münchenben és környékén világmegváltó tanait a természetes életmódról, a monogám házasság csődjéről, a vallással való szakításról, a szabad levegőn történő ruha nélküli napozásról, az alkohol és húsnélküli vegetáriánus étkezés fontosságáról. Tanítványaival több kommunát alapított, a legismertebb Bécs közelében működött. Életfelfogása nagy hatással volt a Münchenben, majd Bécsben tanuló és alkotó fiatal cseh, osztrák és magyar művészekre is (például František Kupkára, Gustav Klimtre, Mednyányszky Lászlóra, Feszty Árpádra, Hollósy Simonra és testvérére, az első magyarországi buddhista Hollósy Józsefre, Csontváry Kosztka Tivadarra).

Az életreform legjelentősebb hazai kísérlete az 1901-ben alapított gödöllői művésztelepen bontakozott ki. A művészközösség tagjai a különböző életreform közösségek életmódját követték például az öltözködés, a húsmentes étkezés, a sportolás és túra, a közösségi, férfi-nő kapcsolatok, a női és férfi társadalmi szerepformálás, gyermeknevelés terén is. A vidéki földművelő kommunák eközben az 1893-ban Berlin Oranienburgban alapított Obstbausiedlung Eden mintáját követték. Ennek egyik hosszabb életű hazai követője a Szentendrén működő Bubán kolónia volt, amelynek tagjai az 1930-as évek elején a város korábbi polgármestere, Antolik Arnold vezetésével megalapították „vegetár telepüket”, egy ideális kertgazdálkodást megvalósító, vagyonközösségben élő kommunát. Ennek tagjai 1932 és 1938 között *Életreform* címmel folyóiratot is kiadtak, amely a témához kapcsolódó cikkeket, valamint éttermek, szanatóriumok és vegetáriánus élelmiszereket árusító üzletek hirdetéseit és az „eszmetársakat” megcélzó magánhirdetéseket is közölt.

Az életreform hatása a 20. század második felében mind hazai, mind nemzetközi szinten fennmaradt. Ez a folyamat a hatvannyolcas mozgalmak, majd a posztmodern, illetve a New Age mentén világszerte újjáéledő, később intézményesülő modernizációkritika különböző emancipációs irányzataiban, különösen az ökológiai válság hatására megjelenő ún. zöld mozgalmakban válik erőteljessé. Az életreform öröksége napjaink vallási, politikai, gazdasági és kortárs művészeti törekvései mellett feltűnik a fogyasztói tömegkultúra különböző divatirányzataiban, mint például a szabad testmozgást biztosító, sportos életmód és öltözet, a fitneszmozgalom, a vegetáriánus étkezés világméretű térhódításában is. Hatása jelen van a hétköznapi életvezetési gyakorlatának számos további elemében; a keleti vallások és küzdősportok, az ezotéria egyes irányzatainak (kivált az antropozófia) népszerűvé válásában, az ökológiai szemléletmód különböző megnyilvánulásainak, mint a növény- és állatvédelem, a biogazdálkodás, a reformkonyha, a természetgyógyászat, a kertvárosi, természetközeli lakókörnyezet kialakítására irányuló törekvéseknek a térhódításában.

Bíró Mihály cím nélküli grafikája a modern, nagyvárosi civilizáció és a természetes élet ellentétéről.
Magyar Iparművészet 16. évf., 6. sz. (1913) 245.

■ Kapcsolódó fejezetek

[1909 Megkezdődik a Wekerle-telep építése](#)

[1941 Jógaiskola nyílik Budapesten](#)

[1952 A Buddhista Misszió megalapítása](#)

[1988 Tüntetés a bős–nagymarosi erőmű ellen](#)

[1994 Somogyvámoson leteszik a Krisna-völgy alapkövét](#)

■ Irodalom

Buchholz, Kai (szerk.): *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst*. Darmstadt, 2001.

Kökény Tibor: A magyarországi vegetarizmus története. 2016. január 24.

<https://kokenytibor.wordpress.com/2016/01/24/a-magyarorszag-vegetarizmus-tortenete/>

Krabbe, Wolfgang: *Gesellschaftsveränderung durch Lebensreform. Strukturmerkmale einer sozialreformerischen Bewegung im Deutschland der Industrialisierungsperiode*. Göttingen, 1974.

Németh András – Skiera Ehrenhard (szerk.): *Rejtett történetek. Az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Budapest, 2018.

Tarjányi Eszter: *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*. Budapest, 2002.

■ Jegyzet

[1](#) A Thalysia (ógörög Θαλύσια) a görög istennő, Démétér tiszteletére rendezett termékenységünnepe.

Németh András

1890

Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot

A nemzetközi munkásmozgalom Magyarországon

A 19. század legnagyobb hatású műve (Charles Darwin *A fajok eredete* című tudományos munkája mellett) alighanem Karl Marx és Friedrich Engels *Kommunista kiáltvány* című, 1848-ban megjelent röpirata volt. Elhíresült befejezése megmozgatta az eredeti tőkefelhalmozás időszakában sínylődő munkások fantáziáját, akik átélték, hogy „csak a láncukat veszíthetik”, és elhitték, hogy „cserébe egy egész világot nyerhetnek”.

A mű csak a Millennium évében, 1896-ban jelent meg magyarul, de különösebb szükség nem volt fordítására, hiszen a munkásmozgalom első számú helyi nyelve a német volt, a szocialista irodalmat olvasó, képzetesebb szakmunkások pedig jelentős részben az Osztrák–Magyar Monarchia iparosodottabb, Lajtán túli részeiről érkeztek Magyarországra. Más országokéhoz hasonlóan a magyarországi munkásmozgalom is multietnikus volt, az itt születettek csak a századfordulóra kerültek többségbe. Bécs, Prága, Pozsony és Budapest munkásszervezeteinek képviselői kölcsönösen részt vettek egymás rendezvényein. 1876-ban például még osztrák–magyar cipészkongresszust is tartottak. Közös szaklap és betegsegélyező pénztár megalapításáról is döntöttek, de az Osztrák–Magyar Monarchia munkáspártjait összefogó, „birodalmi” szociáldemokrata párt nem jött létre.

A Magyarországi Szociáldemokrata Pártot (MSZDP) 1890-ben alapították, bár voltak szervezeti előzményei (az Általános Munkásegylet 1868-ban és a Nemválasztók Pártja 1878-ban). Az alakuló kongresszusra még Friedrich Engels is küldött üdvözlő levelet Londonból, aki annak újabb bizonyítékát látta a pártalakulásban, hogy a modern gyáripár megjelenése egy országban szükségszerűen munkásmozgalmat teremt.

A párt születésénél főként az osztrák Victor Adler bábáskodott, akit az 1889-ben alapított II. Internacionálé bízott meg azzal a feladattal, hogy segítse az MSZDP nemzetközi integrációját. A párt küldöttjei (az 1896-os

londoni távolmaradásuk kivételével) rendre részt is vettek a II. Internacionálé kongresszusain, legnagyobb számban az 1907-es stuttgarti, az 1910-es koppenhágai és az 1912-es bázeli rendezvényeken. A II. Internacionálé eközben határozottan Európa- és Nyugat-centrikus szervezet volt, amelynek összképet csak kis részben módosította, hogy argentin szocialista, párizsi indiai nacionalista és palesztinai zsidó tagszervezetei is voltak. Az első világháború kitörése azonban – amelyet Jean Jaurès, az ekkor meggyilkolt francia szocialista politikus várakozásaival ellentétben a szocialistáknak nem sikerült megakadályoznia – súlyos csapást mért az internacionalizmusra. A II. Internacionálé 1916-ban végül fel is oszlott.

Az MSZDP annak szellemében kezdett politizálni, amit a II. Internacionálé tűzött ki célul: a forradalom útján való hatalomátvétel helyett a tömegpárttá válást és a parlamentbe jutást, azaz szocializmust demokratikus eszközökkel. Ezt a magyar pártnak a Németország Szociáldemokrata Pártja 1891-es erfurti programját mintául vevő 1903-as programjában is megfogalmazták. A magyarországi szociáldemokraták német mintákat követtek, elsősorban a középutas, centrista Karl Kautsky, illetve a revizionista Eduard Bernstein eszméi hatottak rájuk. Mivel a termelőeszközök köztulajdonba vételének maximális célját nem forradalmi, hanem parlamentáris úton szerették volna megvalósítani, ezért minimális programként szavazati jogot követeltek minden 20 éven felüli állampolgárnak nemre való tekintet nélkül, titkos és községenkénti szavazást, valamint hogy a szavazásokat törvényes munkaszüneti napon tartsák, hogy munkája és munkaadója egyetlen munkást se korlátozhasson demokratikus jogai gyakorlásában. Az MSZDP vezetősége tehát megkülönböztetett egy maximális – forradalmi átalakulást hirdető – és egy minimális – a forradalmi átalakulás feltételeit demokratikus úton megteremtő – programot, bár az előbbi az utóbbiból elvileg szervesen következett. A párt vezetői optimistán tekinthettek a jövőbe, hiszen például a szabadelvű *Budapesti Napló* 1899. december 31-i számában aggódva búcsúztatta a liberális 19. századot és attól tartott, hogy az átadja a helyét a szocializmus korának. A *Népszava* egy nappal korábban megjelent, új századot köszöntő vezércikkében a kor kereszténységeként írtak a munkásmozgalomról.

A tömegpárttá válást hamar abszolválta az MSZDP, dacára annak, hogy Budapestet és néhány vidéki ipari központot (például Temesvár) leszámítva az ipari munkásság létszáma nem volt túl jelentős. A

tömegpárttá válást a szakszervezeti rendszer kiépítése segítette: a szakszervezeti tag eleve pártagnak számított, de már azt is „szocialistának” tekintették, aki olvasta az 1905. április 1-jétől napilapként megjelenő pártlapot, a *Népszavát*. Ennek szerkesztője a párt elnöke, a mérsékelt Garami Ernő volt. A magyar nyelvű napilap mellett léteztek nemzetiségi nyelveken kiadott szocialista újságok is, mint a német nyelvű *Volksstimme*. Az általános választójog követelése miatt a munkásmozgalom a női emancipációs mozgalommal is összefonódott, noha Magyarországon a szociáldemokrata nőmozgalmárok vitában álltak a cenzusos választójogot elfogadó polgári feministákkal. A munkásnőknek 1905-ben *Nőmunkás* címmel indítottak külön lapot a szociáldemokraták, ennek szerkesztője Gárdos Mariska, az 1903-ban alapított Magyarországi Nőmunkás Egyesület első elnöke volt.

1906-tól hosszabb írások és tanulmányok közzétételére *Szocializmus* címmel elméleti folyóiratot is megjelentetett a párt szintén Garami Ernő, valamint Kunfi Zsigmond szerkesztésében. A *Die Neue Zeit* mintájára létrehozott periodikában a szocializmus nemzetközi teoretikusai is helyet kaptak, így fordításban közölték lapjain Karl Kautsky, Emile Vandervelde, de még Lev Trockij írásait is. Érdekes módon a nagy befolyású teoretikus, Eduard Bernstein nem szerepelt a *Szocializmus* szerzői között, noha 1913-ban személyesen is ellátogatott Budapestre, ahol az MSZDP látta vendégül, miközben előadást tartott a Galilei Körben is.

A felhalmozott ismereteket népszerűsítő formában is közreadták a *Munkás Könyvtár*-sorozatban. E sorozat részben német szocialista ideológusok munkáit közölte fordításban, részben a magyar pártvezetők saját műveit – említésre méltó, hogy Garami Ernő 1909-ben olvasmányos munkában mutatta be Marx és Engels életét. Garami és Kunfi egyként kiváló előadók és visszatérő vendégei voltak a szabadgondolkodó fiatalokat tömörítő Galilei Körnek (1908–1919), amely kiterjedt munkásoktató tevékenységet is folytatott. A 20. század elejére átfogó munkás-ellenkultúra jött létre saját sajtóval, irodalommal, matinékkal, ünnepségekkel – mindenekelőtt május 1-jével – és történelmi hősökkel (Dózsa György, Martinovics Ignác, Petőfi Sándor).

A „vérvörös lobogó” használata, az internacionalizmus és a multietnikus jelleg – az MSZDP választási pénzeket gyűjtő könyvecskéjének borítóján nemcsak a „Választási alap” és a „Wahlfond”, de a „Volobny Zákklad” cím is szerepelt – miatt a szociáldemokratákat

ellenfeleik eközben előszeretettel titulálták (ismét csak nemzetközi mintákat követve) „hazátlan bitangoknak”.

Garami Ernő a *Hazafiság és nemzetköziség* című, 1903-ban megjelentetett röpiratában válaszolt: „A haza: a jog és a kenyér. Ahol elrabolják jogomat, kiveszik kezemből kenyereimet, ott elrabolják tőlem a hazát. Akik elrabolják tőlem, azok az igazi hazaárulók, azok az igazi hazátlan bitangok, s ha küzdök ellenük jogomért és kenyereimért, akkor hazámért küzdök!”

Az első szervezeti pártokat Európa-szerte a szociáldemokraták hozták létre, és ez Magyarországon is így volt – a korábban alapított magyarországi pártok leginkább (alapszabály és szervezetek nélküli) pártklubok voltak. Az új típusú szervezeti jelleg tette lehetővé a tömegsztrájkok és munkásdemonstrációk hatékony lebonyolítását. De hiába szerveződtek párttá a szociáldemokraták, a magyar állam képviselői még sokáig nem politikai, hanem rendészeti kérdésként tekintettek a munkásmozgalomra – aminek szintén megvoltak a németországi előzményei. Változást az 1905. év hozott: az oroszországi forradalom hatására minden addiginál jobban aktivizálta magát az MSZDP, a magyarországi belpolitikai válság idején pedig felértékelődött a jelentős tömegeket megmozgatni tudó párt jelentősége. A „nemzeti ellenzék” választási győzelmét el nem fogadó Ferenc József által kinevezett, népszerűtlen „darabontkormány” belügyminisztere, Kristóffy József ekkor kilátásba helyezte a választójogi reformot. A bizalmas Kristóffy–Garami-paktum – amely a választójog bővítését és az MSZDP-t sújtó korlátozások eltörlését ígerte a támogatásért cserébe – az MSZDP történetének első igazán nagy tömegtüntetéséhez, az 1905. szeptember 15-i ún. vérvörös péntekhez vezetett. A magyar állam MSZDP-hez fűződő viszonyára innentől kezdve nem lehetett csakis „büntetőjogi” kérdésként tekinteni. A párthoz való hozzáállás immár politikai dilemmaként jelentkezett a polgári pártok vezetői számára is.

A pártköveteléseket illetően a szociáldemokraták hiába értek el sikert már az 1890-es években a munkásbiztosítás bevezetésével és a munkakörülmények javulásával, az 1900-as évektől előtérbe kerülő általános és titkos választójog megadásáért (az osztrák szociáldemokraták támogatása ellenére) sikertelenül küzdöttek. Ez kortárs európai összehasonlításban meglehetősen szokatlan volt. A 20. század elején a magyar lakosság csak 5–6%-a szavazhatott a magas vagyoni és műveltségi

cenzus miatt. Ugyan 1913-ban, majd 1918-ban is enyhítettek a maga korában is szokatlanul szigorú választójogi törvényen, de ezek alapján nem tartották választást.

Ebből következett, hogy az MSZDP 1918-ig egyetlen képviselőt sem tudott a parlamentbe juttatni, hiába vált addigra Magyarország legnagyobb pártjává, amelynek taglétszáma 1917-től ráadásul kifejezetten rohamosan emelkedett: a szakszervezeti tagok (és egyszersmind párttagok) száma 1916-ban még csak 55 000 volt, de 1917-ben már 215 000 főre nőtt, 1918. december 31-én pedig már nem kevesebb, mint 721 000 párttagot számláltak.

Az MSZDP más országok szociáldemokrata pártjaihoz hasonlóan kezdetben asszisztált a háborús politikához. Az 1914-ben kitörő világháborúnak eleinte a „cári zsarnokság” elleni küzdelemként próbáltak osztályharcos értelmezést adni, de 1916-tól antimilitarista irányba kezdtek fordulni, hogy hivatalos küldöttségük 1917 májusában már az annexió és kárpótlás nélküli béke mellett foglaljon állást egy Stockholmba tervezett nemzetközi kongresszus előkészítésekor.

A szakszervezeti, és így a párttaglétszám háború alatti növekedésében jelentős szerepet játszott, hogy az MSZDP tagjai sokat tettek a világháborús „elnyomorodás” idején az életkörülmények javításáért. Először is igyekeztek felmérni a problémák súlyát, a magyarországi nőmunkások országos szövetségének szervezőbizottsága például kérdőívekben tudakozódott az üzemekben dolgozó nőmunkások helyzetéről. Az eredmények megrendítőek voltak. A Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban őrzött kérdőívek szerint például egy tizenhét éves munkáslány tíz (!) személyt támogatott az eleve szerény keresetéből, miközben csak kávéját (véltetően kávépótlékot) reggelizett.

Az MSZDP expanziójának és súlynövekedésének volt köszönhető, hogy a háború végére a parlamenti képvisellel továbbra sem rendelkező párt vezetői már rendre megfordultak a miniszterelnökök dolgozószobájában is. Sőt a Tisza Istvánt váltó új miniszterelnök, Esterházy Móric 1917 nyarán maga kereste fel a *Népszava* Conti (ma Tolnai Lajos) utcai szerkesztőségét, hogy a terveiről tájékoztassa a szociáldemokratákat. A vezető szociáldemokrata politikusok ezzel Magyarországon is bebocsátást nyertek a politikai elitbe – közel húsz évvel azután, hogy Alexandre Millerand személyében 1899-ben szocialista kereskedelmi minisztere lett a francia kormánynak.

A 19. század végi, németek által nagyban befolyásolt Közép-Európa perifériáján felnövvő, a modern pártpolitikát meghonosító és idővel egyre jelentősebbé váló Magyarországi Szociáldemokrata Párt a következő évben, az őszirózsás forradalmat követően szintén minisztert adhatott. A szociáldemokraták az első világháború végén nemcsak Magyarországon, hanem az összes összeomló-újjaszülető államban hatalomra jutottak, sőt négy fiatal köztársaságban, Németországban, Ausztriában, Grúziában és Örményországban államelnököt is adtak. Míg Magyarországon az 1919-es ellenforradalom ismét a politika perifériájára szorította a szociáldemokráciát, megelőlegezve az egész közép-európai térség dedemokratizációját, az 1920-as és 1930-as években a szociáldemokraták rendszeres kormányzati pozícióval bírtak a skandináv államokban, Franciaországban, Nagy-Britanniában, Csehszlovákiában, Ausztráliában és Új-Zélandon. Az 1945 utáni rövid demokratikus időszakban a szociáldemokraták Magyarországon újra kormányra kerültek, de a kommunistákkal való kényszerfűziójuk miatt hamarosan gyakorlatilag ismét eltűntek, miközben nyugat-európai testvérpártjaik immár mindenütt megkerülhetetlen szerepet játszottak.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt háromnyelvű adománygyűjtő kiadványának címlapja (1908).

Forrás: Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár

■Kapcsolódó fejezetek

[1913 A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten](#)

[1914 Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitör a Nagy Háború](#)

[1918 Az általános választójog bevezetése](#)

[1919 A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása](#)

[1948 A Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség konferenciája Budapesten](#)

[1986 Nobel-díjat kap John C. Polanyi](#)

■ Irodalom

Borsányi György: *Októbertől márciusig. Polgári demokrácia Magyarországon, 1918.* Budapest, 1988.

Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története.* Budapest, 2018.

Schlett István: *A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig.* Budapest, 1982.

Varga Lajos: *Garami Ernő. Politikai életrajz.* Budapest, 1996.

Varga Lajos (szerk.): *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Budapest, 1999.

Csunderlik Péter

1896

Az Ezredéves Kiállítás

A magyar nemzet apoteózisának nemzetközi technikái és gyarmati összefüggései

A honfoglalás ezredik évfordulójára emlékez(tet)ő 1896-os ünnepi év és az ünnepek leglátványosabb eleme, az Ezredéves Kiállítás a magyar nemzet nagyszabású apoteózisának volt szánva. A kiállítás a nemzet immár egy évezredes múltját a közelmúlt és a jelen teljesítményével összekapcsolva kívánta a kortársak számára egy nagyszerű jövő képét előre vetíteni. A Millenniumi Kiállítás korabeli sikere vitán felül áll, sőt helyenként azóta is nosztalgikus emlékezés tárgya.

Bár a kiállítás teljes mértékben magyarnak tűnt, valójában ekkor már jól bejáratott külföldi mintákat vett alapul. A 19. század közepétől a második világháborúig tartó szűk évszázad ugyanis a nagyszabású kiállítások kora volt. A sort 1851-ben a londoni *Great Exhibition* nyitotta, majd hamarosan többek között New Yorkban (1853), Bécsben (1873), Philadelphiában (1876), Párizsban (1867, 1878, 1889, 1900, 1937), Chicagóban (1893, 1933), Brüsszelben (1897, 1935) és St. Louisban (1904) is rendeztek (különböző nevek alatt futó) világkiállítást. A korszak kiállításainak középpontjában három elem, a nyugati technika csodálata, a szórakoztatás és az egzotikummal való találkozás, ez utóbbin keresztül pedig a gyarmati rendszer reprezentációja állt.

A technológiai aspektusra az első londoni és az 1889. évi párizsi kiállítás a legjobb példa. 1851-ben a kiállítást az akkori brit mérnöki tudás csúcsteljesítményében, az acélból és üvegből épült, azóta már leégett Kristálypalotában rendezték meg, a párizsi kiállítás szenzációja pedig a világ akkor legmagasabb épülete, az Eiffel-torony volt. A kiállítások látványos szórakoztató volta 1900-ban Párizsban és négy évvel később St. Louisban az akkor még gyerekcipőben járó olimpiai játékok megrendezésében csúcspontot ért el.

E kiállítások fontos eleme volt a nyugati ipari társadalmak és az „egzotikus”, „vad” népek közötti különbség hangsúlyozása. Ennek érdekében számos kiállítás keretében építettek „egzotikus” helyszín-replikákat, hogy a kiállítás látogatói ott a „civilizálatlan” népek képviselőit a „természetes környezetükhöz” hasonló helyszínen tanulmányozhassák. Így például a nyugati közönség Párizsban 1889-ben egyiptomiakat, jávaiakat és több afrikai francia gyarmat lakóit, Chicagóban 1893-ban indiánokat és eszkimókat, Brüsszelben 1897-ben pedig kongóiakat csodálhatt meg. A kiállítások a korszak szociáldarwinista logikája alapján legitimálták a technológiailag fejlett Nyugat és a világ többi része közötti gyarmati viszonyt.

Több kiállításon külön gyarmati szekció ünnepelte a gyarmatosító államok eredményeit „primitív” gyarmatosítóik civilizálásában. Sőt a világkiállítások mellett kisebb volumenű gyarmati kiállításokat is tartottak, például 1931-ben Párizsban; az utolsó gyarmati kiállításra 1948-ben került sor Brüsszelben. A világkiállítások gyarmati szekcióinak és a specializált gyarmati kiállításoknak ugyanaz volt a funkciója: megismertetni és elfogadtatni a gyarmatosítást a gyarmatosító ország közvéleményével, továbbá elősegíteni a gyarmattartó és a gyarmat közötti gazdasági kapcsolatokat a gyarmatok gazdaságának bemutatásával.

A honfoglalás ezredik évfordulójának apropóján a budapesti Városligetben megrendezett Ezredéves Kiállítás nagyrészt a fenti sémákból építkezett. A kiállítás négy fő részre tagozódott. A technológiai rész a magyar gazdaság fejlettségét volt hivatott bizonyítani. A történeti szekció a magyar nemzet múltját kísérte végig; a technológiára koncentráló világkiállításokhoz képest a múltba néző rész különlegességnek számított. A néprajzi falunak hívott részlegben 24 parasztházat építettek fel Magyarország különböző vidékeiről, sőt ezekbe az adott környék lakosai közül be is költöztettek családokat. A nagyvárosi látogató tehát Budapesten úgy csodálhatta a modern technológiától – állítólag – még érintetlen parasztokat, ahogy Chicagóban, Párizsban vagy Brüsszelben a „vadembereket”. A kiállítás látogatói az Ősbudavár fantázianevű, a török kori Buda által inspirált, és ennek megfelelően a korszak orientalista-egzotizáló divatjának megfelelő épületkomplexumban szórakozhattak. Mivel az Ezredéves Kiállítás a magyar nemzet apoteózisának volt szánva, a világkiállításokkal és az 1885. évi Országos Általános Kiállítással szemben nem voltak külföldi kiállítói.

A szervezők azonban egy kivételt mégis tettek: meghívták Bosznia-Hercegovinát a kiállításra, és – bár a gyarmat szót nem használták – ezzel az Ezredéves Kiállítást egyértelműen a korszak többi koloniális kiállításához tették hasonlóvá. A Kállay Béni vezette boszniai kormány természetesen elfogadta a meghívást, és az Ezredéves Kiállítás területén egy több épületből álló boszniai komplexum is helyet kapott. Az orientalizáló stílusú épületegyüttesben a tartomány természeti erőforrásait, mezőgazdaságát, népművészetét és kézműiparát, így például a keleti szőnyegeket állították ki; ez utóbbit egy stilizált bazárban boszniai mesteremberek mutatták be.

A boszniai kiállítás egyúttal az osztrák–magyar adminisztráció civilizáló tevékenységét, többek között a vasutat és az iskolarendszert is dokumentálta. A fejlett centrum és a primitív, de a centrum által a haladás áldásában részesülő periféria dichotómiája nemcsak a kiállítás elrendezésében, hanem a hivatalos kiállítási vezetőkben is nyilvánvaló volt: „a bosnyák-hercegovinai kormányzás szükségszerű egyik irányelve, [...] hogy mindent előlről kellően kezdeni, mindenben szükséges útmutatást ad a hátramaradt, teljesen tájékozatlan lakosságnak”,¹ írta Szokolay Kornél, a bosnyák-hercegovinai kiállítási iroda titkára az ünnepi év eredményeit összefoglaló reprezentatív könyvben. Annak ellenére, hogy a kiállítás és a kiadvány kényesen került Bosznia-Hercegovina gyarmatként és Ausztria–Magyarország gyarmatosítóként való megnevezését, pontosan másolta a többi európai gyarmati állam koloniális reprezentációit.

Az Ezredéves Kiállítás tükrében Magyarország az európai centrumhoz tartozó, sokszínű parasztsága mellett egy fejlett technológiájú, dinamikus ipari társadalomnak tűnt, Bosznia-Hercegovina viszont egy Európán kívüli, keleti, önmagától változásra képtelen, archaikus vidéknek, amely hálás a nyugati fejlődést oda elvivő Habsburg Monarchiának. Bár Bosznia-Hercegovina gyarmatosítása osztrák–magyar, azaz közös vállalkozás volt, Szokolay, ahol csak tudta, kiemelte a speciális magyar hozzájárulásokat. Az osztrák–magyar uralom nyomán Bosznia-Hercegovina idegensége, és ezzel együtt veszélyessége jelentősen csökkent, Szokolay ezért erősen bátorította honfitársait, hogy legközelebbi külföldi turistaútkjuk során a még mindig eléggé egzotikus, de már megszelídített, biztonságos és kényelmes Bosznia-Hercegovinába menjenek. Az Ezredéves Kiállítás feladata az osztrák–magyar civilizációs misszióban pedig pont az volt, ami a korszak többi koloniális kiállításának is: „hogy megismertesse Magyarországgal és Európával Bosnyákországot és a Hercegovinát, fejlődésüket az új

kormányzat alatt, jelenlegi viszonyaikat, szükségleteiket, és a magyar s az európai piacokon meghonosítható terményeiket és iparcikkeiket.”²

Az Ezredéves Kiállítást elhagyó látogató néhány száz méterre, az Állatkertben egy aranyparti (ma Ghána) származású csoport „néprajzi showműsorát” vehette szemügyre. A korabeli sajtó híradásai alapján 1896 nyarán kb. 250 fekete ember tartózkodott a budapesti Állatkertben, akik a „néprajzi show” műfajának konvenciói szerint az afrikai élet primitívségét reprezentálták a nagyvárosi európaiakkal szemben. A látogató tehát nemcsak a keleti osztrák–magyar civilizációs misszió nagyszerűségében nyerhetett bizonyosságot, hanem „meggyőződhetett” a fejlett, „fehér” és a „primitív színes bőrű” ember közötti különbségről is.

Továbbmenve a Nemzeti Múzeumba, a látogató a fehér-színes bőrű különbség más aspektusát tanulmányozhatta. A múzeumban a millenniumi év közepén egy adománygyűjtő célú időszak kiállítást tartottak, amelynek anyagát a világszerte aktív katolikus misszionáriusok küldték Budapestre. A Misszió Kiállítást, amelynek jövedelmét a kisperesti katolikus templom felépítésére fordították, szándékosan az Ezredéves Kiállítással egy időben rendezték meg, számítva a kiállítások iránt megnövekedett érdeklődésre.

Az állatkerti show-val ellentétben a Misszió Kiállítás nem vont olyan éles határt fehér és nem fehér ember között. Az Állatkertben az afrikaiak eleve állatok között, csupán az önfenntartásukhoz szükséges tevékenység végzése közben, az európai normákhoz képest hiányos öltözetben, azaz inkább a természet, mint az emberi civilizáció részeként jelentek meg. A *Vasárnapi Újság* riportja ennek megfelelően leginkább a feketék testére csodálkozott rá. Bár a feketék közül néhányan tudtak angolul – ami már önmagában is jól mutatja a show álságosságát –, így elvileg megnyílhatott a látogatókkal való kommunikáció lehetősége, de az egész kiállítási helyzet egyértelművé tette a határok átjárhatatlanságát. Ezzel szemben a Nemzeti Múzeumban kiállított több száz fényképen a nem európaiak is „civilizált” tevékenységet folytattak: misén vettek részt, iskolába jártak, szakmát műveltek. A fehér misszionáriusok az őslakosokkal együtt vettek részt ezekben, bár konkrét szerepeik, ruházatuk és bőrszínük miatt a közöttük fennálló különbség itt is nyilvánvaló maradt.

Az Ezredéves Kiállítás és a párhuzamosan sorra kerülő rendezvények tehát pontosan a korszak többi kiállításának magyarországi megfelelői voltak, nemcsak az alkalmazott reprezentációs technikákban, hanem a centrum-periféria, gyarmatosító-gyarmatosított, fehér-egzotikus viszonyban

is. Lényeges különbséget csupán abban lehet felfedezni, hogy Brüsszelben vagy Párizsban az egzotikum forrása leginkább a gyarmatok, Chicagóban pedig az amerikai kontinens perifériái voltak, ezzel szemben Magyarország saját „egzotikuma”, Bosznia-Hercegovina már jórészt domesztikált vidék; az Ezredéves Kiállítás látogatóinak a „valódi egzotikumot” a saját kvázi-gyarmaton kívül kellett keresnie.

A boszniai iparcsarnok épülete az Ezredéves Kiállításon.

Forrás: Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Klösz György fényképei

■ Kapcsolódó fejezetek

[1873 Az első néprajzi bemutató a budapesti Városligetben](#)

[1878 Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia-Hercegovinát](#)

[1896 Bíró Lajos kutatóútra indul Új-Guineába](#)

1919 A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum megalapítása

■ Irodalom

Bódi Katalin: „Néger atyafiak”. Emlékezettörténeti epizód a millenniumi ünnepekről. *Studia Litteraria* 57. évf. 3–4. sz. (2018) 84–97.

Gebauer Hanga: Hittérítés fényképeken – távoli kultúrák másodkézből. Missziós fotográfiák az európai befogadó szemével. *Korall* 73. sz. (2018) 44–78.

Geppert, Alexander C. T.: *Fleeting cities. Imperial expositions in fin-de-siècle Europe*. Basingstoke, 2010.

■ Jegyzetek

1 Szokolay Kornél: Bosnyákország és a Hercegovina kiállítása. In Matlekovits Sándor (szerk.): *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye*. Budapest, 1897. 3. kötet, 473.

2 Uo. 451–452.

Varga Bálint

1896

Bíró Lajos kutatóútra indul Új-Guineába

Az „egzotikus kultúrák” antropológiája és a koloniális reprezentáció kérdései

1896. január 1-jén egy idegen szállt partra az 1884-ben a német Új-Guinea Társaság (Neuguinea-Kompagnie) által gyarmatosított Friedrich-Wilhelmshafenben (ma Madang). Nem egy német gyarmati tisztviselő vagy misszionárius, hanem egy magyar entomológus (rovartanász) volt: Bíró Lajos, aki azzal a megbízással érkezett a távoli szigetre, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum számára végezzen természet- és néprajzi gyűjtést.

Az angol és holland gyarmatosítók nyomába lépő, a Német Császárság védelmét élvező gyarmatosító vállalkozás, az Új-Guinea Társaság 1884-ben vont a fennhatósága alá a sziget északkeleti részét, amely a Vilmos Császár Föld (Kaiser-Wilhelms-Land) nevet kapta. A terület természeti kincseinek kiaknázásához hozzátartozott a színes tollazatú (elsősorban paradicsom)madarak gyűjtése is. Ebben látott üzleti lehetőséget egy németországi agronómus és autodidakta ornitológus, Albert Grubauer. Ő az egykoron a nagyenyedi kollégiumban tanult, ornitológiában, preparálásban és régészetben egyaránt némi jártasságot szerzett, de a néprajz iránt is érdeklődő, ekkor Bukarestben élő Fenichel Sámuel előbb madarak és tojások beszerzésével bízta meg Dobrudzsában, majd 1891-ben olyan közös gyűjtőútra indultak, amelynek célja Holland Új-Guinea „tudományos kikutatása és mindennemű múzeumi, néprajzi, de különösen ornitológiai gyűjtések eszközlése” volt.¹

Végül Új-Guineában német részén szálltak partra, ám Grubauer egy hónap múltán magára hagyta Fenichelt. Ő azonban nem kívánta feladni a szép (gazdasági) eredményekkel kecsegtető természet- és néprajzi gyűjtést. Több múzeumnak, köztük a Magyar Nemzeti Múzeumnak is felajánlotta szolgálatait, és 1893-ban bekövetkezett haláláig nemcsak zoológiai, hanem 8000–10 000 darabra taksált néprajzi gyűjteményt is összehozott, aminek hagyatékában fellelhető részét 1895-ben nemcsak megvásárolta a Nemzeti

Múzeum, hanem azzal bízta meg Bíró Lajost, hogy folytassa Fenichel félbemaradt munkáját.

De mi változott meg az alatt a röpké négy év alatt, hogy a hamburgi kikötő felé Budapesten átutazó Fenichel még csak találkozni sem tudott a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályát vezető Xántus Jánossal? Akár úgy is mondhatnánk, szinte minden.

1893-ban a Nemzeti Múzeum-beli „albérletet” követően az osztály saját helyre költözhetett, miután a vallás- és közoktatásügyi miniszter még 1887-ben első ízben 500 forint éves tárgyvásárlási keretet biztosított számára. Az 1894-ben meghalt, autodidakta Xántus helyére a geográfus képzettségű Jankó János került. Ő az Európán kívüli gyűjtemények szerepét ekképpen képzelte el: „nem zárkozhatunk el azon feladat elől sem, hogy az általános nemzetközi ethnográphiából a legfontosabb típusokat bár kicsiny, de rendkívül válogatott gyűjteményekben be ne mutassuk, nemcsak az általános összehasonlítás szükségessége szempontjából, hanem azért is, mert úgy az iskolai tanítás, mint az általános művelődés ezen követelményének Magyarországon más intézet, mint a Magyar Nemzeti Múzeum erre már történeti múltjával előkészült Néprajzi Osztálya meg nem felelhet.”²

Mindehhez hozzátehetünk két további szempontot is. A millenniumi évforduló és az ahhoz kapcsolódó kiállítás – amelyen soha nem látott bemutatkozási lehetőséghez jutott a hazai néprajz – különleges alkalmat kínált Magyarország nemzetközi megjelenésére, továbbá ugyanezekre az évekre esett az európai és a tengerentúli múzeumok „egzotikus” gyűjteményeinek robbanásszerű növekedése. Csupán két példát említve, az 1873-ban mintegy 8000 tárggyal alapított berlini Ethnologisches Museum tárgyállománya 1890-re kb. 100 000 darabra emelkedett, a leideni Museum Volkenkunde 1880–1909 közötti gyarapodása pedig meghaladta a 80 000 tárgyat.

Az Eötvös József és Pulszky Ferenc által évtizedekkel korábban meghirdetett kulturális emancipáció jegyében ekkor már Magyarország sem akart kimaradni a világ kulturális javainak megszerzéséért folytatott versenyből, ha tetszik, a *kulturális gyarmatosításból*. Ezek a tényezők állhattak annak a háttérben, hogy a néprajzi osztályát két évtizedig tetszhalott állapotban tartó Nemzeti Múzeum előbb megvásárolta Fenichel 2500 darabos új-guineai gyűjteményét, majd 1896-ban távoli gyűjtőútra küldött valakit.

Bíró ekkorra már hosszú évek óta készült arra, hogy trópusi területen végezhesen kutatómunkát. A Nemzeti Múzeum vállalta, hogy a hazaküldött természet- és néprajzi gyűjteményeiből átveszi a számára értékeseket, továbbá ellátta Bíró felszereléssel is (fényképezőgéppel, nyersanyaggal, szakkönyvekkel).

Bíró az Astrolabe-öbölben és a Hansemann-hegységben kezdte meg gyűjtéseit, majd – mivel ott a kereskedők már minden érdekesebb etnologikát felvásároltak – átköltözött a mai Aitape vidékére, Berlinhafenbe. E terület akkor teljesen szűz vidéknek számított és Bíró kivételesen jó gyűjteményt állított össze, majd októberben visszatért az Astrolabe-öbölbe. Második ottani gyűjtése 1896 októberétől nagyjából 1897 júniusáig tarthatott. Stephansort közelében telepedett le, onnan járta be a környező falvakat, a szomszédos hegyeket és szigeteket. Gyűjtési módszerei, néprajzi és természetrajzi megfigyelései ekkorra már finomodtak, nyelvtudása is javult.

A valószínűleg korábbi gyűjtéseinek akadozó kifizetése és megromlott egészségi állapotának helyreállítása miatt beiktatott javai (ahol a világhírű buitenzorgi fűvészkertet is felkereste) és szingapúri tartózkodását követően 1899 júniusában visszatért az időközben formálisan is a Német Birodalom gyarmatává vált Kaiser-Wilhelms-Landba. A Huon-öbölben ekkor valóságos kincsesbányára bukkant, ugyanis a térség egyrészt egyike volt a leghíresebb, eredeti stílussal rendelkező kézműves és kereskedő központoknak, másrészt néprajzi szempontból szinte teljesen szűz területnek számított. Bíró gyűjtői vénája itt bontakozott ki teljes erényeiben: tárgysorozatokot állított össze, s hozzájuk szinte tökéletes kis tárgymonográfiákat mellékel. 1900 májusában Új-Írország szigetén tett gyűjtőutat, augusztusban pedig a Vitu-szigeteken. Ezt követően Sydney-be utazott, hogy ott gyógyíttassa magát, majd visszatért az Astrolabe-öbölbe. Új-guineai tartózkodása pontosan hat év után ért véget – végül 1902 januárjában érkezett haza.

Hazaküldött gyűjteményeit múzeum szakemberei értékelték föl oly módon, hogy a hasonló tárgyak forgalmazásával foglalkozó műkereskedő cégek katalógusainak „listaáraiból” kiindulva figyelembe vették az európai és a helyi kereskedők egyaránt 100%-ra taksált hasznát, valamint a múzeum által kifizetett szállítási költséget, így kalkulálva ki azt az összeget, amit Bíró az egyes tárgyakért fizethetett. Ezt utalták át neki, megfejelve a helyi kereskedők haszonkulcsával, amivel mindkét fél jól járt: Bíró a becsült

beszerzési ár kétszeresét kapta, a múzeum pedig megtakarította az európai műkereskedők által felszámított hasznot.

A neki köszönhető, mintegy 5500 néprajzi tárgyból álló gyűjtemény – 200 000 természettajzi tétel mellett –, ami a Néprajzi Múzeum nemzetközi szintű Óceánia-gyűjteményének több mint egyharmadát teszi ki, hatalmas ugyan, de méretét tekintve a maga korában nem volt egyedülálló. Amiben viszont Bíró egyértelműen úttörőnek számított, az a terepen töltött idő hossza és „minősége”, valamint a gyűjtött anyag dokumentáltsága. Terepen töltött hat évével Bíró az ún. állomásozó terepmunka előfutára, ráadásul a gyarmatokon élő fehér emberek elsöprő többségével szemben beilleszkedett a helyi közösségekbe, noha még nem a később standardnak tekinthető módon, amikor a kutató a helyiekkel együtt lakik, részt vesz azok mindennapi tevékenységében. Bíró saját házában lakott, személyzettel rendelkezett, sőt három alkalommal meg is nősült.

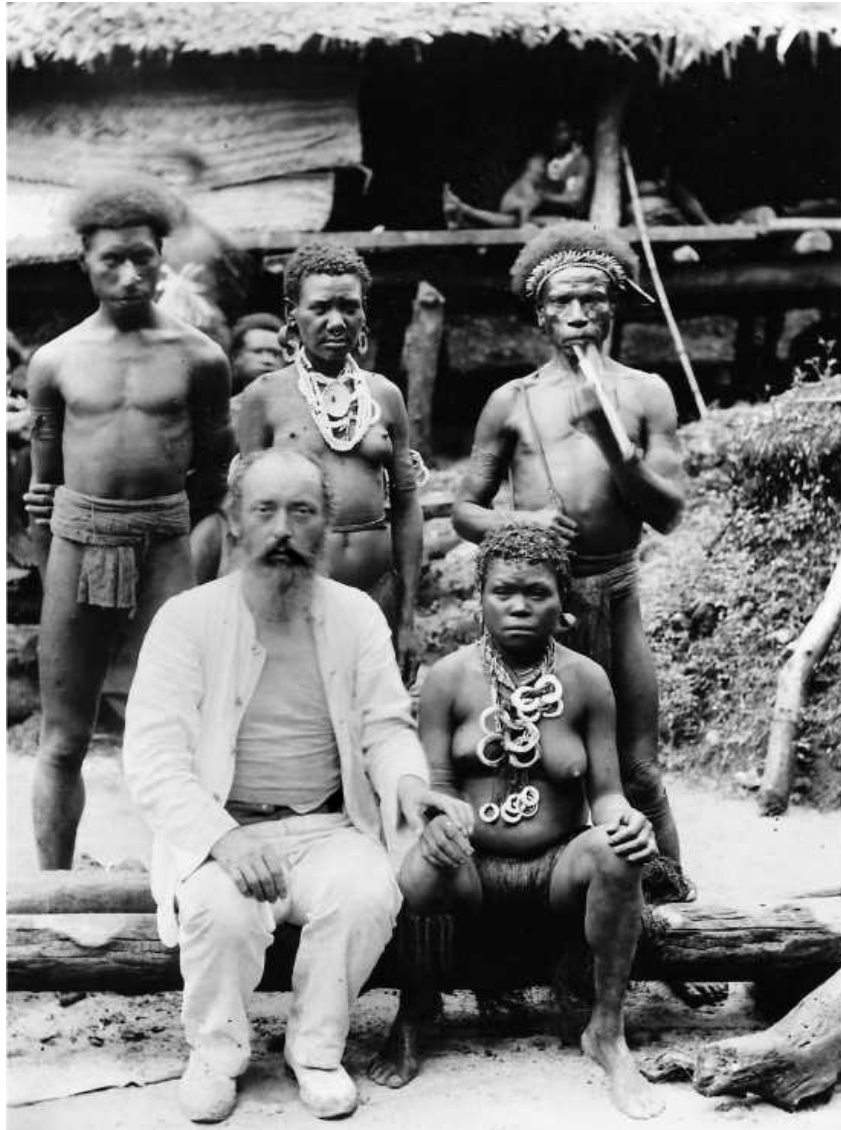
Mindez nem csak azt tette lehetővé, hogy több helyi nyelvet is elsajátítson, de azt is, hogy levetkőzze európai etnocentrizmusát. Ahogy ő maga fogalmazott: „A pápua nem vadember sem külső megjelenésében, sem egymással való életében, sem az idegennel való érintkezésben. Csupán csak, hogy másféle műveltségű társadalom tagja, melyben ő az otthonos, sőt az ő körükben az ott megjelenő európai tűnik fel vadembernek”.³ Bíró őslakókhoz való viszonya ebben eltért a rasszista „csontgyűjtőkétől” vagy más, paternalista felfogású német etnológusokétól. Sokkal közelebb állt az olyan kutatókéhoz, mint a német haditengerészet óceániai expedícióját vezető Emil Stephan, akik aggodalommal viseltettek az általuk tanulmányozott emberek sorsa iránt.

Nem csupán tárgygyűjteményéről, de kéziratok hagyatékáról is elmondható: tudományos értelemben aligha túlbecsülhető. A Magyar Természettudományi Múzeumban található 22 doboznyi jegyzete mellett a Néprajzi Múzeum őrzi mintegy 2500 oldalra rúgó néprajzi kéziratát. Feljegyzéseinek elsődleges célja a gyűjtött tárgyak múzeumi azonosítása volt, de azon túlmenően minden hozzáférhető adatot feljegyzett a tárgyak nyersanyagáról, készítéséről, használatáról és forgalmazásáról, esetenként több helyi nyelven is rögzítve még az alkotórészeiket is.

A néprajz örök kárára, hazatérése után Bíró visszavédlett természetbúvárrá, s 1931-ben bekövetkezett haláláig egész hátralevő életét természettajzi gyűjteménye rendezésének szentelte és soha nem készítette el többször is beígért „magnum opus”-át. Szerencsés módon azonban két

gyűjteményének katalógusa a múzeum tisztviselőinek gondozásában már hazaérkezése előtt megjelent. A sietős publikálás legfőbb oka az volt, hogy a tudományos világban azoknak a tárgyaknak volt a legnagyobb értéke, azok váltak 'typussá', amelyeket az azt birtokló múzeumok először közöltek, azaz, ha a Bíró által gyűjtött, addig ismeretlen tárgytipusok közlésével más múzeum megelőzné a Nemzeti Múzeumot, akkor a Néprajzi Osztály tárgyainak értéke „csakis a piaczi árra szállna le”.

Bíró két gyűjteményének mielőbbi közlésénél emellett az is latba esett, hogy Jankó szerint „múzeumunkat egyszerre felemelték Európa elsőrangú múzeumi sorába”, és az osztályt a „legelső rendű külföldi intézetekkel juttatták csereviszonyba.”⁴ Bíró Lajos óceániai gyűjtése tehát kitűnő példája annak, ahogy a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya a 19. század utolsó éveiben integrálódott a jelentős európai etnológiai múzeumok sorába. Különösen igaz ez a Magyarországgal a legszorosabb politikai és gazdasági kapcsolatokat ápoló Ausztria és Németország vonatkozásában. A bécsi Hofmuseum néprajzi osztályának vezetője, Franz Heger 1886-ban Xántus borneói, 1901-ben pedig Bíró új-guineai gyűjteményét tanulmányozta Pesten, hasonlóan Semayer Vilibáldhoz és Jankó Jánoshoz, akik a Bíró-gyűjtemény publikálása, illetve az oroszországi expedíció előtt tekintették át a berlini múzeum érintett gyűjteményeit. De sor került műtárgycserére is, amikor Teleki Sámuel kelet-afrikai tárgyaiért kapott a Néprajzi Osztály gyűjteményéből hiányzó darabokat.

Bíró Lajos a mai Pápua Új-Guineában.
Forrás: Néprajzi Múzeum, F 15460 ltsz.

■ Kapcsolódó fejezetek

[1869 Elindul az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció](#)

[1896 Az Ezredéves Kiállítás](#)

[1919 A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum megalapítása](#)

■ Irodalom

Bíró Anna: „Nem céлом pusztán etnográfiai tárgyak gyűjtése”. Bíró Lajos új-guineai gyűjteménye.
Néprajzi értesítő 88. évf. (2006): 79–97.

Bodrogi Tibor: Bíró Lajos (1856–1931). In: Bodrogi Tibor (szerk.): *Hat év Új-Guineában. Válogatott írások*. Budapest, 1987. 9–33.

Néprajzi Múzeum Bíró-gyűjteménye: biro.neprajz.hu

Vargyas Gábor: Óceánia-gyűjtemény. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei*. Budapest, 2000. 553–593.

Zimmermann, Andrew: *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*. Chicago, 2001.

■ Jegyzetek

[1](#) Veress Endre: Magyar utazó Ausztráliában. *Vasárnapi Újság*, 1892. január 24. 66.

[2](#) Jankó János jelentése az 1894 szept. 1. és 1895. aug. 31. közötti időszakról. 1895. augusztus 7. Néprajzi Múzeum Irattára, 46/1895.

[3](#) Bíró Lajos: *Újguineai utazásom emlékei*. Budapest, 1932. 194.

[4](#) Jankó János: *Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának kiállításához 1898*. Budapest, 2002. 139.

Gyarmati János

1896

Az Egyesült Izzó (Tungsram) alapítása

A magyar technológiai és működőtőke-export megjelenése

A millenniumi ünnepek árnyékában, ezen ünnepi, összegző és bizalommal előretekintő év augusztusának első napján az Egger testvérek és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank megalapították az Egyesült Villanyossági Rt.-t (a továbbiakban mai helyesírással Egyesült Villamossági Rt.). Elődvállalatai révén az Egyesült Villamossági Rt. ekkorra már negyedszázados múltra tekinthetett vissza. Az óbudai, más források szerint gyöngyösi születésű Egger Béla Bernát lakatos európai vándorútján ismerkedett meg az elektrotechnikával. 1865-ben Bécsben Mechanische Werkstätte und Telegraphen-Bauanstalt B. Egger néven távírdaszereelési műhelyt indított. Ezt követően több vállalatot is alapított, különféle üzlettársakkal és társasági formában, szélesítve portfólióját a távírdagép- és telefongyártás- és szereléstől az ív- és izzólámpagyártáson és világítási szerelésen át egészen erőművek építéséig. Ezek közé tartozott például az 1882-ben az odesszai születésű Johann Kremenezkyvel, az osztrák elektrotechnikai ipar egy másik úttörőjével alapított Első Osztrák–Magyar Villamvilágítási és Erőátviteli Társaság Egger, Kremenezky és társa.

Az Egger-féle társaság fiókvállalatának magyar fővárosbeli megalapítása 1872-ben a kommunikációs és közlekedési infrastruktúra építésének konjunktúráját, a magyar piac potenciáljának felismerését tükrözte. A kis műhely Pintér József műszaki igazgató és Egger Gyula kereskedelmi, később ügyvezető igazgató vezetésével gyorsan fejlődött, portfólióját távírda-felszerelés mellett telefonok, telefonközpontok és kapcsolószekrények gyártásával és szerelésével, különféle elektromos alkatrészek és berendezések, vasúti biztosító berendezések és izzólámpák gyártásával, erőművek építésével bővítette. A Dorottya utcából az üzem 1887-ben a Huszár utcába költözött, ahol 1899-re már majdnem 600 fős létszámmal működött. Hamarosan ezt a telephelyet is kinőtte: a cégvezetés 1900-ban az akkor önálló, gyorsan iparosodó Újpesten vásárolt építési

telket, ahol 1901-re felépítette első gyárépületeit és áttelepítette a gyártást. Ez a gyors fejlődés, az állami pályázatokon való részvételhez szükséges projekt-előfinanszírozás és a gyártásfejlesztés tőkebevonást tett szükségessé, mely ahhoz vezetett, hogy az Egger testvérek bécsi és budapesti gyárait a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank aktív részvételével Egyesült Villamossági Rt. néven részvénytársasággá alakították 1896-ban. A néhány évig önállóan működő izzólámpagyártást 1897-ben ebbe olvasztották be.

A bécsi vállalat 1899-ben Vereinigte Elektrizitäts AG (VEAG) néven önálló részvénytársasággá alakult, s portfólió-megosztási megállapodás született közöttük: a VEAG az erősáramú iparra, az Egyesült Villamossági Rt. a gyengeáramú iparra és az izzólámpagyártásra specializálódott. A két vállalat kölcsönösen rendelkezésre bocsátotta egymásnak találmányait, szabadalmait és részesedéssel bírt egymás részvénytőkéjében.

Az Egyesült Villamossági Rt. 1906-ban a világon elsőként jelent meg a piacon volfrámszálal izzólámpával, mely a petróleum-, részben a gázlámpák, és a szénszálal izzólámpák számára teremtett konkurenciát. Az izzólámpa-üzletág jelentőségét kihangsúlyozandó a vállalat nevét 1906-ban Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.-re változtatta. 1909-ben jegyezték be a volfrám angol és német megfelelőjéből alkotott Tungstram márkanevet, mely eleinte a vállalat volfrámszálal izzólámpáinak, majd hamarosan más termékeinek is védjegyévé lett.

Az Egyesült Izzó az első világháború idején jelentős lépéseket tett a vertikális gyártási struktúra és a hazai piacon a monopolpozíció kiépítése felé. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlására többek között állandó kereskedelmi képviselők, majd összeszerelő üzemek utódállamokban való létesítésével reagált. Pénzügyi stabilitása az 1929–1933-as gazdasági világválság idején sem rendült meg. Túlélte a második világháborút, melynek végén a szovjet csapatok a vállalat újpesti törzsgyárát leszerelték és kifosztották, majd beilleszkedett a tervgazdaság keretrendszerébe is. Időközben a technológia fejlődésével lépést tartva a távírdaszerezéstől az izzólámpa-, az első világháború végétől a rádiócső-, majd az 1950-es évektől tévéképcsőgyártásra tért át és Magyarország első jelentős félvezetőgyártója lett. Az 1970-es évek végétől pedig már orvosi és ipari lézereket is gyártott. A Tungstram vákuumtechnikai gépsorai és kulcsrakész gyárai a szocialista és fejlődő országok iparosításának fontos elemei lettek: szakemberei az NDK-tól Afrikán és Indián át Kelet-Ázsiáig nyújtottak

segítséget és tapasztalatot technológiai és gyárvezetési téren. A vállalat, mely 1984-ben cserélte le addigi nevét sikeres márkanévre (Tungstam Rt.), a teljes 20. századon át az ország egyik jelentős exportvállalata volt, melyben 1989-ben korántsem véletlenül vásárolt többségi tulajdont a világ egyik vezető vállalata, a General Electric (GE).

Hogyan tudott a Tungstam gazdasági válságokon, világháborúkon, politikai rendszerváltozásokon átívelve a nemzetközi piacokon sikerrel jelen lenni? A vállalat történetének első felére, az 1896-ban már jelen lévő tényezőkre koncentrálnak az azonosított sikerfaktorok következőképp összegezhetők.

Jelentős szerepet játszott az Osztrák–Magyar Monarchia közös piaca és Bécs közelsége, a Monarchia keretében megvalósuló tudás- és tőke-transzfer. A Monarchia részeként Magyarország kedvező feltételekkel vonhatott be külföldi tőkét, mely lehetővé tette a közlekedési és kommunikációs infrastruktúra gyors fejlesztését. Az egyre tudatosabb és sokrétűbb hazai ipartámogatás, melynek egyik fő pillérét a közbeszerzések alkották, gyorsította a hazai vállalatok növekedését. A Tungstam bécsi anyavállalata és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank kapcsolatai, így a Tungstamban és anyavállalatában, majd a VEAG-ban is részesedést szerző Niederösterreichische Escompte Gesellschaft révén eközben pénzügyi és vállalati kapcsolatokra tett szert. A Tungstam bővülő gyártási kapacitása és nemzetközi piaci pozíciója mellett épp e bécsi kapcsolat teremtett lehetőséget arra, hogy a vállalat az első nemzetközi izzólámpakartell alapító tagja lehessen. Az Egyesült Izzó a bécsi Műszaki Főiskola kémiai intézetének munkatársai, Alexander Just és Franjo Hanaman által kifejlesztett wolfrámlámpa szabadalmáról is valószínűleg e főiskola professzorának, Richard Engländernek köszönhetően értesült, aki 1901-től a vállalat igazgatótanácsának tagja volt.

A folyamatos gyártmány- és gyártásfejlesztés, majd kutatási kapacitás kiépítése kulcsfontosságú volt a gyorsan fejlődő iparág technológiai fejlődésével való lépéstartásban. Az Egyesült Izzó a telefonok, majd izzólámpák gyártását mindössze néhány évvel e termékek első piaci megjelenése után vette fel profiljába bécsi anyavállalata közvetítésével. Az izzólámpagyártás terén ez lehetőséget biztosított a vállalatnak arra, hogy a termék technológiai fejlődési ciklusának kezdetén kapcsolódjon be a piacokért és a gyártási technológia fejlesztésén keresztül az uralkodó fejlődési irány meghatározásáért vívott harcba. A wolfrámlámpagyártás

egyik alapszabadalmának birtoklása, az Ausztriában és Magyarországon 1904 decemberében megítélt Just–Hanaman-féle szabadalom lehetőséget biztosított a Tungstramnak a volfrámlámpa másik alapszabadalmának (Coolidge-féle húzott wolframszál) megvásárlására 1912-ben azok tulajdonosától, az amerikai GE-től az egyik fő európai licenctulajdonoson, a három vezető német gyártó szabadalomközösségén (az AEG és a Siemens izzólámparészlegei, valamint az Auer Társaság) keresztül, melyek 1919-ben Osram GmbH néven egyesültek.

Az Egyesült Izzó 1917-től egy újabb vákuumtechnikai tömegtermék, a rádió kulcstermékének, a rádiócsőnek a technológiai fejlesztésébe is a termék életciklusának elején bekapcsolódott, s a hazai és az osztrák piacon való részesedésének fokozatos növelésével párhuzamosan azonnal megkezdte exportpiacai kiépítését. Az izzólámpa és a rádiócső esetében a nemzetközi piacra való kilépés ideje és módja, a kiépített piaci jelenlét és gyártási kapacitás tette lehetővé, hogy a Tungstram az iparág vezető gyártóival technológiai információcsere, tőkerészesedés és nemzetközi kartellek által szabályozott, sokoldalú kapcsolatra lépjen. Ennek kulcsfontosságú támasza volt a vállalat 1921-ben, Aschner Lipót vezérigazgató döntése nyomán alapított kutatólaboratóriumának tevékenysége a gyártási technológia tökéletesítése, új termékek fejlesztése és értékes szabadalmak révén.

A transznacionális kapcsolatok, hálózatok tudatos építése jelentette tehát a sikertényezők harmadik csoportját, mely a technológiai fejlődéssel való lépéstartásban is kulcsszerepet játszott. Az elektrotechnika viszonylagos magyarországi újdonsága miatt a Tungstram és elődállalatai eleinte jelentős arányban alkalmaztak külföldi, elsősorban osztrák és cseh munkavállalókat a speciális szaktudást igénylő munkakörökben. A Tungstram eközben tudatosan törekedett a szakismeretek bővítésére azáltal, hogy kifejezetten az iparág vezető vállalatainál néhány évet eltöltött személyeket keresett a vezető műszaki pozíciók betöltésére.

A századfordulón a vállalat már izzólámpái több mint 80%-át exportálta, részben a hazai piac lassú növekedése miatt. Legjelentősebb piacát Ausztria jelentette, de a Tungstram-lámpák megjelentek a balkáni piacokon, Nyugat-Európában, Japánban, Oroszországban, Dél-Amerikában és Ausztráliában is. A hazai piac kereteiből idejekorán történő kilépés révén az Egyesült Izzó méretgazdaságossági előnyökön kívül ismereteket szerzett a különféle piacok igényeiről, szokásairól, az ottani hatóságok előírásairól,

az anyacég és képviselői közötti kommunikáció hatékony kialakításáról. A vállalat első eladási képviselői között szerepelt az oroszországi, a párizsi és a prágai, s az első magyar vállalatok között volt, mely a Monarchia határain kívül is berendezkedett gyártásra: első külföldi gyártóegysége Milánóban 1910-től gyártott Tungstram izzólámpákat. Ez a külpiazi tapasztalat és az alakuló külföldi fiókhálózat a két világháború között jelentős előnyt jelentett az Egyesült Izzó számára.

Az Egyesült Izzó gyártásának folyamatos tökéletesítésével, következetes piacépítésével, s a bécsi anyavállalattal és bankkapcsolataival erősítette szakmai reputációját és pénzügyi szilárdságát, melynek köszönhetően sikerrel kötött licenzszerződéseket az iparág vezető, elsősorban amerikai vállalataival, elsőrendű minőségű termékekkel gazdagítva gyártmányprofilját. Így 1899-ben jogot szerzett a Western Electric Company (Chicago) telefonkészülékeinek kizárólagos gyártására és szállítására Magyarország, Románia, Szerbia és Bulgária területén, telefonközpontok esetében Magyarország területére, 1899-ben pedig a Westinghouse Electric & Manufacturing Company londoni leányvállalatával kötött licenzszerződést vasúti biztosító berendezések szállítására.

Az 1910-es évektől megfigyelhető a törekvés a licencadónak a vállalat növekedésében érdekeltté tételére tőkerészesedés biztosításával. Így elsőként a Western Electric Co. szerzett 1912-ben 12% tőkerészesedést a Tungstramnál. 1931-ben az International Standard Electric Corporation mellett az International General Electric, s az európai kontinens két vezető izzólámpagyártója, az Osram és a Philips is egyenként 10% körüli részvénytulajdonnal rendelkezett a Tungstramban. E kapcsolatok révén a Tungstram bekapcsolódott az iparág vezető vállalatai között zajló tudásáramlásba, melynek keretében például munkatársaik a helyszínen tanulmányozhatták egymás gyártó- és kutatórészlegeit. A Tungstram vállalat az új termékek gyorsabb bevezetése és nemzetközi összehasonlításban kis mértékű kutatásfejlesztési (K+F) kapacitásának fokozott specializálódása révén is profitált e kapcsolatokból.

Az elsősorban Európában, kiemelten Ausztriában és a délkelet-európai országokban kiépített piaci pozíció, az iparág vezető vállalataival kialakított licenc- és tőkekapcsolatok és a K+F-képesség együttesen járult hozzá ahhoz, hogy az Egyesült Izzó a két világháború között az izzólámpa- és rádiócsőpiac szabályozását megvalósító nemzetközi kartellek közepes

méretű tagja lehetett. Az itt szükséges érdekérvényesítés alapjait az Egyesült Izzó az 1903–1914 között működő első nemzetközi izzólámpakartell, a berlini székhelyű Verkaufsstelle Vereinigter Glühlampenfabriken, majd a német és osztrák–magyar gyártókat egyesítő első világháborús kartellek révén tanulta meg. E transznacionális kapcsolatok segítségével a Tungshram részt tudott venni a technológiai fejlődés irányának befolyásolásában, valamint a piacok szabályozásában (például standardizálás, eladási feltételek).

1948-tól azonban a vállalat állami irányítás alá kerülése, a tervgazdálkodás bevezetése és a hidegháború kitörése éppen e transznacionális kapcsolatok újrafelvételét tették lehetetlenné. A Tungshram új gyártási ágazatok (elsősorban a vákuumtechnológiai gépgyártás) és az 1960-as évektől tömeggyártási kapacitásának kiépítésével (vidéki ipartelepítés), licencvásárlásokkal ugyanakkor nem eredmény nélkül próbálta kihasználni a megváltozott nemzetközi és hazai politikai-gazdasági környezet nyújtotta lehetőségeket. A vállalat a halogén autólámpa-család kifejlesztésekor ismét sikerrel bizonyította K+F-potenciálját, s az 1970-es évek közepén az Egyesült Államokban is hozott létre gyártó kapacitást (Action Tungshram Inc., New Jersey). A kereskedelmi korlátozások és a tervgazdálkodás vállalatirányítási rendszere miatt azonban a Tungshram az 1980-as években növekvő mértékben maradt el nyugati versenytársaitól – termelékenységi mutatói, nyereségkihozatala, vállalatstruktúrájának hatékonysága és ezek folyamánaképpen beruházási tőkéje, így részben innovációs képessége terén egyaránt.

A GE jelentős összeget fektetett a Tungshram gyártástechnológiájának (kapacitás, termelékenység), információs rendszerének és az emberi erőforrás állományának fejlesztésébe, melynek révén a vállalat a politikai és gazdasági rendszerváltozás után a világ vezető fényforrásgyártói között maradhatott. 2018-ban a Tungshram Group megvette a GE Lighting európai, afrikai és közel-keleti üzletágát és globális autólámpa üzletágát. A vállalat a világítástechnikai ipar átalakulására, a digitalizáció, az ipar 4.0 kihívására úgy felel, hogy a világítástechnika mint központi terület mellett hazai és nemzetközi tudományos kapcsolatait is erősítve új iparágakba kapcsolódik be, ahol az izzólámpagyártás során kifejlesztett széleskörű technológiai ismeretekre és gyártási kapacitásokra is támaszkodva fejleszt megoldásokat sürgető globális problémákra. Ennek egyik példája a Föld növekvő

népességének a klímaváltozás ellenére történő biztonságos élelmiszerellátása a fényen alapuló beltéri növénytermesztés segítségével.

Az 1896-tól számított 125 év története így a Tungstam magyarországi központú, innovációra épülő multinacionális vállalattá fejlődésének politikai és gazdasági válságok és rendszerváltozások által megakasztott, de nem megakadályozott története.

Az Egyesült Izzó lengyel nyelvű reklámplakátja az 1910-es évek elejéről. Forrás: Tungstam Gyártörténeti Gyűjtemény, Tungstam Operations Kft.

■ Kapcsolódó fejezetek

[1925 Megnyílik a Budapesti Nemzetközi Vásár](#)

[1968 Coca-Colát gyártanak Kőbányán](#)

[1991 A Suzuki gyárat nyit Esztergomban](#)

■ Irodalom

Bay Zoltán: *Az élet erősebb*. Debrecen – Budapest, 1990.

Hidvégi Mária: Hálózat, hierarchia, nemzetközi piaci integráció. A Tungsram részvétele nemzetközi kartellekben. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Hálózat és Hierarchia. Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2020*. Budapest, 2020.

Jeney Károly: Az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. és elődállalatai. In: *Tanulmányok Budapest múltjából* 22. Budapest, 1988. 337–374.

Koroknai Ákos (szerk.): *A Tungsram Rt. története, 1896–1996*. Budapest, 2004.

Kövér György: *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Budapest, 1982.

Hidvégi Mária

1900

Az első Julius Meinl-üzlet Budapesten

A globális fogyasztási javak és a gyarmatárak mindennaposává válása

„Nincs nap Meinl kávé nélkül. A Meinl kávé fogalom – Naponta friss pörkölés.” Így hirdette magát az Osztrák–Magyar Monarchia legismertebb gyarmatáru-kereskedelmi, fiókhálózattal rendelkező üzletlánc, amelynek első üzlete 1900-ban Budapesten is megjelent. A grafikailag jól megtervezett vörös fezt viselő kis mórt („Meinl muki”) ábrázoló logóról ismert Meinl cég városképileg és gazdaságilag is hamarosan meghatározó fogalommá vált Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. Ahogy a *Képes Krónika* 1930-ban írta: „A cég már első fióküzetében saját szabadalmazott eljárásával pörkölte a kávé. Hamarosan a város minden részéből özönlöttek az emberek, hogy a jó íze révén olyan népszerűvé vált Meinl kávé vásárolhassák. Meinl pörkölő eljárása valóságos forradalmat idézett elő a budapesti háztartásokban. Ez az eljárás olyan változást vitt a háztartásba, amely a háziasszonyt a kiadástól, idővesztéstől és csalódásoktól kíméli meg. Amit eddig a háziasszony kínos fáradsággal odahaza pörkölt, alig volt kávénak nevezhető, mert ésszerűtlen pörkölés következtében a kávé aromája a negyedik emelettől egészen a kapualjig illatozott és végeredményben csak félig vagy egészen elégetett babszem maradt meg, amiből sohasem lehetett igazi kávé készíteni. Meinl volt az első, aki lehetővé tette, hogy a háziasszony jó szemes kávéból elsőrangú italt készíthessen.”¹

A Meinl cég üzleteinek elterjedése és virágzása kiváló példája az élelmiszeripar 19. században végbement kapitalista és technológiai fejlődésének. E folyamat alapjaiban változtatta meg a korábbi kereskedelmet és a fogyasztási javak elosztását, valamint a korábban csak az egyes térségekre jellemző helyi gasztronómiai és ételmezési kultúrát. Az áruszállítás és a gépesítés, a vasúti és hajózási kapacitás növelése és meggyorsulása, valamint az ipari infrastruktúra és hálózat és logisztika kifejlődése alapvető változáshoz vezetett az élelmiszeriparban. Ebben a

korszakban indult el a konzerv- és hűtőipar, a cukor- és édesipar, jelent meg az élelmiszerkémia, a pót- és pótlószerek, valamint kibontakoztak az élelmiszergyártás vegyipari lehetőségei. A technológiai fejlődés együtt járt a kereskedelmi gyakorlatok megváltozásával: a korszakban született meg a reklám, az árurendezés, valamint a kirakati és csomagolási technológia (boltok belső berendezései, gépek, az árurendezés és az ezzel együtt járó ún. kereskedelem technika, raktározás-áruszállítás, kirakatok, installációk, csomagolás).

A gyarmatárak vagy másnéven csemege-árak (kávé, tea, kakaó, rum, cukor, déligyümölcsök, fűszerek stb.) a nagy földrajzi felfedezések után eredetileg luxuscikként jelentek meg. Magyarországot mind a keleti, mind a nyugati kereskedelmi útvonalak érintették, s az ezeken keresztül érkező kávé már a 17. században elterjedt, csokoládét a főurak a 18. századtól, szélesebb körben pedig a 19. századtól fogyasztottak. Az „édes élet” élvezete, a korábban luxuscikkeknek számító gyarmatárak fogyasztása a 19. század végére a városiasodó magyarországi településekre is eljutott, sőt a kávé és a tea a falusi háztartásokba is, bár még nem a napi fogyasztás szintjén, de mindinkább közszükségleti cikként. Egyre jobban terjedtek az édesipari termékek, ezzel együtt kialakult a hazai cukor- és édesipar, valamint a szeszipar.

A kereskedelmi forgalom növekedéséhez jelentősen hozzájárult, hogy új üzlettípusok jelentek meg. A fiókhálózat, azaz azonos arculattal, kinézettel, kínálattal rendelkező üzletek közül a legismertebb a Meinel lett; mellette a Fiumei-, a Szerencsi-, a Stühmer-üzletek tettek szert nagyobb jelentőségre. A fiókhálózatos üzletekben hasonló kínálat, azonos reklám, standard modern berendezés és csomagolás fogadta a vásárlót. A mindent árusító áruházak, például a Corvin, a Párisi Nagy Áruház és a Magyar Divatcsarnok Budapesten jelentek meg. Ezzel szemben elsősorban vidéken tettek szert jelentőségre a szövetkezeti boltok, különösen a Hangya szövetkezeti hálózat boltjai. Ezek a helyi gazdasági szereplők szövetkezésén alapultak: a helyi fiókhálózatot rendelkező kereskedő a helyi termelőtől beszerzett terméket olcsóbban, saját márkás termékeként tudta kínálni és a helyi fogyasztónak értékesíteni.

A kereskedők egyre erősebb reklámtevékenységet végeztek. A korszak találmánya a kereskedelmi márka és a védjegy. A modern marketing eszközei Budapesten és a vidéki városokban is megjelentek, a reklámhordozók, reklámeszközök pedig egyre szaporodtak: külső és belső

kirakat, reklám közlekedési eszközön és utcabútoron, világító reklámok, csomagolás, nyomtatott reklámok stb. A korszak reklámtevékenységének legjobb példája éppen a „Meinl muki”, amelyet Joseph Binder munkája alapján Otto Exinger grafikus-tervező készített el, és a mai napig a cég védjegye. A logó a gyarmatárura, egyértelműen a török (arab) kávéra utal, mivel a vörös fez (amely nevét a marokkói városról kapta), mint az Oszmán Birodalomban elterjedt sapka, szimbolizálta a gyarmatáru kereskedőjét. (A Meinl első ismert cégjele egy a vízen futó vitorlás szállítóhajó volt, amely még közelebb állt az általuk forgalmazott gyarmatáruk fogalmához.)

A Meinl cégbirodalom története az élelmiszeripar és -kereskedelem átalakulásának, és ennek következtében a fogyasztás megváltozásának mintapéldája. A cégalapító I. Julius Meinl (magyarosítva: Meinl Gyula) tanoncként Prágában tanult és lett kereskedősegéd. Kereskedőként önállósodva Bécsbe költözött, s ott a legelőkelőbb üzletekben dolgozott.

1862-ben megnyitotta saját üzletét az I. kerületi Fleischmarkton, amelyben a többi bolttól eltérő filozófiát alkalmazott. Meinl ugyanis úgy vélte, hogy a kortárs kereskedők nem az áru minőségére helyezik a hangsúlyt, hanem a minél gyorsabb meggazdagodásra törekednek, s nem foglalkoznak eléggé azzal, hogy a vásárló valóban örömet leli-e a vásárlásban. Ő ezzel szemben az elsőrangú árura és a szívélyes kiszolgálásra helyezte a hangsúlyt. Elképzelései hamar beváltak, kis üzletét bővíteni tudta, majd 1891-ben második boltját is megnyitotta a Neustiftgasse 28. szám alatt. Ebben az időszakban itt működött a cég központja, a kávépörkölt, csokoládéüzem és egy kávépótlék készítésére alkalmas részleg. A cég 1901-re már 16 csemege és gyarmatáru-kereskedéssel rendelkezett. Nagyvállalattá fejlődéséhez eközben szükség volt arra, hogy Meinl felismerje a gyarmatáru- és fűszerkereskedésben rejlő potenciált, ekkor ugyanis még csak kevesen és rendszertelenül foglalkoztak a gyarmatáru importjával, holott az egyre növekvő és vagyonosabb polgári rétegek szemlátomást igényelték azt.

A Magyarországon 1900-ban megjelenő Meinl cég első fióküzletét a pesti Belvárosban, a mai Ferenciek terén nyitotta meg. 1909-ben már négy másik bolttal rendelkezett Budapesten. 1910 februárjában a főüzletet áthelyezték a IX. kerületi Dandár utca 15. alá, ahol a cég kávépörköltje és első nagyobb telephelye volt, újabb boltot nyitottak az Andrássy út 48. szám alatt, a következő években pedig a fővárosi kerületekben is fejlesztették hálózatukat. Meinl időközben számos további városban is terjeszkedett: az első világháború előtt Pozsonyban, Brassóban, Sopronban, Nagyszébenben,

Szabadkán és Zágrábban egyaránt volt fióküzlete. Az 1920-as évektől pedig elsőként a nagyobb vidéki városokban (Pécs, Szombathely, Miskolc, Debrecen stb.) nyitott üzletet, később kisebb települések fűszerkereskedőivel is üzleti partneri hálózatot, azaz mai szóhasználattal élve franchise rendszert épített ki. Az 1930-as évek második felében Budapesten 33 üzlete volt a cégnek, mely ekkorra további 22 helységben, nagyobb városokban és községekben (beleértve a budapesti agglomeráció öt települését is, melyek ma már mind budapesti kerületnek számítanak) is megjelent. A nyári szezonban a cég a nagyobb Balaton-parti üdülőhelyekre is kitelepült.

Ausztriához hasonlóan a Meinl cég Magyarországon is egyaránt foglalkozott nagy- és kiskereskedelemmel, valamint gyártással. A Dandár utcai központban kávénapypörkölt, pót- és fügekávégvár, kakaó- és csokoládégvár, praliné- és cukorkagvár, gyümölcsíz-, konzerv- és mustárgvár, olaj- és rumpincészet, továbbá áruraktár, keverő-, válogató- és csomagolótermék, a postaosztály és a vállalat központi irodája foglalt helyet. Ahogy a fióküzetek szaporodtak, a telep szűknek bizonyult. Az 1920-as években ezért új gyárat létesítettek a VII. kerület, István utca 23–25. sz. alatt, majd a Budafoki úton nyitottak új gyárat és telephelyet.

Az 1948-as államosítást a Meinl sem kerülhette el. A boltok Csemege-üzlet néven működtek tovább a Csemege-kosaras szimbólum alatt (amely a Meinl egyik fő terméke volt). A cég a rendszerváltás után visszatért Magyarországra, és bár saját bolthálózáttal már nem rendelkezik, kávé és teát továbbra is forgalmaz az országban.

Julius Meinl-üzlet belseje Budapesten 1928-ban. Forrás: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum

■ Kapcsolódó fejezetek

[1882 Létrejön az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.](#)

[1926 Megnyílik a Corvin Áruház](#)

■ Irodalom

Gyöngyösi József: *A magyar fűszerkereskedők története*. Budapest, 1942.

Hoffmann Mihály – Gyöngyösi József: *Fűszerkereskedők lexikona*. Budapest, 1937.

Lehrbaumer, Margareta: *Womit kann ich dienen? Julius Meinl. Auf den Spuren einer grosser Marke*. Wien, 2000.

Török Róbert: *A fűszer és gyarmatáru-kereskedelem története Budapesten*. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, PhD-disszertáció, 2016. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/35009>
Török Róbert (szerk.): *Volt egyszer egy Csemege. Egy legendás nagyvállalat története*. Budapest, 2011.

■ Jegyzet

[1](#) Harmincéves Magyarországon Meinel Gyula nagyvállalata. *Képes Krónika*, 1930. december 7. 36.

Török Róbert

1901

Létrejön a Magyar Eszperantisták Egylete

A közös világnyelv keresése Magyarországon

Magyarországon az eszperantó társasági élet a Dob és az Izabella utca sarkán egy Kecskeméti Borozó nevű lerobbant kocsmában kezdődött 1901-ben. Az eszperantó magyarországi úttörői gyalulatlan, ritkán mosott abroszokkal letakart asztaloknál, a fal melletti padokon üldögéltek, a plafonról lelógó petróleumlámpa világított felettük. A tíz krajcáros tagdíjából kicsiny táblára, krétára, szivacsra futotta. Ezzel a felszereléssel tanította a nyelvet egy tizenhét éves osztrák ifjú, Johannes Joseph Süßmuth a túlnyomórészt szintén igen fiatal csoporttagoknak. A tanár még kiskorában elvesztette szüleit, sokféle rokonnál nevelkedett sokfelé, Németországban, Csehországban, Svédországban. Hányódásai során ragadtak rá a nyelvek. Már tizenkét nyelven olvasott, amikor tizenhat évesen megtanult eszperantóul. Svédországból vetődött Budapestre, majd pár év múltával odébbállt.

Az emberiség nyelvi megosztottságának, a Genézisben (11, 1-9) leírt bábeli átoknak a feloldása az ókortól kezdve izgatta az embereket. Filozófusok tömegét foglalkoztatta ez a probléma, és nyelvtervezetek sokaságát alkották meg nagy nyelvészek és kis dilettánsok. A tudatos nyelvtervezés egyre nagyobb szerepet játszott a történeti nyelvek életében is – többek között a helyesírás, a nyelvhasználat egységesítése, az irodalmi nyelv kialakítása, egységes szaknyelvek, nevezéktanok (például a vegyjelek), nemzetközi szabványok, közlekedési jelek, akadémiai nyelvhelyességi normák és nyelvújítások révén. Ezáltal mindenki személyesen is megtapasztalhatta, milyen előnyei vannak a világon egységesen használt nyelvi jeleknek. Például: a betűvel leírt számokat csak az adott nyelv ismerői értik, a világszerte elterjedt arab számokat viszont mindenki.

A 19. században kibontakozó globalizációval a nyugat-európai történelmi elitek transznacionális közvetítő nyelve, a latin fölött végleg eljárt az idő. A helyét különböző régiókban és területeken különböző nyelvek

vették át; az angol ekkor még nem nőtt a francia fölé, ez csak a kulturális amerikanizáció előrehaladtával történt meg. Ebben a gyorsan változó, modernizálódó, tömegesedő világban egyre többen vélték úgy, hogy lehetséges és szükséges megalkotni és bevezetni egy tervezett, mindenre kiterjedő, mindenki számára elérhető nyelvet. Az első tervezett nyelv, a volapük 1880-as megjelenése után be is bizonyosodott, hogy létezik mesterséges nyelv, amelyen emberek szóban és írásban kommunikálni képesek.

A volapük hosszabb távon azonban nem bizonyult életképesnek, a hét évvel később, 1887-ben megjelent eszperantó, Ludwik Lazarus Zamenhof nyelve azonban igen. Bár a neki szánt funkció betöltéséhez azóta sem került közel, de milliók használták és használják, beszélőtáborának nagyságrendje pedig garantálja fennmaradását. Az első eszperantisták eközben jelentősen alábecsülték a nyelv elsajátításának idejét. Egyrészt propagandisztikus szándékkal tették ezt, másrészt ők általában több nyelven beszélő, nyelvek iránt érdeklődő, tanult emberek voltak, akiknek a tanulás valóban gyorsan ment. Az első generáció nyelvterjesztői pár napos, egyhetes nyelvtanfolyamokkal turnéztak, és azt mindenképpen demonstrálni tudták, hogy a történeti-etnikus nyelvekkel ellentétben ezen a kivételeket és történetileg rögzült idiómákat, nyelvi szokásokat nem ismerő nyelven ilyen rövid tanfolyam után is meg lehet már szólalni és sikerélményt lehet szerezni. A színvonalas, sokoldalú nyelvhasználat persze sokkal több gyakorlatot és hosszabb idő alatt elsajátítható szókincset igényel, de főleg az eszperantó legnagyobb értékének, a kreatív nyelvhasználat lehetőségeinek kihasználásához kell hosszabb gyakorlat. Az eszperantisták ma már „csak” azzal érvelnek, hogy egy történeti-etnikus nyelv hasonló szintű elsajátítása többször annyi időt igényel, miközben az eszperantó első nyelvként megkönnyíti a továbbiak elsajátítását, a gyerekek így módon a következő nyelv(ek) megtanulásakor visszanyernék azt az időt, amit korábban az eszperantóra szántak.

A nyelvészeket a tervezett világnyelv kérdése megosztotta. A legnevesebb szakemberek között annak lelkes hívei és tagadói egyaránt voltak szép számmal. Az utóbbiakat szociáldarwinista szemlélet jellemezte: miként az emberi társadalmak, úgy az emberi nyelvek alakulását is a természet evolúciójának mintájára képelték el. Minden nyelvnek megvan tehát a maga önálló, organikus élete, egy „szervetlen”, anyanyelvi közösség nélküli nyelvet tehát nem is lehet igazi nyelvnek nevezni. Amiként a

nemzetek sorsa, azonképpen a nyelveké is harcban, a kialakuló erőviszonyok szerint dől el. Ebből annyit, ha többet nem is, igazolt eddig az élet, hogy a nemzetközi kommunikációban a nyelvek szerepét és annak változását a politikai-gazdasági erőviszonyok mind a mai napig nagyban meghatározzák – a funkcionalitás és a ráció szempontjai helyett.

Magyarországon – sok környékbeli országgal ellentétben – egy évtizedig tudomást sem vettek a lengyel földön született nyelvről. Az Arcanum Digitális Tudománytár hatalmas adatbázisában összesen két jelentéktelen említést találunk 1897 nyaráig. Az eszperantó tehát csak megszületése után egy évtizeddel lett Magyarországon „téma”, mégpedig Bálint Gábornak, az egyik legnagyobb magyar nyelvzsenedinek köszönhetően. Bálint már érettségiző diákként tizenkét nyelvet tudott, és ahhoz még jó sokat megtanult. Páratlanul széleskörű nyelvtudását, gyűjtéseinek értékét, nyelvleírásainak mélységét és precizitását mindig elismerték, extrém nyelvészeti teóriáival azonban elszigetelte magát a magyar tudományos életben. Kalandos élete jelentős részét külföldön töltötte. Az eszperantóval már egy évvel Zamenhof művének megjelenését követően megismerkedett. Ekkor még külföldön élt, 1897-ben állapodott végül meg Kolozsvárott, ahol az ural-altáji összehasonlító nyelvészet egyetemi tanára lett. Ő volt az első, aki Magyarországon komolyan beszélt az eszperantóról és közben tanította is a nyelvet.

Legjobb tanítványa, Barabás Ábel sokoldalú tehetség volt: író, költő, színikritikus, dramaturg, műfordító, számos magyar és német nyelvű irodalomtörténeti monográfia szerzője, aki 1902-ben bátran (és esélytelenül) elindult Tisza Kálmánnal szemben a képviselőválasztáson, ami aztán alaposan megterhelte a karrierjét. 1910-ben *A jövő évtized regényében* előre megírta a gépesített világháború szörnyű pusztításait, de nem bizonyult igazi jóstehetségnek, mert könyvében a magyarok győztek. Sokféle betegségtől szenvedett gyerekkorától, és mindössze 38 évesen meghalt. A több nyelven beszélő, kiváló nyelvérzékű diák villámgyorsan megtanulta az új nyelvet, és 1897 nyarán már el is kezdte gyűjteni a megrendeléseket *Esperanto világnyelv* című könyvére.

Az eszperantó (sokáig még eszperantósan: esperanto) Barabás könyvének meghirdetésével tört be a magyar sajtóba (bár a könyv csak a következő évben jelent meg). Számos méltató cikk mellett megjelentek gunyoros, elutasító írások is. A *Pesti Hírlap* például „tisztelőre méltó hóbortnak” minősítette az eszperantót, amely „persze épen úgy el fog tűnni a

föld színéről, amint a volapük nyelv eltűnt”.¹ Ugyanez a lap közölte az alábbi szerkesztői üzenetet: „Ez az esperanto nyelv is olyan összegyűrt volapük-féle világnyelv. [...] Csak úgy foglalkozzék vele, ha nagyon sok eltékozolni való ideje van.”² Az *Új Idők* b. szignójú publicistája egy eszperantistának válaszolva így vélekedett: „De nem azért ócsároltam a volapüket, hogy földicsérjem az esperantot. Elhiszem a gyártóinak, hogy könnyebb, tán hangzatosabb is az előbbinél, de mi haszna? Csinált dolog azért mégis, és mint a Faust Homunculusa, a merev és törékeny üvegbúra nélkül meg nem élhet. Igazi élete nincs és nem is lesz. [...] Tán akkor inkább megbocsát, ha az ő kedves nyelvén mondom el nézetemet: Esperanto estas grand azenec.”³ (Azaz: az eszperantó nagy számárság. Helyesen: Esperanto estas granda azeneco.)

Az eszperantó tehát Magyarországon Kolozsvárról indult el, de Barabás elég sok példányban elkelt könyve nyomán szétterjedt az országban. A nyelv első évtizedeiben az írásbeli használat dominált, mivel a különböző nyelvű eszperantisták találkozása még nem lehetett gyakori. A századfordulón legfeljebb pár tízezer beszélték az eszperantót a világon, és nagy részük francia vagy német volt. Igen fontos volt tehát, hogy azonos anyanyelvűek is Zamenhof nyelvén társalkodjanak egymással. Erre szolgáltak a helyi eszperantó csoportok, amelyek emellett a nemzetközi találkozókat is szervezték és serkentették.

Az első magyarországi eszperantó csoport, az Unuiĝo de Hungaraj Esperantistoj (Magyar Eszperantisták Egylete) 1901-ben alakult meg. Az elnök, Miletz József, a postatakarékpénztár tisztviselője, a csoport alakulásakor a lelkes ifjonckhoz képest 36 évével szinte matuzsálemnek számított. Sokkal színesebb és érdekesebb volt a jegyző, a mindössze 18 éves Marich Ágoston személye, aki a következő években a magyarországi eszperantó élet első számú vezetője és fékezhetetlen motorja lett. Erőszakossággal párosuló agilitása szinte nem is ismert határt. Ő alakította meg 1905-ben és elnökölte 22 évesen az országos szövetséget, a Magyarországi Eszperantista Társaságot (Hungarlanda Esperantista Societo). Ez később személye miatt szakadt ketté, de 1911-ben ő is egyesítette újra. Vagy tíz eszperantó lapot alapított, amelyek azonban csak egy-két számot értek meg. Eközben fáradhatatlanul járta az országot. A valóság nem sokat jelentett számára, ha propagandáról volt szó: rutinszerűen blöffölt és gátlástalanul eltúlozta a nyelv konkrét használati lehetőségeit és beszélőinek számát. Marich, aki postatisztként kezdte, azután pedig rendőrfelügyelő lett,

még azt is képes volt állítani, hogy az általa Magyarországon alapított, nem különösebben jelentős Rend Világszövetsége (Tutmonda Ligo de la Ordo) a valódi világszövetség, az Universala Esperanto-Asocio tényleges alternatívája, amelyben a magyarok diktálhatnak és amely ezáltal Trianon revíziójának ügyét is szolgálhatja.

Az eszperantó azonban nem keltette fel a magyar állam érdeklődését; az antiszemita, nyilasok és nácik pedig elítélték, mint zsidó találmányt. Pedig a két világháború között „Eszperantia” központja Budapest volt, de nem Marich Ágoston szervezete miatt, hanem azért, mert Kalocsay Kálmán orvos-költő és Baghy Gyula színész-író itt szerkesztették minden idők legszínvonalasabb eszperantó nyelvű kulturális-irodalmi folyóiratát, a *Literatura Mondót*, és itt működött a budapesti iskola, a Budapeŝta Skolo, amelynek képviselői Kalocsayval az élükön bebizonyították, hogy az eszperantó teljes értékű irodalmi nyelv, amelyre a magyar és a világirodalom remekműveit olyan színvonalon lehet lefordítani, mint bármely történeti-etnikus nyelvre. Ez kiváltotta a polgári értelmiségi körök szimpátiáját, így például 1932 és 1938 között Karinthy Frigyes töltötte be a Magyar Országos Eszperantó Egyesület elnöki tisztségét. Az eszperantót 1945 után a Szovjetunióban és Romániában, tehát azon országokban, ahol általában a nemzetközi kapcsolatoktól is igyekeztek elszigetelni az embereket, üldözték, viszont Magyarországon, Jugoszláviában és Lengyelországban hivatalos támogatást élvezett; persze igyekeztek politikai felügyelet alatt tartani, és a munkásmozgalmi hagyományait hangsúlyozták. Az ELTE-n a világon egyedülálló módon eszperantó szak is létezett 1966-tól, ez azonban áldozatául esett a bolognai rendszerre való átállásnak. Az eszperantó iránti érdeklődés a rendszerváltás után megnőtt. Ez jelentős részben azzal magyarázható, hogy államilag elismert nyelvvizsgát lehet tenni belőle, ami számos diákot segített egyéb élő nyelv tudásának hiányában diplomához; de éppen emiatt kimutatható, hogy az eszperantó nyelvvizsga az ország szegényebb részein élvezett az átlagosnál nagyobb népszerűséget, így kétséges, hogy az ilyen motivációjú tanulók mennyire vágnak bebocsáttatást nyerni Eszperantia transznacionális birodalmába.

A Magyarországi Eszperantó Szövetség Országos Találkozásjának résztvevői a pécsi Városháza előtt 1923-ban. Forrás: Fortepan / Jurányi Attila

■ Kapcsolódó fejezetek

[1928 A Húzd rá, Jonny! jazzopera budapesti bemutatója](#)

[1973 A Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról bemutatója](#)

■ Irodalom

Eco, Umberto: *A tökéletes nyelv keresése*. Ford. Gál Judit – Kelemen János. Budapest, 1998.

Szerdahelyi István: *Bábeltől a világnyelvig*. Budapest, 1977.

■ Jegyzetek

[1](#) Esperantó. *Pesti Hírlap*, 1897. július 29. 9.

[2](#) Szerkesztői üzenetek. *Pesti Hírlap*, 1897. augusztus 27. 12.

[3](#) Esperanto. *Új Idők*, 1898. március 20. 267.

Révész Sándor

1901

Ausztria–Magyarország koncessziót szerez a kínai Tiencsinben

Magyarország részvétele a globális gyarmatosításban

1917. július 31., délután 2 óra, rekkenő hőség. Négy magyar alattvaló üldöz egy osztrák helyőrségi katonát Tiencsin (Tianjin) brit negyedében. Két dezertőr, egy matróz és egy hivatásos kalandor kezükben pisztollyal loholnak a riksából kiugrott rémült kézszubonyos után. A füle mellett elsüvítő golyó azonban nem a tányérsapkást, hanem egy ártatlan kínai járókelőt terít le. Idegesen pumpáló szívével torkában és szigorúan titkos küldeményekkel mundérjában végül a legény eléri az egykori német zóna határát. Az osztrák–magyar konzul tájékoztat, majd az esti hírek hallatán egyenesen fejét veszi. Gönnert József, a már egy évtizede a világban kóborló szerencsevadász elégedetlen bakákat toboroz az Osztrák–Magyar Koncesszió lerohanására!

Az Osztrák–Magyar Monarchia kelet-ázsiai képviselőin hírhedt Gönnert nincstelen szibériai hadifogoly-menekültek és zúgolódó tengerészek élén most az antant hatalmakkal szűrte össze a levet – jelenti három megkörményezett Osztrák Lloyd-matróz. A cselszövőknek nemcsak jó kapcsolataik, de ambícióik is vannak. A konzuli stáb túsul ejtése után a vörös zászló kitűzése és a köztársaság kikiáltása következik. A franciák és britek az anyagiakat, a japánok pedig a kínai hadsereg féken tartását ígérik, nehogy utóbbiak hazafias lendületükben visszavegyék a tőlük bérelt földdarabot. Köztársasági elnöknek a politikai ellenfelei által korrupciós gyanúba kevert, majd a koncesszió mocsaras határára száműzött nyugalmazott sorhajóhadnagyot, Signor Accurtit szemelték ki. Augusztus 6-án, az utcai lövöldözés után hat nappal, a kínai lakosok által csak „szelíd osztráknak” becézett, fiumei lévén valójában magyar alattvaló lakásán fogadja a revansot kínáló konspirátorokat.

A nem éppen zöldfülű Hugo Accurti 1900 nyarán a bokszerek, az északi tartományokban felkelt idegengyűlölő parasztszekták móresre

tanítására küldött nemzetközi büntetősereggel érkezett Tiencsin kikötőjébe. Közel 500 társával együtt alkották a világhatalmi szerepre törekvő Osztrák–Magyar Monarchia adriai bázisáról a Pohaj (Bohai)-öbölbe vezényelt kontingenst. Ferenc József külügyminisztere, Agenor Gołuchowski már az 1890-es években beszállt volna a kínai tróféáért futott versenybe. A gyarmatosító délibábian szédelő galíciai lengyel gróf utasítására a csehországi Moritz Czikkann von Wahlborn pekingi követ először a délkelet-kínai partokon keresgélte még „szabad” érdekszféra után. Csöcsiangi (zhejiangi) és fucsieni (fujiani) tervei ugyan meghiúsultak, de a bokszeresek által kiváltott nemzetközi felháborodás nem várt lehetőséget nyitott.

A bokszerfelkelés eredményezte első 20. századi nagyhatalmi beavatkozás nem volt precedens nélküli Kelet-Ázsiában. A jezsuita misszionáriusok beszámolóin nyomán kialakult felvilágosodás kori sinofiliát a 19. század közepétől a szociáldarwinista ihletésű nyugati felsőbbrendűség-tudat váltotta fel. Az ezen eszmével felvértezett, a gyarmatosító imperializmus fénykorát élő euroamerikai nemzetállamok a jó tanítvány Japánnal karöltve bontották le a kínai izoláció Nagy Falát. Az 1839–1860 között a szabad piacok nevében vívott ópiumháborúk után a britek és a franciák együtt kényszerítették a Csing (Qing) udvart, hogy ún. egyezményes kikötőket nyisson meg előttük. A súlyos függőséget okozó drog szabad terjesztésével a kínai ezüstkészletet kiszivattyúzó kereskedőket hamarosan a technológiai fejlettségükből saját kulturális és morális feljebbvalóságukra következő misszionáriusok, diplomaták és szélhámosok követték a korábban előlük elzárt Mennyei Birodalomba.

A megkésetttségét behozni igyekvő, csak 1871-ben egyesített Német Császárság megjelenése felgyorsította a hajszát a gyarmatokért. Oroszok, franciák, britek és németek szelelték befolyási övezeteket a kínai tortán. A spektrum a vasútépítési, bányanyitási és adókedvezmények laza befolyásától az egész városrészek feletti teljes fennhatóságig terjedt. Fél évszázad „nyugati barbároktól” elszenvedett megaláztatásait követően a korábban atyáskodóan lenézett Japán által mért 1895-ös háborús csapás végül megkondította a vészharangot a Tiltott Városban. A tokiói Meidzsi (Meiji)-restauráció saját bőrükön elszenvedett sikerén felbuzdult pekingi értelmiség hajszálnyira volt csak a reformok véghezvitelétől.

Ám a Tiencsinnel szomszédos Santung (Shandong) tartományban viharfelhők gyülekeztek. Konfuciusz szülőföldjén a természeti csapások nyomában járó éhínségek és a háborúban megemelt adóterhek okozta

keserűség a kínai történelemben ilyenkor megszokott uralkodóellenes titkos társaságok szervezkedéseire vezetett. A lángoló xenofób haragot a mandzsu elit konzervatív szárnya a „pökhendi fehér ördögökre” irányította, majd ügyesnek látszó, de végzetes manőverrel a lázadók mellé állt. A misztikus hiedelmekben magukat sérthetetlennek gondoló, harcművészetük miatt a nyugati média által „bokszernek” keresztelt felkelők végül a pekingi követségi negyed megostromlásával vívták ki a külföldi közvélemény dühét. Kína megfenyítése nem is késett sokáig.

1900–1901-ben a nyolc nemzet szövetsége a történelemben először és utoljára fogta össze az első világháborús frontokon később egymásnak rontó országokat. Az „európai koncert” utolsó előadásáról a nagyhatalmi illúzióit addig főként a Balkánon dédelgető Habsburg birodalmi elit sem akart hiányozni. A több mint egyéves dicstelen hadjáratban a Monarchia katonái hősiességgel küzdöttek. Mindeközben a hazájukat védő bokszeresek elleni harc hevében a civil lakosság sanyargatásából a cs. és k. tengerészek is kivették a részüket. Alig ült el a harci zaj 1901 nyarán, a Hajho (Haihe)-menti síkatorok dülöngélő osztrák–magyar matrózok dajdajozását visszhangozták, Czikann követ pedig már csak a tiencsini okkupáció külügyminiszteri jóváhagyására várt. A Monarchia egyetlen tengerentúli gyarmata opportunisták erőszakban fogant.

Peking tengeri kapuja, Tiencsin a világon egyedülálló kaleidoszkópként gyűjtötte magába a különféle nemzeti lobogókat. Mielőtt a nagy háború beverte az első szöveget az európai szupremácia koporsójába, kilenc ország tartott fent befolyási zónát Észak-Kína gazdasági központjában. Akárcsak Sanghajban (Shanghai), úgy az „Égi Gázló” városában is a brit–francia tandem csikarta ki először a csingektől a falakon kívüli parcellák bérbeadását. A Jangce-deltával ellentétben Tiencsinben a japánok és a németek is megvetették a lábukat, míg a nyitott kapuk elvét hirdető amerikaiak az angolokra bízta zónájukat. Őket követték a bokszerfelkelés utáni számlát benyújtó oroszok, osztrák–magyarok, belgák és olaszok. A névleges összegért örökös bérbe vett területeket a kínai vezetéstől kieroszakolt engedelmények miatt koncesszióknak nevezték.

Az ilyen koncessziós terület jóval több volt, mint az eredetileg hirdetett egyszerű kereskedelmi lerakat. A betegeskedő Oszmán Birodalomban is jól ismert ún. egyenlőtlen szerződések értelmében a külföldiek területenkívüliséget élveztek, azaz az alábbvalónak tekintett helyi joghatóság helyett saját konzuljaik bíraskodtak felettük. A kiváltságos státusz és

lehetőségek miatt egyre növekvő állandó lakosság igényeire a közigazgatási, kereskedelmi és banki épületek mellé templomok, iskolák, kórházak és lakónegyedek is épültek. Bár a konzuli joghatóság a külföldi felügyelet alatt lakó kínai alattvalókra csak korlátozottan vonatkozott, a gyakorlatban azonban az ideköltözés bevett jogi kibúvót jelentett. A koncessziók, minthogy bérleti díjat fizettek értük, nem voltak *de iure* gyarmatok, mégis, mint a kínai szuverenitáson ejtett *de facto* sebek, tagadhatatlanul részei voltak a koloniális világrendszernek.

A kor normáinak megfelelően Bécs és Budapest véleményformálói nem látták morális akadályát a Monarchia kelet-ázsiai terjeszkedésének. Kossuth Ferenc, a hajdani kormányzó ellenzéki képviselő fia, 1901. február 16-i országgyűlési felszólalásában pusztán az országra rótt gazdasági terhek miatt kifogásolta a Széll Kálmán miniszterelnök által védelmezett közös külügyminiszteri tervet. A kínai piacokról álmódó osztrák ipari lobbival szemben a magyar politikai és gazdasági elitet csak a hazai fejlesztésekre szánt összegek elherdálása zavarta.

Akadtak azonban a Magyar Királyságban is olyanok, akiket elbűvölt a tengerentúli gyarmat ábrándképe. A később Budapesten kínai mesekönyvet kiadó ifjú attasé, a pozsonyi német születésű Ludwig Ernő például 1902-ben folyószabályozást, raktárépületek építését és egy magyar részvénytársaság alapítását javasolta. Az 1904-ben a *Vasárnapi Újság*ban riportot közlő Szuk Géza egyelőre csak a konzulátus szecessziós épületét látta kiemelkedni a „khinai sárgunyhók” közül. Az olvasóinak a „mi kis Khinánkat” bemutató Ganz gyári főmérnök fennakadás nélkül számolt be a kaszárnyaként használt buddhista szentélyben csutakolt helyőrségi lovakról, a magánházak kisajátításáról, a temető felszámolásáról, vagy azon szilárd meggyőződéséről, hogy a kínaiak „igen meg vannak elégedve” az európai uralommal.

A kínai lakosságot amolyan velejáró tehernek, civilizálandó bennszülötteknek tekintő szemlélet a koncesszió vezetését is jellemezte. Pedig a pesti belvárosnál kisebb, 0,62 km²-nyi területen annak elfoglalásakor mintegy 35–40 000 kínai élt. Ők tiltakozó petíciójuk dacára kerültek a Ballhausplatz (az osztrák–magyar külügyminisztérium) által kinevezett konzul uralma alá. Ugyan a francia mintára felállított városi tanácsban széket kapott három helyi előkelőség, mégis – Szuk által is üdvözölt, „természetes” módon – a katonai parancsnok és a konzul mindig szótöbbséggel bírtak.

Hiába álmódott azonban a vezetés Amerika helyett ide kivándorló tót zsellérekről, a „telepítvényből” semmi nem lett. 1905-ben a 750 000 kínai városlakóra jutó háromezer külföldi között soha nem volt 72 osztrák–magyar civilnél több. A környék színházként is funkcionáló teaházaival, forró gőzt ontó kifőzdéivel, kisiparos üzemeivel végig megőrizte kínai jellegét. Az osztrák–magyar *Bund* máig jellegzetes arculatát leginkább a családjaikat a kaotikus viszonyok között az alpesi barokk inspirálta villáikba menekítő északi hadurak formálták.

Az előnyös helyen, folyók találkozása és a vasúti pályaudvar között fekvő, a *Times* által csak liliputi Boszniának gúnyolt „gyarmat” valójában Ausztria–Magyarország afféle kolonca maradt. A helyi adminisztrációnak anyagi támogatás híján, saját belső döntésképtelensége és a nemzetközi pénzügyi körülmények romlása miatt csak némi infrastrukturális fejlesztést sikerült véghezvinni. Amíg az 1905-ben Accurti által német mintára alapított Hotung Baugesellschaft főként magáningatlanok kisajátításával és azok bordélyházakká alakításával volt elfoglalva, addig egy belga vállalat villamoskörgyűrű-terve elhozta az olasz zóna és a kínai óváros között görbülő Czikannstrasséra is a villamost. A koncesszió ütőerének számító körúton csilingelő szerelvények az egymáshoz eszkábált dzsunkák helyén emelt Csintang (Jintangqiao) vashídon zötyögtek át a Hajho túloldalára. Tiencsin mai napig álló, második állandó hídja nemcsak a tömegközlekedési eszköz használoinak, hanem a koncesszió visszafoglalására készülő kínai katonáknak is megkönnyítette a dolgát.

Az Accurti-rezidencia 1917. augusztus 6-i titkos látogatóinak távozása után felgyorsultak az események. A bosszúvágyát felségghűségével legyőző, elnöki székkal megkönyékezett talján tengerésztiszt másnap részletes jelentést tesz a konzulnál, aki így lefűleli a konspirátorokat. Az ismét kereket oldó Gönnertet távollétében lázadásért elítélik, a falatnyi Habsburgia pedig újabb haladékot kap a túlélésre. A vég azonban megállíthatatlanul közeledik.

Augusztus 14-én a pekingi kormány hadat üzen a két Kaisernek. Délután 4 órakor 500 kínai katona szállja meg a tiencsini koncessziót, akik parádés ünnepélyességgel cserélik le a konzulátust addig ékesítő Osztrák–Magyar Monarchia lobogóját a Kínai Köztársaság ötszínsávós zászlajára. A diplomátákat kiutasítják, a fegyveres őrséget internálótáborokba kísérik. A Párizs környéki palotákban 1920-ban majd hivatalosan is elvesző gyarmat több mint másfél évtized után ismét kínai kézbe kerül.

A tienszini osztrák–magyar koncesszió kínai rendőrei (felső kép) és osztrák–magyar haditengerészek (alul). *Vasárnapi Újság*, 1904. május 1. 292–293.

■ Kapcsolódó fejezetek

[1878 Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia-Hercegovinát](#)

[1914 Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitör a Nagy Háború](#)

[1924 Magyar önszegélyező szervezet alakul Sanghajban](#)

[1936 A magyar jezsuiták önálló missziót kapnak Kínában](#)

■ Irodalom

Józsa Sándor: *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*. Budapest, 1966.

Pálvölgyi Balázs. Kaland a kaland végén. *BBC History* 2. évf., 9. sz. (2012) 40–52.

Mervay Mátyás

1902

Szobrot állítanak Kossuth Lajosnak Clevelandben

Migráció és a „Magyar Amerika” születése

Születésének századik és amerikai útjának ötvenedik évfordulója alkalmából, 1902. szeptember 28-án avatták fel Kossuth Lajos szobrát Cleveland egyik közparkjában, az Euclid (University) Circle-ön. Tóth András egy évvel korábban Nagyszalontán állított szobrának kissé módosított másolata a huszonkilencedik volt a köztéri Kossuth-szobrok sorában, egyszersmind az első, amit Magyarország határain kívül emeltek, tőle több ezer kilométerre, egy másik kontinensen.

A szoborállítás kezdeményezői az 1848/49-es forradalom és szabadságharc emigránsai voltak. A Honvéd Veterán Klub vetette föl 1901 nyarán, hogy emléktáblát kellene elhelyezni az American House falára, ahol Kossuth megszállt, s amelynek erkélyéről 1852. február 2-án beszédet mondott. A felhívásukra megalakult Egyesült Magyar Egyletek Bizottságában az is hamar felmerült, hogy talán méltóbb lenne Kossuth emlékéhez egy szobor, mint az emléktábla. Az október 6-i ünnepély hozta meg a döntő fordulatot, amikor is egy amerikai ügyvéd beszédét azzal zárta, hogy: „Szobrot érdemel Kossuth és nem egy darab követ!”¹ Mint mondta, ezzel már amerikai körökben is foglalkoznak, csak a magyarok kezdeményezésére várnak. Rögtön föl is ajánlotta, hogy az első száz dollárt ő maga adja a célra.

A meginduló gyűlésezések, ünnepélyek, újságcikkek jóvoltából a különböző clevelandi magyar csoportok s egyletek csaknem teljes összefogással fősorakoztak a javaslat mögé. A fő hangadó a helyi *Magyar Hírmondó* lett. Szerkesztője, dr. Baracs Henrik jól tudott angolul, főként ő írt, szónokolt, érvelt fáradhatatlanul, hogy honfitársai tegyék félre az ellentéteket a cél érdekében. Némi tartózkodással ugyan, de végül a Kohányi Tivadar által szerkesztett rivális lap, a szintén clevelandi *Szabadság* is beállt a sorba, miként a New Yorkban kiadott *Amerikai Magyar Népszava* is, amely kezdetben azt vallotta, hogy Kossuth szobrának inkább New Yorkban kellene állnia. Itt még Kossuth életében, 1893-ban elkezdődött egy gyűjtés,

hogy szoborral tiszteljék meg az agg „turini remetét”, de a mozgalom hamar kifulladt. Az ekkor összegyűlt pénz utóbb szintén a clevelandi szoboralapot gyarapította, amely néhány nagyobb összegű felajánlást leszámítva kétkezi munkások centjeiből, pár dolláros adakozásából adódott össze az egész Egyesült Államokra kiterjedő adománygyűjtés eredményeként.

Hol álljon a szobor? Ez a gyakorlati kérdés hamarosan a legégetőbb problémává vált. 1902. május 24-én a clevelandi lapok közzétették, hogy a városi közmunkatanács igazgatója engedélyezte a Kossuth-szobor felállítását a város központját jelentő Public Square-en. Cseh és szlovák egyházi és egyleti vezetők azonban kampányba kezdtek, hogy megakadályozzák a szobor felállítását. Az angol nyelvű lapokban tiltakoztak, hogy Kossuth nem szabadsághős volt, hanem a „népek elnyomója”. A szlovákok közvetlenül a polgármesterhez fordultak. Azt állították, hogy Kossuth nem az az ember, akinek a magyarok hirdetik, a magyar szabadságszeretetet csak „humbug”, a nemzetiségek el vannak nyomva Kossuth országában. Ha tiltakozásuk eredménytelen lesz, akkor a Kossuth-szobor közelében olyan tábornok szobrát állítják fel, aki ellene harcolt. Lengyelek is kérték arra a polgármestert, hogy vonja vissza az engedélyt, mert Kossuth nem volt a szabadság bajnoka, szoborra az „amerikai lovasság atyja”, Casimir Pulaski tábornok méltóbb lenne nála. A magyarok a „pánszlávok aknamunkájának” tekintették mindezt, és azonnal összezártak.

Az ellentéteket kompromisszumos megoldás zárta le: a városi tanács forgalmi akadályokra – s nem a tiltakozó akciókra – hivatkozva új helyszínt javasolt, amit a magyarok el is fogadtak. Azzal vigasztalhatták magukat, hogy az egyetemmel (Western University) szembeni térség a város egyik legszebb parkjának volt tekinthető. A város egyúttal fönntartotta magának azt a jogot, hogy a Kossuth-szobrot a tervezett Court of Honor-ra – a díszterre – helyezhesse át, ahol más nemzetiségi csoportok is állíthatnának majd szobrot, ha akarnak.

Kossuth Lajos Hirman Ferenc pesti műhelyében kiöntött ércszobrát a Holland–Amerikai hajóstársaság ingyen szállította Rotterdamból New Yorkba. Még fél év sem telt el az első nyilvános felhívást követően, és már a szoboravató ceremóniáján vonult fel Kossuth-kalapban, lovas bandériummal, díszkocsikon és gyalogosan vagy 16 000 lelkes magyar, mintegy 60–70 000 néző részvétele mellett. A háttérben még folyt a „pánszláv” ellenkampány, angol nyelvű, Kossuth-ellenes könyvet is osztogattak az utcán. A szimpátia azonban alapvetően Kossuth és hívei

oldalán állott. Közrejátszott ebben „general Kossuth” amerikai látogatásának romantikus emléke, amikor is nagy ovációval fogadták és hallgatták szónoklatait. Az ünnepségen a város polgármestere, Tom L. Johnson vette át a szobrot a bizottság Kossuth-szakállas elnökétől, Perczel Lajostól, az ozorai hős tábornok unokaöccsétől. Jelen volt George Nash, Ohio állam kormányzója, Mark C. Hanna szenátor, valamint több más jeles amerikai személyiség. A magyar beszédmondók sora kifejezte az ünnepi alkalom emelkedettségét és a magyarok egyettközi, sőt országos összefogását.

Az ünnepségre meg akarták hívni Theodore Rooseveltnél elnököt, de a terv meghiúsult. Kossuth két fia levélben mentette ki magát. A magyar állam hivatalos jelenléte a Habsburg-házzal szakító Kossuthra való emlékezés esetében a dualizmus keretei között eleve lehetetlen volt, így rezignáltan írta a clevelandi református lelkész, Csutoros Elek, hogy „hazánk külképviselete e magasztos ünnepélyen távolmaradásával tündöklött”.² A hír azért eljutott Magyarországra. Nagy hullámokat ugyan nem vert, a sajtó is csak viszonylag szűkszavúan ismertette. Az országos politika nem vett róla tudomást, még a Függetlenségi Párt sem reagált rá. Magyarországról egyedül Zseny József, az Országos Nemzeti Szövetség titkára vett részt a ceremónián, és ott beszédet is mondott. Zseny eredetileg nem a Kossuth-szobor leleplezésére ment Amerikába, hanem az 1902-es év másik nagy amerikai eseménye miatt. Ő vitte magával azt a turulos nemzeti díszzászlót, amit az Országos Nemzeti Szövetség ajándékozott az amerikai magyaroknak, s amely ellen a magyarországi nemzetiségek aktívabb körei itt is hevesen tiltakoztak. A New York-i zászlófogadás azonban szintén nagy demonstrációként ment végbe egy hónappal a Kossuth-szobor avatása előtt.

A hátrahagyott haza, az *anyaföld* iránti hűség jegyében Kossuth clevelandi szobrának talpzata alá a magyarországi vármegyéktől kért, történelmi nevezetességűnek tartott helyekről származó földet tettek, hogy – Csutoros szavaival – „Kossuth szobra Amerikában is magyar földön nyugodjék”.³ Brassó és Szeben vármegye kivételével minden vármegye eleget tett a kérésnek. Budapest például Kossuth sírjáról, Csongrád megye Pusztaszerről, a vérszerződés vélt helyéről, Háromszék Gábor Áron sírjáról, Szatmár a majtényi síkról, Zemplén Kossuth monoki szülőháza kertjéből küldött földet.

A szoborleleplezés napján az egyik vezető napilap, a *New York Tribune* egész oldalas, fényképekkel illusztrált cikket szentelt Kossuthnak, a szoborállításnak és a New York-i magyar kolónia bemutatásának. A

szalagcím azt hirdette, hogy valószínűleg az ország „egymillió magyarja” gondol most Kossuthra szobrának leleplezése alkalmából. A jócskán eltúlzott szám nem kirívó példája a korabeli becsléseknek. A statisztikus Thirring Gusztáv 1904-ben szintén egymillió főben határozta meg azok számát, „kik hazánkat elhagyva, idegen földön alapítottak új hazát”.⁴ Ez több mint egyhuszad része volt az ország akkori népességének. Ő azonban pontosan tudta, hogy a külföldön élőknek „csak” mintegy a fele választotta az Egyesült Államokat, harmaduk Ausztriában és Németországban, egytizedük pedig Romániában volt fellelhető. Az Egyesült Államok hiába az ígéret földje ma is, fűzte hozzá, „az aranykor ott már rég elmúlt, kivándorlóinkra ma már csak a legnehezebb, legalsóbbrendű munka vár”.⁵ A megélhetés ugyan többnyire biztosított, de ezren és ezren ott is nyomorban sínylődnek.

Clevelandből nézve sem az aranykort látták, de a „legalsóbbrendű munka” és az idegenekkel szembeni kezdeti ellenszenv ellenére az „új haza alapítása” viszonylag sikeresnek tűnt. A magyarok megtelepülésének itteni kezdete más gócpontokhoz (Bridgeport, Pittsburgh és környéke, New York alsóváros, Chicago déli nyúlványai, South Bend, Toledo, Trenton) hasonlóan az 1880-as évek elejére tehető. Cleveland a századfordulón már a legnagyobb amerikai magyar telepnek számított. A magyarok létszámát 15–20 000-re, esetenként még többre becsülték, holott a hivatalos statisztika szerint a város nem egészen 9600 magyarországi születésű személyt számlált. Legtöbben 1920-ban voltak, amikor valamivel több mint 24 000 magyar anyanyelvűt vettek számba, az Amerikában születettekkel együtt közel 42 200-at, s ez a város majdnem 800 000 fős lakosságának nem egészen 5,3%-át tette ki. Az „amerikai Kecskemét”, vagy ahogy még inkább nevezni szerették: az „amerikai Debrecen” térbelileg szétagolt volt – az etnikailag zártabb-homogénebb East Side-ra, a jóval lazább West Side-ra és a heterogén belvárosban élőkre oszlott. A közbeszédben mégis már-már idilli és szinte kompakt (amerikai) magyar településnek számított, bár az ott lakó magyarok valójában Cleveland összlakosságának szerény töredékét alkották.

A kivándorlást, az interkontinentális munkaerő-vándorlást a kortársak a nemzetállam építésének tükrében ítélték meg. A szoborállítást is ez határozta meg, minthogy a nemzeti hősök és hőstettek szobrokkal kifejezett megbecsülését a nemzeti jelképtár megteremtésének nemzetállami mintája ösztönözte. Az egymással versengő nemzetek nagyságukat s egyediségüket

jelképekben is átélték. A viták, a szobrok körüli háborúzások is ebből fakadtak, ütközőfelületei lettek a transznacionális érintkezésnek. Akik egy-egy szobor által is kifejeződéen egy nemzethez tartozónak tekintették magukat, olykor szembesülhettek azzal, hogy eszményük ellentétben áll mások nemzeti hitvallásának tartalmával. A minden nációt befogadó, ám közöttük hierarchiakat is tevő Egyesült Államok földjén mindez sajátos fénytörést kapott azáltal, hogy az új haza követelményeinek is eleget kellett tenni.

Thirring a kivándorlás fő problémáját abban látta, hogy „a magyarság nemzeti jellege a legnagyobb mértékben veszélyeztetve van s [...] az amerikai magyarság egy-két nemzedék alatt teljesen elamerikaiasodik, hazánkra s nemzetünkre nézve teljesen elvész.”⁶ A sajtóban, a közéleti és politikai viták során rendre a kivándorlás káros mivoltát ecsetelték. Az idegen földön keresett új haza veszteségnek, a hűtlenség jelének számított, még akkor is, ha az eltávozottaknak – megélhetésük nem lévén – kényszerűségből kellett vándorbotot ragadniuk. Keveredett mindezzel a lehetséges előnyök fölvetése is, elsőként a „hazaguruló dollárok” jótékony hatása, egy új munkakultúra elsajátítása, vagy a polgári – netán politikai – öntudatosodás. A Kossuth-szobor állításakor senki nem élt a „diaszpóra” kifejezéssel. Az amerikai magyar elit: lapszerkesztők, papok, egyleti, közéleti vezetők a magyar nemzet részének tekintették magukat, akik ugyanakkor hálával tartoznak új hazájuknak, amely kenyeret ad nekik. Gyakran sérelmezték, hogy az óhaza nem vesz tudomást róluk, sőt odaát még a haza iránti hűtlenséggel is vádolják, és „korcs magyaroknak” nevezik őket. Sem társadalmilag, sem politikailag nem számolnak velük. A díszszászoló küldését mint az első gesztust emiatt értékelték nagyra, a Kossuth-szoborral pedig létezésüket akarták hangsúlyosan kifejezni. Akik pedig „lent voltak”, alkalmi munkán bányákban, vasöntőkben, kokszkemencéknél, műhelyekben, vasutaknál vagy jómódúak házáinál, közvetlen kapcsolatban álltak az otthonaikkal. Gyakorta nemcsak családjukat, hanem az árvíz sújtotta falut, az otthoni templomot, iskolát vagy az árvákat is megsegítették. Bár bőven voltak, akik minden szálát elvágtak maguk mögött, a társadalmi kapcsolatháló szintjén élénk volt az összeköttetés a kibocsátó hely és az új haza között.

A kivándorlást övező nemzeti retorika érvein is átszűrődött, hogy a kivándorlás nemzetek feletti, globális jelenség. Számottevőek a regionális különbségek, az időbeli szakaszok, a konkrét kivándorlásra készítő okok,

de a modernizáció következményeként a keletről nyugatra áramló óriási népességtömegből minden európai nép kivette a részét. Az első világháború kitöréséig a szinte teljesen szabad vándorlás eredményeként 45–50 millióan távoztak az öreg kontinensről az Egyesült Államokba. Magyar sajátosságként legfőljebb arra lehetett hivatkozni, hogy arányában jóval kisebb a tényleges kivándorlók száma, mint az időleges munkavállalóké, akik akár többször is útra keltek, hogy jobb megélhetéshez jussanak. A kortársak mégsem vonták le azt a következtetést, hogy a kivándorlók riasztó számai a forgalom – sőt: az ingavándor-forgalom – mértékét jelzik, nem pedig az eltávozottak tényleges számát.

A téma szakértője, Hegedűs Loránt már 1899-ben megírta, hogy az amerikai munkaerőpiac rejtett csatornákon ugyan, de közvetlen hatással van a magyarországi településekre. Amerika vonzereje hozta létre s élte e csatornákat, nem pusztán a dollár és a „korlátlan lehetőségek” ígéréteinek, hanem annak a mechanizmusnak köszönhetően, amely falvakat, rokoni kötelékeket kapcsolt individuális tapasztalatok s képességek alapján az ipari kapitalizmus globális rendszerébe. Mai fogalmakkal élve: az Amerikába vándorlás a korszak globalizációjának személyes tapasztalatát jelentette, kinek az egyszeri eltávozás alkalmával, másnak akár többszöri oda-vissza vándorlás formájában. Nem volt ez sétagalopp, vagy Ady Endre Mózesné szájába adott szavaival „az idegenség szerelme”, de „tántorgás” sem.

Kossuth szobra Clevelandben, illetve párja, a budapesti Városligetben – az 1906-ban az amerikai magyarok által – emelt Washington-emlékmű a századelő határokön átívelő, transznacionális és transzkontinentális kapcsolathálójának anyagi-materiális lenyomata. Mára viszont ennek inkább csak halványuló emlékképe, jóllehet olyan elfeledett társadalmi tapasztalatot foglalnak magukba – a migráció kollektív hagyományát –, amelyet tévedés lenne csupán a nyomorúság, a társadalmi igazságtalanság sötét múltjának tónusában számon tartani.

Magyar szervezetek vezetői a clevelandi Kossuth-szobornál 1915-ben. Forrás: Bethlen Home, Ligonier, PA

■Kapcsolódó fejezetek

[1882 Létrejön az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.](#)

[1957 Rafael Trujillo dominikai diktátor megnyitja országának kietlen vidékeit a „kommunista barbarizmus” magyar üldözöttjei előtt](#)

[2006 Magyar élelmiszerbolt nyílik Londonban](#)

■Irodalom

Fejős Zoltán: „Mert abban az időben lehetett vándorolni”. *A cigándi amerikások emlékezete*. Cigánd, 2017.

Fejős Zoltán: A nemzeti hős három „arca”. Kossuth-szobrok az Egyesült Államokban. In: Takáts József (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Budapest, 2003. 89–105.

Gyáni Gábor: A nagy exodus. *Korunk* 32. évf., 3. sz. (2021) 35–46.

Kulcsár László – Kulcsár J. László: „A burdus élet a legszebb a világon”. A „nagy háború” előtti amerikai kivándorlás regionális, gazdasági és szociológiai háttere. *Tér és Társadalom* 33. évf., 2. sz. (2019) 83–107.

Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940*. Budapest, 1982.

■Jegyzetek

¹ Csutoros Elek: A Clevelandi Kossuth szobor története. In: Laky Zsigmond (szerk.): *Amerikai magyar református naptár az 1920-ik szökő évre*. Philadelphia, 1920. 140.

² Uo. 144.

³ Uo.

[4](#) Thirring Gusztáv: *A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság*. Budapest, 1904. 365.

[5](#) Uo. 366.

[6](#) Uo. 366.

Fejős Zoltán

1904

Megjelenik Karl May *Winnetouja* magyar fordításban

Az indiánok kultuszának elterjedése

Észak-Amerika meghódítása során az európai telepesek véres harcokat vívtak az őslakosokkal, akiket egyre távolabb szorítottak a nyugati területekre, végül rezervátumokba zárták azokat, akik túléltek a csatákat, vándorlásokat és betegségeket. A 19. század végére már nem jelentettek semmiféle fenyegetést a telepesek számára, és az akkoriban keletkező új tudományág, a néprajz, kifejezett érdeklődéssel és rokonszenvvel fordult felénk, mint egy kihalófélben lévő kultúra képviselői felé. Egyre szélesebb körben vált ismertté hagyományos életmódjuk, művészetük, hősi harcaik. A kutatók, utazók leírásai mellett elsősorban az amerikai George Catlin festményei járultak hozzá az európai indiánkép kialakulásához, amelyben központi helyen a préri indiánok állnak, a maguk festői viseletében, hatalmas tolldíszekkel, gyöngydíszes, rojtos bőrruháikkal.

Ez idő tájt jelentek meg azok a regények is, amelyekben az indiánok mint a természetben szabadon élő, elszántan küzdő romantikus hősök szerepelnek. 1823-ban indult útjára James Fenimore Cooper *Bőrharisnyasorozata*, amely a témában az első nemzetközi sikereket arató alkotás volt. Húsz évvel később már magyarul is olvasható volt *Az utolsó mohikán*, amelyet követtek a további kötetek. Az igazi áttörést azonban Karl May könyvei, elsősorban az 1893-ban megjelent *Winnetou* jelentették. Itt már teljes pompájában, szinte superhősként lép elénk az apacs főnök, aki szép, nemes, bátor, becsületes, és némileg keresztény is, mellesleg a német Old Shatterhand legjobb barátja.

A Németországban mai napig létező indiánkultusz egy egészen különleges jelenség, amelynek okait számtalan kutatás és publikáció boncolgatta már. May e rajongásnak egyszerre volt megnyilvánulása és fölerősítője. A németek több ponton éreztek hasonlóságot saját helyzetük és az indiánoké között. A 18–19. században egyes német szerzők előszeretettel

látták magukat jobb sorsra érdemes, tehetséges, ámde méltatlanul mellőzött és elnyomott népnek, és ily módon sorsközösséget éreztek az indiánokkal. Mivel a briteknél és franciáknál kevésbé voltak sikeresek a gyarmatosító területszerzésben, szövetségesként is tekintettek az előbbieket ellen harcoló őslakókra. Mivel ők maguk sokkal kevesebb közvetlen – és kellemetlen – tapasztalattal rendelkeztek az indiánokról, szinte zavartalanul alakíthatták ki romantikus elképzeléseiket.

A politikai viszonyok azt is befolyásolták, hogy az írók mely törzseket választották rokonszenves vagy ellenséges szereplőnek. Részben ennek hatására lettek May hősei épp az apacsok, akik valójában nem is teljes mértékben préri indiánok; lakóhelyük és kultúrájuk a préri vadászó törzsei és a délnyugati földművelő népek közé esik, ezek keveréke, különböző csoportjaiknál eltérő hangsúlyokkal. Viszonylag sokáig ellen tudtak állni a fehér hódításnak, több évtizedes harcok után az 1880-as években voltak kénytelenek rezervátumba vonulni. Harciasságuk híre Németországba is eljutott.

Az indián kultúra iránti rokonszenv előhívott egy sajátos mozgalmat, az indián hobbizmust. A 20. század elején Észak-Amerikában és Európában egyre-másra alakultak olyan baráti társaságok, egyesületek, amelyek az indián kultúra megismerését és megismertetését tűzték ki célul. Indián alatt szinte kizárólag az észak-amerikai préri indiánokat értették. Ezt a képet az indián regényeken túl az Európában turnézó Buffalo Bill vadnyugati társulata, később pedig az ún. westernfilmek hozták létre és táplálták. Ma is azért látjuk az aluljáróban zenélő bolíviaiakat esetenként talpig sastollban, mert ez rögzült az emberekben az indiánokról.

Az 1910-es években az amerikai cserkészmozgalomban szokássá vált, hogy a táborozó gyerekek indián ruhákat, felszereléseket készítettek, indián neveket kaptak, indián készségeket tanultak, mint például nyomkeresés, füstjelek, énekek és táncok. A tudnivalókat Ernest Thompson Seton cserkészvezető *The Book of Woodcraft and Indian Lore* című, 1912 után sok kiadást megért műve foglalta össze, amely világszerte kézikönyve lett az indián hobbistáknak, és praktikus információkat nyújtott tárgyak, öltözetek elkészítéséhez. Az indián vonulat egyes csapatoknál egy idő után annyira eluralkodott, hogy azt a cserkészközpont nehezményezte, és távozásra készítette őket a mozgalomból. Ők lettek az amerikai hobbisták elődei. Ezek a csoportok a mai napig rendszeresen találkoznak, hogy összemérjék öltözeteik szépségét és tánc tudásukat. Ezzel egy időben Európában, főként

Németországban is föllángolt az érdeklődés a téma iránt. 1913-ban alakult meg a ma is létező müncheni western klub, amelyet még sok hasonló csoportosulás követett.

May eredetileg német nyelvű műveit sok nyelvre lefordították, de a legnépszerűbbek Németországban és az Osztrák–Magyar Monarchiában voltak. Magyarul a *Winnetou* 1904-ben jelent meg. Hatására ráerősített az 1906-ban Budapestre érkező, és az országban több mind húsz helyen látványos westernbemutatót tartó Buffalo Bill társulata. Az olvasók és a nézők között volt az akkor kamasz, később orientalistaként, India-szakértőként ismertté vált Baktay Ervin, aki egy életre beleszeretett az indiánokba és a vadnyugati romantikába. Amerikába kivándorolt bátyja rendszeresen küldött neki ilyen témájú kiadványokat, amelyek tartalmát aztán közvetlen környezetével is megosztotta. A Münchenben festőnek is tanult Baktay baráti köre elsősorban művészekből állt, akiket – született vezéregyéniségként – hamarosan szintén bevont a Vadnyugat imádatába.

1924-ben hívta össze először a barátait egy vadnyugati estre, az első Wild West Zree¹ Meeting-re. Cowboyöltözeteket és -neveket vettek föl az alkalomra, amelyet aztán rendszeres összejövetelek követtek. 1931-ben pedig, Seton mozgalmáról mit sem tudva, fölverték sátraikat az első indián táborban. Ettől fogva telente cowboyként találkoztak a városban, nyaranta pedig – lévén többnyire szabadfoglalkozású művész emberek – hosszú vakációkat töltöttek indiánként valamelyik dunakanyari szigeten. Az indián ruhában való táborozás Európában csak Németországban és az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területein szokásos. Az 1930-as években a nyári vakáció idején már gyerekek is alapítottak indián törzseket, de Baktayék felnőtt játéka ezektől alapvetően különbözött, és az első magyar hobbista csoportnak tekinthető. Tagjai, külföldi társaikhoz hasonlóan, az idők során néprajzi ismeretekre tettek szert, és egyre tökéletesebb tárgymásolatokat készítettek.

Baktay inspirációja kamaszkorától fogva egyenesen Amerikából származott. Bátyja révén ismerkedett meg Hosszú Lándzsa feketeláb főnök visszaemlékezéseivel, amelyet 1934-ben magyarra fordított, és tőle kapta meg Seton korábban említett könyvét is. Így Baktay lett környezetében az indiánokról szóló ismeretek első számú forrása; elsősorban az ő útmutatásai alapján készítették el öltözeteiket, fegyvereiket és más tárgyukat.

Baktay igyekezett minél hívebben követni Seton utasításait, és az irodalmi leírásokból, illusztrációkból származó információkat. A tárgyak

saját kezű elkészítésén kívül fontos kritérium volt a regényekben olvasott készségek és erények elsajátítása is. A kizárólag férfiak számára szervezett táborozások során igyekeztek elkerülni minden olyan külső hatást, amely kizökkentette volna őket a játék illúziójából. Elmerültek abban a romantikus világban, ahol a bátorság, a becsület, a barátság uralkodik, ahol férfiasan kell elviselni a nehézségeket és nélkülözéseket, ahol a természetet értik és tisztelik, és a kétkezi munkát megbecsülés övezi. Egymáshoz és a világhoz való viszonyukat, életszemléletüket és értékrendjüket is ezek az ideálok határozták meg, így életre szóló, megbonthatatlan barátságok alakultak ki.

Nemzetközi kapcsolataik élénkek voltak. A német westernklubokkal fennállót igazolja az az 1937-ben kelt müncheni levél, amelynek tárgya Baktay ottani látogatásának megszervezése. Magával vitte saját készítésű díszruháját és a táborukban forgatott egyik némafilmet is. A müncheniek révén ismerték meg az indiánokat kedvelő Robert Lindneux amerikai festőt is, akit aztán vendégül láttak Budapesten, a következő évben pedig Karl May özvegyét és a Karl May Múzeum egyik munkatársát várták. 1937-ben a Törzslet tagjai közé fogadta az Indian Association of America, amely az indián polgárjogi mozgalmak egy kisebb jelentőségű szereplője volt, bár egy év múlva a kapcsolat – nézeteltérés miatt – megszakadt.

Baktayék táboráról több cikk jelent meg a korabeli sajtóban, és számos követőre találtak. Ezek közül a legismertebb és legnagyobb létszámú a Borvendég Deszkáss Sándor (Fehér Szarvas) nevéhez köthető, cserkészekből álló csapat volt. Az amerikai cserkészlet indiános vonásait a világtalálkozók révén a magyarok is megismerték, de Magyarországon csak kevesen követték. Bár kiadványaikban a természettel kapcsolatos ismeretek során hivatkoztak az indiánokra, a hazai cserkészlet alapvetően keresztény és nemzeti szellemű volt. A cserkészethez fűződő, valamint gyanús amerikai kapcsolatok miatt a szocializmus éveiben a hatóságok gyanakodva nézték és zaklatták az akkoriban szerveződő indián törzseket is, mint például a Cseh Tamásék által az 1960-as években alapított bakonyi csapatot. Emiatt a törzsek tagjaiban kialakult egy rendszerellenes és titkolózó hozzáállás.

Mára az „indiánosdi” Németországon kívül gyakorlatilag kikopott Európából. Magyarországon működik még egy-két nagyon zárt és diszkrét törzs, akik továbbviszik a hagyományt. Baktayék törzse 2005-ben fejezte be a táborozást, de ha találkoznak, továbbra is indián nevükön szólítják és emlegetik egymást. A Néprajzi Múzeum gyűjteményébe került összegyűjtött tárgyaik a dunaharaszti Baktay Ervin Indián-cowboy Múzeumban láthatók.

Napjainkban az őslakosok egyáltalán nem értékelik kultúrájuk ilyesfajta „használatát”, utánczását, amit kulturális kisajátításként élnek meg, és különösen kényesek a különféle rituális elemek jogosulatlan alkalmazására. A romantikus lelkesedéstől fűtött hobbisták, „lélekben indiánok” számára csalódást jelenthet, hogy – amint a csejen származású költő, Lance Henson fogalmazott – a hobbisták a valódi őslakosok szemében csupán Karl May törzse lehetnek.

Baktay Ervin (a vendég mellett tolldíszben) és barátai vendégül látják Robert Ottokar Lindneux-t 1938-ban. Forrás: Hegymegi Kiss Áron

■Kapcsolódó fejezetek

[1873 Az első néprajzi bemutató a budapesti Városligetben](#)

[1928 A Húzd rá, Jonny! jazzopera budapesti bemutatója](#)

[1941 Jógaiskola nyílik Budapesten](#)

[1952 A Buddhista Misszió megalapítása](#)

[1994 Somogyvámoson leteszik a Krisna-völgy alapkövét](#)

■ Irodalom

Csupor István: A Börzsönytől Kanadáig. A magyar „indiánok” történetének egy ismeretlen epizódja.

Új Forrás 49. évf., 3. sz. (2017) 23–66.

Főzy Vilma – Kelényi Béla (szerk.): *Indiánok a Duna partján. Baktay Ervin indián könyve*. Budapest, 2019.

Gergely Ferenc: Ávósok az indián ösvényen. *Új Pedagógiai Szemle* 61. évf., 11–12. sz. (2011) 288–307.

Henson, Lance: *Indiánok*. Ford. Jászberényi Sándor. 2021. december 21.

<https://1749.hu/fuggo/essze/indianok.html>

Tóth Arnold: Indiánmozgalmak a cserkészletben (1910–1948). In: Tabajdi Gábor – Szigeti László (szerk.): *Magyar cserkészélet (1910–1948)*. Budapest, 2020. 227–244.

■ Jegyzet

1 A korabeli szlengben zrí = ramazúri, hangos veszekedés (a Zrínyi utcában állt budapesti rendőr-főkapitányságra utalt); a Zree ennek az „angolosítása”.

Főzy Vilma

1908

Elindul a *Nyugat*

A modern irodalom transznacionális kapcsolatai

„A nap s az emberiség s a történelem keletről nyugatra tart. *Kelet népének* is ez az útja”, szól Ignotus sokat idézett, a magyar kultúra Nyugathoz tartozását deklaráló mondata a *Nyugat* folyóirat első, 1908. januári számának nyitótanulmányában, melynek címét Ignotus Széchenyi István azonos című vitairatától kölcsönözte. A *Nyugat* egyik alapító főszerkesztőjének, Ignotusnak a gondolatmenete, ami mintha csak a lengyel művészettörténész, Piotr Piotrowski *close Other* (közeli Másik), a nyugati világ és kelet-európaiak viszonyát leíró meghatározásának egyik korai előképe lenne, így folytatódik: a „másodrendű európaiak”, azaz a kis „keleti népek” közös vonása, hogy bár nyugati mércével mérve kultúrájuk „halovány leöntés tea a nyugat főzetéből”, de kicsinységükben és kulturális elmaradottságukban mégis heroikusak, és megkésettységük felismerése csak még nyitottabbá teheti őket a nyugati modern kultúra változásaira. Ignotus ezekkel a szavakkal Ady Endrére is gondolhatott, akinek az *Ismeretlen Korvin-kódex margójára* című esszéje jelentett kiindulópontot említett írásához, s aki az ugyancsak a *Nyugat* hasábjain megjelent *A magyar Pimodán* című lírai prózájában „veszettül európaiatlan magyarnak” vallotta magát, aki „él-hal Európáért”. E kettősség jól érzékelteti, hogy Ady a hagyományos nemzettudatot az „európai magyar” fogalmával szerette volna megújítani.

Az induló *Nyugatban* konszenzus volt azzal kapcsolatban, hogy a magyar irodalom az európai irodalom vérkeringéséhez tartozik, s hogy a mindenkor európai áramlatokra való nyitottság az a többlet, amivel a magyar irodalom és kultúra a szellemi Európát erősítheti. A *Nyugat* írói egyúttal meg voltak győződve arról is, hogy ebbe a közös irodalmi kultúrába való integrálódás lehetetlen az irodalom autonómiája nélkül. Fenyő Miksa, a *Nyugat* másik alapító főszerkesztője meghatározása szerint európainak lenni elsősorban szellemi szuverenitást jelent, azt, hogy az író

szabadon szólhat. Az összeurópai civilizációt megtestesítő Nyugaton ugyanis egy olyan komplex jelenséget értettek már a kortársak is, amit ma is a nyugati társadalmak közös értékeinek gondolunk, úgymint demokrácia, jogállamiság, piacgazdaság, emberi jogok tiszteletben tartása, valamint a szabadság tudata.

A lap eleve már címében is deklarálta a Nyugathoz való tartozást mint „metaforikus égtáji gondolatot s rajta keresztül kifejeződő világnézeti orientációt.”¹ De külön figyelmet érdemel a címlapon a lap szellemiségét magába sűrítő Beck Ö. Fülöp-féle plakett reprodukciója is, mely Mikes Kelemen, a *Törökországi levelek* szerzőjét ábrázolja, aki Szerb Antal szerint „a humánus korát” hozta el a magyar irodalomba. A keleti emigrációban élő Mikes műve a hazai olvasóval való folyamatos párbeszédet feltételez; a 18. századi szerző az elsők közé tartozott a magyar irodalom történetében, aki nem önmagának, hanem a közönségnek írt, határokat áthidalva, az emigráció akadályait is leküzdve.

Az irodalmi modernizmus legnagyobb hatású hazai folyóirata tehát mind címével, mind koncepciójával és a címlapjával is az általuk az európai civilizációval azonosított Nyugat értékeit tekintette zsinórmértéknek. A modernizmus a 20. század első évtizedeiben virágzó irodalmi és művészeti irányzat volt. A különféle műfajokban jelentkező nemzetközi és interdiszciplináris áramlatot formakísérletezés és innováció jellemezte, amely a művészetről való gondolkodás egy új – a realizmussal szakító – formájával függött össze. A valósághoz való viszony a világ új reprezentációja miatt változott meg, ami a jelentős társadalmi, gazdasági, politikai, filozófiai és technológiai változások által jellemezhető modernitás tapasztalatában gyökerezett.

Az irodalmi és művészeti modernizmus Magyarországon is összefüggött a nyugatos szellemi orientációval, amire nagy igény mutatkozott a századelőn. Ekkoriban ugyanis megbomlani látszott az a társadalmi konszenzus, amely még a századfordulón a nagy európai (francia, német, angol) nemzetektől és kultúráktól való elmaradás ledolgozását tűzte ki célul a magyar szellemi életben. A huszadik század első évtizedeiben kifejezetten megerősödtek a nemzeti öntudat és a lokális életvilágok elsőbbségét hirdető autochtonizmus különféle formái. Az európai népek 19. század óta tartó, és egyre erősödő nemzetépítési folyamatában a *Nyugat* gárdája, akárcsak a hazai és európai kulturális eliteknek azon része, amely az egyetemes eszmékre nyitott városias

értelmiségi típusát képviselte, úgy érezte: a tudomány, az irodalom és a művészetek nemzeti kisajátításának csak a szellemi cserék csatornáinak a megerősítésével lehetséges ellenállni.

A *Nyugat* már indulásakor több olyan külföldi szépirodalmi anyagot publikált, amivel olvasótábora előtt demonstrálhatta Európára való nyitottságát. Hiába vetették a harmadik szerkesztő, Osvát Ernő szemére egyes nemzeti konzervatív körök, hogy a lap csak a németes nyugatosságot közvetíti az olvasók felé, a szerkesztők határozott törekvése volt a hagyományos kulturális németellenességen való felülemelkedés, a franciás és a németes orientáció kiegyenlítése, és általában is az európai kultúrák egymáshoz tartozásának a hangsúlyozása. 1914-ig például a legtöbbet hivatkozott szerzőjük a humanista és szkeptikus francia író, Anatole France volt. A magyarországi nemzeti kisebbségek irodalmainak, illetve a szomszédos népek irodalmának a bemutatása ugyanakkor a hagyományos francia–német orientációhoz képest háttérbe szorult. Noha a jogkiterjesztő attitűd jegyében a régió kultúráinak a sorsközösségét, valamint a modern kultúra megteremtésére irányuló párhuzamos törekvéseket többen is kiemelték a *Nyugatban*, a szépirodalmi anyagokban ez a nyitottság 1918-ig még alig volt érzékelhető.

Az európai és egyben világirodalmi horizont megteremtése nemcsak a *Nyugat* folyóiratnak volt köszönhető, hanem olyan, hozzá kapcsolódó vállalkozásoknak is, mint amilyen például az 1914-ben Kosztolányi Dezső szerkesztésében megjelent, Baudelaire és Walt Whitman utáni költők több száz művét tartalmazó *Modern költők: külföldi antológia* volt. A modern költészet ilyen jellegű összefoglalása már önmagában újdonságnak számított: ez volt az első olyan magyar nyelvű antológia, amely a közelmúltbeli és kortárs világirodalomból nyújtott válogatást.

Az első világháború egy időre fékezőleg hatott az európai szellemi körforgásra: még a világirodalmi perspektívát reprezentáló *Nyugatban* is jelen volt a háborús szembenállások megosztó logikája. Eközben 1915 őszén, hét évvel a *Nyugat* indulása után egy másik lap is feltűnt a *Nyugatéhoz* hasonló ambíciókkal: ez Kassák Lajos anarchista és aktivista folyóirata, *A Tett* volt, amely a korszakban egyedülként lépett fel radikálisan háborúkritikus és transznacionalista programmal, mely a kultúrák közötti kapcsolatokra vonatkozó új gondolkodásmódot jelentett. Kassák lapjában a transznacionalizmus nemcsak a háborúellenességről

szólt, hanem a hagyományos centrum-periféria viszonyrendszer kritikájáról is.

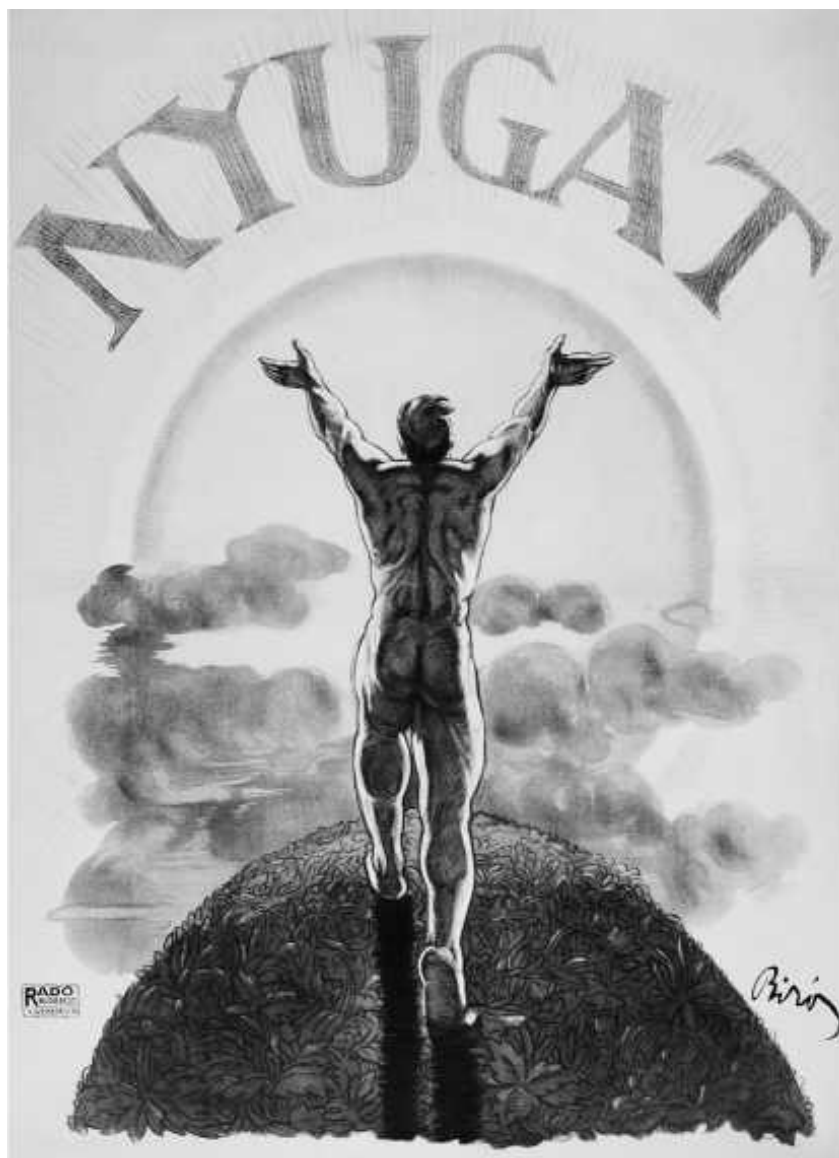
Ez azt jelentette, hogy Kassák és lapja nem a hagyományos Nyugat *versus* kis kelet-európai népek hierarchikus viszonyrendszerének a sémájában gondolkodott, amit a *Kelet népe* című írásában amúgy Ignó is finoman kritizált, és ami ellen a maga módján Ady is lázadt. Kassák az irodalom és a vizuális művészetek egyetemességét, a korabeli szóhasználatból szólva, kozmikuságát hirdette, s a művészeti területek és műfajok határainak lebontását tűzte ki célul. Német, francia, olasz művészek mellett cseh, délszláv, sőt Európán kívüli, az akkori szóhasználatban „primitív” (afrikai) művészeket is publikált lapjában.

A *Nyugat* írói az 1910-es években anarchistaként tekintettek Kassákra, s később sem mutattak túl nagy érdeklődést az avantgárd irányzatok iránt. Előbb-utóbb azonban a nyugatosok is rákényszerültek arra, hogy ártérkeljék a világirodalomhoz fűződő viszonyukat, annál is inkább, mert az első világháborúban megrendült francia és német fókuszú nyugatos orientációt az 1918 utáni új világrendben már nem lehetett ugyanúgy folytatni. Ahogy Szegedy-Maszák Mihály fogalmaz, „az első világháború s Trianon után kegyetlen időszerűséggel vetődött fel magyar s világirodalom viszonya”.²

A *Nyugat*ban eleinte csak a távolabbi múltat felidéző tanulmányokban érvényesült a nemzetek feletti eszmény, később azonban, mindenekelőtt a fordításoknak köszönhetően, a világirodalom „sokkal több teret kapott a folyóiratban az első világháború előtti időszakhoz képest”³ – azzal együtt is, hogy a külföldi szerzők megválogatását továbbra is bizonyos aránytalanság jellemezte: Sigmund Freud és Henri Bergson, Thomas Mann, Stefan Zweig, André Gide és Makszim Gorkij szerepeltek a leggyakrabban, az angol vagy amerikai irodalom reprezentánsai már kevésbé. Ugyanakkor korántsem tekinthető véletlennek, hogy Julien Benda a nacionalizmusokban, illetve a pártpolitikában korrumpálódott, köldöknéző európai értelmiséget ostromozó könyve (1927) éppen egy nyugatos szerzőt, Babits Mihályt inspirált az írói és értelmiségi szerepek egyetemes és lokális vonásainak végiggondolására. *Az írástudók árulása* című, 1928-ban publikált esszéjében Babits – Benda azonos című írásától részben eltérő hangsúllyal – az egyetemes magaskultúrától való elfordulást, az ösztönök felszabadítását és mindenekelőtt a pártpolitikának való alárendelődést rója fel kortársainak, egyúttal spirituális önkritikára ösztönözve őket, ami az

értelmiség korábbi, már-már messianisztikus szerepével kapcsolatos illúziókkal való szembenézés egyik módja volt az adott időszakban.⁴

Az 1919 végén emigrációba kényszerülő Kassák viszont – mondhatni az idegen kultúrát az időszakban sokszor lebecsülő hazai közeg kényszereitől szabadon – demonstrálhatta a modern egyetemes kultúrához való tartozását. Az 1920-as évek első felétől a külföldi folyóiratok networkjében az itthonitól eltérő, nyitottabb közegben dolgozott. E lapjai már nem is kizárólag csak a hazai szcénához akartak szólni: a legfrissebb művészeti törekvéseket képviselő szépirodalmi és vizuális tartalmaik mellett idegen nyelvű szövegek eredeti nyelven való közlése, valamint a külföldi lapokkal való keresztmarketing révén is azt jelezték, hogy a modern művészet nemzetközi hálózatának aktív szereplőiként kívánják magukat meghatározni.

Bíró Mihály: *Nyugat* (1911). Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár

■ Kapcsolódó fejezetek

[1941 Megjelenik Szerb Antal *A világirodalom története* című könyve](#)

■ Irodalom

Balázs Eszter: *Az intellektualitás vezérei. Viták az irodalmi autonómiáról a Nyugatban és a Nyugatról, 1908–1914*. Budapest, 2009.

Szegedy-Maszák Mihály: Világirodalmi távlat megteremtése. 1908 Megjelenik a *Nyugat* című folyóirat első száma. In: Szegedy Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története 1880-tól 1920-ig*. Budapest, 2007. 2. kötet, 704–722.

Tverdota György: „Add ki a jussomat: pénzt, paripát, fegyvert”. Ady magyarsága. In: Agárdi Péter (szerk.): *„Komp-ország megindult dühösen Kelet felé újra”*. *Ady magyarsága és modernsége*. Budapest, 2014. 241–263.

■ Jegyzetek

- [1](#) Király István: *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete az első világháború éveiben*. Budapest, 1982. 1. kötet, 242.
- [2](#) Szegedy-Maszák Mihály: Világirodalmi távlat megteremtése. 1908. Megjelenik a Nyugat című folyóirat első száma. In: Szegedy Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története 1880-tól 1920-ig*. Budapest, 2007. 2. kötet, 715.
- [3](#) Uo. 717.
- [4](#) Kurzman, Charles – Owens, Lynn: The Sociology of Intellectuals. *The Annual Review of Sociology* 28. évf. (2002) 64.

Balázs Eszter

1909

Megkezdődik a Wekerle-telep építése

A kertvárosmozgalom transznacionális lakhatási modellje

A 18–19. századi rohamos iparosodás, az új ipari munkaerőcentrumok szívóereje nyomán milliók keltek útra az európai és észak-amerikai városokba a magasabb bérek és jobb életkörülmények reményében. A városi infrastruktúra bővülése, így a lakhatási lehetőségek szaporodása azonban nem tudta követni a rövid idő alatt bekövetkezett robbanásszerű népességnövekedést. A 19. századi, 20. század eleji (nagy)városokban hasonló lakhatási problémák jelentek meg: zsúfoltság, magas lakbérek, méltatlan lakáskörülmények. Ezeknek a kérdéseknek a megoldására és az új, élhető városi életmód(ok), megfelelő lakhatási formák, keretfeltételek kialakítására sokféle ötlet fogalmazódott meg.

Az egyik ilyen elképzelés, a városi és a vidéki életformák szerves együttélését hirdető gondolat, a kertvárosmozgalom ötlete Ebenezer Howard brit urbanistától származott. *To-morrow: A Peaceful Path to Real Reform* című könyvének 1898-as megjelenését, majd 1902-es bővített, *Garden Cities of To-morrow* című második kiadását követően a kertvárosgondolat rendkívüli népszerűsége miatt Howard a korábbi idealisztikus városelképzeléseket szintetizálva (legerősebben két soha fel nem épített 19. századi telepített város, Victoria és Hygeia modelljei hatottak rá) teljesen új rendszert hozott létre, melyben – minden relevánsnak gondolt gazdasági és fenntartási kérdés pontos elemzésével – új várost, városhálózati sémát alkotott meg. Elképzelésében a város adta lehetőségeket, a jobb kereseteket, több munkahelyet, változatosabb társadalmi, kulturális életet ötvözte a vidék előnyeivel, a tiszta levegővel, nyugalommal, alacsonyabb lakhatási költségekkel. Howard 32 000 fős városa a központból induló sugárutakkal cikkelyre és gyűrűkre osztott, szabályos kör alakban helyezkedett el, a magban egy központi parkkal és a legfontosabb közösségi épületekkel. A lakóépületek a sugárutakra és a körutakra szerveződtek, hátul saját kis kert csatlakozással. A további növekedés, a központi város körül felépített fia városok városhálózatával volt lehetséges 250 ezres lélekszámig. Howard

felismerte, hogy a földmagántulajdon a fejlesztések gátjává válhat, ezért kertvárosmodelljében egy vagyongazdálkodó alapítvány működtette a várost, amely a fejlesztésekhez hitelt vett fel, és a befolyó bevételeket hiteltörlesztésre és közösségi fejlesztésekre fordította.

Howard elképzelésének népszerűsítésére 1899-ben megalapította a Garden City Associationt Londonban, amelynek 1901-ben és 1902-ben szervezett konferenciái városok és szakszervezetek sok száz küldöttét vonzották kül- és belföldről egyaránt. A könyv és a konferenciák hatására világszerte nemzeti kertvárosépítő társaságok alakultak. Howard nemcsak elméletben vázolta fel kertvárosmodelljét, hanem két angliai kertvárosi lakótelepen, Letchworthben (1903-tól) és Welwynben (1919-től) elképzelései megvalósításán is munkálkodott. Letchworth városát a First Garden City Co. cég építette, amelyet jómódú, a lakhatási reformok, a kertvárosgondolat iránt elkötelezett filantróp vállalkozók alapítottak; többen közülük, például a csokoládégyáros George Cadbury korábban már építettek munkásaik számára kertvárosias lakónegyedeket.

A kertvárosmozgalom tehát a korábban számos kertvárosias munkásteleppel (például: Cromford, Marple telepei; Copley, Akroydon városai) és kertvárosias településsel (Bournville, Port Sunlight) már kísérletező Angliából indult, de a kertvárosépítésben és a kertvárosgondolat terjesztésében Németország is elől járt. 1902-ben megalakult a Német Kertvárosépítő Társaság, a következő évtől pedig megjelent a *Der Städtebau* című folyóirat, ami aztán évtizedeken át a kertvárosmozgalom legfontosabb lapjának számított. A német kertváros-építészet egyedülálló emlékei az esseni Margarethenhöhe (1909–1920), a drezdai Hellerau (1909–1911) és a strasbourgi Stockfeld (1909–1912) telepei. A lefordított, a kertvároskánon részévé váló kötetek, nemzeti, nemzetközi folyóiratok és konferenciák hálózata(i) mellett, azokkal együtt, az építészek közti együttműködések, közös munkák is elősegítették a kertvárosgondolat terjedését. A kertvárosmodell az első világháború után a modern építészekre, várostervezőkre is hatott, például a német Ernst May, vagy a francia Le Corbusier is foglalkozott a kertvárosgondolattal (előbbi a legjelentősebb angol kertvárosépítész Raymond Unwin irodájában is tanult és dolgozott). Mindennek hatására a kertvárosgondolat a 20. század folyamán globális méretekben terjedt – gondoljunk csak Ausztrália tervezett fővárosára, az eredetileg 1913-ban alapított Canberrára, a brazil São Paulo külvárosaként 1917-ben létrehozott Jardim Américára, az 1920-as évek során Tokió

külvárosában kialakított Den'encsófura (Denenchofu), vagy a mai Izrael állam területén található, tudatosan a howardi elvek szerint készült, 1921-ben megtervezett, kör alakú Nahalal mosavra (mezőgazdasági közösségre).

A magyarországi kertvárosmozgalom születése annyiban sajátos, hogy nem építészek és urbanisták, hanem a lakhatási reformok iránt elkötelezett politikusok, Wekerle Sándor miniszterelnök és Bárczy István, a 19. század második felétől gyors népességnövekedést, majd nyomában lakhatási válságokat, komoly társadalmi feszültségeket átélő Budapest főpolgármestere kezdeményezték. Az ő döntésük volt, hogy az első nagyszabású állami szociális lakásépítési akciót egységesen, egy ütemben, a meglévő várostesten kívül felépített kertvárosmodell szerint tervezzék meg. Az 1909-től Budapest határában épülő kispesti munkáslakótelep egyfajta új társadalom- és városépítési modellkísérlet volt, amely a korabeli Európában ekkor még szokatlan méretű hatósági lakásberuházás formájában valósult meg. A köznyelvben és a sajtóban Wekerle-telepnek elnevezett kertvárosi negyed építkezéseit hitelekkel fedezték, ezeket a telep fenntartási költségeivel együtt a piacinál lényegesen alacsonyabban megállapított lakbérékből kívánták törleszteni. A beruházás során az állam és a főváros törekedett a költségek minimalizálására: a felépített (állami tulajdonú) lakások adómentességet élveztek, az építkezésekhez olcsó telket találtak, alacsony költségű, a helyszínen előállítható építőanyagot használtak, majd gazdaságos tervezést, kivitelezést igyekeztek megvalósítani (hasonlóan a howardi kertvárosmodellhez). 1908-ban két tervpályázatot is kiírtak a telepre, egyikben a városszerkezet kialakítására vonatkozó ötleteket, a másikon különböző lakásszámú épületek típusterveit kellett a pályázóknak kidolgozniuk.

A várostelepítési tervpályázatra beérkezett anyagokból végül Győri Ottomár pénzügyminisztériumi mérnök készített egy gyorsan és költséghatékonyan megvalósítható tervet. Győri egy központi tér köré szimmetrikusan tervezett, szabályos városszerkezetet teremtett. A telep beosztását két széles átlós úttal határozta meg, amelyek négy alközpontba tagolták a kertvárost. A kertvárosi lakóházak pályázatánál elvárás volt, hogy – a bányász- és munkástelepek egyhangúságát elkerülve – ne csak három-négyféle típusból álljon össze a kertváros. A Wekerle-telepen végül több mint negyvenféle lakóépület-típus valósult meg, melyek sokszínűségükkel együtt is egyedülállóan egységes arculatot mutattak. Ennek oka többek között az volt, hogy a telep tervezésénél egy olyan fiatal építészgeneráció

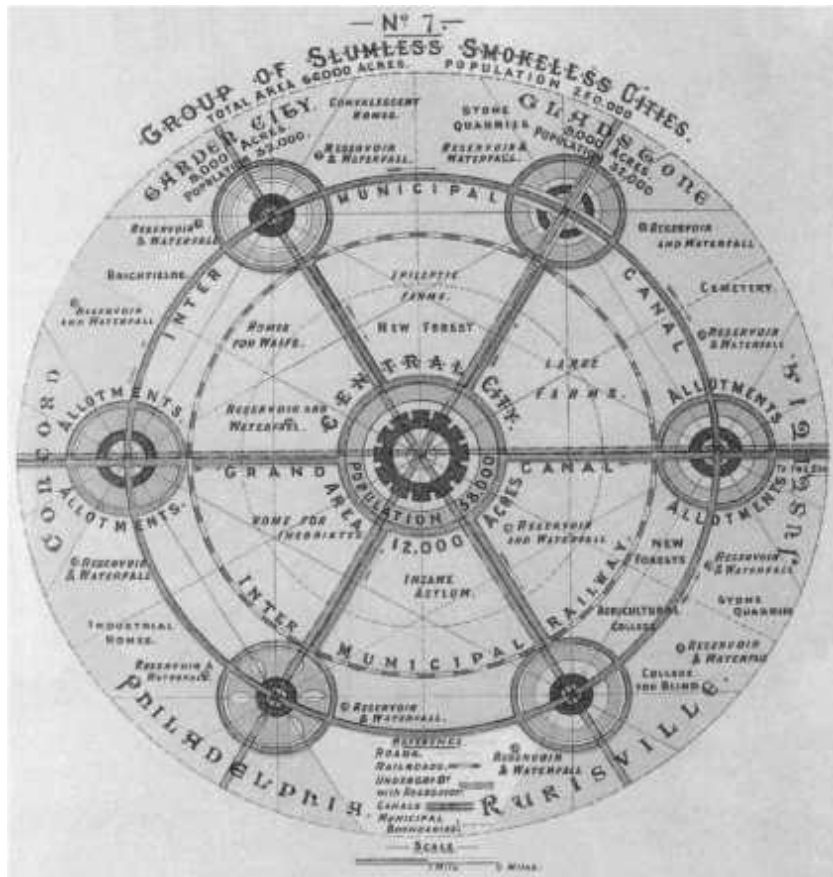
jutott lehetőséghez, amely a magyar népi építészetet kutatva új formanyelv megteremtésén dolgozott. Számukra a kertvárosmodell követő új település mint tervezői feladat izgalmas kísérleti terep volt. Terveikben a legkülönbélebb tájegységekről, Erdélyből, az Alföldről, a Felvidékről vett népi építészeti elemeket használták fel sokféle egyedi megközelítésben modern, városi lakóépületek kialakításánál. A telep központjára, a Fő térre, külön meghívásos pályázatot írtak ki. A nyertes Kós Károly zártfalas tervezői megoldást kínáló pályamunkájában kísérletet tett a modern, városi életbe illeszteni korábbi, kisebb léptékű, tájközeli városi térkialakítási elképzeléseket, formákat. A Fő tér tervében a középkori erdélyi városok szerkezetét fejlesztette tovább, a térre érkező utak egy részét kapuszerűen áthidalva és a sokfunkciós fő tér szerepéhez visszanyúlva.

A Wekerle-telepen épített lakások alaprajzait és a helyiségek nagyságát a munkáscsaládok szokásait megvizsgálva állapították meg. A telep társadalmi zömében állami alkalmazottakból, munkásokból állt össze, akik a munkaadóikon keresztül bérelhették a piaci lakbéréknél sokkal kedvezőbb bérleti díjú lakásokat. A munkaviszony megszűnése, az üzem vagy a telepgondnokság negatív jellemzése a lakásbérlet felmondását vonta maga után, így a wekerle-telepi lakásbérlet – minden előnye mellett – az alkalmazottak függésben tartásának egyik eszközévé is vált. A telep az európai példákhoz képest igen rövid idő alatt készült el, az építkezések 1909-es megkezdését követő ötödik évben már 15 000 lakóval rendelkezett.

A Wekerle-telep megépítésével egy időben Jakab Dezső építész *A Ház* című folyóiratban ismertette az angol kertvárosmozgalmat és Howard könyvét. 1913-ban létrejött a Magyar Kertváros Szövetség, amely ugyan csatlakozott a nemzetközi kertvárosépítő-mozgalom hálózatához, de érdemi tevékenységet nem végzett.

Az angol kertvárosmodell, wekerlei közvetítéssel, számos, később megvalósult, magyar, kertvárosias jellegű telep kiépülésére is hatással volt. A kispesti telepen tervező építészek közül többen például a győri Ágyúgyári lakótelep (1915–1917), a Dunakeszi MÁV-telep (1922–1928) és az 1929-től épített fővárosi OTI-telepek tervezésében is részt vettek, munkáikba beépítve a kertvárosgondolat számos elképzelését. A meg nem valósult magyar kertvárostervek közül a legizgalmasabb talán a modern építész Molnár Farkas elképzelése volt, aki a település és táj kapcsolatára kiemelt figyelmet fordító, howardi elvek szerint 1938-ban tervezett településén, Rongyosújfaluban a Rongyos Gárda tagjait kívánta letelepíteni.

A 20. század első felében épült új városok, a kertvárosok a vidék-város szintézisén alapuló érdemi válaszok voltak arra a kérdésre, miként és milyen formában lehet emberi léptékű, megfelelő minőségű lakókörnyezetet kialakítani a modern városok lakói számára. Jellemzően a howardi modellt követték; ennek volt kiemelkedő példája a kispesti telep is. A kertvárosi lakhatási formák keresése, kialakítása közben nemcsak a magyar, a Wekerle-telepet tervező építészek, hanem a német és angol kertvárosépítő szakemberek is előképeket, mintákat kerestek, gyakran a népi elemekhez, a középkori városi megoldásokhoz is visszanyúlva – a sajátosan magyar esztétika preferálása tehát szintén tágabb nemzetközi folyamatokba illeszkedett.

Ebenezer Howard kertvárosmodellje, és az ezen alapuló Wekerle-telep 1928-ban. Forrás: Wikimedia Commons (bal oldali kép), illetve Fortepan / Gali (alsó kép)

■ Kapcsolódó fejezetek

[1883 A Magyarországi Vegetáriánus Egyesület megalapítása](#)

[1972 Megkezdődik a Békásmegyeri lakótelep építése](#)

■ Irodalom

Howard, Ebenezer: *Az angol kertváros*. Ford. Mándy Stefánia. In: Vidor Ferenc (szerk.): *Urbanisztika. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1979. 88–100.

Nagy Gergely: *Kertváros – építészet. Az angol példa Magyarországon*. Veszprém – Budapest, 2008.

Nagy Gergely: *Kertvárosunk, a Wekerle*. Budapest, 1994.

Sipos András: A százéves „Wekerle”. Az állami szociális lakásépítés kezdetei, 1908. *História* 30. évf., 6–7. sz. (2008) 51–54.

Vadas József: Wekerle kontra lakótelep. A kertváros a magyar szaksajtóban. *Műemlékvédelem* 55. évf., 1. sz. (2011) 57–62.

Verő-Valló Judit

1911

A Társadalomtudományi Társaság vitát rendez az eugenikáról

Az „emberfaj egészségtanáról” való gondolkodás és hatása
Magyarországon

A századforduló utáni Magyarország egyik fontos értelmiségi egyesülete, a Társadalomtudományi Társaság az értelmiségi közönség érdeklődését felkeltő rendezvényei sorában 1911-ben vitasorozatot rendezett az eugenikáról.

Az eugenika eredetileg az emberi öröklődés, az örökletes tulajdonságok tanulmányozásával és azok befolyásolásával próbálta javítani az „emberanyagot” és kezelni a társadalmi problémákat. Alapítója, az elnevezés későbbi, 1883-as kiötlője az angol polihisztor, Francis Galton volt, aki így definiálta elméletét: „Az eugenika az a tudomány, amely vizsgál minden olyan hatást, ami javítja egy faj veleszületett tulajdonságait.”¹

A 19. században a biológia hatalmas fejlődésen ment keresztül. A különböző evolúciós elméletek, a mendeli genetikai szabályok, vagy éppen a fertőző betegségek okát a kórokozókban megtaláló csiraelmélet hatásukban túlmutattak a szűken vett természettudományon. Az élettudományok ilyen mértékű előrelépése sokakat csábított a társadalmi jelenségek biológiai magyarázatára is. Így jelentek meg az evolúciós társadalomelméletek, a szociáldarwinizmus, a modern rasszizmus „tudományos” elméletei, vagy éppen a bűnözői hajlam „veleszületett jegyeit” kutató Lombroso-féle antropológiai kriminológia. Ebbe a sorba illeszthető az eugenika is.

Az eugenika elsődleges kontextusát a kapitalista nyugati társadalmak jelentették. Az iparosodás, a városiasodás számos olyan problémát és ellentmondást teremtett (ezek közé tartoztak a társadalmi egyenlőtlenségek kiéleződései és az osztályellentétek is), melyek új megoldásokat igényeltek. Az eugenika reflektálni próbált a nagyvárosi lét anomáliáira, a

közegészségügyi problémákra és deviánsnak tartott jelenségekre. Galton és munkatársai – a korszakban szintén sokat fejlődött statisztikára támaszkodva – az öröklődés elsődlegességét hangsúlyozták, a problémák megoldását az emberi reprodukció befolyásolásában látták.

Idővel alternatív eugenikai iskolák is megjelentek, melyek az öröklődés mellett környezeti-társadalmi hatásokat is figyelembe vettek. Ilyen volt például a német Alfred Ploetz által kezdeményezett fajhigiéna, mely egy holisztikusabb, közegészségügyi és társadalompolitikai megfontolásokat is magába foglaló irányzat volt. A „faj” eközben a kor egyik legproblematisabb fogalma volt, hiszen jelentése az emberi nemtől kezdve, a nemzetiség és az etnikum szinonimáján át, bizonyos feltételezett biológiai tulajdonságok alapján felállított csoportokig, sőt a köztük tételezett hierarchiáig terjedt.

A századforduló után Közép- és Délkelet-Európa más országaihoz hasonlóan az eugenika Magyarországon is figyelmet keltett értelmiségi körökben. Az 1911-es vitasorozat a szélesebb újságolvasó közönség számára is közel hozta ezt az akkoriban kifejezetten modernnek számító témát. Az előadások részletes kivonatát, esetenként teljes leiratát a Társadalomtudományi Társasághoz szorosan kapcsolódó, nagy hatású lap, a *Huszedik Század* közölte, rövid hírekben pedig a napilapok is beszámoltak róluk.

A vitasorozat helyszíne a Társadalomtudományi Társaság Anker közben lévő helyisége volt. Az ülészakok moderálását olyan közismert értelmiségiek vállalták, mint a Galilei Kört megalapító jogászprofesszor, Pikler Gyula vagy a budapesti könyvtár igazgatója, a szociológus Szabó Ervin. Az előadók megoszlása változatos képet mutatott, voltak köztük orvosok, biológusok, de jellemző, hogy természettudományos háttér nélküli entellektüelek is hozzászóltak a vitához – ez határozottan arra utal, hogy az eugenika a szélesebb értelmiség érdeklődését is felkeltette. Nemcsak a résztvevők képzettsége, háttere volt eltérő, hanem státusza is. Akadt, aki a hivatalos tudomány intézeteiben tevékenykedett, például egyetemi oktatóként, de voltak olyanok is, akik az eugenikához „magántudósként” szóltak hozzá. A résztvevők politikai nézetei is eltérőek voltak, sőt a politikai álláspontokból nem feltétlenül következett az eugenikával kapcsolatos álláspont. A szocialista orvos-szociálpolitikus, Madzsar József a vitában például a legszigorúbb galtoni felfogást képviselte.

A vita alapvető nézeteltéréseket hozott felszínre. Az eugenika szükségességét voltaképpen egyik előadó sem kérdőjelezte meg, de szemlátomást egészen mást értettek alatta, és egymásétól eltérő célokat jelöltek ki számára. Voltak, akik – szinkronban a klasszikus eugenika kiindulópontjával – kész tényként kezelték az általános biológiai degeneráció jelenségét és – a sorköteles fiatalok romló egészségügyi adataira hivatkozva – további hanyatlás rémképét vetítették elő. Mások szkeptikusak voltak az állítólagos degeneráció tézisével, és különösen annak biológiai magyarázatával kapcsolatban.

A leglényegesebb véleménykülönbség az öröklődés vagy a környezet primátusa körül zajló *nature versus nurture* vita volt. A galtoni eugenikára támaszkodók – Madzsar mellett például a szintén orvos Dienes Lajos is – az örökletesség alapvető fontosságát hangoztatták. Érvelésük szerint nemcsak a testi, de a szellemi tulajdonságok is veleszületett sajátosságok, akárcsak a lelki alkat. A szemben álló felfogás – melyet például Fülöp Zsigmond újságíró-történész is képviselt – vitatta az örökletes tulajdonságok kizárólagos voltát, arra hivatkozva, hogy az egyén életét elsősorban az őt ért külső behatások határozzák meg. Ilyen hatás lehet a fizikai környezet, a higiénia, de a szocializáció is, tehát végső soron a gazdasági-társadalmi viszonyok, melyekre ily módon a különféle közegészségügyi problémák, devianciák és más társadalmi problémák is mind visszavezethetők. A vitát tovább bonyolította a szerzett tulajdonságok öröklődésére vonatkozó köztes álláspont megjelenése, mely szerint a környezeti-társadalmi viszonyok meghatározzák az egyén életét, de utódaira biológiai értelemben is hatással lesznek.

Az eugenika eközben korántsem csak elmélet, nem „csupán” leíró jellegű „tudomány” volt, hanem elsősorban gyakorlati követeléseket fogalmazott meg. A veleszületett tulajdonságok elsőbbségét hirdetők szerint például az elkövetkező generációk egészségét elsősorban az emberi reprodukció befolyásolásával lehetne biztosítani. A javasolt módszerek a tanácsadástól a házasságokat megelőző vizsgálaton át a kényszersterilizációig terjedtek – melyet az 1920-as és 1930-as évek során olyan, egymástól sokban eltérő országok alkalmaztak, mint például Brazília, Japán vagy Svédország, és melynek gyakorlata a 21. század elején is folytatódott a világ más szempontokból ugyancsak különböző helyein, mint az Egyesült Államok, Peru, Üzbegisztán vagy Szlovákia. E felfogás

hívei a szociálpolitikát sem altruisztikus elvekre építették volna, hanem kifejezetten a „megfelelő” szaporodás céljának rendelték volna alá.

A társadalmi-gazdasági kontextus hatását fontosnak tartók eközben a reprodukció befolyásolása mellett, vagy helyett, közegészségügyi, szociálpolitikai, sőt társadalmi reformterveket javasoltak. Ők amellet érveltek, hogy a társadalom egészségügyi viszonyainak javítása – beleértve a szegénység csökkentését és az egészségügyi ellátás javítását – már önmagában orvosolná az eugenika által felvetett problémák jelentős hányadát. A vitában eközben egyetértés volt a nemi betegségek, a tuberkulózis és az alkoholizmus elleni küzdelem fontosságát illetően.

Mivel az eugenika középpontjában az emberi reprodukció áll, a résztvevők sokat beszéltek a családokról, a nemek viszonyáról és a szexualitás kérdéséről. Széles körű egyetértés volt a szerelmi házasság preferálásában, arra a feltevésre építve, hogy a „természetes vonzalmon” alapuló kapcsolatokból születhetnek a legegészségesebb gyerekek. A javaslatok között családjogi kérdések is felmerültek, csakúgy, mint a szexuális felvilágosítás propagálására vonatkozó ötletek, illetve a nők általános helyzetére vonatkozó reformtervek.

A prominens hozzászólók sora, akárcsak a vitát övező sajtófigyelem növekvő közérdeklődésre utaltak. E tendencia az elkövetkező években tovább folytatódott, az eugenika érvkészlete pedig hamarosan a politikai közbeszédben is megjelent. Sőt az anya- és csecsemővédelem céljából 1915-ben megalapított – a mai védőnői szolgálat őséneke tekinthető – Stefánia Szövetség részben szintén eugenikai szándékból, a vitában is részt vevő eugenikusok közreműködésével jött létre.

Az első világháború kitörésével ugyanakkor az eugenika transznacionális hangsúlyai is megváltoztak. A társadalmi és közegészségügyi problémák helyett a háborús törekvések kerültek előtérbe. A fronton tömegesen elpusztuló, családot még nem alapító egészséges fiatal férfiak tömegei egy új nemzeti degenerációs hullám rémképét vetítették elő, az eugenika pedig (részben ennek hatására) markáns nacionalista felhangot kapott. Ez alól Magyarország sem volt kivétel: nem véletlen, hogy a világháború alatt tűntek fel olyan figurák a magyar eugenikai körökben, akik a későbbi években a „fajbiológia” meghatározó alakjai lettek, mint például Bársony János nőgyógyász professzor, a numerus clausus-törvény egyik leendő kezdeményezője, az ellenforradalom utáni jobboldali orvosi körök talán legnagyobb tiszteletnek örvendő személyisége.

A nacionalista irányzat a két világháború között is hangsúlyosan jelen volt az eugenikai diskurzusban, mégpedig elsősorban a „nemzetteket” ért háborús sérülések orvoslásának igényével. A vesztes országokban, így Magyarországon is, az efféle eugenika művelői a kudarc okát a biológiai degenerációban vélték felfedezni.

Bár már Galton is értekezett a különféle fajokról és állítólagos biológiai eltéréseikről, és a kolonializmus „tudományos” rasszizmusa is már a kezdetektől hatott az eugenikára, e (kvázi) tudományos-politikai mozgalom a két világháború közötti időszakban még szorosabban összekapcsolódott az ún. faji kérdéssel. Ezt mutatja, ahogy az USA egyes államaiban a szegregációs törvényeket, a vegyes házasságokat tiltó jogszabályokat ekkor már eugenikai argumentációval próbálták igazolni. A leghírhedtebb példa természetesen a náci Németorszáé, ahol bizonyos eugenikai törekvések a fajelmélettel összekapcsolódva extrém következményekhez, tömeggyilkosságokhoz vezettek. A népirtás több millió áldozata mellett százezrekre tehető a náci rezsim által egészségügyi okokra hivatkozva végrehajtott, nem önkéntes „eutanázia” áldozatainak száma.

Mindez nem jelenti azt, hogy a két világháború közötti eugenika kizárólag szélsőjobboldali irányzat lett volna. Heterogén politikai színezete és széles körű népszerűsége ekkor is fennmaradt. Eugenikai kutatások az 1920-as években még Szovjet-Oroszországban is folytak, a szociáldemokrata vezetés alatt álló Svédországban pedig átfogó eugenikai intézkedések voltak érvényben – még a második világháborút követően is.

A náci cselekedeteitől az eugenikusok jelentős része is elhatárolódott. Ennek híres dokumentuma a második világháború kitörésekor a *Nature* hasábjain 23, főleg az Egyesült Királyságban tevékenykedő, eugenikával is foglalkozó tudós neve alatt megjelent, *Eugenikai kiáltványként* ismert szöveg, melyben a szerzők elhatárolódnak a náci fajelmélettől és a rasszizmus minden formájától. Az már más kérdés, hogy e kiáltvány egyetlen magyar származású aláírója, Koller Károly Pius (Nyugaton Peo C. Koller) nyugati emigrációja előtt maga is publikált fajbiológiai cikkeket.

A náci rémtettek hatására az eugenika a második világháborút követően diszkreditálódott. Emberképe, érvkészlete, az emberi társadalom biológiai magyarázatának igénye ugyanakkor ma is gyakran visszaköszön a rohamosan fejlődő humán genetika vagy a népszerű evolúciós pszichológia okfejtéseiben. Ily módon pedig újfent előkerülnek azok a problémák és

morális dilemmák is, melyekről az 1911-es vitasorozaton a kor jeles magyar értelmiségjei is polemizáltak.

Egy eugenika inspirálta rendezvény plakátja 1935-ből. Lampert András alkotása. Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár. Hungart © 2022

■Kapcsolódó fejezetek

[1913 A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten](#)

[1920 A numerus clausus-törvény elfogadása](#)

[1944 A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenauba deportálják](#)

[1981 A Rokkantak Nemzetközi Éve](#)

■ Irodalom

Ablonczy Balázs: Az eugenika vonzásában. A társadalom biológiai tervezése. *Rubicon* 27. évf., 5–6. sz. (2004) 15–18.

Szebik Imre, ifj.: Eugenika a 19. és a 20. század fordulóján. *2000* XXX. évf., 4. sz. (2002) 68–74.

Szegedi Gábor: Tisztaság, tisztesség, fajgyalázás. Szexuális és faji normalizáció a Horthy-korban. *Socio.hu* 5. évf., 1. sz. (2015) 57–76.

Turda, Marius: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. Basingstoke, 2014.

Turda, Marius: *Modernism and Eugenics*. Basingstoke, 2010.

■ Jegyzet

¹ Galton, Francis: Eugenics. Its Definition, Scope, and Aims. *The American Journal of Sociology* 10. évf., 1. sz. (1904) 1.

Kund Attila

1913

A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten

A feminizmus Magyarországon

A szárnyait alig több mint fél évtizede bontogató, Budapesten létrehozott Feministák Egyesületét (a továbbiakban FE, 1904–1942, 1946–1949) óriási megtiszteltetés érte 1911 nyarán, amikor is az 1904-ben Berlinben alapított, londoni székhelyű Nők Választójogi Világszövetsége (International Woman Suffrage Alliance, IWSA; 1926 óta International Alliance of Women, IAW) „az osztrák és magyar választójogi nőmozgalom meghívása között választván, egyhangúlag azt határozta, hogy legközelebbi kongresszusát 1913 nyarán Budapesten tartja”.¹ A seregszemle a világ legismertebb nőmozgalmi aktivistáit vonzotta a magyar fővárosba, reflektorfényt és hatalmas sajtónyilvánosságot hozva a Feministák Egyesületének. Az IWSA budapesti kongresszusának kontextusát a női választójogért folytatott küzdelem első fázisa jelentette: a nők ekkorra már Új-Zélandon, Ausztráliában és Finnországban, továbbá az Egyesült Államok több tagállamában is a férfiakéval egyenlő választójoggal rendelkeztek (bár a választójogot eközben Ausztráliában és az USA-ban is faji alapon korlátozták). Emellett az IWSA vezetői abban bíztak, hogy 1913-ra a magyar nők legalább egy része már választójogot kap, amit ily módon Budapesten ünnepelethettek volna meg, ám erre nem került sor.

Napjaink női egyenjogúsággal kapcsolatos vitái kevésbé értelmezhetők, ha nem ismerjük a feminizmus eszmerendszerének történetét. Nem alkotható releváns kép a problémakörrel anélkül, hogy tisztában lennénk a feminizmus első hullámainak jellegével. Miként született tehát meg és szökött szárba a magyarországi feminista mozgalom, és kik voltak azok, akik a 20. század hajnalán ezen értékrend mentén reprezentálták magukat és tevékenységüket? S minek tudható be, hogy e mozgalom 1918 után jelentősen veszített erejéből, illetve a nemzetközi szervezeteken belül is némiképp elszigetelődött?

A FE 1904-ben kezdte meg működését az IWSA tagszervezeteként. Bár a nemzetközi ernyőszervezet és a magyarországi fiókszervezet is rendkívül fontosnak tartotta a választójog nőkre történő kiterjesztését, célkitűzéseik ennél sokkal összetettebbek voltak. A nők jogainak kiterjesztésére törekedtek az élet valamennyi területén (munka, család, oktatás stb.), ezen kívül olyan, a korszakban tabutémának számító problémák kapcsán is szót emeltek, mint a prostitúció vagy a szexuális felvilágosítás. A kezdetben csupán néhány száz tagot számláló csoport három dolog miatt érdemel figyelmet az utókor részéről. Egyrészt, mivel szakítottak a korszak magyarországi nőegyleteinek korábban jószerivel kizárólagosan filantróp tevékenységével: működésüket modern alapokra helyezve a nők gazdasági, társadalmi és politikai egyenjogúsításáért emeltek szót az élet minden területén. Másrészt, az egyesület vezetőinek köszönhető, hogy – a korszakban egyedülállóan szerteágazó nemzetközi kapcsolatrendszerüket latba vetve – az első világháború előestéjére felzárkóztak a hasonló profilú, a 19–20. század fordulóján egyaránt komplex célkitűzések eléréséért szerveződött nyugat-európai szervezetek mellé, amelyek sorában az északi országok mellett Hollandia és Anglia progresszív nőszervezetei játszottak vezető szerepet. Végül pedig a 20. század első felének politikai viharai közt – néhány éves betiltásukat leszámítva – közel öt évtizeden át sikerült talpon maradniuk, síkra szállva a nők jogainak védelméért.

A FE olyan haladó gondolkodású nőket (s bizonyos esetekben a hozzájuk csatlakozó férfiakat) tömörített, akiknek a tevékenységi köre túlmutatott a jótékonykodáson, illetve a rászoruló tanítónők és tisztviselők tovább- vagy átképzésén. Az egyesület a nőmozgalmi irányzatok (szociáldemokrata, keresztényszocialista, valamint polgári-liberális, feminista) palettáján a progresszív, polgári-liberális irányzaton belül a baloldali és radikálisabb irányvonalat képviselte. Ez ahhoz vezetett, hogy pillanatok alatt szembekerült a Gárdos Mariska nevével fémjelzett szociáldemokrata nőszervezetekkel, valamint a Geőcze Sarolta, majd az első női országgyűlési képviselőként ismertté vált Slachta Margit által irányított keresztényszocialista csoportokkal.

Míg a korszak hasonló profilú külföldi nőegyletei a feminista jelzőt ritkán használták önmagukra vonatkoztatva, a FE büszkén határozta meg magát e mentén a Monarchiában és a nemzetközi szinten egyaránt. Összevetésül: a „feminista” (*Feminist*) szó Ausztriában például hosszú ideig a nőmozgalom férfi támogatóit jelölte, a nőkre vonatkoztatva (*Feministin*)

csupán 1914 körül kezdték szélesebb körben használni. A „feminista” jelzőtől akkor sem kívántak megválni, amikor az bizonyos sajtótermékekben és a közéletben negatív konnotációt kapott. S hogy mit értettek a korszakban feminista alatt? Elsősorban a társadalom patriarchális struktúrája és intézményei ellen történő fellépést. A feministák hosszú távú célja a két nem közti teljes politikai, gazdasági és társadalmi egyenlőség volt, amelyet az erőszaktól sem visszariadó angliai szüfrassetekkel ellentétben kizárólag békés eszközök latba vetésével kívántak elérni.

A FE alapításának pontos dátuma nem ismert. Életre hívásában a hazai, illetve a nemzetközi nő- és békemozgalomban elévülhetetlen érdemeket szerző, fiatal korában nevelőnőként, majd tisztviselőnőként dolgozó Schwimmer Rózsa és budapesti egyetemre első nőként, 1896-ban beiratkozott, később tanárként dolgozó Glücklich Vilma vállaltak kulcsszerepet. A forrásokból egy problémaorientált szervezet bontakozik ki előttünk, amely a nők oktatási, munkaerőpiaci és politikai jogainak védelme mellett számos fronton sikra szállt a „gyengébb nem” érdekében. Az anya- és gyermekvédelem mellett fontosnak tartották a fiatalok szexuális felvilágosítását. A korszakban Magyarországon egyedülálló módon a szexuális tudás kicserélésével, továbbá a leánykereskedelemmel és a prostitúcióval kapcsolatos kérdések is szerepeltek napirendjükön. Több beadványt intéztek a kormányhoz a koedukáció bevezetése, az iskolai szexuális felvilágosítás szabályozása, valamint a prostitúcióval kapcsolatos problémák megoldása érdekében. Az önreprezentáció legalapvetőbb formájának a FE a kezdetektől az önálló sajtótermék megjelenítését tartotta: 1907-ben indította útjára *A Nő és a Társadalom* című havilapot, amelyet 1914–1928 közt *A Nő. Feminista Folyóirat* váltott.

Lényegében ugyanezen célokat tűzték ki a progresszív értékeket valló, sok esetben az IWSA égisze alá gyűlő, más országbeli szervezetek is. Céljaik elérésére önálló és közös lapot is publikáltak (*Ius Suffragii*, 1906–1924), rölapokat és plakátokat osztogattak, (nemzetközi) konferenciákat szerveztek, e mellett az országos vagy a nemzetközi szervezetek vezetői gyakran indultak több hónapos előadókörutakra, ahol számos várost felkeresve előadásokat tartottak a feminizmus egy-egy aspektusáról.

A FE viszonylag széles társadalmi csoportokat tudott megszólítani és mobilizálni, hiszen – ha nem is tömegesen – számos hazai, illetve külföldi egyetemet végzett középosztálybeli nő, néhány arisztokrata és munkásasszony is csatlakozott hozzájuk. 1908-ban a balmazújvárosi

földműves asszonyok egy csoportja is intézményes formában kapcsolódott a FE-hez, ami hivatkozási alapot biztosított Glücklichéknek, hogy egyértelművé tegyék, mozgalmuk korántsem csupán a közép- és felsőbb rétegek nőtagjainak jogaiért küzd. Az évek előrehaladtával a FE valóban mind Budapesten, mind pedig vidéken fontos hídfőállásokat szerzett, s tagsága 1918-ra hatezer fő fölé kúszott. Szervezeteiből eközben a férfiakat sem zárta ki, hiszen épp rajtuk keresztül igyekezett megszólítani a kizárólag férfiakból álló politikai elitet.

Az 1913. június 15–22. közt megrendezett IWSA-kongresszus szervezése és sikeres lebonyolítása a FE legnagyobb nemzetközi sikereként könyvelhető el. Az eseményre kétezeröttszáz–háromezer magyar és más nemzetiségű küldött és vendég érkezett, összesen 26 országból. Köztük találjuk az IWSA elnökét, Carrie Chapman Cattet, illetve az angol progresszív nőmozgalom egyik vezető személyiségét, Cicely Corbettet. A legtöbb delegált az USA-ból, Kanadából, Nagy-Britanniából, Németországból, Ausztria német nyelvű tartományaiból, Hollandiából, Svédországból, Finnországból és Olaszországból érkezett; kisebb számban jelen voltak a szerbiai és oroszországi nőmozgalmak, Ausztrália és Új-Zéland képviselői, illetve Ausztria nem német nyelvű tartományainak (Cseh- és Morvaország, Galícia, Bukovina) nőegyesületei is. A konferenciára meghívott kínaiak személyesen nem tudtak megjelenni, de szimbolikus gesztusként elküldték a zászlójukat, amelyet a kongresszus egyik kiemelt programpontjaként ünnepélyes külsőségek közt vontak fel. A konferencián – az IWSA szervezeti felépítésével és tevékenységével kapcsolatos kérdéseket megvitató szekciók mellett – a nők egyenjogúsításának szinte valamennyi aspektusáról szóltak előadások.

Az első világháború kirobbanása fordulópontot jelentett a magyarországi és a külföldi nőmozgalmak, így a FE és az IWSA fejlődésében, illetve a köztük lévő szoros kapcsolatok alakulásában is. Míg a FE 1914 augusztusa előtt nyilvános agitációval, plakátolással és röplapok osztogatásával igyekezett a társadalom figyelmét a nők egyenjogúsításának elodázhatatlanságára irányítani, tevékenységük súlypontja a háború kitörésével egy csapásra áthelyeződött. Bár a mozgósítás megkezdésétől az azonnali békekötést sürgették, közben a lehető legaktívabban kivették részüket a háborús munkából. Mindez oximoronnak tűnhet, de a békemozgalomba történő aktív bekapcsolódás mellett felismerték azt, hogy szerepet kell vállalniuk a hátszág gazdasági összeomlásának

megakadályozásában. Ehhez jelentős mértékben tudtak támaszkodni a több mint egy évtizede működő állásközvetítő irodájukra, anya- és gyermekvédelmi bizottságukra, valamint széles körű tanácsadói „szolgáltatásaikra”. Időlegesen levették napirendjükéről a nők politikai jogaiért folytatott harcot is, hogy energiáikat a hátszágban való segítségnyújtásra, állásközvetítésre és felvilágosító munkára összpontosíthassák.

A hazai és a transznacionális szervezetek közti kapcsolatok ápolásában ezekben az években különösen fontos volt Schwimmer szerepe, aki afféle közvetítőként működött a FE és az IWSA vezetősége, továbbá tagszervezetei között. Erre komoly szükség is volt, hiszen – miközben a nemzetközi szervezet figyelme 1914 ősztől már a békemozgalomra összpontosult – az 1915-ben Berlinbe tervezett IWSA-kongresszus a háború miatt meghiúsult. A háború alatt az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában, Németországban és Svájcban diplomáciai tárgyalásokat folytató, előadókörúton lévő Schwimmer már a háborús mozgósítás kezdetekor megvált 1914. januárja óta betöltött IWSA-beli vezető (sajtótitkári) pozíciójától, s valamennyi európai és tengerentúli kapcsolatát igyekezett latba vetni a mielőbbi békekötés érdekében.

Az IWSA vezetősége erőfeszítéseinek eredményeként 1915-ben Hágában egy új nemzetközi női szervezet jött létre Nők Nemzetközi Ligája a Békéért és Szabadságért néven. Létrehozásában Schwimmer és Glücklich is oroszánrészt vállaltak. A háború utáni első IWSA-kongresszusra 1920-ban került sor Genfben, azonban ez a tanácskozás – amelyen a FE küldöttei már mint egy jelentősen meggyengült szervezet képviselői vettek részt – alig emlékeztetett az 1914 előttiekre. Több, a korábbi kongresszusok mindegyikén részt vevő vezető delegált, illetve szervezet nem tudott vagy akart elutazni az eseményre. Sőt a FE az őszirózsás forradalom választójogi reformját (amelynek során a 24 év feletti nőkre is kiterjesztették a választójogot) sem könyvelhette el saját sikerének. A női választójogot ekkorra már számos országban törvénybe iktatták, köztük Ausztriában, Lengyelországban, Németországban, Litvániában és Írországban.

A Tanácsköztársaság bukása után kialakuló konzervatív-autoriter politikai rendszer mindinkább a nők demobilizálására törekedett. Ennek hatására a FE is jelentősen veszített erejéből, miközben a jobboldali, konzervatív női csoportok vezető szerephez jutottak. A FE visszaszorulása azonban nem specifikusan magyar sajátosság volt, mivel hasonló tendenciák

jelentkeztek nemzetközi szinten is. E folyamatok Magyarországon – a Horthy-korszak revizionista propagandája, a vallásos, nacionalista eszmék felértékelődése és a nők családon belüli szerepeinek magasztalása, illetve a feministák démonizálása hatására – végül egy teljesen új nőmozgalom alapjainak megteremtéséhez vezettek. A rezsim tulajdonképpen egy hamis nosztalgia alapján igyekezett a nők mozgásterének meghatározására és átrajzolására. A FE mindennek ellenére kitartott, s a fokozatosan szűkülő keretek között is folytatta a munkáját – egészen 1949-ig.

Az 1926-ban IAW-ra átnevezett nemzetközi szervezet eközben sebesen globalizálódott: 1935-ben Isztambulban, 1955-ben pedig már a Srí Lanka-i Colombóban tartotta konferenciáját. Jelenleg harminc tagszervezettel rendelkezik, közülük 13 a nyugati világon kívüli országok nőit képviseli – a hidegháború óta viszont teljes jogú kelet-európai tagja nincs.

A Nők Választójogi Világszövetsége budapesti konferenciájának résztvevői 1913-ban. Forrás: New York Public Library

■ Kapcsolódó fejezetek

[1879 Hugonnai Vilma orvosi diplomát szerez Zürichben](#)

[1890 Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot](#)

[1911 A Társadalomtudományi Társaság vitát rendez az eugenikáról](#)

[1918 Az általános választójog bevezetése](#)

[1920 A numerus clausus-törvény elfogadása](#)

[1948 A Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség konferenciája Budapesten](#)

[1986 Nobel-díjat kap John C. Polanyi](#)

■ Irodalom

Czeferner Dóra: *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten*. Budapest, 2021.

Kéri Katalin: *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*. Pécs, 2008.

Papp Barbara – Sipos Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korszakban*. Budapest, 2017.

Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfelejtett család regényes története*. Budapest, 2017.

■ Jegyzet

¹ Teleki Sándorné és Pogány Paula levele a FE elnökségének, 1912. április 20. New York Public Library. Manuscripts and Archives Division. Rosika Schwimmer Papers. Series I. Box 497. Folder 9.

Czeferner Dóra

1914

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitör a Nagy Háború

Magyarország az első globális konfliktusban

Az első világháború nem az emberiség történetének első, több kontinensre kiterjedő konfliktusa volt, de az első olyan nagyszabású összecsapás, amelyre már egy globalizált világban került sor. A háborúban az Európán kívüli területek már nemcsak a nagy birodalmak részeként, hanem önálló, aktív szereplőként vettek részt. Japán, az első modern ázsiai nagyhatalom már 1914-ben belépett az antant mellett a háborúba, és 1918-ra a legtöbb Európán kívüli független állam felsorakozott a Központi Hatalmak ellen. Közülük a legjelentősebb szerepe a világ új vezető erejévé váló Amerikai Egyesült Államoknak volt. Az első világháborúban való részvétel különösen fontos volt az előző évtizedekben autonómmá vált brit gyarmatok, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland számára, amelyek ekkor léptek ki a világpolitika színpadára. Katonáik európai hadszíntéren vívott ütközetei (Vimy Ridge, Gallipoli) kultikus jelentőségűvé váltak, hamar beépülve nemzeti mitológiájukba.

A nagy háború globális jellegét az emberek és eszmék világméretű gyors mozgásán keresztül ugyanúgy megragadhatjuk, mint azon, ahogy a távoli harcterek eseményei közvetlen hatást gyakoroltak a magyar társadalomra. 1914 és 1918 között nemcsak európaiak harcoltak a gyarmatokon, de milliós számban érkeztek az öreg kontinensre amerikai, arab, ausztrál, fekete-afrikai és indiai katonák is. A brit és az amerikai haderőben a színes bőrű legénységet az európai hadszíntéren csak közvetlenül a front mögött, segédcapatokként használták, a francia hadsereg azonban az első vonalakban is bevetette ezeket a katonákat. Utóbbiak közül több ezren Magyarországra is eljutottak: az 1918 végétől Szeged környékén állomásozó francia balkáni haderőben nagy számban szolgált fekete-afrikai és marokkói arab legénység. Jelenlétük igen komoly hatással volt a magyar közvéleményre. A Tanácsköztársaság arab nyelvű röplapokkal próbálta

meggyőzni őket a proletárdiktatúrához való csatlakozásról, Prónay Pál fehér különítményes tisztjei pedig átvették „törzsi” táncukat, amelyeket beépítettek saját rituáléikba.

A nagyszabású népmozgásban azonban korántsem csak a katonák, hanem a polgári lakosság is komolyan érintett volt. A harcok, majd a későbbi határváltoztatások nyomán több millió embernek kellett elhagynia az otthonát. Az első menekülthullám 1914-ben az orosz előrenyomulás hatására kezdődött Galíciában és Kelet-Poroszországban, bár a migráció igazán tömegessé majd csak a háború utáni békeszerződéseket követően vált. Az 1923-as görög–török lakosságcsere évszázados közösségeket bomlasztott fel Kis-Ázsiában, míg az orosz polgárháború alatt és után százezres nagyságrendben hagyták el az emberek az egykori cári birodalom területét. Ebbe a globális menekülthullámba illeszthető bele a székelyföldi magyarok tömeges exodusa az 1916-os román támadás után, majd a trianoni döntés nyomán Magyarországra érkező 400–420 000 magyar menekült is.

1914 és 1918 között nemcsak afrikai katonák kerültek Magyarországra, de az osztrák–magyar csapatok is eljutottak távoli kontinensekre. 1914 július végén a kínai Tiencsin (Tianjin) osztrák–magyar koncessziója védelmében Kelet-Ázsiában tartózkodott a császári és királyi haditengerészet Kaiserin Elisabeth nevű cirkálója, amely a háború kitörésének hírére csatlakozott a városban állomásozó német egységekhez. Látva a japán flotta elsöprő fölényét, a hajót a fegyverzet leszerelése után a legénysége elsüllyesztette. A tisztek és a legénység ezután részt vettek a város szárazföldi csapatokkal szembeni védelmében. A német és osztrák–magyar egységek rövid, de véres harcok után végül 1914. november 7-én tették le a fegyvert. Az összecsapásokban a hajó legénységéből összesen 10 fő esett el. Az ekkor japán fogságba került 56 magyar tengerész és két tiszt végül 1920-ban tért vissza Magyarországra.

A másik Európán kívül bevetett osztrák–magyar különítmény az oszmán csapatokkal együtt harcolt Kis-Ázsiában és a Közel-Keleten. A monarchia 1916 elején két tüzérosztagból álló kontingenst küldött török szövetségesei megsegítésére. Közülük az egyikben főleg a budapesti és a kassai hadkiegészítési körzetből sorozott katonák szolgáltak. Az osztrák–magyar csapatok 1916 tavaszán érkeztek meg Isztambulba, ahol fogadásuk komoly propagandaeseménynek számított. A monarchia csapatait először a Szezei-csatornát védő brit csapatok ellen indított sikertelen 1916. augusztusi palesztinai offenzívában vetették be. Az osztrák–magyar tüzérek bő fél évvel

később, 1917 márciusában és áprilisában kivették a részüket a Gáza-fennsík közelében végrehajtott brit ellentámadás megállításában; a monarchia katonái ekkor találkoztak először nagyobb számban ellenséges harckocsikkal. Az osztrák–magyar csapatok a hátralévő mintegy másfél évben aktívan részt vettek az oszmán hadsereg egyre sikertelenebb védekező harcaiban is. A háború végén északi irányba vonultak vissza, és felszerelésüket hátrahagyva 1919 januárjában Isztambulon és Trieszten keresztül tértek vissza Magyarországra.

Az Osztrák–Magyar Monarchia katonáinak többsége azonban nem fegyverrel a kezében, hanem hadifogolyként került el távoli kontinensekre. Az Oroszországgal szemben vívott háború során például összesen 1 673 000 osztrák–magyar katona esett fogságba. A cári birodalom egyáltalán nem volt felkészülve a hadifoglyok ellátására, ennek következtében minél több embert igyekeztek keletre, Szibériába és Belső-Ázsiába, a kiürült orosz katonavárosokba irányítani. Az orosz hatóságok a hágai hadijogi egyezményt csak részben tartották be, a katonák ellátása ugyanis hagyott kívánnivalót maga után, sokuknak ráadásul szélsőséges időjárási viszonyok között kellett igen kemény fizikai munkát végeznie.

A hadifoglyok helyzete 1917-ben vált igazán válságossá, amikor a februári forradalmat követően a közellátás, így a hadifoglyok élelmezése is szinte teljesen összeomlott. A lakosság és a visszatérő katonák ráadásul sok helyen az idegenek ellen fordultak, mert úgy gondolták, hogy utóbbiak elveszik tőlük az amúgy is szűkös munkalehetőséget. A bolsevik forradalmat, majd a breszt-litovszki békét követően a hadifoglytáborokat felszámolták, és megkezdték az emberek hazaszállítását. A háború vége előtt az egykori osztrák–magyar katonák közül összesen 680 000-en tértek vissza a Monarchiába. A következő években folyamatosan érkeztek keletről haza katonák, sokan azonban az 1920-as évek elejéig a polgárháborús Oroszországban ragadtak. Többségük a legrövidebb utat választotta a hazatérésre, azonban kisebb csoportjuk Vlagyivosztk felé indult, és az ottani magyar vöröskeresztes misszió segítségével érkezett haza.

A magyar hadifoglyok egy jelentős csoportja azonban még a háború alatt beállt a szerveződő Vörös Hadseregbe. Többségüket nem az ideológiai meggyőződés, hanem elsősorban az éhezés és az ellenséges helyi lakosságtól való félelem motiválta. A másik oldalt nem is nagyon választhatták, mert a fehérek nem ismerték el a breszt-litovszki békét, így a magyarokra továbbra is hadifogolyként tekintettek, és újra az ellátatlan táborokba akarták őket

visszaküldeni. A magyar katonák nemcsak a harcokban, hanem a cári család kivégzésében is fontos szerepet játszottak: a tizenegy fős kivégzőosztagból hat vagy hét személy magyar származású volt. A később meghatározó hazai kommunista politikusok egy jelentős része is hadifogolyként került kapcsolatba a kommunista mozgalommal. Kun Béla és Szamuely Tibor, a Tanácsköztársaság vezetői, valamint Nagy Imre, az 1956-os forradalom miniszterelnöke is egykori hadifogolyból lett a Vörös Hadsereg katonája. Hozzájuk hasonlóan a meghatározó európai kommunista politikusok egy jelentős része (például a későbbi jugoszláv diktátor, Josip Broz Tito) is polgárháborús veterán volt.

Az osztrák–magyar katonák nem csak orosz hadifogolytáborokba kerültek. Második legnagyobb csoportjuk, mintegy 400 000 fő az olasz fronton esett fogságba. Az ő sorsuk jóval kedvezőbb volt, mint oroszországi bajtársaiké. Az olaszok a tiszteket általában elhagyott kolostorokban, várakban és kaszárnyákban helyezték el, míg a legénység barakktáborokba került, ahol viszonylag kedvező ellátásban volt részük. A Szerbiában fogságba esett magyar hadifoglyok egy része is Olaszországba került, kisebb csoportjukat Franciaországba szállították, ahol lőszer- és mérgezgázgyárakban, valamint a mezőgazdaságban alkalmazták őket. A Palesztinában brit fogságba esett osztrák–magyar katonák egy részét pedig egyenesen szigetországi táborokba szállították.

Az első világháború alatt nemcsak a fogságba esett magyar katonák jutottak el a világ távoli pontjaira, hanem nagy számban kerültek Magyarországra külföldi hadifoglyok is. 1918 elején több mint 1,3 millióan éltek közülük az Osztrák–Magyar Monarchia területén; legnagyobb részük (72%) korábban az orosz haderőben szolgált. Magyarországon a hadifoglyok többsége, több mint 291 000 fő, a mezőgazdaságban dolgozott. Munkaerejükre igen nagy szükség volt a besorozott parasztkatonák pótlására. A hadifoglyokat olyan óriási táborokban szállásolták el, mint a Vas megyei ostffyasszonyfai, ahol 1915 és 1918 között összesen nagyjából 100 000 ember fordult meg. Általában kisebb csoportokban, munkásosztagokban küldték ki őket dolgozni a környező településekre. Többségük a fizetés és a jobb ételmezés miatt vállalta a munkát. Bár a hadifoglyok és a polgári lakosság között akadtak konfliktusok, e sajátos együttélés általában viszonylag harmonikusnak volt mondható. A mezőgazdaságban nem nélkülözhatték a munkaerejüket, és az évek alatt sokan gyakorlatilag a helyi közösség tagjává váltak. Főleg az orosz és az

olasz katonák örvendtek nagy megbecsülésnek, előbbieket a sajtóban például különösen szorgalmasnak és megbízhatónak ábrázolták.

Az 1918. március 3-án megkötött breszt-litovszki békeszerződés után aztán lassan megindult az orosz katonák hazaszállítása. Bécs ugyan megpróbálta halogatni a folyamatot, mert a munkaerő kiesésében a hadigazdaság működésére leselkedő veszélyt láttak, de az orosz hadifoglyok egy része ekkor már eleve megtagadta a munkát. A hadifoglyok elhelyezésének és hazaszállításának problémája a háború végével nem szűnt meg, sőt egészen az 1920-as évek közepéig a diplomáciai kapcsolatok egyik fontos témája maradt.

Az első világháborút azonban nem csak az emberek korábban példátlan intenzitású mozgása miatt tekinthetjük globális konfliktusnak. Az alfabetizáció elterjedése, a távíró és telefon feltalálása nyomán az eszmék és ideológiák is minden korábbinál gyorsabban jutottak el a lakosság széles rétegeihez. Ráadásul ezek immár nemcsak Európában, hanem Afrikában és Ázsiában is szinte azonnal kifejtették hatásukat.

Az első világháború éveinek két legnagyobb hatású új eszméje a nemzeti önrendelkezés és a bolsevik típusú kommunizmus volt. Woodrow Wilson 14 pontja nemcsak a Monarchia felbomlását szükségesnek látó cseh-szlovák, román és szerb nacionalizmus számára biztosított erős legitimitációt, hanem az arab, kínai, indiai és vietnami függetlenségért küzdő szervezetek ideológiájának is az alapját adta. A bolsevikok 1917. októberi hatalomátvétele hasonlóan nagy nemzetközi hatást gyakorolt, mint Wilson elnök elképzelései. Az orosz forradalmat követően Európában, Amerikában és Ázsiában mindenütt megerősödtek a gyakran egymástól is nagyon különböző kommunista mozgalmak. Ezzel párhuzamosan jelent meg a „vörös veszedelemtől” való általános rettegés is, amely komoly legitimitációs alapul szolgált a legtöbb szélsőjobboldali csoport számára – és tette kommunizmus és antikommunizmus éles küzdelmét a huszadik századi globális történelem egyik kulcskérdésévé.

Az első világháborút az eddig felsoroltak mellett azért is tekinthetjük az első igazán globális konfliktusnak, mert a távoli hadszínterek eseményei sokszor igen közvetlen hatást gyakoroltak az emberek hétköznapi világára. A magyar lakosság életkörülményeit például sok szempontból jobban meghatározta az Atlanti-óceánon vívott háború, mint az orosz fronton történt kisebb összecsapások. Az első világháború alapélménye a magyar – és egyben a közép-európai – civilek számára ugyanis a súlyos áruhiány volt. A

19. század végére kialakult globális kereskedelmi láncok, amelyekbe ez a térség is szorosan integrálódott, Nagy-Britannia hadba lépését követően szinte azonnal szétszakadtak. A brit flotta, amely ekkor már majdnem száz éve egyeduralkodónak számított a világ óceánjain, ugyanis szinte azonnal blokád alá vonta a Központi Hatalmak kikötőit.

A brit kormány erőfölényét kihasználva ráadásul nyomást tudott gyakorolni a semleges államokra is: ellenőrizték hajóikat és elkobozták a katonailag fontosnak tartott árut, erősen korlátozva a kereskedelmi forgalmukat. A Központi Hatalmak ráadásul éppen azokkal az országokkal (Szerbia, Oroszország, később Románia) kerültek háborúba, ahonnan békeidőben élelmiszert szereztek be. A parasztság és a teherhordó állatok behívása miatt pedig a saját áru- és élelmiszer-termelő kapacitásuk is jelentősen visszaesett.

Az ellátási problémák már 1915-re olyan súlyossá váltak, hogy a Központi Hatalmak országaiban jegyrendszert kellett bevezetni. Az Osztrák–Magyar Monarchia élelmiszerek tekintetében ugyan önellátóbb volt, mint Németország, azonban a birodalmon belül igen komoly regionális különbségek alakultak ki. Az alpesi és a cseh tartományok jelentős behozatalra szorultak, míg a keleti területek, köztük Magyarország is, mezőgazdasági exportőrnek számítottak. Mindez pedig hamar komoly feszültségek forrásává vált.

Galícia orosz megszállását követően a nyugati tartományok ellátásának feladata fokozott mértékben hárult volna Magyarországra. Budapest azonban alapvetően a saját lakosságának szempontjait tartotta szem előtt, amely nagyon hamar ellenérzést váltott ki az osztrák tartományokban. A birodalmi politikai elit és a lakosság egy jelentős része az egész háború során a magyarokat hibáztatta az általános éhínség miatt. Ausztria függő helyzete ráadásul 1918-cal sem szűnt meg; Bécs városa az 1920-as évek elejéig még rá volt szorulva a Magyarországról érkező élelmiszer-szállítmányokra. Ennek pedig komoly külpolitikai következményei is voltak, a soproni népszavazást megelőző diplomáciai manőverekre sem kerülhetett volna sor, ha a mindenkor budapesti kormányok nem rendelkeznek ilyen jelentős zsarolási potenciállal.

Az ellátási válság nemcsak a tartományok, hanem az egyes társadalmi rétegek közötti erőviszonyokat is megváltoztatta. A gyárakban a fronton harcoló férfiak helyét nők vették át. A hátszágban a nemi szerepek jelentősen átalakultak, bár a háború után ezt sok helyen visszarendeződés

követte. A munkásnők nagyobb része például 1918 után otthagya a gyáripart. Az önellátó parasztság is kedvezőbb helyzetbe került a városlakókkal szemben. Mivel az állami elosztás elsősorban a hadsereg igényeit próbálta kielégíteni, a katonák, illetve a haditermelésben részt vevő ipari munkások juthattak hozzá a legtöbb élelmiszerhez.

Mindez jelentősen rontotta a középosztály, az állami alkalmazottak és a tisztviselők helyzetét. Fizetésük elértéktelenedett, egyre nehezebben tudták beszerezni az élethez és a státuszuk fenntartásához szükséges javakat. Ezek a bizonytalan, pozíciójukat féltő emberek 1918-ra pedig sok helyen a radikális – szélsőbaloldali és szélsőjobboldali – ideológiák vonzásába kerültek. A blokád és a nemzetközi kereskedelmi útvonalak összeomlása így közvetlen módon hozzájárult a radikális politikai eszmék térhódításához mind Magyarországon, mind az egész térségben.

Amint a fenti példák mutatják, az első világháború valóban globális konfliktus volt, amelynek lokális következményei is sokszor csak ebből a szempontból érthetőek. A magyar hadifoglyok odisszeája, a nemzeti önrendelkezésre hivatkozó nemzeti mozgalmak, a határon túli menekültek sorsa mind egy nagyobb globális jelenség részei voltak. Ugyanez igaz a Tanácsköztársaságra, majd az ellenforradalmi rendszerre és az ezeket kísérő vörös-, majd fehérterrorra is. A térségben az állam mindenhatóságát hirdető, a két világháború között uralkodóvá váló szélsőséges politikai mozgalmak megerősödése sem lett volna elképzelhető a globális kereskedelem összeroppanása miatt kialakult élelmezési válság nélkül. Ezeknek a radikális politikai ideológiáknak a megerősödése pedig már egyenes úton vezetett a modern kor második, még sokkal véresebb globális háborújához: a második világháborúhoz.

Az osztrák–magyar hadsereg katonáinak bevonulása Jeruzsálembe 1916. május 9-én. Forrás: Fortepan / Kieselbach Gyula

■Kapcsolódó fejezetek

[1879 Hugonnai Vilma orvosi diplomát szerez Zürichben](#)

[1890 Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot](#)

[1901 Ausztria–Magyarország koncessziót szerez a kínai Tiencsinben](#)

[1916 A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megnyitása](#)

[1918 A nemzeti önrendelkezés eszménye és a Magyar Királyság szétesése](#)

[1918 Pusztít a spanyolnátha](#)

[1919 A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása](#)

[1919 Horthy Miklós belovagol a budapesti Gellért térre](#)

[1924 Magyar önszegélyező szervezet alakul Sanghajban](#)

[1930 Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Ópiummegyezményhez](#)

Irodalom

Bihari Péter: *Lövészárkok a hátországban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországn.* Budapest, 2008.

Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja, 1914–1918.* Budapest, 2014.

Rauchensteiner, Manfred: *Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása.* Ford. Kocsis András – Fülöp Szabó Júlia. Budapest, 2017.

Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország az első világháborúban.* Budapest, 2010.

Watson, Alexander: *Acélgyűrű. Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia az első világháborúban 1914–1918.* Ford. Makovecz Benjamin. Budapest, 2016.

Révész Tamás

1916

Bevett vallássá lesz Magyarországon az iszlám

A muszlimok útja: ellenségtől barátig

A magyar országgyűlés 1916. március 24-én szentesítette a XVII. törvénycikkelyt az iszlám vallás elismeréséről. A magyar jogszabály a második volt Európában, amely az iszlámot államilag elismert vallássá tette (az elsőt Ausztria fogadta el 1912-ben), és az első, amely az iszlám mind a négy vallásjogi iskolájára kiterjedt (a bécsi parlament pusztán az Oszmán Birodalomban és Bosznia-Hercegovinában honos hanafita rítust törvényesítette). A törvénytervezet elfogadását nem előzte meg valódi vita. Mind a kormánypártiak, mind az ellenzékiek többsége egyetértett a törvény elfogadásának szükségességével; egyedüli kivételt a Katolikus Néppárt jelentett. A vitát lezáró hozzászólásában Pekár Gyula képviselő úgy vélekedett, hogy „ez a javaslat voltaképpen hídavatás, felavatása annak a lelki hídnak, mely új úttal van hivatva összekötni a Keletet a Nyugattal.”¹ A „hídavatást” segítette, hogy a képviselők többsége az iszlám recepcióját elsősorban a Magyarországon élő vagy tartózkodó, külföldi származású muszlimok miatt tartotta fontosnak. Bár úgy vélték, hogy a magyarországi muszlimok száma előbb-utóbb gyarapodni fog, és esetleg valóban sor kerül majd egyszer egy hitközség megalapítására, nem kell attól tartani, hogy az iszlám hívei túl nagy szerephez jutnának az országban. A törvény elfogadását tehát gesztusnak szánták, illetve a világháborús propaganda egy sajátos eszközének tekintették a szövetséges Oszmán Birodalommal szemben, amely nem annyira az iszlám, mint inkább a török fegyverbarátság megerősítését célozta.

Hosszú út vezetett odáig, hogy az iszlám ellenségből baráttá, bizonyos célok elérése érdekében pedig szövetségessé váljék Magyarországon. A hódoltság korának, az Oszmán Birodalom ellen a 14–18. században vívott számos háborúnak az emlékei a 20. század elejére részben feledésbe merültek, részben megszépültek, és nem hagytak hátra olyan mély és rossz emléké történelmi nyomokat, mint az oszmán hódításnak öt évszázadon át kitett délkelet-európai népek esetében. Ezt jelentősen elősegítette az

isztambuli szultánok nagyvonalú politikája, akik a Thököly-féle lázadás résztvevőitől kezdve az 1848/49-es honvédek több ezer főt kitevő tömegéig befogadta a bukott felkelések és szabadságharcok menekültjeit.

Az iszlám hazai pozíciójának változásában ugyanígy fontos fordulópontot jelentett, hogy az 1877–1878. évi orosz–török háború és a keleti válság alatt Budapesten és több vidéki városban is szimpátiatüntetéseket tartottak az Oszmán Birodalom mellett – a magyar közvélemény ugyanis az 1848/49-es forradalmat és szabadságharcot leverő Oroszországot tartotta a Magyarországra leselkedő legnagyobb veszélynek. A keleti válság alatt turkofil értelmiségiek, így például a turkológus Vámbéry Ármin és Erődi-Harrach Béla sikerrel honosították meg a török–magyar barátság eszméjét, amelyet annak oroszellenes éle miatt elsőként a függetlenségi párti ellenzék, majd néhány év elteltével, bel- és külpolitikai megfontolások okán, a mindenkori magyar kormányok is magukévá tettek.

A keleti válság során Ausztria–Magyarország az Oszmán Birodalomtól okkupálta Bosznia-Hercegovinát annak jelentős muszlim népességével együtt. 1878 fordulópont volt a délkelet-európai keresztény–muszlim viszonyban: ellentétben a korábbi gyakorlattal (és hasonlóan a muszlim népességgel is rendelkező gyarmati birodalmakhoz, Nagy-Britanniához, Franciaországhoz, Hollandiához és Oroszországhoz), az osztrák–magyar hadsereg nemhogy nem üzte el a muszlimokat, hanem a tartományokat csaknem négy évtizeden keresztül vezető, többnyire magyar származású kormányzók arra törekedtek, hogy a muszlimokat egyéenként és közösségként egyaránt integrálják a Monarchia társadalmi rendjébe. A bosznia-hercegovinai muszlimok betölthettek fontos politikai és gazdasági posztokat úgy, hogy közben felekezeti intézményeiket és alapítványaikat (vakuf) is megtarthatták. Az állam oktatási és kulturális programot indított a modernizálásukra; a közös hadseregben pedig biztosították számukra a vallási előírások betartásának feltételeit. Bár a bosznia-hercegovinai muszlim lakosok nemesítésének kérdését sem az annexió, sem a tartomány alkotmányának elfogadása, sem a két birodalomfélben elfogadott recepciós törvények apropóján nem rendezték, az uralkodónak megvolt az elvi lehetősége arra, hogy uralkodói kegyből a régi oszmán rangok (bég, aga) elismerésével osztrák vagy magyar (indigena) nemességet adományozzon.

Kállay Béni, az 1882 és 1903 közötti közös pénzügyminiszter és Bosznia-Hercegovina kormányzója, a muszlimok közösségként való integrációját azzal kívánta elősegíteni, hogy egy Isztambultól független

egyházszervezetet hozott számukra létre, amelynek autonóm vallási előljárója a szarajevói sejhülszlám (a legfőbb vallási vezető elnevezése egy-egy országban) lett. A kormányzó emellett sikeres propagandával elérte Ausztriában, hogy a bosnyákokat „jó muszlimnak” tekintsék, illetve Magyarországon, hogy a törökök iránt bizonyos körökben érzett barátság a boszniai muszlimokra is kiterjedjen. Az első világháború előtti évekre mindkét birodalomfél politikai vezetői belátták, hogy a vallás jogi helyzetét szabályozni kell. Magyarországon ennek a recepciós törvénynek az elfogadását alapvetően három jelenség segítette elő: a magyar birodalomépítés terve, a hazai liberális hagyományok és az orientalizmussal összefonódó turanizmus.

A magyar birodalomépítés gondolata a századforduló után vett nagy lendületet, amikor a parlamentben a függetlenségi ellenzék képviselőinek jelentős része is felsorakozott mögötte. A lassan formálódó koncepció egyik fontos eleme az volt, hogy Bosznia-Hercegovinát a közös osztrák–magyar kormányzás helyett kizárólag a magyar nemzetállamnak kell alávetni. Azaz: a két tartomány kerüljön a Magyar Királyság kizárólagos politikai, gazdasági és kulturális fennhatósága alá, mégpedig alárendelt, függő szerepben. A fenti vízióról gondolkodók úgy vélték, hogy ennek a célnak az eléréséhez a bosznia-hercegovinai horvátok és szerbek várható ellenállása miatt szükség lesz a helyi muszlimok támogatására is; tény, hogy egyes befolyásos muszlim csoportok nem zárkóztak el egy ilyen irányú párbeszédétől. Ennek megindulásához, azaz a muszlimok Magyarországhoz édesgetéséhez viszont gesztusokat kellett tenni az iszlám irányába is, amelyre az 1908. évi annexió nyújtott kiváló alkalmat. Budapesten 1909-ben felmerült, hogy muszlim hitközséget hoznak létre állami segítséggel, és ebből a célból Magyarországra hoztak egy isztambuli imámot, Abdüllatif Tanriszevert és egy boszniai müezzint, Hafiz Muharrem Ćirkinagićot. Bár a hitközség végül 1918 előtt nem alakult meg, állami ösztöndíjprogram keretében Magyarországra érkezett több tucat bosnyák fiatal, akiket a horvátországi és bosznia-hercegovinai magyar diaszpórákat összefogó Julián Egyesület választott ki. Ahhoz, hogy az ösztöndíjasok a hitüket gyakorolhassák, lendületet kapott az iszlám vallás hivatalos elfogadásának a folyamata, és felmerült a Gül Baba sírkert felekezeti központként való működtetésének az ötlete is.

A hazai liberális hagyományokba jól illeszkedett a különféle felekezetek jogi helyzetének a rendezése, amely több évszázados múltra

tekintett vissza Magyarországon. Jellemzően hosszú út vezetett ahhoz, amíg egy újonnan felbukkanó vallási irányzat a „túrt” vagy akár üldözött státusból az ún. „bevett”, azaz törvényben elismert vallások sorába kerülhetett, azaz vallási életét jogi értelemben rendezett és szabályozott keretek között folytathatta, önkormányzati jogokat élvezett és igényt tarthatott az állam támogatására. A görögkeleti, a református és az evangélikus egyházak 1790/91-ben, az unitárius 1848-ban, a judaizmus (mint első nem keresztény vallás) két lépcsőben, 1867-ben és 1895-ben lett bevett egyház. Utóbbi egyenjogúsításának folyamata (főként az 1895. évi XLII. törvény) közvetlen mintájául szolgált az iszlám hazai recepciójának.

Az iszlámbarátság megjelenését elősegítették azok az ázsiai tudományos expedíciók is, amelyeket orientalista nyelvészek, néprajzosok, földrajztudósok és arisztokraták indítottak a magyar őshaza és a magyarok lehetséges rokonainak felkutatására a 18–19. században. Az expedíciók és tudományos eredményeik jó alapokkal szolgáltak ahhoz, hogy a kor szellemi irányzataihoz igazodva Magyarországon is megerősödjön a felvilágosodásban gyökerező modern orientalizmus. Sajátosság volt ugyanakkor, hogy a hazai orientalizmus szorosan összefonódott a nemzeti műltszemplélet kialakításával, amelynek szimbolikus csúcspontját a millenniumi ünnepek jelentették. A századfordulótól kezdve emellett lépésről lépésre egyre népszerűbb lett a turanizmus eszméje, ami a magyar, a török, a mongol, a finnugor és más eurázsiai népek közötti rokonságra alapozva a magyar nemzet helyét a korábbiaktól eltérő módon jelölte ki a világban. A több száz millióra rúgó „rokon népek” többsége pedig muszlim volt.

Az iszlám elismeréséről szóló első törvénytervezetet már 1909 őszére elkészítették a hazai Bosznia-szakértők, akiknek munkáját Kállay jobbkeze, Thallóczy Lajos fogta össze. Ez a tervezet pusztán a hanafita iskola elismerésére korlátozódott, viszont kísérletet tett a saría, illetve a polgári és büntetőjog harmonizációjára. A törvényjavaslat azonban végül nem jutott el az elfogadásig. Ez csak az új tervezetnek sikerült a világháború idején, amely immár az iszlám egészét ismerte el. Nagy általánosságban fogalmazó cikkelyei alapján az állam addig a mértékig tolerálta a vallási előírásokat, amíg azok nem sértették a magyar jogrendet és az állam szuverenitását.

Az 1916-ban elfogadott törvény alapján az első hazai muszlim hitközség 1931. augusztus 2-án alakult meg Budapesten azokból a Magyarországon élő bosnyák, albán és kisebb mértékben török származású

muszlimokból, akik egykor az osztrák–magyar közös hadsereg katonái voltak, és magyar állampolgárságukat azzal érdemelték ki, hogy 1921-ben részt vettek a Burgenland birtoklásáért folytatott harcokban az Ausztria ellen fellépő Héjjas Iván félkatonai alakulatában, a Rongyos Gárdában. A hitközség egészen 1945-ig aktív volt, de mivel mecsettel nem rendelkezett, ezért istentiszteleteit Budapest különböző pontjain tartotta (Hold utca 17–19., Esplanade Hotel, Gül Baba Sírkert).

A hitközség taglétszámáról nem maradtak fent adatok, hozzávetőlegesen 100 és 400 fő között mozoghatott. A magyarországi muszlimok beilleszkedtek a társadalomba és főként kétféle munkából éltek meg.

A budapesti muszlim hitközség formailag 1945 után sem oszlott fel. Ennek köszönhető, hogy az érvényben lévő 1916-os recepciós törvény alapján a magyar állam 1988-ban elfogadta az akkor szerveződő Magyar Iszlám Közösség elismert egyház státusát, amelyet 1990-ben és 2012-ben is megerősített, illetve az, hogy ez az egyház az 1931 és 1945 között működő Gül Baba Iszlám Hitközség jogutódja.

A budapesti muszlim hitközség Bajram ünnepe Gül Baba sírjánál 1933-ban (a sírtól jobbra, X-szel jelölve Durics Husszein Hilmi budai nagymufti), és az ünnep résztvevői az áldozati báránnyal. *Képes Pesti Hírlap*, 1933. április 6. [2.]

■Kapcsolódó fejezetek

[1878 Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia-Hercegovinát](#)

[1916 A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megnyitása](#)

[1935 Germanus Gyula Mekkába zarándokol](#)

■Irodalom

Csaplár-Degovics Krisztián: *Eszmék és impériumváltások kereszteződésében. Egy Balaton-parti értelmiségi életútja. László Zoltán (1881–1961)*. Balatonfüred, 2021.

Fodor Pál: A budapesti imám. Kísérlet a boszniai muszlimok integrációjára (1909–1911). *Történelmi Szemle* 59. évf., 2. sz. (2017) 315–323.

Léderer György: A magyarországi iszlám újabb kori történetéhez. *Keletkutatás* (1988 ősz) 29–49 és (1989 tavasz) 63–72.

Mandler Dávid: *Kelet és Nyugat mezsgyéjén. Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom*. Budapest, 2014.

Szalai Miklós: Az 1916. évi VII. törvénycikk. Az iszlám vallás legalizálása Magyarországon.
Történelmi Szemle 52. évf., 4. sz. (2010) 593–601.

■ Jegyzet

[1](#) Pekár Gyula beszéde a Képviselőházban 1916. január 13-án. *Az 1910. évi június hó 21-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. Huszonnyolczadik kötet.* Budapest, 1916. 212.

Csaplár-Degovics Krisztián

1916

A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megnyitása

A turanizmus és egy alternatív globális tér keresése

A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet (KMTI) 1916-os megnyitása több mint egy évtizedes tervezgetés eredménye volt. Az, hogy a jelentős ókori/középkori múlttal bíró városokban az európai nagyhatalmak tudományos intézeteket hoznak létre a saját régészeti, művészettörténeti, történeti kutatásaik támogatására, a 19. század terméke. A Német Régészeti Intézet 1829-es római megalapítása óta számtalan hasonló célú kezdeményezés jött létre Kairóban (Institut français d'archéologie orientale, 1880), Athénban (British School at Athens, 1886), Jeruzsálemben (Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes, 1900) és Kelet-Ázsiában (École française d'Extrême Orient, Saïgon, 1898).

A hasonló magyar intézeten való gondolkodást siettette, hogy 1898-ban osztrák régészeti intézet nyílt Athénban, Fraknói Vilmos püspök pedig magánkezdeményezésre egy római magyar történeti intézet kialakításába fogott a 19. század utolsó évtizedében. A gondolat, hogy Konstantinápolyban (Isztambul) is szükség lenne ilyen intézetre, Thallóczy Lajos történésznek, a közös pénzügyminisztérium befolyásos hivatalnokának, a háború alatt a megszállt Szerbia polgári kormányzójának ideája volt, és az ekkor miniszteri osztálytanácsos, később kultuszminiszter Klebelsberg Kunó levelezésében is felmerült. A tervnek komoly lökést adott II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai újratemetése 1906-ban, ami a magyar–török kapcsolatok felélénkülésével is járt.

Ebben az időszakban születtek tervek konstantinápolyi magyar középiskolára, kórházra, egyetemi tanszékre, régészeti misszióra, magyar jellegű római katolikus templomra, ezeknek azonban csak egy kis része valósult meg. A keleti magyar tudományos intézet igazgatójának a kezdeményezők először Karácson Imre római katolikus papot, történészt

szemelték ki, aki korábban fontos, magyar vonatkozású kutatásokat végzett török levéltárakban. Karácson kinevezésére azonban korai halála miatt már nem kerülhetett sor. Az első világháború kitörése miatt leállítottak látszó terveknek a magyar kormányzat tudatos keleti politikája, illetve a háború alatt szükségképpen szorosabbra váltó magyar–török szövetségesi viszony adott új lendületet.

E kormányzati akarat azonban nem választható el a magyar turanizmus kulturális, politikai tényezőként való megszerveződésétől a 20. század második évtizedében. A turanizmus ideológiája egyszerre táplálkozott a magyar őstörténeti kutatás iránt megélénkült érdeklődésből (honnan jöttek a magyarok és kik a rokonaik?), a nyugati orientalizmus hazai recepciójából és a múlt századelő nagyhatalmi optimizmusából, egy sajátos magyar imperializmus igényéből, amely a Balkánra és Ázsiába irányuló gazdasági és kulturális előretörést vizionált. Ebben az összefüggésben a türk (sőt mongol vagy akár japán) néprokonság a magyar birodalmi előrenyomulás természetes kontextusaként jelent meg, Konstantinápoly és az Oszmán Birodalom pedig a rokon nép országaként és a keleti terjeszkedés előretolt bástyájaként.

Ezeket a törekvéseket fogta össze az 1910-ben megalakult Turáni Társaság, amelynek tiszteletbeli elnöke a magyar keletkutatás nesztora, Vámbéry Ármin nyelvész lett, első tényleges vezetője pedig a későbbi miniszterelnök, Teleki Pál. Az új egyesület tagságában a magyar belpolitika befolyásos személyiségei foglaltak helyet, Tisza Istvántól Károlyi Mihályig, de a tagok között volt a magyar orientaliztika, néprajz, nyelvészet, földrajz csaknem minden vezető személyisége, illetve a Kelet iránt fogékony műgyűjtők, utazók jókora csoportja. A társaság lapot adott ki (*Turán*, 1913, 1917–1918, 1921–1944), előadásokat, nyelvórákat szervezett és magyar utazók keleti kutatásait támogatta. Bár a háború kitörése visszavetette az egyesület működését, Tisza István kormányzata 1915 végétől jelentős állami szubvenciókkal és feladatátruházásokkal újradefiniálta a szervezet működését.

A Turáni Társaság irodái a Parlamentben kaptak helyet (és ott is maradtak 1944-ig), az újra kiadott *Turán* jóval vastagabb számokkal évente tízszer jelent meg, továbbá a Magyar Keleti Kultúrközpontra átkeresztelt társaságra bízták az 1916-ban elindított ösztöndíjakció kezelését is. Már Thallóczy Lajosnak is szerepelt a tervei között egy, a tehetséges diákokat magyar oktatási intézményekbe vonzó program elindítása, ennek adott

formát a kormányzati támogatás. 1916 és 1918 között, a háborús viszonyok dacára csaknem 340 török, bosnyák, bolgár és krími tatár fiatalot iskoláztak be Magyarországon az akció keretében: a nyújtott képzés a tudományegyetemtől a vidéki szövőiskoláig és gazdasági akadémiáig terjedt. A Magyar Keleti Kultúrközponttal párhuzamosan a kormányzat létrehozott egy Keleti Magyar Gazdasági Központot is, amelynek feladata lett (volna) a magyar gazdaság balkáni és keleti terjeszkedésének koordinálása.

A KMTI kezdettől a legszorosabb kapcsolatban állt a kultúrközponttal: a turáni egyesület korifeusai részt vettek a török féllel folytatott tárgyalásokban, tagjai voltak az igazgatótanácsnak, rendszeresen felbukkantak Isztambulban, a *Turán* pedig a KMTI hivatalos közlönye lett. Az intézet igazgatótanácsa első ülését 1916. november 21-én tartotta, ezzel formailag a KMTI lett az első, külföldön államilag létrehozott magyar intézet, ezt tekinthetjük a magyar kulturális diplomácia születésnapjának. Az igazgatónak megtett, és egyébként Klebelsberggel rokonságban álló Hekler Antal művészettörténész vezetésével 1917 februárjában érkezett meg a török fővárosba az intézet személyzete és az első ösztöndíjasok, köztük Oroszlán Zoltán régész és Luttor Ferenc kánonjogász. Az ösztöndíjasok létszáma egyébként soha nem haladta meg a hat főt. Később csatlakozott hozzájuk például Fehér Géza régész és Kós Károly író-építész, aki *Sztambul* című könyvében örökítette meg a várost.

Az intézet számára a magyar fél házat bérelt, és Hekler igazgató igyekezett megteremteni a tudományos működés kereteit: felolvasásokkal, beszámolókkal és tudományos előadásokkal. És elkezdtek kiadni az intézet tudományos füzetsorozatát is, ami hat kötetig jutott. Ugyanakkor ásatásokra és nagyon elmélyült terepkutatásokra nem nyílt mód. A háborús helyzet okozta közellátási problémákat tetézte a Budapestről gyakran késve érkező ellátmány, a váratlan helyzetek (például az egyik ösztöndíjas, Ralbovszky Péter hirtelen halála) és az a tény, hogy a török hatóságok formailag nem ismerték el az intézetet a többivel egyenrangú tudományos intézetnek: az ezzel kapcsolatos egyeztetések egészen a háborús összeomlásig tartottak, ám eredményre nem vezettek.

Hekler Antalt 1918-ban kinevezték a budapesti tudományegyetem tanárává. Utódlásáért megindult a küzdelem, de az új igazgató kinevezése elmaradt, az ösztöndíjasoknak csak egy része jelent meg a török fővárosban 1918 őszén, aztán a világháborús összeomlás a kísérlet végét jelentette: az

intézet könyvtárát a pápai nunciatúra kriptájában helyezték el, és 1919 januárjában az utolsó tisztviselő, Oroszlán Zoltán titkár is elhagyta a várost. A magyar állam a továbbiakban is igényt tartott a konstantinápolyi intézetre: a magyar költségvetésben a húszas évek közepéig szerepelt a KMTI büdzséje, azonban politikai okok és adminisztratív nehézségek miatt az újranyitás elmaradt, a magyar tudománypolitika pedig a két világháború között Bécs, Berlin és Róma felé fordult. A magyar kulturális intézet csak 2014-ben nyitott újra a Boszporusz partján.

A KMTI megnyitása, az a fajta keleti tájékozódás, amit reprezentált, nem maradt utóhatások nélkül: bár a trianoni békeszerződést követően a turanizmus egyre inkább a bezárkózás és a nemzeti frusztráció ideológiai kerete lett, nyomai számos esetben fellelhetők voltak. A néprokonsági elemek (így például a Kalevala) beemelése a közoktatásba, a magyar nemzeti építőművészeti stílus megteremtése keleti „rokonnépek” motívumaira támaszkodva (Medgyaszay István vagy Toroczkai Wigand Ede munkássága), a keleti/pusztai/nomád elemek megjelenése a képzőművészetben (Boromisza Tibor, Medgyessy Ferenc alkotásai, a Képirók Társaságának tevékenysége) vagy a japánul, törökül tanulók számának emelkedése mind-mind jelezte ezt az érdeklődést, akár a 21. századba átnyúló következményekkel.

A KMTI története egyszerre példázza a romantika korából kinövő, antikvitas iránti nyugati rajongás intézményesülésének utolsó hullámát és a nagyhatalmak tudástermelő központjaihoz való felzárkózás emancipatorikus igényét. Az intézet létrehozása mögötti tudománypolitikai szándék pedig szélesebb, a turanizmussal leírható ideológiai keretbe lett beleágyazva, amely egyszerre jelentett Kelet felé való fordulást (gazdasági és kulturális tekintetben, sokszor erős civilizatorikus hangsúlyokkal), az őstörténet felé való fordulást és a néprokonság erősen szociáldarwinista alapozású instrumentalizálását, sokszor póre előnyszerzést a népfajok állítólagos versenyében.

SZTAMBUL

VÁROSTÖRTÉNET
ÉS-ARCHITEKTURA

IRTA: KÓS-KÁROLY

A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet
Közleményei. 4-6. füzet

BUDAPEST—KONSTANTINÁPOLY

1918

Kós Károly *Sztambul* című könyvének borítója. Forrás: Országos Széchényi Könyvtár

■Kapcsolódó fejezetek

[1878 Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia-Hercegovinát](#)

[1914 Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitör a Nagy Háború](#)

[1916 Bevett vallássá lesz Magyarországon az iszlám](#)

[1919 A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum megalapítása](#)

[1935 Germanus Gyula Mekkába zarándokol](#)

[1936 A magyar jezsuiták önálló missziót kapnak Kínában](#)

Irodalom

Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest, 2016.

Fodor Gábor: *Magyar tudomány és régészet az Oszmán Birodalomban. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története*. Budapest, 2021.

Nagy Norbert: *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet története*. Pécs, 2010.

Tóth Gábor: Az első külföldi magyar tudományos intézet. *Századok* 129. évf., 6. sz. (1995) 1380–1395.

Ablonczy Balázs

1918

Pusztít a spanyolnátha

Az első globális járvány

1918. március 4-én hunyt el a kansasi Fort Riley katonai támaszponton Albert Gitchell szakács közlegény, a később többek között spanyolnáthának keresztelt betegség első, név szerint ismert áldozata. Néhány órán belül közel száz katona jelentkezett hasonló tünetekkel, fej- és torokfájással, magas lázzal, légzési nehézségekkel. Fort Riley azon támaszpontok egyike volt, ahonnan útnak indultak az első világháborúban részt vevő amerikai katonák az európai hadszíntérre.

Az ekkor még névtelen betegség az amerikai katonai támaszpontokról gyorsan átterjedt az Egyesült Államok civil lakosságára, az európai kontinensen pedig az amerikai katonákkal együtt először Franciaország kikötővárosaiban, az Atlanti-óceán partján jelent meg, amelyek az első európai gócpontokká váltak. Az új influenza Dél-Franciaország érintésével jutott el Olaszország északi részébe, ahonnan dél felé, illetve a háborús hadszíntérről Közép-Európa felé vette útját. Rendkívül gyorsan megjelent a Franciaországgal szomszédos országokban, Spanyolországban, Svájcban és Németországban.

A hadszíntereken a legyengült, más betegségekkel, sérülésekkel küzdő katonák között kiugróan magas halálozási arányt tapasztaltak, mivel a fertőzettek elkülönítését nem tudták megoldani. A háborúban álló felek eleve igyekeztek eltitkolni a tömeges megbetegedéseket, haláleseteket, így az ismeretlen fertőző betegség a katonákkal, hadikórházakkal, fogolytáborokkal együtt szabadon terjedhetett. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy az első hullám végül jóval nagyobb méreteket öltött Európában, mint az amerikai kontinensen.

1918 májusának végén a háborúból semlegesként kimaradt Spanyolország egyik napilapja számolt be az országban tomboló, legalább kétszázezer beteget számláló járványról, amely XIII. Alfonz királyt is ágynak döntötte. Ezt a tudósítást vette át a Reuters hírügynökség, amelynek

nyomán az influenza ezen változatát spanyolbetegség, spanyolnátha néven ismerte meg a világ. Az elnevezés meghonosodását segítette, hogy neves lapok karikaturistái a betegséget ördögi, magas, sötét hajú, kezében legyezőt tartó, csábító spanyol hölgyként ábrázolták. A „pandémiák anyjának” nevezett első globális járvány tehát már több földrészen fertőzött, mire nevet kapott.

A később az influenza A vírusának H1N1 törzseként azonosított kórokozó legnagyobb valószínűséggel Közép-Ázsiában alakult ki és a madarakról terjedt át az emberekre. A kortársak többsége úgy vélte, hogy a betegséget Kínából vitték magukkal haza az amerikai katonák, egy másik tábor az 1889–1890-ben fertőző orosz influenzából kiindulva Oroszországból eredeztette a járványt. Annyi bizonyos, hogy az első világháború csapatmozgásai mellett a globalizáció többi jelensége, a világtengereket és a kontinenseket sűrűn behálózó hajózási útvonalak és vasútvonalak, az iparosítás nyersanyagigénye mind hozzájárultak ahhoz, hogy a járvány három nagyobb hullámban, alig két év alatt eljutott a Föld elzárt szigetvilágaiba és a sarkkörön túlra is. Az emberiség történetében korábban legfeljebb arra volt példa, hogy egy-egy pusztító járvány egyik kontinensről a másikra kerüljön, arra azonban nem, hogy minden földrészen megjelenjen.

Az 1918 tavaszán és nyarán főleg Észak-Amerikában és Európában terjedő első hullám viszonylag enyhe volt, a legtöbb áldozatot az 1918 augusztusa és decembere között zajló második hullám követelte. Utóbbi csak kevés vidéket kímélt meg, az Antarktiszon, az Atlanti-óceán déli részén fekvő Szent Ilona-szigete, valamint az Amazonas deltája még járványmentes maradt. Utólagos becslések szerint a spanyolnátha a Föld minden harmadik lakosát megfertőzte. A halálos áldozatok pontos száma máig nem tisztázott, az óvatosabb becslések 20–27 és 50 millió közötti elhunytól beszélnek, mások a 100 millió főt sem tartják elképzelhetetlennek, az áldozatok aránya így a bolygó akkori lakosságának 2,5–6%-ára tehető.

A spanyolnátha a világtól elzártan élő őslakos közösségekre jelentette a legnagyobb veszélyt, amelyek korábban még nem találkoztak az influenza kórokozójával, illetve megfelelő orvosi ellátásban sem részesülhettek. Óceániában és az északi sarkkörnél, az eszkimók lakta vidékeken egyaránt egész falvak néptelenedtek el, törzsek tűntek el egyik napról a másikra. Az 1921-ben induló, 1922-ben véget érő harmadik hullám már csak lokális

járványokat okozott, ezt követően fogékony populáció hiányában az influenza ezen változata eltűnt.

A szokatlanul sok haláleset mellett nagy aggodalmat váltott ki, hogy nem sikerült pontosan azonosítani a kórokozót, sem a fertőzőmechanizmusát leírni. A spanyolnátha más influenzáktól eltérően legnagyobb valószínűséggel nem a gyerekeket és az időseket fertőzte meg, hanem a 20–40 év közötti korosztály tagjait. Májig nem sikerült meggyőző magyarázatot találni, hogy miért a fiatal felnőttek közül haltak meg a legtöbben. Sok fiatal felnőtt a tünetek megjelenésétől számítva egy-két napon belül az immunrendszer túlzott reakciója által kiváltott vérzéses tüdőgyulladásba halt bele. Az idősebbek és a krónikus betegek halálát inkább a szövődmények, leggyakrabban tüdő- vagy mellhártyagyulladás okozta. A vírusok létezését 1933-ig nem tudták igazolni, így a tudósok világszerte különböző baktériumtörzseket (például Pfeiffer baktérium, Streptococcus) gyanítottak a háttérben. Az európai sajtóban, egy svájci orvos félreértett információi alapján, az a hír terjedt, hogy tüdőpestisről van szó. A pestisről szóló rémhírt a pániktól tartva világszerte szaktekintélyek sora cáfolta.

A sok bizonytalanság és a biztos gyógymód hiányában egyetlen, több évszázad alatt kipróbált védekezési módszer maradt: a fertőzöttek szigorú elkülönítése, a csoportosulások megakadályozása. A korlátozó intézkedések, még ha a lakosság érdekében történtek is, szinte mindenütt ellenkezést váltottak ki. Ez a világháború vesztes országaiban, ahol nem lehetett tudni, mi vezet beláthatatlan politikai következményekhez, még fokozottabban jelentkezett.

Magyarországot a járvány első nagy hulláma már 1918 nyarán elérte, de ekkor még nem tűnt veszélyesebbnek a korábbi influenzáknál, így nem szerepelt a kötelezően bejelentendő fertőző betegségek listáján. A jóval erősebb második hullám kezdete egybeesett a háború végével és a Monarchia széthullásával. A legtöbb fertőzött a déli hadszíntérről érkezett vasúton a nagy budapesti csapatkórházakba, így elsőként a fővárosban ismerték el hivatalosan a járvány tényét 1918. szeptember 30-án.

A Belügyminisztérium egy nappal később kelt rendeletében tájékoztatta a vármegyéket az egész országra kiterjedő járványról, valamint védekezési stratégiákat javasolt. A spanyolnáthát a pontosabb adatszolgáltatás érdekében október 6-tól bejelentésre kötelezettnek nyilvánították. Bókay János gyermekorvos egyedül októberben

százötvenezer főre becsülte a fővárosi betegek számát, akiknek jelentős részét soha nem látta orvos. A leginkább érintett Budapesten a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően bezáratták az oktatási intézményeket, a szórakozóhelyeket, színházakat és mozikat, korlátozták a kávéházak nyitvatartását, a tömegközlekedési eszközökön utazók számát, megtiltották a látogatást a kórházakban, előírták a fertőzöttek szigorú elkülönítését. A sokak nemtetszését kiváltó intézkedések csak átmeneti enyhülést hoztak, mivel a politikai bizonytalanság, a fővárosban és a vidéki nagyobb városokban összeverődő tömegek a járvány újabb felfutásához vezettek.

Az új miniszterelnök, Károlyi Mihály gróf 1918. október 31-én hatályon kívül helyezte a fővárosban a korlátozások többségét. Döntését a politikai-társadalmi változásokkal indokolta, a rendelet célja a tömeg „elvezetése és szórakoztatása”, valamint a lakosság megnyugtató volt. November második felében a járvány az egész országban újabb csúcsot ért el. A járvány terjedésében komoly szerepet játszott a vasúti közlekedés, az antant csapatai és az idegen fennhatóság elől menekülők, a hazatérő katonák tömegei miatt azonban szóba sem jöhetett a vasúti forgalom korlátozása. Ausztriában ezt a próbálkozást elsöpörte a népharag. A budapesti és a vidéki városok villamosainak utasszámát korlátozó intézkedések elleni tiltakozásokat látva ezt Magyarországon végül meg se próbálták, ahogyan a gócpontok karantén alá vonását vagy a kötelező maszkviselést is megvalósíthatatlannak ítélték.

Egyre inkább az egyéni védekezés került előtérbe, népszerűtlen korlátozások helyett falragaszokkal, hirdetésekkel próbálták felvilágosítani a lakosságot a megelőzésről és a beteg körüli teendőkről.

A védekezést mindvégig hátráltatta az orvos- és ápolóhiány, az alapvető gyógyszerek (például lázcsillapítók) és a fertőtlenítőszer hiánya. Magyarországon a spanyolnátha a több éve tartó hiánygazdálkodás következtében éhező-fázó, legyengült immunrendszerű népességgel találkozott a háttérországból. Jelentős részben ennek tulajdonítható az áldozatok magas száma.

A világjárvány második hulláma Magyarországon 1919 elején hirtelen véget ért, a következő hullám 1920 januárjában jelent meg a fővárosban, majd némi késéssel vidéken, de gyors tetőzést követően februárra mindenhol megszűnt. A hivatalos adatok szerint 1918-ban 53 200 fő (a lakosság 0,29%-a) hunyt el spanyolnáthában, az 1920-as áldozatok számát

ennek kb. harmadára becsülik, pontos adatok azonban nem állnak rendelkezésünkre.

Egy, a spanyolnátha ellen használt fertőtlenítőszer hirdetése. *Vasárnapi Újság*, 1918. november 3.

618.

■Kapcsolódó fejezetek

[1873 Kolerajárvány és tőzsdekrach](#)

[1914 Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitör a Nagy Háború](#)

[1919 A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása](#)

[2020–? A koronavírus-járvány és hatása](#)

■Irodalom

- Géra Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten. *Budapesti Negyed* 17. évf., 64. sz. (2009) 206–232.
- Géra Eleonóra: A spanyolnátha Budapesten. In: Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): *Dögvészkalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig*. Pécs – Budapest, 2021. 193–210.
- Géra Eleonóra: A spanyolnátha emlékezete. *Századok* 156. évf., 1. sz. (2022) 97–115.
- Hornnyák Árpád: A 20. század legnagyobb tömeggyilkosa: a spanyolnátha. In: Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): *Dögvészkalauz. Járványok és gyógyításuk története az ókortól napjainkig*. Pécs – Budapest, 2021. 183–192.
- Mokánszki János: Az 1918–1919. évi influenza-(spanyolnátha-)járvány Debrecenben. *Új Nézőpont* 5. évf., 2. sz. (2018) 23–40.
- Szállási Árpád: Az 1918–1919. évi influenza-(spanyol)járvány tükröződése az Orvosi Hetilapban. *Orvosi Hetilap* 153. évf., 38. sz. (2012) 1551–1553.

Géra Eleonóra

1918

A nemzeti önrendelkezés eszménye és a Magyar Királyság szétesése

A perifériák globális lázadása

Az Osztrák–Magyar Monarchia olyan gyorsasággal szűnt meg létezni 1918 október–novemberében, hogy mindenki, aki a megelőző évtizedekben annak elkerülhetetlen összeomlását jósolta, igazolva érezhette magát. Lám, kiderült, hogy a birodalom rozoga, csak erővel összetartott tákolmány volt, amitől annak nemzetei már régóta megszabadultak volna, ha a közös hadsereg és az osztrák és magyar bürokrácia nem nyomja el őket. Bár három kormány, a közös, az osztrák és a magyar a szétesés idején is folyamatosan működött, és a külügyminiszter még különbékét is próbált kötni az antanttal, Ausztriában és Magyarországon is egyre-másra alakultak meg a nemzeti tanácsok. Ezek bejelentették – egyelőre inkább csak elvi – igényüket a nemzeti önrendelkezésre és a szuverenitás gyakorlására. Elsőként a Szerb–Horvát–Szlovén Nemzeti Tanács jött létre október 5-én Zágrábban, majd a folyamat felgyorsult I. (IV.) Károly október 16-án kiadott Völkermanifestje után, amelyben az uralkodó kifejezetten kérte alattvalóit, hogy nemzeti tanácsok alakításával járuljanak hozzá a birodalom általa elképzelt föderális átalakításához.

Bár az uralkodói manifesztum közjogi értelemben nem volt érvényes Magyarországon – és a magyar kormány épp erre hivatkozva bejelentette a kiegészítés felmondását is –, ez nem befolyásolta a magyarországi nemzetiségi eliteket. Alexandru Vaida-Voevod a magyar Országgyűlésben már október 17-én ismertette a Román Nemzeti Bizottság igényét a románok lakta területek feletti szuverenitásra (bár a Román Nemzeti Tanács csak október 31-én alakult meg), október 24-én jött létre a Magyar Nemzeti Tanács, október 30-án Turócszentmártonban a Szlovák Nemzeti Tanács, miközben október 28-án Prágában és Krakkóban, 29-én pedig Zágrábban pedig már a függetlenség kikiáltására került sor. Bécsben a Német–ausztriai Köztársaságot alakították meg szociáldemokrata és keresztényszocialista

politikusok. November 1-jén végül Magyarország függetlenségét is deklarálta az új, nemzeti-demokratikus kormány.

Ausztria szinte azonnal fel is bomlott, hiszen az új bécsi kormány eleve csak a német nyelvű magterületeket (a mai Ausztria, Szlovénia északi része és Csehország németek lakta területei) kívánta megtartani – jelentős részben sikertelenül. Magyarországon azonban a kormány egy ideig még a Budapeستől távoli vidékek felett is közvetlen hatalmat gyakorolt, noha a szerb és román, majd az év végén a csehszlovák katonai megszállás ezt a lehetőséget erősen leszűkítette. Eközben a megszállást nem egyszerűen egy hadműveletként értelmezték, hanem az adott területen élő nemzetiségek nemzeti önrendelkezéséből eredő szükségszerűségként. Ennek hivatkozási alapja pedig minden esetben valamiféle demokratikusnak értett tömeges akaratnyilvánítás volt: nemzeti tanácsi deklaráció (Turócszentmártonban október 30-án) vagy valódi tömeggyűlés (Újvidéken november 25-én, Gyulafehérvárott december 1-jén).

Tekintettel arra, hogy már 1914 előtt is állandó témája volt a nemzetiségi politikai pártoknak, hogy az osztrák és magyar állam elnyomja nemzetiségeit, amit a háború alatt bevezetett, sokszor pusztán a nemzetiségi hovatartozáson alapuló szabadságkorlátozó intézkedések nagyban felerősítettek, az összeomlás és a nemzetállamok – ideértve Ausztriát és Magyarországot is – gyors megalakítása könnyen értelmezhető volt pusztán a Habsburg Birodalom vélt belső dinamikája alapján is („szükségszerű felbomlás”), tehát helyi, legfeljebb közép- és délkelet-európai léptékű eseményként. Magyarország esetében pedig még a belső perifériák lázadása is magyarázatként kínálkozott, hiszen az elveszett területek nagyobb részét, ahol egyébként a nem magyar nemzetiségi mozgalmak is megvetették a lábukat, nem csupán nemzetiségi többség jellemezte, hanem az is, hogy társadalmi sajátosságait és gazdasági erejét tekintve is fejletlenebb volt a központnál.

A perifériák lázadása azonban korántsem volt egyedi, magyarországi jelenség, különösen nem, ha globális léptékben tekintünk az első világháború végére és annak következményeire. Három birodalom – Ausztria–Magyarország, a cári Oroszország, az Oszmán Birodalom – összeomlása, és a negyedik – a vilmosi Németország – veresége mondhatni tálcán kínálta a lehetőséget, hogy az uralmi központ és a távoli vidékek viszonya kívülről vagy belülről átalakuljon. Mivel e négy birodalom területe 1914-ben Amerika kivételével minden kontinensre kiterjedt, e folyamat

eleve csakis globális lehetett. Ugyanakkor nem pusztán az kötötte össze a kárpátaljai Hucul Köztársaságot (1919. január–június) Fejszál király rövid életű damaszkuszi székhelyű arab királyságával (1918–1920), vagy a lengyel–német határon megalakult Schwenten Szabadállamot (1919. január–augusztus) a függetlenségét a második világháborúig megőrző Észtországgal, hogy az egykori birodalmak peremén helyezkedtek el: ezeket a (sikeres vagy sikertelen) kísérleteket a nemzeti önrendelkezés eszméje kapcsolta be a korszakba.

A nemzeti önrendelkezés volt az az eszme, amit – miután előbb a keleti győzelemben reménykedő Németország, majd a bolsevik Oroszország is a jövő béke alapelvevé tette – az antant is felkarolt: erre alighanem Woodrow Wilson amerikai elnök 14 pontja a leghíresebb példa. Wilson javaslata ugyan eredetileg Ausztria–Magyarország nemzeteinek lehetőség szerinti autonóm fejlődésére vonatkozott, de ezt – nem kis részben az események teremtette kész helyzet miatt – végül Európában szinte kivétel nélkül a függetlenség lehetőségeként értelmezték. Fontos volt még Wilson programjából a Népszövetség terve, ami elvben minden kis vagy nagy nemzet számára biztosította volna a részvételt a nemzetközi közösség működtetésében, egyúttal megvédve őket a nagyhatalmak közvetlen uralmától.

Az önrendelkezés a globális perifériák számára tehát nem pusztán formális önállóságot jelentett, hanem a nagyhatalmak és kis országok kapcsolatára korábban oly jellemző, erősen aszimmetrikus viszony legalább részleges kiegyenlítését is. Nem csoda, hogy az antant az elnyomott nemzetek felszabadításáról szóló háborús propagandája, majd az ún. wilsoni eszme globális hullámokat vetett. A Kínai Köztársaság a nagyhatalmi előjogok felszámolását kérte, az Oszmán Birodalom arabok lakta provinciáiból Fejszál király független arab királyságot akart létrehozni, afrikai értelmiségiek a német gyarmatokból kialakított önálló államokért lobbiztak, az ifjú Ho Si Minh (később a kommunista Vietnam első vezetője) is csak azután fordult a szovjetek felé, hogy a békekonferencián nem talált visszhangra a francia gyarmati uralomtól megszabadított független Indokína terve.

A globális nemzeti önrendelkezési eszme két alappillérenek, a demokráciának és a nemzeti szabadságnak a követelése az Osztrák–Magyar Monarchia minden pontján hatott: az etnikai elem 1918 októberében mindkét metropolisz, Bécs és Budapest, valamint a tartományi központok,

például Prága lázadásában is kiemelt fontosságú volt. Igaz, a magyarországi nemzetiségek esetében a függetlenség – néhány kérészállami kísérlettől eltekintve – nem az adott terület önálló állammá szervezését jelentette, mivel mindegyik esetben az volt a cél, hogy egy nagyobb kiterjedésű nemzetállam részévé váljanak. Ennek (paradox módon) részben épp az volt az oka, hogy a nemzetiségi vidékek közül nem mindegyik volt társadalmi vagy gazdasági periféria. Újvidék, Zombor, Nagybecskerek, Temesvár, Brassó, Pozsony a nyugat-magyarországi sáv fejlettségét tekintve az országos átlag felett állt – nem kis részben éppen azért, mert a kettős Monarchia biztosította kereteken belül játszottak fontos, központi szerepet. Az itteni elitek, függetlenül attól, hogy milyen nyelven beszéltek, mindenképp hasznát látták a fejlődésnek anyagi és kulturális értelemben (ideértve az ún. nemzetiségi kultúrákat is), politikailag viszont alárendelt helyzetben voltak Budapesttel szemben, még akkor is, ha helyben vagy megyei szinten el tudták fogadtatni saját politikai dominanciájukat. Ezekben az esetekben a félreállítottság, az elhanyagoltság, a diszkrimináció másként a perifériákra jellemző érzése elsősorban nemzeti-nyelvi diszkriminációt jelentett. De az elhanyagoltság érzését nem csak a nemzeti-nyelvi diszkrimináció okozhatta: a legjelentősebb nem nyelvi alapú, valódi perifériás helyzetből fakadó 1918 előtti regionalista mozgalom Magyarországon a magyar nemzeti irányultságú Erdélyi Szövetség volt, amely egyrészt nemzeti alapon követelt nagyobb önállóságot és több erőforrást a központtól, másrészt lényegében Tisza István miniszterelnök erdélyi ellenfeleit fogta össze, akik 1910 után már nem bírtak befolyással a kormányra.

Ebből az is következik, hogy az eseteket messze nem olyan könnyű besorolni, mint akár a gyarmati térségek – ideértve az Oszmán Birodalom arab tartományait is – lázadásait, akár az Európán belüli analógiául kínálkozó Írországot. (Utóbbi eközben az biztosan kapcsolja Magyarországhoz, hogy a Brit Birodalmon belüli ír önrendelkezés, az ún. *home rule* hívei számára sokáig az osztrák–magyar kiegyezés szolgált előképül.)

Az egyik lehetőséggel, ami szorosán kötné Magyarország felbomlását is a globális léptékhez, a belső gyarmatosítás koncepciója szolgál. Eszerint a magyar állam uralma a perifériákon, különösen a nemzetiségi vidékeken, lényegében megfelelt a korszak gyarmati uralmának. Tény, a Habsburg Birodalom kapcsán egyre többen feszegetik annak lehetőségét, hogy a Monarchia tengerentúli gyarmatok nélkül is gyarmati típusú hatalmat

gyakorolt perifériáin, ezért felbomlása is analóg a dekolonizáció globális jelenségével, illetve része utóbbinak (melynek gyökerei eleve szorosan összefüggnek a wilsoni nemzeti önrendelkezés koncepciójával). Bosznia-Hercegovina, vagy éppen az első világháború során részlegesen megszállt Albánia egyre gyakrabban jelennek meg a történeti munkákban, mint a birodalom tényleges gyarmatai, ahol egy kulturálisan eltérő közegben a külső hatalom egy elképzelt civilizációs hierarchia nevében és (saját értékeiből levezetett) civilizációs küldetésre is ígéretet téve a „bennszülötteket” valamilyen formában diszkriminálta, olykor nyers erőszakot is alkalmazva.

Ez a meghatározás azonban azt is mutatja, miért is oly nehéz a kolonializmus fogalmát egyszerűen kiterjeszteni akár Magyarország nemzetiségi perifériáira, akár Ausztria nem német többségű tartományaira. A külső uralom önkényessége vagy az erőszak alkalmazása önmagában még nem teszi az állam jelenlétét kolonizálissá, sőt e logikával közvetlenül szembemegy, ha hiányzik az egyértelműen etnikai alapú kulturális különbségtétel.

Noha a szlovák vagy a román parasztok civilizációs alacsonyabbrendűségének tétele az 1918 előtti Magyarországon nem volt népszerűtlen elképzelés, ez nem járt a nyelvi diszkrimináción túlmenő, kifejezetten jogi diszkriminációval. Legalább ennyire fontos volt, hogy a nem magyar – nyelvi és vallásilag is elkülönülő – nemzetiségi elitiek lényegében kezdettől fogva részesei voltak a török kiűzését követő modernizációnak és átalakulásnak, és integráns részei lehettek az ország tág értelemben vett – nemesi, gazdasági, földbirtokos, adminisztratív – elitjének is. Ehhez nem kellett radikális kulturális váltáson átesniük, inkább az történt, hogy a nemzeti kultúráknak a közös nemesi-középosztályi kultúra alakulásával párhuzamosan zajló megerősödése kiélezte a különbségeket.

A kolonializmus tehát közvetlen magyarozással nem szolgál a magyarországi perifériák 1918-as lázadására, azok utóéletében azonban mégis szerepet kapott. A magyarországi eseménysort egy globális mintázat helyi megnyilvánulásává tette az, hogy Erdély és az egykori Kelet-Magyarország és Dél-Magyarország Románia, illetve Jugoszlávia keretében az Oszmán Birodalom egykor volt perifériával (Dobrudzsával, illetve Koszovóval) került egy államba; az 1945 után szovjet uralom alá sorolt Kárpátalja pedig a cári Oroszország által egykor elfoglalt és kolonizált Közép- és Kelet-Ázsiával osztozott a birodalmi periféria sorsában. Az új

nemzetállamokon belül pedig ezek a régiók, még a korábbi centrumok is (például Temesvár, Nagyvárad, Szabadka), jellemzően lesüllyedtek a belső hierarchiában, azaz még a korábbi centrumok is periferizálódtak, amire viszont erősödő (horvát, szlovák, ruszin és erdélyi román) regionalizmus volt a válasz. És miközben ezeknek a mozgalmaknak egy része később új államot is alapított, retorikájukban már szinte magától értetődő volt, hogy az új állami központok (Prága, Belgrád vagy Bukarest) uralmát gyarmatosításnak írják le.

Ferdinánd és Mária román királyi pár és Iuliu Maniu (hátul) Nagykárolyban a helyi lakosokkal beszélgetnek. Forrás: Wikimedia Commons / Nemzeti Hadtörténeti Múzeum, Bukarest

■Kapcsolódó fejezetek

[1878 Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia-Hercegovinát](#)

[1914 Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitör a Nagy Háború](#)

[1918 Az általános választójog bevezetése](#)

[1924 Teleki Pál a Moszul-kérdést eldöntő bizottságban](#)

[1925 A bánági telepesek panaszt nyújtanak be a Népszövetségnél](#)

■ Irodalom

Egry Gábor: Posztbirodalmi átmenetek? In: Ábrahám Barna – Egry Gábor (szerk.): *Összeomlás, uralomváltás, nemzetállam-építés 1918–1925. Dokumentumválogatás I. kötet*. Budapest, 2019. 13–44.

Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Budapest, 1968.

Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, 2018.

Prott, Völker: *The Politics of Self-determination. Remaking Territories and National Identities in Europe 1917–1923*. Oxford, 2016.

Szarka László (szerk.): *Párhuzamos nemzetépítés, konfliktusos együttélés. Birodalmak és nemzetállamok a közép-európai régióban (1848–1938)*. Budapest, 2017.

Egry Gábor

1918

Az általános választójog bevezetése

A demokratizálás röögös útja

1918. november 23-án a magyar öszirózsás forradalom első néptörvénye kimondta a lényegében általános, titkos, egyenlő és közvetlen választójogot, amely az akkori Európa egyik legdemokratikusabb szabályozása volt. Ez a reform igencsak radikális lépésnek számított, mert a korábbi Magyar Királyságban az 1867 után folyamatosan működő parlamenti „népképviseleti” rendszer egyik fő jellemzője a szűk körű, az összlakosságnak csak kb. 6%-ára kiterjedő választójog maradt egészen az első világháborúig. A 20. század elejére ez az arány már jelentősen elmaradt nemcsak a nyugat- vagy észak-európai országokéitól, hanem az Osztrák–Magyar Monarchia másik felének szabályozásától, sőt a környező délkelet-európai államokéitól is.

A 19. századra jellemző liberális, alkotmányos parlamentáris rendszerek választói modellje még a jómódú férfi családfőre épült – ez a csoport az akkori társadalmaknak mindössze kb. minden huszadik tagját jelentette. Ez tekinthető a demokratikus népképviselet előzményének, de szemlélhető oligarchikus, szűk elitesz csoport uralmára épülő rendszernek is. A 19. század végétől az európai parlamentáris rendszerek számára a fő kihívást már a tömegpolitika jelentette, amikor az országos politikai színtérre egyre több, alacsonyabb státuszú társadalmi csoport lépett ki. Ennek háttérében a társadalmak átalakulása állt, a modernizációnak azok az elemei (írásstudás terjedése, urbanizáció, modern tömegsajtó kialakulása stb.), amelyek lehetővé tették immár a tömegek számára is az országos politikai folyamatokba történő bekapcsolódást.

A parlamentarizmus demokratizálását leginkább a politikai alapjogok kiterjesztése mutatta: egyre több helyen vezették be a férfiak körében az általános választójogot, és a századfordulótól a női választójog kérdése is a politika napirendjére került. A nőkre is kiterjedő általános választójog azonban még csak Új-Zélandon (1893-tól a nők is szavazhattak, de maguk még nem voltak választhatók), Ausztráliában és az USA néhány államában

(bár az őslakosok, illetve a feketék diszkriminációja mellett), valamint pár észak-európai országban (Finnország, Norvégia, Dánia) jelent meg. A tömegessé váló választójoggal párhuzamosan került sor (a nyílt helyett) a titkos szavazás bevezetésére is.

A választójog kiterjesztése a fennálló politikai rendszerek egyfajta önvédelmeként is értelmezhető, hiszen annak révén meg lehetett jeleníteni és képviselni a különböző társadalmi rétegek igényeit és érdekeit a parlamentáris politikában. A tartósan a parlamenten kívül rekedő, de erős(ödő) társadalmi erők ugyanis azzal a veszéllyel fenyegettek, hogy felborítják a fennálló politikai rendszert. A demokratikus (a politikai jogokból korábban kizártak szempontjából emancipációs) átalakulásra így tehát sor kerülhetett viszonylag békés, de konfliktusos vagy akár forradalmi változás révén is. E folyamatnak pedig újabb lökést adott az első világháború, mivel a háborús küzdelemre tekinthetünk a tömegek állami célokért történő mobilizációjaként – úgy a frontokon, mint a hátszágban. A háborút így a demokratizálás és a választójog kiterjesztésének jelentős hulláma követte mind a győztes, és még inkább a vesztes, illetve újonnan létrejött államokban.

A tömegpolitika kihívása a 20. század elejétől a Magyar Királyságban is megjelent, de a hatalmi elit az ország soknemzetiségű jellege, valamint a szociális feszültségek miatt nem támogatta jelentősebb arányú politikai jogkiterjesztést. A társadalmi-politikai konfliktusokat azonban ez korántsem szüntette meg, sőt a háborús helyzet azokat még jelentősen fel is erősítette. Az 1918-as vereség következtében így nemcsak az akkori magyar állam bomlott fel, hanem az a parlament központú politikai rendszer is összeomlott, amelyben korábban egyáltalán nem, vagy csak igen korlátozott mértékben jelenhettek meg a nagy társadalmi csoportok képviselőire törekvő nemzetiségi, munkás- és agrárpártok. Azaz a választójog kiterjesztésére és a demokratizálás kísérletére Magyarországon forradalmi úton került sor.

Az első világháborút követő években Európában szinte mindenütt megadták az általános választójogot a férfiak számára. Sőt az akkori demokratizálási hullámban ez számos országban immár a nőkre is kiterjedt (Hollandia, Svédország, Németország, Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország, a három balti állam, Albánia és a rövid ideig független dél-kaukázusi országok). Az általános női választójog azonban egyes centrumországokban csak később valósult meg: Nagy-Britanniában még egy

évtizedig, Franciaországban és Belgiumban a második világháború végéig, míg Svájcban egészen 1971-ig kellett várni erre. Mindez az általános választójog és demokrácia összefüggő, ugyanakkor bonyolult kapcsolatára világít rá.

Ha a modern demokrácia alapfeltételének tartjuk a lényegében minden felnőtt állampolgárra kiterjedő választójogot, akkor e nyugat-európai országok a fenti dátumokig nem tekinthetők (teljes) demokráciának. Ugyanakkor a választójog kiterjedtsége bár fontos, de csak az egyik jellemzője egy adott politikai rendszernek, amelyen túl az egész választási rendszer szabadsága, továbbá a liberális alapelvek, mint a politikai szabadságjogok teljessége, a hatalommegosztás és a politikai intézményrendszer felépítése, illetve annak gyakorlati működése, az állam és polgárainak viszonyai mind-mind olyan tényezők, amelyek befolyásolják, hogy mely rezsimeket nevezhetjük demokráciának.

Ha tehát a teljes képet nézzük, a nyugati országok politikai rendszerei több szempontból demokratikusabbnak és – ami szintén fontos – stabilabbnak bizonyultak, mint több olyan közép- vagy kelet-európai országé, ahol általános választójog volt 1918 után.

A két világháború közötti időszak ugyanis a biztató kezdetek ellenére nem a sikeres demokratizálás időszaka volt Európában. A háborús vesztes országok közül Németországban és Ausztriában hiába alakult ki papíron mintaszerű, az elvi és intézményi szempontoknak megfelelő demokratikus parlamentarizmus, ezek egyike sem bizonyult stabilnak, az 1929-es gazdasági világválság nyomán pedig mindkettő összeomlott. Közép- és Kelet-Európa sok országában pedig az új demokratikus elvek gyakorlati megvalósítása okozott problémát, így például a jogszabályba foglalt, illetve azon túli választási manipuláció és korrupció meglehetősen általános jelenség maradt. Amikor a régióban szembekerültek egymással a nemzetállam-építő és a demokratikus célok, rendszerint az utóbbiak szorultak háttérbe, azaz az egyre inkább antidemokratikus tartalommal rendelkező centralizáció és nacionalizmus lett a jellemző.

Összességében a két világháború között egyre több országban tűnt el teljesen a demokratikus rendszer: volt, ahol már az 1920-as években (a dél-európai országok, Lengyelország, Litvánia), máshol a gazdasági világválság időszakában (Németország és Ausztria mellett Lettország és Észtország) bukott el, és váltotta autoriter vagy diktatórikus rendszerre. A megmaradt demokráciák sorsát – Nagy-Britannia, Írország, Svédország és Svájc

kivételével – végül a német hódítás pecsételte meg 1938 után. Mindezekkel szemben egyes országokban, például a román vagy a délszláv királyságban lényegében nem is alakult ki demokratikus rendszer az első világháború után.

Magyarország az utóbbi csoportba tartozott. Az 1918. őszi forradalom választójogi deklarációját 1919. március elején követte a részletesebb szabályozás. A 21 év feletti férfiak és a 24 év feletti, írni-olvasni tudó nők kaptak választójogot, amely így az összlakosság 50%-ára terjedt ki: ilyen magas arány a korabeli Európában csak más veszteseknél, Németországban és Ausztriában, valamint Nagy-Britanniában, Csehszlovákiában és északi-európai országokban volt. Ugyanakkor az 1919 áprilisára tervezett magyar parlamenti választás végül nem került megrendezésre, miután még márciusban újabb hatalomváltás történt, és létrejött a szovjet mintát követő Tanácsköztársaság. Az új rezsim áprilisban már nem demokratikus, hanem egypárti tanácsválasztást rendezett.

A Tanácsköztársaság bukása után kiépülő ellenforradalmi rendszerben parlamenti választásra végül 1920 januárjában került sor. Annak szabályozása – a háborús győztes nagyhatalmak befolyására, illetve a tömegbázissal rendelkező belső erők programjának megfelelően – még alapvetően demokratikus volt: közel általános (a választójogi korhatár, a 24 év felettiak 75%-át magában foglaló, a népesség mintegy 40%-ára kiterjedő) választójoggal és titkos szavazással. Ugyanakkor a jogállamiság hiánya és a szabadságjogok erős korlátozása miatt ez esetben sem beszélhetünk szabad közéletéről és szabad választásokról. 1922-ben pedig már a választási rendszer és gyakorlat is egyértelműen antidemokratikus lett. Nem is a választásra jogosultak számának további csökkentése volt a legfőbb korlátozás, hiszen a szigorítással még mindig a népesség 30%-ára terjedt ki a választójog, amely olyan nyugat-európai országokéhoz volt hasonló, ahol a nők még nem szavazhattak. Ennél fontosabb volt két tényező: egyrészt az ország nagy részén visszaállításra került a nyílt szavazás, tehát a választóknak a szavazatszedő bizottság előtt élőszóval kellett kinyilvánítaniuk politikai preferenciájukat, másrészt az, hogy a kormány szolgálatában álló közigazgatási és hatósági apparátus egyértelműen a kormány(párt)hoz kötődő, ún. hivatalos képviselőjelölteket támogatta. A nyílt szavazást ekkorra már mindenhol megszüntették Európában, miután azt nehezen lehetett összeegyeztetni a demokratizálással és tömeges választójogra épülő politikával – e magyar gyakorlatnak saját korában csak

Európán kívüli párhuzamai voltak. A választók döntéseinek nyilvánossága ugyanis széles körű befolyásolási lehetőséget teremtett, legfőképpen az állami és közigazgatási szerveknek, de lényegében minden munkáltatónak. Összességében tehát Magyarországon az 1918 őszén megindult demokratizálási folyamat hamar elakadt, és a két világháború közötti politikai rendszer autoriter lett – a demokrácia és a diktatúra közötti széles szürke zónába tartozott, időben és térben változó hangsúlyokkal és jellemzőkkel.

A második világháború végén, 1945-ben újabb demokratizálási hullám következett, amely Magyarországot is érintette. A demokratikus parlamentáris rendszereket sok helyütt visszaállították, a nőkre is kiterjedő általános választójog szinte mindenhol bevezetésre került. Ugyanakkor a szovjet érdekszférába került országokban vagy egyáltalán nem került sor szabad választásokra, vagy ha igen, a demokratikus kísérletek nem tartottak sokáig. Magyarországon 1945. november 4-én tartottak első ízben többpárti, demokratikus parlamenti választást, közel általános (a német nemzetiségűeket kizárták) és titkos választójoggal úgy, hogy a nőkre és férfiakra vonatkozó előírások először voltak teljesen azonosak. Pár éven belül azonban a szovjet blokk többi országához hasonló diktatúra épült ki itt is, hiába maradt meg az általános és titkos választójog.

Mindebből látható, hogy a demokratizálás többször is komoly problémákba ütközött Magyarországon. Ez azonban korántsem nevezhető magyar sajátosságnak. Míg a 19. század végétől a centrumországokat inkább a fokozatos, de folyamatos jogkiterjesztés és demokratizálás jellemezte, addig a különböző félperifériás térségek országaiban e szempontból gyakori volt a rendkívüli helyzetekben történő nekilendülés, gyors és hirtelen demokratizálás, majd azt követően a jelentős visszalépés – azaz a demokratikus és az autoriter vagy diktatórikus időszakok váltakoztak. 1945 óta azonban az általános választójog és a titkos szavazás olyan alapfeltételnek számít, amelyet számos nem demokratikus államban is megtartanak – e helyeken már más, nem a választójogot érintő antidemokratikus eszközöket és módszereket alkalmaznak.

A Kerepesi temetőben, a Kossuth-mauzóleumnál összegyűlt tömeg 1918. október 31-én. Forrás: MTI
Fotó

1918. október 30–31. Orosz hadifoglyok Éljen az orosz forradalom! feliratú transzparenszel vonulnak az őszirózsás forradalom idején Budapesten. Forrás: MTI Fotó

■ Kapcsolódó fejezetek

[1890 Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot](#)

[1913 A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten](#)

[1918 A nemzeti önrendelkezés eszménye és a Magyar Királyság szétesése](#)

[1919 A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása](#)

[1919 Horthy Miklós belovagol a budapesti Gellért térre](#)

[1929 A nagy gazdasági világválság](#)

[1937 Megalakul a Márciusi Front](#)

[1989 A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet](#)

■ Irodalom

Bódy Zsombor: Parlamentarizmus a parlament falain kívül. *Politikatudományi Szemle* 23. évf., 2. sz. (2014) 33–58.

Hirata Takesi: A bethleni konszolidáció jellege a nemzetközi szakirodalom tükrében. *Valóság* 36. évf., 11. sz. (1993) 54–66.

- Ignác Károly: Folyamatosság és változás: a politikai rendszer működés módjának időbeli és térbeli különbségei. In: *A Horthy-korszak vitatott kérdései*. Budapest, 2020. 81–85.
- Janos, Andrew C.: *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Ford. Székely Dániel – Bohács Ákos. Budapest, 2003.
- Tomka Béla: Politika és társadalom. In: uő: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest, 2009. 359–394.

Ignác Károly

1919

A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása

Az Oroszországban hatalomra kerülő kommunizmus kísértete
Közép-Európában

Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság részben az első világháborút követő közép- és kelet-európai forradalmi hullámba illeszkedett, részben a századelő során született baloldali modernizációs programok és programtöredékek radikális megvalósítási kísérleteként értékelhető. A mindössze 133 napig tartó – de óriási emlékeztörténeti jelentőségű – szocialista modernizációs kísérlet a proletárdiktatúrában csak eklektikusan realizálódhatott. A kommün szélsőjobboldali emlékezete előszeretettel állította be a proletárdiktatúra kikiáltását külföldön kiképzett és „guruló rubelekkel” megtámogatott bolsevik ügynökök puccsának, amely nem élvezte a magyar nép támogatását. Valójában Kun Bélának sosem kerültek volna hatalomra, ha nincs az első világháborús összeomlás, és az a politikai, katonai, gazdasági, társadalmi és – a spanyolnáthajárvány miatt – egészségügyi válság, amivel szemben a Károlyi-, majd a Berinkey-kormány tehetetlennek bizonyult a sikeres őszirózsás forradalom után.

Az első világháború végén Közép-Európában egyszerre azonosíthatunk „pacifista”, „nemzeti”, „szocialista” és „parasztforradalmakat”, amelyek aránya változó volt a különböző országokban. Magyarországon az őszirózsás forradalom során hatalomra jutó pacifista polgári kormány konfliktusba került az elszakadni kívánó nemzetiségek nemzeti alapú, az üzemek szocializálását követelő, munkástanácsokat (vagyis magyarországi szovjeteket) alapító munkások szocialista forradalmával és az 1918 novemberében a vidéket lángra gyújtó, földosztást követelő parasztforradalommal. Nem meglepő, hogy kezdeti népszerűségét hamar felemészte a Károlyi-rendszer hónapokon belül megbukott.

Ezt a hatványozott válsághelyzetet használták ki a bolsevikok, az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártból 1903-ban kivált militáns, avantgárd párt tagjai. A párt orosz, illetve magyar vezetője, Vlagyimir Iljics

Lenin és Kun Béla sikerrel aknázták ki, hogy a szociáldemokrata politikusokkal szemben ők nem kompromittálták magukat a háborús politika támogatásával, ami a II. Internacionálé csődjéhez és 1916-os széteséséhez vezetett. (Hogy helyét a III. Internacionálé, vagyis a bolsevik Komintern vegye át 1919-ben.) A világháborút osztályháborúba fordítani akaró Lenin nevét 1917-ig nem is ismerték Magyarországon, ám miután átvette a hatalmat Oroszországban, még vers is született róla: Pásztor Árpád volt az első magyar Lenin-óda írója, aki később klasszikus pálfordulással az első Tanácsköztársaság-ellenes regény, az 1919-es *Kelemenék* szerzőjeként híresült el.

Lenin a végét járó Osztrák–Magyar Monarchia forradalmasításának elősegítésére már 1918 nyarán Magyarországra küldött 40–50 egykori hadifogolyból lett bolsevik párttagot. Ennél ugyanakkor jóval nagyobb számban érkeztek haza Szovjet-Oroszországból a közvetlenül nem beszervezett, de a bolsevik eszmétől „megfertőzött” hadifoglyok. A magyarországi pártalakításra csak 1918 októberében „érett meg a helyzet”, amelynek feladatát az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt 1918 márciusában alakult magyar csoportjának tagjai vállalták. A frontról visszatérő ezredorvosnak álcázott Kun Béla november 17-én érkezett meg Budapestre, ahol a korábban a(z 1918 januárjában betiltott) Galilei Körben tevékenykedő Korvin Ottónak köszönhetően már egy szervezett csoport várta. Lenin zimmerwaldi kiáltványát is egy galileista, a Svájcban tanult Duczynska Ilona csempészte Magyarországra még 1917 folyamán. A Galilei Kör antimilitarista röplapjait e bolsevik kulcsdokumentum inspirálta.

A Kommunisták Magyarországi Pártja 1918. november 24-i megalakulása után szinte közvetlenül már élesen támadta a Károlyi-kormányt, és különösen az abban szerepet vállaló szociáldemokratákat. Míg a szociáldemokraták 1918 novemberében „felfüggesztették az osztályharcot”, és a „polgári demokratikus” rendszert igyekeztek megszilárdítani, a kommunisták a proletárdiktatúra szükségességét hirdették. Az 1918 decemberében elindított *Vörös Újság*ban emiatt a munkások elárulásával vádolták a „szocdemeket”. A szociáldemokraták végül úgy döntöttek, leszámolnak a kommunista politikusokkal, ezért 1919 februárjában letartóztatták őket, de ezzel csak fokozták népszerűségüket.

Amikor a Vix-jegyzék átadása után a Berinkey-kormány lemondásával tetőzött a válság, a szociáldemokraták már nem mertek egyedül kormányt alakítani. Károlyi Mihály köztársasági elnök háta mögött kiegyeztek a

börtönben lévő kommunistákkal és 1919. március 21-én kikiáltották a proletárdiktatúrát. A két párt ekkor Magyarországi Szocialista Párt néven egyesült, neve 1919 júniusában Szocialista-Kommunista Munkások Magyarországi Pártjára változott.

A kommunisták és a szociáldemokraták közti ellentétek a pártegyesüléssel sem tűntek el. Utóbbiak mérséklő szerepet játszottak a proletárdiktatúra vezetésében – például az antiklerikális politikában vagy a terror kérdésében. A népbiztosságokon végül alapvetően a századelő óta született baloldali programtervezeteket igyekeztek megvalósítani azok az „osztályhatalomba” jutó fiatal értelmiségiek, felső és középvezetők, akik az olyan radikális műhelyekben iskoláztak, mint a Társadalomtudományi Társaság vagy a Galilei Kör. Jellemzően a fiatalabb galileisták voltak azok, akiket a radikálisabb megoldások vonzottak, így ők inkább a kommunista politikusokkal azonosultak.

Mivel tagjai közt a zsidó származásúak aránya meghaladta a 60%-ot, a Horthy-korszak antiszemita légkörében „zsidódiktatúraként” azonosították a proletárdiktatúrát. De a népbiztosoknak egy ateista és internacionalista politikai mozgalom tagjaiként nem volt zsidó identitása. Az, hogy a munkásmozgalomban nagy arányban vettek részt zsidók, sokkal inkább azzal magyarázható, hogy a megvalósult jogi emancipáció ellenére a zsidókat továbbra is diszkrimináció érte a mindennapokban. Az internacionalista mozgalom lehetőséget adott nekik, hogy elhagyják a „zsidóságuk” bélyegét – a különböző hátrányos helyzetű kisebbségek felülreprezentációja a munkáspártokban nemzetközi és általános jelenség.

Kun Béla az 1918-as szovjet-orosz alkotmányt – melynek másolata lett az 1919-es magyarországi – ismertető *Mi a Tanácsköztársaság?* című írásában foglalt állást a proletárdiktatúra és a tanácsokra épített államszervezet mellett. A kormányt oroszországi mintára Forradalmi Kormányzótanácsnak nevezték el. Bár a Forradalmi Kormányzótanács tagjai a Magyarországi Tanácsköztársaságot az európai szovjetköztársaságok szövetségének tagjaként képzelték el, egy Berlin központú, és végül utópiának bizonyuló „Szovjetunió” tagállamaként, nem mindenben követték az oroszországi bolsevikokat.

A Tanácsköztársaság kapcsolatát a külfölddel az 1914. november 1-jétől működő csepeli szikratávíró-állomás biztosította. A Forradalmi Kormányzótanács a hatalomátvétel másnapján nemzetközi felhívással adta hírül a magyarországi proletárdiktatúra kikiáltását, amelyben a világ

proletárjait közös harcba hívta az imperializmus ellen. Március 23-án meg is érkezett a válasz, mégpedig az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt VIII. kongresszusának német nyelvű üdvözlőlevele formájában. Ekkor még a német volt a nemzetközi munkásmozgalom nyelve, Lenin és Kun is németül kommunikáltak egymással, és ezt a nyelvet a távírdában is ismerték. Komoly problémát okozott ugyanakkor, hogy Kun Béla miként tudja igazolni, hogy Lenin valóban a magyarországi Tanácsköztársaság vezetőjével beszélget a szikratávíróon. Kunnak végül fel kellett idéznie, miről diskurált utoljára Leninnel Moszkvában (a „parasztkérdésről”). Lenin ezzel egyúttal a földkérdés jelentőségére is felhívta Kun figyelmét, de szemlátomást hiába, hiszen a földprobléma megoldatlansága – a Móricz Zsigmond által is annyira várt földosztás elmaradása – hamarosan szerepet kapott a Tanácsköztársaság kezdeti támogatottságának radikális csökkenésében.

Ennél több segítség azonban nem érkezett a maga intervenció háborúját vívó Szovjet-Oroszországtól, hiába biztatott a *Jön az orosz testvér* című propagandakiadvány. Csak szovjet híradófilmek érkeztek Magyarországra: ezeket személyesen Szamuely Tibor hadügyi népbiztoshelyettes hozta el, aki május 18-án az ukrajnai Vinnicjába repült, hogy az ott harcoló szovjet Vörös Hadsereg vezetőivel tárgyaljon. Ezután Moszkvába vonatozott, ahol Lenin társaságában tekintette meg a május 25-i díszszemlét, és számolt be – eredménytelenül – a Tanácsköztársaság válságos helyzetéről.

Katonai támogatást a magyaroknak így csak a Vörös Hadseregbe jelentkező külföldi önkéntesek (1. számú nemzetközi ezred), illetve az az 1200 osztrák katona jelentett, akik 1919. április 3-án érkeztek Magyarországra (2. számú nemzetközi ezred) Leo Rothziegel vezetésével, aki április végén áldozatául is esett a románok elleni harcoknak.

Kun Béla sosem titkolta véleményét, mely szerint a magyarországi proletárdiktatúra egyedül nem maradhat fent hosszabb távon egy teljesen ellenséges környezetben. Ahogy maga mondta: „a Tanácsköztársaság sorsát a nemzetközi proletárforradalomra alapítottuk”.¹ Ezek után két út kínálkozott az antantblokádból való kitörésre: ha a szomszédos országokban is szövetséges szovjetköztársaságokat kiáltanak ki, illetve, ha a magyar Vörös Hadsereg egyesülni tud a szovjet-rosszal. Ausztria forradalmasítását, az osztrák kommunisták támogatását és felfegyverzését szolgálta volna az a 140 millió korona, amelyet a Tanácsköztársaság Bécsbe juttatott, és amelyet egy magyar ellenforradalmi csoport 1919. május 2-án ellopott a bankgassei

magyar követségről. A pénz nem került elő, így Kunék akciója kudarcot vallott. Ráadásul háromhetes létezés után a Bajor Tanácsköztársaság is megbukott ugyanekkor, amelynek kikiáltáshoz épp a magyar kommün adott extra lökést a fellelkesült német kommunistáknak.

A kitörés célját szolgálta a Tanácsköztársaság északi hadjárata is. A Stromfeld Aurél vezette 1919. májusi–júniusi, a rövid életű Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltását eredményező felvidéki előretörést követően azonban Stromfeld lemondott, mert Kun Béla elfogadta Georges Clemenceau francia elnök békeajánlatát, és kiürítette a visszaszerzett területeket. A románok azonban – a Clemenceau-paktumot figyelmen kívül hagyva – nem tették meg ugyanezt. A Stromfeld vezetése nélkül maradt, az önkéntes visszavonulás miatt demoralizálódott Vörös Hadsereg 1919. júliusi románok elleni tiszántúli offenzívája így hamar összeomlott, amit a Forradalmi Kormányzótanács lemondása követett. A Tanácsköztársaság bukásának tehát elsősorban katonapolitikai okai voltak, de az osztályellentétek, valamint a főváros és a vidék ellentétének kiéleződése miatt hosszabb távon amúgy se maradhatott volna fenn teljes külpolitikai elszigetelődésben. Egy hamarosan világpolitikai tényezővé váló globális mozgalom helyi ágenseinek első hatalomátvétele tehát – meglehetősen ironikus módon – végül csak ráerősített a világháborút veszített ország izolációjára.

Lenin és Szamuely a moszkvai Vörös téren 1919. május 25-én. Forrás: MTI Fotó

■Kapcsolódó fejezetek

[1890 Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot](#)

[1914 Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitor a Nagy Háború](#)

[1918 Pusztít a spanyolnátha](#)

[1918 Az általános választójog bevezetése](#)

[1919 Horthy Miklós belovagol a budapesti Gellért térre](#)

[1949 A Rajk-per](#)

[1986 Nobel-díjat kap John C. Polanyi](#)

■Irodalom

Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz.* Budapest, 1979.

Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története.* Budapest, 2017.

Egry Gábor (szerk.): *Kérdések és válaszok 1918–1919.* Budapest, 2018.

Hajdu Tibor: *Közép-Európa forradalma, 1917–1921*. Budapest, 1989.

Hatos Pál: *Roszfűik világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest, 2021.

Varga Lajos: *Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban*. Budapest, 2019.

■ Jegyzet

- 1 Kun Béla: Beszéd a Budapesti Központi Forradalmi Munkás- és Katonatanács ülésén (1919. április 19.). In: uő: *A Magyar Tanácsköztársaságról. Válogatott beszédek és írások*. Budapest, 1958. 174–178.

Csunderlik Péter

1919

Horthy Miklós belovagol a budapesti Gellért térre

Tekintélyelvű hatalomátvételek globális keretben

Horthy Miklós tengerésztiszt az 1918-as összeomlásig a Habsburg birodalmi elit tagjának számított; az első világháborút megelőző években Ferenc József császár és király szárnysegédjeként is tevékenykedett. 1919. november 16-án immár a kommunistaellenes tiszti különítményesekből létrehozott Nemzeti Hadsereg fővezéréként – az antant egyetértésével és a megszálló román hadsereg kivonulását követően – vonult be Budapestre, hogy főhadiszállását Siófokról ideiglenesen a Gellért Szállóba helyezze át. Az aznapi, filmre is vett „fehérlovas” propagandaeseménnyel, melynek egyértelműen keresztény szimbolikája volt, és amely ugyanakkor sokat merített a hatalom modern kori érzékeltetésének transznacionális repertoárjából, Horthy hatalomátvételi szándékát is nyomatékosította. „Katonáim, miután betakarították Isten áldását, fegyvert vettek kezükbe, hogy rendet teremtsenek itt, e hazában. Ezek a kezek nyitva állnak testvéri kézszorításra, de büntetni is tudnak, ha kell”,¹ hangsúlyozta a fővezér e különleges alkalomból mondott beszédében.

Különítményesei ekkora már számos, főparancsnoksága alatt elkövetett vérengzésért feleltek egy, a világháború névleges végét követően a paramilitáris erőszak tombolásától szenvedő nagyrégióban. Horthy nemzetközi támogatói, akik az adott helyzetben – a fehérterror ellenére – a kisebbik rosszként gondoltak személyére, már ekkor megígértették vele, hogy nem fog katonai diktatúrát bevezetni. 1920. márciusi parlamenti megválasztását követően Horthy valóban a kormányzó újonnan kialakított szerepkörébe került a király nélküli királyságban.

Miközben gyilkos különítményeseit hamarosan amnesztiában részesítette, kiterjedt hatalmát a konszolidálás érdekében is elkezdte használni. Hatalomátvételével és – különösen a húszas években bizonyos liberális elemeket sem teljesen nélkülöző, de alapvetően – autoriter rendszerének kialakításával nem is annyira a Tanácsköztársaságot buktatta

meg, hiszen az már hónapokkal korábban véget ért. Ellenforradalmi vezérségével az 1918 őszén megkezdett demokratizálási kísérlet újrakezdésének lehetőségét fojtotta el már csírájában.

Nemzetközi összehasonlításban – kormányzóságának szokatlan hosszúsága, negyedszázados fennállása mellett, mely idővel e korszak névadójává is tette családnevét – épp korai hatalomátvétele tűnik fel. Míg a demokratikus rezsimek a két világháború közt számos európai országban megbuktak vagy erőszakkal megbuktatták őket (és egyes helyeken bizony mindkettőre sor került), Magyarországon szokatlanul korán, már 1919–20-ban bekövetkezett a jobboldali tekintélyelvű hatalomátvétel. Összehasonlításként: az államcsínyre készülő Benito Mussolinit 1922-ben nevezte ki III. Viktor Emánuel olasz király miniszterelnökké, melyre – Horthy esetéhez meglehetősen hasonló módon – a nyers fizikai erőszak és erőszakkal való fenyegetés, valamint a legálisnak számító hatalomátvétel sajátos keverékeként kerül sor; Józef Piłsudski 1926-ban követett el sikeres államcsínyt Varsóban, hogy végül kilenc évvel később elhalálozzon; Adolf Hitler 1933-as berlini hatalomba kooptálását követően tizenkét éven át volt fanatikus vezére egy példátlanul expanzív és erőszakos, öndestruktívnek bizonyuló önkényuralmi rendszernek Németországban; António Salazar szintén 1933-tól építette ki az *Estado Novo* névre hallgató autoriter-korporatista rendszerét Portugáliában; Francisco Franco 1939-re győzedelmeskedett az általa kirobbantott, módfelett kegyetlen spanyol polgárháborúban; a szomszédos államokbeli diktátorok, mint a román *conducător* Ion Antonescu vagy a horvát *poglavnik* Ante Pavelić pedig a második világháború véres éveiben uralkodtak egyaránt mintegy négy évig. Az idős Horthy kormányzót végül 1944 őszén buktatták meg német szövetségesei, nyilas ellenségei és az őt szintén eláruló alattvalói. A huszadik század során csak Kádár János uralkodott hosszabban Magyarországon (bár ő is messze elmaradt az abszolút csúcstartó Fidel Castrótól), míg a korszakban Európán belül jobboldali tekintélyuralmat kialakítók közül csakis a második világháborúból kimaradó és azt végül évtizedekkel túlélő ibériaiak, Salazar és Franco maradtak Horthynál tovább hatalmon.

A némileg leegyszerűsítő és túlzó módon Horthy nevével fémjelzett rezsím hosszú fennállása roppant jelentős tény. Az egykori tengerésztiszt csaknem negyedszázados kormányzósága alatt dinamikusan változó és több alkalommal is jelentősen átalakuló nemzetközi helyzetben kormányzott. E

nemzetközi változások és az ország transznacionális kapcsolatainak figyelembevétele nélkül pedig Horthy tekintélyelvű rezsimjének alakulása sem érthető.

A „hagyományos” autoriter rezsimek nem kezdeményeznek nagyszabású átalakításokat, jellemzően legfőképpen a politikai folyamatok kontroll alatt tartását ambicionálják. A modern történelmet azonban sajátos dinamizmus, emancipációs mozgalmak és demokratizálási trendek jellemzik, ez pedig a tekintélyelvű rezsimekre is kihat. A tömegek és demokratizálási kísérletek e dinamikus korában újszerű, immár kifejezetten a nép, vagy legalábbis a többségként definiált népcsoport nevében uralkodó diktatúrák sora jött létre – ezek közül alighanem a legismertebbek, egyúttal a leghírhedtebbek az ún. (német) népi közösség (*Volksgemeinschaft*) koncepcióján alapuló náci uralom és a bolsevikok ún. proletárdiktatúrája.

A progresszív, emancipációra törekvő mozgalmakkal szemben megszületnek az autoriter jobboldal újfajta válaszai, melyek nem annyira a forradalom elutasítását, hanem a liberalizmus- és szocializmusellenes konzervatív forradalmat – egyes értelmezések szerint: forradalmi elánnal üzött ellenforradalmat – tűzték ki célul. Ennek kétségkívül leghírhedtebb eredménye a német nemzetiszocialisták 1933 és 1945 közti uralma, melyre számos történész a totalitárius elmélet sok tekintetben legradikálisabb és legerőszakosabb gyakorlati megvalósulásaként tekint. Az autoriter jobboldalra eközben érdemes viszonylag széles spektrumként gondolnunk, melynek Hitler és a német náci az egyik végén, míg az olyan politikusok, mint az ötödik (jelenleg is fennálló) francia köztársaságot 1958-ban puccs eredményeként létrehozó, mégsem diktátorként kormányzó Charles de Gaulle a másikon helyezhetők el.

Horthy Miklós kormányzóságának negyedszázadát ugyancsak nehéz lenne e spektrumon pontosan elhelyeznünk. Egyrészt azért, mert a kormányzónak szemlátomást nem igazán voltak kiforrott politikai nézetei és szilárdan képviselt eszméi, ráadásul meglehetősen befolyásolható személyiségnek is bizonyult: leginkább talán azt tudta, hogy mit utasít el és mire *vágyik*. Másrészt pedig azért, mert uralkodásának különböző fázisai voltak, melyeket az ország transznacionális beágyazódottságai és egyre intenzívebben ápoltságai nagyban meghatároztak. Talán úgy érdemes fogalmaznunk, hogy Horthy és az általa kinevezett, egymástól számos elemében különböző kormányok országglása a fasizálódás és a politikai radikalizáció korában a „hagyományos” autoriter rendszerek némely

jellemzőjét is megőrizték, különböző módokon és mértékben keverve a tekintélyelvű konzervativizmust és a jobboldali radikalizmust.

Horthy 1919 novemberi budapesti bevonulásakor még két év volt hátra a Partito Nazionale Fascista, az első világháborút követő sikertelen demobilizáció e kiemelkedő szimbólumának megalapításáig. Bár fasiszta paramilitáris csoportok már 1919-ben is aktívak voltak Olaszországban, a fasizmus mint eszme és mint rendszer Horthy bevonulásakor még egyaránt kidolgozásra várt. A Giovanni Gentile filozófus segítségével 1927-ben írott új politikai doktrínát Mussolini végül 1932-ben jelentette meg, épp, mikor a Horthyhoz már 1919-ben közel álló Gömbös Gyula került a miniszterelnöki székbe, aki hamarosan szorosabbra kötötte Magyarországot az önmaga originalitását, sőt totalitárius jellegét büszkén hangoztató olasz fasiszta rezsimhez fűződő viszonyát.

A rasszizmus, az antiszemitizmus és az etnikai homogenitás elveinek magyarországi megerősödése szempontjából rendkívül komoly lökést jelentett a nácik 1933-as – saját szemszögükből ítélve: eleinte brutálisan sikeres – hatalomátvétele, mely politikai ellenfeleik üldözésével kezdődött. Miközben külső kényszer vagy tetemes támogatás e téren nem volt, a náci Németország megerősödéséből következő nemzetközi hatalmi átrendeződés és a Magyarországon (különösen a revizionizmus ügye miatt) nagyon is szándékolt reorientáció is magyarázza, hogy az 1938-as évvel kezdődően mind Magyarország, mind Olaszország, akár csak további európai államok sora – a nácik megszállottsága által mondhatni megbabonázva – egyre radikálisabb módon fordult zsidóellenes irányba.

Ha Gömbös miniszterelnöksége kapcsán a(z olasz) fasizálódás kérdését, mértékét és hatását érdemes vizsgálnunk, az 1935-ös nürnbergi törvényeket nagyban másoló, azokon ráadásul némileg még szigorító 1941-es magyar faji törvények már egyértelműen az ország előrehaladott, bár részleges nácifikálódását jelezték egy nagyrészt épp a német nácik által dominált kontinensen. E részleges hasonulási folyamat következtében jutott el Magyarország arra a politikai és morális mélypontra, hogy saját állampolgárai 1941 és 1945 közti kegyetlen üldözése által a németek szervezte zsidóellenes népiirtásban is aktív és jelentős részt vállaljon.

Horthy Miklós nem volt Mussolinihez hasonlítható ideologikus vagy Hitlerhez hasonlítható fanatikus diktátor. Kormányzósága negyedszázada alatt nem került sor totalitárius uralmat ambicionáló diktatúra kiépítésére se Magyarországon. Az imént felidézett transznacionális hatások,

összefonódások és hasonlóságok ugyanakkor nagyban meghatározták a róla elnevezett korszak alakulását és katasztrofális végkimenetelét.

A sok szempontból meglehetősen ódivatú, tekintélyelvű és mélyen előítéletes kormányzó megkésve, már a fasiszta és egyéb tömegdiktatúrák korában próbálta vezetni az országot. Más szempontból és tágabb keretben vizsgálva viszont épp, hogy megelőzte korát: a katonai hatalomátvétellel létrehozott autoriter rendszerek ugyanis a fasizmus 1945-ben lezáruló korát követően, a 20. század második felében válnak majd egyfajta globális mintává: gondoljunk csak az egyiptomi Gamal 'Abd al-Nászir 1952-es, a burmai (ma Myanmar) Ne Win 1962-es, a görög ezredesek 1967-es, a líbiai Moammar Kadháfi 1969-es, a chilei Augusto Pinochet 1973-as vagy éppenséggel a lengyel Wojciech Jaruzelski 1981-es katonai puccsára. E katonai autokratáknak mintegy kétharmadát később szintén puccs útján távolították el a hatalomból – épp, mint Horthyt a nyilasok 1944 őszén.

Engelbert Dollfuss ausztrófasiszta osztrák kancellár, Benito Mussolini olasz diktátor és Gömbös Gyula miniszterelnök Rómában 1934-ben. Wikimedia Commons / *Pesti Napló Képes Melléklete*, 1934. március 18. [1.]

■Kapcsolódó fejezetek

[1914 Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitör a Nagy Háború](#)

[1918 Az általános választójog bevezetése](#)

[1919 A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása](#)

[1920 A numerus clausus-törvény elfogadása](#)

[1937 Megalakul a Márciusi Front](#)

[1941 Magyarország megtámadja a Szovjetuniót](#)

[1944 A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenauba deportálják](#)

■ Irodalom

Ben-Ghiat, Ruth: *Strongmen. How They Rise, Why They Succeed, How They Fall*. London, 2020.

Gerwarth, Robert – Horne, John (szerk.): *Háború béke idején. Paramilitáris erők Európában az első világháború után*. Ford. Váradi Péter – Schlakta Viktória. Budapest, 2018.

Ormos Mária: *Nácizmus, fasizmus*. Budapest, 1987.

Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós 1918–1944*. Ford. Romsics Gergely. Budapest, 2001.

Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1944*. Budapest, 2016.

■ Jegyzet

[1](#) A fővezér szózata. *Pesti Hírlap*, 1919. november 18. 2.

Laczó Ferenc

1919

A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum megalapítása

A kelet-ázsiai kultúrák megjelenése Magyarországon

Az 1919 őszén meghalt Hopp Ferenc világutazó és műgyűjtő végrendeletében értékes keleti műtárgyakból álló gazdag, mintegy 4000 darabos gyűjteményét Andrássy út 103. szám alatt álló villájával együtt a magyar államra hagyta. Azzal a feltétellel tette ezt, hogy az épület az ő nevét viselve olyan ázsiai művészeti múzeumként működjön, amely más hazai intézmények keleti műtárgyainak is otthont ad. Az 1919–1948 közötti igazgató, Felvinczi Takács Zoltán vezetése alatt, aki elsőként foglalkozott képzett művészettörténészként a keleti művészettel Magyarországon, egyesítették e kollekciónal az akkori egyéb keleti (a Szépművészeti, az Iparművészeti és a Nemzeti Múzeumból származó) gyűjteményeket. Kelet-Közép-Európában ez volt az első, kizárólag az ázsiai művészet bemutatására létrehozott múzeum, amely egyúttal a térség legrangosabb keleti művészeti gyűjteménye is volt a két világháború közötti korszakban. A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum azóta is folyamatosan működik az alapító valamikori házában, és az eredeti kínai, japán és indiai kollekción túl azóta koreai, tibeti-nepáli, mongol, délkelet-ázsiai és közel-keleti műtárgyakkal gazdagodva jelenleg mintegy 30 000 darabos gyűjteményt őriz.

A múzeum létesítése és az azt megelőző – a keleti kultúrák iránti újfajta érdeklődésből fakadó – ázsiai műgyűjtés szorosan kapcsolódott a kortárs európai társadalmi-kulturális fejlődéshez és művészeti irányzatokhoz. Az 1840-es évektől az Európa elől addig nagyrészt elzárt kelet-ázsiai országok arra kényszerültek, hogy megnyissák kapuikat a nyugati hatalmak előtt, s hamarosan kultúráik is az érdeklődés homlokterébe kerültek. Kínai és más kelet-ázsiai tárgyak már évszázadok óta voltak európai gyűjteményekben (legfőképpen főúri rezidenciákon), de a „Kelet” megismerésének vágya igazán a 19. században lendült fel. A 19.

század második felében megrendezésre kerülő világkiállítások (1867 Párizs, 1873 Bécs, 1878 és 1889 Párizs, 1893 Chicago, 1900 Párizs) kiemelkedő szerepet játszottak az ázsiai művészet nyugati megismertetésében. A világkiállítások ugyanakkor a nyugati civilizáció ünneplésére adtak alkalmat, és ebben a keretben mutatták be az „egzotikus és távoli Kelet”-et is; a magát a civilizáció csúcsának tekintő, technikai fejlettségéhez kulturális felsőbbrendűséget társító Nyugat leereszkedő érdeklődéssel fordult az egzotikusnak látott, fejletlen, elmaradott perifériák felé. A művészi keletiség hatása ugyanakkor jelentkezett az európai művészet megújítására irányuló törekvésekben is, amelyek a modern művészet és új formanyelv megteremtésére irányultak. A keleti művészet iránt az 1860-as évektől felélénkülő európai érdeklődés a századfordulóra érte el tetőpontját, és az a francia impresszionisták és posztimpresszionisták, valamint a szecesszió (Art Nouveau) alkotásain is markáns nyomokat hagyott.

A keletiség tág fogalmán belül nem egyforma mértékű érdeklődés irányult a különböző népekre. Az 1870-es évektől a kelet-ázsiai népek közül Japán művészete vált a legismertebbé Európában, és a japán művészet iránti érdeklődés, a japonizmus kifejezetten meghatározó divattá vált. Részben az orientalizmus kereteiben értelmezhető mindez, hiszen Japán Ázsia része (következésképpen egzotikus, „más” és „elmaradott”) volt, ugyanakkor bizonyos szempontból el is különült tőle – utóbbi nézetet Japán 19. század végi sikeres modernizációja jelentősen meg is erősítette. Nem hagyható figyelmen kívül a japánok hozzáállása sem a japonizmus divattá válásában: miután felismerték a nyugatiak japán művészet iránti érdeklődését, és főleg az abban rejlő kulturális és gazdasági lehetőségeket, nagy mennyiségben kezdtek műtárgyakat exportálni Európába – néha kifejezetten ebből a célból előállítva azokat.

A Nyugat szemében egyre nagyobbá vált a Japán és Kína közti különbség: a modernizálódó Japán eszerint a nyugati típusú fejlődést mutatta, Kína viszont a mozdulatlan, elmaradott birodalom képét. Ez az értékítélet a korabeli kultúrájuk megítélésére is vonatkozott, és bár a klasszikus kínai kultúrát, a kínai civilizációt (a klasszikus iszlámmal együtt) a felvilágosodás óta nagyra értékelte az európai gondolkodás, a 19. században a politikailag és gazdaságilag elzárkózó, majd a különböző háborúk zavarába süllyedő korabeli Kína a megmerevedett keleti struktúrák példája lett. Ezzel szemben a dinamikusan fejlődő, világra nyitó és a nyugati kultúrát befogadó Japán népszerű témává vált, amely gazdag

művészetével és a nyugati felfogástól eltérő esztétikájával és formavilágával egyúttal jelentős inspirációt jelentett az európai művészet megújítására törekvő irányzatok számára. Kína művészetét ugyan ősbibnek gondolták, de a japánhoz viszonyítva sematikusnak és kevésbé értékesnek látták, ami a műtárgyak árában is megmutatkozott. A japonizmus a századforduló után lassan elhalványult Nyugat-Európában, mert a modernizálódó Japán már nem volt eléggé tradicionális, viszont még nem volt elég modern ahhoz, hogy további inspirációval szolgálhatott volna a nyugati művészek számára. Ekkoriban ismét megnőtt a nyugati érdeklődés a kínai kultúra iránt, bár ez elsősorban a régi kínai kultúrára vonatkozott, és nem a korabeli országra.

A világkiállításokon bemutatott idegen, távoli világok iránti érdeklődés fellendítette az utazás igényét az európaiakban, amelyet elősegített a technikai fejlődés is, valamint az, hogy egyre több társadalmi réteg számára vált elérhetővé az utazás lehetősége. A turizmus 19. századi terjedésével az utazók műgyűjtése is fellendült. Immár nemcsak a főúri rezidenciákba kerültek a keleti műtárgyak, hanem a középosztály polgári lakásaiban is megszokott díszekké váltak.

A műgyűjtések következtében magán- és közgyűjtemények sora jött létre a keleti művészet tárgyaiból: a nagy múzeumok (British Museum, Victoria and Albert, Louvre, Ermitázs) keleti gyűjteményei mellett egymás után létesültek a kifejezetten keleti műtárgyakat bemutató közgyűjtemények is, melyek általában magángyűjteményeken alapultak.

A keleti kultúrák megismerése Magyarországon is az európai folyamatokba ágyazódva zajlott. 1869-ben Xántus János állami megbízással utazott Kelet-Ázsiába, hogy az állami költségvetésből gazdagítsa a magyar állam közgyűjteményeit ázsiai műtárgyakkal; ezekből 1871-ben kiállítást is rendezett. A következő évtizedekben egyre nagyobb számban indultak magyar utazók Kelet-Ázsiába, részben hivatalos utakon (diplomáciai és kereskedelmi megbízással, tudományos expedícióval, a Monarchia hajóflottájával), részben kedvtelésből, akik (például a Zichy testvérek, Szemere Attila, Hopp Ferenc) aztán útjaikon nagy számban vásároltak helyi műtárgyakat.

A Kelet iránti érdeklődésnek Magyarországon az európai orientalizmus mellett ugyanakkor sajátos indítékai is voltak: a magyar nemzettudat keleti hagyománya, amely erősen befolyásolta a magyar közönséget a keleti kultúrák iránti érdeklődésben. A magyarok feltételezett

ázsiai, keleti eredetének gondolata különösen a 19. század második felében és végén (a honfoglalás ezredik évfordulója és az őstörténet-kutatások nyilvánosság előtt zajló vitái miatt is) nagy hatással volt az ázsiai kultúrák iránti érdeklődésre, mert azokat az ősi magyar kultúrával gondolták rokoníthatónak.

A 19–20. század fordulóján alakult ki a turanizmus, amely eredetileg tudományos igényű, néprajzi eredetkutatási és Kelet-kutató irányzat volt. Mivel a magyarokat a turáni nyelv- és népcsaládba (ma: urál-altaji nyelvcsalád) tartozónak vélték, a turanizmus céljának az ázsiai (turáni eredetűként meghatározott) népek kutatását és jobb megismertetését tekintették (ilyenek voltak például Baráthosi Balogh Benedek mandzsú és tunguz népek, valamint az ainuk között végzett kutatásai). A turanizmus a századelőn modern jelenségnek számított, nem utolsósorban azért, mert úgy tűnt, kapcsolódik a Keletet inspirációnak tekintő európai művészi irányzatokhoz és az Ázsiát vizsgálni szándékozó tudományos kutatásokhoz. A feltételezett keleti eredet volt tehát a magyarok eredetét Ázsiában kereső régészeti, antropológiai, nyelvészeti vagy földrajzi tudományos kutatások legfőbb motivációja, a századforduló orientalista tudósai ennek hatására fogtak munkájukba. Tudományos munkásságuk és eredményeik megalapozták a magas színvonalú magyar tudományos orientalizmust, miközben nem feltétlenül kapcsolódtak az eredeti inspirációt jelentő turanizmushoz vagy az eredetkutatáshoz.

Az európai művészetekhez hasonlóan Magyarországon is megjelent a japonizmus, amely 1900 körül érte el csúcspontját, majd 1908–1910 körül ismét virágzott. A japonizmus hatása a magyar művészek, így például Rippl-Rónai József és Szinyei Merse Pál esetében nem az egész életművükben jelentkezett, hanem egyes alkotásaikban, ahogyan a Zsolnay porcelánok díszítő motívumaiban is. A két világháború között ismét újjáéledt a Kelet és különösen a Japán iránti érdeklődés, és ezzel párhuzamosan Japán iránt élénk etnográfiai, szociokulturális és politikai jellegű érdeklődés is mutatkozott. A korban elterjedt nézetek szerint Japán sikeresen egyensúlyozott a modern fejlődés („nyugativá válás”) megvalósítása és a saját kulturális örökség (nemzeti identitás) megőrzése között. (Ezt már az 1904–1905-ös, japán győzelemmel záruló orosz–japán háború kapcsán is emlegette a magyar ellenzéki sajtó, például a *Magyarország*.) Sőt egy népszerű nézet szerint a Nyugattal szembeni lemaradását gyorsan, sikeresen és identitásának megtartásával leküzdő

Japán minden, a nyugati fejlettség szintjét még el nem ért nép példájává válhatott. Így a hagyományos japán kultúra csodálata mellett a modern Japán fejlődése is kiemelt témává vált (a fejlettség más keleti országot nem jellemzett hasonló mértékben). A magyarországi híradásokban, különösen a *Turán* folyóiratban, többségbe került a modern japán nemzetállam fejlődésének méltatása, amely ugyanakkor erőteljesen védi hagyományos kultúráját és szellemiségét, és ebben egyértelműen példát mutat más keleti országoknak és népeknek is. (Talán az Oszmán Birodalom bukásával nemzetállammá lett, az 1920-as évektől öles lépésekkel modernizálódó Törökország lehetett még hasonló hivatkozási pont a közvéleményre is hatással lévő, politikai indíttatású véleményalkotásokban.)

A Japánról mint a „legfejlettebb” keleti országról alkotott kép meghatározó maradt később is. Az 1950-es évektől kezdődő impozáns japán gazdasági fejlődés a világháborús Japán nagyon rossz megítélését újra pozitívrá változtatta. A gyors japán fejlődésre (ismét) rácsodálkozó Nyugat a kelet-ázsiai országgal kapcsolatban (ismét) a hagyomány és modernizáció – a nyugati világ számára szinte elképzelhetetlen – együttélését hangsúlyozta, és megint a japánok „különlegességét” emelte ki. Ebben a nézetrendszerben az 1949-ben kommunistává vált Kína nem jelenhetett meg, nem tűnhetett fel tradicionálisnak-vonzónak, és csakis a szocialista világban látszódnak modernnek. Az 1960-as évek Kínája egy ideig ugyan mintát jelentett az új baloldal egyik szárnyának, de ez nem vált olyan széles körben elterjedt és vonzó imázssá, mint a rendkívül modern, de eközben sajátos kultúráját is megőrző Japán idealizált képe (melynek példáját aztán követték a „kis tigrisek”, majd Délkelet-Ázsia és Kelet-Ázsia további népei).

Japán 1945 utáni lenyűgöző gazdasági sikereinek hullámán nagy erőfeszítéseket tett *soft power*-ének növelésére a világban, amelynek globális hatása kétségtelen. A hagyományos és modern japán kultúra elemei – divat, zene, történelem és filozófia, harcművészetek, popkultúra, trendek, dizájn, manga és anime, modern elektronikus eszközök és kommunikációs formák, gasztronómia – mindinkább megjelentek a nyugati kultúrában, divatot teremtenek, követőkre találnak. Az egykor elszigetelt és egzotikusnak tartott civilizáció a ma nemzedékei számára már a mindennapok része – és ezt a példát is igyekszik követni Kelet-Ázsia több népe. A 20. század második felének magyarországi Kelet-Ázsia-képét már elsősorban ezek a globális trendek határozták meg.

Hopp Ferenc villájának kertjében. Forrás: Hopp Ferenc © Szépművészeti Múzeum

■Kapcsolódó fejezetek

[1869 Elindul az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció](#)

[1896 Az Ezredéves Kiállítás](#)

[1896 Bíró Lajos kutatóútra indul Új-Guineába](#)

[1916 A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megnyitása](#)

[1936 A magyar jezsuiták önálló missziót kapnak Kínában](#)

[1967 Maoista ifjúsági szervezkedés Budapesten](#)

■ Irodalom

Cseh Éva – Gáspár Annamária – Umemura Yuko (szerk.): *Ukijoe. Az elillanó világ képei*. Budapest, 2010.

Dénes Mirjam – Fajcsák Györgyi – Piotr Szałowski – Toshio Watanabe (szerk.): *Japonizmus az Osztrák–Magyar Monarchiában*. (E-könyv). Budapest, 2021.

Dénes Mirjam – Gellér Katalin: *Japonizmus a magyar művészetben*. Budapest, 2017.

Fajcsák Györgyi (szerk.): *Ázsia művészete. A százéves Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményei*. Budapest, 2009.

Fajcsák Györgyi: *Kínai műgyűjtés Magyarországon a 19. század elejétől 1945-ig*. Budapest, 2009.

Farkas Ildikó – Szerdahelyi István – Umemura Yuko – Wintermantel Péter (szerk.): *Tanulmányok a magyar–japán kapcsolatok történetéből*. Budapest, 2009.

Wintermantel Péter: *Nippon-babona. A magyar–japán kapcsolatok története*. Budapest, 2016.

Farkas Mária Ildikó

1919

Megjelenik a *Magyar Divatipar*

A párizsi divat Magyarországon

A női divat megalkotása az évszázados luxusipari központban, Párizsban a 19. század második felében jelentősen átalakult. Ennek okai egyrészt a nagy francia forradalom által hozott társadalmi változások, másrészt az iparosodás és a technika fejlődése voltak. A ruhák létrehozásához használt alapanyag-, kellék- és kiegészítő-választék jelentősen kibővült, így a tervezés felértékelődött: a folyamat a szabómester és a megrendelő közös tevékenysége helyett egyre inkább az alkotó kezében összpontosult. Erre azért is volt szükség, mert a divatkövetők köre kibővült a középosztállyal, és míg a nemességnek évszázadokon át kifejezett célja – és képessége is – volt a divat irányítása, addig a polgárság igényelte az iránymutatást.

A divatinformációk terjesztésének elsődleges eszközei a vevőknek rendezett, zárt körű divatbemutatók lettek, amelyeket évente kétszer, februárban és augusztusban tartottak. A divatsajtóban viszont a 19. század során az előkelő párizsi cégek – megrendelőik érdekében – alig, vagy csak késve publikálták az új modelleket. A bevétel növelése érdekében viszont kialakult a nemzetközi értékesítés rendszere: az ötletekért rendszeresen Párizsba érkező külföldi szalonvezetőknek is bemutatták a kollekciókat, majd eladták az általuk kiválasztott mintadarabokat. A bemutatók időpontjait 1868-tól az angol származású szabókirály, az *haute couture* atyjának tekintett Charles Frederick Worth által alapított szakmai kamara, a *Chambre Syndicale* szervezte, amely közreműködött az új modellek szerzői jogi védelmében és a textilipar képviselőivel való egyeztetésben is. A sok különféle ruha elkészítéséhez, a rendelések gyors teljesítéséhez megosztották a munkafolyamatokat a szalonokban, egy-egy feladatra betanított munkások (munkásnők) százait alkalmazták – így tett például a világhírű parfümöt 1921-ben megalkotó Gabrielle „Coco” Chanel is, aki többekhez hasonlóan kalapok készítésével kezdte kivételes karrierjét. Az új

ötleteket, minták és díszítések terveit eközben szabadúszó művészek, divatrajzolók szállították folyamatosan.

A nagyvárosok nyilvánossága révén az előkelő személyek által viselt ruhák másolása azonnal megindult, de az alacsonyabb rétegek divatkövetésének útjában ott állt a fűzött felsőtest, a szoknyák hosszúsága és az egész női öltözék bonyolultsága, valamint a divat gyors változtatása. Mindeközben a férfiviselet a 19. század elején egyszerűsödött, a fekete vagy más sötét gyapjuszövet felsőruházat és a fehér ing lett az általános, ami egyúttal azt is jelezte, hogy a férfiak feladatai komolyabbak, mint hogy idejüket az öltözködésre pazarolják. Az európai társadalom elitjének érdekét szolgálták a szigorú és pontos, de íratlan öltözködési előírások is, melyek napszakonként, illetve alkalmanként meghatározták, milyen ruha és kiegészítő viselete az elvárt, ami a nők esetében akár napi többórnyi átöltözéssel töltött időt is jelenthetett. Ez csak akkor mérséklődött, amikor a 20. század elején az életmód változása – a nők tanulása és szélesebb körű munkába állása, az utazás és a sportok elterjedése – magával hozta az öltözék kényelmesebbé válását is. E folyamat szükségszerűen továbbgyorsult az első világháború éveiben.

A dualizmus korszakában, főleg 1900-ig, a legmódosabb magyarországi vásárlók elsődleges célpontja Bécs volt, így az ottani szalonok lefölözték a pestiek potenciális vevőinek legjavát. A gyorsan fejlődő Budapest divatszalonjai igyekeztek felzárkózni Bécshez. Miután 1872-ben végleg megszűntek a céhek, a férfi és női szabók tevékenységét – minden egyéb ipari szakma gyakorlóival együtt – az iparúzésről szóló 1884. évi XVII. törvénycikk szabályozta. E törvénycikk következtében az iparosok kötelezően területi alapon szerveződő ipartestületekbe tömörültek, amelyek a tisztesség és szakszerűség biztosítása érdekében felügyelték képzésüket, engedélyezték munkavégzésüket és ellenőrizték tevékenységüket. A látványos ruhákat felvonultató millenniumi ünnepségek után 1897-ben Stoll Nándornak, a Szabók Ipartestülete alelnökének kezdeményezésére a női szabók a férfiszabókétól elkülönülő szakosztályt alakítottak. Következő lépésként 1900-ban szintén ő megalakította a Nőiszabó Iparosok Körét, ami 1905-től a Koronaherceg (ma Petőfi Sándor) utcában működött. Ugyanez lett az 1903-ban önállósult Budapesti Női- és Leányruha-készítő Ipartestület székhelye is. Első elnöke a kezdeményező, Stoll Nándor lett, akit 1909-ben Girardi József, őt pedig 1910-ben Holzer Sándor váltott.

Az első világháború, majd a Monarchia megszűnése és a trianoni döntés okozta területcsökkenés egyrészt szűkítette a megrendelők körét, másrészt nagyobb önállóságra készítette a pesti női szabókat, akik a tízes évekre egyébként is a bécsiek komoly vetélytársaivá nőttek ki magukat. Már a 20. század elejére gyakorlattá vált, hogy a legelegánsabb pesti szalonok vezetői is szezonról szezonra ellátogattak Párizsba, hogy onnan informálódjanak az új vonalokról, valamint mintadarabokat vásároljanak, amelyek alapján méretre készítettek egyedi ruhákat saját vevőik számára.

1918-ban a nagy pesti szalonok Holzer Sándor vezetésével létrehozta egy másik érdekképviseleti szervet, a Nőiruhakészítők Országos Szövetségét, amelyben a tagság (az ipartestülettel szemben) nem volt kötelező, ellenben hatékonyan tudta képviselni a női szabók érdekeit mind a kormányzat, mind az alkalmazottak felé. Legyen szó akár a húszas évek elején a párizsi utakhoz szükséges valuta hiányáról, adóemelésről vagy egyéb terhekről, akár később, a harmincas években a gazdasági világválság szabókat sújtó hatásainak mérsékléséről, a szövetség minden esetben erélyesen fellépett.

A Nőiruhakészítők Országos Szövetsége adta ki 1919 és 1938 között a *Magyar Divatipar* című folyóiratot is, amelyben eleinte kéthetente, később többnyire havonta tájékoztatta a szakma képviselőit az aktualitásokról. A *Magyar Divatipar* nem divatlapként töltött be jelentős szerepet, hanem a ruhaipari szakma fórumaként szolgált. A folyóiratnak voltak állandó, valamint időszakonként jelentkező rovatai. Az első oldalon általában a szabók életét kiemelten érintő, többnyire gazdasági témával foglalkozó vezércikk, nagyobb összefoglaló elemzés, a közgyűlések után pedig beszámoló szerepelt. A párizsi, amerikai vagy bécsi utazásokról és az ott látott divatról a Tárca rovat közölt személyes hangvételi beszámolókat. A lap leírásai kétségtelenül első kézből származtak, a ruhák és divatvonalak ismertetései pedig szakmai szempontból pontosak, szabatosak voltak. Időnként – különösen a bonyolultabb összeállítású női ruhák divatja idején, a harmincas években – szabászati rovat is bővítette az iparosok ismereteit.

A szövetség és az ipartestület is rendezett időnként közös párizsi utazásokat, előbbi pedig néhány látványos divatrevüt is, hogy a közönség is első kézből juthasson a legújabb információkhoz, illetve hogy nőjön a vásárlókedve. Ezek a revük azonban – hasonlóan a párizsi bemutatókhoz – nem voltak teljesen nyilvánosak: csak a szalonok megbízható megrendelői vehettek jegyeket rájuk, nehogy a Párizsból nehezen beszerzett, így féltve

őrzött új modellek hirtelen túl széles körben ismertté váljanak. Különösen tartottak a mesterek az ipartestületi tagság nélkül dolgozó, így adó- és egyéb terheket sem viselő olcsó házivarrónők másoló tevékenységétől. A szórakoztató számokkal tarkított divatrevük egyébként Amerikában voltak igazán gyakoriak, ott viszont épp az volt az ezeket rendező áruházak célja, hogy olcsó jegy ellenében minél többen lássák divatos, tömeggyártásban készült ruháikat.

Alapanyagból folyamatosan, de különösen az első világháború után behozatalra szorult az ország, szabó iparosból ugyanakkor „túlkínálat” volt. A magyar szabók feltétlenül illeszkedni próbáltak a párizsi divat terjesztési rendszerébe, Párizs utánzása azonban az ország helyzetéből fakadóan lehetetlennek bizonyult. A pestiek követték ugyan a divatvonalakat és tartották a kapcsolatot azokkal a párizsi cégekkel, melyeknek a modelljeit meg tudták fizetni, de a legelső vonalat biztosan nem tudták, esetenként nem is akarták beszerezni. A Párizsban vásárló nők ugyanis részben az újdonságdömping miatt, de azért is, mert egyszerűen megengedhették maguknak, szezononként új ruhákat rendeltek. Ezért inkább az izgalmas, feltűnő darabokat választották, és nem azt nézték, hogy egy túl bonyolultan szabott ruha nem lesz átalakítható a következő szezon új divatja szerint.

A magyar nők ezzel szemben, nyilván kényszerűségből, inkább olyan ruhákat választottak, melyek hosszabb ideig megfeleltek, esetleg volt remény később az átszabásukra is. Ugyanez volt jellemző az alapanyagokra is: a túlzottan különleges szín vagy minta árulkodott arról a szezonról, mikor divatba jött, így akár egy évvel később is már kirívóan divatjamúltnak tűnhetett. Ezért a magyar megrendelők, és az ő érdekükben járó magyar szabók Párizsban inkább a visszafogott darabokat keresték, melyeket ugyanakkor jobb minőségben, „nehezebben” varrtak meg és dolgoztak ki, hogy valóban tovább tartsanak.

Ez nem a pesti ízlés különbözőségét támasztja tehát alá, inkább a magyar vásárlóerő korlátozottságát, a társadalom tagjainak nehezebb anyagi helyzetét és ebből következő takarékosabb szemléletét jelzi. A magyar szabók célja elsősorban nem saját modellek tervezése volt, hanem a kint látottak összegzése: a megvásárolt és megjegyzett, sebtében vázolt modellekből egy saját kollekciónak összeállítása, majd vevőik minél jobb kiszolgálása, a nekik leginkább megfelelő ruhák ajánlása, és azok tökéletes, lehetőleg még az alkati hibákat is kiküszöbölő elkészítése.

Párizs 1940-es német megszállása blokkolta a francia divatipart, hiszen anyagkorlátozásokat vezettek be, több divatcég pedig inkább – ideiglenesen vagy véglegesen – a bezárás mellett döntött, így jóval kevesebb modell született. Magyarország 1941-es hadba lépése után az információáramlás is nehézségekbe ütközött, ugyanakkor, mivel Budapest azon kevés európai nagyváros közé tartozott, ahol még évekig nem voltak harcok, igény mutatkozott új, divatos ruhákra. A tervezésbe a budapesti szabók ekkor, szükségszerűségből kapcsolódtak be, hiszen új modellekért már nem lehetett Párizsba utazni, Bécs pedig nem volt elég innovatív (amihez hozzájárult az Anschluss hatása is 1938-tól).

A hazai divattervezés megerősödésének folyamata ugyanakkor már korábban, az 1929-es nagy gazdasági válság után megkezdődött, amikor sok szabónak – még olyanoknak is, akik korábban a mérvadók közé tartoztak, mint például a Holzer cég – nehézséget okozott a párizsi modellbeszerzés, így valamelyest törekedni kezdtek az önállósodásra. Ebben segített, hogy a harmincas években a divatlapokban a rajzok helyett már a fotók domináltak, amikről sokkal több részlet volt leolvasható, valamint beindult a hangosfilmgyártás is. Emellett az 1929-ben meghirdetett Goldberger ruhatervező pályázat és az 1933-tól szintén több éven át rendezett magyaros pályázatok is kedveztek a művészi színvonalú hazai tervezésnek.

A második világháború és következményei súlyos cezúrát jelentettek: a szabó iparosok közül sokan odavesztek, majd megkezdődött a szalonok államosítása, és helyettük tömegtermelő konfekcióüzemek felállítása. Az Amerikai Egyesült Államok a nagy tömegek felöltöztetésének és a profit maximalizálásának szándékával már a 20. század elején rálépett a nagyszámú elektromos géppel felszerelt, konfekciót termelő ruhagyárak kiépítésének útjára. Ez Magyarországon végül mintegy 50 évvel később, teljesen más gazdasági-társadalmi helyzetben és más politikai indokkal következett be.

A legfrissebb párizsi divat egy magyar divatlapban. *Színházi Élet*, 1935. január 6. 101.

■ Kapcsolódó fejezetek

[1879 Hugonnai Vilma orvosi diplomát szerez Zürichben](#)

[1926 Megnyílik a Corvin Áruház](#)

■ Irodalom

F. Dózsa Katalin: *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. Budapest, 2014.

F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Simonovics Ildikó – Szűcs Péter: *A magyar divat 1116 éve*. Budapest, 2012.

F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Szentesi Réka (szerk.): *Divat, kultúra, történelem*.
Budapest, 2018.

F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Vér Eszter Virág (szerk.): *Divat, egyén, társadalom*.
Budapest, 2016.

Simonovics Ildikó: *Rotschild Klára. A vörös divatdiktátor*. Budapest, 2019.

Szatmári Judit Anna

1920

A numerus clausus-törvény elfogadása

Az antiszemitizmus transznacionális mozgalma és intézményesítésének kezdetei

Az egyetemek világa központi szerepet játszott a zsidók és minden vallási és etnikai kisebbség társadalomba való befogadásában és kirekesztésében is. A világ nagy részén egészen a 19. század második feléig magától értetődőnek számított, hogy az egyetemek lényegében csak az elit fiait oktatják. A törvény előtti egyenlőség eszméjének terjedésével azonban ez egyre visszasább lett, bár e gyakorlatban csak nagyon lassan bővült azoknak a köre, akiknek kirekesztése már nem számított „természetesnek”.¹

A vallási kisebbségek emancipálása (nemcsak a zsidóké, hanem katolikus országokban a protestánsok törvény előtti egyenlősége, illetve protestáns országokban a katolikusoké) sok évtizeddel megelőzte a női emancipációt. A 19. században Európa nagy részén már elfogadhatatlan volt kimondottan vallása vagy nemzetisége miatt visszautasítani egy egyetemre jelentkező diákot, ugyanakkor természetesnek számított az a gyakorlat, hogy nőket egyetemre nem vettek fel: a nők felsőoktatásban való részvétele forradalmi gondolatnak számított (általában a bölcsész- és orvosi karok kapui nyíltak meg előttük a legkorábban). Igaz, hogy kevés középiskola oktatott lányokat is, így egy lány eleve sokkal nehezebben jutott el már az érettségiig is.

A kormányok a 20. század második feléig nemigen foglalkoztak azzal, hogy kiegyenlítsék a társadalmi hátrányokat (például szegénység, lakóhely iskolától való távolsága), amelyek miatt a társadalom nagy részének nem volt esélye érettségizni és egyetemre járni. A felsőoktatás a modernizáció előrehaladtával egyre fontosabbá vált, de a társadalmi mobilitás oktatás általi elősegítése nem számított az állam feladatának, ezzel szemben az első világháború után viszont számos országban határozottan állami feladatnak tekintették, hogy a domináns nemzet dominanciájának megteremtésére vagy növelésére használja az oktatást.

Magyarországon ennek következtében került napirendre az egyszer már emancipált kisebbségek kirekesztése, és nemcsak a nemzetiségi kisebbségeké, hanem az asszimilált zsidóké is, akiket az antiszemitizmus első világháború alatti elterjedése nyomán egyre többen egy idegen nemzetiség, sőt „faj” tagjainak fogtak fel. A tömeges háborús áldozatok és súlyos nélkülözések közepette ugyanis a zsidóellenes összeesküvés-elméletek további népszerűsége tettek szert. Az ilyesfajta „magyarázatokra” való fogadókészséget csak tovább növelte egyes országokban, így Magyarországon is, hogy az állami alkalmazásban álló, jellemzően nem zsidó származású középosztály tagjai a háborús évek során kiváltképp elszegényedtek.

Korábban minden országban fontos lépése volt a zsidók emancipációjának, hogy megnyíltak előttük az egyetemek kapui, a zsidó családok körében pedig elterjedt gyakorlat lett, hogy gyermekeik taníttatásával igyekezzenek biztosítani a következő nemzedék társadalmi előremenetelét. Ezt részben a tanulás zsidó hagyományban betöltött központi szerepe magyarázza, de legfőképpen az a történeti kontextus, amelyben az emancipáció megtörtént (erre Magyarországon jogi értelemben 1867-ben került sor). Bizonyos egyetemi karok korábban is felvettek zsidó jelentkezőket, ám az emancipációs törvény ennek megtagadását jogtalanná tette. Habár a törvény előtti egyenlőség elvileg mindenféle pályát megnyitott a zsidók előtt, a gyakorlatban nem minden szakma fogadta el őket egyforma mértékben. Míg a közigazgatás alapvetően a nemesi származású ún. „történelmi középosztály” felségterülete maradt, a szabad foglalkozású értelmiségi pályákon (orvos, mérnök, jogász) elmagyarosodott zsidó szakemberek is jelentős számban érvényesülni tudtak.

Fontos megemlíteni a zsidó „túliskolázás” fogalmát (bár egyes kutatók kifejezetten problematikusnak tartják használatát), amely arra utal, hogy a zsidó családok a más felekezetű, de azonos szocio-ökonómiai réteghez tartozó családokhoz képest átlagosan több erőforrást (pénzt, tervezést, szülői nyomást) fordítottak gyermekeik iskoláztatására. Ennek következtében zsidó tanulók a közép- és a felsőoktatásban teljes népességbeli arányuknál feltűnően magasabb arányban vettek részt (1911–1912-ben például a magyarországi egyetemi hallgatóság 37,4%-a, a teljes népességnek viszont csak 5%-a volt zsidó felekezetű). Történelmi okokból a magyarországi zsidóság nagyobb része élt nagyvárosban, mint más felekezeteké, ezért eleve nagyobb részük fért hozzá a közép- és felsőfokú

oktatási intézményekhez. A túlliskolázás kérdésének vizsgálatakor tehát nem elég a zsidó kulturális hagyományokra hivatkozni, hanem számos szociológiai faktort is figyelembe kell venni.

Annyi mindenesetre világos, hogy az oktatás a zsidók számára fontos beilleszkedési stratégia volt, és ettől nem teljesen függetleníthető módon az antiszemita számára is központi kérdéssé vált a zsidók felsőoktatásának korlátozása. Ez azóta így volt, hogy az 1880-as években megjelent a modern zsidógyűlölő eszme, a régebbi, vallási alapú antijudaizmussal szemben kifejezetten faji alapú antiszemitizmus, és az erre az eszmére épülő nemzetközi mozgalom. 1882-ben került sor Drezdában az első nemzetközi zsidóellenes kongresszusra, amelyen a magyarországi antiszemita mozgalom vezére, Istóczy Győző is részt vett, akárcsak a tiszaezlári vérvád megfogalmazására, melyet súlyos zsidóellenes mobilizáció és atrocitások követtek Magyarországon. A zsidóellenes mozgalom népszerűsége az első világháború alatt Közép- és Kelet-Európa-szerte nagyot nőtt, ennek következtében az egyetemi világot a két világháború között már számos országban antiszemita légkör uralta. Elsősorban Magyarországon, Lengyelországban és Romániában vált megszokottá a felvett zsidó hallgatók számának kvótával való korlátozása (az utóbbi két országban nem hivatalos kvóták voltak), a zsidó(nak vélt) hallgatók megverése (elsősorban tanévkezdéskor és húsvét környékén), „zsidómentes” napok szervezése a kampuszokon, Lengyelországban a zsidó hallgatók gettópadokba történő szegregálása is.

Magyarország kitüntetett és hírhedt helyet foglal el ebben a történetben, mivel az egyetemi antiszemitizmust egyedül itt szentesítette az állam törvényhozással, a numerus claususként ismert 1920. évi XXV. törvénycikkkel. Ez egyben a 20. századi Európa első újonnan bevezetett zsidótörvénye volt, amely majdnem másfél évtizeddel megelőzte a hitleri Németország első zsidóellenes intézkedéseit. A latin numerus clausus kifejezés szó szerint „zárt számot” jelent (a mai német felsőoktatási rendszerben is használatos). A szóban forgó törvény azért kapta ezt a nevet, mert míg korábban az érettségi a fiúkat automatikusan jogosította egyetemi beiratkozásra (érettségizett lányok csak bizonyos karokra iratkozhattak be és ott is további követelményeket támaszthattak feléjük), addig ez a törvény lefektette, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter határozza meg, hogy melyik kar hány hallgatót vehet fel. Ez elvileg antiszemita szándék nélkül is lehetséges lett volna.

Magyarországon éppen egy zsidó ügyvéd, Pollák Illés vetette fel 1901-ben az ötletet, hogy szabályozni kellene a jogi karra beiratkozók számát, mert már eleve túl sok jogász végzett ahhoz képest, ahányan állást tudnak találni. Azonban – ahogy egy másik zsidó ügyvéd és politikus, Vázsonyi Vilmos, rámutatott – Magyarországon a szabad foglalkozású pályák a zsidó emancipáció óta telítődtek, ezért a zárt szám ajánlása hosszabb távon összefüggött a zsidók felsőoktatásának korlátozásával. Ezen összefonódásra Közép- és Kelet-Európában számos további példa akadt: a szintén numerus claususként ismert 1887-es orosz birodalmi szabályozás (ami nemcsak az egyetemekre, hanem a középiskolákba felvehető diákok számát is limitálta) gyakorlati eredménye szintén zsidókvóta lett.

A magyar numerus clausus-törvény a magát az 1918-as és az 1919-es forradalmakkal szemben meghatározó új rendszer, a „keresztény kurzus” első törvényei közé tartozik. Az egyetemek átmeneti jellegű túltelítettsége valóban komoly probléma volt, mert számos férfi a háború miatt kénytelen volt abbahagyni tanulmányait és azokat csak a háború után folytatta, így a háború és a forradalmi évek után több évfolyam torlódott fel. Ráadásul az ország területének kétharmadát elcsatolta a trianoni szerződés, és az elcsatolt területekről érkező több százezernyi áttelepülő között számos egyetemista is volt. Mindennek tetejébe a négy magyar tudományegyetem közül kettő elvesztett területen volt található (Kolozsvárott és Pozsonyban, melyek fokozatosan költöztek át Budapesten keresztül Szegedre, illetve Pécsre). 1920 nyarán tehát úgy nézett ki a helyzet, hogy többen járnak kevesebb egyetemre, mint a háború előtt, és egy harmadára zsugorodott ország munkaerőpiacán kell majd versengeniük egymással. Minthogy a háború és a Tanácsköztársaság, valamint a „judeokommunizmus” mítosza nyomán az antiszemitizmus immár a politikai fősodor része lett, az egyetemek túltelítettségét a törvényhozó hatalom antiszemita eszközzel próbálta meg orvosolni.

A történetben ugyanakkor fontos szerepet játszott a nőgyűlölet is. Sőt a női kvóta vagy a nők kizárása az egyetemekről hamarabb merült fel, mint a zsidóké. Az első világháború alatt sok fronton lévő férfi hallgató helyét nők vették át a bölcsész-, orvos- és gyógyszerészképzéseken; egyes férfiak szemében „női térfoglalás” ment végbe. Mivel a zsidó túliskolázás jelensége még inkább jellemző volt a nők, mint a férfiak körében, az érettségizett és így az egyetemre járó nők között még nagyobb arányban voltak zsidók, mint az érettségizett és egyetemista férfiak körében. Így az

antiszemita kortársak szemében a „női térfoglalás” is „zsidó térfoglalásként” tűnt fel. Értelmiségi nőknek végül sikerült kilobbizniuk, hogy a numerus clausus-törvény női kvótát ne vezessen be. Az, hogy a törvény a karokra bízta, hogy felvesznek-e női jelentkezőket, azonban nagy visszalépést jelentett ahhoz képest, hogy a Károlyi-kormány 1918-ban megtiltotta nekik a nemi diszkriminációt.

Az 1920. évi XXV. törvénycikk értelmében a hallgatók kiválasztásánál „figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát”. A magyar törvényhozás zsidó népfajt vagy nemzetiséget korábban nem ismert, csak zsidó felekezetet. Ám a törvény végrehajtási utasítása a népfajok és nemzetiségek között mégis felsorolta a lakosság 6%-át kitevő izraelita felekezetet. Így hoztak létre az egyetemi felvételik során zsidókvótát, ugyanis a törvény értelmében minden karon a felvett maximális hallgatói létszám legfeljebb 6%-át tehették ki „a zsidó nemzetiségűek”.

A törvény nyitva hagyta a kérdést, hogy a keresztény vallású zsidó származású jelentkezőket fel lehet-e venni a kvótán felül, így e kérdés eldöntése az egyes karokon múlt. Ám amikor az 1920-as évek során a pécsi és a szegedi egyetem (mivel a háború utáni túltelítettség elmúltával diákhiánnyal néztek szembe) úgy vett fel kikeresztelkedett zsidókat hallgatónak, hogy nem tekintette őket a kvótába tartozónak, az rendszerint felháborodást és mozgósítást váltott ki az antiszemita diákszervezetekből és e gyakorlatot a minisztérium is rossz szemmel nézte.

A numerus clausus egyúttal az ellenforradalmi rendszer egyfajta politikai szándéknyilatkozata is volt. A végrehajtási utasítás gyakorlatilag egy tollvonással „népfajjává” konvertálta az izraelita felekezetet. Bár a zsidó felekezetűek többsége magát magyar nemzetiségűnek vallotta, e felekezet tagjait a numerus clausus-törvény megkérdésük nélkül kizárta az etnikailag újradefiniált magyar nemzetből. Nem beszélve arról, hogy a zsidó felekezetből ki lehetett lépni kikeresztelkedéssel, de a zsidó „népfajból” sehogyan sem.

Annak ellenére, hogy az egyetemi antiszemita diszkrimináció a korszakban egyáltalán nem számított magyar sajátosságnak, hanem transznacionális jelenség volt (Közép-Európán kívül három nagy presztízsű amerikai magánegyetem – a Harvard, a Yale és a Princetoni – is a zsidókat hátrányosan érintő módon változtatta meg felvételi rendszerét), nagy

jelentősége van annak a ténynek, hogy Magyarországon törvény kötelezte az egyetemeket a zsidók diszkriminálására. Ezt a magyar törvényt ugyanis az antiszemita régiószerte üdvözölték, és példaként hivatkoztak rá, hiszen azt mutatta, hogy a zsidók emancipációja visszafordítható.

A korszak legnagyobb, egyúttal radikális antiszemita diákszervezetének toborzó plakátja 1934-ből. Nádas József alkotása. Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár. Hungart © 2022

■Kapcsolódó fejezetek

[1879 Hugonnai Vilma orvosi diplomát szerez Zürichben](#)
[1911 A Társadalomtudományi Társaság vitát rendez az eugenikáról](#)
[1913 A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten](#)
[1919 Horthy Miklós belovagol a budapesti Gellért térre](#)
[1935 A Teller házaspár az Egyesült Államokba költözik](#)
[1944 A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenauba deportálják](#)
[1946 Joel Teitelbaum szatmári rabbi letelepszik New Yorkban](#)
[1986 Nobel-díjat kap John C. Polanyi](#)

■ Irodalom

- K. Farkas Claudia: *Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944.* Budapest, 2010.
- Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945).* Budapest, 1997.
- Kovács M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945.* Budapest, 2012.
- N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. A zsidó és nőhallgatók főiskolai felvételéről.* Budapest, 1988.

■ Jegyzet

- ¹ A 19. században még sok európai egyetemen természetes volt az adott ország többségi vallásához tartozó jelentkezők előnyben részesítése, a nők kizárása a legtöbb egyetemi karról. Az Egyesült Államokban egészen az 1960-as évekig kizárták az afroamerikaiakat az egyetemek nagy részéről.

Kelemen Ágnes Katalin

1924

Magyar önsegélyező szervezet alakul Sanghajban

A kínai magyar diaszpóra kialakulása az első világháború után

Bokor Ervinnek nem „Galícia közepébe” lett a sírja”.¹ A Nagy Háború első évében a Kárpátokban fogságba esett tartalékos tiszt viszontagságos útja az Urálon át a sűrű irkutszki tajgáig vezetett. A civilben banktisztviselő Bokor azonban szibériai barakkjában sem adta fel. 1916 telén egy bajtársával – zsebében egy gimnáziumi földrajzkönyvből kitépett térképpel – az ekkor még semleges Kína felé vették az irányt. Az álruhában utazó két magyar hadifogoly alatt zötyögő muszka marhavagon a Bajkál-tónál a transzszibériai vonal déli ágára váltott át. Az egykor Mandzsúria gyarmatosítására épített Kínai Keleti Vasút nekik a szabadulást kínálta. Alighogy elhagyták a mandzsúriai kozmopolita metropolisz, a hagymakupolás Harbin (Haerbin) lámpaködét, a két férfi egymásra nézett, majd a feltépett tolóajtón át az alattuk rohanó fehérségbe ugrott. Az amuri tigrisek és kozák portyák elől bujkáló, mandzsu falvakban és német konzulátusokon menedékre lelő szökevények az éppen még osztrák–magyar kézen lévő tiencsini (tianjini) koncesszióban pihentek meg. A háború után kiadott memoárjában Bokor hálával emlékezik meg az őket a kikötőig kísérő sanghaji (shanghai-i) magyarok, köztük a Komor család vendégszeretetről. Az orosz fogságból keleti irányba szökő páros példáját hamarosan százak követték.

Voltak azonban köztük olyanok is, akiknek Ázsia egy izgalmas katonaemléknél is többet adott. Az ifjú Hugyecz László is ez idő tájt került az Orosz Távol-Kelet egyik lágerébe. A besztercebányai születésű, magát egyszerre tótnak és magyarnak valló friss diplomás építész mit sem sejtett az előtte álló fényes karrierről, amikor 1918-ban elhatározta, hogy átszökik a kínai határon. A bolsevik forradalom nyomán világégésből polgárháborúba átcsapó orosz birodalomban raboskodó több százezer táborlakó az addiginál is nehezebb helyzetben találta magát. Az egykori osztrák–magyar bakák aligha úszhatták meg, hogy az egymással farkasszemet néző vörös és fehér oldalak egyikéhez ne csapódjanak. Hugyecz, a fehérekől kiszakadó Csehszlovák Légión kényszertoborzását elkerülendő, Harbinon át Sanghaj

felé vette az irányt. A Jangce (Yangzi) torkolatvidékén fekvő városban – akárcsak a Bokor-féle átutazóknak – Huguiecznek is a már évtizedek óta ott élő Komor család adott átmeneti szállást. A hamarosan a saját lábára álló fiatal építész a maradás mellett döntött. Tehetsége és jómódú német családból érkező feleségének kapcsolatai révén karrierje meredeken ívelt felfelé. Az 1930-as évekre saját irodát nyitott, és onnan ontotta a kelet-ázsiai metropolisz arculatát máig meghatározó épületeinek tervrajzait.

A Huguieczhez hasonló, magát önerőből felküzdő több száz közép-európainak nem volt könnyű dolga nemzeti identitásának megélésében. A távollétükben feldarabolt Szent István-i Magyar Királyság utódállamaiban nehezen találtak otthonra. Például míg a felvidéki építész a nevét a nemzetközi környezetben könnyebben olvasható, szlovákos Hudecre változtatta, valamint a helyi csehszlovák képvisellel is jó kapcsolatot ápolt, addig a Komor-féle Segélyalpnak küldött adományai révén egyszersmind a magyar diaszpóra fontos tartóoszlopává emelkedett.

A Duna menti identitást választó Renner házaspár története sokban hasonlít Hudecéhez. A jótékony nőegyletet szervező, szintén felső-magyarországi születésű Moll Terézia az 1920-as évek elején követte exhadifogoly férjét Keletre. Miközben a budapesti származású Renner Sándor sebész-nőgyógyász magánpraxisába a Komorok révén Sanghaj elitje járt, addig színésznő felesége az osztrák, cseh, magyar és szlovák műveltség kincseit terítette a kozmopolita közönségnek, és fordítva. Így például Kínában Molnár Ferenc-darabokat, magyarországi látogatásain pedig Kosztolányit is inspiráló kínai költeményeket népszerűsített. Nagyvilági életmódjuk mellett Rennerék karitatív tevékenységet is folytattak: a férfi rendszeres adományokkal és ingyen gyógykezelésekkel, a nő pedig kultúrrendezvényeinek bevételével járult hozzá az érkezésekor férjén is segítő Komor Pál segélyalapjához.

A két háború közti kínai magyar diaszpóra legkevésbé megkerülhető figurája alighanem Komor Pál. A tátrai hegymászóbajnok és sanghaji szódagyár-alapító Kregczy Tibold által az ottani magyarok „koronázatlan királyaként” aposztrofált „majdnem-konzul” üzletembert ma világszerte a kelet-ázsiai zsidó menekültek megmentőjeként tisztelik. A náci üldöztetést Kínában átvészelő közel 20 000 közép-európai emigráns pártfogójának filantróp érzékenysége magyar rászorulókat patronálásán megedzett családi örökség volt. Komor édesapja – a dualista Monarchiában rabbifiból lett kelet-ázsiai régiségkereskedő – már az 1904–1905-ös orosz–japán

háborúban is pénzadományokkal támogatta a fogoly katonákat. A még Budapesten született, de már Sanghajban felnőtt ifjú Pál először az első világháborúban segített osztrák–magyar honfitársain a táborokba postázott küldeményekkel. Apa és fia igyekezetét Ferenc Szalvátor főherceg osztrák kitüntetéssel, a Sanghajt uraló britek pedig az „ellenséges alattvalók” kiutasításával honorálták.

Az 1920-ban Kínába visszatérő Komor Pál vállalkozásainak felélesztése mellett rögtön belevetette magát az akkoriban zajló hadifogolymentésbe. A cél a békekötés után Szibériában rekedt több százezer magyar katona hazaszállítása volt. A Vöröskereszt-mentőakció során Komor több száz, hivatalos papírjait elvesztett, Kínán átutazó menekültet azonosított. Az 1920–1922-es repatriálásban játszott kulcsszerepe nyomán az újonnan kialakuló magyar diaszpóra természetes módon emelte maga fölé Komort, aki pozícióját egészen a második világháború kitöréséig megtartotta.

A két háború közti kínai magyarok magját a Komorék által gyorsan pályára állított, Hudechez és Rennerhez hasonló ambiciózus exhadifoglyok alkották. Velük ellentétben a Kínában maradást választó vagy arra kényszerülő több tucat magyar férfi többnyire orosz feleségeikkel alapított családjai hosszú távú támogatást igényeltek. A két háború között az orosz után legnagyobb, közvetlen konzuli érdekképviselet nélkül Kínában élő külföldi közösség kénytelen volt a saját lábára állni.

A kor migrációs útvonalait követve a kínai magyar diaszpórának két fő gócpontját azonosíthatjuk: északon Harbint, délen Sanghajt. A csúcspontnak számító 1930-as évek végén, a több mint száz, többnyire vidéken tevékenykedő keresztény misszionáriust leszámítva félezer regisztrált magyart is számláló kolónia nagyobbik részének Sanghaj adott otthont, de az 1920-as évek elején még a bukott cári rendszer menekültjeitől felduzzadt, zord klímájú Harbinban és vonzaskörzetében is csaknem másfél száz magyar élt.

Az 1932-es, Harbint elpusztító nagy árvíz összeterelte az addig kisvállalkozásaikból boldoguló családokat. A Harbini Magyar Egyesület tagjai kivétel nélkül egykori hadifoglyok voltak. A közösséget a katonazenészként érkezett dévai zsidó órásmester Schön Ferenchez és az 1921-es vlagyivosztoki pestisjárvány orvos hőséhez, a nagycenki Schultheisz Lászlóhoz hasonló, a jég hátán is megélő személyiségek tartották össze. Az összefogás ellenére, nagyrészt a japán térfoglalást követő

gazdasági kényszerhelyzet nyomán, az egyre olvadó közösség tagjai a déli metropolisz felé vándoroltak tovább.

Sanghajban hamarabb született meg az önsegélyezés gondolata. Az 1924-ben, Komor Pál védnökségével és a Molnár&Greiner osztrák–magyar papíripari vállalat alkalmazottainak támogatásával induló Magyar Segélyalap egyfajta szociális hálóként működött. Komor, aki az e téren végzett munkájáért soha nem vett fel fizetést, a feliratkozók adományait alkalmi és rendszeres segélyjuttatásokra osztotta szét. A büdzséből temetési, hazaszállítási, kórházi, lakbér- és beiskolázási költségek kifizetésére futotta. Az állandó pénzszükén feleségével együtt szervezett adománygyűjtő rendezvényekkel, illetve nagyvállalatoknál kilincselve igyekezett enyhíteni. Az utóbbiak jótékony hozzájárulásai a Magyar Segélyalap 1930-as évek eleji fénykorában a szervezet éves költségvetésének közel harmadát tették ki. A magyar közösség sikere volt, hogy egy évtized múltán a volt hadifogoly adakozók részesedése már elérte a 15%-ot, bár a bevétel közel felét továbbra is a nem exhadifogoly tagok adták össze.

Az egykori rab katonák mellé a Trianonban összezsugorított gazdaságban és az (ellen)forradalmaktól megtépzott társadalomban helyüket nem találó üzletemberek és diplomások érkeztek. A segélyezésben aktív Molnár&Greiner cég új munkatársai mellett orvosok és mérnökök próbáltak szerencsét a háború után felvirágzó kelet-ázsiai metropoliszban.

A második világháború után New Yorkban hírnevet szerző bőrgyógyász professzor, Reisz Frigyes is így került Sanghajba. Akárcsak exhadifogoly kollégája, Renner Sándor – akivel ingyen kezelték a Magyar Segélyalap által felkarolt szegény magyarokat –, úgy eleinte a burgenlandi születésű Reisz sem dolgozhatott Sanghaj kórházaiban. A britek dominálta gyarmati rendszerben az egykori ellenséges hatalmak alattvalóinak diplomáját közvetlen konzuli képviselő híján nem ismerték el. Komor és a magyar érdekeket védő holland konzul áldozatos munkája kellett ahhoz, hogy 1925-ben végre akkreditálják a magyar orvosok végzettségét. Az 1938 után Sanghajba özönlő több ezer közép-európai zsidó menekült egészségügyi ellátását megszervező Reisz és társai csak így válhattak szolgálatára választott otthonuknak.

A kínai magyaroknak nem „Ázsia közepébe” lett a sírjuk, többségük azonban a „külföldi imperialistákat” kiutasító Mao Ce-tung (Mao Zedong) hatalomátvételéig második hazájában maradt. A közösségi rangidős Komor konzulságát a magyar külpolitika érdektelensége miatt soha nem ismerte el a

Kuomintang (Guomindang) nemzeti kormány. Sőt a zsidók jogkorlátozásának éveiben szégyenszemre még magyar állampolgársága is megkérdőjeleződött. Hudecből viszont, akinek Prága és Budapest közötti lavírozását sok helyi nem nézte jó szemmel, a japán megszállás alatt élő sanghaji magyarok első tiszteletbeli konzulja lett. A második világháború éveiben megszűnt Magyar Segélyalap öröksége egyrészt a sanghaji zsidó emigránsokat segélyező Komor Bizottságban (*International Committee*), másrészt a Hudec vezette Sanghaji Magyar Egyesületben élt tovább.

Komor, Hudec, Reisz, Rennerék, a harbiniak és megannyi társuk az 1949-es hatalomátvétellel betetőzött kommunista előrenyomulás előtt szinte kivétel nélkül angolszász országokban találtak végső menedékre. A dualizmuskori kereskedőkből, első világháborús hadifoglyokból, két háború közötti kivándorlókból és zsidó menekültekből kaleidoszkópként összeállt kínai magyar diaszpóra pár évtizedes története szemléletes epizódja a 20. századi globális magyar történelemnek. Kicsiny kolóniájukban egyszerre bukkannak fel a hátrahagyott otthon törésvonalai, a letűnt korok emigrációban konzervált értékei és az új kihívásokra adott válaszok. A kényszer szülte, átmeneti közösség tagjai ugyan menedékre leltek közép-európai otthonuk vérzivataros eseményei előtt, mégis helyt kellett állniuk Kelet-Ázsia polgárháborúi és a gyarmati rendszer alkonyán végbemenő, földcsuszamlásszerű változások közepette.

A Harbini Magyar Egyesület által szervezett magyar nyelvtanfolyam résztvevői 1943-ban. *Keletázsiai Magyarság*, 1943. február 5. 8.

■ Kapcsolódó fejezetek

[1901 Ausztria–Magyarország koncessziót szerez a kínai Tiencsinben](#)

[1914 Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitör a Nagy Háború](#)

[1936 A magyar jezsuiták önálló missziót kapnak Kínában](#)

■ Irodalom

Csejdy Júlia – Luca Poncellini: *Hudec László*. Budapest, 2010.

Kiss Sándor: *Japán vonzásában. Magyarok, akik szerették Japánt*. Budapest, 2017.

Mervay Mátyás: Austro-Hungarian Refugee Soldiers in China. *Journal of Modern Chinese History* 12. évf., 1. sz. (2018) 45–62.

Mervay Mátyás: *Komor Pál zászlaja. A cserben hagyott hazafi, a rászoruló sanghaji magyarok és zsidó menekültek megmentője.* 2020. július 14. <https://ujkor.hu/content/komor-pal-zaszloalja-a-sanghaji-magyar-hazafi-zsido-menekultek-megmentoje-es-a-kinai-magyar-kolonia-partfogója>
Vámos Péter: Távoli menedék. Közép- és kelet-európai zsidó menekültek Sanghajban a második világháború idején. *Világtörténet* 27. évf., ősz-tél (2005) 72–85.

■ Jegyzet

1 Részlet a *Kimegyek a doberdói harctérre* című első világháborús katonadalból. (*Száz magyar katonadal. Bartók Béla és Kodály Zoltán kiadatlan gyűjteménye, 1918. Dokumentumok és történeti háttér.* S. a. r. Szalay Olga. Budapest, 2010. 168.)

Mervay Mátyás

1924

Teleki Pál a Moszul-kérdést eldöntő bizottságban

Magyar hozzájárulás a birodalmi rend és a nemzeti önrendelkezés elvének találkozásához a Közel-Keleten

Az egykori Oszmán Birodalom moszuli vilajetjének jövője már az első világháború idején izgatta a nagyhatalmakat: a Közel-Kelet sorsát rendezni kívánó, 1916-os Sykes–Picot–Szazonov-egyezmény a szövetségesek (az antant) győzelme esetére a szóban forgó területet három nagyhatalom, Franciaország, Nagy-Britannia és Oroszország között készült felosztani; Moszul városa például francia befolyás alá jutott volna. Az oroszországi bolsevik hatalomátvétel után a titkos szerződés nyilvánosságra került, és nemcsak az arab világban okozott nagy felzúdulást (a nagyhatalmak korábban függetlenséget ígértek az Oszmán Birodalom ellen felkelő araboknak), hanem kézzelfoghatóan megtestesítette azt a fajta titkos diplomáciát is, amellyel a korszak meghatározó politikusai (Lenin vagy Wilson amerikai elnök) deklaratív le akartak számolni. A mintegy nyolcszáz ezer lakosú, nagyjából 80 ezer négyzetkilométer területű közigazgatási egység, székhelyével, a csaknem százezer fő lakta Moszullal egyrészt a kurd nemzeti mozgalomnak is fontos bázisa volt, másrészt a nagy nemzetközi vállalatok (így a Turkish Petroleum) azt feltételezték, hogy a régióban jelentős kőolajkincs rejlik, amelynek kiaknázása azonban ekkor még nem kezdődött meg.

1920 áprilisában, a San Remó-i konferencián a nagyhatalmak úgy döntöttek, hogy Irak a teljes függetlenség helyett átmeneti gyámság – ügynevezett népszövetségi mandátum – alá kerül, amelyet Nagy-Britanniára bíztak. Az 1920 augusztusában, az Isztambulban székelő török kormány által aláírt sèvres-i békeszerződés a moszuli vilajetet Iraknak ítélte és ezáltal közvetve brit igazgatás alá juttatta. Az új Török Köztársaságot megteremtő Musztafa Kemál és kormánya azonban nem írta alá a sèvres-i békét, és önvédelmi harcot hirdetett az Oszmán Birodalom valamikori kis-ázsiai területeiből nagy darabokat kihaló görög, brit és francia csapatok ellen.

A háború lezárultával 1923 júliusában immár a kemalista kormánnyal aláírt lausanne-i béke rendezte az új Törökország határait, a moszuli vilajet kivételével. A brit és a török fél abban állapodott meg, hogy ha egy év elteltével nem jutnak megállapodásra a terület hovatartozását illetően, akkor a Népszövetség közvetítését kérik. A megegyezés nem jött létre, így az újonnan létrehozott nemzetközi szervezetre hárult a feladat, hogy valamiféle döntésre jusson. 1924 októberében a Népszövetségi Tanács a brüsszeli ülésén meghúzott egy ideiglenes vonalat, ami elválasztotta a feleket: ez a „brüsszeli vonal” nagyjából egybeesett a vilajet északi határával, így a terület átmenetileg Iraknál maradt. Ezzel a megoldással azonban egyik érintett fél sem volt elégedett.

A kérdés veleje az volt, hogy a régió muszlim vallású, de nem török etnikumú lakosai vajon hova akarnak tartozni. Ankara nagy vehemenciával állította, hogy a lakosság többségét kitevő kurdok vagy a keleti keresztény káldeus egyház hívei Törökországhoz akarnak tartozni és ennek igazolására minden erővel a népszavazást szorgalmazta. Nagy-Britannia ezzel szemben kétségbe vonta a törökök iránti kurd lojalitást, és gazdasági, földrajzi érveket vonultatott fel a terület Irakhoz való csatolása mellett.

A kérdés eldöntésére a Népszövetség háromtagú szakértői bizottságot küldött a térségbe, amelynek tagjai közé egy Magyarországot jól ismerő amerikai közgazdász, népszövetségi hivatalnok, Royall Tyler javaslatára került be Teleki Pál, volt magyar miniszterelnök. A bizottság további tagja volt még Einar af Wirsén bukaresti (és athéni, illetve belgrádi) svéd követ, valamint Albert Paulis belga katonatiszt és gyarmati vállalkozó.

Teleki Pál jelentős múltú erdélyi arisztokrata családból származott, jogi-államtudományi (illetve szőrmentén mezőgazdasági és képzőművészeti) tanulmányokat végzett, és már egyetemi éve alatt bekapcsolódott a magyar földrajzi tudományos életbe, elsősorban Lóczy Lajos szakmai irányítása alatt. Japán felfedezésének kartográfiatörténetéről szóló munkája ráirányította a nemzetközi földrajzos társadalom figyelmét, és 1911-ben a Magyar Földrajzi Társaság főtitkárává választották.

Teleki ebben a minőségében vett részt 1912-ben az Amerikai Földrajzi Társaság jubileumi, transzkontinentális kirándulásán: innen származik ismeretsége a korszak amerikai, német, francia földrajzi tudományosságának vezető alakjaival Isaiiah Bowmantól Lucien Gallois-ig. Ebben az időszakban számos más egyesület és társaság munkájába is bekapcsolódott, így elnöke lett a magyar gazdasági és kulturális keleti expanziót propagáló, 1910-ben

alapított Turáni Társaságnak, és jelentős szerepet játszott a magyar eugenikai mozgalom intézményesülésében is. Emellett 1905-ben politikai karrierbe is kezdett: 1910-ig, majd 1916-tól újfent parlamenti képviselővé választották, 1917-ben pedig az Országos Hadigondozó Hivatal elnöke lett, ebben a minőségében pedig a rokkant katonák rehabilitációját és társadalmi reintegrációját felügyelte.

A forradalmak idején Teleki Svájcba, majd Bécsbe ment: külügyminisztere lett a szegedi ellenkormányának, majd a magyar béke-előkészületek egyik szervezője, a földrajzi munkálatok irányítója volt, és tagja lett az 1920 januárjában Párizsba utazó magyar békedelegációnak is. 1920 áprilisától külügyminiszter, az év júliusától pedig kilenc hónapon át miniszterelnök volt, kormányzásához fűződik a forradalmak utáni konszolidáció első lépéseinek megtétele: a földreform, az ún. rendtörvény, a különítmények leszerelésének megkezdése, a békeszerződés ratifikációja; ugyanakkor az ő kormányzata fogadtatta el a magyar zsidó diákság továbbtanulási lehetőségeit radikálisan szűkítő numerus clausus-törvényt is. Első miniszterelnöksége után, bár 1926-ig megtartotta nemzetgyűlési mandátumát, Teleki az újonnan létrehozott budapesti tudományegyetemi közgazdasági kar tanára lett és a határon túli magyar pártok és szervezetek finanszírozását kezelő Társadalmi Egyesületek Szervezetének Központja egyik vezetője.

Teleki lelkiismeretesen készült bizottságbeli feladatára. Konzultált az európai földrajztudomány Közel-Kelet-szakértőivel és diplomáciai jelentésekért kilincselte európai nagyhatalmaknál. Tevékenységét kezdetben gyanakvással figyelte a brit és a francia diplomácia is: korábbi turanizmusa miatt törökbarátsággal gyanúsították. A volt miniszterelnök ráadásul többször hangsúlyozta, hogy a terület bonyolult viszonyai közepette a népszavazásnak látja létjogosultságát, ami pedig a britek és irakiak számára túlságosan megegyezett Ankara álláspontjával. A fenntartásokat tovább erősítette, hogy a misszió moszuli tartózkodásának első napjaiban a török küldöttel, Dzsevad pasával kiszökött a városba, ami a pasa török egyenruhája miatt érthető feltűnést keltett és a sétából tüntetés, majd rendőri intézkedés lett. Telekinek feszült volt a viszonya a nemzetközi szakértői bizottság némely tagjával is, így például az olasz Marcello Roddolóval és a francia Horace de Pourtalès-szel, a bizottság titkáraival.

Ugyanakkor a bizottság több mint két hónapos, helyszínen folytatott vizsgálatait alatt (1925. január–március) sikerült megnyernie svéd és belga

kollégáinak bizalmát, illetve a brit diplomaták és gyarmati tisztviselők is elismerték, hogy ő a „legaktívabb és legkövetkezetesebb” tagja a bizottságnak. Még Gertrude Bell, a vele egyébként nem rokonszenvező régész, hírszerző és brit főbiztosi tanácsadó is úgy látta, hogy Teleki messze a bizottság legintelligensebb tagja.

A bizottság csaknem 800 embert kérdezett ki a régióban, behatóan megismerkedett a honos etnikai csoportok problémáival és jelentős mennyiségű dokumentációt gyűjtött. (Teleki az út alatt megbetegedett, így Bagdadba kellett szállítani kezelésre.) A bizottság végül 1925 nyarán állította össze jelentését, amely összességében amellett érvelt, hogy a „brüsszeli vonal” etnikailag végül is elfogadható határ a két ország, Irak és Törökország között. Álláspontjukat a Népszövetség is magáévá tette. Az ankarai kormány eredetileg teljesen elfogadhatatlannak tartotta a döntést, és bár az irakiak sem voltak elégedettek vele, a kérdést az 1926-os ankarai egyezmény tisztázta a felek között, amelynek értelmében Törökország elfogadta a „brüsszeli vonalat” határnak, és 25 évre részesedést kapott a moszuli területen feltárt kőolaj jövedelméből.

A megoldás ellenére Teleki szerepe a török historiográfiában általában negatív megvilágítást kap, míg a témáról szóló nyugati szakirodalomban rendszerint páfördulását, illetve a török álláspont esetleges pártolását emelik ki nála. A politikus pályafutásában a moszuli epizód azért játszott fontos szerepet, mert egyrészt semleges félként próbálhatta ki azokat az elveket, amelyeket az első világháború végén is mérvadóknak tartott (felekezeti hovatartozás, mint az etnikai identitás ellenőrzésének módja, a népszavazás szorgalmazása, az alkalmazott kartográfiai megoldások stb.) és szembesülnie kellett azzal, hogy a nagyhatalmi és regionális igények szorításában ezek az elgondolások továbbra sem érvényesíthetőek. Ebbéli csalódottságának hangot is adott a Parlamentben, amikor Magyarország népszövetségi szerepvállalásának értelmét firtatta.

Fontos még szereplése azért is, mert személyében először bukkant fel a nemzetközi problémák megoldásának új és ekkor még befolyásos szervezetében magas rangú magyar szakértő. A magyar kormány próbálkozásai ellenére a Népszövetség genfi nemzetközi apparátusába meglehetősen kevés magyar jutott be, Teleki szereplése tehát annak a jele is volt, hogy a szervezetben van hajlandóság a háborúban legyőzött Magyarország integrálására. Teleki könyvet akart írni moszuli kalandjairól, a

mű azonban nem született meg, és Magyarország 1939-ben az ő miniszterelnöksége alatt lépett ki a Népszövetségből.

Teleki Pál (első sor, jobbról negyedik) a Moszul-bizottságban. Forrás: Magyar Földrajzi Múzeum

■Kapcsolódó fejezetek

[1918 A nemzeti önrendelkezés eszménye és a Magyar Királyság szétesése](#)

[1925 A bánsági telepések panaszt nyújtanak be a Népszövetségnél](#)

■Irodalom

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál. Politikai életrajz.* Budapest, 2005.

Kovács Péter: Paul Teleki et le règlement de l'affaire de Mossoul dans la Société des Nations. *Miskolc Journal of International Law* 1. évf., 2. sz. (2004) 156–187.

Makko, Aryo: Arbitrator in a World of Wars. The League of Nations and The Mosul Dispute, 1924–1925. *Diplomacy and Statecraft* 21. évf., 4. sz. (2010) 631–649.

Stivers, William: *Supremacy and Oil. Iraq, Turkey and the Anglo–American World Order, 1918–1930.* Ithaca–London, 1982.

Ablonczy Balázs

1925

A bánási telepések panaszt nyújtanak be a Népszövetségnek

A kisebbségvédelem mint nemzetközi jogi és politikai kérdés

A Népszövetség Tanácsa 1925. szeptember 25-én foglalkozott egy korábban benyújtott magyar panaszirattal, amely a bánási telepések egy részének birtokelkobzását kérte számon az erdélyi agrárreformtörvényen. Románia, hogy elkerülje a már biztosra vehető, károsultakat támogató elítélő döntést, kárpótlásul 700 000 aranyfrankot ajánlott fel az érintetteknek, amit azok jobb híján elfogadtak, mivel látták, hogy ennél többet semmiképpen sem érhetnek el. A panaszosok nagy része valójában csalódott volt az alacsony összeg miatt, nem is beszélve arról, hogy a pénzhez csak másfél év múlva juthatott hozzá. Az ő sérelmeiket azonban legalább részben orvosolták.

Amint a bánási telepések példája mutatja, a vallási és nemzeti kisebbségek védelmére az első világháború vége után életre hívott, és a Népszövetség illetékességi körébe utalt nemzetközi kisebbségvédelem csak korlátozottan tudta betölteni feladatát. Az első világháborút lezáró békeszerződések átalakították Közép- és Kelet-Európa államrendszerét. A nemzetek feletti birodalmak eltűntek, helyüket pedig átvették az olyan kis és közepes méretű államok, amelyeket ugyan általában nemzetállamoknak neveztek, valójában azonban többségükben nagyon is távol álltak az etnikai homogenitástól. A győztes nagyhatalmak olyan független államokból álló, stabil régiót szerettek volna Európának ezen a részén kialakítani, amely egy szövetségi rendszer részeként szükség esetén képes lenne ellenállni egy német vagy szovjet expanziós nyomásnak. Ennek azonban előfeltétele volt az államok stabilitásának mielőbbi megteremtése, ami a békemű megalkotói szerint részben attól is függött, hogy az új állami keretek közé került, kisebbségi sorban élő lakosság elfogadja-e az állami főhatalomban bekövetkezett változásokat. Emiatt úgy döntöttek, hogy a régió vesztes kisállamainak békeszerződéseibe kisebbségeket védő jogszabályokat

építenek be, és a győztesekkel azonos tartalmú kisebbségvédelmi szerződéseket íratnak alá, a jogszabályokat pedig az újonnan alakult Népszövetség védelme alá helyezik. A régió azon kisállamainak, melyek a Népszövetségbe később léptek be, ezekkel azonos tartalmú deklarációkat kellett tenniük tagságuk elismerésének feltételeként. Az így létrejött – regionálisan korlátozott – nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer hatálya elvileg valamivel több mint 25 millió főre terjedt ki. Azért csupán ennyire, mert a kötelezettség sem a nagyhatalmakra, sem pedig a nyugat- vagy észak-európai államokra nem vonatkozott.

A nemzetközi kisebbségvédelem elsősorban az érintett egyének személyi jogainak védelmére koncentrált, s csak kivételként ismert el kollektív jogokat egyes, jól körülhatárolható közösségeknek. (A Romániával megkötött kisebbségvédelmi szerződés például vallási és tanügyi önkormányzat formájában bizonyos fokú – részleteiben ki nem dolgozott – különállást ígért az erdélyi szász és székely közösségeknek.) Az egyezmények mindenekelőtt az állampolgárság megszerzésének, illetve feladásának kérdését szabályozták. Biztosították az élethez, az egyéni és vallásszabadsághoz való jogot, a törvény előtti, a polgári és politikai jogokban való egyenlőséget, s előírták az anyanyelv használatának lehetőségét a magánéletben, a vallásgyakorlásban, a különböző nyomtatott termékekben, a gyűléseken, az üzleti életben, a bíróságokon és az elemi iskolákban. Emellett kilátásba helyezték, hogy a közösségek saját költségen önálló vallási, oktatási és jótékonyági intézményeket alapíthatnak és tarthatnak fenn. Jogsérelem esetén pedig mind az érintett magánszemélyeknek, mind pedig a kisebbséghez kötődő szervezeteknek jogában állt panasszal fordulni a Népszövetség felé. A panasz eljárás egy hosszú, összetett folyamat volt, amely több népszövetségi fórumot is érinthetett (Titkárság, Tanács), s amely magát a bepanaszolt államot is bevonta a vizsgálatba. A panaszost az eljárásrend nem ismerte el jogi személynek; nem volt az érintett állammal egyenrangú fél, jogai ki is merültek abban, hogy eljuttatta a jogsérelmet feltáró beadványt Genfba, a Titkárságra.

1921 és 1938 között több mint ezer panasz érkezett a Népszövetség Titkárságára, s a formai és tartalmi előfeltételek megvizsgálása után ezeknek csaknem a felével foglalkoztak a szervezet illetékes fórumai. Az esetek nagy részében tudomásul vették az érintett állam cáfolatot tartalmazó magyarázatát. Előfordult azonban olyan is, hogy az előtárgyalások

folyamán sikerült kompromisszumot kötni az adott kérdésben. Akkor történt mindez, ha az államnak az adott pillanatban érdekében állt a nemzetközi sajtónyilvánossággal járó nyílt konfliktus elkerülése, vagy időközben belpolitikai okokból a sérelem orvoslása mellett döntött. Valójában azonban csak kevés ügyben indult eljárás a jogsértő fél ellen, a határozat végrehajtásának kikényszerítése pedig mindvégig problematikus kérdés maradt, mivel a Népszövetség nem rendelkezett végrehajtó hatalommal, s így szükségszerűen az államok együttműködésére volt utalva. A legtöbb vizsgált panasz az első világháborút területi növekedéssel záró államok nemzetiségi politikája ellen érkezett: Lengyelország ellen 203, Románia ellen 78, Csehszlovákia ellen 36, Jugoszlávia ellen 35 beadványt nyújtottak be. A legtöbb beadványt pedig – ennek megfelelően – ugyanezen államok nemzeti kisebbségei juttatták el a Titkársághoz: a lengyelországi németek 163, a romániai magyarok 47, a lengyelországi ukránok 25 alkalommal próbálkoztak sérelmeik orvoslásával a Népszövetségen keresztül. (A számok a nyilvántartás pontatlanságai miatt hozzávetőlegesek.)

A Romániához, Csehszlovákiához és Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került, magukat egyik napról a másikra többségi helyzetből kisebbségben találó magyarok is kihasználták a nemzetközi védelem kínálta lehetőséget. Annál is inkább, mert az utódállamok törvényeinek, rendelkezéseinek egy része kifejezetten a többségi nemzet(ek) új pozícióinak megerősítésére irányult, ami általában együtt járt a kisebbségek területi homogenitásának megtörésére irányuló törekvésekkel, gazdasági erőforrásainak megszerzésével vagy a korábbi képzettségi és kulturális pozícióik meggyengítésével. Ezeket a területeket mindhárom szomszédállamban komoly támadás érte, különbség csupán a választott eszközökben, a hangsúlyokban, illetve a lépések drasztikusságában volt megfigyelhető. A felpanaszolt jogsértések széles skálán mozogtak: az általános diszkriminációt szóvá tevő petíciók mellett a legtöbb panasz az oktatás, az agrárreform, a munkajog, a vallásszabadság, a kulturális és egyesületi élet, a sajtószabadság, a magántulajdon elkobzása, az állampolgárság, az anyanyelvhasználat terén tapasztalt vagy vélt visszaéléseket tette szóvá.

Az első években még jórészt a magyar kormány, a magyarországi társadalmi szervezetek vagy nemzetközi vallási szervezetek beadványai voltak túlsúlyban a panaszok között. A magyar pártok megalakulásával és

az utódállamok politikai életébe való bekapcsolódásával azonban ez a tendencia gyökeresen megváltozott: ettől kezdve a kisebbségek politikai, társadalmi és egyházi szervezetei (esetleg magánszemélyei) maguk fordultak Genfhez. A jugoszláviai magyar kisebbség helyzete ebben az összefüggésben különleges volt, itt ugyanis a sérelmeket megfogalmazó petíciók többségét a Magyarországra áttelepült Prokopy Imre, volt főispán nyújtotta be a Népszövetségnek. A petíciók jó részének előkészítése során mind ő, mind a határon túli szervezetek, egyesületek, egyéb érdekcsoportok szorosán együttműködtek a budapesti kormány illetékeseivel, már csak azért is, hogy a panaszok átmenjenek a formai és tartalmi elvárások teljesülését megvizsgáló első genfi rostán.

1921 és 1938 között összesen 90 beadvány érkezett a magyar kisebbségek érdekében a Népszövetséghez: 47 a romániai, 24 a csehszlovákiai és 19 a jugoszláviai magyar sérelmeket tette szóvá. Kevés kivételtől eltekintve a Tanácsnak az ügy kivizsgálására alakult Hármas vagy Ötös Bizottságai, miután véleményezésre megküldték a petíciót a bepanaszolt állam kormányának, tudomásul vették annak elutasító válaszát, s le is zárták az ügyet. Egy-két esetben a Bizottsággal folytatott színpalak mögötti tárgyalások kompromisszumhoz vezettek, de a panaszosok ezekben is csupán részeredményeket értek el, elvárásaik egészében sohasem teljesültek. (A bánági telepések ügye mellett a torontáli és csíki magánjavak után kártérítést ígértek 1925-ben, illetve 1929-ben, a kalotaszentkirályi és zentelki legelőket megvásárolta az állam 1934-ben.) Az is előfordult, hogy még mielőtt az ügygel hivatalosan elkezdett volna foglalkozni a Tanács, az állam önként orvosolta a sérelmet. Erre is csak Románia esetében volt példa: a római katolikus, református és unitárius egyházfők panaszára a kormány 1925-ben módosította a kisebbség számára hátrányos magánoktatási törvénytervezetet; újból megnyitotta a református egyháztól előzőleg elvett szászvárosi Kuun Kollégiumot; eltekintett a felekezeti tanerők újabb nyelvvizsgájától (1935); a kolozsvári Magyar Zenekonzervatórium tanárait ideiglenesen mentesítette a román nyelvvizsga alól (1937), s ugyanebben az évben némi államsegélyt nyújtott a felekezeti fenntartású elemi iskoláknak. A panaszok elenyésző kisebbsége ért el tehát csak valamilyen eredményt, az is jobbára csak a színpalak mögött, s egyetlen esetben sem mondta ki a Népszövetség Tanácsa, hogy az érintett állam megsértette volna a kisebbség jogait.

A nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer hatékony működésének legfőbb korlátja az volt, hogy a kisebbségvédelem soha, egy percig sem volt tisztán jogi kérdés, hiszen a konkrét esetek mögött mindig kirajzolódtak az államok valódi törekvései: a háborúból területi veszteséggel kikerülők a békeszerződések revízióját, az új vagy megnagyobbodott területű államok pedig a status quo megőrzését kívánták elérni. Valójában tehát nem a kisebbségvédelmi jogszabályok hiányosságán vagy a garanciaeljárás tökéletlenségén múlt a végrehajtó hatalommal nem rendelkező Népszövetség együttműködésre építő kisebbségvédelmének csődje, hanem a térség államainak a világháborút követő területrendezés által is gerjesztett kibékíthetetlen ellentétén.

Bethlen István miniszterelnök és a magyar delegáció tagjai útban a Népszövetség genfi székházához 1926-ban. Forrás: Wikimedia Commons / Bundesarchiv

■ Kapcsolódó fejezetek

[1918 A nemzeti önrendelkezés eszménye és a Magyar Királyság szétesése](#)

[1924 Teleki Pál a Moszul-kérdést eldöntő bizottságban](#)

[1976 New Yorkban megalakul a Romániai Emberi Jogokért Bizottság](#)

■ Irodalom

Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918–1941*. Budapest, 1995.

Eiler Ferenc: A két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere. *Pro Minoritate* 6. évf., ősz–tél (1997) 64–90.

Szalayné Sándor Erzsébet: *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Budapest, 2003.

Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003. 59–85.

Eiler Ferenc

1925

Megnyílik a Budapesti Nemzetközi Vásár

A független Magyarország külkereskedelme

1925. április 18-án, ünnepélyes külsőségek közepette nyitotta meg Horthy Miklós kormányzó a Budapesti Nemzetközi Vásárt. Beszédében kiemelte: „[o]rszágunkat földrajzi fekvése egyenesen arra utalja, hogy a Nyugat és a Kelet között átfutó kereskedelemnek közvetítője legyen.”¹ A középkori vásárok, így a 12–13. századi champagne-i nagyvásárok alapötletét a modern korban adaptáló, a 19. század végén gyorsan terjedő nemzetközi minta hatására 1906-tól a magyar fővárosban is évente rendeztek ipari újdonságokat bemutató vásárokat. Az első években azonban az iparpártolás jegyében még csak hazai termékeket állítottak ki. Az első Márciusi Vásár még a pesti Vigadóban volt, 1907-től a növekvő érdeklődés hatására már a Városliget, az Iparcsarnok és környéke adott otthont az eseménynek. 1910-től külföldi terméket is ki lehetett állítani, ha Magyarországon nem gyártották és hazai képviselő útján hozták forgalomba. A fő cél azonban továbbra is a belföldi ipari vállalkozások megismertetése, „a magyar ipar fejlettségének, erejének a bel- és külföld előtt való demonstrálása”² volt.

Az első világháború alatt elmaradtak a kiállítások, a megszakadt hagyományt 1918 augusztusában a Budapesti Keleti Vásár megrendezésével próbálták feléleszteni és 1920-tól kezdve valóban ismét rendszeresen, évente sorra kerültek a vásárok, immár Budapesti Árumintavásár néven. Az első világháborút követően Magyarország számára kiemelten fontossá vált a világgazdaságba való bekapcsolódás, az ország új nemzetközi gazdasági kapcsolatainak kiépítése. E felismerés hatására döntöttek úgy 1925-ben a szervezők, hogy a kiállítást új néven, Budapesti Nemzetközi Vásárként rendezik meg. A háború után már széles körű külföldi propagandával toborozták a nemzetközi kiállítókat, 1925-ben a többségük Németországból, Ausztriából és Csehszlovákiából érkezett. A világháború után a kiállítások célja már nem pusztán az ország iparosodottságának bemutatása, hanem elsősorban új külső piacok szerzése, az ipari export és az idegenforgalom fejlesztése volt. A kiállítás évről évre egyre több külföldi és hazai látogatót

vonzott. 1926-ban 25 000 fő érkezett külföldről, 94%-uk a szomszédos országokból, de az Egyesült Államokból, Törökországból, Palesztinából és Indiából is jöttek érdeklődők.

A Budapesti Nemzetközi Vásár kontextusát a 19. század második felében a korábban soha nem tapasztalt mértékben felgyorsuló globalizáció, majd az első világháború után bezárkózó világgazdaság jelentette. A világháború előtti évtizedekben a világkereskedelem és a nemzetközi tőkeáramlás különösen nagy ütemben növekedett, multinacionális vállalatok ezrei jelentek meg. 1870 és 1913 között 1913. évi USD-ben számítva megötszöröződött a világkereskedelmi forgalom értéke. A külföldi befektetések aránya 1870-ben a világ GDP-értékének 7%-át, 1914-ben már 20%-át érte el.

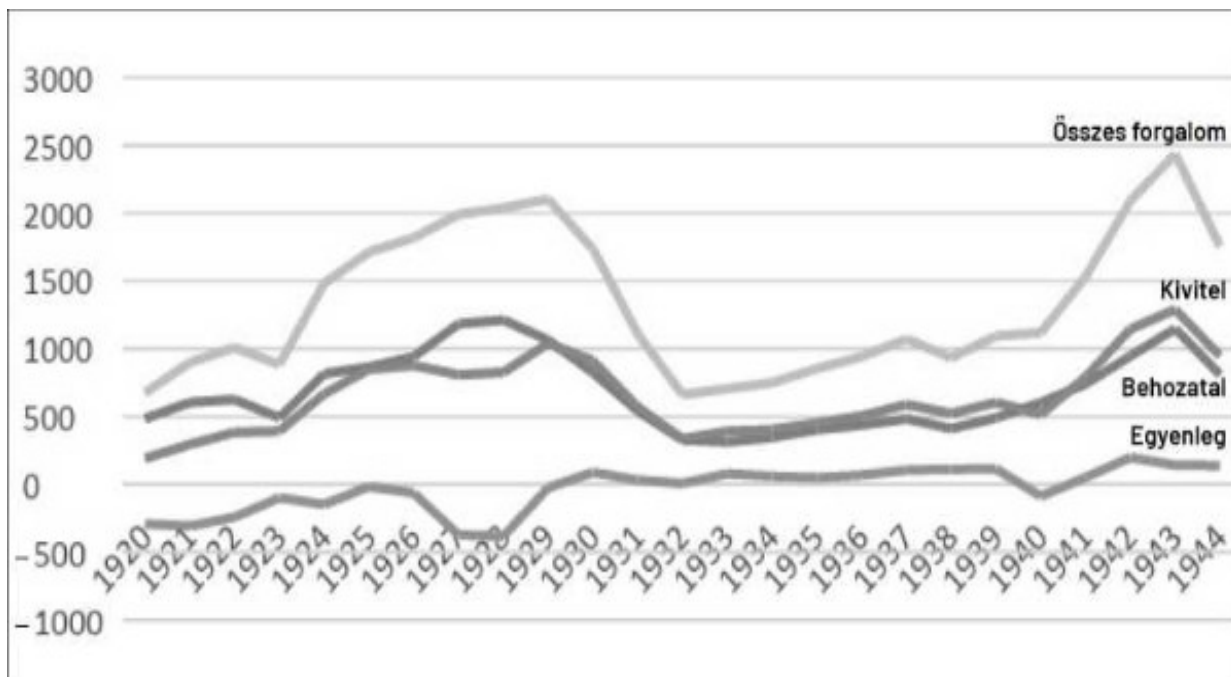
Számos tényező segítette elő a nemzetközi kereskedelem e gyors bővülését: az 1815-ös évet követő hosszú békeperiódus, a szállítás, a közlekedés és a távközlés költségeinek jelentékeny csökkenése a gőzvasút, a gőzhajó és a távíró elterjedésének köszönhetően, az európai gyarmatosítás. A korszak liberális gazdaságpolitikája nem akadályozta az áru, a munkaerő és a tőke határokon keresztüli szabad mozgását, a vámok, kereskedelmi akadályok lebontásával elősegítve a világkereskedelem 1860 utáni bővülését. A 19. század utolsó évtizedeiben újra megjelenő kereskedelmi protekciónizmus sem tudta lelassítani a világgazdaság növekedését, a század végén a nemzetközi kereskedelem még mindig gyorsabb ütemben növekedett, mint a nemzetközi kibocsátás.

Az első világháború alapjaiban rendítette meg az első globális gazdaságot. A világháború végével sem épültek újjá a világgazdaság korábbi keretei, a világpiac dezintegrálódott, a nemzetközi kereskedelem volumene jelentősen csökkent, 1929-ben az 1913. évi 90%-át sem érte el, 1929-ben ráadásul gyakorlatilag összeomlott. A két világháború közötti időszak ilyen módon a deglobalizáció korát hozta el; a második globális gazdaság majd csak az 1970-es évek végétől kezd el egyre nagyobb ütemben kibontakozni. Felerősödött a kereskedelmi elzárkózás, a protekciónista kereskedelempolitika, a gazdasági nacionalizmus; a vámtarifák a húszas évek közepén jóval magasabbak voltak Európa számos országában, mint 1913-ban. A világgazdasági válság idején a nemzetközi gazdaság teljesen dezintegrálódott, amikor is kereskedelmi blokkok, kötött devizagazdálkodás és magas vámhatárok akadályozták a nemzetközi kereskedelmet.

Európa eközben kiszorult korábbi tengerentúli piacai egy részéről, helyét pedig az Egyesült Államok, Japán, a dél-amerikai államok töltötték be, amelyek a világháború alatt kihasználták az európai versenytársak ideiglenes eltűnését, és gyorsan iparosodtak, növelték az exportjukat. Európa világkereskedelmi súlya különösen sokat csökkent ebben az időszakban; míg 1913-ban Nyugat- és Kelet-Európa együtt a világkereskedelem közel 2/3-át mondhatta magáénak, addig 1950-re ez az arány 46%-ra esett vissza.

Magyarország külpiaci pozícióit, kereskedelmi lehetőségeit a nemzetközi gazdasági folyamatok mellett az Osztrák–Magyar Monarchia közös piacának felbomlása és a történelmi Magyarország megszűnése nagymértékben beszűkítette. A külső vámokkal védett, biztos belső piacait elvesztő ország a szűkülő és egyre inkább elzárkózó szereplőkből álló világpiacon komoly nehézségekkel nézett szembe.

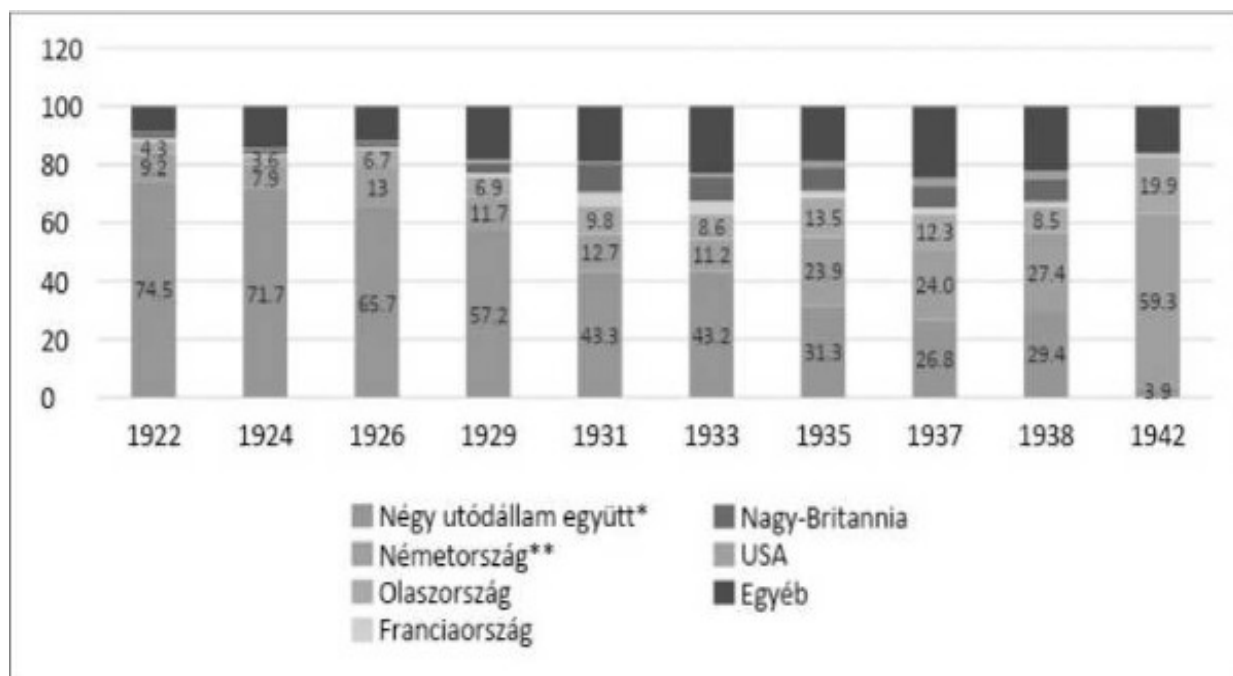
Az első világháborút követő években igen alacsony szintre süllyedt az ország külkereskedelmi forgalma, 1920-ban a történelmi országterület 1913. évi értékének még a 20%-át sem érte el. A forgalom az 1920-as évek végén, a konjunktúra csúcán is alig haladta meg a világháború előtti érték felét. A világgazdasági válság hatására pedig gyakorlatilag összeomlott az ország külkereskedelme. Az összesített forgalom 1929-ről 1932-re kevesebb mint a harmadára zuhant, és a válság névleges elmúltával is csak kis mértékben növekedett (1. ábra).

1. ábra: Magyarország külkereskedelmi forgalma. 1920–1944 (millió pengő)

A két világháború közötti időszakban romló piaci feltételekkel kellett megküzdenie az árukivitelnek. 1920 után Magyarországot komoly cserearány-veszteségek érték a mezőgazdasági termékek világpiaci árának drasztikus csökkenése következtében, a világgazdasági válság pedig még nagyobb veszteségeket hozott. Kedvezőtlen hatással volt az is, hogy az első világháború után nőtt a magyar árukivitelben a feldolgozatlan nyerstermékek aránya. Az Osztrák–Magyar Monarchia közös piacán, a meginduló hazai iparosodás hatására, elsősorban a malomipar kimagasló teljesítményének köszönhetően fokozatosan nőtt a kivitelben az ipari késztermékek súlya, 1910-ben a kész- és félkésztermékek aránya a magyar árukivitelben már 45,5% volt. A két világháború között viszont az exportbevételek 65–75%-át az agrárszektor és az élelmiszeripar állította elő. Az ipar csak kevés területen volt exportképes. A Tungsram izzólámpái, a rádiócsövek, a Ganz dízel motorvonatai ugyan sikeres exporttermékeknek számítottak, ugyanakkor szinte megszűnt a korábban igen nagy bevételeket hozó liszt- és cukorkivitel.

1918 előtt Magyarország külkereskedelmének 75%-át a Monarchia külső vámokkal védett belső piacán, az osztrák örökös tartományokkal bonyolította le. A vámunió kivül Németország volt Magyarország legfontosabb partnere. A trianoni békeszerződés és a Monarchia felbomlása sem változtatott ezen eleinte: a két világháború között is a szomszédos utódállamok maradtak Magyarország legfontosabb piacai. Bár jelentőségük fokozatosan csökkent, még a gazdasági világválság előtti évben is 50%-ot meghaladó részesedésük volt a magyar kivitelben (2. ábra). A magyar agrártermékek csak a földrajzilag közeli piacokon voltak versenyképesek, ezért Magyarország exportja nagyobb arányban irányult a szomszédos államokba. Az import már földrajzilag diverzifikáltabb volt.

2. ábra: Magyarország külkereskedelmi forgalmának százalékos megoszlása a fontosabb partnerországok és az érték szerint (1922–1942)

* Négy utódállam: Ausztria, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia együtt, 1942-ben: Szlovákia, Szerbia, Horvátország és Románia együtt.

** 1942-ben: Német birodalom, Cseh-Morva Protektorátus és Lengyel Főkormányzóság együtt.

A 1929-ben kezdődő válság után csökkent az utódállamok szerepe, nőtt viszont a német és olasz kereskedelmi reláció súlya, és fontosabbá vált a brit és a svájci piac is. Az utódállamok jelentőségének csökkenéséhez nagyban hozzájárult, hogy 1930 decemberében Csehszlovákia felmondta a Magyarországgal kötött kereskedelmi egyezményt, és a szerződésen kívüli állapot csak 1935 közepén szűnt meg. A külső piacokat kereső kormány 1934-ben a római egyezmény megkötésével próbálta elősegíteni, hogy a magyar agrártermékek, elsősorban a gabona, kedvezőbb feltételekkel juthassanak be az olasz és az osztrák piacra.

1934-től, kevéssel a náci hatalomátvételt követően Magyarország első számú kereskedelmi partnere Németország lett, de a négy szomszédos állammal folytatott kereskedelem még 1937-ben is valamivel meghaladta a német relációt. Németország Ausztria és Csehszlovákia bekebelezése után aránytalan túlsúlyra tett szert a magyar külkereskedelemben, miután magába olvasztotta az ország két, korábban legfontosabb kiviteli piacát (2. ábra). A náci Németország 1934-től fokozottan törekedett arra, hogy kétoldalú

kereskedelmi kapcsolatokat építsen ki Délkelet-Európa országaival, az újabb világháborúra való felkészülés részeként blokádbiztossá tegye árubehozatalát, és nyersanyag-, illetve élelmiszer-szükségletét is növekvő mértékben tudja ezekről a piacokról kielégíteni.

1940-ig nyújtottak bizonyos gazdasági előnyöket a Németországgal kötött megállapodások Magyarország számára. A világháború kitörése után megnövekedő német szállítási igények, a német kereskedelmi dominancia viszont egyre kiszolgáltatottabbá tette az ország gazdaságát a terjeszkedő náci Németországgal szemben. A második világháború időszakában Németország már egyre inkább visszaélt a hatalmi és katonai erőfölényével, arra kényszerítve magyar partnereit, hogy ellentételezés nélküli áruszállításokkal, áruhitellel támogassák a német hadigazdaságot.

Magyar gyártmányú repülőgép a Budapesti Nemzetközi Vásáron 1940-ben. Forrás: Fortepan / Morvay Kinga

■Kapcsolódó fejezetek

[1896 Az Egyesült Izzó \(Tungsram\) alapítása](#)

[1929 A nagy gazdasági világválság](#)

■Irodalom

Buzás József – Nagy András: *Magyarország külkereskedelme 1919–1945*. Budapest, 1961.

Ránki György: Mozgástér és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében (1919–1945). In: uő: *A két világháború közötti Magyarországról*. Budapest, 1984. 11–46.

Reményi Lajos: *Külkereskedelem-politika Magyarországon 1919–1924*. Budapest, 1969.

Sipos András: „Megmaradt országunknak csodás kincse...” Törekvések Budapest nemzetközi szerepkörének kiépítésére Trianon előtt és után. *Limes* 17. évf., 3. sz. (2004) 65–79.

■Jegyzetek

[1](#) Megnyílt az első Budapesti Nemzetközi Árumintavásár. *Szózat*, 1925. április 19. 24.

[2](#) A gyáripár a Budapesti Nemzetközi Vásáron. *Magyar Gyáripár*, 1932. február, 12.

Pogány Ágnes

1926

Megnyílik a Corvin Áruház

A fogyasztói társadalom megjelenése és a fogyasztás katedrálisai

A Bon Marché 1869. évi megnyitásával új fejezet kezdődött a bolti kiskereskedelem világában: a párizsi áruház a piaci tömegtermelés forgalmazására szakosodott nagyáruház prototípusa lett. Ezt a jogcímet a bolt bőséges árukínálata és az eladást segítő rafinált marketingtevékenység együtt biztosította számára. A félnyilvános áruházi térben közszemlére tett termékek – fix áراikkal – demokratizálták („polgárosították”) a luxusfogyasztást. Ezt követően egyre-másra létesültek az olyan mamutszervezetek a világ legkülönbözőbb tájain, ahol népes alkalmazotti gárda szolgálta ki a vevők széles tömegeit, akik a vásárlást immár szórakozásként (társas eseményként), és nem kényszerként élték át. Ez is jelzi, hogy a középosztály társadalmi helyét és identitását jövedelme elköltésének a mértéke és módja, egyszóval az életvitele és az életstílusa szabta meg ezután.

A Bon Marché már pusztán fizikai mivoltában is az expanzív tőkés piacgazdaság szimbolikus megtestesülése volt, mely a modern korban globális hódítóútra indult. A monumentális, két vagy három utcára kiterjedő többemeletes épületkolosszus – az enteriőrjét tekintve – egy színházi tér benyomását keltette. A csarnok jellegű belső tér emeleti szintjeit galériák szegélyezik, ahol az eladás és a vétel zajlik. A galériákról szemünk elé tárul a teljes áruház, és ez a látvány azt sugallja az áruházi kószáló, a *flâneur* számára, aki lehet vásárló, de bámészkodó is, hogy itt minden létező terméket meg lehet kapni. A temérdek áru, a piacgazdaság határtalan tárgyteremtő produktuma önmagában is ösztönöz a féktelen fogyasztásra; a fogyasztók nagy tömege és a megvásárlandó portékák közötti szakadatlan bolyongása ugyanakkor jól nyomon követhető, ha a vásárló akár csak egy pillanatra megáll és szétekint a tágas áruházi térben.

Az áruház termékkínálatában a fizikai külsővel összefüggő tárgykészlet, vagyis a ruházat dominál. Az áruház mindenekelőtt a nő és a gyermek vélt vagy valós igényeit elégíti ki, és ezzel kifejezi, hogy a középosztályi nő és gyermek (illetve a fiatal) a nem termelő társadalmi szegmenst képviseli. A javak előállításával foglalatostkodó középosztályi és felsőbb osztályokbeli férfiaktól eltérően ők csupán fogyasztók; számukra így egyedül a bolt (a vásárlás) kínál társadalmi elfoglaltságot. A nagyáruház, amely nyilvánvalóan kiterjeszti a fogyasztás társadalmi hatókörét, rendszeres élethivatássá avatja a szembetűnő fogyasztást. Ezért részesíti előnyben árukínálatában a textíliákat, amelyek előállítása – az angol ipari forradalom nyomán és a gyáripari termelés révén – elsőként öltött tömeges méreteket.

A nagyáruház számos újítást bevezetve teszi magát alkalmassá arra, hogy a fogyasztás empóriumaként tündökölhessen. A vásárlási kedv lankadását ellensúlyozandó az áruházi marketingben fontos a ciklikusság: az áruház saját kalendáriumot rendszeresít szezonális kampányok és időszakos kiadások formájában. „Egy hétfői napon, március tizennegyedikén a »Hölgyek Öröme« a nyári újdonságok három napra tervezett nagy divatbemutatójával avatta fel új helyiségeit” – szól Émile Zola *Hölgyek Öröme* című regényének egyik passzusa, amely az író által tüzetesen tanulmányozott Bon Marché fehér heteit, az év végi és az év eleji téli árubemutatókat idézi regényes formában. A kereskedelmi kampányok szekvenciális rendje mondhatni a vallási metafora erejével rögzül a vásárlók tudatában, akik sóvárogva várják a leendő árubemutatót: erre lelkiileg és pénzzel egyaránt igyekeznek fel is készülni. Az árubemutatók (divatbemutatók vagy kirakodóvásárok) a kor közkedvelt kiállítási kultúráját visszhangozzák, melyet a kreatív művészetek újabb produktumait közszemlére bocsátó képzőművészeti tárlatok és aukciók, valamint a világvárosokban (Bécs, London, Párizs) rendezett világkiállítások képviselnek ekkor valóban eminens módon.

Nem kizárólag a nagyvárosi nagyáruház biztosít teret a születőben lévő modern fogyasztói kultúra számára. Ráadásul a nagyvárosi áruház sem mindig és mindenhol csak a középosztály társadalmi kikristályosodását segíti elő. Az áruházak potenciális vevőköre csak eleinte korlátozódott a módos középosztályra, idővel viszont már a kispolgárságot is magához vonzotta. Ugyanakkor a készruhatermékeket rögzített áron forgalmazó áruházak nem is mindig nyerték el a divatot hajszoló középosztályi vevők

tetszését, a felsőbb rétegekről (az arisztokráciáról) már nem is beszélve. A két háború között a luxusfogyasztás iránti igényeket már messze nem az áruházak elégítették ki.

Budapesten a Bon Marché modelljének megfelelő áruházat elsőként a Kossuth Lajos utcában 1895-ben berendezkedő Holzer Simon Központi Áruháza, valamint az Andrássy úton 1911-ben megnyíló Párisi Nagy Áruház képviselte hiteles módon. A Holzer, majd a Párisi nem bizonyultak tartósan sikeres üzleti vállalkozásoknak; az utóbbi 1924-ben majdnem csődbe is ment. Az áruház tulajdonosa, Goldberger Sámuel ekkor alakította részvénytársasággá családi vállalkozását, melynek során az áruház osztályai külön-külön bérlők kezére kerültek. Annyi maradt meg csupán a Párisi eredeti egységéből, hogy egyöntetűen szabták meg a boltok nyitvatartását, és koordinálták a tűzrendészeti biztonsági intézkedéseket, majd pedig Goldberger idővel bevezette a kötelező kollektív reklámozást: az egyes boltok a Párisi Áruház cégnév feltüntetésével hirdették magukat.

A húszas évek Budapestjén tehát hiányzott egy igazi nagyáruház. Ez a felismerés vezetett a Corvin létesítéséhez, miután egy 90%-ban német és 10%-ban holland üzleti érdekeltség 1922-ben részvénytársaságot alakított egy új budapesti áruház felépítésére. A Nemzeti Színház melletti telket megvásárolva hamarosan fel is épült a reprezentatív áruház, amely végül 1926 tavaszán nyílt meg a nagyközönség előtt.

A modernségével és kozmopolitizmusával hivalkodó Corvin Áruház nem a francia, hanem a német áruházmodellt képviselte, mely tény többek között az építészeti formában is megnyilatkozott. Épp úgy, ahogy a korban létesült legtöbb német nagyvárosi áruház, a Corvin is historizáló külsőt kapott; a hangsúlyozottan konzervatív esztétikai forma azt is jelentette egyúttal, hogy a megrendelők nem az átriumos enteriőr mellett döntöttek. Ennek a megoldásnak a helyességét a tűzrendészeti megfontolások is alátámasztották.

A Corvin a következő évtized derekán érte el legnagyobb szervezeti nagyságrendjét: áruosztályainak a száma ekkor negyven volt, közülük harmincnegyben ruhaneműt kínáltak. 1931 óta, nívumként, külön élelmiszerrészleg is működött itt, és további három osztály foglalkozott vegyes iparcikkek forgalmazásával. 1937-ben az áruház alkalmazottainak a száma 666 főt tett ki, ebből 584-en voltak bolti eladók, további 59 fő tartozott a varrónők közé, valamint a technikai és az irodai személyzetbe.

A Corvin modernségét marketingtevékenysége is fémjelezte. A szezonális kiadások rendszeresítése mellett a menedzsment nagy gondot fordított a reklámra: az áruház számtalan kirakatát a kor kiváló grafikusaival terveztették és rendeztették be, amely különösen hivatkozott külsőt kölcsönzött az épületnek a homlokzati fényreklámok mellett. Az áruház csomagküldő szolgálata kapcsolta össze a Corvint a vidéki vevőkörrel, akiket árukatalógusokkal is bőven elláttak. 1937-ben a bevétel több mint három százalékát reklámra költötték, aminek egy harmada a reklámkatalógusok postázását, valamint a postai úton megrendelt áruk kiküldését fedezte.

Az áruházépület maga is vevőket csalogató erővel hatott: étterem és büfé működött benne, amelyek kedvező áron nyújtották a szolgáltatásaikat. Az áruház emellett utazási irodát, vasúti és színházi jegypénztárt is fenntartott. S külön hívság volt az 1931-ben az országban elsőként itt megépített mozgólépcső, amely szenzációszámba ment a korabeli Budapesten, és használatáért külön fizetni kellett.

A Corvin nem luxusigények kielégítésére szakosodott áruház volt: árukínálatával a szolid középosztályi vásárlóközönséget célozta meg inkább, amely ekkoriban gyakorta súlyos anyagi gondokkal küszködött. Az atelier szabósága ugyanakkor garantálta, hogy az áruházban eladásra kínált készruhák kielégíthetik az egyéni igényeket is. Ráadásul a Corvin idővel olcsóáru osztályt is létesített, ahol azonban egyetlen árucikk ára sem esett egy pengő alá, így a Corvin ennek révén sem kerülhetett át a filléres boltok kategóriájába.

A nagyvárosi nagyáruházak kezdettől és mindenhol komoly konkurenciát támasztottak a kiskereskedők számára. A dömpingárak és az árucikkek fokozott reklámozása ki is hívta a bolti kiskereskedők haragját és ellenállását, akik az állam pártfogását keresve harcoltak az áruházak ellen. Európa több országában, így például Németországban az állam megtiltotta a harmincas években az új áruházak gründolását. Magyarországon erre nem került sor, viszont a Corvin reklámtevékenységét a hatóságok korlátok közé igyekeztek szorítani. A bolti kiskereskedők és érdekvédő szervezetük, a Fővárosi Kereskedők Egyesülete 1932-ben pert indított az áruház ellen „tisztességtelen verseny” címén. A Corvin marketingtevékenysége ezt követően valamivel visszafogottabbá vált. Egy 1933-ban hozott törvény még azt is előírta, hogy az áruház évente csak két kiadású akciót hirdethet meg.

A Corvin áruház úgy és azáltal töltötte be Budapesten a két háború között a polgári fogyasztói kultúra intézményi szerepét, hogy a kispolgári rétegek tagjai számára is hozzáférhetővé tette a tömegtermelés árukínálatát. Ezt nevezték a korban az ún. előkelő üzleti negyedek demokratizálódásának, ami részben a középrétegek akut pénztelenségéből, a középosztály igencsak korlátozott vásárlóerejéből fakadt. Nem véletlenül jegyezte meg a korabeli mérvadó üzleti orgánus, a *Pénzügyi Kurír*, hogy: „A budapesti áruházak jellegükben meg sem közelítik a párisi, berlini, vagy akár a bécsi áruházakat.”¹ Igaz, ez a közgazdasági szaklap is folyton támadta a Corvint azon az alapon, hogy kiárusítási akcióival állítólag becsapja a vásárlókat.

A Corvin Áruház 1944. december 24-én időlegesen bezárta a kapuit. Mivel Budapest ostroma alatt, egy betörés nyomán keletkezett tűz eredményeként, a Corvin szinte teljesen kiégett, félgőzzel működve majd csupán 1945 februárjában nyitott ki újra. Mint német tulajdonra, az országot megszállva tartó Szovjetunió idővel a Corvinra is rátette a kezét, amely 1952-ben került aztán magyar (állami) tulajdonba, amikor is visszanyerhette eredeti áruházi profilját.

A Corvin Áruház reklámplakátja 1926-ban. Faragó Géza alkotása. Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár

■ Kapcsolódó fejezetek

[1900 Az első Julius Meinl-üzlet Budapesten](#)

[1919 Megjelenik a Magyar Divatipar](#)

■ Irodalom

Crossick, Geoffrey – Jaumain, Serge (szerk.): *Cathedrals of Consumption. The European Department Store 1850–1939*. Aldershot, 1999.

Gyáni Gábor: A középosztály fogyasztási kultúrája és az áruház. In: uő: *Budapest – túl jón és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat.* Budapest, 2008. 134–160.

Lancaster, Bill: *The Department Store. A Social History.* London, 1995.

Miller, Michael B.: *The Bon Marché. Bourgeois Culture and the Department Store, 1869–1920.* Princeton, 1981.

■ Jegyzet

[1](#) Kudarcba fűlt az áruházak téli leltári kiárusítása. *Pénzügyi Kurir*, 1935. február 15.

Gyáni Gábor

1928

A *Húzd rá, Jonny!* jazzopera budapesti bemutatója

Kulturális amerikanizáció és amerikaellenesség a Horthy-korszakban

1928-ban Budapesten három új jazzoperettet és egy jazzoperát tűztek műsorra a színházak, a mozik vetítették a *Táncoló Bécs* című „jazzfilmet”, és a Royal Orfeumban fellépett az amerikai–francia revüsztár, Josephine Baker is. Az amerikai kulturális jelenlét e példái közül kiemelkedik az osztrák zeneszerző, Ernst Křenek *Húzd rá, Jonny!* (Jonny spielt auf) című operája. Magyarországi bemutatóját ugyanis botrány, sőt utcai erőszak kísérte, ráadásul egyes korabeli értelmezések szerint a mű nem egyszerűen Európa amerikanizációjáról, hanem az USA Európa feletti „győzelméről” szól. A *Húzd rá, Jonny!*-t többek között azért tartották az európai civilizáció „haláldalának”, mert egyik főszereplője „néger” jazzmuzsikus, aki megszerzi a híres európai hegedűművész mesterhangszerét, és a darab fináléjában, a földgömbön állva, egy kis melódiát játszik rajta.

Křenek darabja Európa több városában sem zajos sikereket ért el csupán, hanem igencsak hangos tiltakozásokhoz is vezetett. Németországban például harminc színházban játszották a bemutató évében, 1927-ben, miközben szélsőjobbboldaliak Berlinben is tüntettek ellene – ugyanúgy, ahogy a nemzetiszocialisták tették Bécsben. Az opera ellen Magyarországon szintén a radikális jobbboldaliak tiltakoztak, ők csaptak össze a rendőrökkel, csináltak botrányt a premieren és támadtak rá a *Népszava* című szociáldemokrata napilap szerkesztőségére, ahol a szövegkönyv fordítója dolgozott. Számukra nemcsak a fekete zenész és Amerika „felülkerekedése” volt problematikus, hanem a jazzesített zene modern hangzása, a szerelmi kapcsolatokban szerintük megnyilvánuló erkölcstelenség, továbbá Křenek zsidó származása. A *Húzd rá, Jonny!*-t elutasító szélsőjobbboldali amerikaellenességet mindenütt ugyanazok az összetevők határozták meg: a rasszizmus, az erkölcstelenség és az „erkölcstelen” zene tézisei. A

nemzetiszocialista Németországban mindezek miatt a *Húzd rá, Jonny!* később az „elfajzott” vagy „elkorcsosult” zene mintapéldányának számított.

Sokan gondolták úgy, hogy az 1928-ban bemutatott egyik jazzoperett, Kálmán Imre *A chicagói hercegnő* című műve a *Húzd rá, Jonny!* párdarabja. Ebben is felhangzott a jazz, ám itt megvívott vele a „konzervatív magyar muzsika”, a „régicigánymuzsika” és a „Strauss-valcer”. És itt nem győzött Amerika, hanem megbékélt Európával, zenei szempontból és a történet szempontjából egyaránt. Utóbbi ugyanis a jól ismert gazdag amerikai (lány) és a szegény, de előkelő származású európai (fiú) szerelmének kliséjére épül: ebben a történetben az USA a pénzt, Európa a tradíciót adja, ketten együtt pedig a boldogságot biztosítják.

Az 1928-as esztendő történései jól mutatják, hogy az 1920-as években az Amerikai Egyesült Államok már igen intenzíven és több módon is jelen volt Magyarországon, ahogy Ausztriában, Németországban és más európai országokban. Jelen volt mint téma, (zenei) motívum és jelen volt kulturális termékei révén is. Amerikai filmek peregtek a mozikban, a színházakban amerikai musicaleket játszottak, sok helyen szólt a jazz, népszerűek lettek az amerikai írók. Amerikai intézmények is megjelentek Magyarországon: a Vígszínház bérlője amerikai volt, amerikai írók jöttek népszerűsíteni műveiket, amerikai jazzbandek adtak koncerteket, és nagy amerikai filmstúdiók nyitottak irodát Budapesten, hogy egyengessék filmjeik útját és sikerét Magyarországon.

Az amerikai kultúra hatásáról sok kortárs író, újságíró és politikus beszámolt. Az író Szerb Antal és más férfiak is úgy látták, hogy a magyarországi nőideál (elsősorban Budapesten, másodsorban a vidéki városokban) „görlizálódik”, azaz az amerikai filmekből és színpadi darabokból ismert „tánckari görli” típusát próbálják mind többen utánozni. Volt, aki szerint az amerikai flapper-filmek (amelyeknek fiatal, bakfiskorú és bubifrizurás, olykor dohányzó és alkoholt ivó hősnői az igaz és szabad szerelmet keresték) miatt a pesti nő „flapperebb a flappernél”. Amikor az 1920–1930-as évtizedfordulón beköszöntött az amerikai filmekben a „Greta Garbo-korszak”, akkor a „megfigyelők” szerint ezerszám szaladgáltak a budapesti utcákon a „kábitó Gréták”, majd a Marlene Dietrich-filmek hatására már inkább őt utánozták ezrek. (Az amerikai mozifilmek rossz befolyásától számos európai országban elsősorban a nőket és a gyerekeket féltették, mondván: ők könnyebben befolyásolhatók, mint a felnőtt férfiak.) Eközben a magyar filmszínészeket is kezdték az amerikai mozisztárokhoz

hasonlítani. Így lett Muráti Lili a „magyar Garbo”, aki „a flapper alakításokat sok művészi vonással ruházza fel”. Ez persze azt is jelenti, hogy magyar filmekben is feltűntek az amerikai mozikból ismert női karakterek. Az 1934-es *Márciusi mesében* például a szerelmes férfi úgy jellemzi az „igazi nagyvilági nőt”, hogy ő „Igazi kisportolt párduc. Egy Gréta Garbo”, aki csókolózás közben „beleharap a számba”.

Mi magyarázza, hogy ilyen jelentős változásokat észleltek az 1920-as, 1930-as években Magyarországon? A válasz egyszerű: az amerikai filmek dominánssá váltak a hazai filmpiacon. Ennek az egyik oka az volt, hogy a magyar filmgyártás Trianon következtében tért vesztett: a háború és a területelcsatolások gazdasági nehézségeket hoztak magukkal, például a kolozsvári filmgyártási centrum Romániához került. A másik oka pedig az volt, hogy az 1920-as évek elejétől általános európai jelenség lett az amerikai filmek expanziója.

Ilyesféle változást a mozin kívül a zenei ízlés terén is rögzítettek. Egyre több nyilvános helyen, étteremben, kávéházban, táncteremben szólt jazz, amit jazzband játszott, vagy gramofonról, utóbb rádióból hangzott fel – ezzel a tulajdonosok és bérlők a közönség ízlését próbálták követni. Ahogy azok a cigányzenekarok is, amelyek a hagyományos repertoárjukat kibővítve jazz (ragtime és másféle) muzsikát adtak elő. Ám vélhetőleg ők voltak kisebbségben, miközben a hagyományos repertoárhoz ragaszkodó zenekarok egyre inkább kiszorultak.

Ez a kenyérharc az 1920-as években hamar nemzeti szint, azaz nacionalista értelmezést kapott: a magyar cigányzene és az amerikai (idegen) muzsika harcáról a cigányzenészek érdekvédelmi szervezete, a szélsőjobboldali fajvédők és konzervatív politikusok egyaránt előszeretettel értekeztek. Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1920-as évek végén már azt panaszolta, hogy „ma” már falun is jazzband-darabokat és nem népdalokat énekelnek. Az 1930-as években ugyanezt a panaszt ismételték más politikusok is. A nyilaspárti Meskó Zoltán egy 1939-es beszédében azon félelmét fogalmazta meg, hogy lassan jazzmuzsikára aratnak majd a parasztok, és azt javasolta, hogy a tánciskolákban 80%-ban magyar táncokat tanítsanak és ne idegen, például amerikai eredetűeket, a rádió pedig ne a jazzt kultiválja, hanem a magyar zenét. A rádió menedzsmentje azonban üzleti vállalkozásként tekintett az általa vezetett cégre, és emiatt ellenállt minden jazzellenes törekvésnek. Az általuk szorgalmazott felmérések azt mutatták ugyanis, hogy míg az 1920-as

években a jazz címszó alatt említett amerikai populáris zenét a magyar rádióhallgatók kb. harmada kedvelte, addig az 1930-as évek közepén már kétharmada, azaz kb. annyian, ahányan a cigányzenét és az operettet.

A film, a divat, a zene, a színház amerikanizálódásához hasonló jelenség volt megfigyelhető a könyvkiadásban és -olvasásban is. Népszerűek voltak az amerikai (vagy a szerző „amerikaias” álneve miatt csak annak hitt) regények, elsősorban detektívtörténetek. Ezek egyes kortárs leírások szerint az 1920-as években még inkább ponyvaváltozatban és -színvonalon megírt szövegek, a következő évtizedben azonban már jellemzően művészibb nívón megformált alkotások voltak. Időközben az „elit” irodalom is megérkezett Magyarországra. Egy 1936-ban publikált felmérés szerint a joghallgatók, akik a magyarországi egyetemi hallgatók közül leginkább olvastak rendszeresen külföldi szépirodalmat, főleg amerikai kortárs irodalmat, többek között Sinclair Lewis, Upton Sinclair és Theodore Dreiser műveit forgatták.

Az amerikai és annak hitt könyvek olvasásán kívül utalni kell az Amerika-motívum gyakori felbukkanására. Hiszen nem csupán Tamási Áron írta meg Ábel amerikai kalandjait, hanem a kor olyan ismert magyar írói, mint Zilahy Lajos vagy Bónyi Adorján is az Egyesült Államokat választották egy-egy regényük helyszínéül. Utóbbi ma már kizárólag a *Kék bálvány* című műve miatt ismert, mert ebből az USA-ban játszódó alkotásból készült az első magyar hangosfilm, amely természetesen szintén amerikainak kívánt látszani.

A kulturális élet egyes területeinek eltérő mértékű, de folyamatos amerikanizálódása elé, főként Németország egyre erőteljesebb hatása miatt, az 1930-as évek végétől komolyabb akadályok gördültek. Ez 1941-től kezdve leginkább a filmeket érintette. Előbb az Egyesült Államokban gyártott új filmek nem kaptak vetítési engedélyt, majd a már korábban bemutatott mozgóképeket is fokozatosan betiltották. Így a legkülönbébb világnézetű kritikusok egybehangzó véleménye szerint a filmművészet egyik csúcsát jelentő Walt Disney-rajzfilmek szintén lekerültek a műsorról – viszont néhány Disney-mesekönyvet még meg lehetett vásárolni, és az 1943-as karácsonyi könyvslágerek közé is bekerültek amerikai művek.

Ugyanakkor jazzt a magyar rádió továbbra is sugárzott, a szélsőjobboldal nem szűnő hangos tiltakozása dacára. Igaz, ekkor már csak neves magyar jazz-zenekarok játszották ezt az „idegen” zenét, amerikaiak nem. Ráadásul a közönség egy része vélhetőleg már nem csupán azért

hallgatta élvezettel, mert ízlésének megfelelő volt, hanem azért is, mert – ahogy azt például Franciaországban megfigyelték – így kívánta kifejezni politikai szimpátiáját, és reményét, hogy hamarosan az amerikai katonák is megérkeznek Magyarországra.

Gyerekek Walt Disney-meskönyvekkel 1941-ben. Forrás: Fortepan / Lissák Tivadar

■ Kapcsolódó fejezetek

[1901 Létrejön a Magyar Eszperantisták Egylete](#)

[1904 Megjelenik Karl May *Winnétouja* magyar fordításban](#)

[1930 Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Ópiumegyezményhez](#)

[1973 A Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról bemutatója](#)

■ Irodalom

Frank Tibor: Tükör által élesebben. A magyarországi Amerika-kép mint önkritika (1834–1941). In: *uő: Amerika világa. Angol–amerikai történelmi tanulmányok II. kötet.* Budapest, 2018. 252–263.

- Glant Tibor: Amerikás könyvek és Amerika-kép a két világháború közti Magyarországon. In: Magyarics Tamás – Lojkó Miklós (szerk.): „Minden gondolatomra számtalan másik árnya hull...” *Emlékkönyv Frank Tibor 60. születésnapjára*. Budapest, 2008. 79–85.
- Heltai Gyöngyi: Roboz Imre és a Vígszínház nemzetközi kapcsolatrendszere az 1930-as években. Budapest – New York – Párizs – Berlin. *Múltunk* 63. évf., 1. sz. (2018) 135–173.
- Simon Géza Gábor – Bajnai Klára – Borsos Tibor: *Kölcsönhatások. Film és jazz Magyarországon, 1928–1950*. Budapest, 2018.
- Sipos Balázs: Világ-képek, kulturális regiszterek és Amerika jelenléte a Horthy-korban. A transznacionális és kapcsolati történetírás adaptálásának lehetőségeiről. In: Feitl István (szerk.): *Nyitott-zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció, 1914–1949*. Budapest, 2013. 151–183.
- Zipernovszky Kornél: „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni”. A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát. *Replika* 101–102. sz. (2017) 67–87.

Sipos Balázs

1929

A nagy gazdasági világválság

A magyar gazdaság globális beágyazódottságának ára

„Rettenetes hatású bessz viharzott végig a Wall Streeten és minden tornadónál nagyobb pusztítást végzett. A siralom völgye ma New-york és a »prosperity«, amelyet olyan büszkén és nagyzólón hirdetett Hoover elnöksége óta Amerika, mély sebet kapott. Az uccákon, a hotelek lobbyjaiban tumultuózus jelenetek játszódnak le és percről percre nő a rémület”, számolt be a *Pesti Tőzsde* 1929. október 25-én a New York-i tőzsde összeomlásáról. Sokan ezt az eseményt tartják a nagy gazdasági világválság kezdetének, a gazdasági hanyatlás azonban már hónapokkal korábban elkezdődött az Egyesült Államokban, és a gyökerei egészen az első világháborúig nyúltak vissza.

A nagy válság a 20. század legsúlyosabb gazdasági visszaesése volt. A mély és elhúzódó recesszió a nemzetközi kereskedelem súlyos visszaesésével, iparvállalatok és bankok tömeges összeomlásával, korábban ismeretlen méretű munkanélküliséggel, valamint a világszerte, különösen a mezőgazdasági termékek és a nyersanyagok árának zuhanásával járt világszerte. 1929 és 1932 között a világ ipari kibocsátása 36%-kal, a világkereskedelem értéke 48%-kal esett vissza, a feldolgozott termékek ára 26%-kal, a nyersanyagoké 56%-kal csökkent. 1930 és 1933 között az átlagos munkanélküliségi ráta a világméretű válság által legerősebben sújtott két országban, Németországban és az Egyesült Államokban 34,2, illetve 28,4% volt.

A nagy gazdasági válság olyan globális recesszió volt, amely a világgazdaság első világháború alatt és a húszas években bekövetkezett strukturális változásainak következtében alakult ki. A válság kialakulásában fontos szerepe volt a munkaerőpiac növekvő rugalmatlanságának, valamint a nemzetközi pénzügyi rendszer fokozott sérülékenységének és az Egyesült Államok hiteleitől való egyre nagyobb függőségének, amelyek felerősítették a húszas évek végén fellépő konjunkturális fordulat hatásait.

A világháború után számos országban megszűnt a pénzügyi stabilitás. A világháború hatására számos országban (például Németországban, Ausztriában, Szovjet-Oroszországban, Magyarországon) súlyos hiperinflációk alakultak ki, az évtized végén pedig már az árak esése (defláció) okozott komoly gondokat.

A húszas években egyensúlyhiány jött létre a világ áru- és pénzpiacain és a nemzetközi tőkeáramlásban. Az első világháború alatt megnőtt a tengerentúli területek mezőgazdasági és ipari termelése, Európa pedig elveszítette kereskedelmi és pénzügyi dominanciáját, kiszorult korábbi piacairól. A húszas évek második felében újból növekvő európai termelés és kivitel jelentős túlkínálatot és árzuhanást idézett elő. A kedvezőtlen folyamatokat súlyosbította a kereskedelmi protekcionizmus felerősödése és a nemzetközi tőkekivitel megszűnése 1929-ben, amely a korábbi években súlyosan eladósodott európai és latin-amerikai országok gazdasági és pénzügyi összeomlásához vezetett. Ez utóbbiak az exportpiacok bezárulása és az újabb külföldi kölcsönfelvételek lehetetlenné válása miatt az adósságszolgálat felfüggesztésére kényszerültek, ami a hitelező államok gazdasági válságát is súlyosbította. A válság következtében felbomlott a nemzetközi aranypénzrendszer is, ami a világháború előtt a világgazdaság pénzügyi stabilitását biztosította.

A gazdasági világválság és a nemzetgazdaság belső feszültségei 1929 után Magyarországon is súlyos következményekkel jártak. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után az ország kis méretű, nyitott gazdasággá vált, amely szorosan beágyazódott a világgazdaságba. 1918-ig a Monarchia vámfalakkal védett belső piacán bonyolódott le a magyar külkereskedelem háromnegyede, Magyarország egyre csökkenő mértékben szállított a Monarchián kívüli piacokra árukat. A világméretű recesszió hatására az egy főre jutó GDP 12,5%-kal, a gyárparban foglalkoztatottak száma pedig 27%-kal csökkent 1929 és 1932 között. A gyáripari termelés közel 40%-kal lett kisebb a konjunktúra csúcspontja és a válság mélypontja között. Legmélyebb krízisbe a mezőgazdaság került. Az exportpiacok folyamatos szűkülése és a belföldi fogyasztás zsugorodása, a világgazdasági árak 1928-tól kezdődő zuhanása, a jelentős mértékű, 45%-os agráraró és a súlyos eladósodás kilátástalan helyzetbe sodorta az agrárágazatot. A gabonafélék ára több mint 60%-kal, az állati termékek árai közel 50%-kal estek 1928 és 1933 között.

A háború utáni években a gazdasági szakemberek még bíztak abban, hogy az ország megmaradt területén lévő ipar és mezőgazdaság képes lesz akkora exportteljesítményre, ami egyensúlyban tartja majd a hazai kereskedelmi és fizetési mérleget. Ez azonban illúzióknak bizonyult: mindkét mérlegben tartós passzívum jelentkezett, ami nagymértékben hozzájárult az ország súlyos külső eladósodásához. A magyar fizetési mérleg egyensúlyát a húszas években csak évről évre növekvő külföldi hitelfelvétellel lehetett biztosítani. A külföldi adósságállomány 1931-ben már 4,1 milliárd pengő volt. A külföldi kölcsönfelvételek lehetőségének megszűnése, és a külföldi rövid lejáratú hitelek visszahívása – az exportból származó bevételek drasztikus csökkenése, a nagyarányú cserearányromlás, valamint az egyre növekvő adósságszolgálati terhek miatt egyébként is súlyos helyzetben – 1931 végére az ország nemzetközi fizetőképességének elvesztéséhez vezetett.

A költségvetés helyzete már korábban megrendült. Az 1924. évi pénzügyi stabilizáció óta első ízben a magyar államháztartás az 1929/30-as költségvetési évben ismét deficitessé lett. Az állami adminisztráció a rekonstrukciós időszakban végrehajtott létszámcsökkentés dacára is túlméretezett maradt, a személyi kiadások és nyugdíjak a költségvetési kiadásoknak szokatlanul nagy részét, 50–55%-át tették ki. A súlyosbodó gazdasági válság hatására ráadásul összezsugorodtak a költségvetési bevételek. 1930-tól a kormány költséges agrártámogatási rendszert vezetett be, boletta formájában pénzügyi segítséget nyújtott az agrárválság által sújtott, jelentősen eladósodott gazdáknak, és kormányzati gabonavásárlásra is költött. A súlyos fiskális válság ily módon már 1931 elején kibontakozóban volt.

A magyar bankrendszer már a világgazdasági válság kitörése előtt komoly problémákkal küzdött. Több patinás intézmény már a húszas évek második felében arra kényszerült, hogy végleg bezárja kapuit. Az 1931 nyarán kitörő magyarországi bankválságot gyakran a bécsi és berlini bankösszeomlások következményének tartják, a befektetők bizalma ugyanis az egész térség iránt megrendült, aminek következtében Budapesten, Prágában, Varsóban és Bukarestben is súlyos pénzügyi válság tört ki. Az adatok azonban azt igazolják, hogy a betétkivonások Magyarországon már 1931 májusa előtt megkezdődtek, és a bankok iránti bizalmat megingatta a magyar államháztartás súlyos helyzete, a jelentős arányú külső adósságállomány, a súlyos exportnehézségek és a bankok alacsony

likviditása. A bankok likviditási helyzete az inflációs években eleve nagyon meggyengült, a pénz elértéktelenedése következtében értékét veszítette a pénzügyintézetek betét- és hitelállománya egyaránt. A bécsi és a berlini események tehát nem kiváltották, legfeljebb tovább súlyosbították a hazai pénzügyi válságot.

A patinás bécsi óriásbank, a Creditanstalt 1931. májusi összeomlásának hírére a pesti tőzsdén jelentős áresés kezdődött, a bécsi bankok pedig tekintélyes összegű pengőbetéteket vontak vissza Magyarországról. A berlini bankpánik hatására júliusban tovább erősödött a külföldi rövid lejáratú hitelek visszahívása. A legnagyobb hazai bank, a Magyar Általános Hitelbank az összeomlás szélére sodródott, betétállománya jelentős hányadát és alaptőkéjének nagy részét elveszítette, részvényeinek tetemes hányada állami kézbe került.

A nagyarányú betétkivonásokkal párhuzamosan ugrásszerűen megnőtt a devizakereslet, a bankok elleni roham egyben a valuta elleni támadássá is vált. A betéteket külföldi valutákra konvertálták, ami a jegybank egyre zsugorodó devizatartalékait felemésztette, és megnehezítette, hogy megfelelő választ adhasson a pénzügyi pánikra. A bankválság valutaválsággá alakult. Mindezt tovább súlyosbította a nagymértékű külső eladósodás, a külső egyensúlyhiány, a külső hitelforrások elapadása, mivel így külföldi hiteleket sem lehetett segítségül hívni. A fiskális válság, az államháztartás hiánya, eladósodottsága, fizetéseképtelensége ugyancsak nehéz helyzetbe sodort sok, a kormánynak és állami vállalatoknak kölcsönt folyósító bankot. A fiskális, valuta-, bank- és külső adósságválság összekapcsolódása rendkívül súlyos helyzetet teremtett, amelyből csak 1938 után, a fokozatos gazdasági konszolidáció és a fegyverkezési program beindulásának, a növekvő állami megrendeléseknek a hatására tudott a gazdaság kilábalni.

A német bankzárlatot követően, 1931. július 13-án, a magyar kormány is kényszerintézkedéseket léptetett életbe az infláció veszélye ellen: háromnapos bankzárlatot rendelt el, korlátozta a bankbetétek kivételét, és a pénzügyintézetekben elhelyezett követelések értékét garantálandó, az ún. aranypengő rendelettel kötelezővé tette, hogy az augusztus 15-e előtt elhelyezett bankbetéteket és pénzügyi tartozásokat automatikusan aranypengő értékűnek kelljen tekinteni. Az ország alig hatévi szabad devizagazdaság után újra a kötött devizarendszerre tért át, az év végén fel kellett függeszteni a külföldi hitelek törlesztését is. A válságból való

kilábalást, mint sok más ország esetében, a háborús konjunktúra és a növekvő állami költségek hozta el.

Röplap a nagy gazdasági világválság idejéből. Forrás: MTI Fotó

■Kapcsolódó fejezetek

[1873 Kolerajárvány és tőzsdekrach](#)

[1918 Az általános választójog bevezetése](#)

[1925 Megnyílik a Budapesti Nemzetközi Vásár](#)

[2008 Beüt a globális pénzügyi és gazdasági válság](#)

■Irodalom

- Berend T. Iván: *Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között*. Budapest, 1982.
- Ormos Mária: *A gazdasági világválság magyar visszhangja (1925–1936)*. Budapest, 2004.
- Pogány Ágnes: A Nagy Válság nagy magyarázatai. Az 1930-as évek gazdasági válsága az újabb szakirodalom tükrében. *Korall* 14. évf., 54. sz. (2013) 153–173.
- Pogány Ágnes: Szentháromság téri változatok költségvetési válságra. A fiskális krízis kezelése a harmincas évek első felében. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2017–2018. Hitel – bank – piac*. Budapest, 2018. 305–329.
- Pogány Ágnes: Válságok és választások. (Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában 1931–1936). *Aetas* 25. évf., 4. sz. (2000) 32–49.

■ Jegyzet

- 1 A boletta adók és illetékek megfizetésére felhasználható gabonaszelvény volt, amit gabona eladásakor a termelő a vevőtől kapott, az esetleg megmaradó szelvényekért pedig pénzbeli térítés járt egy állami pénzalapból.

Pogány Ágnes

1930

Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Ópiumegyezményhez

A kábítószer-csempészet és a bűnözés nemzetköziesedése a modern Budapesten

Volker Kutscher *Gereon Rath*-könyvsorozatának, majd az ebből készült, több évadot megélt *Babylon Berlin* tévésorozatnak, illetve Kondor Vilmos *Budapest*-regényciklusának köszönhetően a mai kor kíváncsi embere betekintést nyerhetett a két világháború közötti nagyvárosi bűnözésbe. Ennek a világnak a mélyebb rétegeire a korabeli sajtó és ponyvairódalom is igyekezett rávilágítani, és ezek révén a nagyváros egyre inkább egy számtalan veszélyt magában rejtő terepnek tűnhetett. Ezen veszélyek egyik csoportját az egyenesen misztikusnak beállított kábítószeresek jelentették, köztük pedig kiemelt módon az eredetileg Latin-Amerikából származó kokain.

Noha a kábítószeresek már a dualizmus korában sem voltak ismeretlenek Magyarországon, veszélyes kriminogén tényezőként történő felbukkanásuk és elterjedésük a Nagy Háborúra vezethető vissza. A frontszolgálatot teljesítő és a harcok során sebesülést szerző katonák közül sokan a hadikórházi kezelés során szottak hozzá a különböző narkotikumok (elsősorban a morfium) használatához, de voltak olyanok is, akik a hadifogolytáborokban „ismerkedtek meg” ezekkel a szerekkel. A bódítószeresek (a narkotikumok mellett az alkohol is) a harcok során átélt élmények és az ezek nyomán kialakult poszttraumás stressz-szindrómát is „enyhítették”, ezeknek köszönhetően ugyanis elodázható lett az álmoság, a fáradtság, a lelki sérülések és a kontrollálhatatlannak tűnő traumatizált álmok. A korszak orvosi szakirodalmában is központi tapasztalatként jelent meg az, hogy a rendszeres alvászavar a poszttraumás stressz-szindróma egyik tünete, amire a kábítószeresek tüneti „segítségét” jelenthetnek. Eszerint a különböző bódítószeresek a hétköznapi feladatmegoldáshoz és érzelmi,

intellektuális kiteljesedéshez még úgy is hozzájárultak, hogy használatukat a másnapok depressziója követte.

A két világháború közötti magyar főváros nem sokban különbözött az 1920-as évek extravaganciáját talán legjobban megtestesítő Berlintől: Budapesten is létezett az a „bábeli zűrzavar”, amit a traumatizált veteránok, illetve a háború más lelki és egzisztenciális áldozatai mellett hangos éjszakai élet, növekvő bűnözési ráta, prostitúció és másfajta devianciák – a korabeli sajtó által még feltűnőbbé tett – „elburjánzása” jellemzett. E jelenségek mindegyikével szervesen összefonódott a különböző kábítószeres látszólag korlátlan terjedése, amiért a korabeli felfogás jelentős részben a külföldiekre és a külföldi mintákra hárította a felelősséget. A „háború után rendkívüli mértékben terjedt el az egész világon a kábítószeres élvezete” – írta például a korszak legismertebb bulvárlapja, *Az Est* –, és „a kokain élvezetét főleg a győztes államokból és ezek közül is különösen a Franciaországból érkezett idegenek terjesztik el, valamint azok is, akik most érkeztek haza az orosz fogságból”.¹

A korszak budapesti kábítószer-kereskedelmének legemblematikusabbnak tűnő figurája, a sajtóban egyre sűrűbben megjelenő kokaintörténetek leggyakrabban emlegetett antihőse egy állítólagos vegyészmérnök, a vajdasági születésű Sóhár Elek volt, akit sokan csak a „Kokós Lexi” gúnynéven ismertek. Saját elmondása szerint ő is a világháború traumái következtében ismerkedett meg a kábítószerekkel. Sóhár már a világháború előtt is összeütközésbe került a törvénnyel, sőt kétszer is ült börtönben lopás miatt. A háború alatt a szerb és az olasz fronton teljesített szolgálatot. Ezalatt – ismét csak saját állítása szerint – „gránátsokkot” és gázmérgezést szenvedett, 1916-ban pedig olasz hadifogságba esett, ahonnan csak 1918-ban tért haza (épp mikor szülővárosa, Nagybecskerek az akkor létrehozott Szerb–Horvát–Szlovén Királysághoz került). Saját bevallása szerint a hadifogolytáborban már rászokott a narkotikumokra. A háborút követően a Népjóléti Minisztérium Ellátási osztályán dolgozott, hadi árvák, rokkantak és özvegyek közellátásával, segélyek és adományok megadásával foglalkozott. Ezáltal tulajdonképpen a háborús szenvedéseket és következményeit még a fegyvernynyugvást követően is hosszú évekig, egészen a munkahelye 1924-ben történt megszűnéséig megtapasztalhatta. A vajdasági közegből a fővárosba került egyedülálló férfi talajvesztettsége még súlyosabbá vált a munkanélküliség, illetve a háborús traumák feldolgozatlansága miatt.

Ebben a helyzetben számított sorstársának a majd 20 évvel fiatalabb, szintén vajdasági származású Deneberg Dezső, aki zsidó kereskedők gyermekeként a trianoni határhúzás következtében menekült el szülővárosából Budapestre. Deneberg sohasem tudott biztos megélhetésre építeni, rendőrségi aktái szerint 1925-től folyamatosan lopásokat, csalásokat követett el. Sóhár és Deneberg mindig eltérő magyarázatokat adtak arra, hogy miként ismerkedtek össze, nem kizárható a közös vajdasági csempészség, amelyről a magyar hatóságok kompetenciahiánya miatt nem tudhatunk. Ebben az időszakban a Szerb–Horvát–Szlovén (később Jugoszláv) Királyságból Magyarország felé történő migrációt, illetve csempészséget a hatóságok nem tudták megfelelően ellenőrizni, ráadásul a magyar kormány diszkurzív honvédő politikája miatt nem is lehetett tételesen az új államberendezkedés előtt menekülő magyar menekülteket vegzálni anélkül, hogy ennek komolyabb sajtóvisszhangja ne lett volna.

A kettejük közötti budapesti együttműködés mindenestre már a kezdetektől szoros volt. Módszereikre jellemző, hogy 1928-ban elmebajosnak adták ki magukat, hogy az orvosaik rendelvényeit eltulajdonítva a Richter Gedeon- és a Chinoín-gyártól, illetve az Országos Gyógyszerellátó Intézettől szerezzenek narkotikumokat. A gyógyszereket magukat altisztnek kiadva vették fel, több esetben bevontak a szervezésbe más narkotikumfüggőket, akiket az ápolási időszakban ismertek meg. A kórházból való szökésüket követően az intézmény – a felvett gyógyszerek ellentételezése és a megküldött számlák alapján – csak hetekkel, hónapokkal később észlelte a csalást. Ezen idő alatt alapfokú gyógyszerészeti, kémiai ismeretekre is szert tettek, így Sóhár Elek megtanulta, hogy milyen gyógyszerekkel, narkotikumokkal, helyi érzéstelenítő fájdalomcsillapítókkal lehet úgy felhígítani a kokaint, hogy még nagyobb mennyiséget tudjanak eladni és még jelentősebb haszonra tegyenek szert. Több esetben pedig fájdalomcsillapítókat, nátriumblokkolókat adtak el kokain helyett a világgazdasági válságba éppen belesüllyedő Budapesten.

Noha Sóhár és Deneberg nem voltak olyan „nagy pályás” bűnözők, ahogy a korabeli sajtó igyekezett őket – különösen „Kokós Lexit” – bemutatni, viszont a tevékenységük és bűnözői „karrierjük” rávilágít a „modernizálódó” nagyvárosi kriminalitás számos vonatkozására. Nemcsak a magyar rendőrség, hanem a világ számos országának rendvédelmi szervei számára kulcsfontosságú felismerés volt az ilyen esetek kapcsán, hogy a háborút követő időszakban különösen a nagyvárosokban nem pusztán

emelkedett a bűnözési ráta, de ezzel párhuzamosan egyre inkább nemzetközivé is vált. A fegyvernyugvást követő években főképp a vesztes országok metropoliszaiban, de a győztesekéiben is létrejöttek olyan bűnözői csoportok, amelyek a békeidőszakba való átmenet zavarait kihasználva a határokon átnyúló szintre fejlődtek.

Ebben az egyre inkább nemzetközivé váló bűnözői tevékenységben épp a kábítószeresek jelentették a legfontosabb mozgatórugót, ami fontos adalékot jelent ahhoz, hogy a különböző narkotikumok miként képeztek komplex társadalmi jelenséget nemzetközi viszonylatban, akár csak az egyre növekvő magyar metropolisz „bábeli zűrzavarában”. Nincsenek pontos és hiteles adataink arról, hogy a két világháború közötti Budapesten mennyire volt elterjedt a kábítószeresek használata, annyi azonban kijelenthető, hogy a korabeli narratívák tanúsága szerint az első világháború után a szerek kifejezetten hangsúlyos szerepet kaptak a főváros éjszakai életében. A modernizálódó nagyvárosi kriminalitás vonatkozásában a nemzetközivé válás mellett a kábítószeresek azért jelentettek még fontos tényezőt, mert az illegális terjesztés büntetőjogi szankcionálása még kifejezetten kezdetleges volt ekkor Magyarországon. Az 1925-ben Genfben kötött nemzetközi ópiummegyezmény becikkelyezésével 1930-ban a magyar törvényhozás megtiltotta a kábítószer-használatot és -kereskedelmet, ami implicite „Kokós Lexi” és társai tevékenységének negatív töltetű elismerését is jelentette. Továbbá a magyar rendvédelmi szervek sem rendelkeztek megfelelő tapasztalatokkal az ilyen típusú bűncselekmények felgöngyölítésében.

A két világháború közötti időszakra Budapest valóban kozmopolita nagyvárossá vált, ami immár a „modern” bűnözők terepe is volt. Ezek a törvényen kívüli figurák – ahogy Sóhár és Deneberg – már nem pusztán módszereikben mutattak „modernizálódást”, hanem észrevehető egyfajta mentalitásbeli változás is, ami összefüggött a korszak általános (a bulvársajtó, a mozi és a ponyvaregények által közvetített és fokozott) amerikanizálódásával. Ennek eredménye lett, hogy a magyar bűnelkövetők két értelemben is részeseivé váltak a nemzetközivé duzzadó bűnözésnek. Egyrészt abból a szempontból, hogy az üzérek tevékenysége révén külföldi, kifejezetten „amerikás” bűnözői attitűd honosodott meg Magyarországon. Erre utal egy korabeli bulvárlap 1932 tavaszán megjelent cikke, amelynek szerzője a következőképpen fogalmazott: a „kokót [kokaint] a pesti alvilág gangsterei szállítják. Amerikában ezek a gangsterek alkoholcsempészéssel foglalkoznak, a pesti éjszakák banditái pedig a kokainnal mérgezik a

kevesebb erkölcsi erővel rendelkezőket. Nem, ebben sem maradunk el Amerikától!”² Másrészt, noha a korabeli sajtóban leggyakrabban megjelent magyar üzéreket ritkán hozták összefüggésbe nemzetközi ügyekkel, mivel módszereik többnyire jóval kisztílűbbek voltak (jellemzően gyógyszerárakból szerezték be a különböző szereket csalás, lopás vagy recepthamisítás révén), Budapest – fontos tranzitállomásként – mégis részesévé vált az illegális nemzetközi kábítószer-kereskedelemnek. Az 1920-as évek második felében nemzetközi nyomozás leplezett le egy külföldi „bandát”, amely a Hamburg–Sanghaj-vonalon „dolgozott”, és fedőszervként egy Budapesten bejegyzett céget használt.

Bár a „Kokós Lexiéhez” hasonló bűnözői „karrier” nem volt egyedi, és valójában Sóhár a korszak bulvársajtója által ráaggatott „kokainkirály” névre sem feltétlenül szolgált rá, számos rendőrségi ügye miatt ő vált különösen „feltűnővé” a korabeli szenzációra éhes hírlapok számára. Az ő eltűnt vonásokkal felruházott személyével lehetett szimbolizálni, megfoghatóbbá és „valóságosabbá” tenni a kábítószeres jelentette veszélyeket, illetve ezáltal megteremteni a kábítószerüzér archetípusát. Az 1932-ben bekövetkezett halála után mások léptek a nyomdokába, akik ezt a fajta bűnözői karriert és mentalitást továbbvitték. A Sóhárhoz hasonló üzérek jelenléte a magyar bűnözéstörténet szempontjából két ok miatt különösen fontos. Egyrészt azért, mert hozzájárultak ahhoz a korabeli „felismeréshez”, hogy immár Budapest „babiloni káoszában” is létezik egy – amerikaihoz hasonló – bűnözői „alvilág”, aminek az egyik központi tényezője a kábítószer. Másrészt pedig azért, mert tevékenységük fokozta a hatósági figyelmet és a rendvédelmi szervek további modernizálódását is, aminek részeként 1934-ben létrehozták a Kábítószeres Ellenőrző Központi Szervet, amely már a Népszövetség drogellenes politikájával összhangban és a nemzetközi bűnüldöző szervekkel együttműködve igyekezett felvenni a harcot a kábítószeres terjesztői ellen.

A rendőrség egy lebuiban elfogja Sóhár Eleket. *Friss Újság*, 1930. szeptember 11. 1.

■ Kapcsolódó fejezetek

[1914 Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitor a Nagy Háború](#)

[1928 A Húzd rá, Jonny! jazzopera budapesti bemutatója](#)

■ Irodalom

Gyáni Gábor: A bűnözés Horthy-kori történetéhez. *Történelmi Szemle* 47. évf., 3–4. sz. (2005) 381–392.

Kerepeszki Róbert: „Kokaintól részegen bomlik Budapest éjszakai világa”: Kábítószeres „alvilág” és sajtónarratívák a két világháború közötti magyar fővárosban. *Clio Műhelytanulmányok* 1. sz. (2022) 1–67. clioinstitute.hu/muhelytanulmanyok

Nagy, Zsolt: “Castaways of the White Pleasure”. Six Decades of Hungarian Discourse on Narcotics. *Hungarian Cultural Studies. e-Journal of the American Hungarian Educators Association* 13. évf. (2020) 52–66.

Sárosi Péter: Kokain és morális pánik Budapesten az 1920-as évek média-beszámolóí alapján.

Socio.hu, Társadalomtudományi Szemle 7. évf., 4. sz. (2017) 43–76.

<https://socio.hu/index.php/so/article/view/657>

Sipos Balázs: Amerika mint modernizációs példa, utópia és disztópia a Horthy-korban. *Médiakutató* 16. évf., 1. sz. (2015) 73–88.

■ Jegyzetek

[1](#) Kokainterjesztő banda Magyarországon. *Az Est*, 1922. április 23. 8.

[2](#) Stób Zoltán: A pesti kokainos éjszakák rejtelsei. *Friss Újság*, 1932. május 1. 4.

Bezsenyi Tamás – Kerepeszki Róbert

1935

Germanus Gyula Mekkába zarándokol

Keletkutatás és irodalom mint globális hálózatépítés

„Semmi sem változott az Arab-félszigeten ezer év óta [...]: a beduin [...] úgy vezeti a tevéjét, ahogy ősei tették, úgy eszik, iszik, alszik, szeret, él és hal, ahogy apái és nagyapái tették évezredek óta.” A kairói *al-Balág* újság hasonló megjegyzésekkel teli cikket közölt arabul ‘Abd al-Karím Dzsarmánusz, azaz Germanus Gyula tollából az 1935. május 15-i számának címlapján. „Az ismert magyar orientalista”, ahogy a szerkesztők nevezték, már második cikkét küldte az újságnak *Gondolatok a zarándoklatról* címen. Noha arabista volt, Germanus a cikkeket angolul írta és az újság szerkesztősége fordította le őket arabra. A populáris orientalizmus képeinek arab nyelvű publikálásában sem az egyiptomi szerkesztőket, sem a magyar szerzőt nem zavarta az a politikai-jogi és társadalmi-infrastrukturális átalakulás, amely az első világháborúban kezdődött és azóta is folyamatosan zajlott az Arab-félszigeten.

Populáris orientalizmus alatt azokat az általában irodalmi, vizuális és zenei alkotásokat szoktuk érteni, amik egy elképzelt, sokszor erotikus vagy éppen statikus, visszamaradott képet adnak a „keletről”, és melyek akarva-akaratlan megerősítik a kultúrák közötti megváltoztathatatlan különbségen, olykor rasszizmuson alapuló világképet. A „kelet” egy elképzelt földrajzi fogalom, ami ahhoz képest változik, hogy az ember éppen honnan képzelel el. Például, a 19. században egy párizsi művész egy magyar vagy szerb falut könnyen úgy ábrázolt, mint egy egzotikus, keleti helyet, míg a korabeli magyar értelmiség egyaránt Keletként beszélt Bosznia-Hercegovináról és Perzsiáról is.

A tudományos keletkutatás, elvileg éppen ellenkezőleg, konkrét társadalmi gyakorlatok megismerésére és értelmezésére törekszik empirikus bizonyítékok alapján. A Biblia tanulmányozására és politikai érdekek (diplomácia, katonai felderítés, gyarmati adminisztráció) miatt számos európai egyetemen alapítottak arab, héber, török, perzsa, szanszkrit, kínai

stb. szövegek értelmezésére tanszékeket. A 19. századi magyar keletkutatás az osztrák birodalmi német nyelvű, elsősorban bibliai szövegkritikai tudomány része volt. A magyar tudósoknak azonban volt két fontos, egyedi témája: a magyar őstörténet arab nyelvű forrásainak tanulmányozása és a magyar nyelv hovatarozása. Számos magyar keletkutató komoly hírnévre tett szert, elsősorban utazásaik és kitűnő nyelvtudásuk miatt: Kőrösi Csoma Sándor, Vámbéry Ármin, Goldziher Ignác, Kunos Ignác, Fekete Lajos máig ismert és idézett szerzők.

Érdemes megjegyezni, hogy Edward Said amerikai–palesztin irodalmár azt állította nagy hatású *Orientalizmus* című munkájában, hogy a populáris orientalizmus és a tudományos keletkutatás között szoros összefüggés van, mi több, ezek hozzájárultak az európai gyarmatbirodalmak létesítéséhez és fenntartásához. Germanus Gyula 1935-ös mekkai zarándoklata és ennek utóélete kétségtelen példája annak, hogy irodalom, keletkutatás és politika miként fonódik össze, noha talán nem a saidi értelemben. Sikeres vállalkozás volt, amennyiben utazását arra használta, hogy saját hírnevét és később a magyar keletkutatás, elsősorban az arabisták, kapcsolatait építse az arab országokban. Ebben az értelemben Germanust igazi globális hálózatépítőnek tekinthetjük.

Talán még fontosabb, hogy 1936-ban magyarul (és 1938-ban németül és olaszul is) megjelenő, nagy népszerűsége szert tevő *Allah Akbar!* című útleírása és későbbi hasonló stílusú munkái komoly hatást gyakoroltak a magyar nagyközönségre. Ezek az olvasmányos könyvek, amelyeknek tudós szerzője tekintélyt adott, hozzájárultak a populáris, statikus és olykor igencsak elfogult magyar kelet- (és elsősorban „arab-”) képzet kialakulásához. És bármennyire is furcsának tűnik, az 1930-as évek végén népszerű cikkeivel, angol és német nyelvű rádióinterjúival a meglehetősen szekuláris egyiptomi értelmiség egy részének figyelmét is épp Germanus hívta fel a zarándoklatra mint spirituális gyakorlatra. A sors sajátos iróniájának nevezhető, hogy 1956 után a vallásellenes magyar szocialista rezsimben az idős Germanus lett az iszlámról való népszerű ismeretterjesztés központi figurája.

Germanus egyedi élettörténete a kapitalista birodalmak korától a Magyar Népköztársaság és a hidegháború koráig tart. Ezekben a kontextusokban a magyar egyetemi keletkutatás és nyelvtanítás gazdasági és intézményi feltételei folyamatosan változtak. A politika számára más lehetőségeket jelentett a keletkutatás az Osztrák–Magyar Monarchiában,

mást a Horthy-rendszerben, és ismét mást egy szocialista népköztársaságban. Talán csak a külkereskedelmi érdek maradt nagyjából ugyanaz az 1900-as évek nagy fellendülésekor a modernizálódó Oszmán Birodalomban, a világháború alatt, az új arab kormányok és a mandátumrendszer idején, valamint a hidegháború új fejlődési modelljeiben. Germanus egyik rendszerben sem volt igazán sikeres a tudományos hálózatépítésben, hiszen imponáló tudásához képest tudományos munkássága elenyésző és érdektelen. Ellenben ideális személy volt arra, hogy – egy mai kifejezéssel élve – a kulturális diplomáciában fontos szerepet töltsön be.

Germanus a késő Monarchia birodalmi lehetőségeinek gyermeke volt. Egy pesti kispolgári zsidó családba születve szekuláris neveltetést kapott, majd 1903-tól a budapesti egyetemen tanult, elsősorban törökül és kevésbé arabul. A századelő királyi Budapestjén négy intézményben is lehetett keleti nyelveket tanulni: az egyetem mellett a Keleti Kereskedelmi Akadémián, a református egyház Teológiai Akadémiáján és a Zsidó Teológiai Szemináriumban. Az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között volt lehetőség, hogy a keletkutató diákok Isztambulban is töltsenek némi időt, és Bécsben is hallgassanak egy-két félévet az oktatás szerves részeként. Sőt Germanus diplomaosztás után rögtön egy évet (1908–1909) kutathatott Angliában legendás tanára, Vámbéry Ármin segítségével. Igaz, ekkor inkább újságíró kívánt lenni, mint tudós. 1909-től mégis a Teológiai Akadémián és a Keleti Kereskedelmi Akadémián tanított törököt és arabot óraadó tanárként, míg végül az utóbbin kapott állást 1912-ben. Helyzetét illusztrálja, hogy 1909-ben áttért a református hitre, és áttérését az álláskeresésben is használta a református professzorokhoz írott kérvényeiben. A magyar keletkutatás intézményrendszere a birodalmak ezen késői korában alakult tehát ki, aminek Germanus egyik tipikus, tudományosan nem igazán kiemelkedő terméke volt.

A keletkutatás regionális és globális hálózatépítése nem csak tudományos csatornákon keresztül működött. Az első világháború és az oszmán szövetség rövid időre még fontosabbá tette a magyar keletkutatókat és némileg Germanust is, aki elsősorban propagandamissziókban vett részt. A kommunista forradalmi bizottság is megbízta hasonló munkával 1919-ben (de úgy tűnik, hogy inkább elbújt vidéken). 1920 után azonban a birodalmát veszített kicsi magyar királyságban nem volt szükség annyi keletkutatóra. Germanus, némileg elfelejtve, angolt és arabot tanított az új

egyetemi gazdasági karon az 1920-as években, de leginkább a magyar PEN-klubban fejtett ki irodalomszervezői tevékenységet 1926-tól, és épített nemzetközi kapcsolatrendszert.

Nemzetközi irodalmi kapcsolatain keresztül került Indiába tanítani. Az iszlámkutatást kellett volna megszerveznie az új Visva-Bhárati Egyetemen a nyugat-bengáli Sántinikétanban (Shantiniketan), de úgy tűnik, inkább nyelvet tanított ott 1929 és 1932 között. 1930. december 19-én Delhiben történt második áttérése is, ezúttal az iszlámra. Noha későbbi írásaiban egészen eksztatikus jelzőkkel írja le az áttérését, néhány hónappal az eseményt követően főnökéhez, Teleki Pálhoz írt leveleiben még „színlelés”-ről beszélt. E megjegyzéseket ugyanakkor a két világháború közötti magyar helyi politika kontextusában érdemes értelmeznünk: Teleki köztudottan elsősorban a keresztény magyar középosztályért lépett fel.

Megfelelő oktatási lehetőségek és tudományos teljesítmény hiányában Germanus az irodalomhoz és a valláshoz fordult, hogy új személyes hálózatokat építsen. Iszlámra való áttérésének kezdettől fogva a mekkai zarándoklat – és a Korán magyar fordítása – volt a célja. Germanust gyakran inkább a magyar utazók és felfedezők között tartják számon, mintsem a magyar keletkutatók között. Pedig igen nagy tudományos tőkét is kovácsolhatott volna utazásából. A magyar minisztériumoktól „tudományos expedícióhoz” kért támogatást, és Teleki melegen pártfogolta kérelmét. Hosszas készülődés után került Egyiptomba 1934 telén, majd az új szaúdi királyságba, hogy teljesítse a zarándoklatot Mekkában. Újra Egyiptomon keresztül 1935 májusában érkezett vissza Magyarországra. Kairói tartózkodása alatt PEN-kapcsolatait használva páratlan mennyiségű egyiptomi irodalmárral találkozott, és az új muszlim aktivista körökben is megfordult.

Visszatérését követően 1936 és 1939 között az *Allah Akbar!* hatalmas sikerének és rádióinterjúinak köszönhetően komoly hírnévre tett szert. A szenzációra és sikerre éhes két világháború közötti magyar olvasók számára az új arab országok az iszlám Germanus romantikus tolmácsolásában kerültek bemutatásra. Kitűnő, olvasmányos stílusa és egyszerű magyarázatai az átlagos olvasót is rabul ejtették. Mindemellert könyve kései utózőngéje volt az *Egri csillagok*-féle 19. századi keletképnek. Talán éppen ezért is tudta lebilincselni közönségét, páratlan népszerűsége téve szert még a falusi világban is, ahogy későbbi tanítványai beszámoltak róla.

A magyar tudományos keletkutatást váratlanul érte Germanus átlényegülése és népszerűsége. Nemcsak hiányoztak a tudományos publikációi a nagyrészt nyelvészek uralta területen, hanem másodvonalbeli turkológusból vezető arabistává is változott, amit a budapesti tudományegyetemen szintén felvont szemöldökkel néztek (Germanus a Gazdasági Egyetemen maradt alkalmazásban). De a kormány ezúttal Germanusszal volt és Germanus a magyar kormánnyal. 1939-ben is támogatták, hogy „befejezze kutatásait”, és így másodjára is Szaúd-Arábiába utazhatott. Noha 1940-ben nyilatkoznia kellett zsidó származásáról, nem került sem kényszermunkára, sem koncentrációs táborba. A holokausztot pesti lakásába zárkózva vészelte át (felesége azonban öngyilkos lett), és a háború után néhány kollégát sikeresen védett a népbírószági perekben, talán egykori tanítványa, Rákosi Mátyás tekintélyét is felhasználva (Rákosi a Keleti Kereskedelmi Akadémián tanult egy-két évet, amikor Germanus ott tanított az első világháború előtt).

A népköztársasági rezsim csak lassan ismerte fel Germanus kapcsolatrendszerének értékét. 1956 után, amikor segítette a forradalom leverését követő nemzetközi vizsgálat hatását csillapítani az ENSZ-delegáció egyik tolmácsaként, megalapíthatta a régen vágyott saját tanszékét, az Arab Irodalmi és Mohamedán Művelődéstörténeti Tanszékét az ELTE-n. A tanszékét hamar, már 1962-ben átnevezték, és az idős tanárt 1964-ben nyugdíjba küldték; Germanus időközben és később is nem egyszer óvatosan kiállt rendszerellenségnek nyilvánított diákokért.

A magyar szocialista keletkutatás (elsősorban az arabisták) kapcsolatrendszerét Germanus előző birodalmi és Horthy-rendszerbeli kapcsolati tőkéje nagyban segítette a hidegháborús Közel-Keleten. Ebben a Kádár-rezsim is támogatta: 1935-ös mekkai zarándoklata és annak leírása, az *Allah Akbar!*, amely a posztbirodalmi magyar keresztény politika egyik önképét alkotta, az 1960-as évekre újra aktuális lett és százezres példányszámban nyomtatták ki. Az idős keletkutató a szocialista parlament tagja lett 1963-ban, és számos „baráti” arab nyelvészeti és tudományos akadémia tagjává is megválasztották (a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé azonban soha nem került be). A magyar Egyiptomi Kulturális Intézet megalapításában is szerepe volt, és továbbra is használta az irodalmat: arabra fordított magyar verseket.

Végül 1965-ben, a Muszlim Világkongresszus keretében új feleségével újra Mekkába utazott – és megint egy olvasmányos könyvben, *A Kelet*

fényei felé lapjain írta meg élményeit. A magyar újkor egyik karakteres figurájaként, magyar keletkutató muszlimként Germanus az irodalmat, nem utolsósorban a populáris orientalizmus hagyományát ötvözte a keletkutatással, mígnem kiterjedt kapcsolati hálóját a hidegháború idején sikerült intézményesítenie.

Az *Allah Akbar!* első kiadásához készült Germanus-portré. Forrás: Magyar Földrajzi Múzeum

■ Kapcsolódó fejezetek

[1878 Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia-Hercegovinát](#)

[1916 Bevert vallássá lesz Magyarországon az iszlám](#)

[1916 A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megnyitása](#)

[1941 Megjelenik Szerb Antal *A világirodalom története* című könyve](#)

[1949 Világifjúsági Találkozó Budapesten](#)

■ **Irodalom**

Hazai György: *Vámbéry Ármin*. Budapest, 1976.

Mestyán, Ádám: "I Have To Disguise Myself". Orientalism, Gyula Germanus, and Pilgrimage as Cultural Capital, 1935–1965. In Ryad, Umar (szerk.): *The Hajj and Europe in the Age of Empire*. Leiden, 2016. 217–239.

Ormos István: *Egy életút állomásai. Kmoskó Mihály 1876–1931*. Budapest, 2017.

Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Ford. Péri Benedek. Budapest, 2000.

Mestyán Ádám

1935

A Teller házaspár az Egyesült Államokba költözik

Magyar emigránsok a tudomány globális történetében

Teller Ede és szintén fizikus felesége, Schütz-Harkányi Augusztia a közé a mintegy kétezer kutató és tudós közé tartoztak, akiket a náciizmus az 1930-as évek során zsidóságuk vagy politikai nézeteik miatt elűldözött Európából. E kutatóknak és tudósoknak az 1933-as politikai fordulatot követően Németországot, majd Németország 1938-as terjeszkedésével Ausztriát és Csehszlovákiát is el kellett hagyniuk. Teller ugyanakkor egyike volt azoknak a sokkal kisebb számú menekült tudósoknak is, akiknek tudományos pályája ezt nem szenvedte meg, mivel ő egyből professzor lett a George Washington Egyetemen. Schütz-Harkányi Augusztia 1935-öt megelőzően már két évet tanult az Egyesült Államokban, Teller Ede pedig szintén nem először költözött külföldre.

Számos tudományos érdeklődésű zsidó magyar kortársához hasonlóan az 1908-as

születésű Teller már egyetemistaként Németországban telepedett le. Magyarországon a zsidókvóta, az egyetemek erőteljes antiszemita légköre és a komolyabb tudományos karrierlehetőségek hiánya akadályozta érvényesülésüket. Igaz, Teller számára országos tanulmányi versenyeken elért kimagasló eredményei (1925-ben matematikából két másik fiattal megosztva ért el első helyezést, fizikából pedig egymagában) felvételt biztosítottak a budapesti Műegyetemre. Édesapja, Teller Miksa rábeszélésére és saját, a matematika szak iránti preferenciája ellenére végül a vegyészmérnöki karra iratkozott be. Mint sok más korabeli szülő (például Wigner Jenő édesapja is), Teller Miksa is úgy vélte, hogy – főleg a korabeli magyar tudományos élet antiszemita légköre miatt – a matematika és a fizika szakok nem biztosítanak megélhetést zsidó fiatalok számára. Ezzel szemben a kémiai és vegyészmérnöki tanulmányokat az ipar nyújtotta álláslehetőségeknek köszönhetően kifejezetten ígéretesnek tartották.

Teller mindamelllett három nála idősebb barátja és példaképe, Wigner Jenő, Neumann János és Szilárd Leó példáját követve mindössze egy

budapesti félév után Németországban (Karlsruhéban, Münchenben és Lipcsében) folytatta tanulmányait, majd Göttingenben helyezkedett el. A weimari köztársaság (1919–1933) időszakában Németország még olyannyira a nemzetközi tudományosság központjának számított, hogy nemcsak Európa minden szegletéből, de az Egyesült Államokból is vonzotta az egyetemistákat és a fiatal kutatókat. Az ekkor kialakult brit–német és amerikai–német szakmai és személyes kapcsolatok döntő szerepet játszottak abban, hogy a nácizmus elől 1933 után elmenekülő tudósok elsősorban az Egyesült Királyságba és az Egyesült Államokba igyekeztek, ahol számíthattak az Academic Assistance Council (Tudományos Segély Tanács), illetve az Emergency Committee in Aid of Displaced German Scholars (Vészhelyzeti Bizottság az Elűzött Német Tudósok Megsegítésére) szervezetek támogatására is.

1933-ban és az azt követő években a nácizmus elől ugyan még több európai országba is lehetett menekülni, de a náci Németország terjeszkedése következtében 1938-tól Ausztriából és Csehszlovákiából, a második világháború során pedig a kontinens nagy részéről is tovább kellett menekülnie az 1933-as menekülteknek (noha ennek megvalósítása ekkorra még nehezebbé vált). A tudományos világ zsidó és baloldali, valamint liberális részének e valóságos kivonulását Németországból a „szellem exodusának” (*Exodus des Geistes*) nevezik, illetve némi fekete humorral „Hitler ajándékának”, amelyben elsősorban az Egyesült Államok részesült. Ezen „ajándékcsomag” meglehetősen sok tagja volt magyar, akik jellemzően az 1920-as években emigráltak Németországba. Néhányuk tevékenysége ráadásul nagyban segítette „Hitler ajándékának” megérkezését: a magyar neuropatológus Schwartz Fülöp például, aki 1919 óta Németországban volt egyetemi oktató, 1933-ban Svájcba emigrált és megalapította a Notgemeinschaft deutscher Wissenschaftler im Ausland (Külföldön Lévo Német Tudósok Támogató Közössége) nevű segélyszervezetet.

A Notgemeinschaft kérdőívek és levelezések alapján 1933 májusában listát állított össze azokról a német tudományos dolgozókról, akiket már elbocsátottak munkahelyeikről (többségüket „nem árja” származásuk, kisebb részüket politikai nézeteik miatt) vagy akikre várhatóan hamarosan szintén ez a sors várt. 1936-ban terjedelmes adatbázist állítottak össze (List of Displaced German Scholars, azaz Elűzött német tudósok listája), amely hatvan tudományág mintegy 1600 képviselőjét sorolta fel rövid életrajzzal, nyelvtudásuk, családi állapotuk, gyermekeik számának feltüntetésével, hogy

ezen adatokat potenciálisan állást kínáló egyetemekkel oszthassák meg szerte a világban. Törökországban különösen sikeres volt ez az akció, mivel a korabeli török vezetés a felsőoktatási modernizáció fontos eszközét látta a menekült tudósok alkalmazásában.

Schwartzhoz hasonlóan Szilárd Leó fizikus is már évek óta egyetemi oktató volt Németországban, ráadásul 1930 óta német állampolgár is. Hitler 1933. januári hatalomra jutására azonban így is sebes emigrálással reagált. Először Bécsbe távozott, később pedig Nagy-Britanniába költözött, ahol a szintén nemrégiben Németországból érkezett magyar szociológussal, Mannheim Károllyal együtt részt vett az Academic Assistance Council londoni megalapításában. E szervezet keretében Németországból érkező német és nem német sorstársaiknak segítettek munkát találni Angliában. Azoknak az emigránsoknak, akiket a brit egyetemi rendszer nem fogadott be, amerikai előadókörutakat szerveztek, ösztöndíjjal és útiköltséggel támogatva őket annak reményében, hogy ennek hatására sikerül állást találniuk.

Az emigránsok által szervezett segélyakciók sikeréhez hozzájárult, hogy szervezeteiket helyi tudósok anyagilag és erkölcsileg is jelentősen támogatták mind Nagy-Britániában, mind az Egyesült Államokban. A nagy-britanniai Academic Assistance Council költségvetése jelentős részben magánadományokból állt, még hozzá egyetemi oktatók támogatásából, akik fizetésük bizonyos százalékát ajánlották fel. Amerikában többek között a Rockefeller Alapítványhoz fűződtek a menekült tudósok elhelyezéséért tett kezdeményezések. Az alapítvány már 1923 óta jelentős összegeket fektetett a németországi tudományos életbe, amerikai hallgatók németországi tanulmányaiba, és német tudósok tengerentúli vendégtanításába. Az alapítvány vezetői emiatt is érezték fontosnak, hogy a Németországból a nácik által kiszorított tudósoknak és kutatóknak állást találjanak amerikai egyetemeken.

Ezzel a törekvéssel találkozott Abraham Flexner és Alvin Johnson elképzelése, akik már 1932-es németországi utazásukon riasztónak látták a németországi politikai fejleményeket, és hazatérve amellet érveltek, hogy az amerikai egyetemek vegyenek fel tudósokat Németországból, akiknek eleve nem sokáig lenne már maradásuk. Flexner a Princetoni Egyetem Institute for Advanced Study intézetének igazgatója, Johnson pedig a New York-i The New School for Social Research alapítója volt, ezért sokan odafigyeltek érvelésükre, még ha nem is volt mindenki lelkes a gondolattól, hogy

amerikaiak helyett külföldiek kapjanak meg egyetemi állásokat, amikor azok száma az 1929-es gazdasági válság hatására eleve épp lecsökkent. Ugyanakkor nemcsak az amerikai fiatalok munkaerőpiaci helyzete iránti aggodalom szólt a menekült tudósok befogadása ellen, hanem az antiszemitizmus is, ami az amerikai tudományos szférában is érzékelhető volt. A Harvard és a Yale mellett a Princetoni Egyetem is azon magánegyetemek közé tartozott, amelyek többek között antiszemita előítéletek alapján alakították ki felvételi rendszerüket.

Mindamellett az 1920-as években kialakult amerikai–német tudományos kapcsolatok jegyében már 1933 előtt hosszabb-rövidebb ideig Amerikában dolgozó tudósok között számos zsidó volt, és számos olyan tudós is, aki már Németországban is bevándorlónak számított, hiszen eredetileg például Magyarországról érkezett. Köztük Kármán Tódor – az aerodinamika úttörője – már 1930-ban elköltözött Aachenből Pasadenába, ahol a Guggenheim Aeronautical Laboratory (Guggenheim Légiforgalmi Laboratórium) igazgatója lett. Szintén 1930-ban érkezett Németországból a Princetoni Egyetemre Neumann János, aki addig alkudozott, amíg megoszthatta pozícióját Wigner Jenővel. Utóbbi a következő három évben, tehát a náci hatalomátvételeig, ingázott a New Jersey-i Princeton és Berlin között. Szilárd Leó 1938-ban követte őket Amerikába, amikor is hírért vette a Csehszlovákiát szétdaraboló müncheni egyezménynek, és emiatt szintén Európa elhagyása mellett döntött.

A Rockefeller Alapítvány számos zsidó filantróp szervezettel együttműködve gyűjtött pénzt amerikai egyetemek támogatására, hogy a fent említett nehéz helyzet ellenére állásokat tudjanak teremteni menekült tudósok számára. Az akció főszervezője a már említett Emergency Committee in Aid of Displaced German Scholars volt, amelyet zsidók alapítottak, de végrehajtó bizottságába nem zsidó tagokat is meghívtak, többek között azért, hogy kiemeljék hitvallásukat, miszerint a nácizmus által elüldözött értelmiségiek megsegítése nem csupán „zsidó ügy”, hanem a gondolat- és a tanszabadság eszméinek védelme. Fontos hozzátenni, hogy az egyetemek nagy mértékben szelektáltak, a filantróp szervezetek nyújtotta pénzből többnyire elismert, nagynevű tudósoknak kínáltak csak állást, tehát a szakmai szempontokat és saját presztízszük növelését szemlátomást erőteljesebben érvényesítették, mint a tiszta filantrópia elvét.

Maga az Egyesült Államok is sokat nyert a tudós emigránsok befogadásával. Elég arra gondolunk, hogy a Manhattan-projekt keretében

kik vezették az atombomba kifejlesztését az amerikai hadsereg számára: többek között a német Hans Bethe és Klaus Fuchs, valamint a magyar Szilárd Leó, Teller Ede, Wigner Jenő és Neumann János. Az utóbbi négy magyar emigráns közül hárman (Szilárd Leó volt a kivétel) ráadásul Amerika ügyének megszállottjaiként viselkedtek a Szovjetunió elleni hidegháború és fegyverkezési verseny korában is.

Ronald Reagan amerikai elnök Teller Edét a National Medal of Science-szel tünteti ki 1982-ben.

Forrás: Wikimedia Commons / Lawrence Livermore National Laboratory

■Kapcsolódó fejezetek

[1920 A numerus clausus-törvény elfogadása](#)

[1986 Nobel-díjat kap John C. Polanyi](#)

[2017 A Lex CEU elfogadása](#)

■ Irodalom

Csiffáry Gabriella: *Szétrajzás. Híres magyar emigránsok kézikönyve*. Budapest, 2015.

Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York, 1919–1945*. Budapest, 2012.

Hargittai István: *Teller*. Budapest, 2011.

Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfeledett család regényes története*. Budapest, 2017.

Kelemen Ágnes Katalin

1936

A magyar jezsuiták önálló missziót kapnak Kínában

Magyar részvétel a missziós mozgalomban

A katolikus missziós mozgalom a kora újkorban a gyarmatosítás első hullámával párhuzamosan indult meg, de a 18. század végére összeomlott. A 19. század második felében és a 20. század első felében az imperialista hatalmak globális terjeszkedésével a világméretű keresztény missziós mozgalom új lendületet kapott. A katolikus missziós mozgalom éllóvasának az a Franciaország számított, amely egyébként otthon szekuláris politikájáról, az állam és az egyház radikális szétválasztásáról vált ismertté. A 19. század második felétől már a protestánsok is részt vettek a globális missziós mozgalomban, többek között olyan nem gyarmatosító országokból is, mint Svájc, Norvégia, Svédország és Finnország. Bár a keresztény küldetéstudat az emberek isteni kegyelem általi megváltásából indul ki, és a globálissá váló missziós mozgalmat elsősorban teológiai szempontok vezérelték, a gyarmati sorba kényszerített afrikai, ázsiai és latin-amerikai népek szemében a misszionáriusok és a gyarmatosítók egyaránt a „nyugati” terjeszkedés képviselői voltak. Jogosan érezhettek így, hiszen a misszionáriust rendszerint hamarosan követte a kereskedő, a katona, majd a telepes.

Az Osztrák–Magyar Monarchia nem tartozott a klasszikus gyarmatosító hatalmak közé (a Monarchia egyetlen Európán kívüli „külgyarmata” egy másfél négyzetkilométernyi koncessziós terület volt a kínai Tiencsin (Tianjin) városában 1901 és 1917 között), ezért Magyarország a missziós mozgalomból is jórészt kimaradt. A külmisszióban részt vevő magyar misszionáriusok vagy külföldi (elsősorban német vagy angolszász) protestáns missziós társaságokhoz csatlakozva vagy külföldi központú katolikus szerzetesrendek tagjaként mentek misszióba; magyarságuknak missziós munkájuk szempontjából tehát nem volt különös jelentősége.

Abban, hogy az 1920-as években mégis új lendületet vett a magyar missziós mozgalom, a döntő szerepet a Monarchia szétesése és Trianon traumája játszotta. A szétdarabolt „Csonka-Magyarországon” a „Nyugat

árulása” nyomán újra felerősödött a keleti orientációt hirdető, a magyarokat egyes ázsiai népekkel, köztük a kínaiakkal, a koreaiakkal és a japánokkal kapcsolatba hozó „turáni eszme”, amely keresztény egyházi körökben is visszhangra talált. Az 1920-as években a faji diskurzust is átvevő magyarországi katolikusok és protestánsok többek között azért kapcsolódtak be a missziós munkába, mert hozzá akartak járulni Magyarország régi dicsőségének helyreállításához és a magyarok sorsának javításához. Missziós hivatásuk hangsúlyozásakor elsősorban azokra a magyarokra, egykori felvidéki, kárpátaljai, erdélyi és délvidéki honfitársaikra gondoltak, akik az újonnan létrehozott szomszédos országok valamelyikének állampolgárai lettek, de feladatuknak tartották a Szovjetunióban és Kelet-Ázsiában élő „rokon”, de nem keresztény népek megtérítését és lelki gondozását is.

A Magyar Evangéliumi Keresztyén Missziói Szövetség lapja, a *Hajnal* az 1920-as években rendszeresen írt a „turáni misszió” ügyéről, hogy a hívekben erősítsék a missziós lelkesedést. Lévy Mihály katolikus prelátus a missziós gondolatot olyan eszközként jelölte meg, amely az ország megcsonkítása utáni helyzetben fontos szerepet tölthet be a keresztény magyar nemzet fennmaradásában és újjászületésében.¹ Krywald Ottó pápai prelátus, a katolikus egyház missziós tevékenységét Magyarországon összefogó Hitterjesztés Műve országos elnöke 1935-ben ugyanakkor fontosnak tartotta megjegyezni azt is, hogy a háború utáni „Csonka-Magyarországon” a missziós gondolat többek között azért válhatott olyan népszerűvé, mert az ország kimaradt a gyarmatosításból, „s ezért több bizalommal találkozunk, mint a nagyhatalmak népei”.²

A német és holland missziós szervezetekkel együttműködő magyar protestánsok missziós területei között Kína és Új-Guinea, Oroszország és az iszlámtól távolodó kemáli Törökország, valamint Holland Kelet-India volt. A magyar katolikus misszionáriusok minden kontinensen jelen voltak: Dél-Amerikában többek között Brazíliában, Bolíviában és Peruban, Afrikában a dél-afrikai Natalban és Belga Kongóban, Ázsia országai közül pedig Indiában és Törökországban. A legnagyobb érdeklődés azonban Kína iránt mutatkozott. Az *Unio Cleri pro Missionibus* (Papi Misszióstársulat) évkönyve szerint 1939-ben 102 magyar katolikus hithirdető tevékenykedett Kínában: maristák Sanghajban (Shanghai), verbiták Nyugat-Kínában, szalézitek Dél-Kínában. Kínában volt két önálló magyar misszió is: a

jezsuitáké Hopej (Hebei) tartományban Táming (Daming) székhellyel, a ferenceseké pedig a Hunan tartományi Paokingban (Baoqing, ma Shaoyang).

Az 1909-ben önállósult magyar jezsuita rendtartomány vezetése 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukását követően döntött úgy, hogy külmissziót vállal Kínában. Az előjárók között az volt az általános vélemény, hogy mivel a magyar a Kelet népe, ezért visszamennek oda, ahonnan a magyarok állítólagos ősei, a hunok elindulhattak. Az első magyar jezsuita, Szarvas Miklós 1922. szeptember 22-én érkezett Kínába, a champagne-i francia jezsuiták missziójába. Mivel a magyar jezsuita rendtartomány folyamatos emberhiánnyal küzdött, a magyarországi lelkipásztori és oktatói feladatok ellátása mellett csak az 1930-as évek közepére tudott annyi misszionáriust és anyagi támogatást biztosítani a kínai misszió számára, hogy Táming magyar vezetéssel önállóvá válhasson.

Első lépésként 1931-ben Szarvas Miklóst a támingi rendház helyettes előjárójává nevezték ki. 1935 tavaszán XI. Pius pápa az apostoli prefektúra rangjára emelte Támingot. Az önálló magyar misszió létrejöttét 1936. január 31-től számítjuk. Ekkor a Szentszék Szarvas Miklóst az új apostoli prefektúra előjárójává (*praefectus apostolicus de Taming*) tette meg, a jezsuita általános rendfőnök pedig Támingot a magyar rendtartomány kezelésére bízta, Szarvas Miklóst rendi előjárónak (*superior regularis*) nevezve ki.

A kínai magyar jezsuita misszió történetének több mint két évtizede alatt negyven szerzetes vállalkozott a hittérítő munkára. Volt közöttük teológus, történészprofesszor, író, zenész és szótárkészítő. Volt, aki kórházat alapított, volt, aki iskolát vezetett, és volt, aki csak egyszerű vidéki plébánosként tevékenykedett. A segítőtestvérek között volt olyan, aki templomokat tervezett és épített, volt, aki gépészmérnöki munkát végzett, és volt, aki szakácsként dolgozott. A jezsuiták munkáját huszonhat kalocsai iskolanővér segítette. A külföldről – Rómából, Magyarországról és az amerikai magyaroktól – érkező támogatásoknak köszönhetően a hozzájuk fordulókat élelmiszerrel, gyógyszerrel és ruhával is el tudták látni.

A hithirdetők az első Kínában letelepült jezsuiták evangelizációs módszereit követve alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz, és vidéki misszionáriusként kínai életet éltek: megtanultak kínaiul, kínai ruhában jártak, kínai ételeket fogyasztottak. Habár a 19. századi misszionáriusokkal szemben gyakori vád volt a kulturális gyarmatosítás, azaz az európai világnézet terjesztése, a jezsuiták elfogadták a kínai szokások és vallások

azon elemeit, amelyek összeegyeztethetők voltak a keresztény hitelvekkel és vallási gyakorlattal – ilyen volt például az őskultusz és Konfuciusz tisztelete. Hitbuzgalmi tevékenységük mellett tanítottak, gyógyítottak, ily módon folytatták azt a több évszázados jezsuita missziós hagyományt, amely a két civilizáció egymásra találásának, kölcsönös megismerésének fontos tényezője volt.

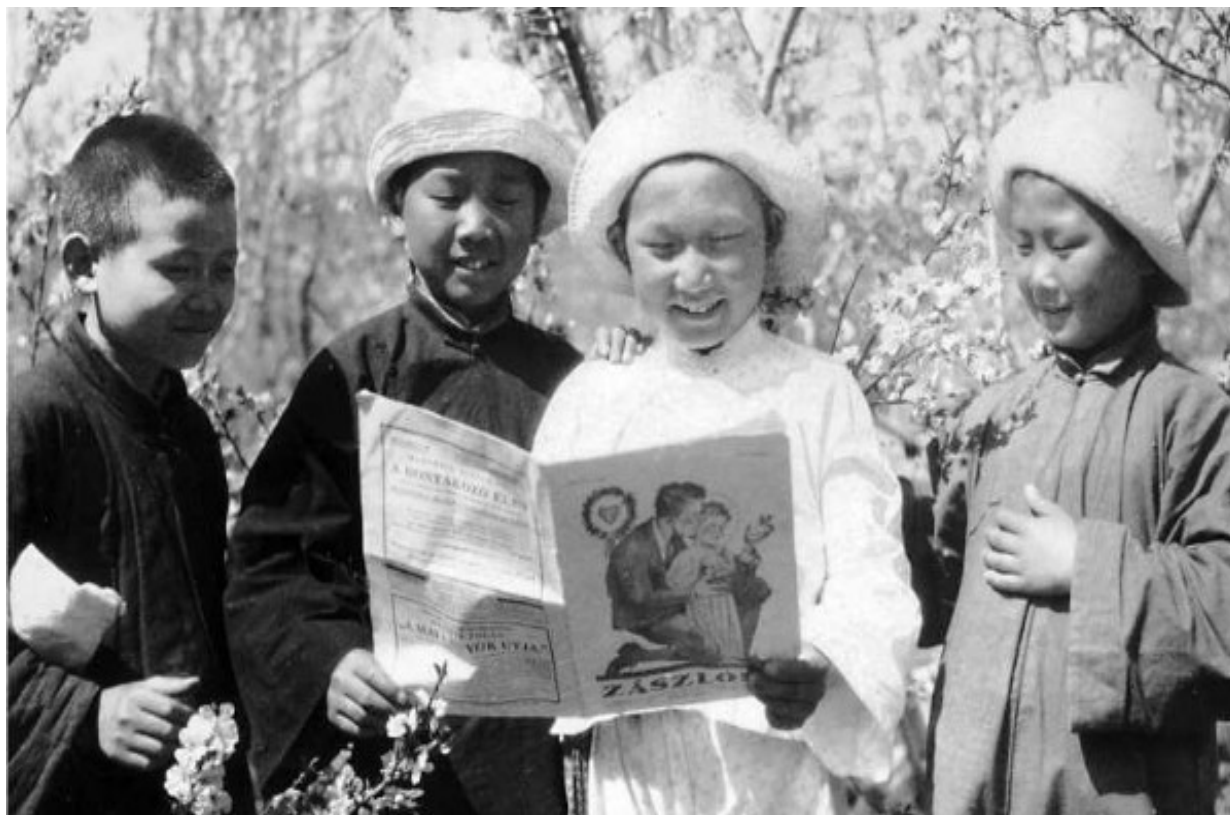
A Bács-Kiskun megyényi területen a döntően földművelésből élő lakosság száma az 1930-as években meghaladta a kétmillió főt. A misszió eredménye az egyház szempontjából kb. negyvenezer keresztény és sok tucat papi hivatás volt. A tanítványok közé tartozott San Kuo-hsi (Paul Shan Guoxi), aki szintén jezsuita lett, majd 1991-től kaohsziungi (gaoxiongi) püspök, 1998-tól pedig bíboros.

Az 1920-as évek elején a Kapisztrán Szent Jánosról Nevezett Ferences Rendtartomány a jezsuiták példáját követve először az Egyesült Államokba kivándorolt magyarok körében kezdett lelkipásztori munkát, majd Kínában vállalt önálló missziót. A magyar ferencesek első csoportja 1929-ben indult Kínába, és a misszió 1938-ban került a magyar rendtartomány irányítása alá. A paokingi misszióban összesen tizenkét ferences barát és nyolc szatmári irgalmas nővér dolgozott. A magyarok gondozására bízott kb. 30 000 négyzetkilométernyi területnek közel négymillió lakosa volt, közülük az 1950-es évek elején kb. 1600 volt katolikus. A paokingi magyar ferences misszió a Kínai Népköztársaság megalakulása után három évvel, 1952-ben szűnt meg, amikor a magyar hithirdetőket kiutasították az országból.

A támingi misszió eközben formálisan a Jézus Társasága Távols-Keleti Rendtartományának 1958-as megalakulásáig magyar irányítás alatt állt, de a politikai viszonyok a második világháború vége után már nem tették lehetővé a hithirdetést. 1946-ban, a kínai polgárháború első évében a misszió épületeit elfoglalták a kommunisták, a magyarok menekülni kényszerültek. Szarvas Miklós 1948-ig a spanyol jezsuiták missziójában dolgozott, majd visszatért Magyarországra.

1947. július 10-én kelt az a pápai bulla, amely a támingi apostoli prefektúrát egyházmegyei rangra emelte. Az új egyházmegye apostoli kormányzója – *administrator apostolicus de Taming* – Lischerong Gáspár lett, aki a címet Kínából való kiűzetése után Tajvanon is viselte. A kommunisták nem közvetlenül a Kínai Népköztársaság 1949-es kikiáltása után utasították ki a külföldi misszionáriusokat. Többen 1954-ig a misszió területén maradhattak, az utolsó magyar jezsuita, Császár György végül

1955-ben kényszerült Kína elhagyására. A visszatérés lehetőségében bízva a magyarok 1955-ben új missziót alapítottak Tajvanon. Az utolsó két „kínai” magyar jezsuita, Jaschkó István és Maron József ott hunyt el 2009-ben.

A támingi jezsuita misszió által gondozott gyerekek 1938-ban. Forrás: Fortepan / Jezsuita Levéltár

■Kapcsolódó fejezetek

[1901 Ausztria–Magyarország koncessziót szerez a kínai Tiencsinben](#)

[1916 A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megnyitása](#)

[1919 A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum megalapítása](#)

[1924 Magyar önszegélyező szervezet alakul Sanghajban](#)

■Irodalom

Kálmán Peregrin OFM – Vámos Péter (szerk.): *A Paokingi Apostoli Prefektúra rövid története – Historia brevis Praefecturae Apostolicae de Paoking*. Budapest, 2005.

Kool, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom (1756–1951)*. Ford. Kisházy Mária. Budapest, 1995–2000.

Lévay Mihály: *A katolikus hittérítés története*. Budapest, 1937.

Vámos Péter (szerk.): „Imáitokba ajánljuk magunkat”. *A magyar jezsuiták levelei Kínából, 1923–1954*. Budapest, 2018.

Vámos Péter: *Magyar jezsuita misszió Kínában*. Budapest, 2003.

■ Jegyzetek

[1](#) Lévay Mihály: Előszó. In: uő (szerk.): *A katolikus hittérítés története*. Budapest, 1937. 1. kötet, IX.

[2](#) Krywald Ottó: Előszó. In: *Magyar jezsuiták Kínában. A tamingi magyar misszió első tíz éve*. Budapest, 1935. 6–8.

Vámos Péter

1937

Megalakul a Márciusi Front

A népiek és a transznacionális agrárpopulizmus

A harmincas évek derekára saját lapokkal és kiadókkal rendelkező népi írók, valamint a velük együttműködő, népfrontos politikát szorgalmazó kommunistaszimpatizáns egyetemisták – az 1848-as hagyományokat közvetlenül megidézve – 1937. március 15-ére demonstrációt szerveztek Budapestre. A Nemzeti Múzeum előtt egybegyűlt több ezer fős tömeget az Egyetemi Kör elnöke köszöntötte, majd a kor ünnepelt írója, Zilahy Lajos és a sikeres szociográfiáival hírnevet szerző Féja Géza és Kovács Imre szólt a megjelentekhez. Az ekképp létrehozott Márciusi Front tizenkét pontját utóbbi író olvasta fel.

A Márciusi Front alapítói követelték az ország demokratikus átalakítását, az alapvető szabadságjogok biztosítását, az általános, egyenlő és titkos választójogot, valamint az országgyűlési képviselők összeférhetetlenségének betartását. Hirdették az ötszáz kataszteri holdon felüli birtokok kisajátítását, a bankok és kartellek megzabolázását, valamint a progresszív adórendszer és tandíjrendszer bevezetését. Pontjaik között szerepelt a negyvenórás munkahét és a létminimum feletti minimálbér biztosítása, valamint az álláshalmozás és az ún. mamutjövedelmek megszüntetése. Tizenkettedik, utolsó pontjuk az önrendelkezési jog alapján hitet tett a „magyar revízió” mellett, ugyanakkor a „pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a Duna-völgyi öncélúság és konföderáció gondolatának megvalósítását” is hirdette.

A Márciusi Front megszerveződése országos visszhangot keltett, jóllehet maguk az írók sem voltak egy véleményen a tekintetben, hogy pontosan miként is szeretnének cselekedni. Féja Géza, Veres Péter, Illyés Gyula egy szellemi mozgalom mellett törtek lándzsát, míg Kovács Imre, Erdei Ferenc és Darvas József a politikai utat szorgalmazták.

A szempontok tisztázására 1937 októberének elejére találkozót szerveztek Makóra. Az összejövetelen a Márciusi Front frissiben választott vezetősége – Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre és Veres

Péter – aláírásával jelentették meg a makói kiáltványt, amely megerősítette a márciusi 12 pontot és eközben priorizált is egyes feladatokat. Legsürgetőbb teendőnek az általános, egyenlő és titkos választójog széles körű szabadságjogok biztosításával megerősített bevezetését jelölték meg. A lényegi nézeteltérést illetően pedig az a döntés született, hogy a Márciusi Front „nem kíván a napi politika harcaiba beavatkozni”, helyette „irányító eszméket nyújt”.

A felgyorsuló nagypolitikai eseményekkel összefüggésben 1938-ban már egyre gyakrabban kellett a Márciusi Front tagjainak hatósági retorziókkal szembesülniük. Kecskemétre tervezett március 15-i ifjúsági találkozójuk megtartására nem kaptak engedélyt, ennek előkészítő értekezletét pedig a rendőrség szétzavarta. Csakhamar a kecskeméti találkozó sorsára jutott a Budapestre tervezett tüntetés is. Kovács Imre, Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula és Sárközi György ellen még eljárást is folytattak, miközben a radikálisabb hangvételű új program meglehetősen visszhangtalan maradt.

Utóvédharcokat leginkább a marxista tájékozódású, ekkoriban a népiek céljait is vállaló debreceni diákok vívtak, beszédes című folyóiratuk, a *Tovább* hasábjain. 1938 nyarán azonban ezt a periodikát betiltották, más népi fórumok pedig maguk szüntették be működésüket. A Márciusi Front aktív korszaka ezzel alig több mint egy év elteltével le is zárult, jóllehet a népi írók terveiket vitték magukkal az 1939-ben megalakult Nemzeti Parasztpártba, illetve többen közülük (például Erdei Ferenc és Veres Péter) 1945 után az újonnan berendezkedő hatalom sáncai mögé is.

Bár a manapság is sokat tárgyalt populizmus pontos definíciója élesen vitatott, a Márciusi Frontot, akár csak a teljes magyar népi mozgalmat, el tudjuk helyezni az agrárpopulizmus fogalmi keretében. Ez az önmagában is sokszínű jelenség globális hatókörű. Létrejött azzal függött össze, hogy a modern kor beköszöntével a korábban szűk körökre korlátozódó politikai tevékenység a világ olyan pontjain is tömegesedni kezdett, ahol a társadalom nagy hányadát tették ki a földművelők. Hogy mindez térben és időben is igen kiterjedt folyamat volt, néhány kiragadott példa alapján is nyilvánvaló. Az Egyesült Államokban már 1892-ben létrejött a magát populistának nevező People's Party, amely rövid ideig az ország harmadik legfontosabb politikai erejének számított; a mexikói Emiliano Zapata vezette parasztmozgalom az 1910-es évek polgárháborújának egyik központi szereplője, Zapata maga pedig ennek mártírja; Finnországban a Finn Vidéki

Párt 1970-es és 1980-as években 10% körül is tudott teljesíteni a választásokon; Indiában pedig a paraszti ellenállás napjainkban is gyakran éles és helyenként markánsan populista formákat ölt.

Kelet-, majd Kelet-Közép-Európába az agrárpopulista eszmék elsősorban az orosz narodnyikmozgalom hatására terjedtek el a 20. század elején. A narodnyikok (szöges ellentétben az amerikai populistákkal) leginkább agrárszocialista értelmiségieknek nevezhetők, akik az orosz paraszti közösségekben a forradalmi út lehetőségét vélték felfedezni, és már az 1870-es években próbálkoztak – saját bevallásuk szerint sem túl sok sikerrel – közvetlen kapcsolatba lépni „az egyszerű nép” tagjaival.

Az első világháborút követően öntudatosabbá váló kelet-közép-európai agrárpopulista mozgalmak a jogaiban erősen korlátozott parasztságot már az államhatalom vezetésére egyedül hivatott társadalmi csoportként láttatták, melynek hagyományos életmódja az egyetlen önfenntartásra képes létforma. Magyarországon e gondolat jegyében fogant Szabó Dezső nagy hatású, sok tekintetben idealizáló parasztképe, amely a harmincas évekre már a kormányzati retorikába is beszüremkedett.

A Magyarországot körülölelő új államokban a parasztság az első világháborút követően a kormányzati nemzetépítés fontos bázisa lett. Romániában, Csehszlovákiában, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban, akár csak a baltikumi új államokban radikális – szociális és nemzeti célokat egyszerre szolgáló – földreformokat hajtottak végre, több helyütt pedig kormányzati szerephez is jutottak a parasztpártok. Kiemelkedő jelentőségű alakulat volt Alekszandar Sztambolijcski Bolgár Népi Földműves Szövetsége, melynek karizmatikus vezetője az önellátó parasztságra épített programjával, antikapitalista retorikájával, radikális reformtervével és pacifizmusával hamar népszerűvé vált. Ám Sztambolijcski 1919-es hatalomra jutását követően autoriter módon látott hozzá modernizációs programjának végrehajtásához, ami végül bukásához és meggyilkolásához vezetett.

Maradandó eredmény volt ugyanakkor az általa kezdeményezett, parasztpártokat összefogni kívánó nemzetközi szervezet, az 1921-ben induló Zöld Internacionálé, amely később a csehszlovák Milan Hodža patronálásával és prágai központtal a Nemzetközi Agrár Iroda nevet vette fel. Bár ennek a huszadik század első éveiben elhangzó olasz és német felvetéseket továbbgondoló, eredetileg kizárólag szláv (bolgár, lengyel, jugoszláv és csehszlovák) pártok által létrehozott Uniónak később sikerült

hatókörét kiterjeszteni további (holland, finn, baltikumi, osztrák, román) pártokra is, a két világháború közötti időszakban magyar szervezet nem lépett a tagjai közé – ellentétben az 1947-ben politikai emigránsok által alapított Nemzetközi Parasztunióval, melynek Nagy Ferenc egykori magyar miniszterelnök a hatvanas években elnöke is volt.

Az 1920-as években karakteres figuraként politizált a Horvát Parasztpártot vezető Stjepan Radić is, aki eszmerendszerének középpontjába a délszláv házközösségből megszervezendő paraszti demokráciát állította. Radić eklektikus felfogásában – egyes magyar népiekhez hasonlóan – megfért a patriotizmus, az antiklerikalizmus és az antiszemitizmussal kombinált városellenesség. A horvát politikus nehezen követhető politikai krédója az önálló horvát köztársaság kívánalmától a posztmonarchikus északi szerb–horvát akcióegységig és a jugoszlavista szolidaritásig terjedt, miközben (részben nyugati körútján szerzett rossz tapasztalatainak hatására) nem találta vállalhatatlannak a Komintern által szervezett – a Zöld Internacionáléval ellenséges – Paraszt Internacionálét sem. Radić a belgrádi parlamentben elkövetett, 1928. nyári meggyilkolása vezetett el aztán a parlamentáris rendszer bukásához és a királyi diktatúra 1929-es kikiáltásához.

Az első világháború után forrongó Lengyelországban számos párt akadt, amelyik zászlajára tűzte a parasztság problémáinak megoldását. Közülük leginkább a Wincenty Witos vezette „Piast” Lengyel Néppárt emelkedett ki. Bár e párt választásokat sohasem nyert, Witos 1926-ig három alkalommal is betöltötte a lengyel miniszterelnöki pozíciót (igaz, mindháromszor viszonylag korlátozott ideig). Az évtized során további parasztpártok szerveződtek. Többen közülük a Piasthoz képest balra álltak. Egyes kisebb szervezetek egyenesen szélsőbaloldalra sodródtak, hasonlóan az 1945 utáni magyar Nemzeti Parasztpárthoz. Witost ellenben a 20-as évek elején még az a Józef Piłsudski támogatta, aki 1926-ban éppen a parasztvezér által vezetett kabinet (ez volt Witos harmadik kormánya) megdöntésével látott hozzá tekintélyuralkodó rendszerének kiépítéséhez. A különböző lengyel parasztpártok a 20-as évek végére Piłsudski rendszerének markáns ellenzékévé váltak, majd hárman közülük 1931-ben létrehozták a (belülről korántsem egységes) Néppártot.

Jelentős szerephez jutott az agrárpopulizmus a Lengyelországhoz hasonlóan komoly regionális törésekkel és parasztlázadásokkal terhelt Romániában is. Az értelmiségiekből rekrutálódó dualizmuskori erdélyi

román elit – az orosz narodnyikokhoz hasonlóan – a parasztság szószólójaként lépett pástra, és a főképp földműveléssel és állattartással foglalkozó erdélyi románság jogfosztottságát hangoztatta. A román parasztállam megvalósításáért küzdő Nemzeti Parasztpárt Nagy-Románia létrejötte után, 1926-ban alakult meg az erdélyi Román Nemzeti Párt utódjaként Iuliu Maniu vezetésével, aki 1906 és 1910 között a budapesti parlament képviselője volt, 1928 és 1933 között pedig három ízben is betöltötte a román miniszterelnöki pozíciót.

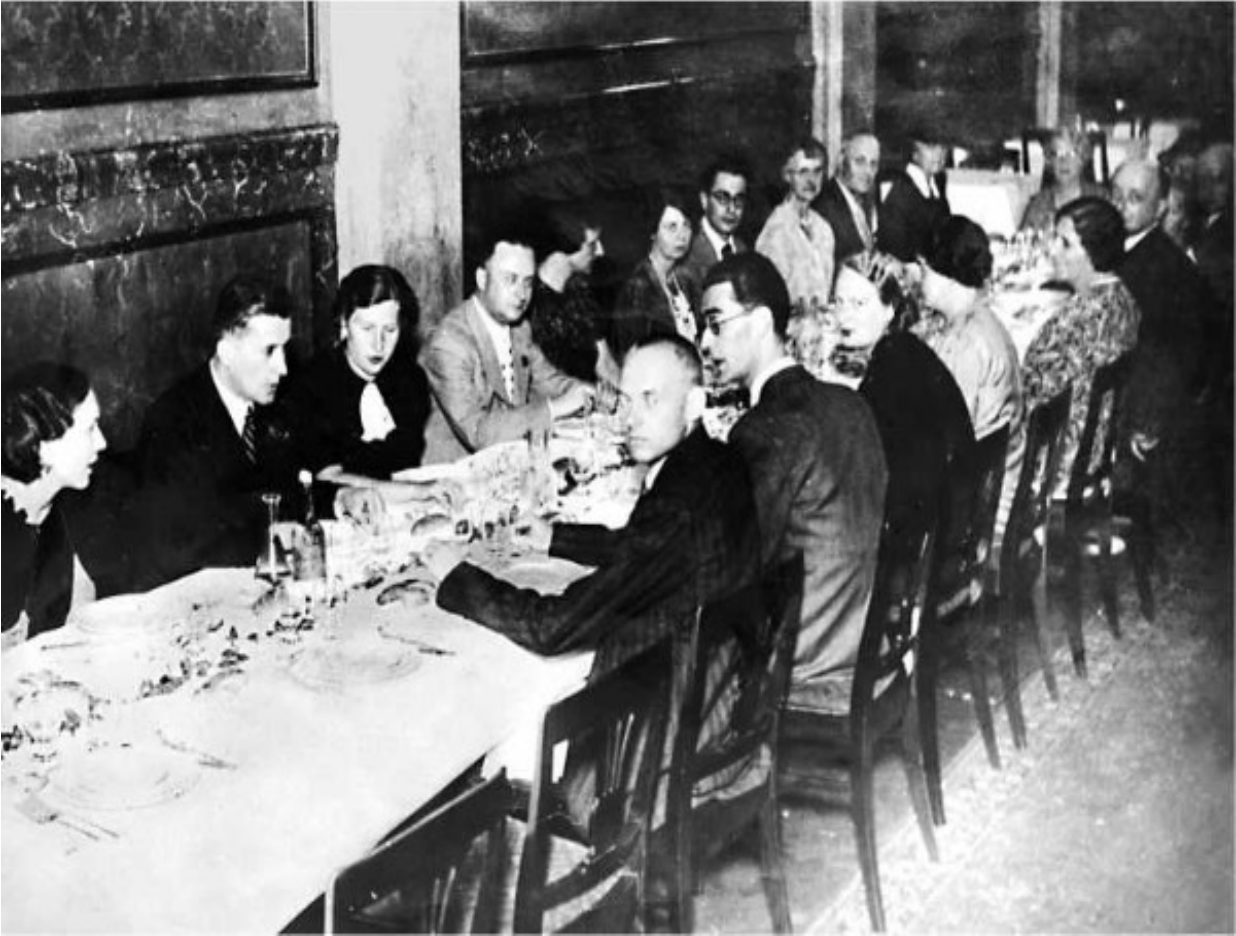
A Parasztpárt Petru Groza által vezetett Ekés Mozgalma eközben kifejezetten hasonló célokat hirdetett, mint a magyar népiek: küzdöttek a nagybirtok megadóztatásáért, a földosztásért, az állami monopóliumok, a bürokrácia csökkentéséért, valamint a demokratikus szabadságjogokért is. Szintén a magyar népi mozgalomra, pontosabban a Horthy-korban virágzó népi szociográfiára emlékeztet a Iaşiban (Jászvásárrott) 1906-ban alapított *Viața Românească* folyóirat és a körülötte kiformalódó irányzat, a *poporanismul*. Ennek képviselői a parasztság nyomorúságát vetették papírra, és főként a román értelmiség egy részét tudták megszólítani. Kovács Imre, Szabó Zoltán és társaik mégsem a *poporanismulra*, hanem a parasztpárti Dimitrie Gusti professzor nagyszabású, a román állam által támogatott falukutatásaira hivatkoztak előszeretettel, melynek bukaresti központja a két világháború közti Európa egyik legjelentősebb szociológiai iskolájává avanzsált. A magyar népieknek emellett nyugati kapcsolataik is voltak, amint azt a Tomori Viola néprajzkutató szervezésében, nemzetközi együttműködésben és külföldi tudósok részvételével megvalósított 1937-es dudari falukutatás esete is példázza.

Csehszlovákiában az ideológusként és politikusként egyaránt jelentős – és Maniuhoz hasonlóan Magyarországon született, 1906 és 1910 között budapesti parlamenti képviselőként tevékenykedő – Milan Hodža volt az „agrárpárt szlovák oszlopa”. Hodža kulcsfogalma – a nála 23 évvel fiatalabb Németh Lászlóhoz hasonlóan –

a Duna volt, ugyanakkor számára a folyó eleinte Szlovákia geopolitikai kulcsát szimbolizálta. A húszas évek második felétől került politikájának fókuszába a Nyugat és Kelet közti hídszerepre hivatott, kisbirtok- és szövetkezeti „agrárdemokrácia” – és vált a regionális és kontinentális föderáció hívévé. Hodža 1935-től három éven át a Csehszlovák Köztársaság első szlovák miniszterelnökeként (és eleinte külügyminisztereként is) próbálkozhatott elméleteinek a gyakorlatba való átültetésével. Az 1936-os

Hodža-tervből azonban az érdekkülönbségek és a német–olasz tengely vonzása miatt nem sok valósult meg. Politikai emigránsként egészen 1944-ben bekövetkezett haláláig konfliktusban állt Edvard Beneš csehszlovák emigráns kormányával. A régió rendjét 1945 után sem a kisnemzetek agrárdemokráciáinak föderációja – vagy Németh László kifejezésével élve: „tejtestvérisége” –, hanem egy újabb nagyhatalom, a Szovjetunió akarata határozta meg; Hodža művei hosszú időn át tiltólistán szerepeltek.

A felsorolt személyek és mozgalmak a nyilvánvaló hasonlóságok mellett is sok mindenben különböztek a magyar népiektől, akik a trianoni határokról is másképpen gondolkodtak. Alapvető különbség, hogy az imént említett vezető politikusok mind az 1870-es években születtek, vagyis egygenerációnyival idősebbek voltak, mint a magyar népi mozgalom vezető tagjai. A magyar népi mozgalom körében – nem általánosan ugyan, de – érezhetően hatott a német etnonacionalista (*völkisch*) gondolat is, mely a náci Németországban a kirekesztő állami ideológia részévé vált. Még fontosabb különbség azonban, hogy Sztambolijszki, Witos, Hodža és Maniu kormányfőként is lehetőséget kaptak elképzeléseik megvalósítására. Politikai súlyuk tehát jóval nagyobb volt, mint az elsősorban identitásformáló, kulturális-szellemi csoportként működő magyar népieké. Mindez nem függetleníthető a korabeli magyar választási rendszer restriktív jellegétől és a szabadságjogok magyarországi korlátozásától.

A dudari falukutatók résztvevői tiszteletére adott fogadás a budapesti Gellért Szállóban, 1937. szeptember 6. Forrás: Lencsés Gyula: *Angolok a Bakonyban*. Budapest – Veszprém, 2019. 122.

■ Kapcsolódó fejezetek

[1918 Az általános választójog bevezetése](#)

■ Irodalom

Bartha Ákos: Tojástánc a populizmusok körül. A magyar népi mozgalom fogalmi keretei és regionális dimenziói. *Múltunk* 59. évf., 4. sz. (2014) 58–104.

Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest, 2012.

Strijker, Derk – Terluin, Ida – Voerman, Gerrit (szerk.): *Rural protest groups and populist political parties*. Wageningen, 2015.

Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest, 2011.

Bartha Ákos

1941

Magyarország megtámadja a Szovjetuniót

Magyarország részvétele a tengelyhatalmak megsemmisítő háborújában

Az 1941-es év, amelynek során Magyarország hadat üzent a Szovjetuniónak, és ténylegesen meg is támadta azt, több szempontból is meghatározta a második világháborút. A harcok ekkor váltak az európai nagyhatalmak által vívott fegyveres konfliktusból valódi világháborúvá. A háború persze már első szűk két esztendejében is rendelkezett globális vetületekkel. A Németországgal szemben álló nagyhatalmak bevonták a háborúba gyarmataikat, és a kezdetektől folytak harcok Európán kívül is: olasz csapatok Észak-Afrikában harcoltak, a német–brit tengeri háború pedig az Atlanti-óceánon folyt, nem szólva a kelet-ázsiai hadszíntérről, ahol a japán agresszió már 1937 óta zajlott. Annak ellenére, hogy Magyarország ekkor még nem kapcsolódott be a hadviselésbe, annak globális elemei már ekkor is markáns hatással voltak az országra. Az Egyesült Királyság Németország és Olaszország elleni tengeri blokádja miatt például gyakorlatilag már 1940 nyarán megszűnt az angolszász országokkal folytatott kereskedelem.

Globálissá a háború mégis 1941 második felében vált a Szovjetunió elleni német agresszióval, valamint az amerikai flotta és a brit gyarmatok elleni japán támadással. Japán ugyan már 1937-től, a Szovjetunió pedig 1939-től követett el agressziókat szomszédjaik ellen, de 1941-ben háborús részvételük elveszítette regionális jellegét, a szövetségi rendszerek részeként pedig immár nagyhatalmak ellen, sokkal jelentősebb emberi és anyagi erőforrások bevonásával folytatták háborús erőfeszítéseiket. Ugyancsak 1941-ben lépett hadba az előző világháború erőviszonyait eldöntő Amerikai Egyesült Államok is.

A háború globális dimenziói tetten érhetők Magyarország külkapcsolataiban is. 1941 márciusában – tizenegy másik, „német uralom alatt lévő” államhoz hasonlóan – az Egyesült Államok kormánya zárolta az ottani magyar pénzügyi követeléseket. 1941 áprilisában Nagy-Britannia

megszakította diplomáciai kapcsolatait Magyarországgal a Jugoszlávia megtámadásában való részvételéért. Júniusban Magyarország kinyilvánította a hadiállapot beálltát a Szovjetunióval, majd meg is támadta a Szovjetuniót; decemberben először Nagy-Britannia és domíniumai üzentek hadat Magyarországnak, majd Magyarország az Egyesült Államoknak (bár ez esetben a tényleges hadiállapot végül csak 1942 júniusában állt be).

1941 során a tengelyhatalmak további jelentős területeket foglaltak el, ennek ellenére több szempontból is épp ebben az évben veszítette el a náci Németország a globálissá váló háborút. A német tervekkel szemben a Szovjetunió nem omlott össze 1941 nyarán, a decemberi szovjet ellentámadás pedig egyértelművé tette, hogy hosszan elhúzódó háborúra kell számítani. Japán hivatalos hadba lépése sem váltotta be a hozzá fűzött német reményeket. Pearl Harbor után fél évvel Midwaynél az amerikaiak ugyanis megállították a japán terjeszkedést, és a háború későbbi szakaszában az amerikai háborús erőfeszítések már elsősorban az európai hadszíntérre összpontosultak.

Habár Németországnak a „bolsevizmus elleni „kereszteshadjárat” meghirdetésével transznacionális keretbe sikerült helyeznie a Szovjetunió ellen vívott háborúját – melyben valóban olaszokkal, románokkal, magyarokkal, szlovákokkal, horvátokkal, a spanyol Kék Hadosztállal, valamint nyugat- és észak-európai „önkéntesekkel” közösen harcolt a szovjet hatalom ellen –, a résztvevők együttes ereje így is messze elmaradt a szövetségesek erőforrásai mögött. Amíg Franciaország vereségét követően a tengelyhatalmak gazdasági ereje meghaladta a Brit Birodalomét, 1942-re a szövetségesek GDP-je már kétszerese volt a velük szemben álló hatalmi tömbének. Tovább súlyosbította a két hatalmi tömb közti különbségeket, hogy amíg a szövetségesek – elsődlegesen az Egyesült Államok – részéről jelentős emberi és anyagi erőforrás-tartalékok álltak rendelkezésre, addig Japán és Németország több millió fő rabszolgamunkára kényszerítésével sem tudta felvenni a versenyt a szövetségesekkel. Sőt 1944-re a szövetségesek gazdasági ereje a tengelyhatalmi országokénak immár több mint háromszorosára rúgott.

Kérdéses persze, hogy hadba lépésének évében Magyarországról mennyiben voltak érzékelhetők a háború globális dimenziói. Miközben a térség államaihoz hasonlóan – részben saját rossz döntései, részben a geopolitikai kényszerek hatására – Magyarország mozgástere egyre inkább szűkült, mégpedig főként a német befolyás felerősödésének

ellenmozgásaként, több politikus és tudós statisztikai adatok, történelmi analógiák vagy földrajzi alapvetések révén is felismerte, hogy a nagyszabású német expanziós kísérlet vereséggel fog végződni. Ezzel együtt is rendkívül korlátozottan tekinthetjük a hatalmi elitnek az ellenséges nagyhatalmakkal kapcsolatos tájékozottságát, vagy legalábbis annak alkalmazását.

A hazai politikai vezetés leginkább Nagy-Britannia világhatalmi szerepével volt tisztában. Horthy Miklós 1938. augusztusi németországi látogatása során még a szigetország legyőzhetetlenségéről beszélt Hitlernek. Teleki Pál 1941. tavaszi öngyilkossága elkövetésében is közrejátszott az a félelem, hogy a Jugoszlávia elleni magyar támadás brit hadüzenetet provokálhat ki. Az 1930–1940-es évek fordulóján a magyar politikai elit legjelentősebb dilemmája nem más volt, mint hogy miképp lehetne továbbra is lavírozni Németország és Nagy-Britannia között. E vívódás korántsem nevezhető egyedi jelenségnek: az összes nem megszállt ország politikai elitjére jellemző volt, és visszatérően véres összecsapásokhoz is vezetett, gondoljunk csak a Vichy-Franciaország létrejöttének körülményeire, valamint az 1941. márciusi angolbarát jugoszláv puccsra, mely hamarosan német támadásba torkollott.

A másik két világhatalom súlyát viszont szemlátomást kevésbé érzékelték a magyar elit. A hadvezetés alapvetően gyors és döntő német győzelemmel számolt, és még a pesszimistább politikai hangok sem tartották reális lehetőségnek, hogy egy vesztes német háború esetén szovjet érdekszféra alakul majd ki Közép-Európában. Többek között az utóbbi előfeltevés is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar kormány egészen 1944 szeptemberéig béketapogatózásokat se tett a Szovjetunió irányában. Budapesten eközben nem ismerték fel az Egyesült Államok gazdasági erejét és valós szándékait sem. Mindezt jól szemlélteti, hogy 1941 őszén milyen hitetlenkedéssel fogadta a magyar politikai elit az USA-ból hazatérő Kosáry Domokos beszámolóját az amerikai háborús készülődésről. Az Egyesült Államok hadba lépésének jelentőségét Bárdossy László miniszterelnök egyenesen azzal bagatellizálta a történész előtt, hogy „nincs repülőgépük, nincsenek tankjaik, semmijük nincs.” Pearl Harbor után pedig elégedetten egészítette ki mindezt: „Látod, most már flottájuk sincs!”¹

A német szövetségi rendszerben Magyarország katonai súlya csupán 1944-ben nőtt meg, amikor a német megszállást követően elrendelt totális mozgósítással, valamint Olaszország 1943-as, majd pedig Románia 1944. augusztusi átállásával megnőtt a Honvédség, valamint a zalai olajmezők

szerepe. Korábban a magyar csapatok szovjetunióbeli megszálló tevékenységének volt kiemelkedő jelentősége, ugyanis a keleti hadműveleti területeken – nem számítva a szovjet területekről toborzott segéderőket – a németek után a második legnagyobb megszálló erő a Honvédség volt. Ugyan 1941 augusztusát követően magyar részről nem fogalmaznak meg közvetlen igényeket a megszállt régiókkal kapcsolatban, a magyar csapatok 1941-től 1944-ig a német megszállópolitika integráns részeként vesznek részt a megsemmisítő háborúban. Részükről ez a partizánellenes hadműveletek örvé alatt végrehajtott civil lakosság elleni fellépéseket, ukrán területeken hadifogolytáborok őrzését, valamint több esetben zsidóellenes tömeggyilkosságokban való részvételt jelentett.

Az első világháborúval ellentétben a magyar csapatok nem kerültek Európán kívül bevetésre, a honvéd alakulatok azonban így is jelentős földrajzi távolságokat tettek meg. Legkeletebbre a 101. vasútépítő zászlóalj katonái kerültek bevetésre, akik az előrenyomuló német csapatokat követve a Kaukázus előterében segítették a Wehrmacht-csapatok infrastruktúrájának kiépítését. Nyugaton legmesszebb alighanem az 1945-ben Dániába vezényelt magyar csapatok kerültek.

A magyar katonák egyfajta civilizációs határvonal átlépéseként élték meg a keleti frontot, amiben nyilván az is szerepet játszott, hogy e területeket korábban csak első világháborús emlékekből, valamint a szovjetellenes propagandából ismerhették. A magyar katonák ego-dokumentumaiban gyakran visszaköszön a tájjal, valamint az ott élő emberekkel szembeni idegenség érzése. Sőt a Pripjaty-mocsarakban partizánvadászaton részt vevő Salamon Aurél tartalékos huszárhadnagy kifejezetten gyarmati képekkel festette le a szovjet területeket: „Stanley expedíció hatolna be Afrika sohase ismert ősvadonába.”²

Az oroszokra, szlávokra vonatkozó sztereotípiák mellett elsősorban a szovjet rendszer erőltetett modernizálását élték meg kulturális szakadékként. A mélyszegénységben lévő ukrán és orosz településekkel, az egyébként lepusztult szovjet iskolákban magas szinten oktatott természettudományokkal, a sztálini hatalom vallásellenes kampányainak hatásaival vagy éppen a nők megváltozott nemi szerepeivel (gondolva itt elsősorban a szovjet női katonákra) való találkozás egyaránt vezetett rácsodálkozáshoz és elítéléshez. A propagandával összhangban a magyar katonák a szovjet hatalom „ázsiaiágát” hangsúlyozták, melyet a magyar megszállók számára leginkább a Vörös Hadsereg Közép-Ázsiából vagy

Szibériából sorozott „mongoloid” tagjai reprezentáltak. A magyar katonákat az idegenség ezzel összevethető tapasztalata a keleti fronton kívül elsősorban a francia hadifogolytáborokban érték, ahol több esetben Észak-Afrikából származó katonák őrizték őket.

A háború globálissá válása mellett az 1941-es év döntő volt a nemzetiszocialista megsemmisítő politika radikalizálódásában is. Ennek méreteit jól jelzi, hogy a Szovjetunió megtámadását követően halt meg a németek által megölt nem-németek mintegy 90–95%-a. A Szovjetunió ellen Németország ugyanis korántsem hagyományos, hanem kifejezetten megsemmisítő háborút indított, amelynek főbb céljai a Szovjetuniónak, mint államalakulatnak a megsemmisítése, a „német élettér” megteremtése, a zsidók kiirtása, valamint a szláv lakosság megtizedelése és német uralom alá rendelése voltak. Ez nem csupán a szovjet területeken radikalizálta a háborút, hanem a Német Birodalom egészében: a nemzetiszocialista elit 1941 második felében hozta meg a döntést a német uralom alá került zsidóság teljes megsemmisítéséről is. Mindezek mintát, ösztönzést, sőt bizonyos fokig elvárásokat is jelentettek a német szövetségi rendszer többi állama számára. A nemzetiszocialista vezetés céljai egy több évtizedre visszanyúló, transznacionális jelenségben, a politikai antiszemitizmusban gyökereztek. A korábbi, vallási alapú antijudaizmust felváltó, rasszista alapokon nyugvó politikai antiszemitizmus a 19. század utolsó évtizedei során jelent meg, első magyarországi konjunktúrájára az 1880-as évek első felében került sor. Az első világháborút követően Európa-szerte megerősödött és tovább radikalizálódott, valamint az 1917-es évet követően szorosan összefonódott a szovjet rendszer elítélésével. Az ekképpen létrejött ún. judeobolsevik ellenségkép szinte minden német szövetséges államban mobilizációs eszközzel szolgált.

Európában mindamelllett erőre kaptak azok az autokrata, sovinszta célkitűzéseket megfogalmazó kormányzatok, melyek politikai céljaik elérése érdekében a többségi nemzethez nem tartozó kisebbségek sokrétű diszkriminációjára törekedtek. Ennek részeként 1939-től – az első világháborút követően ismételten – nagy arányú ki- és áttelepítéseket hajtottak végre Európában, elsősorban annak keleti részén. Ezek közül 1941-ig a legmeghatározóbbak Németország Lengyelországban végrehajtott áttelepítési akciói voltak, de szinte minden határmódosítást jelentős migráció kísért, és minden országban kidolgoztak tömeges áttelepítésre vonatkozó terveket. Ezek az események a magyar politikai vezetés számára is

lehetőséget adtak radikális etnikai homogenizációs terveik megvalósítási kísérletére.

A háborút, valamint a határváltoztatásokat kísérő migrációval a magyar szervek 1941 előtt is szembesültek, gondolva itt akár a Lengyelország lerohanását követően Magyarországra menekülőkre, vagy a második bécsi döntést követően Dél-Erdélyből a magyar területekre távozott legalább 190 000 magyarra. A magyar kormányzat számára viszont mégis a háború adta meg a kitelepítések végrehajtásához szükséges lehetőséget. A bukovinai németekkel párhuzamosan az ottani székelyek is kitelepítésre kerültek. Utóbbiakat – a dél-bácskai területek visszafoglalását követően – a magyar katonai közigazgatás által kitelepített délszláv telepések, a dobrovoljacok helyére költöztették. Emellett a közvéleményben, valamint a politikai elit részéről is felmerült különböző etnikai kisebbségek kitelepítése, vagy éppen az amerikai magyarok „hazatelepítésének” lehetősége. Ezzel párhuzamosan a Szovjetunióban ragadt első világháborús magyar hadifoglyok is jelentkezhetek hazatelepítésük érdekében a magyar parancsnokságokon.

1941 nyarán a Szovjetunió elleni háború, valamint a határ menti, újonnan kialakított magyar közigazgatás lehetőséget adott mintegy 20 000 hontalannak minősített zsidó deportálására is, akiket – miután az általuk áttoloncolt zsidók visszafogadására a magyar hatóságok nem voltak hajlandók – Friedrich Jeckeln SS-Obergruppenführer alakulatai Ukrajnában meggyilkoltak. Az 1941-es galíciai deportálás esetén több transznacionális jelenségre is rámutathatunk. Egyrészt a meglévő, korábbi magyar elképzelések mellett egyértelműen a német minta hatásáról beszélhetünk. A zsidóság tervszerű és totális megsemmisítésére vonatkozó döntés megszületéséig az elfoglalt szovjet területeket a „zsidókérdés megoldásának” terepeként tartották számon. Ezért mind a Német Birodalomból, mind – éppenséggel a német érdekekkel szemben – Romániából szorgalmazták az ezekre a területekre történő deportálást. A magyar hatóságok által önkényesen használt „hontalan” kategória arra is rámutatott, hogy milyen módon értékelődött fel az állampolgárság kérdése a 20. században, és ezzel milyen módon élhetett vissza az államhatalom. A második világháborúban végrehajtott tömeggyilkosságokat eleve jellemzően ott hajtották végre, ahol államrombolás is történt, azaz az adott országot nem csupán megszállták, hanem a központi államhatalmat is eltörölték. Másrészt a fennmaradó nemzetállamok hajlamosakká váltak kiszolgáltatni az uralmuk alatt álló, de állampolgársággal nem rendelkező személyeket – az

államtalannak minősített zsidókat kifejezetten hasonló módon üldözte például a Vichy-Franciaország és Bulgária is.

1941 nem csupán Németországban hozta magával a zsidópolitika radikalizálódását, hanem a német szövetséges államoknál is: Romániában kényszermunkára szorították a zsidókat, és a román megszállók a keleti fronton már százezer számra gyilkolták őket, az usztasák által uralt ún. Független Horvát Állam zsidóellenes jogszabályokat hozott, Szlovákiában Zsidókódexet vezettek be. A magyarországi zsidóellenes jogfosztó intézkedések két fontos elemmel bővültek. 1941 áprilisában és augusztusában kizárták a zsidókat és a zsidó származásúakat a fegyveres katonai szolgálatból. Szintén 1941 augusztusában lépett hatályba a harmadik zsidótörvény, amely már nemcsak a gazdasági életben korlátozta a hazai zsidóságot, hanem – a századelőtől meglévő eugenikai diskurzusra hivatkozva – megtiltotta a zsidók és nem zsidók közötti házasságot, valamint szexuális kapcsolatot. Figyelemre méltó, hogy utóbbi törvény képviselőházi vitájában nyíltan utaltak ezen intézkedéseknek európai előzményeire. A törvényjavaslat előadója, a kormánypárti Bocsáry Kálmán arról beszélt, hogy „valójában Németország mutatta az első példát arra, hogy a zsidókérdést hogyan kell megoldani.”³ A nyilaskeresztes Maróthy Károly pedig a törvényjavaslat vitájában a zsidósággal szembeni „kikísérletezett védekezési formák”-ként utalt Németország, Olaszország, Szlovákia és Horvátország mintájára.

Az 1941-es év két legfontosabb globális trendje – a háború világméretűvé válása, valamint a nemzetiszocialista megsemmisítő hadviselés radikalizációja – tehát egyaránt rendkívül súlyos következménnyel járt Magyarország számára. A német szövetségi rendszer részeként Magyarország a vesztes hatalmi tömb oldalán vett részt egy olyan nagyszabású katonai agresszióban, melyre a korábban inkább a szomszédos államokkal vívott háborút tervező ország semmilyen módon nem volt felkészülve. Másfelől, a tengelyhatalmak radikalizációját lelkesen követve az ország egyre szélsőségesebb intézkedéseket léptetett életbe a hazai zsidó lakossággal szemben. A totális háborús vereségen túl mindezek vezettek a magyarországi zsidóság 1944-es deportálásához és lemészárlásához, a későbbiekben pedig az országnak a szovjet érdekszféra részévé való válásához.

Magyar, német és japán katonák hadifogolytábor előtt fényképezkednek a keleti fronton 1942-ben.
Forrás: Fortepan / id. Konok Tamás

■Kapcsolódó fejezetek

[1919 Horthy Miklós belovagol a budapesti Gellért térre](#)

[1944 A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenaubába deportálják](#)

[1946 Megkezdődik a magyarországi németek kitelepítése és a csehszlovák–magyar lakosságcsere](#)

[1961 Az Eichmann-per](#)

■Irodalom

Aly, Götz: *Európa a zsidók ellen 1880–1945*. Ford. Kerényi Gábor. Budapest, 2020.

Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, 1988.

Lukács, John: *Az európai világháború 1939–1941*. Ford. Magyarits Tamás – Mészáros Klára.
Budapest, 1995.

Snyder, Timothy: *Véres övezet. Európa Hitler és Sztálin szorításában*. Ford. Szántó Judit. Budapest,
2012.

Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Budapest, 2005.

Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény, elbeszélés,
utóélet*. Budapest, 2015.

■ Jegyzetek

- [1](#) Hanák Gábor: Kosáry Domokos pályaképehez. In: Ferch Magda – Ormos Mária (szerk.): *Hommage à Kosáry Domokos*. Budapest, 2009. 98.
- [2](#) Salamon Aurél: *Az elsüllyesztett hadosztály 1944. Az 1. huszárhadosztály harcai a Pripjaty-mocsarakban*. Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmánygyűjtemény 3170. 19.
- [3](#) *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. X. kötet*. Budapest, 1941. 351.

Fóris Ákos

1941

Jógaiskola nyílik Budapesten

Sport, életmód és indiai spiritualitás Magyarországon

A jóga az 1890-es években jelent meg Nyugaton, amikor keleti szerzetesek, guruk Európába és az Egyesült Államokba kezdtek utazni és ott tanítani. Népszerűsége az 1930-as és 1940-es években nőtt meg igazán, majd később az 1980-as években kapott újabb lendületet. A jógára a kezdetektől fogva jellemző volt, hogy a spiritualításra fogékonyak azzal együtt, mások pedig anélkül, csupán egészségmegőrző- és javító testgyakorlatként vették át.

Magyarországra 1896-ban érkeztek az első indiai jógik, Bhímszén Latáp és Gópál Krisna orvostanhallgatók, akik jógabemutatót tartottak a közönségnek. Valószínűleg Umrao Szingh Sérgil (Umrao Singh Sher-Gil) filozófus, fotográfus, Amritá Sérgil (Amrita Sher-Gil) festőnő édesapja volt az első, aki Magyarországon jógát kezdett tanítani. A korabeli művészvilág hírességei (színészek, festők, írók) közül is sokan megfordultak nála. Sógora, Baktay Ervin is a tanítványai közé tartozott, aki később maga is sokat tett a jóga hazai elterjesztéséért.

A jóga Európa-szerte és Magyarországon is kitűnően illeszkedett a 19–20. század fordulójának és az azt követő néhány évtizednek az új testfelfogásába, ami többek között a test felszabadításában, a sportos és egészséges test dicsőítésében, illetve a test önkifejezési eszközként való elképzelésében nyilvánult meg. Magyarországon is számos tornaklub, túracsoport, testgyakorlást és táncot kombináló műhely (például Dienes Valéria, majd később Madzsar Alice munkássága) jött létre. Mindegyikben megtalálhatjuk a legeltérőbb – de főként városi – társadalmi rétegeket: értelmiségieket, művészeket, polgárokat és munkásokat egyaránt. Szélesebb ismertségre a jóga az 1930-as évek második felében tett szert, mégpedig Szélvárádzsan Jészudijan (Selvarajan Yesudian) révén. Yesudian dél-indiai keresztény családból származott, és az indiai cserkészszövetség segítségével érkezett 1937-ben Magyarországra orvosi és testnevelési tanulmányokat végezni. Kitűnően megtanult magyarul, és vallotta a magyar

és az indiai nép közötti lelki kapcsolatot, ami lehetővé teszi, hogy a magyarok magukénak érezhessék India ősi bölcsességét. Több könyve jelent meg magyarul (*Sport és jóga* 1941; *Mi a jóga?* 1943; *Jóga-sport dióhéjban* 1943). 1941-ben a hindu bölcseletben jártas magyar zongora- és szobrászművésznővel, Haich Erzsébettel közösen jógaiskolát nyitottak a fővárosban, ami egyúttal az első jógaiskola volt egész Európában. Jészudijan saját módszerét testi és lelki egészségmegőrzésként közvetítette, és akár sportolók vagy katonák képzéséhez is ajánlotta. A spirituális tartalmat az arra fogékonyaknak Haich Erzsébettel közösen tanította. 1948-ban, a kommunista hatalomátvétel után az ország elhagyására kényszerültek, fennmaradó könyveik azonban életben tartották a jóga hagyományát Magyarországon. Ennek köszönhető például, hogy egyik tanítványuk, az orvos Weninger Antal továbbra is foglalkozott a jógával, és könyveket írt annak gyógyító hatásáról, az 1980-as években pedig ismét oktatott kis létszámú jógacsoportokat is.

Az 1950–60-as években a jóga olyan tanok társaságában, amelyek nem illeszkedtek a kommunista-szocialista világszemléletbe, tiltólistára került. Csoportos jógára nem volt lehetőség, a jógázni vágyók szamizdat-irodalomból (azaz nem legálisan terjesztett, kézzel vagy írógéppel másolt szövegekből) gyakoroltak. Ugyanakkor épp az 1950-es években alakult meg a Buddhista Misszió, ahol – bár csak szűk körben, de – gyakorolták a jógát.

A változás az 1960-as évek végén kezdődött. Mivel az el nem kötelezett, a szocializmus iránt érdeklődő India baráti országnak számított, ezért az indiai kultúra iránti érdeklődést a rendszer engedélyezte. 1968-ban megjelent a bolgár Aszen Milanov és Ivanka Boriszova *Jóga (Hatha jóga)* című könyve, és – a Magyarországon elsősorban költőként ismert – Tamkó Sirató Károly ugyanebben az évben jógaiskolát nyitott Budapesten.

A politikai enyhülés annyiban érezte a hatását ezen a téren, hogy a rendszer már nem támadta a jógát, amennyiben az pusztán testedzésként került bemutatásra. A jóga élettani hatásait, illetve terápiákban vitt lehetséges szerepét ekkoriban több, mások mellett Vigh Béla anatómiaprofesszor által végzett orvosi kísérlet is vizsgálta. Ennek köszönhetően még azok is, akik a jóga filozófiai és spirituális aspektusát is elfogadták, és gyakorolták a meditációt és a mantrákat, mindezt titokban tették, és az egészségmegőrző hatással legitimálták és egyben álcázták tevékenységüket. Így tett Dely Károly, a magyar jógamozgalom

meghatározó szereplője is: könyveket adott ki, jógacsoportot hozott létre Budapesten, majd egyre több vidéki városban, és neves jógaoktatókat és - mestereket hívott meg Magyarországra. Egy, a hindu vallásosság magyarországi történetében kiemelkedő esemény is Dely nevéhez köthető: 1975-ben egy svédországi jógatábor alkalmával találkozott a Krisna-tudatúak néhány tagjával, akik az ő meghívására és egy általa szervezett jógarendezvényen mutatkozhattak be először Magyarországon 1977-ben. A fellépők között ott volt az amerikai Harikesa Swami, aki A. C. Bhaktivédánta Prabhupáda, a nemzetközi krisnás mozgalom (International Society for Krishna Consciousness) alapítójának jobbkeze volt. Ugyancsak Dely Károlynak és az általa szervezett Józsefvárosi Sport Club (1978) meghívásának köszönhető, hogy két, jelenleg is működő jógamester, Paramhansz Szvámi Mahesvaránanda (Paramhans Swami Maheshwarananda) és Szvámi R. A. G. Púrna (Swami R. A. G. Purna) Magyarországra jöhetett (1978, illetve 1979). Mindkettőjük a tradicionális, mester-tanítvány viszonyon alapuló jógavonalat erősítették, és kisebb-nagyobb közösség szerveződött körük.

A Szvámi Púrna körül kialakult közösség esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy annak egyik oszlopos tagja, a jógi magyar tolmácsa, Felcsér Hanna néhány éve megírta emlékeit a csoport létrejöttéről és működéséről. Az *Egy jógi a vasfüggöny mögött* című munka nemcsak személyes visszaemlékezés, és nemcsak közösségtörténet, hanem nagyszerű kortörténeti dokumentum is, ami a többségitől eltérően élők és gondolkodók rendszerváltás előtti életét írja le és a többi jógaközösség tapasztalatát is tükrözi. 1979-es megérkezése után Szvámi Púrna körül viszonylag gyorsan kiformalódott egy 30–40 fős tanítványi csoport, akiknek egy része 1984-ben Pécs közelében, a Mecsekben megbújó kicsi faluban, Vágotpusztán létrehozta a Púrnatírth nevű ásrámot (ashram, azaz szakrális élettér, lakhely), saját házakkal, biogazdálkodással. E közösség kb. 7–8 évig működött aktívan. Életüket nemcsak a rendszeres rendőri zaklatás, hanem a falubeli szomszédok idegenkedése is nehezítette. Később aktivitásuk áthelyeződött az erdélyi Torockó falubeli ásrámba.

Jelenleg három városban, Pécsen, Szegeden és Budapesten tevékenykednek Szvámi Púrna tanítványai, akik évente néhányszor találkoznak egymással különböző jógatáborokban. Míg más jógaközösségek határozottan elutasították a hinduizmussal való kapcsolatot, addig ők csupán annak jelenkori, degradáltnak tekintett változatától

határolódnak el. Számukra a tradicionális hindu kultúra, különösen annak spirituális része kifejezetten fontos. Gurujuk közvetítésével megismerkedtek a főbb szentírásokkal és eposzokkal, és korábban gyakoroltak bizonyos rítusokat (árati, púdzsá), mantrákat és bhadzsanokat énekeltek, illetve a lakásukban és az oltáron megjelennek a hindu pantheon egy részét (táncoló Siva, ülő Siva, Ganésa, Rádhá-Krisna, Siva-Párvatí, Laksmí, Hanumán) ábrázoló képek és szobrok. A korai időszakban, az 1970-es években gyakran találkoztak a Krisna-hívőkkel, akikkel alkalomadtán segítették egymást: a jógások például főzni és zenélni tanultak a Krisna-hívőktől, a Krisna-hívők szállást kaptak a jógásoktól.

Szvámi Mahesvaránanda az 1970-es években kezdett Európába járni és tanítani. 1973-ban hozta létre Bécsben nemzetközi szervezete (*Yoga in daily life*) központját. 1978-ban, első magyarországi látogatása során 10-12 fő vált a tanítványává, akik – ha nem is maradtak a *Yoga in daily life* vonalában – új csoportok létrehozásával (Magyar Jógaszövetség, Sivánanda jóga, Sztjánanda jóga stb.) a tradicionális jógaélet mindmáig meghatározó alakjai. Bár e csoportok a jógának hindu elemekkel is bíró, tradicionális formáját gyakorolják, mégis határozottan elutasítják a hindu jelzőt. Ennek oka elsősorban az, hogy elhatárolódnak a hinduizmushoz kapcsolódó, a nyugatiak szemében elítélendő társadalmi igazságtalanságoktól, úgymint a kasztrendszer vagy a nők elnyomása. Szvámi Mahesvaránanda tanítványai felszentelt ásrámokban gyakorolják a jógát, ahol a gururól készült fotó látható egy ászánán (kiemelt, speciális ülőhelyen), a falakon pedig hindu isteneket és a tanítványi láncolat tagjait ábrázoló képek találhatók. A *Yoga in daily life* csoportnak van egy temploma is (Hindu Mandir, Budapest), ahová azok járnak, akik a jóga mellett a hinduizmus mellett is elkötelezettek.

Az 1989-es rendszerváltás a keleti tanok, és ezen belül a jóga számára is szabadságot hozott, aminek hatására a hazai jógaélet is rendkívül sokat változott: a tradicionális, a tanítványságot és spiritualitást is gyakorló jógaiskolák mellett rengeteg más jógaforma és képzési forma is megjelent. Ezek közül leginkább a Sivánanda és a Sztjánanda csoportok kötődnek a tradicionális jógaéhoz, és rendelkeznek közösséggel.

1999-ben alakult meg a Magyar Jóga Társaság a jógaoktatók képzésének és a Magyarországra érkező nemzetközi iskolák elindításának segítése céljával. A társaság – egyfajta ernyőszervezetként – a hitelesség védjegyeként kíván működni egy olyan időszakban, amikor világszerte és

Magyarországon is rengeteg új formája jött létre a jógának, és sorra nyíltak az olyan jógaúdiók, amelyeknek vajmi kevés köze volt a tradicionális jógaéhoz, a jógaoktatók képzettségéről nem is beszélve. A jóga tehát tömegsporttá vált, és a kortárs jógavilágban a hitelesség és a szakértelem kérdései csak egy szűkebb réteg számára fontosak.

Jógaóra Budapesten 1968-ban. Forrás: MTI Fotó / Patkó Klári

■ Kapcsolódó fejezetek

[1883 A Magyarországi Vegetáriánus Egyesület megalapítása](#)

[1904 Megjelenik Karl May *Winnnetouja* magyar fordításban](#)

[1952 A Buddhista Misszió megalapítása](#)

[1994 Somogyvámoson leteszik a Krisna-völgy alapkövét](#)

■ Irodalom

Felcser Hanna: *Egy jógi a vasfüggöny mögött. Svami Purna jógi a rendszerváltás előtti és utáni Magyarországon.* Budapest, 2010.

Veszprémi Krisztina: A jóga jelene és jövője Magyarországon. *Jóga. India világa* 3. sz. (2008) 156–162.

Veszprémi Krisztina: A jóga Magyarországi története. *Jóga. India világa* 2. sz. (2007) 108–117.

Vígh Béla: A jóga Magyarországon. In: Bethlenfalvy Géza – Puskás Ildikó (szerk.): *India magyar szemmel.* Budapest, 1987. 49–52.

Farkas Judit

1941

Megjelenik Szerb Antal *A világirodalom története* című könyve

A globális irodalmi kánon kérdései a modern kori
Magyarországon

Ritka az olyan világirodalom-történeti összefoglaló, amely ne hivatkozna kiindulási alapként Johann Wolfgang von Goethe-re, a világirodalom (*Weltliteratur*) koncepciójának megalkotójára. Szerb Antal is így jár el világirodalom-történetének bevezetőjében, az alábbi mondatot idézve Goethe Johann Peter Eckermann-nal folytatott 1827-es beszélgetéseiből: „A nemzeti irodalom most nem mond sokat, most a világirodalom korszaka van soron, és mindenkinek az irányban kell hatnia, hogy ez a korszak minél előbb bekövetkezzék”. Szerb ebből az idézetből rekonstruálja a goethe-i koncepciót, amely szerint a világirodalom nem a világon megszülető összes irodalmi szöveget foglalja magában, hanem azokat a legnagyobb műveket, amelyek „értékük vagy hatásuk révén [...] minden művelt nemzet számára mondtak valamit”. Ebből pedig az következik, folytatja Szerb, hogy a világirodalmat szükségszerűen a nagy európai nyelvek irodalmi alkotják, mert ezekhez lehet minden művelt nemzetnek hozzáférése. Azt is leszögezi, hogy a keleti irodalmak nem képezhetik munkája tárgyát, mert azok „a nyugati kultúrkör irodalmára semmi befolyással nem voltak, nem léptek be a világirodalomba”.¹

Szerb gondolatmenetének szembetűnő sajátossága, hogy a Goethe-idézet, amelyre szó szerint hivatkozik, valójában egyáltalán nem alapozza meg további fejtegetéseit. Sőt ha szemügyre vesszük az Eckermann-nal folytatott beszélgetések fent idézett helyét, kiderül, hogy ott a világirodalom fogalma éppen egy *kínai* regény kapcsán kerül elő, amelyről Goethe azt állapítja meg, hogy nem is hat olyan idegennek, mint gondolnánk, mert benne „az emberek csaknem ugyanúgy gondolkoznak, cselekszenek és éreznek, mint mi, és igen hamar magunkfajtájúaknak érezzük őket”.² Mindazonáltal Szerb nem önkényesen tulajdonította Goethének a

világirodalom európai irodalomra korlátozódó értelmezését: a német költő világirodalomról szóló, az életműben elszórtan felbukkanó fejtegetéseiből valóban összeállítható ilyen jellegű koncepció is.

Mindez jól szemlélteti, hogy a *világirodalom* szó már történetének kezdeti szakaszában képlékeny terminus volt. Amikor a magyar nyelvű irodalmi gondolkodás a 19–20. században Goethe *Weltliteratur*-fogalmára támaszkodik, nem egységes hagyományt követ: e hivatkozás egyaránt megengedi a világirodalom európai remekművekkel való azonosítását, illetve az irodalom globális, egyetemes keretben való szemléletét.

A magyar irodalom alakulását jellemzően az európai minták átvétele szabta meg, s történetében hangsúlyos helyet foglal el a kulturálisan fejlettebbnek tekintett európai centrumhoz való felzárkózás igénye. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy amikor a nyugati irodalmak figyelme a keleti kultúrák felé fordul, az a magyar irodalomra is hatást gyakorol. Példaként említhetjük a kínai *Dalok könyve* (Si king) hagyományozódásának útját: a versgyűjteményt a 18. században fordították latinra, a 19. században pedig angol és német nyelven is megjelent. Amikor Csokonai Vitéz Mihály 1800 körül *Az ázsiai költészetéről* című szövegében megemlíti a *Dalok könyvét*, William Jones brit filológus 1777-es latin nyelvű munkájából tájékozódik; a 19. század második felében Székely József, Bródy Zsigmond és Greguss Ágost kínai versfordításai egy 1853-ban megjelent, keleti versek német fordításait tartalmazó gyűjteményes kötet (*Der poetische Orient*) alapján készültek; Arany János pedig George Carter Stent angol nyelvű folyóiratközléséből fordított kínai verseket az 1870-es években.

A nyugati hatásra megjelenő orientalista érdeklődés egyes magyar szerzőknél érdekes szemponttal egészül ki. A 19. századi magyar irodalmi és közélet mára kevésbé ismert alakja, a népies költőként és országgyűlési képviselőként egyaránt tevékenykedő Szelestey László például Ázsia-kultuszt hirdet az általa alapított, 1857 és 1859 között megjelenő *Szépirodalmi Közlönyben*, azzal a céllal, hogy a magyar irodalmat visszavezesse vélt keleti hagyományaihoz, ősi eredetéhez. Ugyanez a gondolat felbukkan jóval később, 1937-ben is, amikor az irodalomtörténész és orientalista Ágner Lajos a *Száz kínai vers* című kötet előszavában arról számol be, hogy a régi kínai dalok fordítása közben sokszor érezte úgy, mintha „az ó-ázsiai magyarság ősi, ázsiai rokonlelke visszhangoznék”

belőlük. Az ázsiai irodalom iránti érdeklődés transznacionális jelensége mögött tehát olykor mélyen nemzeti elköteleződés húzódik.

A magyar nyelvű világirodalmi gondolkodás egyik első állomása Erdélyi János 1868-ban kiadott *Egyetemes irodalomtörténete*. Erdélyi jelentős szerepet vállalt a 19. században intézményesülő magyar irodalmi élet alakításában: a Kisfaludy Társaság tagjaként a népköltészeti mozgalom elindítója volt, esztétikai és bölcsészeti dolgozatai pedig fontos forrásai a 19. század irodalomszemléletének. Munkája az első magyar nyelvű világirodalom-történeti összefoglaló lett volna, amelyből a szerző halála miatt végül csak a bevezető fejezetek, valamint az ókori irodalom történetét tárgyaló részek készültek el. A mű koncepciója azonban ennyiből is kirajzolódik: Erdélyi a görög és római irodalom tárgyalása előtt külön és részletesen értekezik a kínai, az indiai, az egyiptomi, a perzsa, az arab és a török irodalomról; címéhez híven valóban *egyetemes* képet nyújt.

A 19. század második feléből mindenképp megemlíthető a kolozsvári egyetem két tanára, Meltzl Hugó és Brassai Sámuel szerkesztésében 1877 és 1888 között Kolozsváron megjelenő *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* című folyóirat is. Az összehasonlító irodalomtudomány a korszak egyik új tudományága volt, amely az egyes nemzeti irodalmak jelenségeinek összevetését tűzte ki célul, hasonlóságok és különbségek után kutatva. A Meltzl és Brassai által alapított *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* kiváltképp jelentős: a világ legelső összehasonlító irodalomtudományi szakfolyóirata volt. Meltzl a többnyelvű kiadvány egyik programadó cikkében megfogalmazza, hogy céljuk „a fordítás művészetének és a goethei Weltliteraturnak” szentelni magukat, mert csak ezzel a szemlélettel kerülhető el, hogy az irodalomtudomány az egyes nemzetek szolgálatává váljon – saját korában Meltzl ugyanis ezt az (általa károsnak tartott) irányt érzékelt. Erdélyihez hasonlóan Meltzl is tágra érti a goethe-i *Weltliteratur* fogalmát és határozottan törekszik a globalításra: japán, kínai, perzsa, sőt eszkimó irodalmi hírek is feltűnnek a lapban.

Az első igazán nagyszabású világirodalom-történeti munka már a 20. század terméke. 1903 és 1911 között jelent meg az *Egyetemes irodalomtörténet* című négykötetes sorozat, több szaktudós közreműködésével, az irodalomtörténész és egyetemi tanár Heinrich Gusztáv szerkesztésében, aki az első kötet megjelenésekor a budapesti egyetem bölcsészeti karának rektora is volt. A tárgyat globálisan megközelítő kiadvány készítői szemmel láthatóan arra törekedtek, hogy a világ legtöbb

népének irodalmáról rendszerezzenek minden ismeretet, amit a tudomány mindaddig összegyűjtött róluk. A vállalkozás teljes mértékben független Goethétől és a világirodalom fogalmától: leginkább a magyar nyelvű irodalomtörténet-írás (pozitivist) tudománnyá válásának reprezentatív dokumentumaként értelmezhető. A kiadvány azonban valószínűleg nagy szerepet játszott abban, hogy a későbbi, az 1930-as évektől megszülető világirodalmi szintézisek szűkebb világirodalom-fogalmat keressenek maguknak, s (Goethére egyoldalúan hivatkozva) figyelmen kívül hagyják az európai kultúrán kívüli irodalmakat.

Babits Mihály 1934-ben megjelenő *Az európai irodalom története* című műve bevezetésében *Nem ahogy ma szokás* alcím alatt fejti ki, hogy ő a világirodalmat nem hajlandó úgy érteni, ahogyan kora irodalomszemlélete, ahol a fogalom gyűjtőnévvé válik, és „a világirodalomtörténet lapjai keleti és egzotikus literatúrák ismertetésével telnek, melyeknek egymáshoz és a mienkhez úgyszólván semmi kapcsolatuk”.³ Hasonló irányú kritikát fogalmaz meg munkájában a máig legnépszerűbb világirodalom-történetet jegyző Szerb Antal is, amikor elhatárolja magát azoktól a magyar tudósoktól, akik a világirodalom fogalmánál szívesebben használják az egyetemes irodalom kifejezést, amelyen – állítása szerint – a nemzeti irodalmak összességét értik. Babits és Szerb más tekintetben is egymással harmonizáló meggyőződések hangoztat: a világirodalmat mindketten nemzetek feletti irodalomként értik, amely minden közösséghez egyformán szól, s amelyben a kiemelkedő jelentőségű művek kapnak helyet, hangsúlyozottan európai szemléletben.

Ehhez a hagyományhoz csatlakozik az az 1944-ben megjelenő, szintén *A világirodalom története* címet viselő többszerzős összefoglaló munka is, amelynek bevezető, *Világirodalom és nemzeti irodalom* című tanulmányát a kötet szerkesztője, az irodalomtörténész és nyelvész Zolnai Béla jegyzi. Zolnai (aki mellelleg baráti viszonyban volt Szerb Antallal) úgy látja, hogy a világ szellemi súlypontja 1943-ban még mindig Európa; a keleti irodalmakat „rejtélyes írással elzárt”, az európai ember számára „lelki beleéléssel megközelíthetetlen világ”-ként írja le. Zolnai nem kizárólag a kontinens irodalmát jellemzi európai irodalomként (Babits vagy Szerb sem így járt el), hanem beleérti például az európai gyökerekből fakadó amerikai irodalmat is. Az Eurázsia földrajzi fogalom mintájára az irodalom területére az „Euramerika” kifejezést javasolja: „a mai irodalomnéző inkább

Euramerika névvel nevezhetné azt a szellemi világrészt, amely az emberiség kultúráját 1943-ban dominálja”.⁴

Szintén Európa-centrikus felfogást képvisel Turóczi-Trostler József, a 20. század első felének egyik legjelentősebb magyar irodalomtörténésze, akinek fő szakterülete a német irodalom, illetve a német és a magyar irodalomtörténet összehasonlító vizsgálata volt. Noha önálló világirodalom-történetet nem jegyez, *A magyar irodalom európaizálódása* című 1946-os akadémiai székfoglalója alapján (amelyben leszögezi például, hogy „csak az európai embernek van történeti tudata és műltszemlélete, ennél fogva igazi története”)⁵ könnyen kitalálhatjuk, milyen módszertant választott volna. 1961-ben megjelent *Magyar irodalom/Világirodalom* című kétkötetes tanulmánygyűjteményének bevezetésében pedig azt teszi egyértelművé, hogy Goethe világirodalom-fogalmát ő is európai keretben érti: „az európai irodalmak közösségé”-ről úgy nyilatkozik, hogy annak „Goethe óta világirodalom a neve”.⁶

A világirodalom 19. századi fogalmának a 20. század első felében végbemenő szűkülésére többféle magyarázatot is találhatunk. Az okok között szerepelhet a második világháború körüli évek történelmi kontextusa: mind Babitsnál, mind Szerbnél fontos szempont volt, hogy *európai* irodalomtörténeteikkel a szétagolt és nemzeti ellentétekkel teli Európa szellemi egysége mellett foglaljanak állást. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a tárgyalt szerzők eltérő státuszát és műveik keletkezésének személyes, sokszor esetleges körülményeit sem. Babits műve például nem szoros értelemben vett irodalomtörténeti szakmunka, sokkal inkább egy költő személyes kánonja; Szerbnél pedig közrejátszott a feldolgozott anyag határainak kijelölésében, hogy művét kiadói megrendelésre, pénzkereseti célokból írta, mindössze másfél év alatt. Az esetleges körülmények is teremthetnek persze olyan ideológiát, amely követőkre talál: annyi bizonyos, hogy az 1930-as, 1940-es évek európaiságban gondolkodó világirodalmi szemlélete számos tényező együttállásából fakadt.

A 20. század második felében a Magyarországon kiépülő államszocialista rendszer aztán sajátos kihívás elé állítja ezt a felfogást: a mindaddig mértékadónak tekintett nyugati irodalmak helyébe politikai okokból a Szovjetunió irodalma lép. Az összehasonlító irodalomtudomány ezekben az évtizedekben kiemelt szerepet kap: a kort egyrészt a szovjet irodalomhoz való kapcsolódási törekvések jellemzik, másrészt előtérbe

kerül a magyar, valamint a kelet- és közép-európai irodalmak együttes vizsgálata, a „szomszédos népek”-kel való kulturális és politikai összetartozást hangsúlyozva. (Ez utóbbi irány érhető tetten például a Kemény G. Gábor által összeállított, *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből: Válogatás hét évszázad írásaiból* című 1962-ben megjelent könyvben.) S egy pillanatra visszatérve Szerb Antalhoz: jól mutatja a rá jellemző Nyugat-központú megközelítés és a későbbi szovjetbarát felfogás különbségét az a mozzanat, hogy a kommunista cenzúra Szerb *Magyar irodalomtörténetének* bevezetőjéből pontosan azt a részt törölte, amelyben a szerző arról értekezik, hogy a magyar kultúra akkor született meg, amikor Szent István a kereszténység által Európához csatolta azt, s „a nyugati orientáció szellemi ereje tette úrrá a magyarságot a szomszédok fölött”.⁷

Mindebből az látszik kirajzolódni, hogy a magyar nyelvű irodalmi gondolkodás 19. századi kánonja voltaképpen nem is állt annyira távol mai globális és transznacionális irodalomszemléletünktől; az európaiság eszméjét hirdető, tekintélyként Goethe alakjára támaszkodó felfogás pedig olyan konstrukció, amely csak a 20. század harmincas éveiben bontakozott ki. Természetesen a 19. századi egyetemes gondolkodásmód mögött teljesen más ideológiai háttér húzódott, mint napjaink posztkolonialista, a kisebbségi helyzetű irodalmaknak tudatos figyelmet szentelő világirodalom-felfogása mögött. Ezzel együtt is fontos figyelmeztetni arra, hogy a magyar világirodalmi gondolkodás nem beszélhető el lineáris, fejlődéselvű történetként, amelyben a magyar irodalom az európaiság szűkös perspektíváját fokozatosan levetkőzve és az idegen kultúrákat lassanként elfogadva ráébred, hogy Európa nem a *világ*. Sokkal inkább olyan történetről van szó, amelyben a világirodalom kánonja, a történelmi és ideológiai változásoktól sem érintetlenül, folyamatosan újraértelmeződik – hol tágabb, hol szűkebb keretben.

A *Földönjáró csillagok* című televíziós vetélkedőre készülnek a résztvevők 1965-ben. Forrás: MTI
Fotó / Hadas János

■ Kapcsolódó fejezetek

[1908 Elindul a *Nyugat*](#)

[1935 Germanus Gyula Mekkába zarándokol](#)

■ Irodalom

Bart István: *Világirodalom és könyvkiadás a Kádár-korszakban*. Budapest, 2002.

Damrosch, David: A Weltliteratur kultúrpolitikája. Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei. Ford. Kupán Zsuzsanna. *Irodalomtörténet* 88. (38). évf., 2. sz. (2007) 161–179.

Fried István: Az Acta Comparationis Litterarum Universarum nyomában. Kolozsvár–Szeged–Meltzl–Zolnai. *Tiszatáj* 61. évf., 3. sz. (2007) 95–107.

Havasréti József: *Szerb Antal*. Budapest, 2019.

Manfred Koch: Goethes „Weltliteratur”. Ein ambivalenter Erwartungsbegriff. In: Heintz, Bettina – Münch, Richard – Tyrell, Hartmann (szerk.) *Weltgesellschaft. Theoretische Zugänge und empirische Problemlagen*. Zeitschrift für Soziologie, Sonderheft. Stuttgart, 2005. 51–67.

Tokaji Zsolt: „Méltán nevezhetni chinai Homérnak”. A *Dalok* könyvével (Si king) kapcsolatos magyar nyelvű ismeretek és fordítások első évszázada. *Távol-keleti Tanulmányok* 12. évf., 1. sz. (2020) 27–56. és 2. sz. 31–63.

■ Jegyzetek

- 1 Szerb Antal: *A világirodalom története*. Budapest, 2021. 6–7.
- 2 Johann Peter Eckermann: *Beszélgetések Goethével*. Ford. Györffy Miklós. Budapest, 1989. 257.
- 3 Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Budapest, 1934. 8.
- 4 Zolnai Béla: Világirodalom és nemzeti irodalom. In: uő (szerk.): *A világirodalom története I*. Budapest, 1944. 15.
- 5 Turóczi-Trostler József: *A magyar irodalom európaizálódása*. Budapest, 1946. 3.
- 6 Turóczi-Trostler József: *Magyar irodalom/Világirodalom. Tanulmányok I*. Budapest, 1961. 7.
- 7 Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet*. Budapest, 2019. 19.

Pálfy Eszter

1944

A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenauban deportálják

Magyarország, a holokauszt és a népiirtások globális története

A csaknem a teljes európai kontinensre kiterjesztett zsidóellenes népiirtás körülbelül minden tizedik áldozata származott Magyarországról. A magyar áldozatok nagy többsége az 1939-ben a Lengyelország nyugati felét megszálló Németországhoz csatolt, a háború előtt és után is lengyel fennhatóság alatt álló Oświęcim területén 1940-ben kialakított náci tábor komplexumban, Auschwitz-Birkenauban lelte erőszakos halálát. E tábor komplexumnak fennállása mintegy négy és fél éve alatt egymilliót is jelentősen meghaladó halálos áldozata volt.

Ezen áldozatok közül mintegy 340–345 000 fő, nagyjából minden harmadik személy volt magyar állampolgár, azaz a magyarok alkották e tábor legnagyobb áldozati csoportját. Az Auschwitz-Birkenau-i magyar áldozatok közé tartozott a háborús évekre megnagyobbodott Magyarországon üldözött vidéki (jellemzően a trianoni határokon túl élő) zsidó közösségek tagjainak jelentős többsége, avagy az 1941–1945-ös országterületen élő teljes zsidóság hozzávetőleg minden második tagja.

Összevetésként: a további hat legtöbb magyar (elsöprő többségükben, mintegy 98%-ban zsidónak minősített) áldozatot követelő náci táborban – Bergen-Belsenben, Buchenwaldban, Dachauban, Gross-Rosenben, Mauthausenben és Stutthofban – egyaránt 5000 és 10 000 közti Magyarországról deportált ember halt meg. Miközben tehát a nácik zsidóellenes népiirtása közel hatmillió áldozatának többsége nem került náci koncentrációs táborba, hanem ún. haláltáborokban végezték ki vagy még lakóhelyén vagy annak környékén megölték őket, milliót meghaladó áldozati számával Auschwitz-Birkenau így is a holokauszt fővárosának nevezhető. E tábor komplexum központisága a magyar zsidóság holokausztja esetében pedig még hatványozottabban áll.

A közel félmillió deportált magyar zsidó polgár többségének meggyilkolására 1944 tavaszán és nyarán, az Európán belüli második világháborús harcok utolsó évében, viszonylag rövid idő alatt került sor. 1944-et megelőzően is több tízezer magyar zsidó lelte már erőszakos halálát deportálást követően (melynek kiemelt esete volt a kárpátaljai Körösmezőn keresztül megvalósított 1941-es akció), tömeggyilkosság (melynek különösen kirívó példái voltak az 1942. eleji bácskai vérengzések) vagy a katonai munkaszolgálat keretében, legfőképpen a keleti fronton.

Az 1944. március 19-i német bevonulást, e sajátos, mondhatni szövetségesi megszállást követően aztán a holokauszt összeurópai történetének egyik legnagyobb és leggyorsabb műveletére került sor: május közepe és július eleje között, Horthy Miklós kormányzósága és Sztójay Döme kormánya idején mindössze ötven nap alatt mintegy 437 ezer magyar zsidó embert – túlnyomórészt nőket, időseket és gyerekeket – gettósítottak és deportáltak. Nagy többségüket Auschwitz-Birkenaubra érkezésükkor azonnal meggyilkolták. A zsidóellenes népiirtás eleve iparszerű, 1944-ben ráadásul rendkívül intenzív megvalósításához az auschwitz-birkenai náci elkövetők a gyilkolás táborbeli eszközeit és az alkalmazott módszereket is tovább bővítették.

E halálgyár üzemeltetésére a magyar határokon túl került sor, és létrehozásáért, működtetéséért a felelősség egyértelműen a német nácikat illeti. E nagyszabású és példátlanul sebes népiirtó művelet megvalósítására azonban csakis a magyar hatóságok aktív, sőt kifejezetten lelkes és hatékony részvételével kerülhetett sor. Bár a német megszálló csapatok és Adolf Eichmann SS-alezredes Sonderkommandója is az ország területén tartózkodtak 1944 tavaszán és nyarán, utóbbinak tagjai pedig érdemben részt vettek a deportálások lebonyolításában, a népiirtás végrehajtására specializált német megszállók létszáma kifejezetten alacsony – néhány száz fős – volt.

Csakis a magyar állam teljes releváns apparátusa lehetett képes heteken át naponta átlagosan mintegy 8000 honfitársának deportáló vonatokra kényszerítésére. A magyar állam tehát nem volt közvetlenül felelős Auschwitz-Birkenau borzalmáiért, de nagyrészt és közvetlenül felelt – vezető politikusai, a Belügyminisztérium és a csendőrség pedig kiemelt módon feleltek – azért, hogy e tábor legjelentősebb áldozati csoportja épp Magyarország lakosai közül került ki.

A magyar holokauszt legrettenetesebb fejezetéért viselt német és magyar állami felelősség konkrét formáinak kidomborításán túl Auschwitz-

Birkenau rettenetes és letaglózó történetét érdemes globális keretekben is szemlélnünk. A rasszista elméletek felfutása, a koncentrációs táborok kialakítása és a modern kori népirtások története egyaránt szorosan összefüggött az európai gyarmatosítások történetével. A népirtások globális történetében kiemelkedő, bár korántsem kizárólagos szerepet játszottak a brit, a holland és a német telepesek Észak-Amerikában, Ausztráliában és Afrika déli részén: a világ e részein való megjelenésük és hódítókként való fellépésük teljes őslakos népcsoportok erőszakos elpusztításához vezetett.

A koncentrációs táborok leghírhedtebb, tömeghalállal és tömeggyilkosságokkal járó náci formájához fokozatosan jutott el az emberiség. A veszélyesnek ítélt csoportok elkülönítésére az évszázadok során számos eszközt alkalmaztak. A modernnek nevezhető koncentrációs táborok létrehozását a századfordulóra szokás datálni, amikor is Kubában, a Fülöp-szigeteken és Dél-Afrikában szinte egyidejűleg zártak háborús menekülteket elkülönített területekre. Bár e táborok a fogvatartottak védelmét is szolgálni voltak hivatottak, és a menekültek fogvatartói eredetileg gondoskodni szándékoztak ellátásukról, ez sok esetben akadozott vagy egyáltalán nem valósult meg. Ennek következtében e legkorábbi, explicite koncentrációs táboroknak nevezett helyek is már számos halálos áldozattal jártak.

Az 1939 és 1945 között Európában történtek egyik markáns értelmezése szerint a nácik Kelet-Európában birodalomépítésre és faji alapú gyarmatosításra tettek nagyszabású kísérletet, folytatva a globális történelemtől – így a mai Namíbia területére vonatkozó német gyarmatosítás a 20. század legelején szintén népirtásba torkolló történetéből – részben már ismert mintát. A birodalomépítés és faji alapú gyarmatosítás nemzetiszocialista kísérlete ugyanakkor a rasszizmusok és a tömeges erőszak további radikalizálódásával járt együtt, ami tetten érhető a táborok történetén is. E globális keretben a holokauszt az extrém erőszak Európából kiinduló, gyakorlatilag az egész bolygóra kiterjedő történetének Európán belüli csúcspontjaként értelmezhető.

A nemzetiszocialisták újjátámasztása közben nem a koncentrációs táboroknak a hatalomátvételüket közvetlenül követő felállítása volt (gondoljunk itt például Dachaurára, melynek kapuit a nácik már 1933 márciusában megnyitották), hanem a Lengyelország területén létrehozott Generalgouvernement (Főkormányzóság) határain belül üzemeltetett haláltáborok. Míg előbbieket az extralegális fogva tartás és sanyargatás

helyszínei voltak, melyeknek számos halálos áldozata volt és melyeken tömeges kivégzésekre is sort került, a haláltáborok nem is igazán voltak tábornak nevezhetők, hiszen gyakorlatilag senkit se tartottak fogva: sokkal inkább a tömeges gyilkolás puszta eszközeiként szolgáltak.

Auschwitz-Birkenau-nak szokatlan méretén túl épp kevert jellege miatt volt különleges – és leginkább a Lublin melletti Majdanekhez, továbbá a horvátországi, usztasák által üzemeltetett Jasenováchoz hasonlítható – szerepe a náci táborok történetében. E megszállt, a náci Németországhoz csatolt dél-lengyel területen kialakított táborkomplexum ugyanis egyszerre üzemelt koncentrációs és haláltáborként, miközben a németre átkeresztelt Auschwitz városába a háborús évek során német telepesgyarmatosítók is költöztek.

Az egymillió főt meghaladó áldozaton, valamint a tábort alkotó épületek szokatlanul nagy hányadának megmaradásán és vizuális ismertségén túl Auschwitz-Birkenau negatív emlékezetbeli kiemelt szerepét is részben épp e kevert jellegének köszönheti. Mivel e haláltábor koncentrációs táborként is üzemelt, az üldözöttek jóval nagyon számban éltek túl, mint az északabbra és keletebbre fekvő náci halálgyárakat, amelyeknek sok százezer halott mellett csupán néhány tucat túlélője volt. Ezzel is magyarázható, hogy utóbbiak nevei – Belzec, Chełmno (Kulmhof), Sobibór, Treblinka – mindmáig jóval kevésbé számítanak közismertnek.

Az auschwitz-birkenau-i náci tábor a 20. század végére az emberi gonoszság legfőbb, szinte a világ minden táján ismert szimbólumává vált. Ezáltal a második világháborút követő évtizedekben a modern ember destruktivitásának és gonoszságának fő szimbólumaként funkcionáló Hiroshima helyébe lépett. Ez Magyarországról szemlélve már csak azért is figyelemreméltó, mert e táborkomplexum és általánosabban véve a náci népiirtás dokumentálására már 1945–1946-ban nagyszabású kísérletet tettek Budapesten: a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság interjúprojektje keretében például több száz magyar zsidó túlélő is expliciten beszámolt a náci népiirtás rettenetes újdonosságairól.

Auschwitz-Birkenau globális szimbólummá válásához – a holokauszt egyedi népiirtásként való értelmezésén túl – legfőképpen a nyugati kulturális mainstreambe való bekerülése és az ottani történeti kultúra újszerű áldozatcentrikussága vezetett. E változások eredetileg a hidegháború kései évtizedeiben indultak be, amikor is e táborkomplexum lengyelországi maradványai, az ottani múzeum és emlékhely Nyugatról szemlélve a

vasfüggöny túlsó oldalán volt található. E fokozódó kulturális érdeklődés vezetett el idővel ahhoz is, hogy a magyarországi holokauszt, egyúttal az auschwitz-birkenai tábor két fiatalkori túlélője, Elie Wiesel és Kertész Imre is Nobel-díjban részesüljön (előbbi a békedíjat kapta meg 1986-ban, utóbbi az irodalmit 2002-ben).

A holokauszt egyediségének manapság is sokat tárgyalt tézise – a gyilkolás módszerein túlmenően – két fő meglátáson alapszik: hogy a holokauszt, eltérően a kambodzsai vagy ruandai népirtásokkal, nem nevezhető helyi polgárháborús konfliktushelyzet következményének, hanem sokkal inkább az elkövetők ún. megváltó antiszemita ideológiájának, azaz egy szándékában globális programnak a megvalósítását jelentette, másrészt – ezzel összefüggő módon – az áldozatok jelentős részét nem helyben ölték meg, hanem országhatárokon való áthurcolásukat követően.

Auschwitz-Birkenau e három tényező – a zsidóellenes népirtás radikális ideológiai programja, a tömeggyilkosság megvalósításának újszerű módszere és helybeli koncentrációja – hatására lett a 20. századi emberi gonoszság kiemelt szimbóluma, egyúttal a magyar történelem legnagyobb tömegsírja.

Magyar gyerekek érkeznek az auschwitz-birkenai megsemmisítőtáborba 1944-ben. Forrás: Fortepan / Lili Jacob

■ Kapcsolódó fejezetek

[1911 A Társadalomtudományi Társaság vitát rendez az eugenikáról](#)

[1919 Horthy Miklós belovagol a budapesti Gellért térre](#)

[1920 A numerus clausus-törvény elfogadása](#)

[1941 Magyarország megtámadja a Szovjetuniót](#)

[1946 Megkezdődik a magyarországi németek kitelepítése és a csehszlovák–magyar lakosságcsere](#)

[1946 Joel Teitelbaum szatmári rabbi letelepszik New Yorkban](#)

[1961 Az Eichmann-per](#)

[1971 Az első Roma Világkongresszus](#)

■ Irodalom

- Braham, Randolph L.: *A népiirtás politikája. A Holokauszt Magyarországon*. Ford. Sz. Kiss Csaba – Hernádi Miklós – Garai Attila – Zala Tamás – Berényi Gábor – Seres Iván. Budapest, 2015.
- Friedländer, Saul: *A náci Németország és a zsidók, 1933-1945*. Ford. Lázár Júlia. Budapest, 2013.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest, 2017.
- Naimark, Norman: *Genocide. A World History*. Oxford, 2017.
- Stone, Dan: *Concentration Camps. A Very Short Introduction*. Oxford, 2019.
- Wachsmann, Nikolaus: *KL. A History of the Nazi Concentration Camps*. New York, 2015.

Laczó Ferenc

1946

Megkezdődik a magyarországi németek kitelepítése és a csehszlovák–magyar lakosságcsere

A kényszermigráció mint európai és globális jelenség

A modern nemzetállamok fegyveres konfliktusai, illetve az azokat nemritkán eleve csak ideiglenesen lezáró, többnyire határváltozással járó békekötések a 20. században gyakran komoly népességvándorlást váltottak ki. Az első világháború után azonban még csak kivételként fordult elő, hogy egyes embercsoportok törvényi rendelkezések következményeként, etnikai hovatartozásuk miatt legyenek kénytelenek elhagyni eredeti lakóhelyüket, hogy a szomszéd államban telepedjenek le. Előfordult ugyan, hogy a háború alatt, majd a határváltozások után nagy számban menekültek el az új állami főhatalom elől a legyőzött államok többségi nemzeteihez tartozó, korábban főleg állami szolgálatban álló lakosok, de ezeket a meneküléseket csak viszonylag ritkán váltotta ki szervezett, az elűzést célul kitűző állami fellépés. Akadtak azonban már ekkor is kivételek; ezek közül a legismertebb, s egyben a legnagyobb tömeget is megmozgató az 1923-as görög–török lakosságcsere-egyezmény volt, melynek eredményeként csaknem másfél millió görögnek kellett elhagynia Törökországot, félmillió töröknek pedig Görögországot.

A második világháború minőségileg új időszakot jelentett a kényszermigrációk történetében. Nemcsak a hadi események polgári lakosságra való kiterjesztése, a háború totalitása miatt, hanem azért is, mert ekkorra már a modern állam kontrollja kiterjedt a lakosság felett, a jelentős nagyságú, specializálódott államigazgatás pedig a felduzzadt létszámú erőszakszervekre támaszkodva képessé vált arra, hogy megszervezze hatalmas tömegek viszonylag gyors mozgását is. Mindezt támogatta a technikai haladás, a közlekedés és hírközlés korábban kezdődött forradalma. Az infrastrukturális háttér tehát adott volt.

A polgári lakosság a háborúval kényszerűen együtt járó menekülése mellett a nemzetiszocialista Németország több millió zsidót deportált Európa

különböző országaiból. Közülük csaknem 6 millióan váltak a holokauszt áldozatává. Az etnikai tisztogatás keretében mintegy másfél millió lengyelt elűztek szülőföldjéről, hogy helyet biztosítsanak az áttelepíteni kívánt német lakosság számára. Emellett államközi egyezményeket kötve visszatelepítettek Németország és a megszállt Lengyelország területére csaknem egymillió baltikumi és kelet-közép-európai ún. népi németet. Azért csak ennyit, mert a háború miatt az áttelepítési folyamatot félbe kellett szakítaniuk. És akkor még nem említettük a kényszermunkásként Németországban dolgozó külföldiek sokmilliós tömegét.

A második világháborút követően a határváltoztatásokkal együtt járó kényszermigráció jelensége is globalizálódott. Így például a függetlenségét 1947-ben kikiáltó India és Pakisztán létrejöttkor mintegy 14 és fél millió embernek kellett vallási alapon a másik országba menekülnie eredeti lakóhelyéről. E kaotikus és gyakran erőszakos folyamatnak az óvatos becslések szerint is több százezer halálos áldozata volt. Ugyancsak idesorolható Izrael állam 1948-as (szintén a Brit Birodalom kivonulását követő) létrejöttkor jelentős részben erőszakkal kikényszerített tömeges palesztin népességmozgás vagy az arab államokból 1948 után Izraelbe költöző, olykor menekülni kényszerülő zsidók érkezése.

A háborút lezáró békékben a győztes hatalmak Kelet-Európában többé-kevésbé visszaállították azokat az állami kereteket, amelyek az első világháború óta adottak voltak. A határok néhány helyen azonban lényegesen megváltoztak, mindenekelőtt német–lengyel és szovjet–lengyel viszonylatban, továbbá az olyan vitatott hovatarozású területeknél, mint például Kárpátalja és Moldova. A kormányok azonban igazolva látták azt a korábban is széles körben népszerű előfeltevést, hogy államaik stabilitását és biztonságát nagyban növelné az etnikai homogenitás. Többen közülük ezért, kihasználva a zűrzavart és a társadalmi elégedetlenséget, igyekeztek megszabadulni nemzeti kisebbségeik egy részétől, mindenekelőtt a németektől, akiknek politikai és társadalmi szervezetei a háború alatt együttműködtek a Harmadik Birodalommal. Lengyelország és Csehszlovákia a nagyhatalmak döntését meg sem várva neki is látott a még területén maradt németek elűzésének. (Jugoszláviában az el nem menekült németek nagy részét táborokba zárták, majd az életben maradtak több hullámban elhagyhatták az országot, Romániában pedig a maradékat a Szovjetunióba szállították kényszermunkára.) Végül 1945-ben, a potsdami konferencián a győztesek a már zajló folyamatokat legalizálva lehetővé

tették, hogy Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország szervezett módon kitelepítse területéről német állampolgárait vagy azok egy részét. Az államok éltek is ezzel a lehetőséggel. Mozgatórugóik vizsgálatánál a (biztonság)politikai érvek mellett meg kell említeni a gazdasági indokokat is, bár erről akkoriban szemérmesen hallgattak: a teljes vagyonekobbzással járó kitelepítés révén ugyanis hatalmas ingó és ingatlan vagyon újraelosztására nyílt módjuk, amelyet a társadalmi elégedetlenségek csillapítására kívántak felhasználni. Mindent egybevetve a háború után kb. 12 millió németnek kellett lakóhelyet s ezzel állampolgárságot váltania, sok százezren, hivatalos német források szerint nem kevesebb mint 2 millióan pedig életüket veszítették a deportálások, a menekülés és az áttelepülés során.

A háború végén kb. 800 ezer magyar tartózkodott nyugaton menekültként és hadifogolyként; az ő nagy részük viszonylag gyorsan hazatért. Több mint 500 ezren voltak még szovjet hadifogságban, 130 ezer embert (egyes vélemények szerint ennek több mint kétszeresét) pedig ún. málenkij robotra (kényszermunkára) hurcolt a Vörös Hadsereg. Mintegy 80 ezer zsidó túlélő indult vissza az országba a koncentrációs (munka- és halál)táborok felszabadítása után. Emellett számolni kellett azokkal a magyar nemzetiségű menekültekkel és áttelepülőkkel is, akik a szomszéd országokból érkeztek, vagy akiknek az érkezése rövid időn belül várható volt. Ellentétes irányú mozgásként 1946-ban megkezdődött a magyarországi németek szervezett kitelepítése és a szlovák nemzetiségű lakosság tízezreinek Csehszlovákiába való áttelepülése.

Eredetileg mind Csehszlovákiának, mind Romániának és Jugoszláviának szándékában állt nagyszámú magyar nemzetiségű lakost áttelepíteni Magyarországra, de erre csupán Csehszlovákia kapott támogatást a Szovjetuniótól, 1946-ban. Bár Románia kész tervekkel rendelkezett a magyarok egy részétől való megszabadulás módjáról, a román kormány végül a nagypolitikai helyzet miatt, támogatás hiányában elállt ettől a lehetőségtől. Jugoszlávia ugyanakkor már meg is állapodott a magyar kormánnyal 40–40 ezer magyar és délszláv személy kölcsönös áttelepítéséről, de a nemzetközi helyzet és a kormányokban bekövetkezett változások miatt lekerült a kérdés a napirendről. Csehszlovákia a potsdami konferencián a kollektív bűnösség elvére hivatkozva még azt kérte a nagyhatalmaktól, hogy a németekhez hasonlóan a magyaroktól is egyszer s mindenkorra megszabadulhasson, erre azonban nem kapott engedélyt. Ahogy 1947-ben a párizsi béketárgyalásokon arra sem, hogy a Szovjetunió

által támogatott lakosságcserén felül még további 200 ezer magyart foszthasson meg állampolgárságától.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy ezekből az országokból ne áramlottak volna menekültek Magyarországra. A Központi Statisztikai Hivatal vizsgálata szerint 1944–1945-től 1947 nyaráig Romániából több mint 90 ezren, Jugoszláviából 65 ezren, Kárpátaljáról 13 ezren, Csehszlovákiából pedig több mint 30 ezren érkeztek Magyarország területére. Ezen felül további 30 ezer olyan személlyel is számolni kellett, akik évekkorábban a trianoni Magyarországról települtek át az ideiglenesen újfent magyar uralom alá került területekre.

A magyar kormány 1946. február 27-én szovjet nyomásra aláírta a csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezményt. Ez azt irányozta elő, hogy Csehszlovákia annyi magyart telepíthessen át, amennyi szlovák nemzetiségű magyar állampolgár önként hajlandó elhagyni Magyarországot. Az önkéntesség elve tehát nem volt kölcsönös: a csehszlovák állam ugyanis maga dönthette el, hogy kiktől kíván megszabadulni. Végül 73 ezer magyarországi szlovák telepedett át Csehszlovákiába, annak ellenére, hogy a csehszlovák kormány komoly propagandát fejtett ki a szlovák kisebbség körében. A kölcsönösség elvét azonban végül nem tartották be, mert 90 ezer magyart fosztottak meg állampolgárságától, ingatlanaitól és ingó vagyona egy részétől. A vagonokban érkező magyarokat jórészt azokban az ingatlanokban helyezték el, amelyeket a kitelepítésre ítélt vagy már ki is telepített németektől koboztak el.

A magyar kormány (bár ezt nem ismerte el) a kollektív bűnösség elve alapján szabadult meg 1948 őszéig 180–200 ezer olyan állampolgárától, akik az 1941-es népszámláláson német anyanyelvűnek és/vagy nemzetiségűnek vallották magukat. (Ez a szám a helyi németek nagyjából felét tette ki.) A lépésre a nagyhatalmak potsdami határozata adott lehetőséget. Kétségtelen ugyan, hogy a Szovjetunió támogatta a magyar törekvést, de a többi hatalom valójában csak lehetővé kívánta tenni a kitelepítést Németország megszállt zónáiba. A magyar pártok ettől kezdve azonban már úgy hivatkoztak a döntésre, mintha egyenesen előírták volna számukra a lépést. A kitelepítés is valójában csak azért zárult le 1948 nyarán, mert Németország már képtelen volt befogadni több embert.

A magyar mozgatórugók között a bosszú és az etnikai homogenizálás célja mellett kiemelt szerepet játszott a belső és a Magyarországra irányuló külső migráció. Az érkezőket sürgősen földhöz és ingatlanokhoz kellett

juttatni, a németektől elkobzandó vagyont pedig fel kívánták használni erre a célra. Személyenként 100 kg-os csomaggal, minden ingó és ingatlan értéket hátrahagyva, vasúti vagonokban hagyták el a németek szülőföldjüket, hogy aztán Németország nyugati vagy szovjet megszállási övezetében, esetleg továbbvándorolva a világ más részén kezdjenek új életet.

A kitelepítés, a Magyarországra való hivatalos áttelepítés, valamint a szomszéd államokból való menekülések összességében jóval több mint félmillió ember személyes sorsát változtatták meg. A folyamatok azonban, mint a kényszermigrációk általában, ennél jóval nagyobb körre gyakoroltak közvetlen hatást, mivel a migrációk a helyben maradt (és a befogadó új) közösségek gazdasági és társadalmi életét is jelentősen befolyásolták a következő évtizedekben.

Galántáról Magyarországra kitelepített magyarok 1947-ben. Forrás: Fortepan / Fortepan

Bácsbokodról kitelepített németek. Forrás: MTI Fotó

■ Kapcsolódó fejezetek

[1941 Magyarország megtámadja a Szovjetuniót](#)

[1944 A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenaubába deportálják](#)

■ Irodalom

Brandes, Detlef – Sundhausen, Holm – Troebst, Stefan (szerk.): *Lexikon der Vertreibungen.*

Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhunderts. Wien – Köln – Weimar, 2010.

Stark Tamás: Háborús népmozgás a Kárpát-medencében (1938–1948). In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti demográfiai évkönyv 2001.* Budapest, 2001. 389–410.

Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései.* Kecskemét, 1993.

Eiler Ferenc

1946

Joel Teitelbaum szatmári rabbi letelepszik New Yorkban

Az ortodox zsidóság kivándorlása

A magyarországi zsidóság újkori történetének meghatározó folyamata – ahogy a diaszpórában másutt és máskor is – a migráció, az országok közötti és országon belüli földrajzi mobilitás. Bár mind a kortárs magyar közvéleményt, mind a történeti kutatást sokkal inkább foglalkoztatta a bevándorlás jelensége (irányai, okai, létszáma), a dualizmus korától kezdődően már a kivándorlás vált demográfiailag jelentősebbé.

A dualizmus időszakában, a 19–20. század fordulóján – főképp az igen szegény északkeleti megyékben – alapvetően a gazdasági nehézségek voltak a kivándorlás indítékai. Ekkoriban 100–120 ezer magyarországi zsidó vándorolt ki, főképp az Egyesült Államokba, ahol elsősorban a könnyűiparban és kiskereskedelemben találtak megélhetést. A két világháború közötti antiszemita légkörben már politikai okok is komoly szerepet játszottak a kivándorlás melletti döntésben. A trianoni Magyarországról a továbbtanulás lehetőségét szigorúan korlátozó, diszkriminatív numerus clausus-törvény miatt kb. ötezer tehetséges fiatal indult útnak Nyugat-Európa és Észak-Amerika felé. Később többen közülük világhírré tettek szert.

A cionista mozgalom, a Palesztinába való kivándorlás az utódállamok mindegyikében erőteljes volt, Magyarországon azonban csak a 30-as évek végén, a zsidótörvények bevezetésekor erősödött meg. Ekkor is csak néhány ezer fő választotta a közel-keleti irányt, a többség továbbra is az Egyesült Államokba igyekezett. Befogadó országok hiányában tragikusan alacsony – mindössze 5–10 ezer fő közötti – volt a háború éveiben sikeresen távozók száma, miközben például az üldözött németországi zsidóknak még sokkal jelentősebb számban sikerült elmenekülnie 1933 után.

A kivándorlás igazi áradata a Vészkorszak után indult meg az életben maradt kisebbség soraiban, és csúcspontját 1947–1949 között érte el. Ezt a

hullámot a szovjet érdekszférába került országokban a kommunista hatalomátvétel és Izrael állam megalakulásának időbeni egybeesése is növelte. Ez a rövid időszak az egyetlen, amikor a trianoni Magyarország területéről kivándorlók között is többségbe kerültek az Izraelbe tartók. Az 1956-os forradalom után kivándorló 20–25 ezer zsidó kétharmada ugyanis újfent Észak-Amerika, Ausztrália és Nyugat-Európa felé indult.

A legszigorúbban vallásos csoportok részben a fő trendtől eltérően választottak vándorlási célt maguknak, mivel indítékaik is eltérőek voltak. Az 1870-es években például néhány száz fős magyarországi haszid és ultraortodox csoportok telepedtek le a Szentföldön. Fő motivációjuk a vallási parancsolatok maradéktalan betartása volt akkor is, amikor a legteljesebb elkülönülést az óhazában már nem látták megvalósíthatónak az állam oktatási, katonáskodási és egyéb elvárásai miatt. Bár a Szentföldön éltek, a cionista mozgalmat vallási alapon elutasították, és ezen Izrael állam létrejötte után sem változtattak. A leszármazottaik által létrehozott, 1938-ban önállósult Neturei Karta-mozgalom nemcsak ignorálja ma is Izrael államot, de egyes tagjai a palesztinok támogatásával aktívan tesznek is megszüntetéséért.

Hasonlóan a fő trendtől eltérő volt, hogy 1946 őszén, épp amikor a holokauszt-túlélők jelentős része alijázni igyekezett, Joel Teitelbaum szatmári rabbi és híveinek egy kis csoportja Jeruzsálemből New Yorkba telepedett át, hogy ott alakítsanak ki egy elveiknek megfelelő önálló közösséget.

Joel Teitelbaum az eredetileg Máramarossziget központú, de a 19. század végén Máramaros vármegye egészében befolyással bíró haszid dinasztia tehetséges és agilis tagja volt. A haszid zsidóságban – szemben az ortodox szokásokkal – valóban dinasztikus módon öröklődik egyes községek vezetése, és mivel Máramarosszigetet a bátyja, majd annak fia vitte tovább, ő a régió más rabbiszékeit pályázta meg: Ilosva (Ugocsa megye), Nagykároly, majd 1934–1944 között Szatmárnémeti rabbija volt. Személyes tekintélye és az őt követő, őt a maguk rebbéjének tekintő haszid közösség folyamatosan növekedett. A haszid irányzatokat a rebbe működési helyéről nevezték el, így lettek Joel Teitelbaum követői szatmári haszidok, függetlenül tényleges lakhelyüktől. Követőinek szaporodásában a személyes erények mellett a határváltozások is szerepet játszottak: a Máramarosszigettől elszakított, csehszlovák uralom alá került haszidok az akkor Ilosván élő Joel Teitelbaumhoz pártoltak. Nagykárolyi és

szatmárnémeti működése pedig román fennhatóság alatt zajlott, és 1936-ban személyesen is találkozott a szatmárnémetibe látogató II. Károly román királlyal.

Joel Teitelbaum harcot hirdetett a cionizmus, a vallásreformok, a modernizáció és az asszimiláció ellen, egyáltalán minden ellen, ami megítélése szerint nem az autentikus hagyomány része, és a közösséget „tisztátalanná teszi”. Harcos anticionizmusa ellenére életben maradását a Kasztner-vonatként elhíresült „áruért életet” cionista mentőakciónak köszönhette, ily módon került Svájcba, onnan rokonaihoz Jeruzsálembe, majd egy év után, 1946 őszén New Yorkba, pontosabban Brooklyn Williamsburg negyedébe. A szatmári közösség ma is élesen anticionista, mert Joel Teitelbaum úgy tanította, hogy Izrael állam fennállása akadályozza a Messiás eljövételét.

1948-ban néhány tucat követőjével újjászervezte a szatmári közösséget, amelyhez 1961-ben már 860 családfő tartozott. Ezek kb. fele a holokauszt-túlélő elszármazottak közül került ki, vagyis olyanok közül, akik a háború előtt is a Teitelbaumok követői voltak. A közösség másik fele új csatlakozókból állt, akik magyar zsidó, de nem haszid közegekből származtak, illetve olyanokból, akik más haszid irányzatokból érkeztek. A szatmári haszid irányzat mára százezres létszámú, a haszid világ második legnépesebb csoportjává vált: New York mellett a világ számos további pontján – Antwerpen, London, Montreal, Montevideo, Jeruzsálem, Bné Brak (Izrael) – is élnek közösségeik. Az irányzat mindenütt a megalkuvást nem ismerő Tóra-hűségéről ismert. E csoport tagjai önmagukat tartják az autentikus zsidóság képviselőinek. A lélekszám gyors növekedésének hátterében az igen magas gyerekszám mellett a harcos ideológia áll, ami a közösségben felnövők túlnyomó többségét bent is tartja, és további csatlakozókat is vonz.

Bár új életközegüket modern nagyvárosok adják, a közösség mindenütt egyfajta sziget, etnikai-kulturális enklávét alkot. Mint más elszármazotti közösségek is, az óhazában elvárt vallásgyakorlatot tekintik mértékadónak. Ezek őrzése és generációs átörökítése általános legitimációs alappá vált; az új életközegben a hátrahagyott otthont teremtik újjá. Így jött létre a paradoxon, hogy a magyar nyelvi és kulturális integrációtól leginkább elzárkózó zsidó csoportok egyike vált a háború után a sajátos magyar zsidó hagyományok megőrzőjévé. A hagyományokhoz szigorúan ragaszkodó közösség őrzi az óhaza ételeit, sajátos vallási folklóriját és nyelvét is:

elsődleges nyelvként a jiddist, de bizonyos mértékig a magyart is. New York Williamsburg, Borough Park és Crown Heights haszid negyedeiben még ma is hallani magyar szót.

Miközben a közösségi lét egészét meghatározza a hagyomány láncolatának fenntartása, következő nemzedékekre való átörökítése, az emlékezés kiemelt alkalmait a közösségi élet egykori helyszíneire tett visszalátogatások jelentik. Ezek a zarándoklatok a korábbi rebbék halálozási évfordulója köré szerveződnek, központi elemük a sírlátogatás. A szatmári közösség népes zarándoklata minden évben felkeresi a dinasztiaalapító „csodarabbi”, Mose Teitelbaum sátoraljaújhelyi sírját. Ezek a látogatások akkor is megmaradnak az örökségturizmus keretei között, ha esetenként felújítják az egykori közösségi épületeket – a visszatelepülésre nincs törekvés.

Ortodox zsidó ruhaüzlet Brooklynban. Forrás: Tóbiás Tas

■ Kapcsolódó fejezetek

[1920 A numerus clausus-törvény elfogadása](#)

[1944 A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenaubába deportálják](#)

■ Irodalom

Bányai Viktória: Magyar ajkú közösségek a világban. In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka

László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, 2008. 412–417.

Feldman, Deborah: *Unortodox - A másik út. Hogyan fordítottam hátat a haszid közösségnek*. Ford.

Getto Katalin. Budapest, 2020.

Glasser Norbert: Úgy, mint az óhazában. Az újrateremtett közösség. In: Bányai Viktória – Fedinec

Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel (szerk.): *Zsidók Kárpátalján. Történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig*. Budapest, 2013. 347–352.

Rubin, Israel: *Satmar, Two Generations of an Urban Island*. New York, 1997.

Schön Dezső: *Istenkeresők a Kárpátok alatt. A haszidizmus regénye*. Budapest, 1997.

Bányai Viktória

1948

A Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség konferenciája Budapesten

Feminizmus kommunista keretben

1948. december 1. és 6. között rendezték meg Budapesten 51 országból 390 delegált részvételével a Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség (Women's International Democratic Federation, WIDF) második konferenciáját, mely az 1945 utáni korszak legnagyobb és legbefolyásosabb nemzetközi női szervezete volt. E kongresszus négy fő feladatot tűzött maga elé: küzdelem a fasizmus ellen, küzdelem a demokráciáért és békéért, küzdelem a nők jogainak kiterjesztéséért, valamint küzdelem a gyermekek helyzetének javításáért. Az 1945-ben Párizsban alapított progresszív, „baloldali feminista” ernyőszervezet, mely szoros kapcsolatban állt a kommunista világgal, és a hidegháború idején általában a Szovjetuniót támogatta, 1948-ban első ízben tartotta kommunista országban találkozóját.

A francia Eugénie Cotton (1945–1967 között a szövetség elnöke) megnyitó beszéde a Parlamentben ünnepélyes keretek között hangzott el, mellette magyar részről Andics Erzsébet (ekkor parlamenti képviselő és egyetemi tanár, később a Rákosi-rendszer vezető ideológusainak egyike) szerepelt, valamint Dinnyés Lajos miniszterelnök és Rákosi Mátyás pártfőtitkár is az emelvényre lépett. A nőszövetség végrehajtó bizottságába 25 nemzet képviselői közé Jóboru Magdát, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) főtitkárát és Fái Boris elnökségi tagot is beválasztották. [1](#)

A WIDF alapító kongresszusára három évvel korábban, 1945 novemberében a párizsi Palais de la Mutualitében került sor. A negyven országból érkező 850 küldött 81 millió szervezeti tagsággal rendelkező nőt képviselt. A WIDF ekkor elfogadott alapszabálya így határozta meg a szervezet céljait: aktív részvétel a fasizmus teljes megsemmisítéséért folytatott küzdelemben; közös fellépés a nők megszervezésére a világ minden országában, hogy megvédjék jogaikat és támogassák a társadalmi

fejlődést; a közegészség és különösen a gyermekek testi és lelki egészségének védelme; és a nők közti barátság és egység erősítése az egész világon. Ezenkívül a szervezet igyekezett mindent megtenni további célok megvalósítása érdekében, beleértve a nők és férfiak teljes egyenlőségét; az egyenlő munka és egyenlő fizetés elvének érvényesülését; a vidéken dolgozó nők számára elérni óhajtott több és jobb szociális szolgáltatást és biztonságot; valamint az anyák védelmét, családi állapotuktól függetlenül. A hidegháború, majd annak lezárulta fontos hatással volt a WIDF-re. A szervezet székhelyét 1951-ben Párizsból Kelet-Berlinbe költöztették, ahol egészen 1991-ig, azaz röviden még az európai államszocializmus összeomlását követően is működött.

A WIDF fontos jellemzője, hogy befogadóbb volt, mint a korábbi nemzetközi nőszervezetek (a Nemzetközi Női Tanács és a Nők Nemzetközi Szövetsége), mert egyrészt a vezetésében munkásosztálybeli nők is helyet kaptak, másrészt pedig mert a világ minden részéről vettek részt benne nők. A WIDF háromévente megrendezte a Nemzetközi Női Kongresszust, a nemzeti delegációk mérete és szavazata az általuk képviselt népesség nagysága alapján formálódott. A WIDF sokféle módon befolyásolta és inspirálta a nőket világszerte: általános progresszív politikájával, számos nagy befolyással bíró nemzeti tagszervezetén keresztül, anyagi és politikai támogatást adva a „harmadik világ országaiiban” működő női szervezetek és küzdelmeik számára, az ENSZ-ben végzett alapvető munkájával, nem utolsósorban pedig a széles körben elterjedt és olvasott kiadványai (mint például a *Women of the Whole World* folyóirat) révén. A WIDF magyar tagszervezete, az MNDSZ, illetve ennek utódja, a Magyar Nők Országos Tanácsa hasonlóan járt el Magyarországon is: az 1950-es évek óta kiadott *Nők a világban* című, évenként négyszer megjelent kiadvány kifejezetten a nőpolitikával foglalkozó szakemberek számára készült, és a világ minden részéről tartalmazott cikkeket, fordításokat és egyéb információkat a nemzetközi nőszervezetekről és nőpolitikáról.

Milyen helyi előzmények után jött a WIDF 1948-ban Budapestre? A magyarországi szocialista nőmozgalom a második világháború után részben a szociáldemokrata, részben a kommunista párt égisze alatt tevékenykedett. 1945 elején alakult meg a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, melynek első elnöke Tildy Zoltánné (a miniszterelnök, majd köztársasági elnök Tildy Zoltán felesége, maga is rövid ideig nemzetgyűlési képviselő) lett. A szervezet eleinte főként gyermekvédelemmel, egészségüggyel, a

hadifoglyok és a szegények problémáival foglalkozott, majd a nagypolitikával is. A látszólag pártonkívüli társadalmi szervezet idővel a Magyar Kommunista Párt befolyása alá került, melyet a párt a nők körében folytatandó kommunista ténykedés fedőszerveként kívánt használni.

1945-ben jelentős fordulat következett be a nők életében, miután közel 3 millió nő részesült újonnan a cenzustól mentes általános választójogban (1945. évi VIII. törvénycikk). A magyar törvényhozás 1945 és 1947 között valósággal ontotta azokat a törvényeket és jogszabályokat, amelyeket az 1945 előtti liberális feminista és szociáldemokrata nőmozgalmak már a 20. század első éveiben követeltek: az egyetemek korlátozás nélküli megnyitása a női hallgatók előtt, a családjogi reform, a nyugdíjak rendezése, a gyermeknevelési pótlék szabályozása, a nemek közötti diszkrimináció megszüntetése az egyes szakmákban stb. 1947-ig 66 különféle nőszervezet és női egyesület működött legálisan Magyarországon, helyet és keretet biztosítva a nők érdekérvényesítésének és különböző cselekvéseinek a jótékonykodástól a politizálásig.

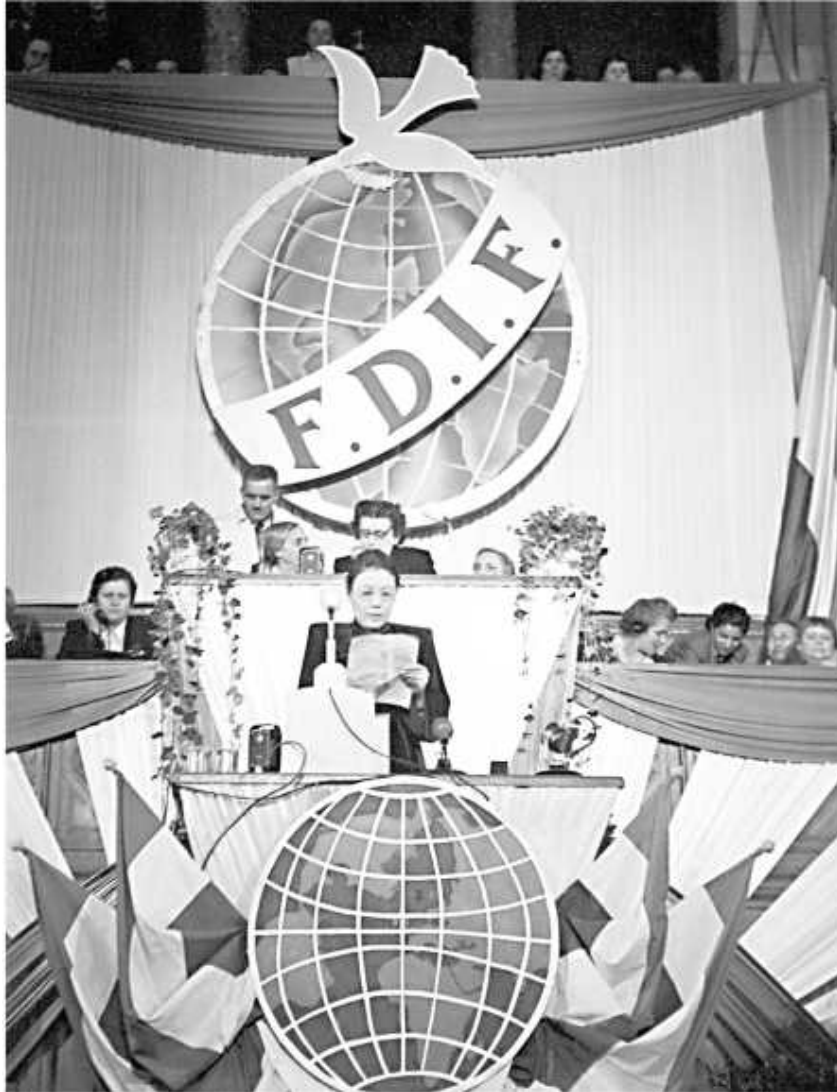
A kommunista párt hatalmának kiterjesztése különböző női szervezetek megszüntetéséhez is vezetett. Megszüntették többek között a Feministák Egyesületét, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségét, az összes egyházi nőmozgalmat, így a Katolikus Nőszövetséget, a Magyar Izraelita Nőegyesületek Országos Szövetségét, a szociáldemokrata nőmozgalmat és további szervezetek sorát. A feloszlott nőegyesületek tagjai kénytelenek voltak beolvadni a szövetségbe vagy felhagyni aktivitásukkal. Mindezek után az MNDSZ lényegében elveszítette addig legalábbis látszólag még meglévő önállóságát is. A párt még a korábbiaknál is jobban ellenőrzése alá vonta a nőszövetség munkáját, amely így szorosan követte a párt nőpolitikáját.

Az MNDSZ-ben ugyan számos tag akadt, aki valóban fontosnak tartotta a nők egyenjogúsítását, a szervezet maga viszont – a felülről létrehozott, centralizált érdekképviseleti intézmények egyikeként – csak igen korlátozott mértékben lehetett képes a nők érdekeinek képviseletére. Feltételezhető, hogy (a civil szerveződés teljes ellehetetlenítésével járó) formális emancipáció ily módon való intézményesítése diszkreditálhatta a feminizmust, és hozzájárulhatott a nőmozgalommal szembeni ellenérvzés reprodukálásához. A feminizmus valódi jelentésének, tartalmának megismerését szintén gátolta, hogy a Feministák Egyesületét 1949-ben végleg betiltották, és emlékét is igyekeztek kitörölni a társadalmi tudatból.

Ennek oka nem más volt, mint hogy a nők emancipációját a kommunizmus a saját „állami feminizmusa” számára akarta kisajátítani.

A feminizmus a 20. század második felében két földrajzi régióban számított különösen meghatározónak: a skandináv országokban és a kelet-európai kommunista országokban. A feminizmushoz köthető irányzatok e helyeken hosszú időn át állami szintre emelkedtek és a kormánypolitikán túlmenően jelentkeztek. A nők munkavállalását felülről ösztönözték, továbbá a politikai életben, a közigazgatásban vagy a felsőoktatásban a nők száma ugrásszerűen megnövekedett. Miközben a feminizmust a kelet-európai rezsimek is ideológiájuk részévé tették, a gyakorlatban lényeges pontokon eltértek a skandinávoktól: a szocialista országokban a nők tömeges munkába állítása részben az érintettek akarata ellenére történt, részben propagandaelem volt, a nők hivatalos csoportjai (mint például a Magyar Nők Országos Tanácsa) pedig kifejezetten a pártállam kirakatszervezeteiként működtek. Az államfeminizmus ez esetben nem az egyes feminista csoportok politikai aktivizmusára épült, hanem azt a baloldali politikai elit teremtette meg.

E feminizmus a kommunista egyenlősítő politikában merült ki, amely csupán a munka és az oktatás világot érintette, viszont az otthon szféráját gyakorlatilag érintetlenül hagyta. Bár a hivatalos propaganda azt hangsúlyozta, hogy a nők egyenlővé váltak a férfikkal, a magánélet szintjén a női alárendeltség továbbra is fennállt. A magyar kommunista pártvezetés például az 1949-es alkotmány elfogadásával a nők és férfiak esélyegyenlőségét máris megvalósultnak tekintette. Az ebben a szellemben kiépült bölcsőde-, óvoda- és napközihálózat valóban lehetővé tette a nők munkavállalását, ez ugyanakkor a pártvezetőség szemében már azonos is volt a nemek közötti egyenlőség megteremtésével. A szocializmusban a nők többsége munkához jutott, de a gazdasági függetlenség megtapasztalása ellenére sem a gazdasági, sem a politikai életben nem emelkedett magas szintre – és ezen olyan prominens nemzetközi események Budapestre hozatala se volt képes változtatni, mint a progresszív feminista Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség 1948-as konferenciája.

A Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség II. kongresszusának egyik küldötte a tanácskozás első napján a Parlamentben. A szónok mögött az emelvényen Andics Erzsébet ül. Forrás: MTI Fotó / Bauer Sándor

■ Kapcsolódó fejezetek

[1890 Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot](#)

[1913 A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten](#)

[2006 Magyar nők a munkaerőpiacát megnyitó Svájc szexiparában](#)

■ Irodalom

de Haan, Francisca: Continuing Cold War Paradigms in the Western Historiography of Transnational Women's Organisations. The Case of the Women's International Democratic Federation (WIDF).

Women's History Review 19. évf., 4. sz. (2010) 547–573.

Fodor Éva: A női emancipáció Magyarországon és Ausztriában 1972–1992. *Szociológiai Szemle* 13. évf., 1. sz. (2003) 28–54.

Gradskova, Yulia: *The Women's International Democratic Federation, the Global South and the Cold War. Defending the Rights of Women of the 'Whole World'?* London, 2021.

Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből 1945–1951.* Budapest, 1998.

Schadt Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években.* Pécs, 2002.

Tóth Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista időkben.* Budapest, 2010.

■ Jegyzet

1 A kongresszus jegyzőkönyve: MTI Belföldi különkiadás, Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség Kongresszusa, 1948. december (https://library.hungaricana.hu/hu/collection/mnl_mti/).

B. Kádár Zsuzsanna

1949

Megalakul a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa

A magyar gazdasági kapcsolatok új, keleti tere

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát (KGST) a második világháború utáni új világrend kialakulásakor hozták létre 1949-ben. Alapító tagjai a Szovjetunió mellett a szovjetek által megszállt kelet-európai országok voltak. Az új világrend meghatározó tényezője volt az Egyesült Államok gazdasági és katonai erőfölénye. Már a háború idején az USA finanszírozta a szövetségeseit, beleértve a Szovjetuniót, ezért a legtöbb európai ország a háborús kiadások miatt eladósodott az Egyesült Államokkal szemben.

A kialakult helyzetben az USA-ra nyomás nehezedett, hogy hozzáférhetővé tegye a saját devizáját, a dollárt, ami az európai országoknak az újjáépítéshez szükséges eszközök beszerzéséhez kellett. Ennek eredményeként jött létre 1947-ben a Marshall-program. 1947 előtt a Szovjetunió is érdeklődött az amerikai áruhitel iránt, mivel maga is súlyos károkat szenvedett el a háborúban, ám a tárgyalások 1947-re megrekedtek a két ország között. Ennek részben az volt az oka, hogy az amerikai kormány tartani kezdett a kommunista pártok európai előretörésétől – amit a szovjetek a megszállt kelet-európai országokban egyébként erőltettek is –, ezért a Marshall-program keretében nyújtott hitelhez nemcsak pénzügyi, hanem politikai feltételeket is támasztott. Ez egyértelmű jelzés volt a Szovjetuniónak, mivel tervutasításos gazdasági modellje összeegyeztethetetlen volt a megfogalmazott politikai feltételekkel.¹

Ebben az új geopolitikai környezetben kellett a kelet-európai országoknak is megszervezniük a háború utáni újjáépítést, a termelés helyreállításához szükséges munkamegosztást, illetve a kereskedelem beindítását, valamint az ezekhez szükséges finanszírozást. Mindezt ráadásul úgy, hogy a Szovjetunió is a saját gazdaságának talpra állításával és újabb háborús készülődéssel volt elfoglalva, a sztálini hadigazdaságra és tervutasításos modellre építve. A munkamegosztás ötletét először egy román–bolgár–jugoszláv kereskedelmi megállapodás vetette fel, ám a Sztálin és a jugoszláv vezetés között kirobbant konfliktus meghiúsította a

tervet. Románia viszont 1948-ban önállóan is javaslatot tett arra, hogy a szocialista országok hangolják össze gazdaságpolitikájukat és külkereskedelmi kapcsolataikat. A Szovjetunió a román javaslatot követően karolta fel az ötletet, aminek keretében 1949-ben megalapították a KGST-t.

A közös szakosodásra vonatkozó eredeti román elképzelést viszont nem támogatta Sztálin, helyette a szovjet hadigazdaságra és önellátásra épülő modellt igyekezett átültetni a szövetséges országok gazdaságaiba, aminek keretében mindenhol a nehézipart kellett fejleszteni, attól függetlenül, hogy ennek megvoltak-e a hagyományai, illetve mindenütt államosításokra került sor, és erőszakkal csoportosították át az erőforrásokat a mezőgazdaságból az iparba. Ennek az átcsoportosításnak lényegében az volt az oka, hogy a gazdasági talpra állást jelentős részt önerőből kellett a tagállamoknak finanszírozniuk, mivel sem a Marshall-segélyhez nem férhettek hozzá, sem pedig a Szovjetunió nem volt abban a helyzetben, hogy érdemben támogatni tudja a kelet-európai újjáépítést.

Ennek ellenére a szovjet vezetés is igyekezett erejéhez mérten erőforrást biztosítani a szövetséges országok kormányai számára, így próbálva ellensúlyozni a Marshall-programból való kimaradást. A legfontosabb anyagi hozzájárulás, amit a Szovjetunió fel tudott kínálni, a kedvezményes áron értékesített nyersanyag, elsősorban kőolaj exportálása volt. Ezzel párhuzamosan viszont a háborús jóvátétel jegyében részesedést szerzett a stratégiailag fontos kelet-európai iparvállalatokban. Néhány esetben gépeket, gyártósorokat, sőt egész gyárakat telepített át saját területére hadifejlesztéseinek érdekében.

A sztálini hadigazdaságra épülő iparosítás alapelve az autarkia, vagyis önellátás volt, ami nem tette lehetővé a KGST-országok mélyebb gazdasági integrációját. Sztálin 1953-ban bekövetkezett haláláig a KGST mint integrációs forma nagyobb részt csak papíron létezett, a tagországok között nem alakult ki szakosodás; a tervutasításos rendszerek koordinációját Moszkva felügyelte. Az egyes nemzetgazdaságoknak párhuzamos funkciókat kellett kiépíteniük, aminek nyersanyag- és technológiai utánpótlását a Szovjetunió biztosította, ezáltal a szovjet gazdasági és kereskedelmi függés felerősödött a kelet-európai országokban.

A KGST-n belül kialakult sztálini modellt leginkább talán egy „kerékküllő” hasonlattal lehet jellemezni: középen, a „kerékagyban” a Szovjetunió helyezkedett el, a „küllők”, azaz az egyes tagállamok pedig közvetlenül tőle függtek, viszont egymással kis mértékben álltak csak

kapcsolatban. Ez sok esetben a korábbi kereskedelmi kapcsolatoktól való drasztikus elszakadást eredményezett. Magyarország például 1938-ban lényegében nem kereskedett a Szovjetunióval (a külkereskedelmének alig 0,1%-át érte el a bilaterális forgalom), de az erőteljes szovjet orientáció miatt 10 év leforgása alatt ez az ország vált a legfontosabb külkereskedelmi partnerévé a termékgazdálkodás közel 25%-os részesedésével. A szövetségesek egyoldalú függősége hosszú távon a Szovjetunióval is növekvő anyagi terhelést jelentett, hiszen kedvezményes áron (a világpiaci ár alatt) kellett szállítania a nyersanyag-, energia- és technológiai utánpótlást a partnerek számára.

Sztálin halála után merült fel először az igény a külkereskedelmi megreformálására. A Szovjetunió céljává vált a gazdasági integráció elmélyítése, ami feltételezte a párhuzamos termelési kapacitások felszámolását és egy komplementer szakosodásra épülő regionális munkamegosztás kialakítását. Az új szovjet pártfőtitkár, Nyikita Hruscsov a reformmal részben a Szovjetunióra nehezedő nyomást igyekezett enyhíteni, amihez el kellett ismerni a tagállamok nagyobb gazdasági önállóságát. Az autarkia regionális szinten ugyanakkor cél maradt, mivel a reform a KGST-t továbbra is a tőkés világrendszerrel próbálta függetleníteni. Hatást gyakorolt a reformra, hogy 1958-ban hat nyugat-európai állam a Római Szerződés keretében megalapította az Európai Unió elődjét. Az 1960-as évekre kibontakozó Európai Közös Agrárpolitika keretében bevezetett agrárvédővámok érzékenyen érintették azokat a szocialista országokat, amelyek saját devizagazdálkodásuk érdekében szerették volna fenntartani az agrárexportot a hagyományos kereskedelmi partnereikkel. Ezek az országok különösen érdekelték voltak mind a KGST-integráció elmélyítésében, mind pedig a szervezet kibővítésében, mert ettől várták a külső piacaik elvesztésének ellensúlyozását. A volt európai gyarmatbirodalmak felbomlása (dekolonizáció) az 1960-as években teret nyitott a szocialista országok előtt, hogy gazdasági, politikai, sőt kulturális kapcsolataikat kiterjessék az újonnan függetlenedő déli államok irányába. Az ez irányú erőfeszítések az 1970-es évekre viszont megakadtak; a hidegháborús ellentétek kiújulása egy idő után pluszterhet jelentett a szocialista kelet-európai és a volt gyarmati országok kapcsolatában, ezért a KGST Európán kívüli terjeszkedése erősen korlátozott maradt.²

A KGST megreformálásának első komolyabb kísérletére 1961-ben került sor, aminek keretében egy központi tervhivatal vette volna át a

tagállami szinten működtetett tervezés szerepét, vagy legalábbis azt regionális szinten fogta volna össze. Felmerült egy, a Világbankhoz hasonló közös beruházási bank felállításának, illetve egy közös fizetőeszköz megteremtésének az ötlete. Az utóbbit különösen a magyar vezetés szorgalmazta, mivel az ország mind a külkereskedelem, mind pedig a tőkeimport tekintetében rendkívül nyitott gazdasági rendszert örökölt meg, ami a külső forrásbevonástól függött.

Ezeket a célokat végül a KGST-országok érdekellentétei miatt nagyrészt nem sikerült közösségi szinten megvalósítani, ami viszont teret nyitott az egyes tagállamokon belüli önállóbb reformfolyamat elindításához. Az említett örökség miatt az egyik „legbátrabb” reformkísérlet Magyarországon indult be az 1960-as évek második felében és vezetett el az 1968-as Új Gazdasági Mechanizmushoz. Magyarország a világgazdasági integráció terén kompromisszumos stratégiát követett: az úgynevezett hídmodell lényege egyebek mellett az volt, hogy a szubvencionált szovjet kőolajat nyugatra exportálta, és az így befolyó devizát nyugati technológiai berendezésekre költhette, amit aztán a KGST-exportra szánt feldolgozóipar használhatott fel. A magyar hídmodell egy politikai kompromisszumra is épített, ami a mezőgazdasági exportban érdekelt agrárlobbi és a KGST-n belüli szakosodásban érdekelt iparlobbi között jött létre az 1956-os forradalmat követő kádári konszolidáció során. Magyarország a KGST-n belül elsősorban könnyűipari és mezőgazdasági termékek, továbbá autóbuszok exportjára szakosodott – ez utóbbi ágazatban a KGST-nek köszönhetően a világ egyik legnagyobb exportőrévé vált: az Ikarus-gyár termékei a KGST-n kívüli piacokra, még az Egyesült Államokba is eljutottak. A KGST-országok részesedése a magyar külkereskedelemben 1970-re közel 80%-ra nőtt.

A tagállami szinten elinduló reformokhoz képest viszont a KGST-integráció nem haladt előre. Különösen Románia ellenezte a rászabott agrárnyersanyag-beszállítói szerepet, helyette a sztálini iparosítást szerette volna felgyorsítani. Mivel nem alakult ki egyetértés a KGST-n belüli munkamegosztásról, sem az azt koordináló intézmények szerepéről, ezért az 1971-ben elfogadott, a szervezet működését részletesen szabályozó Komplex Program olyan általános kompromisszumokra épült, amiben végül sem a komplementer szakosodás, sem a közös tervezés nem mélyült el. A reformfolyamat sikereként lehetett viszont elkönyvelni a moszkvai központtal 1970-ben felállított Nemzetközi Beruházási Bankot, valamint az

1964-től működő úgynevezett transzferábilis rubel bevezetését, ami a KGST-n belüli kereskedelemnek lett az elszámolási egysége, bár az 1970-es évek végétől fokozatosan szorult háttérbe a tagországok közötti kereskedelemből.

Nemcsak a belső ellentétek, hanem a világgazdasági változások is megnehezítették a KGST reformjának folytatását. Az 1973-as, majd 1979-es kőolaj-árrobbanások arra készítették a Szovjetuniót, hogy felszámolja a KGST-n belüli szubvencionált áruexportot, és az 1975-ös bukaresti árelv keretében fokozatosan a világpiaci árakhoz közelítse a kőolaj árát. A nemzetközi pénzügyi rendszerben bekövetkezett kedvezőtlen árfolyam- és kamatváltozások pedig a külső adósságot felhalmozott KGST-országokat kényszerítették arra, hogy dolláralapon számolják el az egymás közötti kereskedelmet. Az 1980-as évek adósságválsága miatt ráadásul arra kényszerültek, hogy a nemzetközi pénzügyi szervezetekhez folyamodjanak hitelért, ami Magyarország esetében az 1982-es IMF-csatlakozáshoz vezetett.

A nemzetközi kereskedelmi cserearányok megváltozása, kiegészülve az adósságválsággal fenntarthatatlan helyzetbe hozta többek között a magyar hídmodellt is. Ennek kiigazítása 1979-et követően folyamatosan napirenden volt a Kádár-kori reformvitákban, ám az érzékeny politikai kompromisszumok miatt végül nem sikerült mélyreható gazdaságszerkezeti átalakítást végrehajtani. A Szovjetunió 1991-es összeomlásával hivatalosan is megszűnt a KGST, a tagországok többsége az európai integráció felé vette az irányt.

Észak-koreai szakemberek tanulmányozzák a koreai feliratú mérlegek mintapéldányait a Hódmezővásárhelyi Mérleggyárban 1958-ban. Forrás: MTI Fotó / Tóth Béla

■Kapcsolódó fejezetek

[1964 A Merkur Személygépkocsi Értékesítő Vállalat megalapítása](#)

[1968 Coca-Colát gyártanak Kőbányán](#)

[1977 Ikarus 281-est állítanak ki a Maputoi Nemzetközi Vásáron](#)

[1982 Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Valutaalaphoz](#)

■Irodalom

Bideleux, Robert: The Comecon experiment. In: Robert Bideleux – Richard Taylor (szerk.): *European Integration and Disintegration. East and West*. London, 1996. 174–204.

Feitl István: *Talányos játszmák. Magyarország a KGST erőterében 1949–1974*. Budapest, 2016.

Germuska Pál: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. Budapest, 2004.

Köves András: A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. *Közgazdasági Szemle* 50. évf, 8–9. sz. (2003) 635–653.

Sanchez-Sibony, Oscar: *Red Globalization. The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*. Cambridge, 2014.

■ Jegyzetek

- [1](#) A hitelfelvétel például tiltotta az ipari létesítmények államosítását, feltételként szabta meg a szabad ármozgást és a piacgazdasági rendszer, például a magántulajdon működtetését.
- [2](#) Mongólia 1962-ben, Kuba 1972-ben, Vietnam pedig a háború lezárását követően, 1978-ban vált a KGST tagjává.

Gerőcs Tamás

1949

Világifjúsági Találkozó Budapesten

A szovjet kommunizmus és a kulturális globalizáció

1949. augusztus 14-én látványos külsőségek között vette kezdetét Budapesten a II. Világifjúsági Találkozó (VIT). A találkozó hivatalos szervezője a Demokratikus Ifjúsági Világszövetség (DIVSZ) volt, mely 1945-ben, közvetlenül a háború után jött létre, eredetileg az antifasiszta szövetség nemzetközi és nemzedéki szervezeteként. A DIVSZ az 1940-es évek végére szovjet irányítás alá került, és egyre inkább az lett a fő célja, hogy erősítse a szovjet befolyást a nyugat-európai és amerikai fiatalok körében is. Sorsa hasonlóan alakult a hivatalosan 1950-ben megalakult Béke Világtanácséhoz, amely számos nyugat-európai és amerikai tagszervezete ellenére a hidegháború végéig egyértelmű szovjet befolyás alatt működött. A budapesti találkozót megelőzően 1947-ben Prágában került sor a második világháború utáni első világifjúsági fesztiválra. 1949-et követően két évente rendezték meg a világtalálkozót, 1957-ig kizárólag szocialista országok fővárosaiban. A keleti tömb később is kitüntetett helyszín maradt, 1968-ban Szófiában, 1973-ban Berlinben került sor a rendezvényre.

A Világifjúsági Találkozók hatóköre ezzel együtt sem csupán a szocialista Kelet-Közép-Európa országaira terjedt ki. A rendezvényeken nagy számban vettek részt nyugat-európai és észak-amerikai fiatalok, kezdetben döntően hazájuk kommunista szervezeteit, az 1950-es évek végétől kezdve azonban egyre inkább egyéb baloldali csoportokat képviselve. Az 1959-es találkozót Bécsben, az 1962-est Helsinkiben rendezték meg.

A VIT nem kizárólag az európai fiatalok eseménye volt. Az 1949-es budapesti találkozó – a hivatalos adatok szerint összesen – 10 371 résztvevője jelentős részben Európán kívüli területekről érkezett. A kínai és a vietnami küldöttség kitüntetett figyelmet kapott a fesztivál során. Az ebben az évben létrejött Kínai Népköztársaság, illetve a francia gyarmati

uralom ellen akkor már három éve folyó háború Vietnamban, párhuzamban a népi demokráciák kelet-közép-európai megszületésével, mintha a szocializmus világméretű előretörését jelezte volna.

A kolonializmus elleni küzdelem 1989-ig eleve a Világifjúsági Találkozók egyik kiemelt témája volt. Európán kívül elsőként 1968-ban terveztek Világifjúsági Találkozót tartani, de az eredetileg Algériába megálmodott fesztivált végül Szófiában rendezték meg. Az Európán kívüli világ így végül először 1978-ban Havannában fogadta a világ minden részéről összesereglett fiatalokat.

A kelet-közép-európai szocialista országok jelentős befolyása alatt szervezett események fontos célja volt, hogy meggyőzően mutassák be a szocialista világ előnyeit és értékeit, nemzetközi támogatást teremtve politikájuk számára, illetve hitelesen ábrázolják a szocializmust, mint világméretű forradalmi erőt. A kulturális és ideológiai propaganda nem korlátozódott a nyugat-európai és amerikai fiatalok meggyőzésére. Ugyanilyen fontos célcsoportnak számított, különösen az 1960-as évektől kezdve, az Európán kívüli világ ifjúsága.

A szocialista országok kulturális diplomáciáját erre szakosodott intézmények koordinálták. A Szovjetunióban az 1925-ben megalapított Kulturális Külszövetségi Társasága végezte ezt a feladatot. Magyar megfelelője az 1949-ben alapított Kulturális Kapcsolatok Intézete (KKI) volt. Hasonló szerepet töltöttek be a különböző szovjet, illetve egyéb szocialista országok baráti társaságai, amelyek elsősorban a kétoldalú kapcsolatok lehetőségeit igyekeztek kiaknázni.

A magyar KKI 1956-ig viszonylag szűk körű tevékenységet folytatott, kapcsolatai lényegében a szocialista országok tömbjére szorítkoztak. Az Intézet jelentősége az 1960-as évek során nőtt meg, amikor nagymértékben emelkedni kezdett a világ legkülönbözőbb helyeire utazó tudósok, művészek és szakemberek, illetve a Magyarországra érkező külföldi szakmai és művészeti vendégek száma. A kelet-közép-európai kulturális diplomácia intézményei az 1960-as évek elejétől kezdve nagyszabású művészeti, iparművészeti, népművészeti, fotó és zenei témájú kiállításokat, illetve irodalmi és táncművészeti esteket szerveztek Nyugat-Európában, Észak-Amerikában, illetve afrikai, ázsiai, közel-keleti és dél-amerikai országokban.

A világ különböző részeit érintő kelet-közép-európai (és benne természetesen a magyar) kulturális diplomácia eszközei és műfajai igen

hasonlóak voltak. Habár hivatalosan megfogalmazott célja a szocialista kultúra terjesztése volt, döntően a hagyományos magaskultúra műfajai (komolyzene, képzőművészet, irodalom, színház és művészfilm), illetve szereplői (zeneszerzők, előadóművészek, írók és filmrendezők) uralták. A hagyományos magaskultúra mellett a lényegében állami együttesek által képviselt népi kultúra, különösen a népzene és a táncegyüttesek, jutottak még jelentős szerephez. A magyar kultúra külföldi megismertetésében az 1960-as évek végétől ugyanakkor egyre nagyobb szerep jutott a tömegkultúra, különösen a popzene képviselőinek.

A külföldre közvetített szocialista kultúrát jóval kevésbé határozta meg egyfajta merev marxista nyelvezet vagy nyugatellenes ideológiai tézisek. A globálisként megjelenített szocialista kultúra a modernitás és hagyomány meglehetősen konvencionális jelentéspárjára épült. Az ország magaskultúrájának a nagy metropoliszok civilizációjával összemérhető teljesítménye Magyarországot modern, a Nyugattal is versenyre kelő társadalomnak volt hivatott ábrázolni. A népszerű popzenekarok fellépései ezt a modernséget fiatalosnak, korszerűnek és a fejlődéssel lépést tartónak igyekeztek bemutatni. A hivatalos magaskultúrába beágyazott és átformált néptáncos előadó-művészet kiemelt szerepe eközben azt hangsúlyozta, hogy ez a modernség szervesen együtt él tradícióival, és fő jellegzetessége éppen ezeknek a hagyományoknak az óvó őrzése. A kelet-közép-európai kulturális diplomácia a szocialista kultúra hasonló jellegzetességeit, a hagyományokat megőrző, mégis fejlett modernitás képét igyekezett sugározni a világ más térségei felé is.

Az évtized folyamán a Kulturális Kapcsolatok Intézetén keresztül számos művész (festő, szobrász, író) és újságíró utazhatott Vietnamba, Kubába vagy Afrikába. A film és a televízió kiemelt szerepet játszott a szocialista Magyarország harmadik világot érintő kulturális diplomáciájában. Az 1960-as években például a KKI rendszeresen szállított Vietnam részére hazai gyártású fekete-fehér játékfilmeket, illetve rövidebb színes filmeket, az észak-koreai diákok számára pedig televíziós képzést biztosított.

Minden hasonlóság ellenére a Nyugat és a globális Dél felé irányuló szocialista kulturális diplomácia jelentős mértékben különbözött egymástól. A modernitás és tradíció Nyugat felé közvetített párosa azt igyekezett bizonyítani, hogy Kelet-Közép-Európa civilizációja nem alacsonyabb rendű a Nyugaténál, a hagyományok megőrzése terén pedig még előrébb is jár

vetélytársánál. A harmadik világ felé viszont a magasabb rendű, ezért átvenni érdemes modernséget hangsúlyozták, amely technikai fejlettsége ellenére sem jelent veszélyt a tradícióra.

Magyarország és az Európán kívüli világ a szocialista kulturális diplomácia keretein belül kialakított kapcsolatai messze nem voltak hierarchiamentesek. A magyar kulturális hatóságok igen gyakran az oktatás és tudásközvetítés fogalmaival jelölték ki e kapcsolatoknak a célját. A KKI szerint a vietnami Tájékoztatási Minisztérium munkatársai a „jó példák” megismerése céljából látogattak Magyarországra, egy magyar zeneszerző pedig a komponálás fogásainak bemutatása apropóján utazott Vietnamba. A KKI 1972-es jelentése büszkeséggel számolt be arról, hogy a vietnami műemlékvédelmi törvény a hazai jogszabályokat vette alapul, és hogy a vietnami rádió vezető szakembereit Magyarországon képezték. Az 1965-ben Etiópiába utazó neves néptáncutató, Martin György útja jelentőségét eközben abban látta, hogy segítséget nyújthat az afrikai ország néphagyományainak szakszerű feldolgozásában, amely szükséges „az egységes nemzeti kultúra” megalapozásához.¹

A modernitás és tradíció kettősségére építő szocialista kulturális diplomácia a gyakorlatban nem annyira a „szocialista”, inkább a „nemzeti” kultúra elemeit közvetítette. A kétoldalú kapcsolatokra épülő kulturális jelenlét elsősorban az egyes országokra jellemző sajátosságokat volt képes közvetíteni és kiemelni. A többek között a hazai komolyzene sikereire építő magyar kulturális diplomácia Bartók Béla és Kodály Zoltán örökségét hangsúlyozta. A „szocializmus” a globális kulturális diplomácia keretei között valójában nem volt más, mint a döntően népi kultúraként azonosított hagyományokra épülő nemzeti modernitás. Az 1973 márciusában Hanoiban rendezett, Magyarországot népszerűsítő kiállítás *Petőfi hazája a szocializmust építi* címmel nyílt meg. A helsinki Világifjúsági Találkozóra utazó magyar küldöttség fő attrakciójának a csárdást táncoló népi együttes, illetve a zenét szolgáltató ifj. Latabár Kálmán és Rátonyi Róbert számított. A küldöttség szervezőknek szánt ajándéka pedig egy tokaji borral megtöltött óriási csikóbőrös kulacs volt.

A világ népeiről beszélő kulturális diplomácia nemzetközi kapcsolatok alatt alapvetően saját hagyományos kultúrájukat képviselő, homogénnek tételezett nemzetek közti viszonyt értett. Az emberek közti globális kapcsolatok legitim formáját ennek megfelelően az ezeket a népeket és

„nemzeti kultúráikat” képviselő csoportok szabályozott és ellenőrzött találkozásoként határozta meg.

Népviseletbe öltözött magyar fiatalok csárdásra tanítják a IX. Világifjúsági Találkozó résztvevőit Szófiában 1968-ban. Forrás: MTI Fotó / Friedmann Endre

■ Kapcsolódó fejezetek

[1935 Germanus Gyula Mekkába zarándokol](#)

[1960 Az „Afrika-év”](#)

■ Irodalom

Kecskés Gusztáv (szerk.): *Magyar–francia kapcsolatok, 1945–1990. Források.* Budapest, 2013.

Klenjánszky Sarolta: „Világ fiataljai, egyesüljete!” Az 1949-es budapesti Világifjúsági Találkozó és a francia fiatalok részvétele a fesztiválon történeti kontextusban. *Múltunk* 61. évf., 1. sz. (2016) 207–232.

Kosztricz Anna: A Kulturális Kapcsolatok Intézete. *Archivnet* 15. évf., 4. sz. (2015).

http://archivnet.hu/politika/a_kulturalis_kapcsolatok_intezete.html

■Jegyzet

1 Martin György: Az etiópai táncok sajátosságai és főbb típusai. *Ethnographia* 77. évf., 3. sz. (1966) 423–450.

Apor Péter

1949

A Rajk-per

A sztálinizmus politikai erőszak kultúrája Magyarországon

1949 Magyarországon a sztálinista típusú politikai rendszer kiépülésének és az egypárti diktatúra megszilárdulásának az éve volt. A korábbi években meginduló és 1948-tól felgyorsuló szovjetizálás betetőzéseként 1949 augusztusában bevezették az új, sztálini mintát követő alkotmányt, amely véglegesítette a diktatúra intézményes és jogi kereteit. Szintén ebben az évben fogadták el az első ötéves tervet, amely a szovjet modellt követve az erőltetett iparosítást és a mezőgazdaság kollektivizálását tűzte ki célul, és 1949-ben vált rendszerszintűvé a politikai erőszak is, amely a szovjet blokk egyik legmonumentálisabb kirakatperében, a Rajk-perben csúcsosodott ki.

A sztálinista diktatúra kiépítése azonban nemcsak a szovjet politikai intézményrendszer, a gazdaság- és kultúrpolitika lemásolásában, illetve az erőszakos szervek fokozódó dominanciájában nyilvánult meg, hanem a sztálinista politikai kultúra meghonosításában is. Ez lényegében a szovjet típusú ünnepek (április 4., november 7. stb.), a kommunista szimbólumok és ikonográfia (vörös csillag, Lenin és Sztálin ábrázolások stb.), a sztálinista politikai rituálék (legfőképp a vezérkultusz), illetve a párt nyelvezetének meghonosítását jelentette. A Szovjetuniótól eltérően, ahol a sztálinista politikai rendszer főbb elemeinek (iparosítás, kollektivizálás, terror, a Sztálin-kultusz kifejlődése, a kulturális élet homogenizálása stb.) kiépülése közel egy évtizedet vett igénybe, a keleti blokkban – főleg Magyarországon – a „sztálinista csomag” elemeit szinte egy időben zúdították az adott országok társadalmára. A hidegháború eszkalálódása – 1949-ben alakul meg a NATO, a KGST, az NDK és az NSZK is – következtében felpörgetett szovjetizáció az 50-es évek elejére már a rendszer működőképességét fenyegette.

A politikai erőszak szisztematikus alkalmazása a rendszer megteremtésének és működtetésének kulcsfontosságú eleme volt. A fokozódó terror részben pragmatikus (leszámolás a politikai konkurenciával), részben ideológiai (a társadalmi utópia megteremtésének

elősegítése) célokat szolgált, és dinamikáját nagyban meghatározták a nemzetközi események (az Egyesült Államok által képviselt, a kommunizmus visszaszorítását hirdető *containment* politikája, illetve Sztálin és Tito 1948-as szakítása). A politikai ellenfeleket, tehát a koalíciós időszak demokratikus pártjait, illetve azok prominens képviselőit a kommunisták 1948-ra már sikeresen „felszalámították,” és szintén ebben az évben került sor a „klerikális reakció” a propagandában megszemélyesítő Mindszenty József hercegprímás elleni koncepció perre is.

A párton belüli tisztogatások drámai nyitányát a Rajk László volt belügyminisztert és társait megbélyegző kirakatper jelentette. A Rajk-per a sztálinista rendszerekre jellemző kirakatperek magyarországi változataként értelmezhető, és elsődleges funkciója a kommunista berendezkedés ellenségképének – „trockisták”, „imperialista kémek”, „cionisták”, „rendőrspiclik”, nyugatról hazatért értelmiségiek, Tito ügynökei stb. – megjelenítése volt. A Rajk-per háttérében a késő sztálinizmus ideológiai megmerevedése, erősödő antiszemitizmusa és nyugatellenessége, illetve a szovjet–jugoszláv konfliktus állt. A per okai között említhetjük még a Rajk és az Államvédelmi Osztály vezetője, Péter Gábor, valamint a honvédelmi miniszter, Farkas Mihály között feszülő ellentétet, illetve az egyre egyértelműbb moszkvai igényeket egy „trockista” per megrendezésével kapcsolatban.

A kezdeti koncepció egy értelmiség-, nyugat- és kozmopolitaellenes perrel számolt, az első körben letartóztatott kommunistákat – Szőnyi Tibort (a párt káderosztályának főnökét, aki zsidó származású orvos volt) és Svájcból hazatért társait – ehhez válogatták össze. A nemzetközi színter egy svájci székhelyű segélyszervezetnek dolgozó amerikai kommunista szimpatizáns, Noel Field személyesítette meg, akit az Államvédelmi Hatóság a szovjet hírszerzéssel együttműködve 1949. május 11-én Prágában elrabolt és Budapestre hurcolt. Az őrizetbe vett vádlottakat különböző kínzásokkal és lélektani eszközökkel rávették, hogy a koholt vádakban – kémkedés, szovjetellenesség, szabotázs, besúgás stb. – bűnösnek vallják magukat, és megnevezzék felsőbb „kapcsolataikat” és a „kémcsoport” főnökét, Rajkot. A volt belügyminisztert végül május 30-án tartóztatták le.

Június közepén Magyarországra érkezett Belkin, szovjet állambiztonsági tiszt és népes kísérete, hogy közreműködjenek a per előkészítésében. Belkin és a magyar párt főtitkára, Rákosi Mátyás hatására a koncepció jelentősen módosult, és markánsan előtérbe került a Tito-ellenes

vonal. A nyár folyamán kikristályosodott narratíva szerint Rajk már a háború előtt rendőrspicli volt, külföldi tartózkodása (a spanyol polgárháború és az azt követő franciaországi internálótábor) idején pedig az angol–amerikai kémszervezetek ügynökévé vált. E kiötlött narratíva szerint a háborúban az amerikaiak „átadták” a hálózatukat a jugoszlávoknak, és innentől kezdve Rajk és emberei a pártba beépülve azon dolgoztak, hogy belülről bomlasszák a rendszert és katonai puccsot készítsenek elő.

A szeptember közepén megrendezett pert jelentős propagandakampány előzte meg, és rendkívül teátrális körülmények között zajlott. A pert megelőző hetekben a párt lapja, a *Szabad Nép*, részletesen ismertette a vádiratot és közölte a szerkesztőséghez érkezett, Rajkot és társait gyalázó, Rákosit és a párt vezetőit pedig dicsőítő táviratokat. A vádiratot a rádió is ismertette, és lefordították idegen nyelvekre. A „Rajk-banda” elleni vádakat aktíva- és taggyűlések tucatjain tárgyalta meg a kommunista párt tagsága – az ezekről készült több száz hangulatjelentés, amely a párt vezetőknek készült, szintén a hivatalos álláspontot tükrözte. A pert közvetítette a rádió, tudósítottak róla a magyarországi lapok, sőt a tárgyalásra meghívót kaptak a nemzetközi sajtó egyes képviselői is.

Maga a per jogi szempontból nehezen értelmezhető: a vádak fikción alapultak, a védelemnek egyetlen tanúja sem volt, a kirendelt védők alig védték a vádlottakat, a vád tanúi pedig maguk is foglyok voltak. Tárgyi bizonyítékok hiányában a vádlottak bűnösségét saját vallomásuk, illetve a koncepcióhoz igazított, és valós elemeket csak nyomokban tartalmazó életrajzuk támasztotta alá. Éppen ezért, a Rajk-per leginkább politikai színházként és a rendszer világképét megjelenítő rítusként értelmezhető.

A vádlottak a perben meghatározott szerepeket játszottak el, és a sztálinista univerzum ellenségképeit személyesítették meg: Szőnyi a vádiratban cionista értelmiségiként és imperialista kémként jelent meg; Lazar Brankov volt budapesti jugoszláv követségi tanácsosra a Rajk és Tito közötti kapcsolattartó szerepét ruházták; a volt szociáldemokrata Justus Pál testesítette meg a magyar trockizmust; a végül külön perben elítélt Pálffy György pedig a katonai vonalat volt hivatott reprezentálni. A pert annak alkotói is egyértelműen politikai színjátéknak szánták. A bírók előre megkapták a kérdéseket, a vádlottakkal pedig betanították a válaszokat, még az elvárt gesztusokat és a megfelelő hanglejtést is gyakoroltatva velük.

A szovjet blokk országaiban megrendezett sztálinista kirakatperek közül, nemzetközi jelentőségét tekintve, a Rajk-per kiemelkedik a sorból. Az

1949 májusában kezdődő Dzodze-per Albániában a nyilvánosság kizárásával zajlott, a bulgáriai Tito-ellenes Kosztov-per pedig nem rendelkezett komolyabb nemzetközi dimenzióval, és a kivitelezésébe is hiba csúszott (Kosztov a tárgyaláson visszavonta vallomását). Lengyelországnak volt ugyan potenciális titóista vádlottja, de a nemzeti sajátosságok fontossága mellett érvelő Władysław Gomułkát végül sosem állították bíróság elé, sőt 1956-ban hatalomra is került.

Így a Rajk-per lett a szovjet blokk egyetlen, nagy „titóista” pere, amely „leleplezte” az imperialisták „láncos kutyáját”, és Jugoszlávia vezetőjét ültette – szimbolikus értelemben – a vádlottak padjára. A Rajk-per emellett jelentősen hozzájárult a párton belüli tisztogatások felgyorsulásához a „baráti” országokban. Rákosinak köszönhetően a magyar hatóságok például több száz külföldi kommunistáról szolgáltattak inkrimináló adatokat a különböző pártok számára. A részletek kivizsgálására Lengyelországból és Csehszlovákiából állambiztonsági tiszteket küldtek Budapestre, és ugyan a magyaroktól kapott listákat eleinte kétkedéssel fogadták, végül a Rajk-per hatására Csehszlovákiában, Lengyelországban és az NDK-ban is konkrét változások léptek életbe. A csehszlovák pártvezetés például kezdetben vonakodott a párton belüli tisztogatásoktól, de magyar, lengyel és szovjet nyomásra végül beáldozták a párt második emberét, Rudolf Slánskýt. Az 1952-ben megrendezett csehszlovák per lett a szovjet blokk nagy „kozmpolitaellenes” pere (a vádlottak túlnyomó többsége zsidó származású volt), és olyan erőszakhullámot indított el, amelynek még Sztálin halála sem tudott véget vetni 1953-ban.

A kirakatperek színpadias jellege és abszurditása a sztálinista politikai kultúra kontextusában nyeri el értelmét. A sztálinista időszakban felerősödött a kommunista mozgalom messianisztikus jellege, és ez ahhoz vezetett, hogy a marxista osztályharcot, a kapitalizmus és szocializmus ellentétét a propaganda morális szempontból, a jó és rossz küzdelmeként ábrázolta. A rossz a kommunista propagandában különböző néven jelent meg: „kulák”, „ellenforradalmár”, „burzsuj”, „imperialista” stb. Ezeket az elvont kategóriákat, illetve a rendszer ideológiai alapelveit különböző politikai rituálék segítségével próbálták kézzelfoghatóvá tenni és jelentésüket rögzíteni. A szimbolikus tartalommal felruházott és rendszeresen ismétlődő rítusok – feljelentések, levelek a vezérnek, aktívagyűlések, felvonulások stb. – kiemelkedő szerepet játszottak a sztálinizmus időszakában, és elősegítették a pártélet szélsőséges

ritualizálódását. A párton belüli rítusok leggyakoribb példái a kritika és önkritika aktusai voltak. Pártaggyűléseken, sőt még a pártvezetésen belül is gyakori volt egyes tagok, illetve vezetők kritikája, akiktől aztán elvárták, hogy mély megbánást és önkritikát gyakoroljanak a párt nyilvánossága előtt. A kirakatpereket szemlélhetjük a kritika és önkritika elterjedt gyakorlatának monumentális és szélsőségesen dramatizált változataként is.

Az önéletrajzokon alapuló vallomások szinte kizárólagos szerepe a vádlottak „bűnösségének” bizonyításában, valamint a titokban megrendezett tucatnyi utódper hasonlósága szintén a perek rituális jellegét támasztják alá. A vallomások dominanciája egyedi arculattal ruházta fel a sztálinista pereket. A politikai perek többségétől eltérően a sztálinista perek nemcsak egy politikai ideológiát vagy ellenségtípust bélyegeztek meg, hanem egyúttal elvárták a vádlottaktól, hogy töredelmesen bevallják azokat a „bűnöket”, amelyeket valójában soha nem követtek el. A „bűnök” bevallása és a moralitás túlsúlya különbözteti meg a sztálinizmus időszakának kirakatpereit a korszak politikai pereinek többségétől.

Az „ellenség” felmutatása mellett a 30-as évek nagy sztálinista perei – a „moszkvai perek” 1936 és 1938 között – konkrét politikai funkciót töltek be és elősegítették Sztálin diktátori hatalmának megszilárdulását. Ehhez képest a keleti blokk politikai perei a háború után határozottabb nemzetközi dimenzióval rendelkeztek, és fontos szerepet játszottak a régió szovjetizálásában azáltal, hogy bekapcsolták az egyes országokat a sztálinista rituálék rendszerébe. A különböző állambiztonsági szervek együttműködése és a határokon átívelő információáramlás miatt a perek egyben transznacionális jellegűek. Ezért nem egyszerűen a szovjet modell importjaként értelmezhetők, hanem az eredeti minta továbbfejlesztett és jelentős nemzetközi dimenzióval rendelkező változataiként is.

Az erkölcsi drámaként értelmezhető és a gonosz variációit megjelenítő kirakatperek alapvető célja volt, hogy szélsőséges érzelmeket gerjessenek a társadalomban. A kommunista propaganda értelmezésében a vádlottak tettei „izzó gyűlöletet” váltottak ki, de egyúttal hozzájárultak ahhoz is, hogy elmélyüljön a „forró szeretet” a párt, annak vezetői és Sztálin iránt. A Rajk-per és az egyre monumentálisabbá váló vezérkultusz – 1949 decemberében ünnepelték Sztálin 70. születésnapját – ezért a szovjetizáció érzelmi és rituális vetületének két, egymással szorosan összekapcsolódó alkotóeleme volt. A perek ily módon, legalábbis szimbolikus síkon jelentősen hozzájárultak a szovjetizálás előmozdításához és a szovjet blokk ideológiai

homogenitásának megteremtéséhez. Paradox módon, Sztálin halála után a perek szimbolikája – Magyarországon legalábbis – éppen a sztálinista rendszer destabilizációját eredményezte. Nem véletlen, hogy 1956 őszének két legnagyobb szimbolikus jelentőségű eseménye Rajk és társai (október 6-ai) újratemetése, és a Sztálin-szobor (október 23-ai) ledöntése volt.

Rajk és Brankov szembesítése a Népbíróságon 1949. szeptember 20-án. Forrás: MTI Fotó / Hámor Szabolcs

■ Kapcsolódó fejezetek

[1919 A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása](#)

[1956 A magyar forradalom és a szuezi válság](#)

■ Irodalom

- Hajdu Tibor: A Rajk-per háttere és fázisai. *Társadalmi Szemle* 47. évf., 11. sz. (1992) 17–36.
- Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában, 1948–1954*. Ford. Révai Gábor. Budapest, 1990.
- McDermott, Kevin – Stibbe, Matthew (szerk.): *Stalinist Terror in Eastern Europe. Elite Purges and Mass Repression*. Manchester, 2010.
- Pütkösti Árpád: *Rákosi a csúcson, 1948–1953*. Budapest, 1996.
- Takács Tibor (szerk.): *A Rajk-per éve. Közelítések 1949-hez*. Budapest – Pécs, 2020.
- Zinner Tibor: *A nagy politikai affér. A Rajk–Brankov-ügy*. Budapest, 2013–2014.

Apor Balázs

1950

Elindul a Szabad Európa Rádió magyar adása

Globális híráramlás és hidegháborús propaganda

A második világháború után kevéssel megkezdődő, globális kiterjedésű hidegháborúban az Amerikai Egyesült Államok fő külpolitikai célja a szovjet rendszerek terjeszkedésének megállítása és lehetőség szerinti visszaszorítása volt. Mivel a hidegháború évtizedeiben Európában – ellentétben más kontinensekkel – az éles szembenállás ellenére sem került sor fegyveres konfliktusra, e korszak a kontinens történetében inkább forró békének nevezhető. A meggyőzés művészete, a propaganda Európában ennek megfelelően kiemelkedő jelentőséggel bírt, miközben a globális dominanciára törekvő Egyesült Államok nagyon is tudatosan próbálta globalizálni nézeteinek és értelmezéseinek hatókörét.

A Magyarországot is elérő amerikai propaganda legfontosabb csatornáját egyértelműen a Szabad Európa Rádió (Radio Free Europe, SZER) jelentette: a hidegháborúnak ezt az eszközt kifejezetten a szovjet zónabeli nemzetek függetlenedése, illetve a demokratikus átalakulás elősegítésére hozták létre. A Szabad Európa Rádió Bizottság 1949 nyarán New Yorkban a Szovjetuniót jól ismerő amerikai diplomata, George F. Kennan és Joseph C. Grew volt külügyminiszter-helyettes javaslatára jött létre. Elnöke a New York-i bankár Frank Altschul, vezérigazgatója pedig a második világháború alatt és után az Office of Strategic Servicesnél, majd 1947-től ennek utódszervezeténél, a Central Intelligence Agencynél (CIA) dolgozó Robert E. Lang volt. A SZER-nek eredetileg két fő feladata volt: egyrészt segítette a Kelet-Európából az Egyesült Államokba bevándorlókat hivatalos iratokhoz jutni, másrészt pedig rövidhullámú rádióadást készített, melyen keresztül a kivándoroltak üzeneteiket saját hangjukon és nyelvükön juttathatták el honfitársaikhoz Európába.

A Szabad Európa Rádiót 1949 decemberében részvénytársaságként jegyezték be New Yorkban. A Truman-kormányzat a CIA titkos ellátmányából folyósított számára anyagi támogatást, az összeg nagyságát

ugyanakkor egy kongresszusi bizottság tudtával és jóváhagyásával határozták meg. A rádió működését a CIA-n belül először Thomas Braden, a Nemzetközi Szervezetek Osztályának igazgatója, majd Cord Meyer, a CIA egyik vezető munkatársa ellenőrizte a külügyminisztérium irányelvei alapján.

A SZER működésének további anyagi támogatására hozták létre a Keresztes Hadjárat a Szabadságért (Crusade for Freedom) nevű magánalapítású szervezetet, amelynek vezetői tisztét 1950-től Lucius D. Clay tábornok, Nyugat-Németország amerikai megszállási övezetének volt katonai parancsnoka, majd II. Henry Ford autógyáros töltötte be. A szervezet országos gyűjtéseket is indított elsősorban a nagyvállalatok körében, hogy komolyabb (az adójukból leírható) összegekkel támogassák a SZER működését. Az üzletembereken túlmenően amerikai polgárok milliói is adományoztak e célra.

A SZER Magyar Osztályát 1950 elején szervezték meg New Yorkban, többek között a – kommunista hatalomátvétel elől az Egyesült Államokba menekülő Varga Béla volt kiszagdapárti politikus vezetésével 1949-ben létrehozott, New Yorkban és Washingtonban székelő – Magyar Nemzeti Bizottmány támogatásával. Az Empire State Buildingben helyet kapó Magyar Osztályt Vajda Pál újságíró vezette, munkatársai között találjuk Gellért Andor író, Wagner Ferenc történészt (aki 1946 és 1948 között Pozsonyban a Csehszlovákiából kitelepítendő magyarok érdekvédelmét ellátó Magyar Meghatalmazotti Hivatalt vezette), továbbá Tóth Bálint volt külügyi tisztviselőt, Békeffi László konferansziét és Faragó László újságírót. Az itt készült műsorok hangszalagjait repülőgépen Athénba szállították, majd egy adriai hajón lévő rádióállomás közvetítésével sugározták Magyarországra.

Lang már 1950 februárjában Nyugat-Németországba utazott a SZER európai megszervezésére. Berlin Schöneberg kerületében a SZER már abban az évben felépíttette a Szabadság Harangot, amelynek sziluettje a szervezet emblémájául is szolgált. A következő évben a SZEB elnöki székébe Charles D. Jackson, a *Time* és a *Life* magazin kiadóvállalatának alelnöke került, aki többek között a lélektani hadviselés szakértőjeként volt ismert. Az ő irányításával indult a SZER európai központjának tevékenysége Münchenben. 1950-ben Frankfurt am Main közelében üzembe állítottak egy 7,5 kilowattos rövidhullámú adóberendezést, rövidesen pedig két újabb adóállomást is építettek a Frankfurt környéki

Biblis és a München közelében lévő Holzkirchen településeken, melyek egyaránt sugároztak adást Magyarországra.

A magyar adás végül 1950. augusztus 4-én indult, nem egészen másfél hónappal a második világháborús szövetségesek közötti hidegháború első véres konfliktusa, a koreai háború kitörését követően. A SZER az év végére naponta másfél órás műsort közvetített a célországok – Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária – felé. 1951 és 1953 között Albániába is sugároztak, de mivel ott alig volt rádiókészülék a lakosság tulajdonában, ezzel csekély hatást értek el. Mivel Jugoszlávia nem tartozott a szovjet hatalmi zónába, oda a SZER nem is próbált sugározni.

A SZER amerikai vezetése a Rádiólehallgató Osztály magyar részlegét (Magyar Monitoring) már 1949-ben megszervezte Innsbruckban. Ennek feladata a budapesti rádió adásainak feldolgozása volt; a hírek, kommentárok, hírmagyarzatok leiratait légipostán az Egyesült Államokba továbbították, így többek között eljutottak az ottani Magyar Nemzeti Bizottmányhoz is. E rádiólehallgató-szolgálat munkatársai 1951 áprilisától folyamatosan kerültek át a szerveződő SZER-hez Münchenbe. A SZER megalakítása nem hozott radikális változásokat számukra: fő feladatuk továbbra is a hírek és minden más aktuális információ rögzítése, feldolgozása és továbbítása volt, ugyanis nagyrészt ezek alapján készültek a magyar szerkesztőség napi kommentárjai.

A Magyar Monitoring munkatársai mellett idővel számos más magyar emigráns is állást kapott a SZER-nél. A rádió leendő munkatársaitól önéletrajzot kértek. Kezdetben az önéletrajzokban leírtakat szigorúan ellenőrizték a rádió amerikai vezetői, később azonban enyhült az ellenőrzés. Aki köztörvényes vagy gazdasági bűncselekményt nem követett el, azt felvették. A politikai beállítottság és terhelt múlt viszont egyáltalán nem volt kizáró ok – így lehetett a rádió munkatársa Vasvári Gergely álnéven Csonka Emil, Szálasi Ferenc egykori titkára is. A munkatársak között ugyanakkor jobb- és baloldali nézeteket vallók, valamint pártokhoz egyáltalán nem kötődő személyek egyaránt akadtak.

A Magyar Osztály első igazgatója gróf Dessewffy Gyula politikus, újságíró, helyettese Thury Lajos író, újságíró volt. Az induláskor 81 munkatárs dolgozott az osztályon – e létszámot az amerikai vezetés a feladatok megvalósításának számbavételével és a már működő (cseh, román és bolgár) osztályokon tapasztaltak alapján határozta meg. A rádió műsortervét a New Yorkból érkező irányelvek alapján állították össze. Hét

célcsoportot határoztak meg: nők, parasztság, ifjúság, egyenruhások, munkások, hivatalnokok és szabadfoglalkozásúak.

A megcélzott hallgatóság óránként 10–15 perces napi üzenetanyagot kapott, amiben a legfrissebb hírek, rövid helyi beszámolók és a különböző csoportok számára célzottan összeállított információk szerepeltek. A Magyar Osztály első alkalommal 1951. október 6-án sugárzott műsort; eleinte napi kétórás eredeti műsoranyagot kellett készítenie. Az évek folyamán a munkatársak létszáma és az adásidő is jelentősen nőtt, miközben Nyugat-Európa különböző városaiban létrehozták a SZER helyi irodáit is.

A SZER Magyar Osztályának legfontosabb eseménye az 1956-os forradalom és szabadságharc figyelemmel kísérése és kommentálása volt. A rádió amerikai vezetése nem adott utasítást arra vonatkozóan, hogy miként kommentálják a forradalom alatt történeteket – a Magyar Osztályon készülő adások és elhangzó műsorok ellenőrzése abban merült ki, hogy egy azokról készített rövid tartalmi kivonatot New Yorkba kellett küldeni. A SZER a nyugati lapok információira támaszkodva reális képet adott a világpolitikai helyzetről, nem ígért nyugati fegyveres támogatást a felkelőknek, de egyes adásaiban nyíltan buzdította a forradalom oldalán harcolókat. Sőt a SZER műsoraiban megszólaltak az ENSZ és a nyugati nagyhatalmak beavatkozását sürgető hangok, illetve elhangzottak olyan felhívások és kommentárok, amelyek a fegyverek megtartására szólítottak fel: ezek az adások egyesekben kétségkívül oktan, a személyes tragédiák esélyét csak növelő reményeket kelthettek.

A forradalom leverését követően a rádió amerikai vezetése változtatott a műsorpolitikán. A kül- és belpolitikai események kommentálása mellett új műsorok is adásba kerültek. Ilyen volt például az 1959. május 31-én induló, könnyűzenét sugárzó és hamarosan nagy népszerűsége szert tevő *Teenager party* Ekecs Géza (Cseke László) szerkesztésében. A hidegháborús feszültségek enyhülésével ugyanis már az amerikai kultúra terjesztése tűnt az egyik legmegfelelőbb eszköznek a keleti blokk lakosainak „demoralizálására”.

A SZER műsorai figyelemmel kísérték Kelet-Közép-Európa az 1980-as évek közepétől felgyorsuló átalakulását. Az ellenzéki pártok 1988-ban kezdődő létrehozása Magyarországon már határozottan jelezte a politikai változások iránti igényt. A SZER Magyar Osztálya fel is vette a kapcsolatot az újonnan alakult pártok vezetőivel, akik egymás után kaptak szót a SZER

hullámhosszán. A rádió politikai átalakulásban vállalt szerepét nagyban segítette a SZER elnöke, Eugene Pell 1988. novemberi budapesti útja, amelynek keretében Berecz Jánossal, az MSZMP Politikai Bizottságának tagjával is tárgyalt. Az út eredményeként a SZER alkalmazottai ígéretet kaptak arra, hogy immár szabadon beutazhatnak Magyarországra: csaknem négy évtized után lehetővé vált számukra, hogy az országhatárokon belül is végezhessek tevékenységüket.

A SZER amerikai vezetése 1989 nyarán arról határozott, hogy a rádió legyen jelen a Magyarországon végbemenő belpolitikai változásoknál. Ennek elősegítésére irodát is bérelt Budapesten, melynek 1989. szeptember 27-i ünnepélyes megnyitóján Mark Palmer amerikai nagykövet is részt vett. Az immár Budapesten folytatott munka arra is lehetőséget adott a rádió munkatársainak, hogy közelebbi kapcsolatot alakítsanak ki a főbb rendszerváltó pártok vezetőivel. A SZER-nek azonban – ellentétben Lengyelországgal és Csehszlovákiával – így sem sikerült elérni, hogy az első szabad választások után frekvenciaengedélyt kapjon.

1993. október 31-én az amerikai vezetés a Münchenben működő Magyar Osztállyal együtt végül a (mindössze négy éve működő) budapesti stúdiót is megszüntette, a rádió központját két évvel később pedig Prágába tette át. A következő években a SZER fokozatosan leépítette jelenlétét a demokratizálódó Közép-Európában, viszont elkezdett működni a volt Jugoszlávia területén és Közép-Ázsiában. Jelenleg húsz helyi irodát üzemeltet összesen 23 országban a Balkánon, Kelet-Európában és Közép-Ázsiában, és 27 nyelven, többek között oroszul, ukránul, tatárul, üzbégül, azeriül, pastuul, fársziul sugároz, miközben munkatársai gyakran kénytelenek szembenézni a helyi hatóságok vegzálásával és egyéb fenyegetésekkel.

Bár 1993-ban még úgy tűnt, hogy a demokratikus viszonyok alapjainak megteremtése után Magyarországon nem lesz rá többé szükség, 2020-ban, tehát épp hetven évvel az indulását követően a SZER újra megjelent Magyarországon. Az immár online újság formájában elérhető SZER célja, hogy az Orbán-rezsim által jelentős részben uralt sajtópiacon független, hiteles hírszolgáltatást nyújtson és ezzel segédkezzen a nyugati demokrácia kereteinek biztosításában.

A Metropolitan Bell Symphony Orchestra koncertjének felvétele New Yorkban 1951-ben. Az orosz férfi, családja védelmében, arcát eltakarva olvas fel üzenetet az orosz hallgatóknak. A felvételt az Amerika Hangja és a Szabad Európa Rádió sugározta. Forrás: Fortepan / Fortepan

■Kapcsolódó fejezetek

[1956 A magyar forradalom és a szuezi válság](#)

[1973 A Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról bemutatója](#)

[1989 A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet](#)

[1993 Az első Sziget Fesztivál](#)

[1995 Elindul az Internetto](#)

[2017 A Lex CEU elfogadása](#)

■Irodalom

- Borbándi Gyula: *Magyarok az Angol Kertben. A Szabad Európa Rádió története*. Budapest, 1996.
- Holt, Robert T.: *Radio Free Europe*. Minneapolis, 1958.
- Johnson, A. Ross: *Radio Free Europe and Radio Liberty. The CIA Years and Beyond*. Stanford, 2010.
- Rév, István: Just Noise? Impact of Radio Free Europe in Hungary. In: Johnson, A. Ross – Parta, R. Eugene (szerk.): *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*. Budapest, 2010. 239–258.
- Simándi Irén: *Magyarország a Szabad Európa Rádió hullámhosszán 1951–1956*. Budapest. 2005.
- Simándi Irén: „Nemzetközi sajtószemle” a Szabad Európa Rádióban 1956. október 22. – november 10. Budapest, 2006.

Simándi Irén

1952

A Buddhista Misszió megalapítása

A magyarországi buddhizmus története

A magyarok buddhizmushoz való közeledésének kezdete Kőrösi Csoma Sándor orientalista, a magyar őshaza kutatójának munkásságában keresendő. Ő nemcsak a tibetológia egyik megteremtője volt, de a buddhizmus kutatója is, mivel elsőként fordított eredeti buddhista szövegeket nyugati nyelvre (angolra). Csoma később a magyar buddhizmus egyfajta szentjévé lett avatva. 1933. február 22-én, Magyarország és Japán diplomáciai kapcsolatainak felvétele során, a küldöttséget vezető Vályi Félix a tokiói Taisho Egyetemnek ajándékozta Csorba Géza¹ szobrászművész *buddhaként* megformált Csoma-szobrát a következő felirattal: „Kőrösi Csoma Sándor the Boddhisattva of the Western World”.² Hazatérve Vályi (erős túlzással) már úgy számolt be az eseményről, hogy az egyetem rektora, Fukuda apát a nyugati világ első *bóddhiszattvájaként*³ szentté avatta Csomát. Az 1952-ben megalakuló Buddhista Misszió felkarolta és terjesztette ezt a legendát, majd a Karma Ratna Dargye Ling magyar buddhista közösség és A Tan Kapuja Buddhista Egyház egyaránt *bóddhiszattvának* tekintette Csomát.

Tudomásunk szerint a máramarosszigeti örmény családból származó Hollósy József festőművész volt az első Magyarországon, aki buddhistának tekintette magát. A buddhizmussal bátyja, Hollósy Simon müncheni festőiskolájában tanulva találkozott. 1893-ban Szubhadra Bhiksu (szül. Friedrich Zimmermann) német könyvének fordításaként Hollósy kiadta a *Buddhista kátét*, ami ekkor azonban még nem váltott ki visszhangot.

1925-ben két buddhista elkötelezettségű értelmiségi, Rohonczy János tanár és Boromisza Tibor festőművész kapcsolatba került egymással. Vélhetően a korban divatos teozófián keresztül találkoztak a buddhizmussal, és mindketten írtak a buddhizmus témakörében könyveket. Boromisza 1926-ban felvette a kapcsolatot a berlini Frohnauban működő, két évvel korábban alapított Buddhista Házsal, 1930 táján pedig elkezdték szervezni a Magyar Buddhisták Körét. A két alapítón túl e társaság tagja volt Kovács György (ő később a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum könyvtárosa, majd a

Buddhista Misszió tagja lett, ahol tanított is), Vágó László nagykereskedő (ő a 20-as években tagja volt a londoni Teozófiai Társulat Buddhista Páholyának [Theosophical Society Buddhist Lodge]) és még jó néhányan.

A csoport kezdetben a théraváda iskola tanításait követte, és egy buddhista szangha (közösség) megalakítását tervezte. Az első vészákha (a Buddha születés- és távozásnapja) ünnepséget a budai hegyekben, a későbbiekben Vágó László lipótvárosi otthonában tartották. Itt a házigazda buddhista oltárt állított, amelynek közepén Amitábha-buddha⁴ szobra állt. A találkozókat rendre a hármas menedékvétellel (tiszarana) kezdték, majd a világiakra vonatkozó buddhista fogadalmakkal (pancsasíla) folytatták. 1933-at követően a szertartás keretében megemlékeztek Kőrösi Csoma Sándor Japánban történő „szentté avatásáról” is. A társaság bélyegzőjén egy székykapu alatt ülő Buddha és a 'Magyar Buddhisták' felirat állt, magyar, angol és páli nyelven. Hamarosan azonban éles viták támadtak arról, hogy mely buddhista irányzatot kövessék, és hogy ki legyen a csoport jövőbeli vezetője, aminek következtében a társaság 1935-ben végül feloszlott.

A kisszámú magyarországi buddhista mellett néhány magyar külhonban lett buddhistává. Trebitsch Ignác kalandor élete végén Sanghajban (Shanghaiban) buddhista szerzetes és apát lett Csao-Kung (Zhao kong) néven. A Kisfaludi Strobl Zsigmond-tanítvány Brunner Erzsébet az ezotéria iránt vonzódó, festőművész édesanyjával, Sass-Brunner Erzsébettel 1930-ban vándorolt ki Indiába. Brunner Erzsébet itt vált festőművésszé és buddhistává. Mindkettőjük számára példaképül szolgált Kőrösi Csoma Sándor. 1950-ben, anyja halála után Brunner felvette az indiai állampolgárságot, Új-Delhibe költözött és egyre elkötelezettebb buddhistává vált. 1956-ban képeiből és anyja Buddha-sorozatából az elnöki palotában rendeztek kiállítást, amelyet Néhrú miniszterelnök nyitott meg. Brunner itt találkozott először a dalai lámával, akivel életre szóló barátságot kötött. 1959-ben az észak-indiai Maszúriban lefestette a dalai lámát, akiről ez volt az első európai stílusban készült festmény. Pálos István természetgyógyász, sinológus, tibetológus, költő, fiatalkorában katolikus szerzetes a 60-as évek közepén disszidált Nyugat-Németországba. Münchenben telepedett le, ahol könyvet adott ki a hagyományos kínai orvoslásról, buddhista gyakorlatokat kezdett végezni, és az itt élő kalmük közösség tanítójától, Akcsulov Navang Szengétől (Akchulow Nawang Senge), majd a tibeti Loszang Dargyétől (Losang Dargye) kapott buddhista tanításokat. A 70-es években már Gecül

Tenzin Csöpel (Getsul Tenzin Chopel) néven szerzetesként élt a svájci Tibet-Institut Rikon kolostorban.

Az első magyarországi buddhista szangha megteremtője Hetényi Ernő író, műfordító, orientalista, buddhista néven Dharmakírti Padmavadzsra láma volt. Ő 1952. február 18-án alapította meg a magyarországi Buddhista Missziót. A vallási közösséget azért nem üldözték, mert az alapító kapcsolatban állt az Állambiztonsági Szolgálattal, később a fizetését az Állami Egyházügyi Hivataltól kapta. A Misszió székhelye ekkor Hetényi Wesselényi, majd Múzeum utcai lakása volt, itt folytak a szertartások is. Hetényi ügyes diplomácia eredményeképpen felvette a kapcsolatot az Anagárika Góvinda (szül. Ernst Lothar Hoffmann) által 1933-ban Indiában alapított Árja Maitréja Mandala Rend nyugat-berlini központjával, amely 1953-ban szthavira (idősebb szerzetes) méltósággal ruházta fel, és megkapta a gese, azaz dr. theol. buddh. címet. 1954-ben a Nyugat-Európai Tartományi Központ vezetőjétől, Dapa Kasszapa lámától (szül. Hans-Ulrich Rieker) megkapta a Khenpo láma (apát) címet. 1956-ban a Buddha 2500. születésnapja alkalmából a Missziót a német rendi központ Kelet-Európai Központtá avatta azért, hogy a keleti blokkban előmozdítsa a buddhizmus terjedését.

1957-ben az állam hivatalosan is elismerte a buddhizmust. E mögött feltehetően az húzódott meg, hogy a kommunista pártvezetés a kisegyházaknak tett engedményekkel kívánta gyengíteni a fő ellenségnek tekintett katolikus egyházat, illetve az 1956-os forradalom leverése miatt nemzetközi karanténban levő pártvezetés éppen e kis buddhista közösséggel kívánta demonstrálni a magyarországi vallásszabadságot.

Még 1953-ban csatlakozott a rendhez Rács Géza, rendi nevén Dharmaratna Padma Uggó láma, akit 1955-ben szenteltek pappá. Rács a rend titkára és Hetényi jobbkeze lett. A lelkes Rács 1957-ben Budapesten Molnár Viktor utcai kertjében felállította Magyarország első, 2 méter magas sztúpáját, így az évi vészákha ünnepséget a Misszió már ott tartotta. Rács kertjében 1982-ben újabb, ezúttal egy négy méter magas sztúpát építtetett. Ebben elhelyeztek egy-egy marék földet Benáreszből (ahol a Buddha először tanított) és Csomakőrösről, valamint termést a Csoma egykori udvarán álló diófáról; az avatási ünnepségen nemcsak a rend tagjai és vendégei voltak jelen, hanem beszámolt róla a sajtó is. 1987-ben újabb sztúpát építettek Csoma tiszteletére, ezúttal Bükkmogyoróson.

A közösség tagjai rendre megünnepelték a Buddha születésnapját. A tagok rendi ruhát csináltattak maguknak és lakásaikban buddhista oltárt állítottak fel. Az elhunyt rendi tagoknak nyilvános buddhista temetést rendeztek. Az 1961-es missziós szertartáson részt vett Weöres Sándor és felesége, Károlyi Amy is. Rajtuk kívül a magyar irodalom több nagyja megfordult a Misszióban, mint például Füst Milán, Tamkó Sirtó Károly és Vihar Béla.

A Buddhista Misszió Kőrösi Csoma Sándor Papi Szeminárium néven a rendi tagok számára képzéseket is indított. Az itt tanulók vizsgát is tettek, sőt doktori értekezéseket is beadhattak, az első „doktori címet” épp Rács nyerte el a *Magyarország és a buddhizmus* című dolgozatával, amelyet két vezető művészettörténész-orientalista, Felvinczi Takáts Zoltán és Baktay Ervin (az előbbi a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum alapító igazgatója, az utóbbi egy ideig igazgató-helyettese) véleményezett. A Buddhista Misszió keretein belül jógaoktatás is folyt és asztrológiát is tanítottak.

Eközben Hetényi többször járt Keleten, eljutott Indiába, Laoszba, Mongóliába és a szovjetunióbeli Burjátföldre, ahol buddhista kolostorok látták vendégül és jeles mesterekkel találkozott. Tanítójának tekintette Erdeni-phelt, az ulánbátori Gandan kolostor főapátját, és a burját Gombodzsabot, mesterének pedig Baktay Ervint és Felvinczi Takáts Zoltánt is. 1982-ben átutazóban Budapesten járt a dalai láma, és találkozott Hetényivel is. A Misszió életében a legnagyobb esemény az 1989 szeptemberében, a rendszerváltás kulcsévében Budapesten zajló Nemzetközi Buddhista Kongresszus volt, amelyen az Európai Buddhista Unióba tartozó országok buddhista vezetői találkoztak. Hetényi az előző évi párizsi kongresszuson érte el, hogy a következő találkozót Budapesten, és így első alkalommal Kelet-Európában tartsák.

A magyarországi buddhista élet az 1980-as évek végén pluralizálódni és a rendszerváltás után intézményesedni kezdett. 1987-től járt a Svédországban élő Ngawang (Ngawang) láma Magyarországra, tanításait a legtöbbször Csöpel láma (szül. Füzeskúti Ferenc) tolmácsolta. A hazaköltöző Csöpel láma néhány magyar buddhistával, így Steiner Gyulával, megalapította a Magyarországi Karma Kagyüpa Buddhista Közösséget, amely 1989-ben vált hivatalosan bejegyzett egyházzá, majd a Nógrád megyei Taron sztúpát és templomot épített. 1988-ban a dán származású Ole Nydahl láma meghonosította Magyarországon a Gyémánt Út buddhizmust, és Budapesten megalakult a Karma Decsen Öszel Ling karma-kagyü

közösség, ami hamarosan az egész országban elterjedt. 1991-ben a Misszióból kivált három tanító, Mireisz László, Dobosy Antal és Tenigl-Takács László százyolc alapító tag támogatásával megalapította a Tan Kapuja Buddhista Egyházat, amely buddhista ökumenizmust kíván megvalósítani (azaz a kis-, a nagy- és a gyémántszekér minden iskoláját képviseli). Az egyház rögtön létrehívta a Tan Kapuja Buddhista Főiskolát, Európa egyetlen államilag elismert buddhista felsőoktatási intézményét. A rendszerváltás óta számos további buddhista közösséget alapítottak Magyarországon részben épp a Buddhista Misszióból kivált személyek. A rendszerváltás után a különböző buddhista egyházak, a Tibetet Segítő Társaság és a Budapest Klub meghívására a dalai láma több alkalommal (1990, 1992, 1996, 2000, 2010) is járt Magyarországon, nyilvános előadásokat tartott és tanított. A 2011-es népszámlálás szerint Magyarországon 9758 buddhista vallású személy él.

Magyar buddhisták az uszói Kőrösi Csoma Sándor sztúpa előtt 1988-ban. Középen Hetényi Ernő.
Forrás: A Tan Kapuja Buddhista Főiskola Szakkönyvtára

■Kapcsolódó fejezetek

[1883 A Magyarországi Vegetáriánus Egyesület megalapítása](#)

[1904 Megjelenik Karl May *Winnetouja* magyar fordításban](#)

[1941 Jógaiskola nyílik Budapesten](#)

[1994 Somogyvámoson leteszik a Krisna-völgy alapkövét](#)

■Irodalom

Farkas Attila Márton: *Buddhizmus Magyarországon. Az alternatív vallásosság egy típusának anatómiája*. Budapest, 1998.

Kalmár Csaba (szerk.): *Lángra lobbant a szikra. Emlékkönyv a magyar buddhizmus meghonosításáról*. Budapest, 2004.

Kárpáty Ágnes: *Buddhizmus Magyarországon, avagy egy posztmodern szubkultúra múltja és jelene*. Budapest, 2001.

Szathmári Botond: *A buddhizmus magyarországi elterjedésének korai szakasza. A kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, 2022. Megjelenés alatt.

■Jegyzetek

- [1](#) Csorba Géza Strobl Alajosnál és Radnai Bélánál tanult szobrászatot. Budapest közterein számtalan alkotása (Ady Endre-, Bartók Béla-, Babits Mihály- és József Attila-szobra) áll.
- [2](#) Kőrösi Csoma Sándor, a nyugati világ *bódhiszattvája*.
- [3](#) Olyan megvilágosodott, aki az összes szenvedő lény üdvéért tevékenykedik.
- [4](#) Szanszkrit név, jelentése mérhetetlen fény. Egy szútra szerint Amitábha több világgal ezelőtt egy Dharmakára nevű pap volt, aki mérhetetlen jó cselekedetet hajtott végre.

Szathmári Botond

1956

A magyar forradalom és a szuezi válság

A magyar kérdés az ENSZ-ben és Magyarország a hidegháborús diplomáciában

Az 1956. október 23. és november 4. között lezajlott magyar forradalom hírére a nyugati közvélemény, amely maga is bizonyos fokú büntudatot érzett a kelet-európai „rab nemzetek” tragikus sorsa miatt, kezdettől fogva kitüntetett szimpátiával fogadta. Nemcsak Európában és az észak-amerikai kontinensen, hanem a szovjet blokk országait leszámítva szinte a világ valamennyi részén sor került a magyar felkelés melletti kisebb-nagyobb szimpátiamegnyilvánulásokra, -tüntetésekre, -demonstrációkra. A nyugati államok kormányai azonban tisztában voltak a kelet–nyugati viszony alapját képező status quo-politika által kijelölt rendkívül szűk politikai mozgástérrel. Ezért kezdettől fogva óvatosan reagáltak a magyarországi eseményekre, és többnyire nyilvánosan is a be nem avatkozás elvi alapjára helyezkedtek. Az amerikai kormányt a lengyelországi, s különösen a magyarországi fejlemények meglepetésként érték. Amíg azonban a békésen zajló varsói eseményeket meglepedéssel figyelték, a magyarországi fegyveres felkelés híre komoly aggodalmakat keltett bennük. Ilyen valószínűtlen esetre az Egyesült Államoknak ugyanis semmiféle koncepciója, követendő taktikát tartalmazó forgatókönyve nem volt.

Az Eisenhower-adminisztrációnak ekkor kellett szembesülnie azzal, hogy az 1953 óta Kelet-Európába küldött masszív felszabadítási propagandaüzenetei ellenére egy szovjetellenes felkelés esetén az Egyesült Államoknak, a világ legerősebb katonai hatalmának a szovjet érdekszférában valójában mennyire korlátozottak a lehetőségei bármiféle beavatkozásra. Amerika presztízse miatt azonban rendkívül fontos volt, hogy a világ közvéleménye ebből a tehetetlenségből minél kevesebbet érzékeljen, ezért október 28-án az ENSZ Biztonsági Tanácsa a három nyugati nagyhatalom hivatalos kérésére napirendre tűzte a magyar kérdést, ám ott az automatikus szovjet vétó miatt esély sem volt érdemi döntésre.

Eisenhower elnök mindeközben egy olyan üzenetben próbálta meg a szovjeteket a magyarországi fegyveres beavatkozás befejezésére bírni, amelyben igyekezett figyelembe venni Moszkva biztonsági érdekeit. Az ebben megfogalmazott ajánlat szerint, amennyiben az ún. csatlós országok elnyernék szabadságukat, az USA elfogadná, hogy Ausztriához hasonló semleges státust kapjanak, és ne válhassanak tagjaivá a NATO-nak, vagyis a Szovjetunió biztonságát azután a közte és Nyugat-Európa között elhelyezkedő semleges országok övezete garantálná. Az elnök Dulles külügyminisztert bízta meg, hogy az október 27-én Dallasban az elnökválasztási kampány keretében elmondandó beszédébe építse be a szovjeteknek szóló üzenetet. Dulles azonban, mindent vagy semmit alapon, Kelet-Közép-Európa esetleges semleges státusának elismerését túlzott elvi engedménynek tekintette, így az elnökkel egyeztetve végül jelentősen letompította a javaslat élet, kihagyva abból mind a semlegesség, mind pedig a NATO-tagság tilalmának tételes említését. Beszédének azóta híressé vált mondata így végül mindössze ennyit tartalmazott: „Mi nem tekintjük ezeket a nemzeteket potenciális katonai szövetségeseinknek.”¹ Ez a jelentősen tompított változat kifejezetten defenzív jellegű volt, és nem volt nehéz azt a szovjeteknek úgy értelmezni, hogy ezek szerint az Egyesült Államok nem fog semmit sem tenni a kelet-közép-európai országok megvédése érdekében. A nyilatkozat mégis történelmi jelentőségű volt, mert a korábbi amerikai álláspont feladását jelentette, és kiindulópontja volt annak a rákövetkező évtizedekben végbement folyamatnak, amelynek eredményeként a felszabadítási propaganda maradványainak eltűnésével megszűnt az amerikai külpolitika addigi kétarcú jellege.

Október végén azonban Washingtonnak egy újabb és számára sokkal súlyosabb kihívással kellett szembenéznie a szuezi válság kirobbanását követően. A Szuezi-csatorna 1869-ben történt átadása óta rendkívül fontos szerepet játszott a globális kereskedelemben, mivel közvetlen összeköttetést teremtett a Földközi-tenger és az Indiai-óceán között, így jelentősen lerövidítve az Európa és Ázsia közötti vízi utat. A brit és francia érdekeltségbe tartozó, de Egyiptom területén található csatornát Nasszer elnök 1956 júliusában államosította, amivel nemzetközi válságot robbantott ki. Nagy-Britannia és Franciaország (valamint a velük szövetséges Izrael) október végén Egyiptom elleni fegyveres beavatkozással próbálta megoldani a válságot, amit viszont az USA vezetői határozottan elleneztek, mivel ők gyarmattartó európai szövetségeseikkel ellentétben támogatták a

dekolonizáció folyamatát. Eisenhower és Dulles úgy ítélték meg, hogy a szovjet érdekszférába tartozó Magyarország esetében nincsenek hatékony eszközeik az események befolyásolására, ezért minden erejüket a szuezi válság megoldására koncentrálják, ahol nem egy, az Egyesült Államokkal szemben álló szuperhatalomra, hanem saját politikai-katonai szövetségeseikre kell nyomást gyakorolniuk. Ez sokkal ígéretesebb vállalkozás volt, és a határozott amerikai fellépés, mindenekelőtt a Nagy-Britanniával szemben bevetett gazdasági zsarolás taktikája néhány nap alatt meg is hozta gyümölcsét; november 6–7-én a brit és a francia kormány is beszüntette a hadműveleteket.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsa ugyan október 28-tól november 4-ig folyamatosan tárgyalta a magyar ügyet, annak kapcsán az ellentétes álláspontok valódi összecsapására korántsem a Szovjetunió és a nyugati nagyhatalmak között, a Biztonsági Tanács ülésein került sor – az ott elmondott hangzatos beszédek mindkét fél részéről elsősorban a hazai és a nemzetközi közvéleménynek szóltak. A nyugati nagyhatalmak között keletkezett súlyos ellentétek eredményeként az igazi vitákra a színpalak mögött, az USA, valamint Nagy-Britannia és Franciaország ENSZ-képviselőinek háromhatalmi titkos egyeztető tárgyalásain került sor. Ezekon a magyarországi forradalom ügyét mindkét fél a maga javára akarta kihasználni: október 31-től a britek és a franciák megpróbálták áttenni a kérdést a Közgyűlésbe, ahol épp aznapra tűzték napirendre a közel-keleti helyzetet, hogy ott a két nemzetközi agressziót együtt lehessen tárgyalni. A szuezi válság megoldására koncentráló amerikaiak viszont sikeresen megakadályozták ezt egészen a második szovjet katonai intervencióig. Mindezek ellenére azzal, hogy november 4-én hajnalban az amerikai diplomácia az ENSZ-ben és azon kívül is mindent megtett a magyarországi szovjet intervenció elítélésének érdekében (Eisenhower még ugyanaznap Bulganyin miniszterelnöknek küldött személyes üzenetében tiltakozott a moszkvai lépés ellen), a világ közvéleményével alapvetően el tudta hitetni, hogy az Egyesült Államok nemcsak a közel-keleti válság rendezése terén, hanem a magyar ügyben is mindvégig egyértelműen pozitív szerepet játszott.

Ez azonban a magyarországi események kimenetelét nem befolyásolta: szuperhatalmi pozíciója, valamint az amerikai biztosíték birtokában ugyanis a Szovjetuniót semmi sem akadályozta meg abban, hogy egy, a saját érdekszférájába tartozó országban fegyveres beavatkozással „teremtsen rendet”. A nyugati nagyhatalmakat megosztó szuezi válság kétségtelenül

megkönnyítette a szovjetek dolgát, ám nem kétséges, hogy a moszkvai vezetés a párhuzamos közel-keleti konfliktus nélkül is ugyanilyen döntést hozott volna, mint ahogy tette 1968-ban Csehszlovákia ügyében. A Nyugat passzivitását sem Suez okozta, hanem a hidegháborús status quo- és érdekszféra-politikából fakadó eredendő tehetetlenség. A magyar kérdést az ENSZ Közgyűlése ugyan amerikai nyomásra egészen 1962 decemberéig minden évben napirendre tűzte, ahol újra és újra határozatban ítélték el a Szovjetunió magyarországi fegyveres beavatkozását, ez azonban elsősorban annak a szuperhatalmi versengésnek a része volt, amely a harmadik világ országainak befolyásolását célozta.

A magyarországi felkelés legközvetlenebb globális hatása abban nyilvánult meg, hogy a nyugati nagyhatalmak passzív magatartása egyértelmű bizonyítékot szolgáltatott rá: az 1945 után kialakult európai status quot a Nyugat minden propaganda ellenére tudomásul veszi, azt valójában nem kívánja megkérdőjelezni. A forradalom, illetve annak leverése nem okozott világpolitikai válságot, mivel nem jelentett közvetlen konfliktust a két szuperhatalom, illetve a két katonai tömb között. A világ közvéleménye azonban mégis nemzetközi válságként élte meg a történeteket, mivel az 1956 októberéig töretlen erővel folytatott amerikai felszabadítási propaganda alapján egy ilyen eseménynek valóban összeütközést, következésképp válságot kellett volna előidéznie a kelet–nyugati viszonyban. A szovjet beavatkozás miatti kényszerű kemény (hangú) amerikai fellépés, az ENSZ rendkívüli közgyűlésének vitái és határozatai, valamint a szuezi válság, illetve a szovjet rakétafenyegetések által kiváltott potenciális kelet–nyugati konfliktus mind-mind azt a máig élő illúziót erősítették meg, hogy a magyar forradalom komoly krízist okozott a szuperhatalmak viszonyában.

A magyar forradalom leverése Nyugaton mindenekelőtt azokat rendítette meg, akikben bármiféle pozitív képzetek éltek a Szovjetunióval kapcsolatban. Ez főként azokat a baloldaliakat jelentette, akik valamilyen formában mindaddig a Szovjetuniót tekintették egy szocialisztikus társadalmi modell lehetséges mintájának. Számukra a magyar forradalom annak próbája volt, hogy megvalósítható-e a szocializmusnak olyan változata, amely egyesíteni tudja a nyugati típusú politikai demokrácia gyakorlatát a közösségi tulajdon és a társadalmi egyenlőség elveivel. Ezért a magyar forradalom brutális leverése nemcsak a nyugat-európai kommunista pártokra, hanem a szocialista, szociáldemokrata pártok baloldalára is negatív

hatással volt: mindez jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a 60-as években kibontakozott újbaloldali, majd eurokommunista tendenciák hangsúlyosan elhatárolták magukat a létező szovjet modelltől, és az elképzelt szocialista berendezkedéshez más modelleket igyekeztek találni.

A nyugati közvéleménynek 1956 után kellett szembesülnie azzal, hogy kormányaik kényszerűen passzív politikája – saját társadalmuk érdekeit védve – ilyen helyzetben nem tud megfelelni az évszázadok óta oly nagy becsben tartott európai szabadságeszménynek. Mindez sokak számára azzal a kiábrándító felismeréssel járt, hogy a nyugati demokráciák önmagukról alkotott, a demokratikus elvek egyetemességét hirdető társadalmi-politikai imázsa korántsem mindenben egyezik a valóságos képpel. Ennek tudatosítása valószínűleg jelentős mértékben hozzájárult a társadalom egy része, főként a fiatalabb generációk 60-as években bekövetkezett radikalizálódásához. Ezért a magyar forradalom, amely az átélt tragédia, csalódottság és megaláztatás miatt Kelet-Közép-Európában a társadalmak pacifikálását eredményezte, Nyugat-Európában közvetett módon, de minden bizonnyal hozzájárult az utolsó „antikapitalista lázadás”, az 1968-as diákmozgalmak kialakulásához.

Az amerikai beavatkozás illúziója: egy amerikai forgatócsoport a forradalmi Budapesten. Forrás: Fortepan / Pesti Srác2

■ Kapcsolódó fejezetek

[1949 A Rajk-per](#)

[1950 Elindul a Szabad Európa Rádió magyar adása](#)

[1957 Rafael Trujillo dominikai diktátor megnyitja országának kietlen vidékeit a „kommunista barbarizmus” magyar üldözöttjei előtt](#)

[1959 A Sabin-cseppek bevezetése Magyarországon](#)

■ Irodalom

Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Budapest, 2006.

Békés, Csaba – Byrne, Malcolm – Rainer, János M. (szerk.): *The 1956 Hungarian Revolution. A history in documents*. Budapest – New York, 2002.

Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, 2007.

Békés Csaba – Kecskés D. Gusztáv (szerk.): *Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a magyar forradalom, 1956–1963. Tanulmányok, dokumentumok és kronológia.* Budapest, 2006.

■ Jegyzet

[1](#) Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* Budapest, 2006. 136.

Békés Csaba

1957

Rafael Trujillo dominikai diktátor megnyitja országának kietlen vidékeit a „kommunista barbarizmus” magyar üldözöttjei előtt

Globális migráció a levert forradalom után

Az 1956-os forradalom leverését követően mintegy kétszázezer magyar és épp az országban tartózkodó külföldi (többségében észak-koreai) állampolgár hagyta el Magyarországot, akik közül nagyjából 180 ezer fő rendezkedett be hosszabb távra más országokban. Legtöbben az Egyesült Államokba érkeztek (40 ezer fő), de Kanada (27 ezer fő), az Egyesült Királyság (21 ezer fő), Ausztria (19 ezer fő), az NSZK (15 ezer fő), Franciaország, Svájc és Ausztrália (12-12 ezer fő) is nagy számban fogadott be menekülőket. A menekültek útja jellemzően Ausztrián, majd az osztrák határ lezárása után Jugoszlávián át vezetett a nyugati országokba. A második világháború utáni legnagyobb, a felelősségmegosztás gyakorlatán alapuló globális menekültbefogadási akciójában az akkor létező országok csaknem fele Venezuelától Izraelen és Törökországon át Új-Zélandig részt vett valamilyen mértékben, pedig ennek lehetősége eleve csak a szovjet blokkon kívüli országok esetében vetődhetett fel.

Az akkori Európában a menekültválság nem jelentett újdonságot: évtizedek óta permanens problémának számított. A nemzetközi és humanitárius szervezetek, miután az első világháborút követően a hadifoglyok helyzetének rendezése, illetve a határátrajzolások és helyi erőszakos cselekmények motiválta népességmozgásra adott reakciók következtében megerősödtek, az 1930-as évektől a zsidóüldözés, majd az újabb világháború, Kelet-Európa szovjetizálása és Németország 1949-es kettéosztása, a hidegháborús konfliktusok és a gyarmati rendszer fölbomlása miatt újabb és újabb menekülthullámokkal néztek szembe. A kényszerű migráció az összlakosság arányában nagyobb tömegeket érintett világszerte, mint manapság. Bár a magyar menekültválság idején az ENSZ

Menekültügyi Főbiztossága „mindössze” 1,7 millió menekültet tartott számon, a második világháborút követő évtizedben ennél sokkal többeket érintett a kényszerű migráció: Európában mintegy 60 millió főnek – köztük 20 millió németnek – kellett lakóhelyet váltania, mely szám azonban még mindig nem ér fel az ázsiai népességmozgáshoz. Itt a Kínához, Indiához, illetve Indokínához köthető politikai változások és fegyveres összetűzések nyomán jóval 100 millió fő fölértécsülhet az elűdözöttek száma. Ezt egészíthetjük ki a kényszerű elvándorlás olyan viszonylag kisebb léptékű példáival, mint az 1948-as palesztin menekültek (kb. 700 ezer fő) esete vagy az algériai konfliktus nyomán kialakult, időben elhúzódó menekültválság (kb. 200 ezer fő). Globális összehasonlításban a magyar menekültek kezelése tehát nem tartozott a kiugróan nagy kihívások közé.

A magyar menekülthullám ezzel együtt a hidegháborús Európa legnagyobb rövid idő alatt lefolyt népességvándorlása volt, melynek hatékony kezelése a vezető nyugati államok jelentős anyagi hozzájárulásával és világszerte nagyarányú társadalmi mozgósítás segítségével vált lehetségessé. Jelentős szerepet játszott a válság kezelésében az 1951-ben megkötött és 1954-ben életbe lépő menekültügyi egyezmény rugalmas értelmezése. A megállapodás szerint menekült státuszra az tarthatott igényt, akit 1951. január 1-je előtt faji, vallási, nemzetiségi okokból vagy társadalmi csoportotartozása, illetve politikai véleménye alapján üldöztek vagy ennek veszélye fennállt. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának ajánlása nyomán azonban a befogadó államok elfogadták azt az érvelést, miszerint a magyar menekültek az 1951 előtti politikai változások egyenes következményeként kényszerültek hazájuk elhagyására, így a menekültstátusz minden további differenciálás nélkül kiterjeszhető volt rájuk. A magyar menekültválság annyiban atipikus volt, hogy bár eleinte – a jellemző gyakorlat szerint – ebben az esetben is a szomszédos államokban képzelték el a megoldását, Ausztria kérésére ez megváltozott, és globálisan megosztották a befogadást.

Az 1956–1957-es menekültválság olyan sajátos pillanatban bontakozott ki, amikor a nagypolitikai érdekek, a nemzetközi szervezetek törekvései és az egyes országok lakosainak a globális média, az egyházak és a civil szervezetek által felerősített humanitárius igényei mind egymást támogatták. Az eseményt a segélyezésben részt vevő államok kormányai egyrészt hatékonyan tudták egymással szorosan összefüggő bel- és külpolitikai célokra felhasználni: mindenekelőtt lehetővé tette az

antikommunista érzelmek ébren tartását, még hozzá oly módon, hogy az eleve nagy médiafigyelmet kapott, levert forradalom vélt és valós hőseit emberközbe hozta, és az egyes állampolgárok számára lehetőséget biztosított az aktivizmusra megsegítésükben. A hidegháborús vetélkedésnek így már nemcsak közvetett szemlélői voltak, hanem tevékeny résztvevőivé váltak. A menekültsegélyezés hatásainak mérlegelésekor a politikai riválisok részéről helyenként a baloldal tekintélyének csorbítása is felmerült szempontként, különösen állt ez Olaszországra, ahol a kommunista párt számottevő erőt képviselt. Mivel a nyugati demokráciák és autoriter rendszerek, valamint Moszkva és nyomában a helyi kommunista pártok egyaránt (és leegyszerűsítő módon) az antikommunizmust tüntették fel a forradalom és a menekültek legfőbb jegyeként, könnyen elsikkadt, hogy a magyar forradalom nemcsak egyes kommunistaszimpatizáns értelmiségi csoportokon belül okozott törést, hanem 1960 előtt még a Fidel Castro vezette kubai felkelők is mintaként tekintettek a magyar felkelőkre.

A társadalmi mozgósítás nem feltétlenül követelte meg a menekültek tényleges befogadását és az ezzel járó jelentős anyagi áldozatot az állam részéről. A tömeges misék és zarándoklatok, ahogy azt Portugália és Spanyolország példája mutatja, akkor is bevonták a társadalom számottevő részét az akcióba, ha ezek az országok egyébként csekély számú menekült letelepedését tették lehetővé: nemcsak a közös rituálék, hanem a civil segélyezés révén is sokan úgy érezhették, hogy a magyarok „ügye” az övék is. Főként azokban az országokban vált maradandóvá a magyar 56 hatása, ahol a menekültek befogadása a társadalom közvetlen részvételét követelte meg. Különösen látványos ez Norvégia esetében, ahol a befogadás kultúrájának nem voltak jelentős hagyományai – az ország nemzetközi mintákat figyelembe vevő új menekülttörvényén még meg sem száradt a tinta az ezeröttszáz magyar fogadásakor. A decentralizált, önkormányzatokra támaszkodó szervezés révén az ország lakosságát úgy sikerült bevonni a menekültek segélyezésébe, hogy az nem okozott társadalmi feszültségeket, viszont az önkénteskedés gyakorlata népszerűvé vált és alakította a későbbi norvég menekültpolitikát is. Ehhez persze az is kellett, hogy a magyar menekülteket szinte azonnal munkába tudták állítani.

Hollandia, bár tranzitországgként is jelentős szerepet játszott, hasonló politikát követett a menekültek letelepítésével kapcsolatban. Itt azonban – ahogy a szomszédos Belgiumban is – épp a korábbi humanitárius gyakorlat segített: az első világháború után családokhoz átmenetileg befogadott

tízezer magyar gyermek emléke még széles körben élt és sokan ápolták az akkor létrejött kapcsolatokat. Ez döntő tényező volt egy olyan helyzetben, amikor Hollandiát a volt gyarmatairól az „anyaországba” települő mintegy kétszázézeres tömeg eleve komoly kihívások elé állította.

A magyar menekültkrízis ily módon elősegítette a humanitárius gyakorlatok szélesebb körű európai elterjedését vagy hozzájárult ezek ébren tartásához. Annál is inkább, mivel az 1956-os menekültek maguk is szívesen részt vettek a későbbiekben hasonló akciókban, vagy személyesen, vagy vallási közösségeken és szakszervezeteken keresztül.

Amikor a civil aktivizmus 1945 utáni európai és globális terjedését mérlegeljük, számításba kell vennünk, hogy ennek egyes országokban már korábban is jelentős hagyományai voltak. Csakhogy az 1930–1940-es évek jelentős csorbát ejtettek több olyan állam tekintélyén, melyek szívesen látták és láttatták magukat a befogadás és segélynyújtás letéteményeseiként – különböző mértékben bár, de számos ország érintett volt a zsidó menekültek elutasításában az üldöztetés időszakában és a második világháború után egyaránt. Az ezzel kapcsolatos rossz emlékeiket és ebből származó negatív megítélésüket is igyekeztek feledtetni a magyarok befogadásával – kiváltképp Svájc, melynek modern önmeghatározásához hozzátartozott a humanitárius hozzáállás. Svájc a világháború utáni gazdasági konjunktúrában támogatta ugyan a munka alapú migrációt, és menekülteket is befogadott a szovjet érdekszférából, de a letelepedést közel sem támogatta olyan mértékben, mint ahogy arra az 56-os magyarok esetében sor került. A jobboldali populizmus 1970-es évekbeli megerősödéséig a magyar menekülthullám a rendszert a nyitás irányába befolyásolta. A menekültek befogadását eközben jelentős mértékig az országok egymástól igencsak eltérő gazdasági helyzete és munkaerőpiaci igényei határozták meg: ahogy Svájc esetében is megfigyelhető, a munkaerőhiány nyomós érv volt a kormányok számára, hogy a menekültek beáramlását elősegítsék.

Azok az országok, melyek jelentős számú menekültet fogadtak be, mint például Svédország, Belgium, Hollandia és az NSZK, a magyarokat elsősorban az ipari ágazatokban, leginkább a bányászatban igyekeztek foglalkoztatni, viszonylag sikeresen. Ahol inkább mezőgazdasági munkaerőre lett volna szükség, mint Dániában vagy az Egyesült Királyságban, jobban elhúzódott a menekültek letelepítése, ugyanis a magyar menekültek közt igen kevés volt a földműves. A menekülttáborban

töltött időszak növekedésével a társadalmi feszültségek is jobban jelentkeztek.

A gazdaságilag kritikus helyzetben lévő országokban – nem meglepő módon – ugyancsak kevésbé volt sikeres a menekültek befogadása. Argentínát és Brazíliát ebben az időszakban már inkább a kivándorlás jellemezte, és hasonló volt a helyzet Írországból is: ezekben az országokban a magyarok megjelenése nem hozta meg a várt eredményt, az országok nemzetközi presztízsének növekedését. Sőt inkább visszafelé sült el az akció: az elégedetlenség hangjai más országokba is eljutottak, és sokan továbbálltak, amint tehették. Ez megtörtént az említetteknek kedvezőbb helyzetben lévő országok esetében is: az elképzelt „ígéret földje”, az Egyesült Államok olyan nagy vonzóerőt képviselt, hogy sok menekült ragaszkodott ahhoz, hogy ott kezdhesen új életet – emiatt például Dániából nagyon magas volt a tengeren túlra továbbvándorlók aránya.

Különösen nagy csalódásban volt részük a kis lélekszáma ellenére kiugróan magas, 20 ezres kvótát megállapító Dominikai Köztársaságba érkezőknek. Rafael Trujillo diktatúrája ugyancsak a nemzetközi diplomáciai térben szeretett volna nagyobb mozgástérhez jutni humanitárius gesztusával. A Franco-barát generalisszimusz hatalomra kerülése (1930) óta előszeretettel ápolta a befogadás kultúráját: már a haiti kisebbség 1937-es tömeges lemészárlását is 100 000 zsidó menekült befogadásával kívánta volna cinikusan ellensúlyozni. A rezsimnek az 1953-as szovjet orvosi perek nyomán alkalma nyílt az antiszemita üldözés és az antikommunizmus elleni fellépés összekapcsolására. Trujillo a magyar menekültválság idején újra igen aktív kommunikációba kezdett: ahogy a bábként az országban épp elnöklő öccse, Héctor Trujillo fogalmazott Vilis Masensnek, az Európai Rab Nemzetek Szövetsége vezetőjének szóló üzenetében, Dominika menedéket biztosít a „kommunista barbarizmus által üldözött” népeknek. Ez nemcsak az ország „kifehérítésének” Trujillo számára kulcsfontosságú törekvésebe illeszkedett, hanem a politikai ellenzékkel való leszámolási akciók fedezetéül is szolgált volna. Az országba végül ténylegesen érkező mintegy hatszáz magyar menekült többségét ezek után a szigetország félsivatagos vidékére telepítették, ahol rizs és déligyümölcs termesztésére hasznosíthatók volna mezőgazdasági ismereteiket. Ezek után nem csoda, hogy csak kevesen ragadtak meg a karibi országban. Ahogy az annak idején a nácik elől menekülő és az országba érkező nyolcszáz zsidó hamar továbbállt, úgy a magyarok többsége is pár hónapon belül kérvénnyel

fordult az Európai Migráció Kormányközi Bizottságához (Intergovernmental Committee for European Migration) távozásuk érdekében.

A humanitárius tevékenység látványos gesztusai a nemzetközi diplomáciai térben gyakran máshol is ellentmondásos megoldásokkal jártak együtt vagy kirekesztő belpolitikai lépésekhez kapcsolódtak szorosán. Ausztráliában az európai bevándorlók befogadását az állam azért is ösztönözte, hogy a rasszok aránya minél inkább a fehéreknek kedvezzen, és így az őshonos népesség nehéz munkaerőpiaci helyzete és informális szegregációja lehetőleg fennmaradjon. A Dél-Afrikai Unió apartheid rendszerében a munkaerőhiány elsősorban abból adódott, hogy a feketék elől számos szakma el volt zárva: a fehér betelepülők a tervek szerint ezen segítettek volna.

Bár az egyes államok különböztek abban, hogy a befogadás szempontjait hivatalosan deklarálták-e, a gyakorlatban akár nyílt rasszizmus is előfordult a válogatás során. A holland kormányzat például nemcsak foglalkozási profilok alapján osztályozta a menekülteket, mely általános gyakorlat volt, hanem külön kezelte a romákat, akikre nem tartott igényt. Svédországban azért döntöttek a tüdőbetegek befogadása mellett, mert a kormányzat vélekedése szerint így könnyebben el lehet fogadtatni a svéd állampolgárokkal azt a gyakorlatot, hogy a menekültek között nem úgy válogat az ország, mint ahogy azt a humanitárius odafordulás diktálná. Amikor a segélyezés módszereit civil szervezetek kifogásolták, a svéd kormányzat csökkentette jogkörüket és mozgásterüket a segélyakciók során.

A befogadás sikere a diaszpórák közösségek szerepén is múlt. Az Egyesült Államokban, Belgiumban vagy Svájcban a korábbi magyar emigránsok élénken részt vettek a segélyezésben és a szervezésben. Ahol szervezetileg kezdetlegesebb és fragmentáltabb állapotban volt a diaszpóra, mint például az Egyesült Királyságban, ott épp a menekültek megsegítése és befogadása jelenthette az egyik legfontosabb tényezőt a szorosabb emigráns közösségek kialakulásában.

Sajátos helyzetben volt az NSZK, ahol a nácizmus árnyékában elüldözött sokmillió német letelepítése után mindössze néhány évvel mintegy 150 ezer keletnémet élt menekülttáborokban. A magyarok befogadásában mégis élen jártak, a politikai okok mellett épp a Magyarországról a háborút követően kitelepített németeknek köszönhetően:

a régi kapcsolatra való tekintettel, hely- és gyakran magyar nyelvismeret birtokában közülük sokan bekapcsolódtak a mentési akciókba. Ugyanakkor nem mindenhol sikerült az áttörés: Argentínában például a régi, jellemzően jobb- vagy szélsőjobboldali érzelmű emigráció tagjai közül sokan kifejezetten bizalmatlanul tekintettek a szemszögükből túlságosan is baloldali nézeteket valló 56-osokra – amit a hidegháborús antikommunista narratíva sem volt képes elfedni. Általánosságban így is elmondható, hogy a menekültek megsegítése kohezív erőként hatott a globális magyar emigrációra, és az újonnan jöttek rendszerint fellendítették a szervezeti kultúrát, amelyben az is közrejátszott, hogy nagyon magas arányban voltak közöttük tettvággyal teli fiatalok.

A magyar menekültek megsegítése számos nemzetközi szervezet számára is fontos mozzanatnak bizonyult. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága ekkor tette meg az első lépéseket a világpolitikai tényezővé válás útján: egy viszonylag jelentéktelen, nem operatív irodából, mely a második világháború után maradt menekültek helyzetét volt hivatott kezelni, hangsúlyosabb szereplő lett, kiszélesedett hatásköre, emelkedett nemzetközi tekintélye, és szervezetiileg is megerősödött. A svájci székhelyű Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága és a párizsi illetőségű Vöröskereszt Társaságok Ligája ugyancsak sok tapasztalattal gazdagodott: kialakult közöttük a máig tartó munkamegosztás, melyet az 1963-as közös Nobel-békedíjuk részesített látványos elismerésben, illetve kidolgozták a menekültsegélyezés protokolljait, műveleti terveit. A magyar menekültek megsegítésére gyűjtött adományokból ráadásul jelentős tartalékot is tudtak képezni, mely a hatvanas években megnövelte mozgásterüket. A nagy amerikai filantróp alapítványok, mint a Ford vagy a Rockefeller Foundation kelet-európai kapcsolatrendszeri, melyek a két világháború közötti időszakban még megvoltak, de a hidegháborúval szétzilálódtak, újra kiépültek valamelyest. Ez később segítette a Nyugat kelet-európai országokkal való kulturális és gazdasági kapcsolatainak újraépítését.

Természetesen nemcsak a civil szervezetek, hanem az állami szervek is jelentős bürokratikus tapasztalatra tettek szert. Amikor például az Egyesült Államok 1979-ben létrehozta a Dél-Afrikai Oktatási Programot (South African Education Project), melynek keretében fekete dél-afrikai diákok számára biztosította az amerikai oktatást, hogy felkészítse őket az apartheid utáni Dél-Afrika vezetésére, épp a magyar diákok segélyezésére létrehozott program jelenthette az egyik mintát.

A befogadó országok állampolgárai jóval inkább elkötelezettek voltak a segítségnyújtásban, míg az állami szereplők a humanitárius szempontokat legtöbbször alárendelték a gyakorlatias megfontolásoknak, és néha meglehetősen cinikus és manipulatív módon viszonyultak a humanitárius érvrendszerhez. A kormányzatok jelentős és középtávon többnyire megtérülő anyagi hozzájárulása így is kulcsfontosságú volt az 1956-os menekültek letelepítésében, de ez – a diplomáciai és gazdasági megfontolásokon túl – jelentős részben szintén az együttérző lakosság nyomásgyakorlásának volt köszönhető. Eközben azonban több országban – így Svédországban, Dániában és az Egyesült Királyságban – épp a nem kormányzati szektor legmarkánsabb szereplői közé tartozó szakszervezetek voltak a foglalkoztatás vagy a kvóták megemelésének lehangosabb ellenzői.

Az 1956 utáni magyar menekültválság világszerte éreztette hatását, és hosszabb távon is hatott a segélyezés nemzetközi gyakorlataira, az egyes országok menekültpolitikájára és nem utolsósorban a globális magyar diaszpóra szervezeti struktúráira. A befogadási gyakorlatok eredményessége, mely egy sor intézmény megerősödéséhez és a humanitárius praxis általánossá válásához vezetett, egyúttal olyan elvárásokat is ébresztett, melyeknek azóta kevés menekültprogram tudott megfelelni.

Magyar menekültek a svájci–osztrák határon fekvő Buchsban 1956-ban. Forrás: Fortepan / Jack Metzger / ETH Zürich

■ Kapcsolódó fejezetek

[1902 Szobrot állítanak Kossuth Lajosnak Clevelandben](#)

[1956 A magyar forradalom és a szuezi válság](#)

[1976 New Yorkban megalakul a Romániai Emberi Jogokért Bizottság](#)

[2006 Magyar élelmiszerbolt nyílik Londonban](#)

■ Irodalom

- Gatrell, Peter: *Free World? The Campaign to Save the World's Refugees, 1956–1963*. Cambridge, 2011.
- Horváth Emőke: A magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok létrejöttének sajátos fordulatai, 1959–1961. *Aetas* 33. évf., 1. sz. (2018) 50–68.
- Jobbitt, Steven: Hungarian Martyrs, Refugees, and the Politics of Anticommunism in Salazar's Portugal, 1956–1957. *Hungarian Cultural Studies* 9. évf. (2016) 137–164.
- Kecskés D. Gusztáv: *Humanitárius akció globális méreteiben. A Nemzetközi Vöröskereszt és az 1956-os magyar menekültek*. Budapest, 2020.
- Kecskés D. Gusztáv – Scheibner Tamás (szerk.): *Egy világraszóló történet. Az 1956-os magyar menekültválság kézikönyve*. Budapest, 2022. Megjelenés alatt. (Különösen Búr Gábor, Frank Caestecker, Cseresnyés Ferenc, Csikós Zsuzsanna, Hajtó Vera, Jussi M. Hanhimäki, Andreas Schmidt Schweitzer, Hegedűs Gyula, Lénárt T. András, Domingo Lilón, Hallvard Tjelmeland, Anders Wigerfelt-Svensson és Marjoleine Zieck fejezetei.)
- Némethyné Kesserű Judit: *„Szabadságom lett a börtönöm”. Az argentinai magyar emigráció története, 1948–1968*. Budapest, 2003.

Scheibner Tamás

1959

A Sabin-cseppek bevezetése Magyarországon

A gyermekbénulás elleni globális küzdelem

A gyermekbénulás már a 20. század eleje óta jelen volt Magyarországon, de igazán súlyos járványokat csak az 50-es években kezdett okozni. A betegség geopolitikai hovatartozástól függetlenül az egész világot hasonló kihívások elé állította. Terjedésének módját az ötvenes évekig vitatták. 1955 előtt nem is volt hatékony megelőzése, gyógyítása leginkább rehabilitációt jelentett, és a legtöbb érintett nem épült fel a bénulásból. A gyermekbénulás hullámai általában nyáron érkeztek, és egyre több gyermeket betegítettek meg, maradandó paralizist okozva. Ha a bénulás a légzőizmokat is érintette, akkor az életben maradáshoz lélegeztetőgépre volt szükség, amelynek legjobban ismert változata az ún. vastüdő volt.

A vírust, a vakcinákat és a betegség gyógyítását is heves viták övezték. Ebben a bizonytalan helyzetben a nemzetközi együttműködés látszott az egyetlen járható útnak, mely átírta a hidegháború gyakorlatait és szabályait is. (Így például 1956. október 29-én amatőr rádiósok a Szabad Európa Rádió segítségével drámai körülmények között navigáltak egy nyugatnémet repülőt Kelet-Magyarországra, amelynek fedélzetén egy életmentő vastüdő érkezett a német vöröskereszttől, melyet a debreceni kórház elromlott eszközét pótolandó kértek.)¹ A geopolitikailag viharos évtizedben Nyugat és Kelet együttműködése tette lehetővé a mai napig a globális eradikációs programban használt oltóanyag, a Sabin-cseppek kifejlesztését, melyben magyar virológusok is szerepet vállaltak. Magyarország a világon az első között vezette be a Sabin-cseppeket, és később a viszonylag új, éppen formálódó szocialista világrész jelentős szerepet töltött be a járványok visszaszorításában és eltörlésében.

A legsúlyosabb járvány 1957 nyarán érkezett Magyarországra, amikor az ország még nemhogy a forradalom viharát nem heverte ki, de a pusztítás jelentős közegészségügyi problémákat is eredményezett. Az új Kádár-kormány, mely a forradalmat követően azt fokozatosan ellenforradalomnak minősítve, válogatott eszközökkel próbálta hatalmát legitimálni, nehéz

helyzetben találta magát, mikor a nyári hónapokban félelem lett úrrá az országon az esetszámok növekedésével. A járványt mindenáron meg kellett fékezni.

Ehhez az amerikai Jonas Salk által 1955-ben kifejlesztett vakcina nyújtotta a leghatékonyabb megoldást, melyet azonban ekkor még csak Nyugaton gyártottak. Viszont Magyarország nemzetközileg is kényes helyzetben volt ekkor, az ENSZ Különbizottsága, mely a forradalom eseményeit, a szovjet beavatkozást és a Kádár-kormány hatalomra kerülését vizsgálta, 1957 januárjában állt fel. Végül az Egyesült Államokból és Kanadából sikerült importálni oltóanyagot, mellyel azonnal elkezdték oltani a gyerekeket. Az első szállítmányt egy nyugatnémet pilóta hozta egy svájci gép fedélzetén, akinek fáradozását az egészségügyi miniszter a repülőtéren köszönte meg a magyar anyák nevében, és akit a napilapok hősként ünnepeltek.

Az oltási kampány eleinte sikeresnek tűnt, de 1959-ben újabb, súlyos járvány tört ki, mely a lakosságot, a kutatókat és a kormányt is felkészületlenül érte. Az 1959-es járvány és a védekezés sikertelenségének politikailag elfogadhatatlan volta járult hozzá ahhoz, hogy Magyarország úttörő szerepet vállaljon egy vadonatúj, alternatív oltás, a Sabin-vakcina bevezetésében. Magyarországon a világon az elsők között, 1959. december 3-án kezdődött el az országos oltási program a Sabin-vakcinával, és ezzel vége is szakadt a járványos éveknek.

Míg a Salk-oltóanyag élő vírusokat tartalmazott, Albert Sabin vakcinája élő, legyengített vírusokkal készült. A legnagyobb különbség abban rejlett, hogy míg a Salk-vakcina a megbetegedést előzte meg, de a vírus terjedését nem, addig a Sabin-cseppek a természetben lévő ún. vad vírustörzsek terjedését akadályozták, és csak a legyengített, jórészt ártalmatlan vírusokkal helyettesítették. Ez a megoldás rizikósnek számított, ugyanis félt volt, hogy a legyengített vírusok mutálódhatnak, és maga az oltás betegséget okozhat (ez a félelem később részben beigazolódott, nagyon kis mértékben, de máig fennáll a rizikó, különösen oltatlanok között). A másik lényeges különbség az oltás módja volt: a Salk-vakcinával szemben nem volt szükség injekciós tűkre és szakértőkre a beadáshoz, egy kanál teával vagy kockacukorral szájon át lehetett bevenni, és ez jelentősen megkönnyítette az oltási folyamatot.

Az élő vírust tartalmazó, gyermekbénulás elleni vakcina fejlesztésének története a hidegháborúban szinte egyedülálló, hiszen a később mindkét fél

által használt oltás szovjet és amerikai együttműködésen alapult, melyben csehszlovák és magyar kutatók is részt vettek, a világszerte elterjedt oltási modellre pedig a vakcina kubai bevezetése volt a legnagyobb hatással. Az együttműködés a két hidegháborús fél között 1956-ban indult el, amikor egy szovjet virológus csapat Mihail Csumakov vezetésével az USA-ba látogatott, hogy a Salk-vakcina gyártását tanulmányozzák. Útjuk során Sabin laboratóriumát is meglátogatták, és ez a találkozás hosszú távú együttműködéshez és egy új oltóanyaghoz vezetett. A laborkísérletek és kisebb amerikai, majd 20 ezer fős szovjet tesztek után a vakcinát sikerrel tesztelték a Szovjetunióban több mint 15 millió gyereken. Sabin mellett mások is dolgoztak ezen a típusú vakcinán: Hilary Koprowski amerikai virológus a Belga Kongóban folytatott tesztek után Lengyelországban 7 millió gyermeket oltott be a saját fejlesztésű vakcinájával, ez azonban végül alulmaradt hatékonyságban a Sabinéval szemben.

Sabin és Csumakov kísérleti kampányának sikerét nem mindenki fogadta pozitívan. Amerikai kutatók nem bíztak meg a szovjet eredményekben, míg akadtak olyan szovjet virológusok, akik bizalmatlanok voltak egy olyan amerikai készítménnyel szemben, amit a tengerentúliak nem akartak a saját lakosságukon kipróbálni. A hidegháborús sztereotípiákban nem szűkölködő tudományos és nyilvános, kétoldali bizalmatlanságot az Egészségügyi Világszervezet (WHO) oldotta fel, amely Dorothy Horstmann, a Yale Egyetem nemzetközileg elismert virológusát bízta meg azzal 1959-ben, hogy megvizsgálja a nagyszabású kísérlet menetét és eredményeit. Horstmann tanulmánya megerősítette a szovjet eredményeket, elismerőleg írt az oltási kampányok szervezettségéről, valamint biztonságosnak és hatékonynak nyilvánította a vakcinát.

A WHO ezzel a lépéssel nemcsak a hidegháborús gordiuszi csomót vágta el, de megerősítette a saját szerepét is mint semleges szerv, mely globális jelentőségű közegészségügyi problémák megoldását is képes hatékonyan előmozdítani. A Sabin-cseppek sikeres eredményeit nemzetközi konferenciákon is ünnepelték. Basil O'Connor amerikai ügyvéd és gyerekbénulás-ellenes aktivista a gyerekbénulásról tartott 1960-as koppenhágai konferencia megnyitóbeszédében odáig ment, hogy a keleti és nyugati kutatók együttműködése bizonyítja, a betegségek elleni közös küzdelemben nincs hidegháború.

Bár a szovjet kísérlet a leginkább ismert a gyerekbénulás elleni vakcinák történetében, további tesztek folytak Kelet-Európában. Ezek végül

fontos bizonyítékokkal járultak hozzá, hogy a WHO hivatalosan is a Sabin-cseppeket ajánlja alkalmazásra világszerte. Csehszlovákiában 1958–1959-ben folytattak nagyszabású kísérleti oltásokat, míg Magyarországon 1959 novemberében oltották be a Győr-Moson-Sopron megyei gyerekeket egy tesztkeretében.

Ezek a kísérletek és tanulmányok, valamint a Sabinnal való tudományos együttműködés azonban nem a Szovjetunió közvetítésével történtek, de ez igazából nem is meglepő: kelet- és nyugat-európai virológusok konferenciákon cseréltek eszmét, publikációkon dolgoztak együtt, laboreredményeket és mintákat osztottak meg, és folyamatos személyes kapcsolatban álltak egymással. Csehszlovákia a WHO-n keresztül lépett kapcsolatba Sabinnal, míg magyar kutatók egy moszkvai konferencián találkoztak vele. Sabin rendszeresen váltott leveleket magyar kollégáival, és 1960-ban személyesen is Budapestre látogatott. Magyar, csehszlovák és szovjet virológusok végül vele együtt fejlesztették az oltási modellt, ugyanis meg kellett határozni, hogy a három vírustörzs elleni készítményeket egyben vagy külön, és milyen időközönként ideális beadni.

A hidegháborús frontvonalak azonban hamarosan újra láthatóvá váltak. A Sabin-cseppek sikerét az újságok hamarosan a szocializmus sikereként könyvelték el, és a járvány megfékezése hamar a kommunista ideológia büszkeségévé vált. Kelet-Európában gyorsan integrálták az országos kampányokba az új Sabin-oltást: Bulgária és Csehszlovákia 1960-ban, Románia, az NDK, Jugoszlávia 1961-ben; ezzel szemben az Egyesült Államokban csak 1962-ben engedélyezték, sőt a használata sem terjedt el azonnal. A nyugati féltekén Kuba lett az első ország, amelynek területéről eltűnt a gyermekbénulás, és ehhez az is jelentősen hozzájárult, hogy nemcsak az oltásra, de az egészségügyi ellátásra és hozzáférhetőségre is jelentős energiát fordítottak.

A kettő kombinációja – az oltás technológiai, felülről jövő beavatkozása, és a horizontális egészségügyi alapellátás kialakítása, mely közegészségügyi laborok rendszerével párosult – járult hozzá ahhoz, hogy a hidegháborús Kelet élen járt a járvány megfékezésében. Fidel Castro rezsimjének megszületésénél kiemelkedő szerepet játszott az egészségügy, ennek létrehozására hatással voltak a keleti blokk országai, melyeket tanulmányút keretében a kubai vörös kereszt tagjai végiglátogattak 1961-ben. A kubai krónikus orvoshiányt (mely mellett már beindították a híres nemzetközi orvossegélyprogramjukat is), szintén kelet-európai, részben

magyar orvosok segítségével oldották meg. 1962-ben a szovjet gyártású Sabin-cseppek oltásának szervezését egy csehszlovák kutató is segítette, és a kampány azonnal gátat is szabott a betegségnek, a járványok teljesen megszűntek.

A kelet-európai oltási siker, a magyar részvétellel együtt kifejlesztett oltási modell és a Kubában is alkalmazott kampányoltás lett később, a 70-es években a brazil oltási rendszer alapja, mely viszonylag gyorsan elterjedt világszerte és a globális eradikáció stratégiájává vált. Nemzetközi viszonylatban a Sabin-cseppek később körvonalazódó problémáinak, hatékonyságának vizsgálatára Kuba és Magyarország is kitűnő alapot jelentett. Ezeknek az országoknak a közegészségügyi rendszere hosszú évtizedekig stabil és jórészt változatlan volt, az oltási program, a járványügyi felmérések és betegségfelügyelet is megbízhatónak bizonyult a hidegháborús évtizedek alatt.

Bár Albert Sabin a gyermekbénulás példáját használva még a 80-as években is nyilvánosan érvelt amellett, hogy igenis lehetséges gyümölcsöző együttműködés Kelet és Nyugat között, az oltás kelet-európai vonatkozásai és a gyermekbénulás szokatlan hidegháborús története feledésbe merült mind a nemzetközi, mind a magyar történelemben. Ez a történet nem fér bele ugyanis egy erősen polarizált narratívába, ami a két fél összeférhetetlen ellenállására fókuszál, melyben a Kelet technológiailag és tudományosan elmaradt, és a Szovjetunióból vagy államszocialista tudományos közegekből nem származhat pozitívum.

Ehelyett a Sabin-cseppek története az ideológiai határokon átnyúló együttműködésről, változó bel- és külpolitikai prioritásokról és egy sokkal komplexebb geopolitikai helyzetről nyújt képet, mint ami kényelmesen beilleszthető a hidegháborús narratívákba.

A budapesti László Kórház munkatársai a genfi Vöröskereszttől kapott vastüdőt tolják a kórház udvarán 1957-ben. Forrás: MTI Fotó / Pálfai Gábor

■ Kapcsolódó fejezetek

[1956 A magyar forradalom és a szuezi válság](#)

[1981 A Rokkantak Nemzetközi Éve](#)

■ Irodalom

Dömök István: A kampányoltások időszaka. In: Hargitai Rezső – Kiss Ákosné (szerk.): *A gyermekbénulás elleni küzdelem. Beszámoló egy ma már múlttá váló rettegett betegség ellen folytatott hősiességéről és felszámolásának lehetőségéről.* Budapest, 1994. 69–78.

Sabin, Albert: Role of My Cooperation with Soviet Scientists in the Elimination of Polio. Possible Lessons for Relations between the U.S.A. and the U.S.S.R. *Perspectives in Biology and Medicine* 31. évf., 1. sz. (1987) 57–64.

Vargha, Dóra: *Polio Across the Iron Curtain. Hungary's Cold War with an Epidemic*. Cambridge, 2018.

Vargha, Dóra: The Socialist World in Global Polio Eradication. *Revue d'Études Comparatives Est-Ouest* 49. évf., 1. sz. (2018) 71–94.

■ Jegyzet

[1](#) Kenedi János (szerk): *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23. – november 9.* Budapest, 1989. 216.

Vargha Dóra

1960

Az „Afrika-év”

A dekolonizáció recepciója Magyarországon

1960 elején mindössze kilenc független állam volt Afrikában, az év végére azonban tizenhét újabb ország nyerte el a függetlenségét a kontinensen. A dekolonizáció, a gyarmattartó birodalmak, Nagy-Britannia és Franciaország visszavonulása egykori gyarmataik területéről a nemzetközi politika alighanem leglátványosabb eseménye volt az 1950-es és 1960-as évek fordulóján. Afrika nyolcvanmillió új független állampolgára és az általuk lakott immár önálló területek hatalmas és hirtelen kiterjedése olyan jelentőségű változás volt, hogy 1960-at hamarosan Afrika éveként kezdte emlegetni a nemzetközi politika és sajtó.

A kelet-közép-európai szocialista országok hivatalos nyilvánossága egyöntetűen ünnepelte az új államok születését, mint a „recsegő-ropogó imperialista gyarmati rendszer” végső szétesésének bizonyítékát. A gyarmati világ felbomlása bizakodással töltötte el a kelet-közép-európai diktatúrák vezetőit, akik a nemzetközi politika és gazdasági együttműködés új, kedvező távlatait vélték fölfedezni az eseményekben. A Szovjetunió a volt gyarmati országokkal való intenzív kapcsolatokról világhatalmi szerepének megerősítését várta. A keletnémet vezetés az ország kétségbeejtő nemzetközi elszigeteltségének feloldását remélte. Magyarország számára a harmadik világ ugyancsak az 1956-ot követő külpolitikai elszigeteltségből való kitörés lehetősége miatt volt kezdetben fontos.

A gyarmati sorból ki- és a modern világba egyúttal belépő Afrika gyorsan a hazai nyilvánosság kedvelt témája lett. Afrikának mint ősi hagyományokat és friss energiákat ötvöző világnak a képét elsősorban az irodalom és a művészet közvetítette, például az 1961-ben megjelent *Ébredő Afrika* versantológia vagy az *Új Írás*, *A Hét* és más folyóiratok hasábjain látható illusztrációk segítségével. Afrikát újra felfedezett ősi kultúrája mellett a kelet-közép-európai, illetve a hazai közönség leginkább Patrice Lumumba tragikus sorsán keresztül ismerhette meg. A független Kongó 1961-ben meggyilkolt miniszterelnökének halála arra figyelmeztette a

szocialista országok polgárait, hogy a gyarmati rendszer felbomlása az imperialisták támadásai miatt háborúhoz vezethet.

A kelet-közép-európai és a magyar nyilvánosság számára Vietnam története jelentette ennek legnyilvánvalóbb bizonyítékát. A kommunista vezetésű Vietnam Franciaországgal vívott nemzeti felszabadító háborúja már évekkel korábban is a szocialista publicitás kiemelt témája volt. Az 1965-ben kezdődő amerikai hadműveletek azonban Vietnambot a nemzetközi politika egyik legfontosabb ügyévé tették, amelynek kapcsán Észak-Amerika és Nyugat-Európa értelmisége és fiatalsága is megfogalmazhatta a gyarmatosítás és az imperializmus kritikáját.

A vietnami háború lehetőséget kínált a kelet-közép-európai vezetéseknek, hogy élesen elítéljék az amerikai imperializmust, lakosságukat pedig látványos szolidaritási akciókra mozgósítsák. A „Vádoljuk az imperializmust!” szlogennel futó világméretű akcióba való bekapcsolódás, a Gyarmati Ifjúság Napjának rendszeres hazai megrendezése vagy a Vietnam számára indított szolidaritási gyűjtések és önkéntes munkavállalások azt a célt szolgálták, hogy a magyar fiatalok is átérezzék az Európán kívül zajló küzdelmek fontosságát és azt, hogy maguk is egy világméretű forradalmi sereg otthoni frontját alkotják.

A magyar szocialista elit – akárcsak a nemzeti felszabadító mozgalmak vezetői – abban volt érdekelt, hogy a gyarmatosító háborúkat igazságtalannak és imperialistának bélyegezze, a gyarmati szabadságküzdelmek során elkövetett erőszakot viszont a jogos önvédelem részének tüntesse fel. A nemzeti felszabadító mozgalmak gyarmati háborúiba kiutazó magyar újságírók, így például Makai György és Kalmár György jelentős szerepet játszottak e harcoknak a magyar és a nemzetközi közönség felé való közvetítésében. E téren a legnagyobb hatást talán Friedmann Endre, a Magyar Távirati Iroda tudósítójának (aki nem tévesztendő össze a Robert Capa néven hírnévre szert tett, már 1954-ben elhalálozott világhírű fényképésszel) 1973-ban Vietnamban készített háborús fényképei váltották ki. A Vietkong harcait és a polgári lakosság szenvedéseit ábrázoló sajtófotók népszerű kiadványokban láttak napvilágot, melyeket nemritkán a nyugati közönség elérésének szándékával több nyelven is kiadtak. A harmadik világgal való kapcsolat, amely megteremtette a gyarmati erőszak ilyesféle ábrázolásainak lehetőségét, igencsak fontos szerepet töltött be a hazai és nemzetközi kommunista propagandában: azt

várták tőle, hogy leleplezze a humanizmus és a béke álarca mögé rejtőző Nyugat valódi arcát.

Magyarország a vietnami háború alatt részt vett – olykor önjelöltként – az amerikaiak és az észak-vietnamiak közti békeközvetítő kísérletekben, illetve a tűzszünetet életbe léptető 1973-as párizsi megállapodás betartását ellenőrző nemzetközi békemisszióban is. Az 1973-ban létrehozott Nemzetközi Ellenőrző és Felügyelő Bizottságban a szocialista tábor Magyarországot és Lengyelországot képviselte. A nemzetközi bizottságban való részvételét a magyar politikai vezetés (mondhatni nemes egyszerűséggel) a béke helyreállításáért viselt mély elkötelezettségével magyarázta.

A magyarok számára azonban az „imperializmus” uralmát követő békés helyreállítás és építőmunka előfeltétele az antiimperialista harc sikeres megvívása volt. Ezért a magyar politika a béketeremtést a vietnami kommunisták „imperializmus” elleni harcának támogatásaként értelmezte. A magyar kontingens vezetése ennek megfelelően rutinszerűen akadályozta, hogy a bizottság kanadai tagjai a fegyverszünet betartását ellenőrizni tudják, és rendszeresen elnézte, hogy a vietnami kommunista csapatok megsértik a tűzszünetet.

Az az elképzelés, hogy a gyarmatbirodalmak szétesése már a „kapitalizmus utolsó szakaszát” jelentheti, kétségkívül sok fiatal számára tűnt hihetőnek az 1960-as években. Különösen az elitegyetemeken, az ELTE-n vagy Szegeden tanuló fiatalok csoportjait vonzotta a vietnamiak Amerika-ellenes háborújának, Fidel Castrónak és Che Guevarának vagy a chilei Salvador Allendének a példája, amelyekben a fogyasztói világgal, az elidegenedéssel vagy a globális egyenlőtlenséggel szembeni küzdelem autentikus mintáit látták. Az ELTE Bölcsészkarán vagy a Közgazdaságtudományi Egyetemen rövid ideig működő Vietnami Szolidaritási Bizottságokban, illetve az Orfeo művészcsoportban részt vevő fiatalok számára ezek a társulások a harmadik világgal meggyőződésből vállalt szolidaritás fórumai voltak.

Ennek a forradalmi, antiimperialista kapcsolatrendszernek az építésében azonban nem csupán baloldali intellektuális tradíciókból érkezők vettek részt. A Magyarország és a harmadik világ közti kapcsolatok egyik első alternatív szószólója Csoóri Sándor, az akkor fiatal népi költő volt, aki 1961-ben utazott először Kubába. Csoóri ifjúsági, kulturális és népszerű folyóiratokban publikált úti beszámolóit, melyek 1965-ben *Kubai napló*

címmel kötetben is megjelentek, az 1960-as évek első felében nagy hatást gyakoroltak a kubai forradalom kultuszának széles körű elterjesztésében.

A fősodortól eltérő kapcsolatformák, mint Csoóri Sándoréi, egyszerre jelentettek bírálatot és megerősítést a pártvezetés új nemzetközi törekvései számára. Csoóri az 1956 után a rendszerrel békét kötő népi írók egyikeként abban az időben az individualista kapitalizmus nyugati formáit veszélyesebbnek tartotta a vidéki Magyarországra nézvést, a fennálló rendszert pedig ily módon a kisebbik rossznak vélte. Kubában azonban nem a modern szocialista építés – pártállam által propagált – országát látta meg. Számára Castro és társai arra mutattak példát, hogy egy idealizált paraszti társadalom saját autentikus forradalma nyomán képes lehet elutasítani a modern materialista világ csábításait. A kubai forradalmat a fiatal népi költő a kapitalista Nyugat technikai modernitását és szerzésvágyát elvető, „valódi közösséget” teremtő, antikapitalista mozgalomként mutatta be.

Bár a Magyarország és a harmadik világ közti kapcsolatok kialakításában az állam és intézményei játszották a főszerepet, ezek az intézmények – akaratukon kívül ugyan, de – hozzájárultak alternatív kapcsolódások létrejöttéhez és még a KISZ keretei közt is nyílt lehetőség a hivatalos szocializmus kritikájára. A Kubában, Vietnámban vagy Chilében autentikus szocializmust felfedező baloldali indíttatású fiatalok szembeállították az Európán túl megtalálni vélt ideálokat a magyar valósággal. Az összehasonlítás eredményeként úgy tűnt számukra, hogy a kádári Magyarországon a rendszer túl nagy engedményeket tett a fogyasztói társadalomnak, miközben a demokratikus részvételt autoriter módon, bürokratikus eszközökkel elfojtotta.

E kritikusok a KISZ harmadik világgal fenntartott hivatalos kapcsolatait elégtelennek tartották a valódi szolidaritás kifejezésére. Többen közülük, így például az 1968-ban „maoista összeesküvésért” elítélt Pór György egyetemi hallgató, felvették a kapcsolatot a budapesti kínai nagykövetséggel, eljártak az ott rendezett kulturális eseményekre, olvasták az onnan kapott politikai és ideológiai irodalmat. Sok fiatal kereste a kínai, koreai és vietnami diákok társaságát, ami számukra egyszerre jelentett alternatívát a gyarmatosítás és a hazai szocializmus hivatalos rendjével szemben.

Ambitho Odundo kenyai diák, az Afrikai Diákszövetség elnöke dolgozókkal beszélget az afro-ázsiai szolidaritási nagygyűlés után a Láng Gépgyárban 1964-ben. Forrás: MTI Fotó / Fényes Tamás

Afrikai államok zászlóit viszik az 1967-es május 1-jei felvonuláson Pápán. Forrás: Gróf Esterházy Károly Múzeum

■ Kapcsolódó fejezetek

[1949 Világifjúsági Találkozó Budapesten](#)

[1960 Che Guevara Budapesten](#)

[1966 Észak-vietnami hallgatók a magyar egyetemeken](#)

[1967 Maoista ifjúsági szervezkedés Budapesten](#)

[1972 Az algíri Olimpiai Stadion átadása](#)

■ Irodalom

Hollósi Gábor: Magyarország kulturális egyezményei afrikai államokkal 1957–1993. *Iustum Aequum Salutare* 6. évf., 2. sz. (2010) 45–60.

- Mark, James – Apor, Péter – Vučetić, Radina – Oseka, Piotr: ‘We Are with You, Vietnam’.
Transnational Solidarities in Socialist Hungary, Poland and Yugoslavia. *Journal of Contemporary History* 50. évf., 3. sz. (2015) 439–464.
- Szőke Zoltán: Magyarország és a vietnami háború, 1962–1975. *Századok* 144. évf., 1. sz. (2010) 47–97.
- Tarrósy István: Magyarország Afrika-politikája a kommunista korszakban és a posztszovjet érában. In: Marsai Viktor – Nagyné Rózsa Erzsébet (szerk.): *Magyarország és Afrika 2018–2025*. Budapest, 2020. 19–30.

Apor Péter

1960

Che Guevara Budapesten

Kommunizmus a nyugati és a keleti félteke közt

1960 decemberében a Kubai Nemzeti Bank elnöke, Ernesto „Che” Guevara látogatást tett Budapesten. Az Argentínában született Guevara a Fidel Castro vezette, 1958 decemberében győzedelmeskedő kubai forradalom egyik kiemelkedő személyisége volt. A Fulgencio Batista uralmának megdöntéséhez vezető fegyveres harcot hasonló parasztmozgalmak és felkelések előzték meg még az 1950-es évek elején Latin-Amerika más országaiban, Guatemalában és Bolíviában. A kezdeti radikális agrárreformokat és államosításokat követően az 1950-es évek második felében ezek a forradalmi rendszerek azonban kompromisszumokat kötöttek az Egyesült Államokkal, vagy – gyakran a CIA támogatásával – megdöntötték őket.

Kezdetben Fidel Castro rendszere is hasonló pályát látszott befutni. Castro még 1959-ben az Egyesült Államokba utazott, hogy ott az együttműködés lehetőségeit keresse. Azonban az 1960 augusztusában meghozott rendelkezésekre válaszul, melyek nyomán államosítottak minden külföldi, így amerikai tulajdonban lévő birtokot és céget is, az USA befagyasztotta a területén lévő kubai számlákat, megszakította Kubával a diplomáciai kapcsolatokat és szigorított a gazdasági blokád feltételein. Castro számára nemigen maradt más lehetőség, mint hogy a szocialista világ, elsősorban a Szovjetunió támogatását keresse. Che Guevara 1960-as útja is ezt a célt szolgálta. A kubai vezető felkereste az NDK-t, Csehszlovákiát és Magyarországot is, és tárgyalt a három ország pártvezetőivel, Walter Ulbrichttal, Antonín Novotnýval és Kádár Jánossal.

Guevara fontos szerepet játszott a hatalomátvételhez vezető fegyveres harc megszervezésében, majd a kubai gazdaság irányításában. Az argentin forradalmár szimbolikus, a kubai forradalomról alkotott képet definiáló szerepe azonban talán még ennél is jelentősebb volt. Globális forradalmi ikonná ugyan csak 1968 nyomán vált, azonban már az 1960-as évek elején is a kubai forradalom fiatalos lendületével azonosított, világszerte komoly

népszerűségnek örvendő egyik arcának számított. Kuba az 1960-as években felnövő új nemzedék számára hamarosan mitikus hellyé vált, különösen Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. A szakállas, fiatal harcosok képei mintha azt bizonyították volna, hogy a szocializmus a kapitalizmussal szembeszegülő alternatívája nem csupán kiöregedett öltönyös pártkáderek ügye, hanem élő, kifejezetten fiatalos társadalmi erő.

A megcsontosodott és kiüresedett bürokratakra vonatkozó nem túl vonzó kép különösen állt az 1950-es és 1960-as évek fordulóján Kelet-Közép-Európa hivatalos szocialista rendszereire, amelyek egyre komolyabb nehézségekkel néztek szembe az új nemzedék politikai szocializációja terén. A politikai vezetések a hétköznapi szorgos tanuláson és munkán kívül nehezen tudtak vonzó célokat ajánlani a fiatal nemzedék számára. A szovjet, keletnémet és magyar pártvezetésen belül egyre többen adtak hangot abbéli félelmüknek, hogy a fiatalok nem érzik magukénak a szocializmus ügyét és a nacionalizmus vagy a nyugati kultúra befolyása alá kerültek.

A kubai forradalom mintha kiutat kínált volna ebből a zsákutcából, hiszen azt látszott bizonyítani, hogy a szocializmus megújuló, fiatalos világnézet, amely Kelet-Közép-Európa fiataljai számára is alternatívát kínál. Fidel Castro hatalomátvétele (a kezdeti bizonytalankodás után) 1959–1960-ra a kelet-közép-európai írott és vizuális sajtó népszerű, visszatérő témája lett. Magyarországon minden év januárjában ünnepélyesen megemlékeztek a kubai forradalom évfordulójáról. A hivatalos nyilvánosság nem feledkezett meg annak leszögezéséről sem, hogy a kubai történések valójában a kelet-közép-európai forradalmak hű másai, mintegy második kiadásai. Castro, Guevera, Cienfuegos és társaik alakjában a Havannába látogató szovjet pártvezetők saját fiatalkori önmagukat vélték felfedezni. A magyar sajtó egyenesen a márciusi ifjakat látta újjászületni Kuba szigetén.

Castro hatalomátvétele, melyet döntően a kubai parasztság támogatásával hajtott végre, azt is mutathatta, hogy a szocializmus a forradalom belülről, a nemzeti társadalmak saját hagyományaiból fakadó, mégis világszerte érvényes, hiteles modellje. Ez különösen fontos volt az 1960-as évek szovjet fiataljai számára, akik Kubában a szocializmus sztálinizmustól elválasztható, önálló útját fedezték fel. Fontos volt ez a felfogás Magyarországon is, ahol Kuba kapcsán azzal lehetett érvelni, hogy a szocializmus korántsem csupán szovjet export, hanem a saját nemzeti történelem szerves eredője.

Az 1960-as évek elején egyre-másra gyarapodott azon kormányok száma, melyek önmagukat forradalminak, a kapitalizmussal szakítónak és az imperialista világrendszer ellenségeinek nyilvánították. A kommunista ellenfeleit börtönökbe záró Gamal 'Abd al-Nászir egyiptomi elnök alkotmánya 1956-ban szocialista köztársasággá nevezte át országát. Ahmed Ben Bella, az algériai Nemzeti Felszabadítási Front meghatározó vezetője ehhez hasonlóan a szocialista társadalom felépítéséért vívott harcként értékelte a franciák ellen megvívott függetlenségi háborút. A függetlenségét 1957-ben elnyerő Ghána elnöke, Kwame Nkrumah pedig kijelentette, hogy hazája a „szocialista fejlődési utat” választotta. Az 1950-es évek közepén még csak a Szovjetuniót körbevevő, kelet-közép-európai és délkelet-ázsiai szocialista tömb ekkoriban tehát jelentősen terjeszkedni látszott.

Az 1960-as évek végére azonban az is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az Európán kívüli világ szocializmusa jelentősen különbözik e fogalom szovjet és kelet-közép-európai domináns értelmezésétől. Az 1966-ban Havannában rendezett Trikontinentális Konferencia résztvevői, köztük a kubai, algériai és vietnami küldöttek rendre követelték a fegyveres harc jogát a nemzeti önrendelkezés elérése és a gyarmati függés lerázása céljából. Álláspontjuk szerint a kapitalista világrendszer felszámolását és a szocializmus világméretű győzelmét szükségszerűen meg kellett előznie a gyarmati népek függetlenné válása, amelynek ára az imperialista hatalmakkal, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokkal vívott háború volt. Che Guevara Nasszer egyiptomi elnök támogatásával érkezett Kongóba 1965-ben, hogy kiképezze és vezesse az ottani kommunista gerillákat. Csináljatok sok Vietnámot! – üzenté a Trikontinentális Konferenciának, nem sokkal azelőtt, hogy titokban Bolíviába utazott a forradalom kirobbantásának számára később végzetesnek bizonyuló tervével.

A szocializmus világszerte érzékelhető terjeszkedése nem a szocializmus világméretűvé válásához, hanem inkább a szocialista világ megosztásához vezetett. A latin-amerikai, afrikai és délkelet-ázsiai önjelölt szocialista rendszerek sokasodása az önmagát egyre inkább az Európán kívüli antiimperialista világ természetes vezetőjének látó kínai pártelitet tette fontos nemzetközi szereplővé. Kína propagandával, nemzetközi szervezetekben képviselt állásfoglalásaival, hitelekkel és fegyverszállításokkal is ösztönözte a harmadik világ függetlenségi mozgalmainak radikalizálódását és háborúit. A fegyveres harc általuk való ellenzése miatt és a globális Délen épülő hátországra támaszkodva a kínai

vezetés az 1960-as évek elejétől kezdve egyre gyakrabban vádolta a Szovjetuniót és közvetve a kelet-közép-európai szocialista országokat a gyarmati népek ügyének elárulásával. A követendő, világméretű szocializmushoz vezető út mintapéldájaként a maoista pártvezetés immár egyértelműen Kínát jelölte meg mint a gyarmati függés ellen vívott fegyveres nemzeti felszabadító háborúból kinövő kommunista hatalmat.

A harmadik világ e mozgalmi módon a Szovjetunió és a kelet-közép-európai szocialista államok egyre növekvő neheztelését váltották ki. A harmadik világ radikális vezetőivel szemben a kelet-közép-európaiak hivatalos álláspontja az volt, hogy a gyarmatok felszabadulásának és a szocializmus világméretűvé válásának előfeltétele a már létező szocialista világrendszer megerősödése, amely azonban csakis békés építőmunka nyomán képzelhető el. A szovjet követségi jelentések már az 1960-as évek elején is kalandorsággal és túlzott forradalmisággal vádolták Che Guevarát gerillaharcról megfogalmazott tézisei miatt, a magyar kormány pedig élen járt a szovjet példa követésében.

Ennek megfelelően a hazai nyilvánosság egyfelől elítélte Kína szocialista világot megosztó politikáját, másfelől pedig, miközben elismerte Che Guevara forradalmi elkötelezettségét, minduntalan figyelmeztette a magyar fiatalokat, hogy a kubai forradalmár felfokozott forradalmisága túlságosan nagy súlyt helyez az önkényes fegyveres harcra és túl keveset a békés építőmunka fontosságára. Ernesto Guevara 1960-as budapesti útja során végig gondosan ügyeltek arra, hogy a kubai forradalom ikonikus vezetője a KISZ konszolidáltan öltözött vezetőivel mutakozzon, és csakis polgári címén, azaz mint a kubai Nemzeti Bank elnöke hivatkozzanak rá.

A műcsarnokbeli *Kubai forradalom* című fotókiállítás kapcsán rendezett szolidaritási gyűlés résztvevői 1962-ben. Forrás: MTI Fotó / Fényes Tamás

■ Kapcsolódó fejeztek

[1960 Az „Afrika-év”](#)

[1967 Maoista ifjúsági szervezkedés Budapesten](#)

[1986 A Magyar Televízió bemutatja az *Isaurát*](#)

■ Irodalom

Horváth Emőke: A magyar–kubai diplomáciai kapcsolatok létrejöttének sajátos fordulata, 1959–1961. *Aetas* 33. évf., 1. sz. (2018) 50–68.

J. Nagy László: *Magyarország és az arab térség. Kapcsolatok, vélemények, álláspontok 1947–1975*. Szeged, 2006.

Mark, James – Apor, Péter: Socialism Goes Global. Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary, 1956-1989. *Journal of Modern History* 87. évf., 4. sz. (2015) 852–891.

Mink András: Fidel. In: Révész Sándor (szerk.): *Beszélő évek. A Kádár-korszak története, 1957–1968.* Budapest, 2000. 124–130.

Udvardi Péter: Fidel Castro 1972-es magyarországi látogatása. Metszet a magyar–kubai kapcsolatok történetéből. *Múltunk* 60. évf., 4. sz. (2015) 72–93.

Vámos Péter: *Magyar–kínai kapcsolatok, 1949–1989.* Budapest, 2020.

Apor Péter

1961

Az Eichmann-per

Magyarország és a holokauszt globális emlékezetének kezdete

Adolf Eichmannt, az SS alezredesét (SS-Obersturmbannführer) izraeli titkos ügynökök 1960. május 11-én Argentínában, Buenos Aires egyik külvárosában elfogták. A foglyot ezt követően teljes titokban Izraelbe szállították, ahol hamarosan bíróság elé állították. Tizenöt bűncselekmény elkövetésével vádolták, melyek között olyan súlyosak is szerepeltek, mint az emberiség és a zsidó nép elleni bűncselekmények, valamint a törvénytől való tagság. Tárgyalása 1961 tavaszán kezdődött Jeruzsálemben. December 11-én bűnösnek nyilvánították, és – Izrael állam modern kori történetében egyedülálló módon – kötéltálcán halálra ítélték. 1962 tavaszán végezték ki.

Már Eichmann elfogásakor valószínűsíthető volt, hogy tárgyalásán a második világháború alatti magyarországi tevékenysége igen nagy figyelmet kap majd. Az Eichmann által vezetett különleges egység a megszálló német csapatok nyomában érkezett Magyarországra 1944 kora tavaszán. A mintegy 150 főből álló ún. Sonder Einsatzkommando Eichmann fő feladata a megmaradt zsidó, illetve a magyar faji törvények alapján zsidónak nyilvánított lakosság gettóba zárásának és deportálásának megszervezése volt a magyar rendvédelmi szervek bevonásával. Az akció során 1944 májusa és augusztusa között Kelet-Közép-Európa utolsó megmaradt zsidó közösségének jelentős többségét, szám szerint mintegy 450 ezer embert deportáltak Auschwitz-Birkenába, ahol legtöbbjüket azonnal kivégezték a gázkamrákban. Ennek végrehajtásában Adolf Eichmann német oldalról vezető szerepet vitt, így nem volt meglepő, hogy perének egyik legfontosabb fejezete a magyar zsidók elpusztítása lett.

A per az akkori nyugati országokban fordulópontot jelentett a holokauszt emlékezetének alakulásában. Jelentőségét nemcsak az adta, hogy egy ismert, egykori magas rangú náci tiszt ellen folyt, hanem az is, hogy ez volt az egyik legelső globális médiaesemény. A televíziócsatornák

a pert a világ harmincnyolc országában, többek között Izraelben, Kelet- és Nyugat-Németországban, illetve az Egyesült Államokban is közvetítették, így mérföldkő volt mind a globális televíziózás történetében, mind pedig a holokausztról való tudás és információ széles körű elterjedésében. A televíziók előtt ülő nézők ugyanis számos zsidó túlélő tanúvallomása által gyakorlatilag először hallhattak első kézből a náci halálgépezet működéséről és Eichmann tevékenységéről. Ennek nyomán pedig a nyugati országok történelmi narratíváiban idővel a zsidók tömeges meggyilkolása lett a náci erőszak legfontosabb fejezete.

A túlélők tanúként való szerepeltetése először világított rá azokra a komplex dilemmákra, melyekkel az európai zsidóság a háború alatt szembesült. A népiirtás túlélőinek személyes elbeszélései is részévé lettek a háború történetének, s sok esetben a túlélők státusza és társadalmi megítélése is gyökeresen megváltozott. Izraelben például a harcra cionista nemzeti kánon az országban élő mintegy félmillió túlélőt egészen addig akarategyenge veszteseknek tekintette, akik semmi érdemit nem tettek saját népük megsemmisítése ellen. A per hatására viszont hirtelen a hősiesség szimbólumává váltak, a holokauszt pedig az izraeli identitás központi eleme lett. Az amerikai egyesült államokbeli és részben az ausztrál zsidóság is a pert követően kezdett az európai zsidók tragédiájára saját történelme részeként tekinteni.

Eichmann elfogásának híre hamar elérte a szocialista országokat is. Letartóztatása után alig egy hónappal a Magyar Szocialista Munkáspárt legfőbb döntéshozó szerve, a Politikai Bizottság napirendjére tűzte a küszöbön álló per magyarországi bemutatásának stratégiai kérdéseit. Az alaphangot Kádár János adta meg, aki kijelentette, hogy Eichmann tevékenysége kapcsán nem a zsidóüldözést kell a középpontba helyezni, hanem a fasiszmus és antifasiszmus kérdését. Vagyis a magyar vezetés szigorúan követni kívánta az ideologikus kommunista narratívát a második világháborúval kapcsolatban, mely szerint az elsősorban a Szovjetunió által vezetett antifasiszta és a náci Németország által képviselt fasiszta ideológiák harca volt, e küzdelemben pedig a zsidók tömeges legyilkolása csak másodlagos jelentőséggel bírt.

Csakhogy mire a Politikai Bizottság összeült és Kádár János fenti okfejtése elhangzott, a magyar sajtó már több mint ötven cikket és beszámolót közölt Eichmann elfogásáról és 1944-es magyarországi tevékenységéről. A történelmi tények a háború utáni első években megjelent

kiadványokban már eleve rendelkezésre álltak, és a szocialista sajtó hivatkozott is rájuk. Lévai Jenő *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről* című munkája 1946-ból, vagy Munkácsi Ernő 1947-es *Hogyan történt? Adatok és dokumentumok a magyar zsidók tragédiájához* című könyve részletesen dokumentálta a magyar holokausztot. Ezenkívül a Kossuth Rádió 1961 márciusában hosszú interjút közvetített Ránki György történésszel, aki érdemben beszámolt Eichmann 1944-es Budapestre érkezéséről, a magyar csendőrség egyes tisztjeivel való találkozásjáról, valamint a magyar zsidók gettósítására és deportálására kidolgozott rendszerről.

Az Eichmann-pert közvetlenül megelőző hónapokban a magyar sajtótermékek nemcsak nem kezelték tabuként a holokauszt témáját, de még olyan kényes kérdéseket is feszegettek, mint hogy a magyar államigazgatásnak milyen szerep és felelősség tulajdonítható a deportálásokban. Ez utóbbi kérdéskör máig a mindenkori magyar emlékezetpolitika egyik legérzékenyebb és legproblémásabb eleme. A pert megelőző rövid időszak során a magyar sajtóban is előtérbe kerültek a történelmi események szemtanúi, akiknek többsége hivatásos történészként vagy újságíróként dolgozva amúgy már korábban is beszámolt a háború alatti tapasztalatairól.

A per kezdetével a magyar pártigazgatás már szorosabban ellenőrzése alá vonta a sajtóban megjelenő narratívát. Ezzel kapcsolatban több másik szocialista országgal egyeztettek, s a Jeruzsálembé kiküldött magyar újságírók is pontos eligazításokat kaptak. Az egyik legfontosabb cél az volt, hogy Nyugat-Németországot a náciizmus ideológiai örökösöként mutassák be, és felhívják a figyelmet arra, hogy annak politikai vezetésében számos korábbi ismert náci is vezető tisztséget visz.

A per valóban kínosan érintette a nyugatnémet politikai vezetést, amely a háború után kevés hajlandóságot mutatott a náci múlttal való szembenézésre. Bár Konrad Adenauer kancellár a németek kötelességének tartotta a zsidó nép kártételezését, és már 1952-ben aláírta a zsidó állam kártalanításáról szóló Luxemburgi Megállapodást, politikája középpontjában nem az áldozatokra való emlékezés és a háborús bűnösök felelősségre vonása, hanem a német demokrácia építése és a társadalmi integráció állt. Így a német közigazgatásban valóban számos, korábban náci kötődésű tisztviselő dolgozott, köztük például Adenauer egyik fő tanácsadója, Hans Globke vagy a miniszteri rangig emelkedett Theodor

Oberländer. Az ilyen illusztris, az egykori náci párthoz kötődő tisztviselők nemcsak muníciót szolgáltattak a kelet-európai országok nyugatnémet-ellenes propagandájának az Eichmann-per idején, de a „nácitlanítás” befejezetlensége hosszú távon aláásta a nyugatnémet politikai elit tekintélyét, és közvetlen kiváltó oka volt a hatvanas évek radikális újbaloldali diákmozgalmainak. A nyugatnémeteket illető kritikákban a Német Demokratikus Köztársaság járt az élen, mely „antifasiszta szocialista” államként a történelem győzteseként aposztrofálta magát, és semmilyen politikai vagy történelmi felelősséget nem kívánt vállalni a náci német múltért.

Bár a per során a magyar sajtóban is az NSZK-nak mint a náci birodalom legfőbb ideológiai örökösének bemutatása volt a domináns téma, ez sosem szorította ki teljesen a holokauszt narratíváját. Ennek pedig több oka is van. Egyrészt az izraeli ügyészség határozta meg, milyen információk váljanak nyilvánossá a tárgyalásról, és melyek legyenek az ügy hangsúlyos elemei, ennek következtében pedig a magyar rezsim részben elveszítette a felmerülő témák feletti ellenőrzést. A globális híráramlást még a szocialista állampárti kontroll sem tudta megállítani, ami a magyar sajtóban is a zsidóüldözést bemutató cikkeket eredményezett. Másrészt a legitimációhiánnyal küzdő kádári vezetés a per apropóján és az antifasiszta ideológiai keretnek megfelelően egyformán fasisztának bélyegezhette a Horthy-korszak legkülönbözőbb államigazgatási szerveit és szereplőit, a keresztény nemzeti, konzervatív-autoriter kormányzótól kezdve a valóban szélsőjobboldali nyilas Szálasi Ferencig.

A fasiszta definíció felhígításával a pártállami propaganda eltúlozta az ideológia híveinek magyarországi számát, ezzel felnagyítva annak potenciális veszélyét is. Ez pedig alátámasztotta a Kádár-rezsim legnagyobb komplexusának, az 1956-os forradalomnak a hivatalos magyarázatát, miszerint azt a nyugati fasiszta elemek beszivárgása, illetve a megmaradt magyar fasiszták akciója okozta. Ez a szempont korántsem volt elhanyagolható alig öt évvel a forradalom után, amikor is a Kádár-rezsim még javában küzdött legitimációs deficitjével és a nemzetközi politikai színtéren való elszigeteltségével.

Fontos tényező volt a túlélő magyar zsidóság is. Az izraeli és amerikai zsidókkal éles ellentétben a magyar zsidóknak egyáltalán nem kellett bemutatni Eichmannt, ők ugyanis teljesen tisztában voltak háborús tevékenységével és annak őket közvetlenül sújtó, traumatikus

következményeivel. A megmaradó, csaknem 150 000 lelket számláló magyar zsidóság számos tagja pedig ekkoriban különböző pozíciókat töltött be a sajtóban, a közigazgatásban vagy éppen a párt szervezeteiben. Az 1956-ot követően a robbanásveszélyes társadalmi konfliktusoktól csendben rettegő Kádár-vezetés pedig valószínűleg nem akart egy ilyen jelentős csoporttal szembekerülni amiatt, hogy Eichmann magyarországi háborús tevékenységét – melynek hatására e közösség tagjainak nagy többségét alig másfél évtizede elveszítette – elhallgatja.

A kádári politikai gépezet tehát korántsem tudta teljes mértékben az ellenőrzése alatt tartani a per kapcsán kialakuló narratívát, s a sajtóban megjelenő anyagok sokszor egészen nyíltan tárgyalták a magyar zsidóság tragédiájának történetét. Bár a sajtóbeszámolókból sokszor keveredtek a történeti elbeszélés és az állampárti propaganda elemei, az Eichmann-per kapcsán Magyarországon is a nyilvánosság elé került a magyar zsidóság ellen a háborús években elkövetett népiirtás. Ebből a szempontból viszont a per Magyarországon nem számított vízváltó eseménynek, hiszen a sajtó és az abban megszólaló túlélők gyakorlatilag csak megismételték, amit a háború alatti zsidóüldözésről már korábban is tudni lehetett. A jeruzsálemi per során elhangzó, a magyar vezetés múltértelmezése szempontjából problematikusabb szemtanúi vallomások részletei eközben nem jutottak a magyar nyilvánosság tudomására. E globális kisugárzású per ily módon nem okozott olyan paradigmaváltást a holokauszt értelmezésében Magyarországon, mint Izraelben vagy Nyugaton.

Statiszták vonulnak a Lánchídon az *Eichmann-ügy* című keletnémet film forgatásán 1965-ben.

Forrás: MTI Fotó / Friedmann Endre

■ Kapcsolódó fejezetek

[1941 Magyarország megtámadja a Szovjetuniót](#)

[1944 A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenauba deportálják](#)

■ Irodalom

Bohus Kata: Not a Jewish Question? The Holocaust in Hungary in the Press and Propaganda of the Kádár Regime during the Trial of Adolf Eichmann. *Hungarian Historical Review* 4. évf. 3. sz. (2015) 737–772.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A Holokauszt Magyarországon*. Ford. Sz. Kiss Csaba – Hernádi Miklós – Garai Attila – Zala Tamás – Berényi Gábor – Seres Iván. Budapest, 2015.

Mucsi László: Az Eichmann-per a magyar sajtóban. *Történeti tanulmányok* 18. évf. (2010) 223–246.

Rónay György: *Esti gyors*. Budapest, 1966.

Yablonka, Hanna: *The State of Israel vs. Adolf Eichmann*. New York, 2004.

Bohus Kata

1962

Puskás mesterhármast rúg a BEK-döntőben, mégis Guttman Benficája nyer

A dunai labdarúgó-kultúra transznacionális születése és globális exportja

Az új sportág, a labdarúgás terjesztői a 19. század utolsó harmadában a világ különböző tájainak nagyvárosaiban élő angolok voltak. Számos dél-amerikai, továbbá nyugat- és dél-európai országban is ők alapították az első futballklubokat. Jelentős angol kolónia hiányában Magyarországra jókora késéssel érkezett meg a játék – évekkel a bécsi és prágai debütálás után, csak 1897-ben játszották Budapesten az első nyilvános labdarúgó-mérkőzést. A játék ezt követően azonban gyorsan népszerűvé vált a magyar fővárosban is.

A magyar és osztrák klubcsapatok, illetve válogatottak mérkőzései, majd a hamarosan meginduló Ferencváros–MTK rangadók egyre nagyobb tömegeket vonzottak. E mérkőzések szimbolikus tétje és a növekvő jegybevételek a klubok mecénásait jelentős anyagi investíciókra sarkallták. A két nagy pesti klub az 1910-es évek elején európai léptékkal mérve is jelentős befogadóképességű stadiont épített, az MTK pedig brit edzők szerződtetésével igyekezett az akkoriban erősebb Ferencvárost utolérni.

Az MTK hat év kihagyás után az 1913–1914-es idényben ismét bajnoki címet szerzett, majd az aranyat egészen 1926-ig ki sem engedte a kezéből. A sikerekben kiemelkedő szerepe volt Jimmy Hogannak, annak az ír származású angol trénernek, aki 1912-től az osztrák válogatott mellett dolgozott, 1916 elején pedig átvette az MTK irányítását. Az ekkoriban világszerte uralkodó játérendszer a piramis volt (a csapatok két védővel, három középpályással és öt csatárral álltak fel) és ezen Hogan sem változtatott. Felismerte viszont, hogy az Angliában népszerű erőfutball („rúgd és fuss”) helyett sokkal eredményesebb lehet a skótoknál népszerű, összjátékra építő játéktípus. Az 1925-ig érvényes lesszabály szerint ugyanis egy hátvéd akár a mérkőzés folyamán végig hátul maradhatott biztosítani.

Így azok a támadók tudtak jobban érvényesülni, akik sokpasszos játékkal közelítették meg az ellenfél kapuját.

Az MTK már a századfordulón az összjátékot preferálta, Hogan ezt fejlesztette tovább, nagyban támaszkodva a játékosok improvizációs képességére, cselezési készségére, virtuozitására is. Az osztrák válogatottnál elkezdett munkája lényegében az MTK-nál érett be: a Duna menti iskola, más néven közép-európai játéktípus – melyet rövidesen a magyar csapatok többsége átvett – az 1910-es évek végére a kontinentális futball szűk élmezőnyébe emelte a magyarokat. Tegyük hozzá, Bécs, majd Budapest ideális terep volt Hogan számára. Angliában, ahol a futball alapvetően a munkások sportja volt, az általa preferált játéktípust puhánynak, finomkodónak bélyegezték volna. Közép-Európában viszont a labdarúgás ekkor még főként a (kis)polgárok körében volt népszerű, és erősen kötődött a polgársághoz, a kávéházak világához is, egy olyan közeghez tehát, amely hajlamosabb volt felkarolni a technikára építő játéktípust.

A háborút követő történelmi fordulópont nagyban hozzájárult az új játéktípus nemzetközi expanziójához. 1919 ősztől több válogatott játékos hagyta el az országot: volt, aki a Tanácsköztársaság idején játszott szerepe, volt, aki zsidó származása, de nagy többségük egzisztenciális okokból távozott. A futball első világháború előtti hőskorában a labdarúgók még nem vándoroltak, a játékosok és edzők háború utáni újszerű nemzetközi mobilitása azt is jelzi, hogy a magyar futballexpanzió lényegében egybeesett az európai profizmus születésével. Az MTK-t több kulcsjátékosa hagyta el ekkoriban, Schaffer Alfréd és Szabó Péter 1920-ban már a Nürnberggel nyert német bajnoki címet, Konrád Kálmán és testvére, Jenő, 1924-ben a bécsi Amateure (a későbbi Austria Wien) csapatával lett osztrák bajnok és kupagyőztes. Egy évvel később pedig egy „félíg” budapesti csapat nyerte az első osztrák profi bajnokságot, a cionista Hakoah Wien csapatában ugyanis hat, a magyar fővárosból érkezett játékos is szerepelt, köztük a későbbi világhírű edző, Guttmann Béla.

A vándorlás minden jelentősebb csapatot érintett, de leginkább a kisebb, tökeszegény klubokat sújtotta. Mivel hivatalosan amatőr egyesületek között zajlott a játékosmozgás, az átigazolásokért a klubok nem fizettek egymásnak. Így például az 1910-es években többször dobogós helyezést elérő Törekvés néhány év alatt minden jobb játékosát elveszítette. A klub 1926-ban kiesett az első osztályból, miközben válogatott játékosai

közül Hirzer Ferenc és Viola József a Juventust, Hajós Árpád a Milant, Weisz Árpád az Intert, Urik József és Wéber Lajos a Bolognát erősítette. A fenti névsor jelzi, hogy korántsem csak az osztrák profi bajnokságban tűntek fel magyarok, az 1920-as évek derekán kifejezetten meghatározó szerepük volt az olasz futball fejlődésében is. Az első osztályú olasz bajnokság 1925–1926-os szezonjában például nem kevesebb, mint 34 magyar labdarúgó szerepelt. Miközben Hirzer Ferenc gólkirályi címet szerzett, hat klubnak volt magyar edzője, így Károly Jenő személyében a bajnok Juventusnak is.

Ausztriát és Olaszországot azért is fontos kiemelni, mert az 1910-es években még mindkét ország labdarúgásának színvonala elmaradt a magyarétól, az 1930-as

évek elejére viszont mindkettő eredményesebbé vált. Ezt jelzi, hogy az osztrák válogatottat, az ún. *Wundermannschaft*ot az 1930-as évek elején csak az angolok tudták legyőzni, az 1934-es és az 1938-as világbajnokságot pedig egyaránt az olasz válogatott nyerte (utóbbit épp a magyarok döntőbeli legyőzésével). Az ezzel egybeeső magyar tudásexport volumenét mutatja, hogy az 1933–1934-es olasz bajnokság 18 csapatából nem kevesebb, mint 12-nek a kispadján ült magyar szakember.

Az 1930-as évek végére a magyar labdarúgók és edzők helyzete több szempontból is megváltozott. A háború idején több országban is szüneteltek a bajnoki küzdelmek, megszűntek az átigazolási lehetőségek, így Franciaország – az 1930-as évek legnagyobb „importőre” – sem fogadott több magyar labdarúgót. Másrészt a kontinens futballja is átalakult. A lesszabályt 1925-ben megváltoztatták, már nem három, hanem csak két játékosnak kellett a támadó és a kapu között tartózkodnia, hogy ne alakuljon ki leshelyzet. A játék felgyorsult, Angliában pedig új játérendszer született, a WM (a betűk csúcsai jelzik a játékosok helyzetét: három csatár, két sorban két-két középpályás és három hátvéd alkotta ezt a struktúrát), amely az 1930-as évek végére Európa más részein is dominánssá vált. Így a külföldön dolgozó magyar edzőknek már nem az egykor Magyarországon szerzett tudásukat kellett csupán átadniuk, mondhatni tanítókból maguk is ismét tanulókká váltak.

Ahogy 1919-ben, úgy 1945-ben is sok labdarúgó hagyta el az országot, a fő célpontjuk kezdetben Románia és Csehszlovákia volt. Ezúttal viszont nem a legnagyobb sztárok távoztak külföldre, bár néhány válogatott szintű labdarúgó, továbbá edző így is a határon túl igyekezett boldogulni. A

holokausztot Budapesten átvészelő Guttman Béla a temesvári Ciocanulhoz szerződött, Erbstein Ernő pedig visszatért Torinóba, ahol a világ egyik legjobb csapatát menedzselte (a Grande Torinóként ismert gárda szárnyalásának 1949-ben halálos repülőgép-szerencsétlenség vetett véget, amikor is az egész csapat odaveszett). Az ismertebb játékosok közül Lóránt Gyula, az Aranycsapat későbbi hátvédje Aradon futballozott. A Franciaországban, ózdi emigráns bányászcsaládba született, gyerekkorában Budapestre kerülő Nyers István előbb Párizsba távozott, 1949-ben már olasz gólkirály lett az Inter játékosaként. A legismertebb légiós alighanem a budapesti születésű, de otthon lengyelül és szlovákul beszélő, beiskolázása előtt a magyart csak törve beszélő Kubala László volt, aki 1946-ban a katonai behívó elől távozott Pozsonyba, ahonnan visszatért ugyan a Vasashoz, de 1949-ben ismét a külföldet választotta: tíz évig volt a Barcelona erőssége, négy bajnoki címet is szerzett a katalánokkal.

A labdarúgó-szövetség 1947 őszén engedélyezte utoljára magyar labdarúgónak a külföldi szereplést, ezután már csak illegálisan lehetett a határon túl szerencsét próbálni. Természetesen a próbálkozók száma is megfogyatkozott, de akadtak, akik vállalták a kockázatot. 1949-ben négy ismert játékos – köztük Lóránt Gyula – „megúsza” internálással, amikor azonban 1951-ben Szűcs Sándor disszidálási kísérletét az Államvédelmi Hatóság megghiúsította, a hatalom súlyos példát statuált: az Újpest 19-szeres válogatott játékosát kivégezték.

1956-ban viszont már ismét több játékos hagyta el Magyarországot, köztük a komplett ifjúsági válogatott. A legnagyobb érvágást a válogatott három sztárjának távozása jelentette: Kocsis Sándor és Czibor Zoltán a Barcelona, Puskás Ferenc a Real Madrid játékosa lett.

Hármuk közül Puskás futotta be a legjelentősebb karriert külföldön, a madridiak alapembere lett, öt alkalommal is pályára lépett az 1955-ben indult nemzetközi torna, a Bajnokcsapatok Európa Kupája (BEK, a mai Bajnokok Ligája elődje) döntőjében. A Madrid a mai topcsapatok előfutára is volt annyiban, hogy nagyban támaszkodott külföldi labdarúgók tudására: ugyan korábban is szerepeltek a csapatban idegenlégiósok, de az 1950-es évek végén már sorra érkeztek külföldi labdarúgók a spanyol fővárosba. Puskást második virágzása idején, amikor is Pancho lett spanyol beceneve, a francia Kopa, az argentin Domínguez, Rial és Di Stéfano, továbbá az uruguayi Santamaría mellé szerződtették, így egy kifejezetten globális,

jelentős részben épp a félperifériák nagyvárosaiból származó csapatban játszott.

A Real Madrid megnyerte a BEK első öt kiírását, 1959-ben és 1960-ban már Puskással a soraiban. 1961-ben viszont a Barcelona került a döntőbe, ahol ellenfele egy akkor – nemzetközi szinten – kis klubnak számító lisszaboni csapat, a Benfica volt. A katalánok két gólját Czibor és Kocsis szerezte, mégis vereséget szenvedtek az 1959 óta Guttmann Béla által irányított portugáloktól. Egy évvel később, 1962-ben a Real Madrid ismét döntőbe jutott és ott mindhárom gólját az immár 35 éves Puskás szerezte, de ez is kevés volt: Guttmann Benficája ezúttal is jobbnak bizonyult, a második féldőben, 3:3-as állásnál ugyanis a 20. század legfényesebb portugál sztárja, az ekkor még portugál gyarmat Mozambik fővárosában, Maputóban született, mindössze 20 éves Eusébio kétszer is betalált, 5:3-ra alakítva a végeredményt.

Kocsis Sándor (középen) és Puskás Ferenc (jobbra) 1956 decemberében, még a Honvéd játékosaként, de már a disszidálást követően Milánóban az AC Milan ellen játszott mérkőzésen, az ekkor éppen klub nélküli edző, Guttman Béla (balra) társaságában. Forrás: Magyar Olimpiai és Sportmúzeum

■Kapcsolódó fejezet

[2003 Carlos Pérez és Bojana Radulovics kézilabdázók világbajnoki gólkirályok lesznek](#)

■Irodalom

Dénes Tamás – Peterdi Pál – Rochy Zoltán – Selmeczi József: *Kalandozó magyar labdarúgók*. Budapest, 1999.

Dénes Tamás – Sándor Mihály – B. Bába Éva – Selmeczi József: *A magyar labdarúgás története (1897–2015)*. Budapest, 2016.

Szegedi Péter: *Az első aranykor. A magyar foci 1945 előtt*. Budapest, 2016.

Wilson, Jonathan: *Futballforradalmak*. Budapest, 2014.

Wilson, Jonathan: *A magyar futball aranykora*. Budapest, 2020.

Szegedi Péter

1964

A Merkur Személygépkocsi Értékesítő Vállalat megalapítása

Formális és informális vásárlási gyakorlatok a KGST-ben

A Merkur Személygépkocsi Értékesítő Vállalat 1964-es megalapítása az autók Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) piacán belüli elosztásában új korszak nyitányát jelezték. Mivel a gépjárművek iránti kereslet és kínálat megnövekedésével a létező infrastruktúra többé nem számított kielégítőnek, a Belkereskedelmi Minisztérium az új autók beszerzése, kezelése és terjesztése céljából új vállalat létrehozása mellett döntött. A Merkurnak nemcsak a fővárosban, hanem az ország összes nagyobb városában volt helyi részlege. Fennállása alatt a kínálat azonban mindvégig elmaradt a kereslettől, így módon csak azoknak a magyaroknak sikerült új autóhoz jutniuk, akik türelmesen kivárták, hogy végre feljussanak a hosszú várakozási lista tetejére. Ám az 1960-as és 1970-es évek így is áttörést hoztak a személygépjármű-birtoklás történetében: míg 1960-ban mindössze 30 000 autó volt Magyarországon, húsz évvel később már milliónál is több.

A gépjárműszektor további fejlődése a KGST-n belüli változások közvetlen következménye volt. Az USA által felajánlott Marshall-tervre adott válaszként 1949-ben létrehozott KGST a kezdetektől a szocialista országok közti kölcsönös segítségnyújtás elvére épült. Amikor a hidegháborús feszültségek az 1960-as évek elején, többek között a berlini fal felépítése és a kubai rakétaválság következtében ismét akutabbá váltak, a szocialista országok kapitalista országokhoz fűződő gazdasági viszonyai is megsínylelték azt. E diplomáciai krízist és a desztalinizáció szellemét egyszerre letudva a KGST-államok összezárták soraikat és gazdasági teljesítményük növelése érdekében még jobban elkötelezték magukat a szocialista blokkon belüli nemzetközi kooperáció mellett. A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelveiről szóló megállapodás 1961–1962-es elfogadásától kezdve ezen országok – szakértelmüknek és

infrastruktúrájuknak megfelelően, illetve azzal összhangban – immár a teljes tábor számára termeltek.

Emiatt nem minden szocialista ország specializálódott az autógyártásra – a gyakorlatilag mindenhol fellelhető Wartburgokat és Trabantokat Kelet-Németországban, a Fiatot Lengyelországban, a Moszkvicot, a Ladát és a Zaporozsecet a Szovjetunióban, a Daciát Romániában, a Škodát pedig Csehszlovákiában gyártották. A Merkur szocialista vállalaton keresztül a márkák mind elérhetőek voltak Magyarországon, ami a magyar társadalom gépjárművekkel való felszereltségét érdemben javította.

Ellentételezésül Magyarország buszokat adott a KGST-s cserekereskedelem részeként: a KGST-n belüli ügyes magyar diplomáciának és nem utolsósorban a KGST által lefedett piac nagyságának köszönhetően a budapesti és székesfehérvári illetőségű Ikarus hamarosan a világ egyik legnagyobb buszgyártójává avansált.

Ahogy arra a Lukács-iskolához kötődő filozófusok, Fehér Ferenc, Heller Ágnes és Márkus György felhívták a figyelmet *Diktátúra a szükségletek felett* című művükben, a fogyasztók általi keresletet még a legjobb szándékú tervezők sem lehettek képesek előre felmérni. A keleti autók eközben technológiailag és kényelmességüket tekintve is elmaradtak nyugati társaiktól. Még a piacra kerülő autók színeit sem sikerült az autóra vágyók színpreferenciáihoz igazítani. Ennek hatására számos vásárló már a hajnali órákban megjelent a Merkurnál, hogy az autója színét ő maga választhassa ki. Míg a sárga és a piros is a kedvenc színek közé tartozott, a barna és a sötétzöld autókat kifejezetten nehéz volt eladni. Amennyiben pedig valaki elégedetlen volt a neki felajánlott színnel, az újabb hónappal vagy hónapokkal toldhatta meg az eleve hosszú várakozási időt.

A türelem szinte állandó szerepet kapott: az átlagos magyar fogyasztó egytől öt évig várt, mire átvehette autóját, ami a KGST-n belül még csak nem is számított hosszú időnek. Az NDK például hiába volt az KGST-n belüli autógyártás egyik legfontosabb központja, a keletnémet állampolgárok mégis mintegy tizenöt évet várakozhattak megrendelt autóik átvételére. Emiatt gyakorivá vált az újszülötteknek való autófoglalás – abban a reményben, hogy felnőttkorba lépésükre már át is vehetik a terméket.

A hosszú sor kikerülésének egyetlen eszköze az volt, ha az eredetileg 1959-ben alapított, nyugati országokból is importáló, azokat keményvalutáért Magyarországon árusító Konsumex dollárüzletein keresztül vásároltak autót az emberek. Ehhez jellemzően nagylelkű nyugati rokonokra

volt szükség; a többség értelemszerűen nem rendelkezett ekkora megtakarítással. A tervgazdaság hatékonyságbeli hiányosságai ily módon a másodkézből vásárolt autók virágzó piacához vezettek, ugyanis a néhány éves autókat is többért lehetett eladni, mint amennyiért eredetileg vették őket. Az autók piaci árát ily módon az informális piac által biztosított azonnali hozzáférés határozta meg.

A fogyasztói termékek előállításának növekedése, amelyet a Merkur 1964-es megnyitása már önmagában is szimbolizált, találkozott a Kádár János által az 1956-os forradalom leverését követően prioritásként kijelölt életszínvonal-politikával. A politikai legitimáció keresésekor a „szocialista jómód” eszméje egyfajta szent tehénvé vált, melyet az MSZMP többé nem is mert megkérdőjelezni. A fizetések növelése és az elérhető fogyasztói javak állandó bővülése a társadalom rezsimmel szemben álló tagjainak megnyerését is szolgálták. 1956 után nem sokkal a párt arra is ráébredt, hogy a szükségletek és a fogyasztói elvárások sokrétűbbé váltak – mely része volt az egész blokkra kiterjedő konzumerista fordulatnak. A gépjárművek elterjedésének támogatása ily módon nem pusztán a változó fogyasztói igények kielégítésére szolgált, hanem azt is hivatott volt jelezni, hogy a modern szocialista társadalom az elavult osztálykülönbségeket is sikeresen meghaladta.

Az állam által menedzselte elosztáshoz hasonlítható jelentősége volt a javakkal való informális kereskedésnek. A magyar állampolgárok aktívan kivették részüket a szintén az egész blokkra jellemző vásárlói turizmusban, csempészetben és a fekete piacok üzemeltetésében. Mondhatni a KGST-hez hasonlóan az állampolgárok is felmérték, hogy mely szocialista országok mihez értenek igazán, és gyorsan reagáltak a kereslet a tervgazdaság kiszámíthatatlanságából fakadó hirtelen növekedésére. A javakkal kapcsolatos döntés meghozatalában kiemelkedő szerepe volt a minőségnek, az árak és az elérhetőségnek, ami éppúgy vonatkozott a csehszlovák cipőkre, sportruházatra és irodaszerekre, a lengyel alsóneműre és törülközőkre, a bolgár parfümökre, dobokra és a román kerámiákra, ahogy a tartós és olcsó szovjet elektronikai termékekre is.

Köztudott volt, hogy a magyarok szívesen vásárolnak szocialista országokból érkezett turistáktól akár a budapesti pályaudvarok előtt, akár a Blaha Lujza téri buszállomáson vagy éppenséggel az Ecseri úti bolhapiacra. Az ország Nyugatra való relatív nyitottsága miatt az eladott termékekért

cserébe Magyarországon számos más szocialista országban gyakorlatilag elérhetetlen terméket is lehetett kapni – különösen az Új Gazdasági Mechanizmus 1968-as bevezetését követően. A szocialista magyar állam lakosai oly hatékonyan vettek részt az informális kereskedelemben, hogy azt a kádári életszínvonal-politika egyik pillérjeként érdemes szemlélnünk. Még az állambiztonságnak is akad olyan belső használatra szánt tanulmánya, mely egyenesen szükségesnek nevezte e tevékenységet: „A csempészek – kereskedelmi szerveinknél – jobban és gyorsabban reagálnak a kurrens (keresett), illetve hiánycikkekre.”¹

Miközben a határellenőrzés a keleti blokk más országaihoz képest nem volt szigorú, a magyar hatóságok egyre gyakrabban fejezték ki aggodalmukat a növekvő számú utazó informális kereskedésből származó nyereségével kapcsolatban. Mivel ezek az egyéni nyereségek értelemszerűen nem járultak hozzá a szocializmus építéséhez, ideológiai szempontból elítélendő üzérkedésnek számítottak. Az üzérkedést ugyanakkor az egyes nemzetek által megállapított árak és szubvenciók differenciája tette lehetővé. A szomszédos országokból érkező vásárlói turizmus emiatt tehertétellé is válhatott, melyet időnként diplomáciai csatornákon keresztül is tárgyaltak. Példának okáért, miután Csehszlovákia és Magyarország 1960-ban megegyezett a két ország közti vízummentes utazás lehetővé tételében, a magyar turisták kirándulásai visszatérően feszültségeket generáltak, mivel módfelett sokat vásároltak a határ túlsó oldalán, és alkalmanként gyakorlatilag kiürítették a határ közelében található városok boltjait. A textilek, ágyneműk, gyerekruhák és a Wellington csizmák iránti kereslet a magyar nemzeti ünnepek idején gyakran megnyolcszorozódott a határ menti csehszlovákiai városokban.

A bevásárlói tevékenységek effajta csúcsait rendszerint szigorúbb határellenőrzések követték. Ennek hatására a szocialista államok polgárai a csempészett áruk elrejtésében és álcázásában is találékonnyá váltak. A vasúti határellenőrzésekkor alkalmazott módszerek része volt, hogy például csak az olcsóbb javakat vallották be, míg a máshol erősebben dotált, így odaát olcsóbban kapható vagy éppenséggel védett javakat (többek között a gyermekruhák is e kategóriába estek) szemétkosárba helyezték és almacsutkákat vagy (jellemzően Ausztriából hozott) banánhéjak alá rejtették.

Az informális kereskedésnek etnikai aspektusa is volt: Magyarországot e szempontból a Csehszlovákiában, Romániában és Jugoszláviában élő magyar kisebbségek is kiszolgálták. Az elsősorban a nyelvtudásban

megtettesülő kulturális tőke és a vágyott termékek alapos ismeretével felvértezett kisebbségi magyarok rokonaik és barátaik meglátogatásakor különböző termékeket is behoztak az országba. Az ebből származó bevételt gyakran más, Magyarországon kapható termékek megvásárlására használták, melyeket aztán visszaszállítottak lakóhelyükre és adott esetben ott kereskedtek is velük. A családtagokkal való érintkezés emberi igényeit e kereskedelmi tevékenységek szervesen egészítették ki – és gyakran nem pusztán a magyar kisebbségiek utazásainak költségeit fedezték, hanem extra profittal is szolgáltak.

Az országhatárok és határsávok ily módon a fennálló hiányok egyfajta szeizmográfjaként működtek, mely hiányokat nem pusztán a nemzeti keretek közt működő tervgazdaságok okoztak, hanem a KGST-piacon belüli kereslet pontos előrejelzésének lehetetlensége is. Az összes szocialista állam polgárai, ideértve Jugoszláviát is, meglehetősen spontán módon reagáltak e fogyasztási problémákra, maguk próbálván biztosítani a nehezen elérhető javak megfelelő elosztását. E mindennapi gyakorlatok szükséges kiegészítései voltak az állami gazdaságnak – amit belső fórumokon a magyar rezsim is elismert, e tevékenységeket olykor egyenesen a kádári jómód szerves részének titulálva. Mindennek hatására a magyarok aktív szerepet vállaltak a Kádár-kori életmód-politika megvalósításában – és annak hatékonyabbá (és nyereségesebbé) tétele által legalábbis közvetett módon az akkori társadalmi rend fenntartásában is részt vettek.

A keleti blokkban gyártott autók sorakoznak a Merkur csepeli telepén 1970-ben. Forrás: Fortepan / FŐFOTÓ

■ Kapcsolódó fejezetek

[1949 Megalakul a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa](#)

[1968 Coca-Colát gyártanak Kőbányán](#)

[1977 Ikarus 281-est állítanak ki a Maputói Nemzetközi Vásáron](#)

[1979 Vízum nélkül lehet utazni Ausztriába](#)

■ Irodalom

Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett*. Budapest, 1991.
(Eredetileg: *Dictatorship over needs*. Oxford, 1983).

Gagyiova, Annina: Legitimizing Socialism? Foreign Parcels, Western Goods and Hard Currency Stores in Hungary (1956–1989). *Hungarian Studies Review* 48 évf., 1 sz. (2021) 19–47.

Lénárt András: „A szocializmus külföldi útjain.” Idegenvezetők visszaemlékezései a szervezett utazásokra. *Múltunk* 57 évf., 1 sz. (2012) 122–139.

Valuch Tibor: A bőséges ínségtől az ínséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Magyarország a jelenkorban. Évkönyv XI.* Budapest, 2003. 51–78.

■ Jegyzet

[1](#) Állambiztonsági tanulmány 1971/1, 51. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, A-3017/5.

Annina Gagyiova
(angol eredetiből fordította Laczó Ferenc)

1966

Észak-vietnami hallgatók a magyar egyetemeken

Diák- és munkásmigráció a hidegháború alatt

A harmadik világ felé való nyitás egyik fontos következménye volt a Magyarországra irányuló migráció felerősödése az 1960-as évek közepén. Két évtizeden keresztül, az 1960-as és az 1970-es években a fejlődő világból a szocialista Magyarországra érkező és itt egy vagy két évet eltöltő személyek többsége diák volt, akik egyetemi vagy posztgraduális tanulmányok céljából jöttek magyar intézményekbe. A hallgatók számát és magyarországi tartózkodásuk feltételeit úgynevezett Kulturális és Tudományos-technikai Együttműködési megállapodások keretei között szabályozták.

A harmadik világbeli fiatalok kelet-európai iskoláztatása 1953-ban kezdődött. A koreai háborút követően hozzávetőleg 100 000 észak-koreai gyerek utazott ezen évek során Lengyelországba, Romániába, Magyarországra, majd Csehszlovákiába és az NDK-ba is. A gyerekek iskolába jártak, és kelet-európai szakemberek gondoskodtak róluk. Jelentős részük hadiárva volt, az Észak- és Dél-Korea között zajló háború fejleményeként. Az észak-koreai gyerekeknek fenntartott árvaházakat általában eltitkolták a helyi lakosok elől. A kelet-közép-európai és észak-koreai hatóságok azt is próbálták megakadályozni, hogy polgáraik személyes kapcsolatokat építsenek ki egymással.

A legtöbb koreai 1956 után hazatért, ám a vietnami háború fokozódása új fejezetet nyitott a harmadik világbeli diákok a szocialista Kelet-Közép-Európába irányuló migrációjában. 1966-ban Észak-Vietnamból 80 egyetemi és főiskolai hallgató érkezett magyar ösztöndíj segítségével. Az 1970-es években a Magyarországon tanuló észak-vietnami diákok létszáma hozzávetőleg 700 fő körül alakult, amihez jött még kb. 70 dél-vietnami hallgató. A harmadik világbeli egyetemisták és főiskolások tábora kulturálisan sokszínű volt, bár a más országokból érkezők létszáma általában elmaradt a vietnamiakétól. A Külügyminisztérium adatai szerint

1967-ben 72 kubai diák tanult magyar egyetemen vagy főiskolán, 28 pedig szakmunkásképző intézményben. A szakképzésben részt vevő fiatalok 1961-ben kezdtek érkezni Kubából, és 1967-ig 170-en töltöttek hosszabb időt Magyarországon. 1967-ben Tanzániából tizenhárom diák érkezett Magyarországra. A Magyarországon tanult diákok létszámára nézve nincs teljes körű statisztika, becslés szerint nagyságrendileg több tízezer főről lehetett szó.

A harmadik világból érkező diákok fogadása tágabb szolidaritási és segítségnyújtási programok része volt. A kelet-közép-európai szocialista országok ösztöndíjprogramokat hoztak létre ezeknek a diákoknak a számára, különleges iskolákat nyitottak (leginkább az NDK-ban), a Szovjetunióban és Csehszlovákiában pedig kifejezetten erre a célra szolgáló egyetemeket is alapítottak (Moszkvában a Patrice Lumumba Népek Barátsága Egyetem, Prágában a November 17. Egyetem). Magyarországon nem létezett a harmadik világbeli hallgatók számára efféle speciális intézmény, a kormányzat ugyanakkor kezdeményezte az iskolák közti kétoldalú megállapodások megkötését. A legismertebb ilyen intézmény a Ho Si Minh Tanárképző Főiskola volt Egerben.

A hivatalos nyilvánosságban az afrikai és délkelet-ázsiai hallgatók témája a szolidaritás ábrázolására adott lehetőséget. Miközben valódi nehézségeik jelentőségét alulértékelték, pozitív tapasztalataikat egy olyan elképzelt világ keretein belül mutatták be, amelyben a faji egyenlőség és szolidaritás összekötötte a kapitalista világrendszeren kívül élőket: „A tizenhatos autóbusz kanyarog, csikorog a vári diákotthon felé. A buszban nevetgélő, a kanyaroknál egymásra bukfencező diákok. Magyarok, afrikaiak, kubaiak, vietnamiak. A nyelvük más-más, de a nevetésük nagyon is egyforma. A jóízű, fiatalos kacagás majd szétveti az autóbuszt.”¹

Még ha a pártvezetők és a kulturális elit talán tényleg hitt is abban, hogy a szolidaritás áthatotta az általuk kormányzott társadalmat, nem a szolidaritás és az egyenlőség volt az egyetlen reakció, amit a volt gyarmati országokból érkező hallgatók kiváltak a magyarokból. Még ha a szocialista nyilvánosság meg is kísérelte elbagatellizálni a magyarországi rasszizmust, utólag is jól érzékelhető, hogy számos, a globális Délről jött hallgató megtapasztalta a kirekesztést és az erőszakot. A Ghánából 1962-ben a szegedi egyetemre érkezett Johnnie Yonkson mesélte el 1965 novemberében egy újságírónak, hogy egyszer fiatal emberek támadtak rá a Dóm téren. Habár a cikk az afrikai hallgatót idézve kiemelte, hogy az esetet

ő egyedi kivételként fogta föl („Láttam, hogy a magyarok többsége rendes ember, és szeretnek bennünket.”), az afrikai hallgatóknak a magyar társadalom hétköznapijaiba való, nehézségekkel teli beilleszkedésének emléke átsüt a sorokon: „Meg kellett szokni az idegen környezetet, az eltérő szokásokat. Az utcán történt megállításokon, a ránk bámulásokon megpróbáltam felülemelkedni. Az előítéleteket nem vettem komolyan.”²

Az Oktatási Minisztérium, a KKI és az egyetem hivatalnokai általában korántsem bátorították a magyar és az Európán kívüli hallgatók közti személyes kapcsolatok kialakulását. Az utóbbiak többnyire saját nemzeti-etnikai enklávékban laktak a diákszállókon, ami tovább mélyítette az őket helyi társaiktól elválasztó szakadékot és nem kedvezett nyelvtudásuk fejlesztésének se. A szolidaritás, amit a minisztériumi és egyetemi hatóságok megteremteni reméltek az egyes nemzeti csoportok között, nem feltétlenül volt egyénekre is kiterjeszhető. A szocialista világon belüli hallgatói mobilitás összességében igencsak korlátozott volt: az Európán kívüli hallgatók államközi szerződések által szabályozott módon érkeztek, integrációjuk az egyetemi környezetre szorítkozott, ideális esetben leginkább csak a tankönyvek segítségével valósult meg, és végül ellenőrizhető módon elhagyták az országot, azzal a céllal, hogy az itt szerzett tudást hazavigyék és ott hasznosítsák.

Ez a fajta mobilitás csupán időlegesnek tételezte az anyaországtól való elszakadást és az Európában való tartózkodást. A hosszabb távú itt-tartózkodás az Európán túlról érkezett hallgatók mobilitásából adódó veszélyes kimenetelnek tűnt. Ahogyan Dragon Ferenc, a Külügyminisztérium osztályvezető-helyettese 1967. december 13-án két bolíviai diák esetében megállapította, akik kapcsán felmerült, hogy Belgrádból Magyarországra jönnének a moszkvai Lumumba Egyetem befejezése után: „illetékes hatóságaink bizonyos óvatossággal kezelik az ösztöndíjat igénylő házaspárokat, tekintettel arra, hogy az utóbbi időben több esetben történt, hogy a feleség nem annyira tanulmányok folytatására, mint inkább szülni jött Magyarországra, ami nyilvánvalóan rendkívülien sok zavart, utánjárást és nem utolsó sorban többletköltséget jelentett a fogadó hatóságainak.”³

Az 1970-es évek közepétől a szocialista mobilitás új típusa jelent meg. Ebben az időszakban a kelet-közép-európai szocialista országok a fejlődő világból, elsősorban Kubából és Vietnamból kezdtek munkaerőt toborozni. Ezek a munkások államközi szerződések keretében érkeztek Kelet-Közép-

Európába, és többnyire a textil- és a fémiparban dolgoztak szakképesítést nem igénylő munkakörökben, amivel az egyre növekvő hazai munkaerőhiányt csökkentették. Magyarország és Kuba munkaügyi minisztériumainak 1980. április 19-i megállapodása alapján például 276 kubai érkezett még ennek az évnek augusztusában.

A kubai hatóságok minden jel szerint sokkal fontosabbnak tartották az együttműködést, mint magyar partnereik. A kelet-közép-európai szocialista országokat a kubai kormány kérte, hogy nyújtsanak segítséget a fiatalok képzésében és alkalmazásában és így enyhítsenek az egyre növekvő munkanélküliségen. A magyar vállalatok általában véve kevésbé voltak nyitottak arra, hogy nagy létszámban fogadjanak idegnyomunkásokat, ami legalábbis részben magyarázza a Csehszlovákiához és az NDK-hoz képest alacsony számukat.

A vendégmunkások 60%-a nő volt, mivel a magyar textilgyárak a kubai munkások fogadásával elsősorban az egyre csökkenő számú hazai női munkaerőt igyekeztek pótolni. A magyar hatóságok igyekeztek elkerülni azokat a problémákat, amelyeket Csehszlovákia és az NDK esetében tapasztaltak, és szigorúan ellenőrizték a kubai vendégmunkások munka- és életkörülményeit. Talán ennek is volt betudható, hogy a pártvezetők és a vállalatigazgatók is meg voltak győződve a latin-amerikai bevándorló munkások integrációjának sikerességéről.

A kubai munkások jelenléte mindezek ellenére sem volt konfliktusmentes. Az 1980-as években rendszeresen tapasztalhatók voltak körükben az elégedetlenség jelei. Először is, a Karib-térségből érkező női és férfi munkások általában az ország különböző régióiban dolgoztak és laktak, ami jelentősen hozzájárult társadalmi és kulturális elszigetelődésükhöz. Az 1980-as évek közepén a kubai munkások gyakran összeverekedtek más munkásokkal (főleg lengyelekkel), saját társaikkal vagy éppen a rendőrökkel, ami aligha elválasztható elszigeteltségük tényétől.

Az integrációs programok kudarca, illetve az ezt kísérő társadalmi deviancia jelenségei megerősítették a „latinokkal” kapcsolatos, a megbízhatatlanságot és a heves vérmérsékletet kihangsúlyozó kulturális előítéleteket. Ezek az előítéletek főként a kubai női munkásokhoz kötődtek, akik más fiatal nőekkel, többek között magyarokkal laktak együtt a munkásszállásokon. 1988-ra ezek a prekoncepciók már a megszülető magyarországi szkinhedcsoportok számára is muníciót szolgáltattak és

szoros összefüggésben álltak azzal a hírhedt, április 22-i támadással, amiben húsz, botokkal felfegyverkezett szélsőséges bántalmazott tizenhárom kubait egy budapesti metróállomáson.

Két afrikai, két magyar és egy kínai orvostanhallgató a Budapesti Orvostudományi Egyetemen 1960-ban. Forrás: MTI Fotó

■Kapcsolódó fejezetek

[1960 Az „Afrika-év”](#)

[1986 A Magyar Televízió bemutatja az *Isaurát*](#)

[2015 Átvándorlás Magyarországon](#)

■ Irodalom

Apor, Péter: Socialist Mobility, Postcolonialism and Global Solidarity. The Movement of People from the Global South to Socialist Hungary. In: Borodziej, Włodzimierz – von Puttkamer, Joachim (szerk.): *Immigrants and Foreigners in Central and Eastern Europe during the Twentieth Century*. London, 2020. 113–126.

Apor Péter: Szocialista migráció, posztkolonializmus és szolidaritás. Magyarország és az Európán kívüli migráció. *Antro-Pólus* 2. évf., 2. sz. (2017) 26–44.

Csoma Mózes: *Koreaiak Magyarországon az 1950-es években*. Budapest, 2012.

Nemes Nagy Ágnes: Káin, Ábel, gimnázium. In: uő: *Az élők mértana. Prózai írások*. Budapest, 2004. 170–173.

■ Jegyzetek

- [1](#) Abai Pál: „Csodálatos, hogy Magyarországon mindenki barát...” *A Jövő Mérnöke* 1964. november 2. [3.]
- [2](#) Géza Ferenc: Africa/Hungary. Egy család: két világrész. *Szegedi Egyetem* 1965. november 8. 3.
- [3](#) Dragon Ferenc: Jelentés, 1967. december 13. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, XIX-J-1-j. 1967. 24. doboz.

Apor Péter

1967

Maoista ifjúsági szervezkedés Budapesten

A szovjet kommunista rendszer Kína által inspirált baloldali kritikája

1967 novemberében, a nagy októberi szocialista forradalom ötvenedik évfordulójára nemcsak az állam és a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetése készült különleges gonddal, de a magát Magyar Forradalmi Kommunisták Csoportjának nevező, pár tucat fiatalból álló baráti társaság is. Ők voltak a „magyar maoisták”, akik közül nyolcat szűk egy évvel később, 1968 júniusában a Fővárosi Bíróság bűnösnek talál az államrend megdöntésére szőtt összeesküvésben. A magyar maoisták peréről a *Népszabadság* 1968. június 9-i száma a 13. oldal alján, pár soros cikkben számolt be csupán, és a maoistákról sem a Kádár-kor hátralévő évtizedeiben, sem a rendszerváltás után nem beszéltek sokat.

A magyar maoizmus valóban mindössze rövid fellángolás volt az 1970-es évektől építkezni kezdő magyar demokratikus ellenzékiesség forrásvidékén, amely ugyanakkor szemléletes képet fest a 60-as évek végének budapesti intellektuális, kulturális és politikai undergroundjáról.

Tudós körökben számos vita zajlott már arról, hogy létezik-e egyáltalán a maoizmus mint összefüggő, koherens és sajátos gondolatrendszer és politikai program. Az vitathatatlan, hogy magukat maoistának nevező mozgalmak a világ szinte minden pontján felbukkantak az elmúlt fél évszázadban, és több helyen mind a mai napig potens politikai erőt képviselnek. A maoizmus fontos szerepet játszott a 60-as évek nyugat-európai és észak-amerikai diákmozgalmaiban, a 70-es évek zimbabwei függetlenségi harcaiban, a Peru jelentős részeit az 1980-as és 1990-es években ellenőrzése alá vonó Fényes Ösvény (*Sendero Luminoso*) tevékenységében, az Indiában ma is intenzíven élő naxalita felkelésben. A 2008-ban megalapított Nepáli Demokratikus Szövetségi Köztársaságot is egy maoista felkelés hívta életre, a maoista párt pedig azóta is az ország egyik meghatározó politikai ereje. A lassacskán államkapitalista

szuperhatalommá növekvő Kínai Népköztársaság is örzi alapítója, Mao Ce-tung (Mao Zedong) emlékét, ám örökségének kényelmetlenségét, sőt a maoizmus megfoghatatlanságát kiválóan példázza az állandó és szemlátomást kibékíthetetlen konfliktus, amely Mao kínai örököseinek és a szomszédos nepáli maoistáknak a viszonyát jellemzi.

A magyarországi csoportot főként a nyugati diákmozgalmak inspirálták, de kínai és albán könyvek és brosúrák is cirkuláltak a tagok között. A főként orosz nyelvű anyagokat a csoport vezetői, elsősorban Pór György a kínai nagykövetségen tartott fogadásokon, filmesteken szerezte be, de ebből a szempontból fontos kapcsolatnak számított a magyarországi görög emigráció egyik Kína-barát csoportjának egy tagja, illetve egy albán követségi diplomata is.

A magyar maoizmus rövid története legális és illegális időszakra osztható fel. A csoport indulása 1963–1964 környékére vezethető vissza. Ekkor ismerkedett meg egymással az ELTE Bölcsészettudományi Karának két hallgatója, Pór György és Bencze Sándor, körük pedig egy kisebb baráti csoport szerveződött, akik már ekkor kritikusan viszonyultak az MSZMP ifjúsági szervezetéhez, a KISZ-hez. Ezekben az években a kör tevékenysége főként jelentős marxista művek közös olvasásában, vitákban, beszélgetésekben merült ki.

E társaság tagjai alapították meg 1966-ban a KISZ keretein belül azt a Szolidaritási Bizottságot, amely elsősorban az amerikaiak megtámadta kommunista Vietnammal kapcsolatos szolidaritási akciókat szervezett. Társadalmi munkát végeztek, agitáltak, ún. „vietnami vásárnapokat” szerveztek, röplapokat szórtak az 1966-os Budapesti Nemzetközi Vásár amerikai pavilonja előtt, tüntettek az amerikai, illetve a görög nagykövetség előtt is.

Utóbbi, a görögországi katonai puccs ellen tiltakozó 1967. május 1-jei demonstrációt a rendőrség gumibotokkal verte szét, a Vietnam-Bizottságot ugyanis 1966 végén feloszlatta a KISZ, több tagját kizárták a szervezetből, másokat pedig megrovásban részesítettek. Az egyetemi KISZ-szervezet ugyanis arra jutott, hogy a Bizottság frakciós maoista szervezkedés fedezékeként tevékenykedett, tagjai pedig osztoznak a Szovjetunió politikájának kínai kritikájában. Ekkortól tehát Pór és köre illegalitásban tevékenykedett, bár a különböző politikai kérdésekről való vitákban, és különböző könyveken, brosúrák olvasásában ki is merült ez a frakciós szervezkedés. Pórt több alkalommal meghívták a kínai követség fogadására,

és személyes kapcsolatot ápoltak néhány albán és görög kommunistával, illetve az MSZMP balszárnyának néhány tagjával, például az 1958-ban megjelent *Tűz-tánc* versantológia néhány szerzőjével, szerkesztőjével, de ezen túlmenően az 1968-as bírósági eljárás sem tudott valódi bizonyítékokat felmutatni az államrend megdöntésére szőtt összeesküvés komolyságának alátámasztására.

A Bizottság feloszlatása után Pórt az egyetemről is kizárták, és hasonló sorsra jutott Haraszti Miklós is, aki ebben az időszakban még maga is tagja volt a maoista csoportnak, igaz 1967 második felére – a résztvevők vallomása szerint: magánéleti vetélkedés miatt – megromlott a viszonya Pórral, és eltávolodott a körtől. Nem vett már részt például a bolsevik forradalom 50. évfordulójára készült kiáltvány és 36 pontból álló programtervezet kidolgozásában sem, amelyek aztán a későbbi per elsődleges bizonyítékaként szolgáltak. A kiáltványban Pórék így fogalmazták meg véleményüket a Kádár-rendszerről: „a revizionista-bürokrata söpredék »békés úton« kisajátította a proletariátus hatalmát”, emiatt „következetes osztályharccal” kell azt térdre kényszeríteni. A kidolgozott programtervezet egyik pontja pedig célul tűzte ki a „revizionista, burzsoá-bürokrata rendszer erőszakos megdöntését”.¹

Az összeesküvés vádjának komolytalanságát mutatja, hogy a csoport a kiáltványát nem az utcán szórta ki, hanem nagyjából kilencven példányban postára adta, és a fővárosi kommunista elit jelentősebb tagjainak küldte el. Ez az eljárás megkönnyítette az állambiztonság munkáját is, amelynek néhány hét alatt sikerült is felgöngyölítenie az ügyet, Pórt és Benczét pedig 1968 januárjában őrizetbe vették. Az elsőfokú tárgyaláson végül a társaság kilenc tagja ellen emeltek vádat, közülük nyolcat el is marasztalt a törvényszék. „Viszonylag enyhe ítéletek” születtek, írta a perről született irodalmi visszaemlékezésében Dalos György, akinek néhány hónapos börtönbüntetését három évre függesztette fel a bíróság.² Rajta kívül négy másik vádlott – Révai Gábor, Gáti Tibor, Malgot István és Gáspár Judit – szintén felfüggesztettet kapott, „csupán” Pórnak, Benczének és a Közgazdaságtudományi Egyetemen tanuló Simon Péternek kellett börtönbe vonulnia. Pór két és fél évet, Bencze két évet, Simon pedig nyolc hónapot kapott, büntetéseiket később harmadolták.

A rövid életű magyar maoizmus egy globálisan is baloldali lázadásokkal tűzdelt korban jelentkezett. Magyarországon ekkor kezdte meg útkeresését a Kádár-rendszerrel szembeni ellenállás, amely igazán a 70-es

években kezdett valódi jelentőségre szert tenni. Ebben az időszakban, a filozófus 1967-es, MSZMP-be történő „visszazárása” után jut nyilvánossághoz a Lukács György tanítványaiból álló ún. Lukács-iskola (Márkus György, Heller Ágnes, Fehér Ferenc, Vajda Mihály), illetve az utóbbiak (főként Márkus György) tanítványaiból álló ún. Lukács-óvoda is, a későbbi demokratikus ellenzék olyan jelentős alakjaival, mint Kis János és Bence György. A lukácsisták két generációja ebben az időszakban a marxizmus megújításával, a hivatalos pártideológiától való megtisztításával, és a marxi munkásság eredeti filozófiai szándékaihoz való visszatéréssel kísérleteztek.

Az útkeresésben a lukácsisták és a maoisták eltérő álláspontokat képviseltek, és az 1968-as pert megelőzően többször vitába is keveredtek egymással. Kis János visszaemlékezése szerint a maoista csoport tagjai „minket a szocializmust eltorzító hruscsovi revizionizmus édes gyermekeinek hittek, mi pedig bennük csak az ideológiai sztálinizmust láttuk meg.”³

A magyar maoisták maoizmusa Kisék szempontjából annak forradalmi romantikája, erős voluntarizmusa, a Kádár-rendszer kritikájának ultrabaloldali szóhasználata miatt tűnhetett „ideológiai sztálinizmusnak”, mely jegyek valóban jellemezték a Pór-féle csoportot, ahogyan egyébként a nyugati diákmozgalmak maoistáit is. Mao Ce-tung alakja e lázadóknak a paraszti romantikát, a gyarmati és posztgyarmati társadalmak kizsákmányolása fölött érzett morális felháborodást jelentette, a kínai „kulturális forradalom” akkor még nem ismert valódi arcát fedő antibürokratikus maszk pedig nyelvet, szókészletet adott a kádári, technokrata, egyéni fogyasztásra fókuszáló „fridzsiderszocializmus” kritikájára. Ahogy Haraszti Miklós egy 2001-es, maoista plakátokat bemutató kiállítás megnyitóján fogalmazott, csoportjuk számára a valóságot írták le a nómenklatúra elleni maói kirohanások, és az olyan szlogenek, mint a „Tüzet a vezérkarokra!”, „Lázadni jogos!”, „Aki lázad, annak igaza van!”, „A tekintély elnyomás!” Meglátása szerint a 60-as években „kettős imperializmus uralta a világot, ahogyan ez a vietnami háborúban is megmutatkozott. A nyugati burzsoá és a keleti funkci ellen együtt szolgált a hosszú haj, a keleti filozófia, a kicsit gerilla, kicsit paraszt, kicsit tanár Mao-zeke, és a gitár minden mennyiségben.”⁴

A Párt azonban nem tűrte a kritikát, különösen, ha az baloldalról, a szocializmuson belülről érkezett, így előbb a maoistákat, majd a Lukács-

iskola és óvoda reneszánsz marxistáit is kiszorították a pártból és a hivatalos nyilvánosságból. Ez a kiszorítottság, párosulva a megmaradt kritikai attitűddel, a 70-es években fokozatosan bontotta le a válaszfalakat a két csoport között, hogy végül az emberi jogi paradigmán alapuló demokratikus ellenzékben egyesítse őket.

Miközben a maoista per idején a rendszerrel kritikus értelmiség még csöndben kikerülte, hogy szolidaritást kelljen vállalnia a számára ellenszenves Pór-körrel, néhány évvel később, Haraszti Miklós és Dalos György éhségstrájkja idején már a Lukács-óvoda tagjai is nagyobb szimpátiával fordultak a korábbi maoisták felé.

1968-ban ugyan felszámolták a maoista csoportot, de a következő év is viharosra sikerült a bölcsészkar KISZ-en belüli reformtörekvések miatt. Az ezekben vállalt szerepe okán Harasztit másodjára is kizárták az egyetemről, és 1970 nyarán Dalossal együtt rendőri felügyelet alá helyezték. A két egykori maoista fél év után megtagadta a rendőri felügyelet személyi szabadságot korlátozó szabályainak betartását, ami miatt pedig 25 napos elzárásra ítélték őket. Ezalatt Haraszti és Dalos éhségstrájkba kezdtek, ennek hatására pedig már a Lukács-kör több tagja – sőt az idős filozófus maga is – közbenjárt Dalosék szabadon engedése érdekében.

A Mao-, Che Guevara-kultusz, az amerikai kommunista-feminista ikon, Angela Davis és a német filozófus, Herbert Marcuse gondolatai, az antiimperialista és bürokráciaellenes érzület által fűtött kései 60-as évek persze nem a maoista perrel értek véget Magyarországon. A csoport tagjai közül sokan a kulturális tevékenységeikben vitték tovább a lázadás szellemét. 1969-ben készült Magyar Dezső filmje, a Sinkó Ervin *Optimisták* című regényét feldolgozó *Agitátorok*, amely a magyar avantgárd filmművészet egyik legjelentősebb alkotása, formanyelvi újításai a mai napig elismerést váltanak ki a kritikusokból. Malgot István eközben megalapította az Orfeo bábtársulatot, amely később színházi társulattal egészült ki, és ebből nőtt ki a Budapesten mind a mai napig működő, társadalmilag elkötelezett Stúdió K Színház. De ugyanebből a kulturális közegeből indult Vámos Miklós író, és a magyar dzsesszművészet egyik vezető alakja, Berki Tamás is, akiknek közös zenekara, a forradalmi romantikától átítatott Gerilla együttes (1966–1971) dalszövegeinek egy jelentős részét Haraszti Miklós írta.

Budapesti házibuli 1976-ban, a falon Mao Ce-tung arcképével és az *Easy Rider* amerikai hippifilm plakátjával. Forrás: Fortepan / Fortepan

■ Kapcsolódó fejezetek

[1919 A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum megalapítása](#)

[1960 Az „Afrika-év”](#)

[1960 Che Guevara Budapesten](#)

[1989 A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet](#)

■ Irodalom

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. Budapest, 1995.

Dalos György: *Hosszú menetelés – rövid tanfolyam*. Budapest, 1989.

Kis János: *Szabadságra ítélve. Életrajzi beszélgetések*. Pozsony, 2021.

Lovell, Julia: *Maoism. A global history*. London, 2019.

Murai András – Tóth Eszter Zsófia: *1968 Magyarországon. Miért hagytuk, hogy így legyen?*
Budapest, 2018.

Révai Gábor: *Bemutkozásaim története*. Pozsony, 2012.

■ Jegyzetek

[1](#) Dalos György: *Hosszú menetelés - rövid tanfolyam*. Budapest, 1989. 82–83.

[2](#) Uo.

[3](#) Kis János: *Szabadságra ítélve. Életrajzi beszélgetések*. Pozsony, 2021. 94.

[4](#) A beszéd szövegét Haraszti Miklós bocsátotta a szerző rendelkezésére.

Pap Szilárd István

1968

Coca-Colát gyártanak Kőbányán

Kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok és amerikai fogyasztási kultúra a hidegháború idején

Az amerikai fogyasztási kultúrát jelképező Coca-Cola 1968-ban Magyarországon is elindította üdítőinek gyártását. Az érdeklődők már májusban kipróbálhatták a „magyar” Coca-Colát a Budapesti Nemzetközi Vásáron, júniustól pedig Budapesten és a Balatonnál lehetett kapni az üdítőt. A kezdeti keresletet a gyártási kapacitás nem tudta kielégíteni, de a 70-es évek elejére a kapacitás növelésével az értékesítés az egész országban zökkenőmentessé vált.

A Coca-Cola termelésének a kiindulópontját, a kólasűrítményt az amerikai vállalat máig közvetlenül gyártja. A helyi termelés így mindig csak az azt követő folyamatokat jelenti: a helyi vállalat a koncentrátumból előállítja az üdítőt, azt palackozza, valamint megszervezi a termék értékesítését. A termelési és értékesítési jogokat Magyarországon a Magyar Likőripari Vállalat (MALIV) szerezte meg. A termelés megszervezése az importhelyettesítő iparosítás időszakában szokásos módon történt. A gyártáshoz közvetlenül szükséges keverő- és töltőgépeket külföldről hozták be, valamint előkészítették az alkatrészek hazai gyártását. A The Coca-Cola Company az állandó minőség érdekében vegyvizsgálókat küldött Bécsből Budapestre, akik a kóla minőségén túl a hazai gyártású üvegeket és zárókupakokat is ellenőrizték. A hazai értékesítésnél az elárusítóhelyeknek pedig megfelelő hűtési lehetőségekkel kellett rendelkezniük.

Coca-Colát eredetileg csak a kőbányai telephelyen gyártottak: kétdecis kiszerezést vendéglátóhelyekre, egyliterest pedig bolti forgalomba. A kezdeti tervek évi 15 millió liter kólával számoltak. A növekvő fogyasztói igények teljesítése érdekében azonban ki kellett bővíteni a gyártást. Amikor 1970-ben a MALIV és a Szeszipari Országos Vállalat egyesülésével létrejött a Szeszipari Vállalatok Trösztje, a palackozási jogokat az összevont szervezett kapta meg. Ennek következtében a tröszthöz tartozó más üzemek

is hozzáférhettek a gyártási jogokhoz és Szabadegyházán, Győrött, Kisvárdán és Miskolcon is beindult a termelés.

Az amerikai életérzést megtestesítő termék korlátlan piaci elérhetősége mögött rejlő társadalmi folyamatok azonban több vitát is kiváltottak. Az 1961–1963-ban lefolytatott fridzsiderszocializmus-vita a növekvő anyagi jólét és a szocialista életmód közötti viszonyt vizsgálta. Váci Mihály, a korszak ünnepektől költőjének vitaindító írása a kispolgári élet, az individualizáció, az anyagi javak megszerzéséért folyó túlzott küzdelem veszélyeire hívta fel a figyelmet. Az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reform, az Új Gazdasági Mechanizmus piaci folyamatokat támogató intézkedései az anyagi érdekeltség növelésére helyezték a hangsúlyt. Ezt az akkori marxista társadalomtudósok, filozófusok (például Hegedűs András, Kis János) komoly kritikával illették.

Az értelmiségi viták azonban nem térítették el a kibontakozó társadalmi folyamatokat. Az emberek üdvözölték az életszínvonal növelésére építő kádári politikát. Mindennek fontos részévé vált az amerikai fogyasztási szokások átvétele, valamint a nyugati termékek iránti vágy növekedése. Az Új Gazdasági Mechanizmus által ösztönzött piaci versenyben ez jól tetten érhető. A Coca-Cola megjelenése kiszorította a Bambi üdítőitalt, így az azt gyártó Fővárosi Ásványvíz és Jégipari Vállalat 1969-ben elindította a Pepsi gyártását, és kivezette a magyar terméket. A korabeli visszaemlékezések szerint a kóla íze az akkori magyar ízlésnek ugyan szokatlan volt, de az amerikai életérzés ezt kompenzálta.

Az amerikai termék gyártása azonban nemzetgazdaságilag veszteséget termelt. Az értékesítés ugyanis forintban hozott be jövedelmet, míg a termelési kiadások dollárban keletkeztek. A szocialista időszakban a forint nem volt szabadon átváltható más devizára – azaz nem volt konvertibilis –, így a gyártáshoz szükséges behozatal finanszírozását más forrásokból lehetett csak megoldani: elsősorban más termékek kiviteléből, külföldi hitelből, esetleg jegybanki devizatartalékból. A jegybanknál rendelkezésre álló korlátozott mennyiségű konvertibilis devizakészlet miatt a kezdeti időszakban állítólag a behozható kólakoncentrátum mennyiségét korlátozták, valamint a fizetést bartermegállapodáshoz kötötték. Azaz előfordult, hogy a sűrítményért a magyar állam magyar termékekkel (például fürdőkád, gumimatrac, tokaji bor) fizetett.

A Coca-Cola gyártásánál is tapasztalt kelet–nyugati gazdasági együttműködések a szocialista időszak egészében meghatározóak voltak,

intenzitásukat a politikai klíma és a tőkés gazdasági ciklusok határozták meg. A szocialista országoknak az importhelyettesítő iparosítás kialakításához a kezdetektől szükségük volt a nyugati technológiára, partnerekre. A Szovjetunió létrejöttkor azonban már komoly kereskedelmi korlátozásokat vezettek be a tőkésországok, majd a hidegháború kibontakozásával az Egyesült Államok szigorú embargót követelt meg a szövetségeseitől. Ennek legismertebb példája a Cocom-lista (Coordinating Committee for Multilateral Export Controls) volt, amely az embargós termékeket tartotta nyilván. A fenti politikai szempontokon túl a kárpótlás nélküli államosítások tapasztalatai miatt is távol tartották magukat a nyugati vállalatok a régiótól.

A 60-as évek közepére azonban a nyugati vállalatok piacai telítődni kezdtek, és a korábbi profitabilitás fenntartásához növelni kellett az értékesítést. Mivel a nyugati vállalatok gyakran olyan termékeknek kerestek piacot, amelyek felhasználása legalább közepes szintű technológiai és szaktudásbeli fejlettséget igényelt, ez szűkítette a globális terjeszkedési lehetőségeket. A szocialista országok azonban megfeleltek ennek a célnak. Előnynek bizonyult, hogy Kelet-Európa több országában is módosítottak a korábbi tervutasításos gyakorlatokon, és országonként változó mértékű liberalizációs intézkedéseket vezettek be. Mindez a tőkés vállalatok számára csökkentette annak a kockázatát, hogy a kereskedelmi és beruházási ügyletektől remélt profitjuk adminisztratív döntések következtében ne kerüljön kifizetésre.

A fenti környezetben érdemes vizsgálni a Coca Cola Company hazai jelenlétét is. A 60-as évek végétől a multinacionális vállalat globális terjeszkedése új lendületet vett. Bár a magyar Új Gazdasági Mechanizmus hozta gazdaságirányítási váltás vonzó befektetési célponttá tette az országot, 1968-ban nemcsak Magyarországon indult meg a kólatermelés, hanem Jugoszláviában és Szomáliában is, 1972-ben pedig Lengyelországban.

A nyugati vállalatok a profitabilitásuk szinten tartását remélték a kelet–nyugati gazdasági együttműködésektől. Ez többek között új piacok megszerzésén, viszonylag olcsó munkaerő alkalmazásán, esetleg az elavuló technológia értékesítésén keresztül valósult meg. A szocialista országok pedig technológia- és tudástranszfert, nyugati termékek gyártásához szükséges licenceket, valamint konvertibilis devizát reméltek az ipari

kooperációktól. Az együttműködések gyakran közös beruházásokban, konzorciumokban is megjelentek.

A kooperációnak egy fontos formája volt a kelet–nyugati vegyesvállalkozás (joint venture) alapítása, amelynek során egy vagy több keleti és nyugati vállalat közösen egy új vállalatot hozott létre. A külföldi működő tőke határon átívelő áramlásával járó vállalkozások mind Nyugaton, mind Keleten létrejöttek.

Nyugaton nem volt jogi korlátja a működő tőke beáramlásának, a szocialista országoktól érkező beruházások befogadását azonban több ország óvatosan kezelte. A legtöbb vállalkozás elsősorban a szocialista áruk értékesítésére, raktározására, a kereskedelemhez szükséges finanszírozás megteremtésére szolgált. Ám előfordultak ipari vegyesvállalkozások is. E területen a szocialista országok közül Magyarország volt a legaktívabb. A Videoton Elektronikai Vállalat például a 80-as évek elején bevásárolta magát egy nyugat-német cégbe, a HSZF-be (Hamburger Selenzylinder Fertigungs). A beruházás fő célja a másológép szelénhengereinek gyártásához használt technológia megismerése volt.

A kelet-európai székhelyű kelet–nyugati vegyesvállalkozások alapítása sokáig jogi akadályokba ütközött. A magántulajdon a szocializmusban eleve korlátozott formában létezhetett, így a nyugati vállalatok tulajdonszerzésére nem volt lehetőség. Még Jugoszlávia is – amely a 40-es évek végétől eltávolodott a Szovjetuniótól és a többi szocialista országhoz képest nagyobb teret engedett a piaci irányításnak – csak 1967-től vezette be a kelet–nyugati vegyesvállalkozásokat lehetővé tevő jogszabályokat. Magyarország már a kezdetektől figyelte a jugoszláv kísérletet, és elemezte a külföldi működő tőke bevonásának lehetőségét, végül 1972-ben fogadva el a külföldi részvétellel működő gazdasági társulásokat szabályozó rendeletet. Így jött például Magyarországra 1974-ben a Volvo és a Siemens is. A szabályozás minden esetben megkövetelte, hogy a magyar partnernek legyen többségi tulajdona a társaságon belül. Bár fokozatosan az összes szocialista ország teret adott a kelet–nyugati vegyesvállalkozások alapításának, Jugoszláviát követően messze Magyarországon jött létre a legtöbb ilyen szervezet.

Ezek az együttműködések a rendszerváltást követő privatizációkban is meghatározók maradtak. Gyakori jelenség volt, hogy a külföldi partner felvásárolta a magyar felet. A szocializmus éveiben kialakult kooperáció során ugyanis létrejött a befektetéshez szükséges bizalom, a jogszabályi

környezet ismerete, valamint a helyi technológia is több esetben a külföldi vállalattól származott. Ez történt az üdítőiparban is: a Magyar Likőripari Vállalatból 1981-ben kivált Budapesti Likőripari Vállalat a Coca-Cola ausztrál palackozójával alapított vegyesvállalkozást, amelyet végül az utóbbi 100%-ban felvásárolt, a PepsiCo pedig 1993-ban szerezte meg a termékét gyártó Fővárosi Ásványvíz- és Üdítőipari Részvénytársaság irányítását.

Coca-Cola kártyanaptár 1970-ből. Forrás: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum

■Kapcsolódó fejezetek

[1896 Az Egyesült Izzó \(Tungsram\) alapítása](#)

[1949 Megalakul a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa](#)

[1964 A Merkur Személygépkocsi Értékesítő Vállalat megalapítása](#)

[1972 Az algíri Olimpiai Stadion átadása](#)

[1973 A Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról bemutatója](#)

[1979 Vízum nélkül lehet utazni Ausztriába](#)

[1991 A Suzuki gyárat nyit Esztergomban](#)

■ Irodalom

Földes György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai I–II*. Budapest, 2015.

Gerőcs Tamás – Pinkasz András: A KGST a világrendszerben. Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet* 29. évf., 113. szám (2017) 15–36.

Köves András: *A világgazdasági nyitás. Kihívás és kényszer*. Budapest, 1980.

Pinkasz András

1968

IBUSZ-iroda nyílik Frankfurtban

Magyarország a globális turizmus történetében

A 20. század második felében fellendülő turizmusnak még a Vasfüggöny is csak korlátozottan tudott gátat szabni Kelet és Nyugat között. Ez az időszak alapozta meg a ma ismert tömegturizmust, az utazások és nyaralások magától értetődőségét. A magyarországi idegenforgalom sajátosságai, kivételes helyzete több különböző tényező összeadódásának következménye volt: az 1960-as évektől az „ungarische Wirtschaft”, a szocialista tervgazdálkodás kvázi-piaci elemeivel, a legendássá váló magyar vendégszeretettel és a Puszta-Paprika-Piros(ch)ka toposzokkal fűszerezett világa máig él a közép-európai kollektív emlékezetben. Míg az 50-es években az idegenforgalom még belföldi viszonylatban sem számított jelentősnek, és elenyésző volt azoknak a nyugatiaknak a száma, akik kizárólag nyaralási céllal érkeztek az országba, a 60-as évek elejétől szabályos idegenforgalmi robbanás zajlott.

Az 1950-es években még szinte minden, ún. nem baráti országból érkező külföldit igyekeztek minél alaposabban ellenőrizni, programját meghatározni, például hogy az ország vagy Budapest mely részeire juthat el, mit nézhet meg, illetve mit nem. E mögött az a hidegháborús hisztérikus hangulat állt, aminek következtében minden nyugati vendégben a nyugati imperializmus kémét, szabotőrét látták. 1956 után azonban gyökeresen megváltozott az idegenforgalom megítélése a régi-új pártvezetés szemében, és ennek következményeként az államapparátus országos és helyi szervei, az állambiztonság, a határőrizet és a rendvédelem, sőt a településfejlesztés, a közlekedés, az infrastruktúra tervezése szempontjából is. Kiemelt figyelmet kapott az idegenforgalom fejlesztése: a „nyitás Nyugat felé” elve az 1960-as évek legelején az egyik legfontosabb kérdés volt, mivel a pártvezetés a nemzetközi elszigeteltségből való kitörési pontként tekintett az idegenforgalomra. Ezzel párhuzamosan fokozódott az az igény is, hogy az idegenforgalomból származó bevételek hozzájáruljanak az ország devizabevételeinek növeléséhez.

A teljes magyarországi belföldi, valamint a ki- és beutazó külföldi idegenforgalom szervezésére és propagálására kizárólagosan jogosult vállalat az 1902-ben alapított IBUSZ (Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Vállalat) volt. A cég az államosítások során kizárólagos állami szereplő lett a teljes magyar turizmusszektorban. A vállalat az 1960-as évek végétől sorra nyitotta nyugat-európai képviselőit is, ezekben az irodákban, illetve a helyi, de az IBUSZ-szal partneri szerződéses viszonyban álló cégeknél lehetett lefoglalni a szállást, utazást, utazási utalványokat, forintcsekket, sőt, az útlevel- és vízumkérelmeket is csak az IBUSZ-on keresztül lehetett intézni. Ez a helyzet állambiztonsági szempontból is az idegenforgalom „kulcsintézményévé” tette az IBUSZ-t.

1968 az IBUSZ szempontjából is kiemelkedő év volt: megnyílt az első új nyugati iroda, mégpedig az NSZK-ban, Frankfurtban. A nemzetközi kapcsolatok és a külgazdaság szempontjából jelentős eseményről a magyar sajtó azonban csak igen tömören számolt be. Mindössze ennyi jelent meg a *Népszava* október 17-i számában: „Új IBUSZ-iroda Frankfurtban. Ünnepelesen megnyitották kedden Frankfurtban az IBUSZ új irodáját, amelynek helyiségeiben a MALÉV frankfurti kirendeltsége is helyet kapott.”¹ A tömör hír természetesen nem számolt be arról, hogy ez a lépés a magyar állambiztonság számára is nagy lehetőségeket rejtett, hiszen az addig csak a külkereskedelmi kirendeltségekre korlátozódó hírszerzés számára újabb ügynökök telepítésére, illetve fedett foglalkoztatására nyílt lehetőség. A frankfurti irodát másfél éven belül további nyugat-európai kirendeltségek követték, például Brüsszelben, Rómában, Amszterdamban, és ekkor nyíltak a kelet-európai irodák is Moszkvában, Prágában és Kelet-Berlinben.

Megállíthatatlanul emelkedett a Magyarországra beutazó turisták száma, ezzel együtt pedig átalakult maga a turizmus, megváltozott az utazás, a nyaralás módja is. Mind a szocialista, mind pedig a nyugati országok lakói körében nőtt az autóval rendelkező családok magánútjainak aránya, ami alapvető és hosszú távú változásokat eredményezett a magyar idegenforgalomban.

Az autóval érkezők vagy kempingekben, vagy ismeretségeken keresztül szerzett magánszállásokon laktak a Balaton partján, mivel az állami szállodák és üdülők már nem tudták kielégíteni a rohamosan növekvő igényeket. Kiterjesztették a már hosszabb múltra visszatekintő IBUSZ fizetővendég-szolgáltatást is, a kiadó szobák és házak kínálatát rendszerezték, közvetítették és természetesen ellenőrzés alatt akarták tartani.

Az egyre nyitottabb utazási lehetőségek révén egyre több egykori magyar állampolgár – emigráns vagy kitelepített magyarországi német – érkezett nyugati rokonlátogató turistaként az országba, itt pedig óhatatlanul is a nyugati fogyasztói társadalom értékrendjét és tárgyi kultúráját közvetítették a magyar társadalom tagjai felé. Öltözködésük, autóik, az ajándékba hozott márkás nyugati termékek színes felkiáltójelek voltak a hiánygazdaság szürkeségében. A privat csatornákon a vidéki Magyarországra érkező nyugati magazinok, divatlapok, ruházati cikkek, kozmetikumok, hanglemezek, sőt háztartási eszközök, bútorok, motorkerékpárok, autók sok esetben az első benyomásokat jelentették a nyugati életszínvonalról.

Magyarország földrajzi helyzete révén a belső német határ, illetve a berlini fal által 1961-től hosszú időre kettészakított német családok, rokonok és barátok közös nyaralásának helyszíne lett, melyet ugyanakkor a keletnémet állambiztonság is élénk figyelemmel kísért. Az NDK-állampolgárok számára Magyarország már az 1960-as években is egy szabadabb légkörű ország képét mutatta, ami a rendszerváltásig csak fokozódott. A szélesebb árubőség, a magánszektor fokozatos engedélyezése, a politikai légkör viszonylagos enyhülése mind-mind érzékelhető volt a „baráti országok” turistái számára is.

A keletnémet állambiztonság, a Stasi szerint azonban nemcsak a finom őszibarack és a divatos pulóverek jelentettek csábítást, hanem az évről évre egyre több nyugatnémet nyaraló is, akik még a magyaroknál is jóval divatosabb ruháikkal, autóikkal, vastag pénztárcájukkal a disszidálás lehetőségének gondolatát táplálhatták. A találkozások figyelésére a keletnémet állambiztonság 1964-től szezonális operatív csoportot működtetett a Balatonnál. A kihelyezett Stasi-tisztek szervezett ellenséges tevékenységet és a keletnémet állampolgárok szökésre való felbujtását látták minden rokoni vagy már meglévő kapcsolat, ismeretség ápolásában, találkozók szervezésében és azok – általuk feltételezett – nyugati finanszírozásában.

A gazdaság irányítására jellemző tervgazdálkodás az idegenforgalomban is megnyilvánult, a legfőbb cél pedig a valutabevételek folyamatos növelése lett. A növekedésnek azonban gátat szabott a szezonálisan jelentkező tömegek ellátásának nehézsége: az ország gyakorlatilag képtelen volt évi 6 millió turistánál többet elfogadható módon

kiszolgáltatni. A szolgáltatások és a közellátás hiányosságainak pótlására engedélyezték a maszek zöldségesek, cukrászdák, lángosütők működését.

A kiemelt turisztikai célpontok, Budapest és a Balaton a településfejlesztés, a köztérek rendezettsége, az infrastruktúra fejlesztése szempontjából is megkülönböztetett figyelmet kaptak, az országos átlagnál jobb színvonalú árukínálattal várták a turistákat. A Balaton partján vagy például Hévízen egymás mellett nyaralt a szocialista és a kapitalista munkás, életszínvonaluk látványos különbsége pedig mindenki számára nyilvánvaló volt. A korabeli sajtóban felhívták a figyelmet ugyan arra, hogy a Magyarországon nyaralók magas életszínvonalát nem a kapitalista országok munkásai jelenítik meg, hanem éppen a munkások kizsákmányolása révén tehető kapitálisok. Erről az okfejtésről azonban hamar kiderült az átlagos nyaraló számára is, hogy nem felel meg a valóságnak. A korszak elején még jellemzőek voltak a nyugati vendégek számára elkülönített strandok, szállodák, parkolók, melyek csak még inkább felhívták az átlag nyaralók figyelmét a különbségekre.

Az 1970-es években indultak próbálkozások egy egységes országimázs kialakítására a sokféle látnivaló, helyszín és program külön-külön reklámozása helyett. A korábbi évek turisztikai képei, a kendős, népviseletbe öltözött, pirosposzgás lányok, a csárdákban felszolgált gulyás és bor, a pusztán bemutatókat tartó csikósok, a lovas túrák és a balatoni lángosok, szüreték és hajókázások egyetlen nagy üzenetű álltak össze. Elegendő volt már csak egy-egy képet felvillantani ezek közül: például egy kalocsai ruhát viselő lány egyet jelentett a pörkölttel és a magyar vendégszeretettel. A prospektusok címei is ezt az egységes, mindent magában foglaló pirosposzgás-mosolygós országot hirdették: „In Ungarn findet man alles!”, vagyis „Magyarországon mindent megtalál!” Az az országimázs, ami ma is jellemzi az ország turisztikai kínálatát, és ami máig él a nyugatiakban Magyarországról, ezekben az években alakult ki, és vésődött be meghatározóan úgy, hogy attól szemlátomást ma sem tudunk szabadulni.

Nyugatnémet háromkerekű motorkerékpárt nézegetnek az érdeklődők Balatonfüreden 1987-ben.

Forrás: MTI Fotó / H. Szabó Sándor

■Kapcsolódó fejezetek

[1979 Vízum nélkül lehet utazni Ausztriába](#)

[1993 Az első Sziget Fesztivál](#)

■Irodalom

Gál László: „*Ó, a Balaton, régi nyarakon*”. Budapest, 2008.

Horváth Sándor: Csudapest és a friziderszocializmus. A fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. *Múltunk* 53. évf., 3. sz. (2008) 60–83.

Rehák Géza: Fékek és kétségek a turizmus fejlesztését illetően a hatvanas évek elején. *Aetas* 24. évf., 2. sz. (2009) 104–117.

Schleicher Vera: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. Budapest, 2018.

Slachta Krisztina: *Megfigyelt szabadság. A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon, 1956–1990.* Pécs – Budapest, 2016.

■ Jegyzet

[1](#) Új IBUSZ-iroda Frankfurtban. *Népszava*, 1968. október 17. 4.

Slachta Krisztina

1971

Az első Roma Világkongresszus

A roma polgárjogi mozgalmak transznacionális nemzetépítési kísérlete

1971 áprilisában a London melletti Orpingtonban rendezték meg az első Roma Világkongresszust. A küldöttek egy része és a romák túlnyomó többsége ekkor még a szocialista Kelet-Európában élt, ahol a kisebbségek egyenlőségét és jogait nem védték emberi jogi garanciák. A kongresszus összehívása fontos lépcsőfoka volt annak a küzdelemnek, amelynek során a romák polgárjogi, politikai mozgalmi túlléptek a nemzetállami kereteken, és megjelentek a transznacionális térben is. Törekvéseik összefoglalóan leírhatók transznacionális nacionalizmusként, és sok tekintetben hasonlítottak, hasonlítanak más transznacionális térben szerveződő nemzeti mozgalmak célkitűzéseire, ideológiájához.

A rendezvényen és később a különböző világszervezetek vezetésében kiemelkedő szerepet játszottak a jugoszláviai romák képviselői. Ez szorosan összefüggött azzal, hogy Jugoszláviában a helyi roma kisebbség rendelkezett nemzetiségi jogokkal, és politikusaik hamar elkötelezték magukat a határokon túlmutató roma nemzetépítés eszméje mellett. Magyarországon ellenben ekkorra már megszűnt az 1957 és 1961 között működő, a pártállam által más nemzetiségi szövetségek mintájára életre hívott Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége. Az 1961-ben elfogadott, a cigány lakosság beilleszkedéséről hozott, Kádár János által is véleményezett párthatározat a cigányságot nem nemzetiségnek, hanem csakis leszakadó, felzárkóztatásra szoruló társadalmi csoportnak tekintette. Az 1971-es világkongresszuson emiatt hivatalosan nem is vehetett részt magyar küldött. A szakirodalomban többnyire az szerepel, hogy összesen kilenc vagy tíz országból (Csehszlovákia, Finnország, Norvégia, Franciaország, Nagy-Britannia, Németország, Magyarország, Írország, Spanyolország és Jugoszlávia) érkeztek delegáltak, illetve rajtuk kívül még néhány további államból „megfigyelők”, azaz vendégek az eseményre. Donald Kenrick kortárs

beszámolója viszont nem említi a magyarországi és a norvégiai romák képviselőit a megjelentek között. Bár a magyar részvétellel kapcsolatban a források ellentmondásosak, az első roma világkongresszus – közvetve legalábbis – kétségkívül hatással volt a magyarországi cigányok/romák politikai mozgalmaira.

Az I. Világkongresszuson részt vevő roma szervezetek megteremtették az egymással való együttműködés intézményeit. Létrehozták a roma nacionalizmus közös transznacionális, azaz nemzetek feletti emlékezethelyeit, szimbólumait. Ennek része volt az, hogy egységes népnévként elfogadták a roma elnevezést. A romák ezáltal egy olyan kategóriával jelölték közös identitásukat, amelyet ekkor már használtak népnévként, és amihez talán a legkevesebb előítélet társult. A kongresszus a romák közös himnuszának a romani nyelvű „Gelem, gelem” kezdetű dalt tette meg, amely utal a szétszórásra, az üldöztetésre, illetve a Porrajmosra (a roma holokausztra). A romák képviselői megalkották az 'Opre roma!' (Fel, romák!) jelmondatot is. A kongresszus egy zöld és kék sávós zászlót fogadott el az összetartozás nemzetközi jelképeként, amelyet közepén egy vörös, tizenhat fokú csakra díszít, amely a feltételezett közös őshazára, Indiára utal. A kongresszuson megfogalmazták az egységes (irodalmi) nyelv megalkotásának szükségességét is. A kongresszus tevékenysége párhuzamba állítható a modern kori nacionalizmusok nemzetépítő, egységesítő törekvéseivel, így például a 19. századi magyar nacionalizmussal is.

A II. Roma Világkongresszuson Genfben, 1978-ban huszonhat ország százhusz delegáltja vett részt. A kongresszuson felállítottak egy új állandó testületet (Romano Ekhipe), közismert nevén Nemzetközi Roma Uniót, azzal a feladattal, hogy a romák nemzeti érdekeit megjelenítse a különböző nemzetközi szervezetek előtt. Újabb lépéseket tettek a közös ünnepek, hagyományok megteremtése felé; és kimondták, hogy India a szétszórásban élő romák, azaz a roma nemzet anyaországa. Ezen a kongresszuson már bizonyosan megjelentek a magyarországi romák képviselői is. A korabeli magyarországi sajtó azonban nem fordított különösebb figyelmet a rendezvényre és az azon részt vevő magyarországi cigány értelmiségiekre. Nem is igen tehettek másként, mivel a hatalom továbbra sem ismerte el nemzetiségi csoportként a cigányságot. Az újságok, ha említették is az eseményt, többnyire csak a kongresszus megrendezésének a tényét közölték. Igaz, a Kossuth Rádió május 11-én tudósított a kongresszus előkészületeiről, továbbá a *Fejér Megyei Hírlap* rövidhírben

beszámolt arról, hogy Péli Tamás festőt, Lakatos Menyhért író és Choli Daróczi József költőt meghívták az eseményre.

1981-ben Göttingenben rendezték meg a III. Roma Világkongresszust, ahol már huszonnégy ország – köztük Magyarország – háromszáz képviselője jelent meg. A központi téma ekkor a – nyugati kulturális *mainstream*be éppen ekkoriban bekerülő – roma holokauszt, pontosabban a Porrajmos, illetve a roma áldozatok erkölcsi és anyagi rehabilitációja volt. A kongresszus a német kormánytól a romákkal szemben elkövetett népirtás tényének hivatalos elismerését kérte, ami végül 1982-ben történt meg. Megoldási javaslatok születtek a Porrajmos áldozatainak és családtagjaiknak a kárpótlásáról. Ismételten kimondták, hogy a romák Indiából származnak; a feltételezett közös eredet a küldöttek szemében a világ valamennyi roma közössége összetartozásának a bizonyítéka volt. Choli Daróczi József a *Vigiliában* számolt be a tapasztalatairól, amelynek lapjain így üzent a döntéshozóknak: „Magánbeszélgetések során kiderült, hogy külföldön is ismerik az MSZMP Politikai Bizottságának 1979. évi határozatát, amelyben »etnikai csoport«-nak jelölik a magyarországi cigány lakosság státusát, az eddigi »társadalmi réteg« fogalmával szemben. Az új megfogalmazás tartalmában megegyezik a nemzetközi irodalomban használt »nemzetiség« fogalmával.”¹ A költő ezáltal is sürgette, hogy a cigányságot – az 1979-es párthatározatot követően, amely elmozdulást jelentett a pártállam korábbi elutasító álláspontjától – ismerjék el nemzetiségként.

A változások szele idővel elérte a szocialista Magyarországot is. A magyar pártvezetés engedélyezte, hogy 1985-től Magyarországon a Hazafias Népfront fennhatósága alatt Országos Cigánytanács működhessen; 1986-ban pedig a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét is újraalapították. Az 1980-as években a cigány értelmiségiek politikai szocializációjának színterei – még az 1960-as évek végén megalakult – Cikobik (Cigány Koordinációs Bizottságok), az 1970-es évektől létező cigányklubmozgalom és a Hazafias Népfront intézményei voltak. A cigány nemzeti, nemzetiségi mozgalom, a cigány nemzeti kultúra megteremtésében óriási szerep jutott az 1987-ben alapított Cigány Háznak (Romano Kher), amelyet 2009-es megszűntetéséig Zsigó Jenő vezetett. A hatalom mindeközben állambiztonsági, operatív eszközöket vetett be a formálódó cigány értelmiség ellen. A rendszerváltás idején roma és nem roma értelmiségiek együttesen is felléptek a cigány lakosság kirekesztésével szemben: Miskolcon 1989. február 2-án közösen alakították meg a Gettóellenes

Bizottságot Horváth Aladár vezetésével. 1989 áprilisában megalakult a Phralipe Független Cigány Szervezet, amely a cigányság valódi érdekképviselőjének a programját hirdette.

A rendszerváltás korszakában indulhatott meg a – többségi társadalom előítéleteitől sújtott – kisebbség önszerveződése, amikor is sorra alakultak a különböző országos, regionális és helyi szervezetek. Az 1989-es alkotmány a magyarországi roma kisebbség számára kisebbségi jogokat is adott. Az 1993-ban elfogadott, a gyakorlati megvalósulásában számos hiányosságot mutató kisebbségi törvény a cigány kisebbséget is szerepeltette a magyarországi etnikai és nemzeti kisebbségek felsorolásában. A későbbiekben azonban a magyar politika és a nagyobb politikai pártok mindinkább rátelepedtek az önszerveződő roma mozgalmakra is, és saját érdekeik, céljaik szerint igyekeztek befolyásolni azokat.

A rendszerváltás utáni kongresszusokon a korábbinál is nagyobb számban jelentek meg a kelet-európai romák képviselői. 2000-ben Prágában határozták el a romák képviselői, hogy új státútumot alkotnak az IRU részére, amely deklarálja, hogy a roma nemzet létének elismertetését közös célnak tekintik. Felállították az IRU parlamentjét, amelynek küldetéseként azt határozták meg, hogy a romák rendszeresen üléselő képviselői és döntéshozó szerveként alakítsa a szervezet politikáját. Itt fogalmazták meg és terjesztették a küldöttek között a „Mi, a roma nemzet” mondattal kezdődő *A roma nemzet nyilatkozatát*, amely a közösséget állam nélküli nemzetként írta le, és ez alapján fogalmazta meg a követeléseit is.

A nemzetközi romamozgalom 1970-es évekkel kezdődő korszakának a legfőbb jellegzetessége az, hogy megalkotta a közös roma – nemzeti – identitás transznacionális térben is létező jelképeit: a közös indiai eredetet, a közös történelmet (a szétszóratás történetét is ábrázolva), a nemzeti összetartozás, identitás szimbólumait (zászló, himnusz, jelmondat) és a közös nyelvet (egységes ábécé, irodalmi nyelv, képzőművészet formanyelve). Kezdetét vette a nemzeti kultúra megalkotásának és kanonizálásának a folyamata, s ebben szerepet kaptak a közös történelem referenciapontjaiként az olyan történelmi traumák, mint az üldöztetés történelmi tapasztalata (részben a zsidó történelem elbeszéléseinek a mintájára) vagy a Porrajmos tragédiája. Az 1970-es évektől kezdődően tehát jórészt lebontották azokat a korlátokat, amelyeket korábban az államnemzeti határok között való gondolkodás emelt a romák politikai törekvései elé. A nemzetként való elismerésért folytatott küzdelem egyúttal azt is

eredményezte, hogy a roma szervezetek a nemzetállamok feletti szinten közösen és a korábbinál hatékonyabban tudtak fellépni érdekeik képviselésében. E transznacionális mozgalom egyik legáltalánosabb kritikája ugyanakkor arra vonatkozik, hogy a roma elitek valóban képesek-e elérni és megszólítani a többség által cigányoknak, romáknak tartott emberek szélesebb tömegeit.

A Vasfüggöny 1989–1990-es lebontását, majd az Európai Unió 2004-es és 2007-es bővítését követően a romák a legnagyobb létszámú kisebbséggé váltak, előbb az Európa Tanácsban, majd az Unión belül is. Ezt követően a nemzetközi szervezetek dokumentumaiban is megjelentek, mint közös célokkal, illetve jogokkal rendelkező európai kisebbség. A roma polgárjogi mozgalom ugyanakkor idővel eltávolodott a nemzetépítő mozgalmak hagyományos célkitűzéseitől. A legfontosabb kérdéssé mára az vált, hogy a romák szervezetei mennyire képesek hatékonyan képviselni az immár a transznacionális térben is szerveződő roma közösségek érdekeit, és tudnak-e eredményesen küzdeni nemzeti, illetve nemzetközi szinten a szegregáció ellen és a jogokhoz való egyenlő hozzáférésért. Ez a küzdelem ma már részben transznacionális színtereken, tehát az emberi jogok eszméit képviselő szervezetek előtt zajlik. A romák nemzeti és nemzetközi szervezetei – a hagyományos nacionalizmusok eszméi és szimbólumai mellett – a kirekesztés ellen folytatott küzdelem jegyében mind erősebben képviselik az emberi jogok erkölcsi univerzáléit. S ez tekinthető ma általánosságban is a transznacionális nemzeti mozgalmak egyik jellegzetességének.

A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének képviselői és szimpatizánsai tüntetnek a Magyar Televízió székháza előtt 1989-ben. Forrás: MTI Fotó / Varga László

■ Kapcsolódó fejezetek

[1944 A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenaubába deportálják](#)

[1984 Megkezdte működését Budapesten a Soros Alapítvány](#)

[1989 A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet](#)

■ Irodalom

Bernáth Gábor: Transznacionális nemzetépítés kirekesztett kisebbségekből. Tematizációk és többségi meghatározottság a nemzetközi romamozgalomban. In: Przásák Gergő (szerk.): *Nemzetek Európában*. Budapest, 2011. 53–73.

Binder Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet* 20. évf., 77. sz. (2008) 130–160.

Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, 2002. 207–224.

Majtényi Balázs – Majtényi György: *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010*. Budapest, 2012.

Majtényi Balázs – Majtényi György: Roma nemzetépítés és transznacionális emlékezhelyek. *Regio* 25. évf., 4. sz. (2017) 5–56.

■ Jegyzet

[1](#) Choli Daróczi József: Cigány Világkongresszus '81. *Vigilia* 46. évf., 10. sz. (1981) 736–737.

Majtényi Balázs – Majtényi György

1972

Az algíri Olimpiai Stadion átadása

Magyarország a harmadik világ piacaiért vívott versenyben

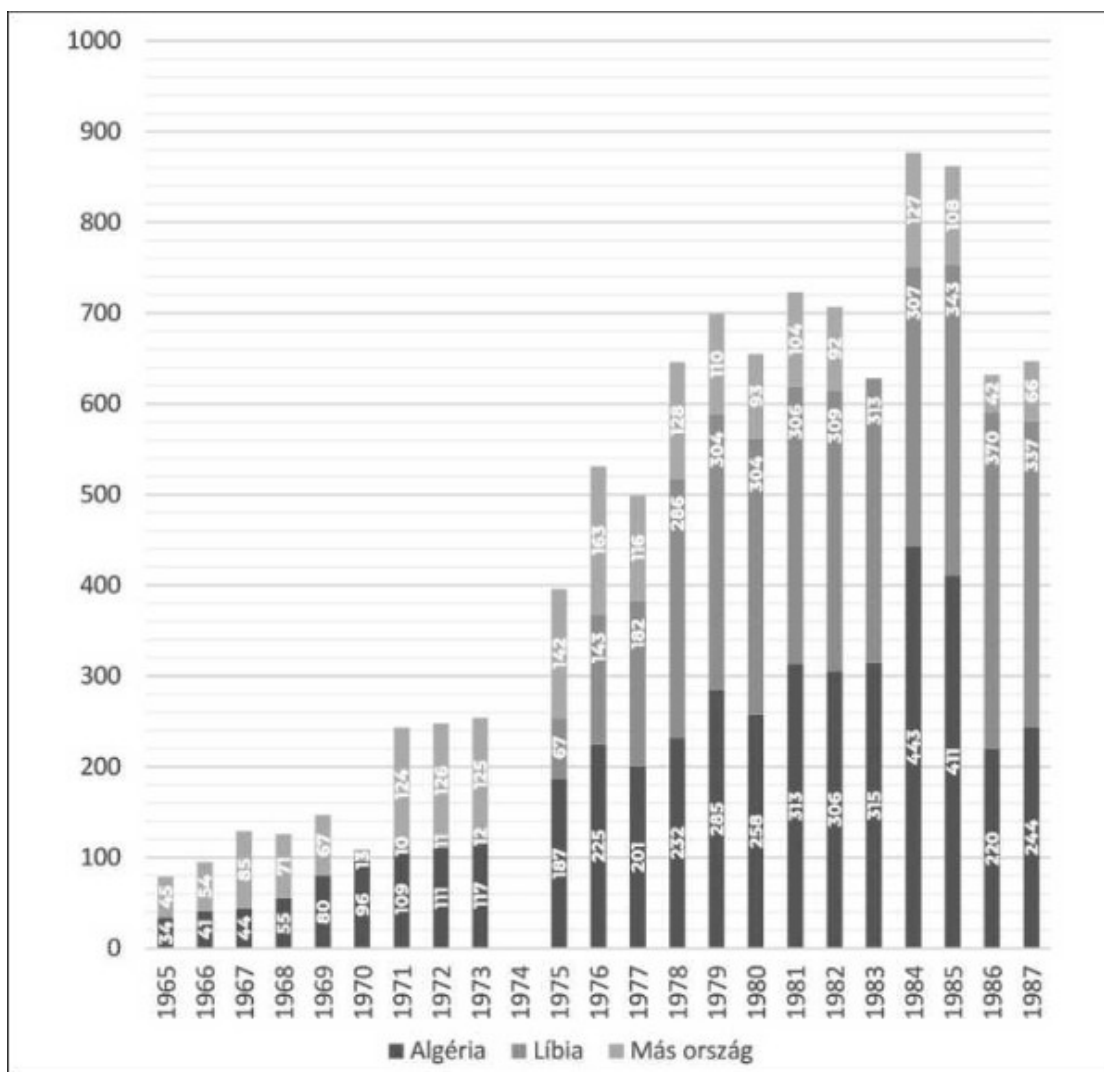
A függetlenné váló Algéria egyik első feladatának tekintette egy olimpiai elvárásoknak is megfelelő stadion felépítését a fővárosban. A beruházást Ahmed Ben Bella, a független Algéria első elnöke személyesen kezdeményezte, ugyanakkor korántsem egyéni preferenciákról tett ezáltal tanúbizonyságot, a 20. század államépítő projektjeinek ugyanis mindenhol szerves része volt a nemzet sport révén való reprezentációja.

Magyar vezetőkkel való tárgyalásai során Ben Bella egy külügyminisztériumi összefoglaló szerint állítólag azt mesélte, hogy kifejezetten a magyar csapat miatt utazott el az 1954-es vb-döntőre Bernbe, és szerinte a mérkőzés eredménye nem volt igazságos, s nem tudja elképzelni, hogy mások építsék az algíri stadiont, mint magyarok. Ez azonban inkább csak legenda lehet, mert valójában többen versenyeztek a 80 ezres stadion, berendezései (eredményjelző rendszer stb.) és környéke kialakításának tervezéséért és építésének művezetéséért. Magyarország francia és bolgár versenytársakkal szemben nyerte el a megbízást; az Algírban elkészült épület egyes elemei emlékeztetnek a két évtizeddel korábban épült (és a közelmúltban lebontott) budapesti Népstadionra.

A magyar fél a stadiont eleve referenciamunkának, belépőnek szánta az algériai piacra. Magyarországon már Algéria 1962-es függetlenné válása idején is úgy tekintettek az észak-afrikai országra, mint a magyar export lehetséges felvevőpiacára. Az áruexporton túl elsősorban a magyar technológia és szaktudás exportjával számoltak. A magyar „szellemi exportot” egyrészt az tette lehetővé, hogy a szénhidrogének exportja révén a függetlenné vált Algéria megfelelő forrásokkal rendelkezett ahhoz, hogy finanszírozza saját felülről vezérelt modernizációs és egyben nemzetállam-építő projektjeit, másrészt pedig az, hogy a szocialista Magyarországon – korábbi alapokra építve – olyan tervezőkapacitásokat hoztak létre és olyan szakemberképzést folytattak, hogy azt az 1960-as évektől itthon nem is tudták teljesen lekötöni.

Ezért vált szükségessé a magyar szakértelem exportja, amitől a külkereskedelmi mérleg hiányával küzdő ország számára valutabevételt is vártak. A szakértők küldése így szinte egy önálló külkereskedelmi ágazattá vált, lebonyolítása a Nemzetközi Műszaki Tudományos Együttműködési Iroda nevű állami vállalat (Technical and Scientific Cooperation, TESCO) feladata volt. Ezen állami vállalat az 1960-as évektől a Magyarországra a harmadik világbéli országokból tanulni érkező ösztöndíjasok fogadásával és a magyar szakértők tengerentúli országokba való kihelyezésével foglalkozott.

A TESCO-n kívül más csatornákon keresztül is dolgoztak huzamosabb ideig magyar szakértők távoli országokban, de csak e szervezetnek volt kifejezetten feladata a szakértők kihelyezésének menedzselése.

A TESCO keretében hosszabb távú kiküldetésben lévő magyar szakértők létszáma a harmadik világ országában (adott év dec. 31-i állapot szerint). Forrás: Bódy: *A magyar glóbusz kitágul*, 8.

A messze legtöbb magyar szakértőt két észak-afrikai ország, Líbia és Algéria fogadta. Líbia és Algéria a korszak egészében vagy legalábbis nagyobbik részében alapvetően baráti kapcsolatokat ápolta a keleti blokk országaival, energiahordozó ásványkincseinek köszönhetően finanszírozni is tudta modernizációs programjait, s közelebb is volt Magyarországhoz a fekete-afrikai vagy kelet-ázsiai országokhoz képest. Bár magyar részről az antiimperialista retorikával a gyarmati sorból felszabaduló országnak nyújtott segítséget hangsúlyozták, valójában mindkét fél számára üzletről volt szó. A TESCO-tól a vezetés devizabevételt várt, s az algériai kiküldetésben részt vevő szakembereket elsősorban szintén az itthoninál jóval nagyobb jövedelem motiválta a sok kihívással járó algériai munka és élet vállalásában. A szakértők általában az 50%-át utalhatták haza ottani keresetüknek. Algériai részről a különböző beruházásoknál – mondhatni el nem kötelezett módon – versenyeztették a szocialista országok vállalatait a szintén jelen lévő nyugati cégekkel.

A szocialista országok vállalatai és szakértői mellett szólt, hogy díjazásukra kevesebbet kellett fordítaniuk, mint a nyugatiakéra; továbbá Algériában néhol olyan körülmények vártak a munkát vállaló külföldiekre, amelyek nyugati országból érkező szakértők számára az adott díjazás mellett nem voltak elfogadhatóak. Bár a nagyobb városokban általában kedvezőbb viszonyok között éltek, az algériai vidéken sokszor hiányoztak az Európában megszokott közművek vagy legalábbis nem funkcionáltak folyamatosan. Így például az annabai vasmű mellett egy – még épülőfélben lévő – lakótelepen élő családnak a nyári forróságban sokszor napokig nélkülöznie kellett a vezetékes vízellátást; ilyenkor a közeli tengerből merítették vizet az illemhelyek leöntéséhez, és ugyanannál a forrásnál álltak sorba, ahonnan a vizet a szomszédos, minden közművet nélkülöző bádovváros lakói is hordták. Utóbbiakat az Afrika legnagyobb kohászati kombinátja által nyújtott munkalehetőségek Algéria délebbi területeiről vonzották Annabába.

Magyar tervezésben, részben magyar kivitelezéssel vízrendezési és gátépítési munkák folytak, épültek rendelőintézetek, rehabilitációs központok mozgássérültek számára, három „magyar” kórház (ahol azután az egészségügyi személyzet egy része is magyar volt), középiskolák, lakótelepek, miközben ipari beruházások területrendezési terveit is készítették magyar mérnökök. Magyar szakértők munkájának köszönhetően

jött létre Oranban egy műszaki egyetem, amelynél nemcsak a tervezés és a művezetés volt magyarok munkája, hanem a berendezéseket, oktatási eszközöket is Magyarországról szállították, s a magyar műszaki tudományosság képviselői írták a tananyagokat is, amelyeket azután franciára fordítottak. Az elinduló képzésben azután – ingadozással – 20–30 magyar oktató is részt vett.

A nagy volumenű és sokrétű munka menedzselésére az 1970-es évek elején több elemből álló magyar intézményi struktúra épült ki Algériában. Az algíri TESCO-iroda kezelte az államközi megállapodás alapján tartós kiküldetésben lévő szakértők ügyeit. Az algíri TESCO Consulting-iroda a kereskedelmi szerződések alapján munkát végző vagy projekteken részt vevő szakemberek ügyeit intézte. A Középület-építő Vállalat kihelyezett mérnöki irodájaként funkcionált továbbá a TESCO-KÖZTI iroda is, amely általában 20 főt meghaladó létszámmal dolgozott. Egyes Algériába rendszeresen, nagyobb mennyiségű terméket szállító cégeknek is, mint amilyen a Medicor (orvosi műszerek), a MOM (optikai berendezések), a Metrimpex és a Komplex (mindkettő építőipar) volt, szintén volt szervizhálózata, ügyfélszolgálat az országban. Az 1980-as évek elején az algériai légierővel kiépült kapcsolatoknak köszönhetően repülőtér-építési és -felújítási megbízásokat is kaptak magyar cégek, illetve több mint száz magyar agrármérnök került ki Nyugat-Algériába. Oranban az ő ügyeik intézésére létesült egy Tesco Duna Mgtysz-iroda, utóbbi volt a TESCO magyar partnere a mezőgazdasági szakértőküldésben.

Az 1980-as évek eleji csúcsidőszakban több mint 2500 magyar élt a hivatalos algériai magyar kolóniában. Bár közülük korántsem mindenki volt párttag és még a szakértők sem voltak feltétlenül azok, a párttagok létszáma így is elegendőnek bizonyult négy MSZMP-alapszervezet működéséhez az észak-afrikai országban. Az MSZMP pártszervek elsődleges feladatuknak az algériai kiküldetésben lévő magyarok személyes ügyeivel, esetleges konfliktusaival való foglalkozást tekintették, hogy összetartsák a magyar kolóniát, megszervezzék közösségi életét, s legfőképpen, hogy a körükben is érvényben tartsák a hazai hétköznapi érvényes nyilvános normákat, politikai játékszabályokat.

1976-ban az algíri MSZMP alapszerv – ez nem volt azonos a külképviseleti alapszervvel, mert utóbbi önálló volt – rendelkezett kulturális, oktatási, nőmozgalmi, ifjúsági felelőssel. Programjában filmvetítések, múzeumlátogatások, sportrendezvények, kirándulások szerepeltek. A

pártszervben tájékoztatták a tagokat az otthoni és kinti politikai eseményekről, s megszervezték a *Népszabadság*, a *Pártélet* és a *Társadalmi Szemle* eljuttatását az algériai alapszervekhez.

A Belügyminisztérium III/II-es részlege, azaz az elhárítás hasonlóképpen feladatának tartotta, hogy megvédje az algériai magyarokat a hazai nyilvános rendet aláaknázó hatásoktól. A magyar elhárítás 1979-ben telepítette az algériai magyar követség gazdasági vezetőjének a „Komáromi” fedőnevű állambiztonsági tisztet – a BM szempontjából előbbi csak fedőfoglalkozása volt az illetőnek, de ő e feladatkört is ténylegesen ellátta. „Komáromi” feladatául azt szabták, hogy igyekezzen a magyar kolónián belül meglévő ügynökhálózatot összefogni, tegyen javaslatokat új emberek beszerzésére, derítse fel, hogy milyen ellenséges hatásoknak vannak kitéve a kolónia tagjai, megközelítik-e őket ellenséges hírszerzőszervek. „Komáromi” és budapesti feletteseit leginkább a magyar szakértőknek a nyugatiakkal való kapcsolatai érdekelték, még inkább magyar háttérű (főként 1945 körül vagy 1956-ban emigrált) személyek felbukkanása a nyugati szakértők között, ugyanis attól tartottak, hogy a velük való kapcsolatok a szocialista Magyarországról való disszidáláshoz vezethetnek – amire valóban volt is néhány példa. „Komárominak”, bár kb. tucatnyi aktívan jelentő ügynökre támaszkodhatott, így sem volt valójában lehetősége az Algéria-szerte szétszórta élő magyar kolónia egészének kontroll alatt tartására.

Az 1980-as évek közepére a korábbi algériai projektek jelentős része kifutott, új üzleteket pedig nehezen tudtak csak kötni a magyarok. A folyamatban lévő projekteknél az algériai partnerek csúszni kezdtek a fizetésekkel. A magyar szakértők megtakarításainak hazautalásához szükséges transzferengedélyek is egyre többet késtek. E mögött legfőképpen az olajár 1980-as évek közepén bekövetkezett jelentős csökkenése állt, ami miatt Algéria nem tudta tovább a régi módon finanszírozni a központilag irányított modernizációs projektjeit. Ráadásul a jelen lévő magyarok számára konkurenciát jelentő nyugati cégek Algéria gazdasági helyzetének jobban megfelelő, kedvező hitelkonstrukciókat tartalmazó üzleti ajánlatokat tudtak kínálni beruházásaikhoz. Mindennek hatására a magyar szakértőküldés az 1980-as évek közepétől jelentősen csökkent, míg az évtized végén a világpolitikai és gazdasági átrendeződések teljesen véget nem vetettek neki.

A függetlenné váló Algéria modernizációs-felzárkózási kísérlete – ahogy más, jól értékesíthető nyersanyagokkal rendelkező harmadik világbéli országok hasonló kísérletei is – az 1960-as évek közepétől a magyar, illetve általában a közép-európai szaktudás számára is lehetőséget biztosított a globális tudáspiacra való kilépéshez. Magyarország számára e történetben az elsődleges szempont a nyugati devizabevétel növelése volt. A részt vevő magyar szakértők többsége számára Algéria eközben a nyugati életmód felé vezető út lehetőségét nyitotta meg. Kemény valutát takaríthattak meg, gyakran nyugati autót vásároltak, Algériában francia vagy spanyol tévét néztek, hazaútjaik során nyugat-európai kirándulásokat tettek, s gyerekeiket rendszerint nem az algériai közoktatási intézményekbe járatták, hanem az országban a dekolonizációt követően is működő francia intézményekbe.

Az algériai Olimpiai Stadion 1972-ben. Forrás: Fortepan / Ormos Imre Alapítvány

■ Kapcsolódó fejezetek

[1960 Az „Afrika-év”](#)

[1968 Coca-Colát gyártanak Kőbányán](#)

Irodalom

- Bódy Zsombor: *A magyar glóbusz kitágul. Magyar szakértelem a globalizáció folyamataiban az 1960–1980-as évtizedekben.* (HistGlob Working Paper, 2.) Szeged, 2020. <https://globtort.bibl.u-szeged.hu/wp-content/uploads/2020/12/HistGlobWP02.pdf>
- Germuska, Pál: Attraction and Repulsion. Hungary and European integration. In: Romano, Angela – Romero, Federico (szerk.): *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West. National Strategies in the Long 1970s.* London, 2020. 50–77.
- Romero, Federico: Socialism between Détente and Globalisation. In: Romano, Angela – Romero, Federico (szerk.): *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West. National Strategies in the Long 1970s.* London, 2020. 11–30.
- Várady Judit: *Zarándokúton Sefárba.* Sopron, 2008.

Bódy Zsombor

1972

Megkezdődik a Békásmegyeri lakótelep építése

A panelházak transznacionális modellje

Az 1970-es évtizedre esett a szocialista időszak állami lakásépítésének csúcspontja. Nemcsak az állami lakásépítés legerősebb évtizede volt ez, hanem épp ekkorra értek be a paneltechnológiára épülő lakótelep-építés „gyümölcsei” is: az egyik ilyen az 1972 és 1985 között felépült Békásmegyeri lakótelep volt, amely mérete mellett külső jegyeiben is a kor tipikus-klasszikus panellakótelepe.

A lakótelep 295 lakóháza 13 546 lakást foglal magába. A házak túlnyomó többsége 9 vagy annál több emelettel rendelkezik, két alapvető formába, a maximum 10 emeletes sok lépcsőházas sávházakba, illetve az ennél is magasabb pontházakba rendeződve. A lakótelepen található lakások átlagos mérete mai szemmel viszonylag kicsi (57,8 m²), de a korabeli lakótelepek között ez még magasnak számított. Az 1970-es évekre átalakuló lakáspolitikai elveknek megfelelően, a korábban épült lakótelepek gyakorlatával szemben, itt már többségében két-három szobás lakások épültek, sőt (igaz, elenyésző számban) még négyszobás lakásokat is kaphattak a szerencsések.

A Békásmegyeri lakótelep nemcsak építési technológiájában és formavilágában volt tipikus terméke az 1970-es évek szocialista lakásépítésének, hanem kivitelezési és koncepcionális hibáiban is. A magas házak közötti használhatatlan zöldterületek, a megígért, de a lakók beköltözését követően csak évek múlva megépülő iskolák, óvodák, boltok és kulturális intézmények, illetve ezek hiánya alapvető jellemzője volt a korszak lakótelep-építésének. A megoldatlan közlekedés sem csak a békásmegyeriek gondja volt, bár a belvárossal való rossz összeköttetés és az „alvóváros” jelleg talán őket érintette a leginkább. E problémáknak köszönhetően a Békásmegyeri lakótelepnek már az 1970-es évek végére kifejezetten rossz híre keletkezett, a korabeli sajtóban sokat cikkeztek az itt élők problémáiról.

Aki ma meglátogatja a telepet, egyszerre értheti meg a korabeli panaszokat és látja az azóta eltelt idő eredményeit. A fák megnöttek, a hiányzó kereskedelmi létesítmények (nagyreszt a rendszerváltás után) megépültek, és a közlekedés is javult. Ennek ellenére a méretei és az alkalmazott paneltechnológia miatt igazán barátságosnak, otthonosnak a lakótelep ma sem nevezhető; ezt a szubjektív benyomást visszaigazolják az itteni lakásarak is.

A második világháborút követően a lakáskérdés, azaz annak problémája, hogyan lehet az alacsony jövedelműeket is megfelelő lakáshoz juttatni, újra aktuális lett egész Európában. A második világháború pusztítása, a menekültek áradata, a felerősödő urbanizáció, a családszerkezet átalakulása és a lakásokkal szemben támasztott igény megváltozása együttesen roppant akut lakáshiányhoz vezetett.

A megoldásnak tekintett tömeges lakásépítés céljai és dilemmái is egész Európában hasonlóak voltak. Egyrészt szemben állt egymással a lakásínség gyors csillapításának igénye, azaz a gyors építkezés a minőségi követelmények figyelembevételével. Másrészt komoly nehézséget jelentett az is, hogy egyszerre kellett volna a lakbéreket és az állami költségeket is alacsony szinten tartani. Harmadrészt megválaszolásra várt a kérdés, hogy a jó minőségű lakáshoz mindenki egyenlő esélyekkel vagy valamiféle általánosabb elv (az igazságosságra törekvés) alapján jusson hozzá. Negyedrészt kiterjedt viták tárgya volt, hogy a lakásproblémák megoldásához a lakástulajdon erősítése vagy a bérlakások építésének támogatása visz közelebb. Végül annak eldöntése sem volt egyszerű, hogy az állam közvetlenül vagy közvetve avatkozzon bele a lakáspiac folyamataiba. Ezek a dilemmák mai is világszerte strukturálják a lakáspolitikát, és a rájuk adott, idővel gyakran változó válaszok kijelölték az egyes országok lakáspolitikai útját.

A lakáskérdéssel kapcsolatos problémákra az európai államok különbözőképpen válaszoltak. Nyugat-Németországban a pártok egy véleményen voltak a tekintetben, hogy az öröklakások és a családi házak építése, birtoklása, illetve ezeknek a támogatása jelenti a végső megoldást, de ennek ellenére az újjáépítés időszakában (1960-ig) a gyakorlatban az állam a bérlakások építését támogatta kedvezményes kölcsönökkel, adókedvezményekkel, ezzel kialakítva az államilag támogatott bérlakások piacát. Az e mögött meghúzódó nézet szerint az államilag szabályozott bérű és minőségű lakások a szabadpiac lakásainak árára és minőségére is

szabályozó hatással vannak. A (lakás)piac folyamataiba történő ilyen beavatkozás Európa legtöbb államában megtörtént. A különbség inkább csak annak mértékében (a kommunista diktatúrákban a bérlakások egészét államosították), illetve idejében volt. A nyugat-európai demokráciákat összehasonlítva jól látszik, hogy Németországban és Nagy-Britanniában 1960-ra az állam (a nagy költségekre és arra hivatkozva, hogy a mennyiségi lakáshiány megszűnt) fokozatosan kivonult a lakásépítésből: kedvezményes lakbérű ingatlanok építése és fenntartása helyett inkább az egyéneket támogatták ezután különböző segélyek formájában. A skandináv országok és Ausztria ugyanakkor máig kitartottak az erős állami jelenlét mellett.

Az 1945 után berendezkedő szocialista magyar állam a nem a tulajdonosok által használt lakások 1952-es államosításán és a kötött lakásgazdálkodás fenntartásán kívül nem sokat tett a lakáskérdés megoldása érdekében – hiába szerepelt mind a szociáldemokrata, mind a kommunista párt programjában a lakáskérdés megoldása. Az anyagi erőforrásokat, követve a sztálinista gazdaságpolitikát, a nehéziparba, illetve a hadiiparba irányították. Rákosi Mátyás így magyarázta el ennek okát 1950-ben a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) tagjainak: „Ha nem tartunk mértéket, akkor mint rántott csirkét megesszük azt a tyúkot, amely jövőre aranytojást tojna és ötéves tervünk gyárait, üzemeit, kultúrházait már az idén csemegevaj és borjúsült formájában elfogyasztanánk.”¹ A probléma csak az volt, hogy nemcsak 1950-ben kellett lemondani a „csemegevajról” és a „borjúsültről”, hanem egészen az 1950-es évek végéig.

Az állam az 1960-as évekig csak az ipari beruházások köré épített lakásokat, a lakásválság megoldását alapvetően a lakosságra hagyta. Tette mindezt annak ellenére, hogy a lakáshiány mértéke és a lakásválság súlyossága már a kortársak előtt is nyilvánvaló volt. A hivatalos felmérések szerint például 1958-ban kb. 400 ezer lakás hiányzott Magyarországon. A hiány mértékét jól mutatja, hogy a háború végétől 1958-ig összesen is csak mintegy 270 ezer lakás épült.

A kádári vezetés – részben az 1956-os forradalom hatására – a korábbiaknál jóval nagyobb gondot fordított az életszínvonal emelésére és az infrastruktúra javítására. Ennek köszönhetően indult a 60-as évek elején az a 15 éves lakásprogram, melynek célja egymillió lakás megépítése volt. Kérdés volt ugyanakkor, hogy milyen technológiával és ideálok mentén épüljenek fel a jövő lakásai.

Az első válasz arra Magyarországon, hogyan lehet gyorsan, nagy mennyiségben építeni a modern szocialista életvitelnek megfelelő lakásokat, mégsem állami részről és nem állami kezdeményezésre született: a fiatal építész, Zalotay Elemér szabadidejében dolgozta ki az 50-es évek végén az ún. Szalagház tervét. Zalotay úgy vélte, hogy az új szocialista társadalomnak a lakhatásban is új utakon kell járnia, melyek eltérnek az 1950-es években addig épült állami lakótelepek által kijelöltektől. Véleménye szerint az 1950-es évek lakótelepei nem különböznek markánsan a kortárs nyugat-európai lakótelepektől, és hozzájuk hasonlóan nem a munkás, hanem a kispolgári igények kielégítését célozták meg.

A lakáskérdés valódi megoldását olyan otthonok építése jelentené – állította Zalotay –, amelyek egyszerre valósítják meg „a kollektív élet és a természettel szerves kölcsönkapcsolatban álló szeparált otthon valamilyen formáját”,² és eléri a nyugati luxuslakások színvonalát. Javaslatát, a kb. a mostani Békásmegyeri lakótelep helyére tervezett, két-három kilométer hosszan húzódó, 40 emelet magas Szalagház 20 ezer lakásban kb. 80 ezer embert fogadott volna be. Az épületet sportpályák és uszodák vették volna körül, és közösségi közlekedés (HÉV) kapcsolta volna össze a városközponttal.

Annak ellenére, hogy Zalotay javaslatát a szakma alapvetően támogatta, az állam egyöntetűen elutasította. A terv anyagi problémái mellett a minisztériumi vezetők éppen a magánélet ellehetetlenülését kárhoztatták, azaz a szocialista kollektivisták lakhatás ellen, és a Zalotay által meghaladni kívánt kispolgári „az én házam az én várom” elv mellett emeltek szót. Ennek fényében nem csoda, hogy a terv nem valósult meg; sőt Zalotay szakmai ellehetetlenülése miatt 1973-ban kénytelen volt elhagyni az országot.

Teljesen más oldalról, de hasonló céllal közelítette meg a lakhatás problémáját (szintén az 1950-es évek végén) az Óbudai Kísérleti Lakótelep. A háború utáni első nyílt országos lakáspályázat keretében 1958-ban kiválasztott tervek egyszerre kívánták technikailag megújítani a tömeges lakásépítést és az új, szocialista életmódnak megfelelő lakásokat létrehozni. Ha alaposabban szemügyre vesszük ezeket a korábbiaknál jelentősen kisebb, de máig vonzó, szellemes alaprajzú lakásokat, akkor világosan látszik az elmozdulás a Zalotay által vallott elvekhez képest. A felépült lakások a nyugat-európai társaikhoz hasonlóan a magánélet, a visszahúzódás lehetőségének biztosítására hivatottak. Az 1960-as évek elején felépülő házak és lakások alapvetően megfeleltek a kor nemzetközi építészeti

sztenderdjeinek, azaz sokkal inkább voltak modernnek, mint szocialisták; a máig létező lakótelep lakásai tehát kortárs szakmai értékelések szerint is készen álltak arra, hogy a tömeges lakásépítés alaptípusaként szolgáljanak. Az, hogy nem ez történt, az Óbudán felépített lakások hagyományos építési technológiájának volt köszönhető. Mire ugyanis elkészült az Óbudai Kísérleti Lakótelep, addigra megszületett a hivatalos döntés, hogy a nagy 15 éves lakásprogram a paneltechnológia használatával fogja elérni céljait.

A paneltechnológia melletti elköteleződés a korban nem valamiféle kelet-európai, szocialista sajátosság volt. Szerte a világban osztoztak a kormányok abban a hitben, hogy ezzel a technikával lehet a leggyorsabban és legolcsóbban lakásokat építeni. Ezért számos lakótelep épült paneltechnológiával Franciaországban, Ausztriában, Skandináviában, Nyugat-Németországban; a keleti blokk országaiban, Kínában és Észak-Koreában; valamint a szocializmussal szimpatizáló harmadik világbeli országokban, amelyek gyakran a kelet-európai szocialista országokból kapták meg a szükséges technológiát (így például Magyarország is épített házgyári elemekből egy létesítményt Nicaraguában). Nyugat-Európában azonban már az 1970-es években felhagytak ennek a technológiának az alkalmazásával, szemben Magyarországgal (és a teljes szocialista blokkal), ahol túlnyomórészt a rendszerváltásig ezt használták az állami lakásépítési programokban.

A magyarországi házgyárak a szovjet, keletnémet és kisebb részben dán (Larsen-Nielsen rendszerű) technológiát, illetve később a szovjet technológia hazai mérnökök által továbbfejlesztett változatát használták. A nyugati vagy skandináv mintákat, technológiákat sem csupán Magyarország próbálta ki és vette át. Kelet-Németországban a házgyári technológia fejlesztésekor a szovjet mellett a dán, francia és finn minta is szerepet játszott. A hidegháború gátolta ugyan a tudástranszfert, de nem akadályozta meg azt.

A szovjet házgyárak technológiai jellemzőik miatt kevésbé variálható lakásokat „termeltek.” Belmagasságuk is kisebb volt, mint a dán technológiával épült lakásoké, melyeknél a szobák méretével jobban lehetett játszani és így használhatóbb alaprajzokat lehetett létrehozni. Az elkészült épületek homlokzata is másképp nézett ki: köszönhetően a szalagszerűen elhelyezett ablakoknak a „dán panelek” némileg izgalmasabb külsőt kaptak, de talán még fontosabb, hogy ezek az ablakok több fényt engedtek be a lakásokba. Ezek a szempontok a korabeli építészek számára is nyilvánvalóak voltak, az állami vezetés azonban a jobb építészeti minőség ellenére,

valószínűleg politikai megfontolásokból a szovjet házgyári rendszer átvétele mellett döntött. A magyarországi panelek többsége így ezzel a technológiával épült.

A paneltechnológia, illetve a gyors és olcsó építés kényszere a tartalmat is meghatározta: kötött alaprajzú, nagy lakótömbökből álló lakótelepek épültek. A közösségi terekre sem az egyes házakon belül, sem a lakótelepek egészében nem vagy alig jutott figyelem és anyagi eszköz. A cél a nukleáris család igényeit minél olcsóbban, a lehető legkisebb alapterületen kielégítő lakások gyors felépítése lett.

A panellakótelepek első hullámának elkészülte után 1968-ban a Budafoki Kísérleti Lakótelep volt a magyar állami lakásépítés utolsó próbálkozása arra, hogy a panellakótelepeket megreformálják és a baloldali, közösségi lakhatás ideálja felé közelítsék. Az „üzemeltetett lakás” fogalmát használva a Tenke Tibor tervei alapján épült házakban a közösségi terekbe kerültek olyan klasszikusan a lakásokban végzett tevékenységek, mint például az étkezés, a mosás, vendégfogadás, sőt még a gyerekfelügyelet is. A lakások erre alkalmas funkcióit „kiszervezték”, aminek következtében a család életének a súlypontja a nyilvános, közösségi terek felé tolódott el – legalábbis az építetói szándékok szerint. Hamar kiderült ugyanis, hogy a lakók nem éltek az üzemeltetett lakás nyújtotta lehetőségekkel. Nem étkeztek vendéglőben, nem a Patyolatba vitték a szennyes ruhákat. Ennek fényében érthető, hogy miért nem lelték örömeiket a konyhákban, melyek a főzésre, és a fürdőszobákban, melyek a mosásra voltak alkalmatlanok. Az „üzemeltetett lakás” elméleti előnyei a gyakorlatban hátránnyá váltak.

Az ezután megépülő lakótelepeknél a technológia véglegesen maga alá temette az építészeti gondolatot és cél a gazdaságosság lett. Az 1970-es évek lakótelepei már ebben az erőterben születtek meg. Csak az 1980-as évek végén nyílt ismét és elszórtan lehetőség arra, hogy a minőség és a lakhatási élmény is szemponttá váljon az állami lakásépítésben.

Az 1960-as, 1970-es és 1980-as évek lakótelepei szerte a világban nagyon hasonlóak. A miskolci Avas lakótelepen felnőttek nem csodálkoznak a Békásmegyeri lakótelep hatalmas háztömbjein, de ugyanígy nem lennének idegenek számukra a berlini, párizsi, londoni, ulánbátori lakótelepek sem. Az egyéni lakhatás „győzelme” a közösségi felett, a magánélet, a visszahúzódás lehetőségének biztosítása a közösségi terek rovására nem tipikusan magyar jelenség és korántsem csak az ún. szocialista rendszerekre jellemző. Hasonló folyamatok figyelhetőek meg szerte Európában, sőt (igaz

más ütemben és más hangsúlyokkal) az Európán kívüli országokban is. Így bátran beszélhetünk a lakhatás transznacionális, sőt globális modelljéről, ahogy globális mintákat követnek az ezzel szembe forduló, a közösséget, az egyének közötti kapcsolatokat a középpontba helyező, újra és újra felbukkanó lakhatási kísérletek is.

A KGST-országok delegációi látogatást tesznek a Paksi Atomerőmű dolgozóinak épülő új lakótelepen 1975-ben. Forrás: MTI Fotó / Bisztray Károly

■ Kapcsolódó fejezetek

[1909 Megkezdődik a Wekerle-telep építése](#)

[1986 A Magyar Televízió bemutatja az *Isaurát*](#)

■ Irodalom

Csizmady Adrienne: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest, 2008.

Glendinning, Miles: *Mass Housing. Modern Architecture and State Power – a Global History*.
London, 2021.

Keller Márkus: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*. Budapest,
2018.

■ Jegyzetek

[1](#) Rákosi elvtárs beszéde. *Szabad Nép*, 1950. június 18. 1.

[2](#) Zalotay Elemér: „A szalagház”. *Kortárs* 5. évf., 6. sz. (1961) 920–921.

Keller Márkus

1973

A Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról bemutatója

Nyugati kulturális kapcsolatok és amerikanizáció a szovjet rendszer évtizedeiben

1973. március 2-án mutatták be a Vígszínházban a Déry Tibor azonos című regényéből készült „tragikus musicalt”, a *Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról*. A musical lehetetlen, ugyanakkor sikerre ítélt vállalkozás volt, amelynek híre Nyugatra is eljutott, de igazán a szovjet blokkon belül lett „esemény”. Az 1956-os szerepvállalása miatt öt évet Kádár börtönében raboskodó kommunista író látomásszerű, többszörösen összetett műve eredetileg 1971-ben jelent meg. Főhősei az USA-ban élő magyar származású Eszter és József, akik Madách Ádámjához és Évájához hasonlatosan az emberiséget is meg hivatottak jeleníteni, de közben „mindössze” a 20. század két pontja között bolyonganak: a woodstocki fesztiválról mintázott montanai „rockorgia” és a nyilas uralom tombolása mosódik össze az írói képzeletben. A művet színpadra alkalmazó Pós Sándor író, Marton László rendező, Presser

Gábor zeneszerző és Adamis Anna dalszövegíró óhatatlanul leegyszerűsítették az eredeti – társadalom- és kapitalizmuskritikus – üzenetet, mikor is magyar „beat oratóriumot” formáltak belőle. Magát a zenét inkább dicsérte a kritika.

Az 1970-es évek elején szinte már a régmúlt homályába vesztek az idők, amikor a dzsessz és a rock'n'roll híveit nyugatmajmoló jampecekként ítélték el. Bő egy évtizede százával zenéltek amatőr gitáregyüttesek, akiket a szocialista hangszeripar is kiszolgált, a párt pedig már nem volt fodrászipari ktsz (kisipari termelőszövetkezet), hogy a hosszú haj ellen hozzon határozatokat, ahogy azt Kádár János a KISZ 1967-es kongresszusán nyíltan deklarálta. Sőt az 1960-as években a szocialista ifjúság a nyugati rockkoncertek hangulatát a rádión és filmekben túl is meg-megízlelhette: 1965-ben az Animals három lengyel városban, 1967-ben a Rolling Stones

Varsóban lépett fel, a magyar közönségnek pedig 1966-ban a Spencer Davis Group (*Gimme Some Lovin'* című számuk kortárs magyar torzítása: Kiviszem a lavórt) jutott. A rockot, avagy a beatet a kultúrpolitika – nagyrészt ifjúságpolitika címszó alatt és a KISZ-re bízva – igyekezett integrálni, de nem mondott le az állambiztonsági megfigyelésről, bomlasztásról sem. Az *Ifjúsági Magazin* slágerlistái, a Magyar Rádió könnyűzenei műsorai, a beatzenekarok koncertlehetőségei és lemezszerződése (utóbbi nem mindenkinek jutott érdeme szerint) arról árulkodtak, hogy a pártvezetés, ha nem is örömmel, de elfogadta, hogy a rock/beat a fiatalság egyetemes kultúrájának a részévé vált.

Az 1968-as év ellenkulturális mozgalmával – és a hozzá kapcsolódó zenei világgal – mégis megküzdött a szocialista kultúrpolitika. Volt, amit megpróbált integrálni, mint a pol-beat műfaját: fesztivált rendeztek 1967-ben, a nyertes Gerilla együttes pedig kiutazhatott a kelet-berlini nemzetközi politikai dalversenyre. Végül azonban inkább hagyták elhervadni ezt a műfajt, mert a hazai témákkal együtt felbukkant a protesztjelleg is. A hippikkel, rockzenére tomboló, „elállatiasodó” fiatalokkal viszont előszeretettel riogatott a média, pacifizmusukat pedig leginkább kigúnyolta.

A *Hair* című kortárs musical sem kapott zöld utat, ahogy a *Jézus Krisztus Szupersztár* sem. Utóbbi vallásos vonatkozásai miatt sem jutott tovább egy egyetemi előadásnál, míg előbbinek a vietnami háborúval szembeni kritikáját elhomályosította a hippik világának ábrázolása és a „fülledt erotika”. Igaz, az amerikai musical az 1970-es évek elején mégiscsak megtalálta az utat a magyar közönséghez. A *Képzelt riport* mellett az 1972–1973-as évad másik nagy sikere a *Hegedűs a háztetőn* volt, amelyet a következő évben mégis le kellett venni a műsorról: vélhetően szovjet érzékenységet sértett a századeleji orosz antiszemitizmus ábrázolása. A hazai közönséget a nyugati musical meghonosításával már 1960 körül megpróbálták átnevelni az operetről a modern, társadalmi töltetű szórakozásra, bár az első kísérlet, az 1948-as Broadway-darab, a *Szivárványvölgy* a maga aranykingskergető koboldjaival nem volt szerencsés választás.

1973-ban az amerikai kultúra termékeit – illetve annak utánezatait, például a magyar farmert – már elég széles körben fogyaszthatta a magyar közönség. 1968 óta „jogtiszta” Coca-Colát is palackoztak Kőbányán, és néhány éven belül megérkezett a Pepsi és a Sztár kóla is. (Az évtized végén pedig már amerikai cigarettát – Marlborót – is gyártottak Egerben a Philip

Morristól vett licenc alapján). Az 1970-es évek elején a magyar–amerikai diplomáciai viszony sem terhelte a kulturális érintkezéseket. Mégis, az 1956-os forradalom egyik következményeként – ráerősítve a pártvezetésben élő negatív Amerika-képre – komoly fenntartásokkal járt a nyitás. Ám ez a gyanakvással teli távolságtartás egész más volt, mint az egypárti diktatúra kiépítése utáni évek merev elzárkózása, amikor is az „imperialista Amerika” leginkább a *Ludas Matyi* vicclap szivarozó, kövér öltönyöseinek képében jelent meg a magyar nyilvánosságban. Akkor a „másik Amerikát”, a haladó kultúrát egy nagyon szűk kör, néhány kommunista mozgalomhoz kötődő amerikai művész képviselte: nem igazán terjedt túl Paul Robeson dalain, a mccarthyizmus idején a filmiparból kiűzött hollywoodi tízek közé tartozó író, Albert Maltz, illetve Arthur Kahn és Howard Fast regényein, valamint a fekete Amerikát realista módon ábrázoló Charles White festményein.

Az 1953 utáni desztalinizáció e téren – ha nem is gyors, de – határozott változást hozott, így néhány év elzártság nem jelentett végleges törést. A társadalomnak voltak emlékképei Amerikáról, az amerikai kultúráról, s az időlegesen megszakadt hálózatok sem veszték el véglegesen. A desztalinizáció folyamata során a nagyon erős frankofil „vonal” mellett markáns irányzatot alkottak az italianisták, és erős volt az angolszász kultúra „tábora” is.

A leglátványosabb változás a mozik műsorán mutatkozott meg: az 1953 előtt elvéve megvásárolt nyugati filmek aránya már 1955-re elérte az import harmadát. Igaz, Hollywood, amely 1946–1948 között – mielőtt kipenderítették az országból – visszaszerezte két háború közti dominanciáját a magyar piacon, csak lassan avázkodott vissza. Ám 1956 októberében Eric A. Johnston, az amerikai filmszövetség elnöke már Budapesten tárgyalt, és a forradalom kitörése előtt formálódó alkut végül még a magyar–amerikai kapcsolatok mélypontján, 1957 februárjában is megerősítették. Hollywood 1957 decemberében egy revüfilmmel tért vissza: *A trapézban* Gina Lollobrigida partnere (a közismert módon magyar zsidó származású) Tony Curtis volt.

Az amerikai film nem nevelni érkezett, hanem szórakoztatni, miközben Hollywood az amerikai életérzés legjobb utazó ügynökének számított. Természetesen az évi néhány, majd az 1970-es években akár másfél tucatnyi amerikai film között akadtak társadalomkritikus művek, köztük több „1968-as” film is, mint az *Eper és vér*, a *Zabriskie Point* vagy a *Szelíd motorosok*.

Ám a fő vonulatot a vígjátékok, akciófilmek, krimik képezték. Ha akadtak műfajok, amelyekkel szemben a magyar filmátvételi politikának averziói támadtak, akkor az a western, a horror és a melodráma volt. A western az 1960-as évek végéig nem kapott teret, de utána egymást követték a vadnyugati filmek. Szomjas György révén az 1970-es években megszületett a magyar „eastern” is (*Talpak alatt fűtyül a szél, Rosszemberek*). A minőségi horrorfilmek felé 1972-ben egy Hitchcock-alkotással próbáltak nyitni, amit úgy mond „nézői tiltakozásra” le kellett venni a műsorról, így nem csoda, hogy Spielberg *A cápáját* is csak az 1975-ös premierjéhez képest jó egy évtizeddel később mutatták be Magyarországon, amikor már az *Alien*-filmek is pereghettek. A melodramáktól való viszolygást kiválóan példázza a *Love Story* sorsa, amelyet másfél évtizedes késéssel vettek fel a Filmmúzeum műsorára.

Az 1980-as években a nézők több mint harmada az évente újonnan bemutatott mintegy 20–25 hollywoodi filmet tekintette meg. Ekkor már a szuperprodukciók vaskos jogdíjait is kifizették – a pénzügyi kényszerek miatt szükség volt a nagy közönséget vonzó filmekre, és ha nem mutatták volna be ezeket, akkor is eljutottak volna a közönséghez másolt videokazettán. Ekkor már annak sem volt igazi gátja, hogy a gazdasági reform „második kiadása” nyomán elburjánzó magánvállalkozások – mind a játékgártók, mind a trafikok – az amerikai szórakoztatóipar hullámain lovagolva maguk is hasznot húzzanak az *E.T.* vagy a *Star Wars* sikereiből. Hollywood mégsem lett a magyar film példaképe, sokkal inkább beszélhetünk az olasz neorealizmus vagy éppen a *Piedone*-filmek „megtermékenyítő” hatásáról.

Az amerikai irodalom recepciója nem forgatta fel úgy a könyvkiadást, mint Hollywood a moziműsort. Az 1953 után kezdődő „bepótlási szakaszban” a magyar közönség megismerkedhetett a legtöbb kortárs amerikai íróval. Ebben kiemelkedő szerepet vállalt a *Nagyvilág* című folyóirat és az Európa Könyvkiadó. Előbbi hasábjain a Hruscsov-érában 46 amerikai szerző mutatkozhatott be, nemcsak a nagy realisták, mint Ernest Hemingway vagy William Faulkner, vagy a magyar színházakban is játszott Arthur Miller, Tennessee Williams és Eugene O’Neill, hanem például a beatköltő Jack Kerouac és J. D. Salinger, később Edward Albee és John Updike. A minőségi amerikai irodalomnak ezek után viszonylag kevés „titkolt” szelete maradt, az 1968-as Új Gazdasági Mechanizmus után pedig a nyugati lektúrirodalom is valamivel több címmel és még magasabb

példányszámban hódíthatott. Szuperhősös képregényújságokat eközben nem lehetett kapni, a 60-as években klasszikusok képregényváltozatai tűntek fel az újságok egy-egy oldalán, a 80-as években pedig a gyerekek már több képregényújságot olvashattak (*Hahota, PIF-Pajtás, Kajla, Mozaik, Kockás*).

Ehhez képest az amerikai képzőművészet tömeghatása – ezen a téren az USA nagyban meghatározta a globális magaskultúra fejlődési irányait – elhanyagolható volt. Az 1973-as amerikai grafikai kiállítás mellett elsősorban a kisplasztikai biennálék alkalmával találkozhattak itthon amerikai alkotásokkal. Bécsig, sőt Velencéig kellett annak mennie, aki személyesen akart képbe kerülni az USA-ból származó irányzatokkal, az absztrakt után a pop-arttal, op-arttal, concept arttal. Ezek fejlődéséről – szörnyülködő, ironizáló vagy elemző módon – a magyar sajtó is beszámolt, így bárki tisztában lehetett azzal, ki is Jackson Pollock vagy Robert Rauschenberg. A hazai művészek ily módon megismerték, sőt voltak közöttük, akik fel is használták eszköztárukat.

Személyesen viszont csak keveseknek volt alkalma átkelni az óceánon. Nem mintha ez az 1960-as évektől lehetetlen lett volna, de a költségek és a sovány valutakeret erősen behatárolták az utazási kedvet, bár az USA-ban és Kanadában nagy számban éltek első- és másodgenerációs magyar bevándorlók. Jellemzően inkább az amerikai magyarok látogattak haza, illetve küldtek csomagjaikban egy-egy szelet Amerikát. A jelenség volt annyira általános, hogy *A veréb is madár* címmel magyar vígjáték készüljön a témában, melynek forgatása során a Nyugat-Németországban is ünnepelt revütáncos, Medveczky Ilona, az akkori Magyarországon elérhetetlen luxusnak számító Ford Thunderbirdjét használták fel a népszerű komikus, Kabos László által megformált amerikai nagybácsi érkezésének jeleneténél.

A második világháború utáni évtizedekben Amerika elsősorban a hollywoodi filmek, a rockzene, a farmer, illetve az ezeken keresztül közvetített, a szabadság asszociációját keltő amerikai életérzés és életszínvonal-propaganda révén jutott el a magyar közönséghez. Nem véletlenül állt ellen a Magyar Televízió az elit luxusát bemutató *Dallasnak*, de engedte a klasszikus kapitalizmus idején játszódó – brit – *Onedin család* vagy a *Starsky és Hutch* krimisorozat bemutatását. Az amerikai tömegkultúra jelentősen formálta a hidegháború idején a másik oldalon lévő Magyarország kultúráját és döntően alakította az 1945 után születettek világképét, termékei az amerikai „soft power” hatékony eszközei voltak.

A *Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról* musical szereplői a Vígszínházban 1973-ban, középen az azonos című kisregény írója, Déry Tibor, mellette a rendező, Marton László. Forrás: Fortepan / Urbán Tamás

■ Kapcsolódó fejezetek

[1901 Létrejön a Magyar Eszperantisták Egylete](#)

[1928 A *Húzd rá, Jonny!* jazzopera budapesti bemutatója](#)

[1950 Elindul a Szabad Európa Rádió magyar adása](#)

[1968 Coca-Colát gyártanak Kőbányán](#)

[1993 Az első Sziget Fesztivál](#)

■ Irodalom

Ignác Ádám (szerk.): *A magyar populáris zene története(i). Források, módszerek, perspektívák.* Budapest, 2020.

Takács, Róbert: Hollywood Ascendant. American Films in Hungary in the 1970s. *Hungarian Journal of English and American Studies* 24. évf., 1. sz. (2018) 191–218.

Takács Róbert: Szovjet és magyar nyitás a kultúrában Nyugat felé 1953–1964. *Múltunk* 60. évf., 3. sz. (2015) 30–68.

Vučetić, Radina: *Coca-Cola Socialism: Americanization of Yugoslav Culture in the Sixties*. Budapest, 2018.

Takács Róbert

1976

New Yorkban megalakul a Romániai Emberi Jogokért Bizottság

Transznacionális kisebbségvédelem a hidegháborúban

Néhány második generációs amerikai magyar fiatal 1975-ben a manhattani Magyar Házban működő önképzőkörben értesült Romániának a magyar kisebbséggel szemben folytatott politikájáról. Mivel egyre elkeserítőbbnek ítélték az ottani magyarok helyzetét, egyik este felmerült bennük, hogy betörhetnék az egyikük lakásától mindössze pár utcányira lévő New York-i román ENSZ-misszió ablakait. Miután belátták, hogy a vandalizmus semmilyen kézzelfogható eredménnyel nem járna, az önképzőkör egyik tagja, aki egyúttal a vietnami háború elleni tüntetések egyik veteránja is volt, egy tüntetés megszervezését vetette fel konstruktív alternatívaként. Mivel az akkoriban működő amerikai magyar szervezetek alapszabályainak egyike sem engedélyezett politikainak minősülő tevékenységet, a rendőrségi engedély űrlapjainak kitöltésekor ad hoc szerveződésükre a Committee of Human Rights in Rumania (CHRR), azaz a Romániai Emberi Jogokért Bizottság néven hivatkoztak. A végül 1976. május 8-án megrendezésre kerülő, mintegy háromezer helyi magyart megmozgató és több amerikai politikus részvételével lezajló tüntetés sikere további lendületet adott a romániai magyarok sérelmei ellen transznacionális aktivizmussal fellépni próbáló mozgalom számára.

Romániában a sztálinizmus időszakában a nemzetiségi konfliktusokat szovjet mintára az egy tömbben élő magyarok névleges autonómiájával próbálták megelőzni: ez volt 1952 és 1960 között a Magyar Autonóm Tartomány, majd 1960 és 1968 között a Maros–Magyar Autonóm Tartomány. Ez a konstrukció egy ideig elegendő volt a nyelvi és kulturális közösségi érzés fenntartásához, az 1965-ben hatalomra került Nicolae Ceaușescu vezette desztalinizáció során viszont a névleges autonómiát felváltotta a szocializmushoz vezető nemzeti út eszméje, amely újfent

figyelmen kívül hagyta a nemzeti kisebbségek igényeit – erre reagált a CHRR és egyéb észak-amerikai magyar szervezetek.

Ettől jelentősen eltérő utat járt be Nyugat-Európa és Észak-Amerika, ahol az első világháborút követő újrendezéstől egészen a hidegháború végéig a kulturális homogenitásra építő állam ideálképe volt a meghatározó. Annak ellenére ugyanis, hogy a wilsoni elvek elméletben garantálták a nemzetek önrendelkezését, a gyakorlatban a kis nemzetek és az általuk lakott területek újrendezése a nagyhatalmi érdekeknek megfelelően ment végbe. Kivételnek számított ez alól az Åland-szigetek 1921-ben a Népszövetség által biztosított területi autonómiája. A kulturális homogenitás ideálképe csupán a 70-es évek közepétől kezdett lassan meginogni. Az osztrák–olasz határvita rendezésének keretében Dél-Tirol (Trentino-Alto Adige) 1972-ben jutott területi autonómiához, a belgiumi német közösség 1973-ban kapott önkormányzatot, majd a hetvenes évek végén lezajlott spanyolországi demokratikus átmenet során az államot autonóm közösségekre osztották fel, amelyek közül több, például Katalónia és Baszkföld etnikai jelleggel is bír. A homogenitás ideálképének erodálódásában kulcsfontosságú fordulatot jelentett a majd minden európai ország által aláírt Helsinkai Nyilatkozat (1975), ami az európai határok sérthetlensége mellett az emberi jogok részeként értelmezte a nemzeti kisebbségek nyelvi és kulturális kollektív jogait is, mely kihatással volt számos más nemzetiség jogvédelmére és autonómiáért folytatott küzdelmére is. A 21. század első évtizedeiben aztán a számos vita tárgyául szolgáló multikulturalizmus elve lett a nyugat-európai mainstream.

Míg a hidegháború kezdeti időszakában az Egyesült Államokban még az asszimilációt elváró ún. „olvasztótégely-szemlélet” uralkodott, addig a 70-es évekre itt már lassan teret nyert a multikulturalizmus alapelve. Ebben az időszakban erősödött meg a közép- és kelet-európai származású etnikai csoportok politikai súlya is: az 1976-as elnökválasztás során Jimmy Carter demokrata jelöltnek sikerült számos, a Nixon-, majd Ford-kormány szovjet blokkal folytatott békítő politikájában csalódott kelet-európai szavazatát is elnyernie. Az etnikai érdekérvényesítés megerősödésének háttérében az is állt, hogy (a hidegháború kezdeti időszakában megszokotthoz képest) az 1970-es évektől az USA jóval aktívabb szerepet vállalt a nemzetközi rendszerben, amelynek kibontakozásához az etnikai érdekcsoportok is hozzájárultak.

A hidegháború időszakában az etnikai lobbizásban a Kelet-Európa szovjet megszállás alóli felszabadítása érdekében kiálló kelet-európai származású csoportok mellett a nyugat-európai és kubai származású csoportoké volt a főszerep, akik transznacionális aktivizmusukkal leggyakrabban kibocsátó országaik nemzeti önrendelkezése, illetve gazdasági növekedése mellett álltak ki. Szintén a nemzeti önrendelkezés és területi expanzió, illetve a gyarmati rendszer alóli felszabadulás mellett lobbiztak a zsidó és az afrikai származású amerikaiak, míg az örmények különösképpen az első világháború során ellenük elkövetett népirtás elismertetése, a görögök pedig a ciprusi konfliktus miatt aktivizálták magukat. Szervezetileg és anyagilag is a zsidó és az örmény lobbik voltak a legerősebb és bizonyult legeredményesebbnek. Az egyesült államokbeli kelet-európai lobbik már jóval kevesebb eredményt tudtak felmutatni – annak ellenére, hogy pusztán létszámát tekintve a lengyel érdekcsoport például komoly tényezőnek számíthatott volna.

A kárpát-medencei – különösen romániai – magyar kisebbségekért érzett aggodalom a nyugati magyar diaszpórák közösségeket már a CHRR megalakulása előtt is áthatotta. A hidegháború időszakában a szovjet tömbön belül kisebbségben élő magyarokkal kapcsolatban értelemszerűen Moszkva állásfoglalása volt a legmeghatározóbb. Ennek nyomására a szomszédos országokban élő magyarokat illetően az MSZMP 1959-es állásfoglalása a „burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról” azt hangsúlyozta, hogy a status quo hosszabb távon fennmarad, és hogy a népek önrendelkezéséről szóló tétel a szocializmus viszonyai között nem lesz többé érvényes.

A Kádár-rendszer eközben gyanakvással figyelte a jellemzően antikommunista nyugati magyar diaszpóraszervezetek tevékenységét, és előbb szétzilálásukra, később semlegesítésükre törekedett. Amíg a Rákosi- és a Kádár-rendszer a határon túli kisebbségek kérdésében egyfajta programozott amnézia állapotában tartotta magát, a 60-as évek végétől fogva a diaszpóraszervezeteket a Magyarországgal szomszédos országokban élő magyar nemzetiségűek sorsa fokozott erővel foglalkoztatta. Különösen igaz volt ez az USA-ban élő, közel milliós lélekszámú magyar diaszpórára, amely a 60-as években elkezdte megtapasztalni a multikulturalizmus térnyerését.

Az ennek nyomán kibontakozó etnikai öntudatra ébredés és politikai aktivizmus szinte a teljes amerikai magyar közösséget áthatotta, bár sem a pártválasztás, sem a politikai célok és eszközök területén nem egységesítette.

A tevékeny szervezetek között nagymértékű különbség fedezhető fel az amerikai magyarok első és második generációja által, valamint csupán az első generációja által alapított szervezetek mérsékeltebb és radikálisabb képviselői között. Ebben a kontextusban jöttek létre az első, kifejezetten a határon túli magyar kisebbségekért tevékenykedő szervezetek: az 1952-ben alapított New York-i székhelyű Amerikai Erdélyi Szövetség (AESZ), az 1959-ben alakult New York államban működő Erdélyi Bizottság, az eredetileg még 1906-ban életre hívott, aktivitásában ekkor újraéledt, Washingtonban tevékenykedő Amerikai Magyar Szövetség (AMSZ), és az ebből 1965-ben kivált Erdély Védelmében Mozgalom. E szervezeteket mind első generációs amerikai magyar kivándoroltak hozták létre, illetve élesztették újra. A szerveződések megindulása mögött az állt, hogy a Magyarországról a 19–20. század fordulóján kivándorolt, egyre inkább amerikanizálódó tömegek az 1940-es évek végén, 1950-as évek elején antikommunista beállítottságú politikai menekültekkel egészültek ki. Ez a réteg kezdetben az USA-ban a szűken vett etnikai politika területén tudta csak ellátni a magyarokhoz kapcsolódó ügyek képviseletét, mivel még nem reménykedhetett abban, hogy érdemben integrálódjon az amerikai társadalomba; tevékenységüket az amerikai kormányzat sokáig nem is vette figyelembe.

A mérsékeltebb AESZ és AMSZ legfontosabb célkitűzése az 1956-os forradalom után elítélt romániai magyar politikai fogvatartottak szabadon bocsátása volt, mely végül 1964-ben be is következett. E cél eléréséhez az ENSZ főtitkárán és az amerikai külügyminisztériumon keresztül, más emberi jogi szervezetekkel szoros együttműködésben kifejtett érdekvédelmi tevékenységükkel járultak hozzá. Ezen áttörés háttérében az állt, hogy az USA Kelet-Európa-politikája a 60-as évektől kezdve már nem egységes tömbként kezelte a térséget, miközben az amerikai külpolitika érdekében állt az ENSZ-beli magyarkérdés lezárása, a román rezsím pedig épp belpolitikai konszolidációra törekedett. Ezzel párhuzamosan Románia nemzetközi megítélése időlegesen jelentősen pozitívabbá vált, különösen az 1968-as prágai tavasz eltiprásától való távolmaradásának köszönhetően. A megromlott román–szovjet viszony miatt a nyugati országokkal folytatott kereskedelem igénye is egyre nőtt Romániában.

Richard Nixon 1969-ben kezdődő elnökségétől fogva ezért a Kelet-Európa felé irányuló amerikai kereskedelempolitikában is kiemelt szerep jutott. Ezt az amerikai külpolitika Románia viszonylag elhanyagolható

gazdasági súlya ellenére azért tartotta fontosnak, mert célja ekkoriban a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének politikai engedményekhez való kötése volt – és ebben Romániát egyfajta tesztállamként használta. Ez értelemszerűen jelentősen csökkentette a magyar diaszpóraszervezetek lobbiaikcióinak hatékonyságát, különös tekintettel arra, hogy az amerikai román népesség elhanyagolható száma ellenére a román lobbij jól szervezett volt, és szorosan együttműködött a kétoldalú kereskedelmi kapcsolatok bővítésében érdekelt amerikai üzleti körökkel.

Szembesülve a térséggel kapcsolatos amerikai érdekek változásával, a magyar diaszpóraszervezetek stratégiát váltottak: úgy döntöttek, hogy a romániai magyarok jogvédelméért cserébe ezentúl támogatni fogják az amerikai–román kereskedelmi kapcsolatok bővülését. Lobbizásuk hozzájárult ahhoz, hogy Románia 1975-ig nem kapta meg a legnagyobb kereskedelmi kedvezmény státuszát. Ennek a nagy kereskedelmi kedvezménnyel járó státusznak a biztosítását lehetővé tevő feltételrendszernek – azaz az zsidó származásúak szabad emigrációjának és az emberi jogok érvényesülésének – az elfogadásától kezdve azonban az amerikai–román kereskedelmi kapcsolatokat szabályozó törvény érvényesülése érdekében Románia kénytelen volt hozzájárulni a Kongresszus vizsgálataihoz. A számos tanú meghallgatásával is járó, a Kongresszus albizottságaiban évente lebonyolított felülvizsgálati procedúra során ugyanis a képviselőknek lehetőségük volt az élvezett státusz visszavonását kezdeményezni az elnöknél.

A második világháború után elmenekült magyar politikai emigráns réteggel szemben gyermekeik az USA-ban szocializálódtak, tehát alapvetően amerikai mentalitással és politikai kultúrával rendelkeztek; sokan részt vettek a polgárjogi mozgalomban is. Eközben nem szakadtak el teljesen magyar gyökereitől sem, és fontosnak tartották a Magyarország határainak túloldalán élő magyarokhoz fűződő viszonyt. Ők, valamint az 56-os forradalom után elmenekült magyarok már nem ágáltak a határon túli magyar területek visszaszerzéséért, és kizárólag az emberi jogok dominánssá váló nyelvén keresztül közelítettek a kisebbségi magyarok problémáihoz. Ennek markáns következménye volt a kisebbségvédelmi szervezetek, elsősorban a CHRR tevékenységének hatékonyabbá válása.

Az 1976-ban épp New York polgármesteri székére pályázó kongresszusi képviselő, az emberi jogokért egész pályafutása alatt kiálló Ed Koch személyesen is felvette a kapcsolatot a CHRR-rel, miután az 1976-os

tüntetést megelőzően meglátta a szervezet által a *New York Times*-ban megjelentetett egész oldalas hirdetést. Koch más kongresszusi képviselőkhöz hasonlóan fontos szövetségese maradt a CHRR-nek, és segített kibővíteni a szervezet kapcsolatait: neki köszönhetően sikerült bejutniuk a Kongresszus éves tanúmeghallgatásaira is. E meghallgatásokon a szervezet tagjai azzal érveltek, hogy a zsidó emigráció csak az egyik tényezője az amerikai–román kereskedelmi törvény által megadott feltételrendszernek, mely valójában az általános emberi jogokra vonatkozik, aminek pedig része a kisebbségek jogainak érvényesülése. A CHRR tevékenységében szintén fontos szerepet játszott tagjainak rendszeres megfigyelői részvétele a globális enyhülési folyamat fontos eredményeként megalakított és az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet keretében megtartott helsinki utókonferenciákon. Emellett az amerikai Helsinki Bizottsággal és a mindenkorai emberi jogokért és humanitárius ügyekért felelős amerikai külügyminiszter-helyettessel történő egyeztetések is hozzájárultak ahhoz, hogy az emberi jogok érvényesülésének általánosabb kérdései mellett a magyar kisebbség ügye is egyre fontosabb szerepet játsszon az amerikai–román kapcsolatok alakulásában.

Jimmy Carter elnöksége tette lehetővé azt, hogy a magyar kisebbség sorsa több szempontból fókuszba kerüljön, mivel ekkor jött létre az az emberi jogi intézményrendszer, amelyben az ügyet az emberi jogi és kisebbségvédő szervezetek fel tudták vetni. Ennek köszönhetően az 1980-ban Madridban rendezett helsinki utókonferencián fordult elő először, hogy az amerikai delegáció a magyar kisebbséggel kapcsolatban hivatalos nyilatkozatot tett. Az 1980-as évek elejétől pedig az amerikai külügyminisztérium és a Fehér Ház már fokozottabb aggodalommal figyelte az egyre romló romániai emberi jogi helyzetet: bár a Carter-adminisztráció külpolitikája karolta fel az emberi jogok ügyét, valódi áttörést a Ceaușescu-rendszerhez való viszonyban a republikánus párti Ronald Reagan 1981 és 1989 közötti elnöksége hozott. A romániai emberi jogi helyzet ekkori monitorozásában pedig az Erdélyi Magyar Hírügynökség – ez a CHRR közreműködésével és finanszírozásával 1983-ban Budapesten létrehozott, az *Ellenpontok* szamizdat folyóirat egyik Romániából disszidált szerkesztője, Ara-Kovács Attila által szerkesztett transznacionális hírszolgálat – jutott kulcsszerephez.

Miután a csehszlovákiai ellenzéki politikust, Duray Miklóst *Kutyaszorítóban* című kötetének New Yorki-i megjelenését követően 1983-

ban immár másodjára is letartóztatták, a CHRR felvállalta a csehszlovákiai magyarok érdekképviselőjét is, és 1984-ben átnevezte magát Hungarian Human Rights Foundation-re (Magyar Emberi Jogok Alapítvány, HHRF). Bár a HHRF csupán kis összegű adományokból és fél tucat önkéntes munkájából tartotta fenn magát, 1985-ben jelentős sikereket könyvelhetett el. Egy másik kisebbségvédelmi csoport, a Csehszlovákiai Magyarok Nemzeti Bizottmánya (National Committee of Hungarians from Czechoslovakia) mellett a HHRF is hozzájárult egy, a szlovákiai magyar kisebbséget érintő oktatás eltörlését célzó új oktatási törvényjavaslat megszavaztatásának visszavonásához. Duray bírósági tárgyalásán, a HHRF összeköttetéseknek köszönhetően, az USA hivatalos megfigyelője is részt vett. Ezenkívül szintén a szervezet közbenjárására, számos kongresszusi képviselő (és köztük kiemelt módon a Magyarországon született holokauszt-túlélő Tom Lantos), valamint az amerikai Helsinki Bizottság is lépéseket tett Duray érdekében. Duray szabadon bocsátásával párhuzamosan a HHRF az 1985-ben Ottawában rendezett emberi jogi témájú helsinki utókonferencián a romániai és szlovákiai magyarokat ért jogsértések ellen szervezett tüntetést.

A HHRF ugyanebben az évben könyvelt el komolyabb áttörést a romániai magyarok jogainak képviselőjében is: tagjai a kulturális témában rendezett helsinki utókonferencián, a Budapesti Kulturális Fórum mellett rendezett alternatív fórumon lehetővé tették, hogy az amerikai delegáció közelebbről is információkat szerezhessen a romániai magyarok helyzetéről. Ennek köszönhetően a Romániáról szóló, emberi jogi gyakorlatokkal kapcsolatos éves országjelentésében az amerikai külügyminisztérium először említette meg a magyar kisebbség ügyét. Mindez egybeesett azzal, hogy a neoprotestáns felekezetekhez tartozó román állampolgárok vallási üldöztetése is egyre nagyobb figyelmet kapott. Az erről szóló hírek három amerikai kongresszusi képviselő szintén 1985-ben tett tényfeltáró romániai útja nyomán váltak nyilvánossá. Ahogy pedig a Ceaușescu-rendszer korábbi nyitottságát feladva a szinte autark nemzeti kommunizmus útjára igyekezett átváltani, csökkent az amerikai üzleti körök Romániába irányuló befektetési hajlandósága is. 1987-ben a Kongresszus Románia szempontjából negatívan módosította a legnagyobb vámkedvezmény státusz feltételeit, amiben a magyar diaszpóraszervezetek – különösen a HHRF – is jelentős szerepet játszottak.

Ezzel párhuzamosan a rendszerváltozás előtti években már a magyar kormány is egyre nyíltabban felvállalta a határon túli magyarok ügyét. Az MSZMP Külügyi Bizottságának elnöke, Szűrös Mátyás 1988-ban egy interjúban kijelentette, hogy a határon túli magyarok is a magyar nemzet részét képezik. Ezt munkatársai, Tabajdi Csaba és Szokai Imre fejtették ki részletesebben: érvelésük szerint a határon túli magyarokkal kapcsolatos kérdések a szomszédsági kapcsolatok megkerülhetetlen részét képezik. Ezek az ún. magyarságpolitika rendszerváltás utáni intézményesítése felé tett korai lépéseknek tekinthetők.

A magyar kormány határozottabb kiállása ellenére a román rezsim azonban korántsem vált mérsékeltebbé. Sőt a magyar közösség egyik legsúlyosabb sérelme, a falurombolás is egyre nagyobb méreteket öltött, ami ellen a magyar diaszpóraszervezetek nemzetközi tiltakozást szerveztek, és amellyel kapcsolatban a HHRF közbenjárásának köszönhetően az ENSZ Genfben üléselő Emberi Jogok Bizottsága is vizsgálatot indított.

Az emberi jogokra alapozott kisebbségvédelem transznacionális csatornáit a magyar diaszpóra tagjai 1976-ot követően egyre hatékonyabban voltak képesek használni, és különösen Washingtonon keresztül fontos eredményekhez járultak hozzá. Az 1989. decemberi romániai forradalommal a romániai magyarok elnyomásának legakutabb fázisa hirtelen véget ért. A nyugati diaszpóraszervezetek (és ekkor már a magyar kormány is) a Slobodan Milošević szerb elnök által megcsorbított Vajdasági Autonóm Tartományban élő magyarok súlyosbodó problémáinak képviselőit épp ekkoriban voltak kénytelenek intenzívebb módon felvállalni.

A Romániai Emberi Jogokért Bizottság tüntetése New Yorkban 1976. május 8-án. Forrás: Hungarian Human Rights Foundation

■ Kapcsolódó fejezetek

[1925 A bánági telepések panaszt nyújtanak be a Népszövetségnél](#)

[1957 Rafael Trujillo dominikai diktátor megnyitja országának kietlen vidékeit a „kommunista barbarizmus” magyar üldözöttjei előtt](#)

[1984 Megkezdzi működését Budapesten a Soros Alapítvány](#)

■ Irodalom

Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest, 2008.

- Bárdi Nándor: *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarok kapcsolattörténete.* Pozsony, 2004.
- Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985.* Bern, 1985.
- Hermann Gabriella: Az Amerikai Erdélyi Szövetség története, 1952–1977. *Magyar Kisebbség* 16. évf., 3–4. sz. (2011) 7–111.
- Hermann Gabriella: Erdély védelmében. A Romániai Emberi Jogokért Bizottság működésének első három éve, 1976–1978. *Világtörténet* 11. (43.). évf., 3. sz. (2021) 461–492.
- Kovács, Eszter: The power of second-generation diaspora. Hungarian ethnic lobbying in the United States in the 1970–1980s. *Diaspora Politics* 11. évf., 2. sz. (2017) 171–188.
- Mégis/And Yet.* Dokumentumfilm. Rendező, forgatókönyvíró: Domokos János, szakértők: Kovács Eszter, Stefano Bottoni. 2019.
- Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története.* Budapest, 2000.

Hermann Gabriella

1977

Ikarus 281-est állítanak ki a Maputói Nemzetközi Vásáron

Egy szocialista nagyvállalat a világpiacon

1977-ben a Mozambik fővárosában, Maputóban tartott nemzetközi vásáron egy Ikarus 281-est is kiállítottak. A bemutató olyan sikeres volt, hogy egy évvel később már 51 ilyen autóbusz rótt a mozambiki főváros utcáit.

Az 1970-es években az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár évente 10-12 ezer járművet állított elő, amelyek java részét exportálta. Elsősorban a Szovjetunió és az NDK, valamint néhány más szocialista ország és harmadik világbeli, mindenekelőtt közel-keleti állam útjain lehetett találkozni Ikarus buszokkal. A pártállami rendszer valóságos kultuszt épített az Ikarus nemzetközi sikerei köré, és egyfajta szocialista nemzeti büszkeség megjelenítésére használta a magyar autóbuszmárkát. A magyar buszgyártó cég mennyiségi szempontból valóban kiemelkedett nemzetközi viszonylatban is, hiszen bár a japán és a nyugatnémet járműipar is hasonló mennyiségű autóbuszt állított elő ekkoriban, ezekben az országokban ez több kisebb cég együttes teljesítménye volt, azaz nem egyetlen nagyvállalat folytatott ilyen léptékű termelést. Az Ikarus gondosan ápolt kultusza a rendszerváltás után aztán sajátos nosztalgiába fordult át.

Hosszú út vezetett odáig, hogy a mátyásföldi és székesfehérvári telephellyel rendelkező vállalat elérje ezt a kimagasló termelési szintet. A vállalat elődjét id. Uhri Imre alapította a millennium idején kocsigyártó kisvállalkozásként. A cég fő profilja a két világháború között haszongépjárművek javítása és gyártása volt. Az 1929-ben kezdődő nagy világgazdasági válság idején bekövetkezett csőd után az alapító gyermekei újraindították a vállalatot, amely az 1930-as évek végétől a háborús konjunktúrának köszönhetően megnövekedte termelését.

A közúti járműgyártás mellett az Uhri testvérek a Repülőgépgyár Rt. nevű cégük keretében Mátyásföldön fölépítettek egy gyártelepet, ahol a honvédség számára szándékoztak iskolagépeket gyártani. Ez a beruházás

egészében kormányzati hitelből valósult meg. A gyártandó gép licencét is a Honvédelmi Minisztérium vásárolta meg egy német vállalatától, majd engedte át a Repülőgépgyár Rt.-nek. A háború azonban véget ért, mielőtt a termelés nagyobb volumenben beindult volna. E hadiipari beruházásnak köszönhetően 1945-ben egy, az államnak eladósodott, de korszerű technológiával és tapasztalt, részben a gyárhoz kötődő szakembergárdával rendelkező vállalat lépett át az új korszakba.

A megváltozott körülmények között a repülőgépgyártásról teljesen vissza kellett térni a közúti járműgyártásra. Az 50-es évek beruházásai ellenére az 1960-as évek elejéig alapvetően ez a hadiipari beruházásként felépült üzem volt az Ikarus-gyár. Az államosítás után állandó volt a feszültség a pártállam által kinevezett vállalatvezetés és a részben szociáldemokrata múltú szakmunkások csoportjai között, ez 1951-ben bérfeszültségek miatti zendülésbe torkollt, majd 1956-ban erőszakos formát is öltött.

Szintén komoly konfliktus állt fenn a gyár műszaki vezetése és a gazdaságirányítás között, mert utóbbiak alapvetően elavult konstrukciójú buszgyártást erőltettek. Az Ikarus mérnökei tudták, hogy a nemzetközi szinten is korszerű buszok önhordó karosszériával készülnek. Az ehhez kapcsolódó konstrukciós megoldások éppen a világháborús repülőgépiparban váltak általánossá, amivel kapcsolatban a gyár mérnökeinek konkrét tapasztalatai is voltak. A párton kívüli főmérnök vezetésével az Ikarus mérnökei, miközben megtervezték az elvárt konstrukciójú buszokat, párhuzamosan kidolgozták az Ikarus 55-ös és 66-os önhordó karosszériás buszokat (helyi és távolsági változatok), amelyek egyöntetű sikert aratva egészen 1972-ig gyártásban is maradtak.

Az autóbuzsmotorokat egy 1949-ben az osztrák – a háború következtében akkor épp szovjet tulajdonban lévő – Steyer cégtől vásárolt licenc alapján gyártották a Csepel Autógyárban. Bár volt hazai mérnökök által tervezett motorkonstrukció, ám ennek kiérleltességéről a döntéshozók nem voltak meggyőződve, a gyártástechnológia pedig eleve hiányzott hozzá. A Steyer cég a motorkonstrukcióval együtt az előállításához szükséges technológiát is átadta. Ez döntőnek bizonyult a két motor közötti választás szempontjából, különösen azért, mert a keleti blokk katonai érdekei, a harmadik világháborúra készülő hadsereg járműszükséglete a motorgyártás mihamarabbi hazai beindítását tette szükségessé. Az Ikarusokon kívül Csepel teherautókba és katonai járművekbe is került Steyer-motor.

Az 1956-os forradalom, és még inkább annak leverése súlyos csapást jelentett az Ikarus vállalat fejlődése szempontjából is. A tapasztalt mérnök és szakmunkásgárda, amelynek jelentős része – eltérően sok más üzemtől – összetartó módon működtette a gyárat a forradalom napjaiban is, szétszóródott. Több embert letartóztattak, mások elhagyták a vállalatot, némelyek az országot is. Mindez nem csak ahhoz vezetett, hogy az 1950-es évek végén készülő új buszkonstrukciók nem váltak be, hanem a meglévők gyártásával kapcsolatban is minőségi kifogások egész sora merült fel.

Az 1950-es, 1960-as évek fordulójának problémáin egy új mérnökgeneráció – jelentős részben a hadseregből 1956 után leszerelt hadmérnökök – új technológiák alkalmazásával lett úrrá. A 200-as buszcsaládot – a legismertebb, doboz formájú Ikarust – úgy tervezték meg, hogy azonos karosszéria modulokból lehessen összeállítani a különböző méretű, illetve a helyi és a távolsági közlekedésre szánt típusváltozatokat. A gyártástechnológiát jelentős mértékben automatizálták, így már nem a szakmunkások tudására és tapasztalatára építő gyártás dominált. A karosszériagyártás automatizálása természetesen nagy befektetéseket kívánt meg. A remények szerint ezt az tette rentábilissá, hogy 1962–1963 során sikerült a Szovjetunióval és az NDK-val hosszú távú szállítási szerződéseket kötni.

A tervező technokraták örömmel vetették bele magukat a kis Magyarország léptékét messze meghaladó szükségletekre való tervezésbe. A birodalmi méretű buszszükséglettel számolva már megtérülhetett a karosszérialemezeket előállító költséges sajtológépek és egyéb szerszámgépek beszerzése. Az ún. Közúti Járműprogram keretében nemcsak a székesfehérvári gyáregységgel kibővített Ikarus kapacitásait építették ki az évi tízezer buszt meghaladó méretre, hanem számos további részegység- és alkatrészgyártó vállalatot is. Ezekhez több esetben ismét nyugatról vásároltak licenceket.

A legfontosabb ismét a megfelelő motor biztosítása volt, hiszen az 1949-ben vásárolt, és már akkor sem igazán korszerű Steyer-motor többé nem felelt meg a követelményeknek. Ismét csak a hazai motorfejlesztéssel – a Járműfejlesztési Intézetben – kialakított motor hívei csaptak össze a licencvásárlást szorgalmazókkal. Ez a konfliktus, amely éveken át húzódott, egyúttal a győri Rába (akkor Wilhelm Pieck) és a hazai motorgyártás bázisának szánt Csepel Autógyár közötti küzdelem is volt.

A konfliktus során előfordult, hogy Horváth Ede győri vezérigazgató egyes embereit letartóztatta a rendőrség, illetve hogy az MSZMP Központi Bizottságának egy osztálya öt napon belül két teljesen ellentétes véleményt vetett papírra. A kérdés végül az MSZMP Politikai Bizottságának szintjén dőlt el, mégpedig a licencvásárlás javára, ami mellett a szovjetek is szót emeltek. Számukra a Magyarországról való buszbeszerzés olcsóbb megoldás volt, mintha saját termelőkapacitásokat kellett volna kiépíteniük. A licencvásárlás melletti döntés a későbbiekben a Csepel Autógyár lassú leépülését is eredményezte.

A döntő tényező ismét az volt, hogy a külföldről vásárolt motorral együtt kész gyártástechnológia is érkezett. Több járműgyártóval való tárgyalás után a nyugatnémet MAN vállalatnál vették meg annak egy már régebb óta gyártott motorcsaládját. A jelentős devizaberuházással Győrben kiépített gyártókapacitás azután nemcsak az Ikarust látta el motorral, hanem ezen felül motorexportot is lehetővé tett. Az 1970-es évek közepén ugyanis a MAN beszüntette e motor gyártását, és a hozzá való gépsorokat eladta a Rábának, amely ennek következtében tovább tudta növelni termelését. A Rába-MAN motor így természetesen elmaradt az igazán korszerűtől, viszont a KGST-n belül hasonló paraméterekkel rendelkező motor nem állt rendelkezésre. Az Ikarus eközben hiába sérelmezte, hogy a Rába a KGST-n belüli konkurensének – például Csehszlovákiába, Lengyelországba – is szállít motorokat.

A Közúti Járműprogram révén kialakított gyártási kapacitások tették lehetővé, hogy Magyarország több KGST-államba, és a nem a legkorszerűbb járművek iránt keresletet mutató ún. harmadik világbéli országokba is exportáljon autóbuszokat. Noha folyamatosan törekedtek erre, de nem sikerült betörni igazán az Ikarus buszokkal a „tőkés” piacokra. Bár voltak sikeres üzletek, ezek többnyire nyugati járműgyártókkal közösen és a „keleti piacokra” gyártotthoz képest nagyságrendekkel kisebb szériában előállított termékek voltak. Az Észak-Amerikában értékesített buszokat például ottani gyártókkal közösen állították elő oly módon, hogy az itthon elkészített karosszériaelemeket – amelyek részben eltértek a nagy sorozatban gyártottaktól – kiszállították, és a partnervállalat építette meg a buszokat ottani motorral, tengelyekkel, ülésekkel. A nyugati megrendelők számára egyébként is annyi egyedi módosítást kellett az ottani szabványoknak és felhasználói igényeknek megfelelően az autóbuszokon eszközölni – gyakran külön erre a célra nyugatról beszerzett alkatrészek, részegységek

felhasználásával –, hogy ezek a buszok sokkal magasabb önköltséggel készültek, mint a nagy szériában előállított járművek, olyannyira, hogy ezek az üzletek gyakran nem is voltak nyereségesek. Az Ikarus igyekezett betörni a jobb kormányos közlekedésű országok piacaira is, ezért elkészített ilyen változatokat is a típusaiból, de ezeket csak Tanzániában és Mozambikban sikerült értékesíteni, az ezeknél jóval nagyobb piacot jelentő Új-Zélandon, Ausztráliában és Indiában hiába mutatták be a jobb kormányos járműveket, üzlet nem jött létre. A Közel-Kelet országaiban (Kuvait, Irak) és Latin-Amerikában viszont sikerült Ikarusokat értékesíteni, részben a gyártás kihelyezésével. Kubában például hosszú éveken át, Irakban rövidebb ideig állítottak elő Ikarusokat oly módon, hogy minden részegység konténerben érkezett Magyarországról, s helyben csak az összeszerelés történt az Ikarus szakembereinek közreműködésével.

A „keleti piacok” számára létrehozott, nagy szériára optimalizált gyártókapacitás azután annyira merevnek bizonyult, hogy voltaképpen csapdahelyzetet hozott létre. Nem csak a kisebb szériájú nyugati megrendeléseket volt ugyanis nehéz kielégíteni ezekkel a gyártósorokkal. A verseny hiánya miatt nem volt, ami a típus és a gyártástechnológia korszerűsítésére ösztönzött volna. A szovjet piac felvevőkapacitására számítva az 1960-as évek elején tervezett 200-as buszcsaládot ily módon még 1990 körül is nagy darabszámban gyártották.

A Szovjetunió hirtelen összeomlásával a fizetőképes kereslet bezuhant. Az 1980-as évtizedben kifejlesztett 400-as buszcsaládra már nem lehetett a korábbiakhoz hasonló nagyságrendben megrendelést kapni. A nagy szériára optimalizált gyártókapacitást többé nem lehetett gazdaságosan működtetni, amikor már nem egy központosított, birodalmi méretű megrendelőnek kellett évente több ezer autóbust szállítani, hanem egy-egy busztársaság vagy városi tömegközlekedési cég legfeljebb néhány tucat darabra szóló megrendelését kellett kielégíteni, miközben a megrendelők ráadásul mind eltérő paramétereket vártak el.

A felvevőpiac e sajátossága miatt a nyugati járműiparban az autóbuszgyártás esetében – ellentétben a személygépkocsi-gyártással – nem is vált gyakorlattá a nagy szériákhoz alkalmas automatizálás. Ennek többek között az volt az oka, hogy a számítástechnika és az automata szerszámgépek akkori fejlettségi szintjén a gyártási paraméterek változtatása költséges és a termelés leállításával járó folyamat volt. Ennek fényében az

olyan rekordok, mint hogy az Ikarus 260-asból több mint 75 ezer darab készült el, sajátosan államszocialista és némileg kétséges dicsőséget jelentenek.

Ikarus 31 típusú autóbusz Conakryban, a néhány évvel korábban függetlenné vált Guinea fővárosában 1962-ben. Forrás: MTI Fotó / Fényes Tamás

■ Kapcsolódó fejezetek

[1949 Megalakul a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa](#)

[1964 A Merkur Személygépkocsi Értékesítő Vállalat megalapítása](#)

■ Irodalom

- Bódy Zsombor: Actors, Ruptures, and Continuity. New Socialist Order or Legacy of the War Economy. The Hungarian Vehicle Industry around 1950. *Hungarian Historical Review* 10. évf., 3. sz. (2021) 466–494.
- Bódy Zsombor: Az 1956-os forradalom és következményei az Ikarus-gyárban. Kontinuitás és diszkontinuitás. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): *Munkások '56. Az 1956-os intézet 2016–2017-es évkönyve*. Budapest, 2017. 80–94.
- Bódy Zsombor: Egy szocialista járműipari vállalat születése. Vállalati fejlődés a stráfkocsiktól a repülőgépeken át az önhordó karosszériás autóbuszokig. *Korall* 14. évf., 52. sz. (2013) 91–112.
- Germuska Pál – Honvári János: A közúti járműgyártás története Győrött 1945-től 1990-ig. In: Honvári János (szerk.): *Győr fejlődésének mozgatórugói*. Győr, 2014. 21–111.
- Szakadát István: Harcok és herce-hurcák. In: Tamás Pál (szerk.): *Modernizációs szigetek. A siker szerkezete a késői államszocializmusban*. Budapest, 1992.

Bódy Zsombor

1979

Vízum nélkül lehet utazni Ausztriába

Bevásárlóturizmus a Vasfüggönyön keresztül

A nyugati áruk szocialista Magyarországra való tömeges áramlása 1979-ben kezdődött. Az ez évi osztrák–magyar megállapodás értelmében ugyanis a két ország között évente egy alkalommal vízummentesen lehetett utazni, azaz a Vasfüggöny keleti oldalán élő magyarok számára a korábbiaknál sokkal könnyebben lett meglátogatható egy (az egyetlen szomszédos) kapitalista ország.

Bár utazói dokumentumok már a korábbi évszázadok során is használatosak voltak, a modern határellenőrzés történetében az első világháború kimondottan a szigorítás irányába mutató fordulópontot jelentett. Az útlevelek elterjedése, illetve a sztenderdizáció és a nemzetközi kontroll szempontjából az újonnan alakult Népszövetség 1920-as párizsi konferenciája hozott komoly előrelépést. Az első világháborút követő korból eredeztethető az útlevél és a vízum szisztematikus megkülönböztetése is. Míg azonban eleinte, akárcsak napjainkban, jellemzően a nyugati államok állítanak akadályokat a hozzájuk beutazni vagy egyenesen bevándorolni kívánók elé, a hidegháborús évtizedekre épp az nyomta rá a bélyegét, hogy a szovjet típusú rendszerek saját állampolgáraik kiutazási lehetőségeit gátolták.

E sajátos, Magyarország történetét is nagyban befolyásoló történetben jelentett fordulatot az 1979-es osztrák–magyar megállapodás. A magyarok immár könnyebben utazhattak Ausztriába, és elsősorban vásárolni jártak a közeli Bécsbe; különösen a szünnapjaikat használva fel arra, hogy kiköltekezzék magukat. A nyugati áruk iránti magyar kereslet hamarosan annyira felszökött, hogy a bécsiek a város egyik jelentős bevásárlóutcáját, a Mariahilferstraßét tréfásan Magyarenhilferstraßenak (azaz Magyarok segedelme utcájának) kezdték el hívni az utcát előzőnlő magyar vásárlókra utalva.

Míg a kereskedők örültek a megnövekedett forgalomnak, a városi közigazgatás nehezen birkózott meg a város központjába érkező nagyszámú

autó parkolásának megoldásával. Bár az osztrák bankok átváltották schillingre az egyébként nem konvertibilis forintot, a magyar turisták schillingkészleteik növelése céljából gyakran jellegzetes magyar termékek, például téliszalámi, pálinka és népviselet utcai árusításával is próbálkoztak – ebben még az sem zavarta őket, hogy az utcai árusítás Bécsben tilos volt. Az utcai árusítás nem egyszerűen a szükséges schilling beszerzésére szolgált, hanem tőkét képezett, amelyből nyugati javakba lehetett ruházni – ugyanis, noha számos terméket a vásárlók maguknak szereztek be, sokan az Ausztriában megvásárolt árukat, különösen az elektronikaiakat Magyarországon jelentős haszonnal továbbértékesítették.

A nyugati javak Magyarországon már 1979 előtt sem voltak ismeretlenek vagy elérhetetlenek. Más szocialista országokkal ellentétben Magyarország már 1964-től engedélyezte polgárai korlátozott külföldi utazását. Az ún. kék útlevelemmel kapitalista országba három évente egyszer, bizonyos feltételek megléte esetén pedig évente egyszer lehetett utazni, de az utazás vízum kiváltása után volt csak lehetséges, és a hatóságok a vízumigénylések kb. 5%-át politikai alapon visszautasították. A korlátozottan, de mégis lehetséges nyugati utazások révén a pártvezetés felvállalta annak a kockázatát, hogy polgárai rendszeresen találkoznak a nyugati életstílussal, pedig ez a rendszerre destabilizáló hatással bírt. Magyar turisták így találkozhattak a nyugat-európai szokásokkal, megtekinthették Nyugat-Európa jelentős történelmi és kulturális helyszíneit (amivel a turizmussal kapcsolatos szocialista ideálnak is megfeleltek), és végül bőröndjeikbe kívánatos árukat is pakolhattak, bár ezt a Magyarországról legálisan kivihető alacsony mennyiségű valuta jelentősen korlátozta. Továbbá az 1968-ban elindított gazdasági reformok, azaz az Új Gazdasági Mechanizmus a nyugati piacokkal való szorosabb kapcsolatokat is támogatta, aminek következtében a kapitalista vállalatok többet tudtak exportálni Magyarországra. A legtöbb szocialista ország polgárai így épp egy magyarországi utazással tudtak a legközelebb kerülni a nyugati konzumerizmushoz.

Nyugati javakat Magyarországon is lehetett kapni: a Konsumex nevű állami vállalat által importált nyugati árukat az Intertourist nevű boltok forgalmazták.

Az Intertouristban azonban csak nyugati devizában lehetett vásárolni, azaz csak azon kevés magyar számára voltak hozzáférhetőek, akik vagy a nyugati rokonaiktól kaptak valutát, vagy maguk rendelkeztek magyarországi

devizaszámlával.

Az 1979-es egyezmény után azoknak a magyarországi boltoknak a forgalma, ahol kemény valutáért lehetett nyugati termékekhez jutni, alaposan visszaesett, mivel a magyarok a valutájukat immár Ausztriában is elkölthették. 1983-ban a Konsumex megnyitotta ezeket minden kemény valutával rendelkező magyar előtt. (Magyarország mellett a kemény valutáért nyugati árut forgalmazó boltokat csupán az eleve különleges helyzetben lévő Kelet-Németország nyitotta meg a teljes lakosság számára.) A Konsumex boltjainak megnyitása az állam érdekét is szolgálta, mert így a lakosnál levő nyugati valutának legalább egy része magyar céghez került, és nem Ausztriába. Mivel Ausztria elérhető közelségben volt, a Konsumexnek el kellett fogadnia monopóliumának elvesztését, egyúttal árainak csökkentésére is kényszerült. A magyar fogyasztók viszont egyértelműen nyertek a kvázi-versenyen: immár megvolt a lehetőségük az árak összehasonlítására és ennek megfelelően vásároltak. Mivel a magyar vásárlók az Intertouristban csak limitált mennyiségű valutát tudtak elkölteni, ezért ott csak a valóban olcsóbb termékeket vették meg. Az árleszállításokról szóló hírek eközben gyorsan elterjedtek Budapesten.

A Konsumex boltjainak liberalizálása sem tudta azonban megakadályozni a Bécsből magánúton importált javak magyarországi feketepiacát. A szigorú Cocom-szabályozás megtiltotta egyes nyugati technológiák exportját keletre, ami miatt például a számítógép ritkaságszámba ment a szocialista országokban. Bár a kereslet magas volt, Magyarországon is nehéz volt szert tenni rá. A magyar állam csak kevés számítógépet tudott importálni, ezért a Bécsbe kiránduló turisták között a számítógép felkapott terméknek számított, különösen azért, mert nagyon jól lehetett vele keresni: egy 24 ezer forintnyi valutába kerülő számítógépet (amelynek árára még rájött a vám) akár 100 ezer forintért is el lehetett adni a Bizományi Áruház Vállalatnak (BÁV). E folyamat 1983-ra a Miskolc-ügynek nevezett botrányba torkollt, ugyanis ekkorra már több százan üzleteltek számítógépekkel összesen mintegy 150 millió forint értékben, komoly profitra téve szert, ami nem fért össze a szocialista társadalom alapelveivel.

A nyugati termékek népszerűségéhez az 1980-as évek inflációja, és különösen az általános forgalmi adó 1988. január 1-jei bevezetése is hozzájárult. A lakosság az általános forgalmi adó bevezetésének hírére komoly költségekkel reagált: sokan nemcsak a megtakarításaikból, hanem

hitelből vásároltak bútort, építőanyagot, elektronikai eszközöket, azaz előrehozták vásárlásaikat. Csak 1987 júliusa és szeptembere között 84 ezer tévét adtak el az országban, 60%-kal többet, mint az előző év azonos szakában.

A vásárlási lázzal a tervgazdaság nem tudott lépést tartani, számos helyen üres polcok várták a fogyasztókat. A megnövekedett magyar fogyasztási igényre Ausztria is reagált, de ezúttal nem a bécsi kereskedők profitáltak a legtöbbit, a magyar fogyasztók ugyanis immár Stájerországot és Burgenlandot preferálták, ahol jelentősen olcsóbban tudtak megszállni, mint az osztrák fővárosban. 1987-ben a *Magyar Hírlap* találóan jegyezte meg, hogy „Ha olcsó a szálloda, több jut a boltra.”¹ Mindkét ország profitált abból, hogy a magyar–osztrák határ – a Vasfüggöny egyetlen ilyen szakaszaként – könnyen átjárható volt.

A nyugati javakhoz való hozzáférés jól mutatta a magyar társadalomban növekvő különbségeket is, amelyeket elsősorban az egyre fontosabbá váló magánszektor generált. 1980-ban és 1982-ben a gazdaságilag megroppant magyar állam elkezdte bátorítani a magánszektor, és a lakosság háromnegyede hamarosan élni is kezdett ezzel a lehetőséggel. A második gazdaságba való bekapcsolódás a lakosság nagy részének arra volt elég, hogy korábban elért életszínvonalát fenntartsa, de eközben egy szűk vállalkozói réteg szocialista mércével mérve jelentős gazdagságra tett szert. A nyugati javak feltűnő fogyasztása, különösen a drága autók vásárlása, egy olyan társadalom képét mutatta, amely elhatárolta magát a korábbi, az egyenlőséget és igazságosságot középpontba helyező utópiától. Míg ugyanis a magánszektorban sikert elérő emberek a kapitalista gazdaságok termékeinek áldásait élvezték, az 1980-as évekre a lakosság egyharmada kenyérgondokkal küszködött. A nyugati javak elterjedése tehát nem egyszerűen a társadalmi különbségeket jelezte, hanem az egyenlők társadalmának szocialista utópiája helyett a lehetőségeikben egyenlők társadalmát is szimbolizálta. Ezért nem volt véletlen, hogy a nyugati mintákat követő fogyasztás kiváltotta a társadalom azon rétegeinek kritikáját, akik nem érezték úgy, hogy a szocialista állam az ő érdekeiket is képviseli.

A pártvezetés az 1988-ban bevezetett új adók (az áfa mellett a személyi jövedelemadó) kiváltotta elégedetlenséget azzal kívánta tompítani, hogy a kék útlevél hatályát kiterjesztette az egész világra, korlátlan számú utazást és – a Pénzügyminisztérium ellenkezését figyelmen kívül hagyva – tízezer

forint értékig vámmentes árubehozatalt tett lehetővé. Az új szabadság hatására korábban soha nem látott mértékben megnövekedett az ausztriai bevásárlóturizmus. 1988-ban 2,7 millió alkalommal lépett be magyar polgár Ausztriába, hatszor gyakrabban, mint egy évvel korábban. Az új vámszabályok hatékony kihasználása érdekében gyakran egész családok keltek útra. Ez volt a népszerű jugoszláv hűtőről elnevezett és később többek között a *Moszkva tér* című film által is megörökített Gorenje-láz időszaka, bár valójában a legkeresettebb termék ekkoriban a Grundig videómagnó volt, amiből 1988-ban 200 ezer darab érkezett így Magyarországra. Ausztriában az „Ungarn-Effekt” 1988-ban érezhetően hozzájárult a gazdaság növekedéséhez.

A magyar állam számára azonban a magyar állampolgárok utazási szabadságának politikailag motivált megadása komoly pénzügyi nehézségekhez vezetett. A pártvezetés a bevásárlóturistákat tette felelőssé az ország keményvaluta-készleteinek apadásáért. A nyugati turisták jelentősen kevesebbet költöttek Magyarországon, mint a magyar bevásárlóturisták külföldön: 1989 januárja és augusztusa között a nyugatiak 480 millió dollárt hagytak Magyarországon, míg a magyarok kapitalista országokban 850 millió dollárt költöttek. A Gorenje-láz jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy 1989 végén az országot már államcsőd fenyegette, aminek következtében a kemény valuta átváltását tizenhét napra fel kellett függeszteni. Egyértelművé vált, hogy a rezsim elszámolta magát a világútlevel pénzügyi következményeivel kapcsolatban. Ezért az évente beváltható valuta mértékét 113 dollárról 75 dollárra szállították le, amivel a párt kétségbeesetten megpróbálta a liberális utazási politika és az ország pénzügyi egyensúlya közötti feszültséget oldani.

Annak ellenére, hogy a rendszerváltás Magyarországot demokratikus piacgazdasággá változtatta, a bécsi bevásárlóturizmus még évekig folytatódott. Bár a magyarországi boltok polcain immár nagy választékban lehetett nyugati árukat kapni, sőt a forint még 1995-ig is csak korlátozottan volt átváltható (a teljes konvertibilitásra pedig 2001-ig kellett várni), az újságok az 1990-es években rendszeresen hirdettek buszos bevásárlóutakat Bécsbe, ahol a magyarok jobb minőséget és nagyobb választékot reméltek.

Útlelvizsgálat a bucsui határátelőnél 1989 húsvétján. Forrás: MTI Fotó / Czika László

■ Kapcsolódó fejezetek

[1964 A Merkur Személygépkocsi Értékesítő Vállalat megalapítása](#)

[1968 Coca-Colát gyártanak Kőbányán](#)

[1968 IBUSZ-iroda nyílik Frankfurtban](#)

[1993 Az első Sziget Fesztivál](#)

[2006 Magyar élelmiszerbolt nyílik Londonban](#)

■ Irodalom

Bencsik Péter: *Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945–1989)*. Budapest, 2019.

Gagyiova, Annina: Legitimizing Socialism? Foreign Parcels, Western Goods and Hard Currency Stores in Hungary (1956–1989). *Hungarian Studies Review* 48 évf., 1 sz. (2021) 19–47.

Gagyiova, Annina: *Vom Gulasch zum Kühlschrank. Privater Konsum zwischen Eigensinn und Herrschaftssicherung im sozialistischen Ungarn (1956–1989)*. Wiesbaden, 2020.

■ Jegyzet

[1](#) Matkó István: Bécsi remények. *Magyar Hírlap*, 1987. október 30. 7.

Annina Gagyiova
(angol eredetiből fordította Varga Bálint)

1981

A Rokkantak Nemzetközi Éve

Magyarország és a fogyatékkal élő emberek ügyének globalizálódása

1975-ben Manszúr Rasíd Al-Kikhiyá (Mansour Rashid Kikhia), Líbia ENSZ-nagykövete azt javasolta az ENSZ közgyűlésének, hogy a világszervezet az 1981-es évet a fogyatékkal élő személyek évének hirdesse meg a teljes egyenlőség és aktív társadalmi részvétel jegyében. A 70-es évek közepére az ENSZ Évek már bevett szokássá váltak: a legelső, 1959-ben a Menekültek Éve volt, 1975-ben a Nők Nemzetközi Évéről szóló hírek járták be a világsajtót, 1979-ben pedig minden addiginál nagyobb nemzetközi figyelem övezte a Gyermek Nemzetközi Évét. Al-Kikhiyá 1975-ös javaslatát az ENSZ-közgyűlés egy évvel később elfogadta, és minden tagállam, illetve számos nemzetközi és helyi szervezet programot dolgozott ki a Rokkantak Nemzetközi Éve alkalmából. Az ilyesfajta kezdeményezések ugyanakkor gyakran váltak a hidegháborús ideológiai versengések színterévé, és ez a fogyatékkal élők esetében sem történt másként: a Szovjetunió, a szocialista országok közül egyedülként, végül nem vett részt a kezdeményezésben, azzal a kifogással, hogy náluk nincsenek olyan fogyatékosok, akiknek a problémáit ne oldotta volna már meg az állam.

A világ legtöbb országában az ilyenkor szokásos módon, diplomáciai, kulturális és társadalmi események tömkelegével, az Év alkalmából kiadott bélyegsorozatokkal, a nemzetközi szakmai szervezetek pedig konferenciákkal készültek az alkalomra. Azonban számos politikus és szociálpolitikus igencsak meglepődött a „célszemélyek” reakcióján. Gyorsan kiderült ugyanis, hogy a fogyatékkal élők nem feltétlenül hálával gondolnak az Év által nyújtott lehetőségekre, hanem kifejezetten ellenérzésekkel viseltetnek iránta. Már az Év eredeti, angol elnevezése, az *International Year for Disabled Persons* (Nemzetközi Év a Fogyatékkal Élő Személyekért) is rossz érzést váltott ki, így egy amerikai aktivista

javaslatára megváltoztatták *International Year of Disabled Persons*ra (Fogyatékkal Élő Személyek Nemzetközi Éve).

Miután az Év elkezdődött, egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a legtöbb országban legfeljebb elméleti síkon próbálták megközelíteni a fogyatékkal élő személyekkel kapcsolatos kérdéseket, de konkrét, az életminőséget javító intézkedésekre ritkán került sor. Ez talán nem is volt meglepő: az időszak épp egybeesett a második világháború utáni első jelentős gazdasági válsággal, így a szociális megszorító intézkedések miatt gyakran megesett, hogy 1981 végére a fogyatékosok még az addiginál is nehezebb helyzetbe kerültek. Több országban, így Nagy-Britanniában, Nyugat-Németországban, Svédországban, Belgiumban és Hollandiában még tiltakozásokat és tüntetéseket is szerveztek az Év ellen. Ennek egyik oka az volt, hogy a szellemiségét a fogyatékkal élők szervezeteinek jelentős része paternalisztikusnak találta, és kevés esélyt látott arra, hogy az eseménysorozat bármiféle változást is hozhat.

A paternalista gondolkodásmód hatása a magyarországi szocialista állam keretei között is nyilvánvaló volt, az Év eseményeit végig a felülről irányítottság jellemezte. Magyarország rendszeresen csatlakozott az ENSZ által meghirdetett programokhoz, korábban a Nők Nemzetközi Évének és a Gyermek Nemzetközi Évének szervezésében egyaránt szerepet vállalt, ezért 1981-re szinte természetes volt, hogy a Rokkantak Nemzetközi Évét is lebonyolítja. A szervezési feladatokat a Munkaügyi Minisztérium koordinálta egy erre az alkalomra létrehozott Nemzeti Szervező Bizottság segítségével, ami meghatározta, hogy melyik szervezet miként vállaljon részt a megvalósításban. A fogyatékkal élő személyeket célzó eseménysorozat kapcsán, mint általában a tematikus ENSZ-évek esetében, megfigyelhető volt egy kettősség. Bár a téma egy szűkebb csoportra fókuszált, az Év célja egyben a figyelemfelkeltés is volt, és ily módon a szervezők az egész társadalomra kívántak hatással lenni.

A korszak gondolkodásmódjának megfelelően ugyanis mind a politikusok, mind a gyógypedagógus- és orvosszakértők a fogyatékkal élő személyek társadalmi integrációját tűzték ki célul. A konkrét feladatok meghatározása azonban közel sem volt egyszerű, mivel a rokkantak ernyőfogalma egy meglehetősen heterogén, történelmileg különbözőképp fejlődő csoportot foglalt magába. Ahogy nemzetközileg, Magyarországon is vitát váltott ki az Év elnevezése. A Nemzeti Szervező Bizottság még Grétsy Lászlót nyelv művelőt, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi

Intézetének osztályvezetőjét is felkérte, hogy segítsen megfogalmazni a projekt felhívását. A magyar állami szervezőbizottság sok névváltozatot mérlegelve végül a „disabled persons” leginkább megfelelő fordításának a rokkant személyek kifejezést találta, az 1981-es Év magyar megnevezésének legelterjedtebb formája így a Rokkantak Nemzetközi Éve lett – az azonban, hogy ki tartozik a rokkantak közé, továbbra is képlékeny maradt.

Magyarországon hagyományosan a vakok és gyengénlátók, illetve a siketek és nagyothallók rendelkeztek érdekképviselői csoportokkal; ezek gyökerei a 19. századig nyúltak vissza. A második világháború után a kommunista vezetés feloszlatta ezeket a szervezeteket, és egy-egy új országos szövetséget hozott létre számukra. A szövetségek állami támogatással, kizárólagosan látták el a csoportok képviselőit, valamint kulturális és szociális funkciókat is betöltöttek. A Siketek és Nagyothallók Országos Szövetségének segítségével az 1970-es évek végére az értelmi fogyatékkal élők szülei megalapították az Értelmi Fogyatékosok Szülői Közösségének Tanácsadó Irodáját. Ugyanebben az időszakban, 1981-re alakult meg a Mozgássérültek Egyesületeinek Országos Szövetsége. Tisztázatlan volt azonban, hogy a halmozott vagy egyéb fogyatékkal élő személyek hova sorolódnak be, és hogy milyen kategóriák mentén nevezhető egy csoportnak a fogyatékkal élők közössége.

Az 1981-es nemzetközi év helyi szervezői ezt a kérdést nem feszegették tovább, inkább a meglévő eszközkészletből merítve alakították ki a programokat. A Nemzeti Szervező Bizottság az állami szervek és a társadalmi szervezetek aktív részvételére egyaránt számított a lebonyolítás során. A fogyatékkal élőkkel foglalkozók, gyógypedagógusok és orvosok különböző konferenciákat, szakmai programokat szerveztek, a munkások a kommunista szombat munkabérért ajánlották fel fogyatékkal élő szervezetek számára. Az érdekképviselői szervezetek szintén a bevált eszközöket használva illesztették saját profiljukba az Év megünneplését, sportnapokat, gyerekpályázatokat, üdüléseket vagy épp filmvetítéseket rendeztek. Megközelítésmódjuk, elérni kívánt céljaik azonban rendkívül eltérőek voltak a gyakorlatban.

A mozgássérültek leginkább az akadálymentesítés témáján keresztül hívták fel magukra a figyelmet, ami bár hosszabb távú célnak minősült, mégis fontos stratégiai pontja volt 1981-es megjelenésüknek, hiszen a nemzetközi évhez kapcsolódva több terv készült arra, hogyan oldható meg

lakások és középületek akadálymentesítése. A vakok és gyengénlátók, illetve a siketek és nagyothallók ezzel szemben főként a kommunikációs nehézségekre helyezték a hangsúlyt. Világos, hogy a Braille-írás vagy a jelnyelv használata teljesen más típusú megoldást ajánlott a társadalmi különbségek csökkentésére, mint egy hivatalépület akadálymentesítése. Ráadásul az, hogy a különböző fogyatékkal élő csoportoknak valójában közel sem ugyanarra a társadalmi problémára kell választ találniuk, nemcsak abban mutatkozott meg, hogy ki milyen testi vagy szellemi fogyatékkal élt, hanem egyéb szempontok mentén is.

Egyes programok például a prevenció jegyében valósultak meg, arról tájékoztatva a lakosság többségi részét, hogyan előzhető meg bizonyos betegségek, ezáltal remélve, hogy kevesebb lesz a fogyatékkal élő. A foglalkoztatás témakörében két irányban is felmerült a változtatás lehetősége. Egyrészt a munkavédelem területén: hogyan kerülhető el a munkahelyi balesetek és milyen intézkedéseket kell tenni, ha valaki mégis ott szerez tartós sérülést. Másrészt a „csökkent munkaképességűek” foglalkoztatása is fontos kérdéseket vetett fel, illetve kihívások elé állította a politikai vezetést.

Az Év tehát annak a gondolatnak az elterjesztésére is lehetőséget adott, hogy a rokkantak ügye nemcsak egészségügyi és szociális kérdés, hanem az egész társadalom számára releváns. Ehhez jelentősen hozzájárultak a sajtómegjelenések is. A „rokkantak” láthatóbbá váltak az 1980-as évek elején, a róluk szóló hírek megsokasodtak. A Hallássérültek Országos Szövetsége négyrészes filmet forgatott *Rokkantak nemzetközi éve* címmel, hogy bemutassa a fogyatékkal élők magyarországi helyzetét, továbbá tárgyalta a témát a Magyar Televízió is, ahol dokumentumfilmek, tudósítások készültek 1981 apropóján, *A Hét* hírmagazin és vezető napilapként a *Népszabadság* szintén foglalkozott a tematikus év programjaival.

A közgondolkodást szintén formálhatták azok a nyereményjátékok, amelyeket olyan nagyvállalatok hirdettek meg, mint az Országos Takarékpénztár és a Skála-Coop. Ezeknek a tárgysorsjátékoknak a bevételét az év végén a fogyatékkal élő közösség szervezetei kapták, míg a résztvevők maguk is gazdagodhattak nyereményekkel. Magyarország, a Szovjetunióval ellentétben, tehát igen aktív résztvevője volt a nemzetközi évnek. Eközben a vasfüggönyön keresztül is tájékoztatták egymást a tagállamok az egyes programokról: a magyar bizottság az Ausztrál

Társadalombiztosítási Minisztériummal éppúgy levelezésben állt, mint ahogy hírt kaphatott a holland, belga vagy japán eseményekről. Számos nemzetközi konferenciát és találkozót is szerveztek világszerte az Év alkalmából a legkülönbözőbb témakörökben: például míg a spanyolországi Torremolinosban a fogyatékosok integrált oktatásáról, Jeruzsálemben a szexualitáshoz való jogokról értekeztek. Ezeknek az eseményeknek a programja és részvételi listája azt mutatja, hogy a közös nyilatkozatok, törekvések és javaslatok megfogalmazása során a vasfüggöny mindkét oldaláról érkeztek értékes hozzájárulások, és a megközelítésekben számottevő ideológiai különbségek nemigen mutatkoztak meg.

Bár az 1981-es év azonnali és konkrét hatása nem mondható jelentősnek, hosszabb távon mindenképpen hozott eredményeket. Míg korábban a fogyatékosok problémáit szociálpolitikai vagy „jótékonyági” ügyként kezelték, az Év eseményei jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy ezeket az ügyeket mind nemzetközi szinten, mind Magyarországon az emberi jogok keretébe foglalják. A Rokkantak Nemzetközi Évének ebből a szempontból hasonló hatása volt a nemzetközi és nemzeti jogalkotásra, mint korábban a Nők és a Gyermek Nemzetközi Évének. Az emberi jogokra való hivatkozást akár nyomásgyakorlásra is használni lehetett, például amikor az állami szervek világszerte pénzügyi okokra hivatkozva utasítottak vissza kezdeményezéseket. Az Év által inspirált tudományos kutatásoknak és a különböző fejlesztési együttműködéseknek köszönhetően a fogyatékoság eközben egyre inkább globális dimenziót kapott, ezáltal pedig az is egyre világosabbá vált, hogy a problémák, igények és lehetőségek a világ különböző részein nem feltétlenül ugyanazok, esetleg még csak nem is hasonlóak: míg a fejlettebb, „nyugati” világban az önérvényesítés, az önállóság megteremtése szerepelt a célok között, egy kis afrikai faluban, ahol az ivóvízhez jutás és a maradandó fogyatékoságot okozó fertőzések elkerülése is problémát okozott, az ilyesfajta törekvések nem sokat jelentettek. Az aktivisták kezdeti felháborodása konstruktív eredményekhez is vezetett: 1981-ben alakult meg az első, minden fogyatékos csoportot képviselő világszervezet, a Disabled People's International. Az Év eseményeit pedig hamarosan egy teljes évtized keretében folytatták: ez volt az International Decade of Disabled Persons (1983–1992), melynek célja az Év alatt megfogalmazott javaslatok továbbvitele volt. Bár a Rokkantak Nemzetközi Évének azonnali hatása tehát sem Magyarországon, sem globálisan nem volt átütő, de hosszabb

távon mindenféleképpen fontos mérföldkövet jelentett a fogyatékosügy történetében és az ENSZ Fogyatékosággal élő személyek jogairól szóló egyezményének (2006) megalkotásához vezető úton.

A Rokkantak Nemzetközi Évére készült plakát. Gönczi-Gebhardt Tibor alkotása. Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtár. Hungart © 2022

■Kapcsolódó fejezetek

[1911 A Társadalomtudományi Társaság vitát rendez az eugenikáról](#)

[1959 A Sabin-cseppek bevezetése Magyarországon](#)

■ Irodalom

Hegedüs Lajos — Ficsorné Kurunczi Margit — Szepessyné Judik Dorottya — Pajor Emese —

Könczei György: *A fogyatékoság hazai és nemzetközi története*. Budapest, 2009.

Kálmán Zsófia – Könczei György (szerk.): *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*. Budapest, 2002.

Lovász László: Az Egyesült Nemzetek Szervezetének fogyatékosügyi politikája (1945–2006).

Kapocs 6. évf., 2. sz. (2007) 1–14.

Rokkantak Nemzetközi Éve Magyar Nemzeti Szervező Bizottsága: *Együtt – egymásért! A*

rehabilitáció helyzete Magyarországon. Budapest, 1981.

Baár Mónika – Csicsics Anna

1982

Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Valutaalaphoz

A magyar gazdaság nemzetközi hitele és függése

Magyarország 1982. május 6-án csatlakozott a Nemzetközi Valutaalaphoz (IMF). A nemzetközi szervezet a külső finanszírozási problémákkal küzdő országoknak nyújt hitelt, és cserébe olyan gazdaságszerkezeti átalakításokat kér, amelyek elvi szinten támogatják az ország finanszírozásának fenntartható és piaci alapon történő helyreállítását. Magyarország a 70-es évek vége óta küzdött az államcsőd elkerülésével. Az életszínvonal és a beruházások együttes növekedését célzó gazdaságpolitika és az ezt finanszírozó olcsó hitelek időszaka ugyanis 1978 végével kimerült. A nemzetközi finanszírozási lehetőségek romlása súlyos megszorításokat kényszerített ki. Az ennek következtében létrejött növekvő kivitel és csökkenő behozatal eredményezte külkereskedelmi többlet sem volt elegendő az adósságteher fedezésére. Magyarország egyre rövidebb időtartamra, egyre rosszabb feltételekkel tudott új hitelekhez jutni, amely csak tovább mélyítette az adósságválságot. 1981-ben akadtak olyan hetek, amikor az ország folyamatosan napi távolságra volt a fizetéseképtelenségtől. Az IMF-hez való csatlakozási kérelmet Magyarország 1981 októberében nyújtotta be, az első hitelfelvételig 1982 decemberéig kellett várni.

Az IMF a második világháborút követő új nemzetközi pénzügyi (Bretton Woods-i) rendszert fenntartó intézmények egyike, kialakításában még a Szovjetunió is részt vett. Mivel azonban a tervek végső megvalósulása az Egyesült Államok világgazdasági pozíciójának megerősítését és a piacgazdasági intézmények támogatását hozta magával, a szovjet övezethez kapcsolódó országok távol maradtak tőle. Magyarországon az 1956-os forradalmat követően sürgős külső finanszírozási forrásként felmerült ugyan az IMF, de ennek akkor nem volt politikai realitása.

Az 1968-ban elindított – a tervgazdasági irányítási formák helyett a piaci folyamatok megerősítését, valamint liberalizáló intézkedések

bevezetését célzó – gazdaságpolitikai csomag, az ún. Új Gazdasági Mechanizmus kialakítása közben ismét felmerült a csatlakozás. A Fekete János jegybank alelnök által megszervezett óvatos, titkos megbeszélések több éven keresztül folytak Magyarország és az IMF vezetői között, azonban a szovjet politikai vezetőség komoly aggodalmát fejezte ki e kapcsán. Románia 1972-es csatlakozása sem segítette a magyar törekvéseket, a román politika ugyanis a 60-as évek óta távolodott a szovjet bloktól, és a nemzetközi szervezethez való közeledése is ezt erősítette tovább. Végül Magyarországon a 70-es évek elejére az Új Gazdasági Mechanizmust elindító piacpárti gazdaságpolitikuskokat – többek között Nyers Rezsőt, Fehér Lajost, Fock Jenőt – háttérbe szorították, a KGST és a magyar kereskedelmi és monetáris rendszer liberális átalakításáért küzdő Vályi Péter pedig 1973-ban váratlan balesetben meghalt. Ezzel a nemzetközi tárgyalások is befejeződtek.

A 70-es évek végére azonban Magyarország olyan súlyosan eladósodott, hogy immár kényszerként merült fel a csatlakozás. A Szovjetunió ekkorra gazdaságilag maga is meggyengült, nem tudott Magyarországnak áthidaló anyagi megoldást – például támogatott áron biztosított kőolajat – nyújtani. Mindezt tovább súlyosbította a lengyelországi sztrájkokat követő gazdasági válság és a hadiállapot 1981. végi kihirdetése, amelynek következtében az egész régiót kockázatosabb besorolás alá helyezték a befektetők. Végül az MSZMP Politikai Bizottsága 1981. szeptemberben, a Központi Bizottság pedig októberben jóváhagyta a csatlakozást. Bár Moszkva vélhetőleg tisztában volt a csatlakozási folyamattal, abba vagy nem tudott, vagy nem akart beavatkozni.

Az IMF által megkövetelt intézkedések megegyeztek a piacpárti közgazdászok által bevezetni kívánt reformokkal. Így e közgazdászok úgy élték meg, hogy folytathatják az 1968-ban elindított liberalizáló utat. Míg azonban a 60-as években az intézkedéseik nem veszélyeztették a gazdasági növekedést, addig most kifejezetten megszorító csomagokon és még radikálisabb liberalizáló intézkedéseken dolgoztak. Ez pedig a politikai vezetés viszonyát is meghatározta a közgazdászokhoz. Így hiába fogadta el az Központi Bizottság 1984 áprilisában a kidolgozott reformjavaslatokat, miután a magyar vezetés 1985. januárban lehívta a második IMF-hitelkeret utolsó részletét is, a márciusi pártkongresszuson felülírták a korábbi döntést: mégsem vezették be a közgazdászok által kidolgozott reformot, helyette az

ország további külső hitelek támogatásával, a növekedésen keresztül tervezte maga mögött hagyni az adósságot.

A koncepció elvileg még akár kivitelezhető is lehetett volna, de a nemzetközi árfolyammozgások hatására gyorsan tovább súlyosbodott az adósság. Így 1986–1987-től a politika mégis az 1984-ben megfogalmazott piaci reformok bevezetésére kényszerült. Az IMF a harmadik hitelkeret lehívását csak ezek bevezetését követően tette lehetővé 1988 májusában.

Az IMF hitelei nélkül nehezen lehetett volna elkerülni a fizetési képtelenséget. Ugyanakkor az is világos, hogy ennek az ára a gazdasági autonómia csökkenése volt. Mindeközben a hitelezők számára a Valutaalap az amúgy magas kockázati felárral nyújtott hitelek visszafizetését finanszírozza, majd e finanszírozásért cserébe részben olyan gazdaságpolitikai változtatásokat kér, amelyek a hitelezőket hozzák biztonságosabb helyzetbe. A létrejött társadalmi változásokban a kor vitái nem a külső kiszolgáltatottságra, hanem a belső folyamatokra – például a szocializmus válsága vagy egy harmadik utas kísérlet kibontakozása – koncentráltak.

A hasonló körülmények között eladósodott és IMF-hez fordult Latin-Amerikában ezzel szemben a külső kényszerek kerültek a középpontba: az elveszett évtizedként emlegetett 80-as éveket a nemzetközi szervezetekkel és az általuk előírt megszorításokkal szembeni tüntetések jellemezték. Bár másutt is megvoltak azok a piacpárti, liberális csoportok, akik az IMF által javasolt válságkezelést támogatták, a megszorításra épülő politika nemcsak népszerűtlen volt a súlyos szociális következményei miatt, hanem a várt sikereket sem hozta meg. Sőt gyakran tovább súlyosbította az ország eladósodását, valamint a liberalizáló politikájának következtében a hazai termelés külföldi versenytársaknak való kitéttőségét. Az IMF ezért a 80-as, 90-es években a gazdasági függőség szimbólumává vált.

A tőkés világrendszerben a gazdasági függőség kialakulásának számos csatornája lehetséges. E függőségek újratermelésében a nemzetközi munkamegosztás hierarchikus természete kiemelkedő szerepet játszik. A hierarchia csúcsán lévő centrumországok ugyanis olyan magas színvonalú technológiákkal rendelkeznek, amelyek a termelésen, majd a nemzetközi kereskedelmen, illetve áttételesen a nemzetközi finanszírozáson keresztül tartósan magas jövedelmeket képesek becsatornázni ezen országokba. E

folyamatok konkrét megvalósulási formái térben és időben ugyanakkor értelemszerűen különböznek.

A szocialista időszakban Kelet-Európa e technológiák megvásárlásán keresztül próbált magasabb színvonalú árukat termelni, és ezen keresztül maga mögött hagyni a függőséget. A háborút követően az importhelyettesítő iparosítás stratégiája jellemzett számos centrumországon kívüli gazdaságot, így a szocialista országokat is. A cél az volt, hogy ne kívülről hozzák be az árut, hanem a hazai ipar termelje meg. A termelés elsősorban a belső piacot célozta, de a cél annyi áru termelése volt, amely képes finanszírozni a behozott technológia költségét. A technológiaimportot a szocialista országokban vásárláson keresztül történt meg.

E stratégiának azonban több külső korlátja is volt. Egyrészt a piacon lévő technológiák sohasem a legfejlettebbek voltak, azokat a vetélytársak már használták, esetleg újabb technológiával lecserélték. Másrészt ezek összegének a kitermelése ezzel egyenértékű kivitel vagy nemzetközi hitel felvételét feltételezte. A 40-es évek végén, 50-es évek elején Magyarország az importhelyettesítő beruházásait és az ehhez szükséges technológiaimportot önerőből próbálta meg finanszírozni az életszínvonal rovására, de a társadalmi ellenállás miatt ez tarthatatlanná vált. A külső hitelek finanszírozása azonban még ebben az időszakban is nehézkes volt.

Az 1973-as olajárrobbanás következtében nagy mennyiségben halmozódtak fel az olajtermelő országokban tartalékok, amelyeket nagyrészt a centrumországok bankrendszerébe helyeztek ki. A centrumországok befektetői számára az importhelyettesítő országok hitelezése biztonságos lehetőség volt. A hitelbőség ugyan nagyon alacsony szintre csökkentette a kamatokat, a 70-es évek gazdasági pangása közepette azonban még így is jó lehetőségnek számított az államok finanszírozása. A hitelfelvevők oldaláról az olcsó hitelek kísértésként, míg az elszállt energiaárak okozta technológiai nyomás kényszerként jelent meg.

Az Egyesült Államok azonban 1978-tól radikális kamatemelésekbe kezdett, és inentől kezdve minden más országnak az amerikai kamatszintekre kellett ráigérni. Ez először Kelet-Európában, ezt követően pedig Latin-Amerikában vezetett adósságválsághoz.

Az adósság megfizetését a kivitel növelésén keresztül lehetett finanszírozni. Az importhelyettesítés fejlesztései azonban a belső piaci igényekre koncentráltak, ami a piacvédelemre alapuló szabályozásra támaszkodott. Az exportvezérelt növekedés azonban a külső piaci igényeket

tartotta szem előtt, és a nyitott külkereskedelmet és a helyi devizák minél szabadabb kereskedelmét feltételezte.

Ez a 70-es évek második felétől a 90-es évek közepéig strukturális feszültséget eredményezett. A gazdaságszerkezet átalakítása ugyanis nyomásként nehezedett az országokra, miközben sem a politikai akarat, sem a megvalósításhoz szükséges beruházási források nem álltak rendelkezésre.

Az IMF által követelt kritériumok nagyban hozzájárultak a piacnyitáshoz. Részben ezek az adósságválságok kényszerítették ki a világ nagy részén azt a szabályozási fordulatot, amely a kilencvenes évekre a világ neoliberális átalakulását eredményezte.

Az IMF és a Világbank együttes közgyűlésének megnyitója 1982-ben. Forrás: MTI / UPI

■Kapcsolódó fejezetek

[1949 Megalakul a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa](#)

[1991 A Suzuki gyárat nyit Esztergomban](#)

[1995 A Bokros-csomag bevezetése](#)

[2008 Beüt a globális pénzügyi és gazdasági válság](#)

■ Irodalom

Andor László: *Pénz beszél. A nemzetközi monetáris és finanszírozási rendszer politikai alapjai.* Budapest, 1998.

Böröcz József: Kettős függőség és tulajdonvákuum. Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. *Szociológiai Szemle* 2. évf., 3. szám (1992) 3–20.

Éber Márk Áron – Gagy Ágnes – Geröcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András: 1989.

Szemponatok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* 21. sz. (2014) 10–63.

Mong Attila: *Kádár hitele. A magyar államadósság története 1956–1990.* Budapest, 2012.

Szegő Andrea: Világgazdasági függés, eladósodás, válság. *Eszmélet* 1. évf., 1. sz. (1989) 65–99.

Pinkasz András

1984

Megkezdí működését Budapesten a Soros Alapítvány

A nyugati politikai értékek intézményes megjelenése Magyarországon

Az 1984 májusában Budapesten irodát nyitó Soros Alapítvány a budapesti születésű amerikai milliárdos és filantróp, Soros György első közhasznú magánintézménye volt a szovjet táborban, amelyet néhány év múlva hasonló pekingi, moszkvai és varsói irodák, majd a rendszerváltás után a közép-kelet-európai régióban kiterjedt alapítványi hálózat követett. A Szovjetunióban 1985-ben hatalomra került Mihail Gorbacsov nevéhez köthető peresztrojka előtti időszakban Magyarországon a Soros Alapítvány volt az egyetlen engedélyezett alapítvány, melyet majd egy évig eltartó háttéregyeztetést követően a Magyar Tudományos Akadémia és a New York-i Soros Foundation közös intézményeként sikerült legalizálni.

Ez a hatalmi kontrolligény és presztízssérdek diktálta „kényszerházasság” azonban nem gátolta az alapítvány jórészt független szellemű kuratóriumát és kicsiny, de lelkes operatív stábját abban, hogy e kezdetben főként kulturális és tudományos érdekű magánmecenatúrát alig pár év alatt átütő sikerre vigye. Az alapítvány a késő kádári rendszer megannyi tabuját mind újabb hiánypótló programokkal és pályázatokkal törte meg, s a hazai és nyugati ösztöndíjak ezreit kínálta művészek (különös tekintettel az írók), kutatók és diákok számára. A rendszerváltás utáni megváltozott körülmények között a budapesti iroda az MTA-tól különválva Magyar Soros Alapítvány néven működött tovább a New York-i Soros Foundation bőkezű adományaiból. Az alapítvány szerteágazó tevékenységéből négy fő támogatási profil érdemel kiemelést: a civil szféra, a szellemi és technikai innováció, a kulturális értékörzés és az alapítvány közéleti, politikai szerepvállalása.

1. A civil szféra – az alapítvány, mint a civil társadalom intézményi prototípusa. Az első és legfontosabb alighanem az általa kínált minta volt: a

közcélú magánalapítvány rehabilitálása, annak sok évtizedes politikai száműzetése után. Váratlanul egy új, kezdeményező és markánsan polgári értéknormákat követő, nyugati típusú magánmecenatúraként jelent meg, melynek önállósága és hatóköre évről évre bővült, s idővel mind a civil kezdeményezések, mind az állami intézmények partnereként az együttműködés egy sor nyugatabbra már bevett formáját honosította meg. A rendszerváltáshoz közeledve mindez az átfogó intézményreformok, a demokrácia s a civil társadalom ügyének nyílt, programszerű vállalásához vezetett. A nemrég még egyedüli civil intézmény ekkor sok száz hozzá hasonló, értékelvű modellkísérlet intézményesüléséhez nyújt hathatós támogatást.

2. *Szellemi, technikai innováció.* Az alapítvány működésének első évtizede alatt 50 millió dollár értékű pénz- és eszközadományt juttatott Magyarországnak, s ez a summa egy újabb évtized múlva összességében immár 150 millió dollárra nőtt. Ehhez járult még az ugyancsak Soros alapította budapesti Közép-európai Egyetem (CEU), a Nyílt Társadalom Archívum és a Nyílt Társadalom Intézet anyagi és szellemi hozzájárulása, mely együttvéve szintén dollármilliárdokban mérhető. Magyarországon azóta sem akadt akárcsak hasonló nagyságú közcélú magánmecenatúra. Ez a bőséges forrás (az alapító deklarált szándékának megfelelően) mindenekelőtt a szellemi és technikai innovációt szolgálta. Emellett a 80-as évek második felében ezeket juttatott tanulmányi és alkotói ösztöndíjakhoz itthon és külföldön egyaránt (tanulmányút, konferenciárészvétel, külföldi publikációs díjak átvállalása stb.). Ez a szellemi és technikai újdonságpártolás 1990 után sem hagyott alább, sőt egészen 1999-ig lendületesen növekedett, noha korábbi stratégiai elsőbbségét néhány évre mindinkább a kulturális értékörzés és az aktív közéletformáló szerep vette át.

3. *Kulturális értékörzés.* Az alapítványi döntéshozók zöme – és mind népesebb szakértői, ajánló gárdája – kezdettől kiemelten fontos ügynek tartotta a szellemi értékmentést, a minőségelvű kultúrmeceatúrát és hagyományápolást. Ez a pénzszegény egyházi könyvtárak és archívumok nagylelkű támogatásától a kódex- és orgonarestaurálás hazai hiányszakmáinak felkarolásán át a kortárs szépirodalmi és a társadalomtudományi meceatúráig, valamint a régészeti és néprajzi leletmentések bőkezű finanszírozásáig sok mindent felölelt. Ez a kulturális értékmentő szerep kapott új, a korábbinál is nagyobb nyomatékot 1990-től, amikortól (az állami kultúrafinanszírozás drámai elapadása és pártos

átrendeződése láttán) az alapítvány színvonalas irodalmi folyóiratok és könyvkiadók tucatjait segítette sok éven át, némelyiket egészen az ezredfordulóig a túlélésben, egyúttal hasonló elsősegélyprogramokat indítva a kultúra más ínség sújtotta területein is. Az értékőrző szerep tudatos vállalását látni a kisebbségi, határon túli magyar, magyarországi zsidó, cigány, német stb. kultúrák kezdetől való készséges felkarolásában is.

4. *Közéleti, politikai szerep.* Az alapítvány eredendően demokratikus irányultsága kezdetől „nyílt titok” volt mind a kommunista hatalom gyakorlóit, mind a közvélemény szemében. A „nyílt titok” csupán 1989 tavaszán lett ország-világ előtt vállalt, politikaformáló elkötelezettséggé, amikor az alapítvány az új demokratikus szervezetek, lapok és mozgalmak százai között több mint kétmillió dollár „rendszerfeltöltő gyorssegélyt” osztott szét egy többfordulós, jó egy éven át prolongált nyílt pályázat eredményeként. Ez közvetlen ellenzéki párt- vagy kampánytámogatásra – az amerikai alkotmány tilalma miatt – nem terjedt ki, az egyetlen, legkésőbb párttá alakuló és Soros által „most favoured” státuszt élvező Fidesz kivételével, amely országos irodahálózat létesítésére és kommunikációra mintegy nyolc millió forintot kapott, s ezen felül már 1987 végétől jelentős támogatást a szakkollégiumokra, a *Századvég* folyóíratra s a mozgalom vezetőinek nyugati tanulmányútajaira. Nem kétséges, hogy mindez együttvéve jelentős hozzájárulás volt az újrainduló magyar demokrácia szellemi, anyagi „apportjához”. Jól jelzi ezt az első szabadon választott országgyűlés összetétele, amelyben nagyjából minden harmadik képviselő az alapítvány korábbi munkatársa, kurátora, ajánlója vagy nyertes pályázója volt.

A későbbiek megítélése már nem ilyen egyértelmű. Az 1990-es évek elején az alapítványt sem kerülte el a kényszerű pártosodás, s vele a külső intrikák és belpolitikai viták sora. A bázisdemokrácia kiszélesítését és a civil társadalom erősítését ugyan továbbra is kiemelt céljának tartotta, ám hatóköre a korábbihoz képest szűkebb lett, s közéleti támogatásait főként az ellenzéki fórumok és szervezetek élvezhették (Demokratikus Charta, Nyilvánosság Klub stb.). Az 1994. tavaszi választások újabb fordulatot hoztak a tíz év alatt nagyra nőtt intézmény közéleti szerepében. Az új szocialista-liberális kormány s az alapítvány ez időben megújult vezetése egymásban főként az egészségügy, a közoktatás és a szociális esélyegyenlőség terén látott „természetes szövetségest” és szorosan együttműködött egy sor gyakorlati program megvalósításában. Ám újabb

négy év múlva, a szakpolitikai reformok partnerségéből kiszorulva, az alapítványra ismét egyfajta ellenzéki szerep várt.

Miután 2004-ben az ország az Európai Unió teljes jogú tagjává vált, Soros György elérkezettnek látta az időt, hogy a legelső kelet-európai alapítványa beszüntesse működését. Budapesti irodája az év végén bezárt, maradék pályázati programjai (néhány civil szervezet hároméves támogatását leszámítva) úgyszintén. 2007-ben végül a Magyar Soros Alapítványt felszámolták; iratai teljes gyűjteményét a budapesti Nyílt Társadalom Archívum (ma Blinken–OSA Archives) vette át.

Máig kevésbé kutatott és dokumentált, noha sikereivel, kudarcával sokféle tanulságot rejt, hogy a budapesti alapítvány referenciaként vagy modellként milyen szerepet játszott 1990 előtt és után a posztkommunista térség Soros-finanszírozta intézményhálózatának kialakulásában. A nyílt társadalom protagonistája, a biztató budapesti kísérlet után, 1987–1989-ben ugyanis további keleti nyitásra szánta el magát: ezúttal Moszkva, Peking és Varsó volt a célpont. Abban, hogy a New York-i milliárdost a legfelsőbb vezetők is tárgyalófélként fogadták, a már működő magyar alapítvány kezdeti sikereinek is komoly szerepe volt, és viszont: a moszkvai, pekingi és varsói hírek egy ideig maguk is segítettek a budapesti alapítvány helyzetét konszolidálni a Duna-parti pártközpont gyanakvó, tekintélyelvű vagy pragmatista káderei szemében. A referenciahatás egy ideig kölcsönös volt tehát – jóllehet belpolitikai hatalmi harcok miatt utóbb mindhárom újabb keleti nyitási kísérlet csöndes vagy nagyon is botrányos kudarcba fulladt.

Soros a gorbacsovi reformkáderekkel még aránylag könnyen szót értett. 1988 elején a Kremlben Andrej Gromiko elnök, majd a nyáron Alekszander Bessmertnih külügyminiszter is fogadta a remélt szovjet–amerikai kereskedelmi és kulturális nyitás előhírnökeként, és támogatásukkal hamarosan külön bizottság jött létre Soros New York-i alapítványa és a Szovjet Kulturális Alap együttműködésére. Ám a gazdaságszanálási terv közös előkészítése a szovjet szakértők döntésképtelensége miatt már megghiúsult, és 1989 nyarára a világpolitikai változások és a mélyülő belső válság mind jobban kikezdte Gorbacsov felemás konszolidációs kísérleteit.

1988. május elején Varsóban hivatalosan bejegyezték a Stefan Batori (Báthory István) Alapítványt. Ám ennél többet a Jaruzelski tábornok uralmát immár hetedik éve nyögő Lengyelországban még Soros György sem tudott elérni, akit ekkor már évtizedes baráti szálak fűztek a lengyel emigráció és a betiltott Szolidaritás vezetőihez. Nem sikerült semmi érdemi együttműködést

kialakítania a lengyel hivatalossággal, amely az alapítás tényét is hűvös tartózkodással fogadta. Alig egy év múlva, a Szolidaritás újbóli legalizálásakor Soros gyökeresen átszervezte lengyel alapítványát, irányítását Zbigniew Bujakra bízva. A Batori (Báthory) Alapítvány nemzetközi hírű, önálló civil szervezet, amely a demokrácia, az esélyegyenlőség és a szolidaritás alapértékeit védi ma is; fő szponzora évi 300 000 dollár támogatással továbbra is az Open Society Foundations (OSF).

A pekingi Soros-kísérlethez szintén egy jelentős birodalmi reformer, Csao Ce-jang (Zhao Ziyang) pártfőtitkár nyújtott védernyőt jó másfél éven át, egészen 1989 nyaráig, a Tiennanmen téri véres megtorlásig. Egy hónappal moszkvai útja után, 1988 elején Soros a kínai fővárosba repült, ahol egymillió dollár éves támogatást vállalt a pekingi Reform és Nyitás Alap javára. Ez utóbbinak elvben Soros pénzén a kínai kulturális cserealap részeként kellett volna működnie, ám tényleges irányítását Csao Ce-jang és a reformerök háttérbe szorulásával mindinkább a kínai titkosrendőrség vette át. A reformer főtitkár megbuktatását Pekingben hisztérikus rágalomkampány és tömeges megtorláshullám követte. Az egyik legfőbb vád szerint Csao Ce-jang titkon államellenes összeesküvést szőtt Sorossal és a CIA-vel, ezért is kellett a helyéről elmozdítani. Mindezt egy KB-ülésen maga Li Peng kormányfő állította, majd azt egy körlevélben az államvédelmi miniszter is továbbította. Nem sokkal később letartóztatták Soros megbízottját s az alapítványával együttműködő pekingi gazdaságkutató intézet tizennégy munkatársát. Augusztus elején Soros György a puccsista kínai vezetéshez címzett, erélyes hangú levelet tett közzé a világsajtóban, melynek hatására öszre a rágalomkampány alábbhagyott, a meghurcoltakat pedig szabadon engedték. A kínai Soros Alapítvány azonban Csao Ce-jang bukása után többé nem támadt fel újra.

1990 elejétől egy sor újabb önálló iroda nyílt meg többek közt Romániában, Bulgáriában, Ukrajnában, Észtországban, Litvániában, Grúziában és Horvátországban. Indulásukban személyes konzultációkkal és közvetlen segítségnyújtással a budapesti alapítvány is jelentős szerepet vállalt. A rendszerváltás utáni lendületes hálózatbővülés időszaka volt ez: 1995-re már több mint két tucat Soros-alapítvány működött a térségben. A sikeres „magyar modell” egyrészt évenkénti alapítványi finanszírozást kínált, amely kellő teret engedett a helyi iniciatíváknak, másrészt konkrét programok önkéntes átvételét a budapesti gyakorlatból, így a kortárs

művészeti központok, a roma céltámogatások, a külföldi felsőoktatási ösztöndíjak vagy épp a hospice-rendszer meghonosítását. 1990 ősztől a New York-i központ külön büdzsével, az East–East program által pedig önálló fórummal is ösztönözni próbálta a hálózati együttműködést – a dominánssá váló szeparatista ellenerők, valamint a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia drámai felbomlása miatt csak kevés sikerrel.

Közben megsokasodtak a durva sajtótámadások és politikai konfliktusok. A nemzeti mezt öltött régi-új posztkommunista elitek ugyanis személyes kihívásnak vették a „betolakodó” nyugati magánalapítvány alternatív kezdeményezéseit. A szélsőjobboldal megnyilatkozásaiban talán nem is annyira a gyalázkodás, a xenofóbia és a paranoiás bűnbakkeresés a megdöbbsentő, hanem inkább az a felismerés, hogy a Soros-hálózat színre lépése kísértetiesen hasonló ellenreakciókat váltott ki a térség számos országában, egy mélyen rögzült modernitáskonfliktust hozva felszínre; a hatalmi önkényhez és demagógiához szoktatott kelet-európai társadalmak ellenreakcióit, amelyek rettegnek minden változástól, s ha tehetnék, szemlátomást inkább bezárkóznának előítéleteik és nemzetállami ábrándjaik kétes azilumába.

A CEU regionális, eredetileg több lábon álló egyetemi modellje is hasonló ellenerők miatt fulladt kudarcba: prágai művészettörténeti tanszékét (1991–1995) négy év után Václav Klaus jobboldali kormánya futtatta zátonyra, ahogy a varsói szociológiai tanszék (1995–2003) is csupán kétszer annyi időt ért meg, amikor is azt a helyi akadémiai presztízsszemponthoz felülkerekedésével a lengyel filozófiai intézettel közös, reprezentatív kutatóközpontba olvasztották. A CEU kezdeteinél az Antall-kormány is majd három évig szabotálta – egészen a nyílt szakításig – a még 1990 májusában kötött szerződés teljesítését, amely szerint Soros 25 millió dolláros egyetemalapításához a magyar kormánynak egy megfelelő épület átengedésével kellett volna hozzájárulnia. Mindennek kései, dicstelen végjátékként az Orbán-kormány újabb negyedszázad múlva démonizálta, elsőszámú közellenséggé tette a CEU alapítóját, és világszerte elismert egyetemét 2019 őszen Budapestről Bécsbe száműzte.

Az ezredforduló után nemcsak a nagy múltú magyar alapítvány ideje telt ki. Szakadozni kezdett a Soros-hálózat és egymás után szűntek meg a térség önálló alapítványi irodái is, melyek szerepét az Open Society Institute (OSI), majd az OSF kiemelt központi céltámogatásai próbálják napjainkban némileg pótolni. A kilencvenéves Soros György figyelme is már régóta

inkább a globális krízisek felé fordult – amit jól jelez, hogy a közelmúltban a koronavírus minden ellenszert nélkülöző, sorsukra hagyott elesettjei javára a világ számos országában együttesen 200 millió dollárt ajánlott fel.

Soros György (jobbra), a Soros Alapítvány elnöke és Vásárhelyi Miklós, az elnök személyes képviselője Budapesten 1989-ben. Forrás: MTI Fotó / Fényes Gábor

■ Kapcsolódó fejezetek

[1971 Az első Roma Világkongresszus](#)

[1976 New Yorkban megalakul a Romániai Emberi Jogokért Bizottság](#)

[1989 A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet](#)

[2017 A Lex CEU elfogadása](#)

■ Irodalom

Magyar Tudományos Akadémia – Soros Alapítvány Bizottság Évkönyv. Budapest, 1984–1990.; *A*

Magyar Soros Alapítvány Évkönyv. Budapest, 1991–2004.

Nóvé Béla: *Tény/Soros. A Magyar Soros Alapítvány első tíz éve, 1984–1994.* Budapest, 1999.

Nóvé Béla (szerk.): *Tény/Soros 2. A Soros Alapítvány második évtizede, 1995–2004.* Budapest, 2004.
Sebes Katalin (szerk.): *Ha minden jól megy. Irodalmi antológia.* Budapest, 1994.

Nóvé Béla

1985

HIV-fertőzött személyt azonosítanak Magyarországon

Az AIDS-járvány és Magyarország

1985. szeptember 13-án a napilapok először számoltak be Magyarországon azonosított HIV-pozitív személyekről, 1986-ban pedig már az első magyar AIDS-esetekről szóltak a tudósítások. Bár a víusról szóló híreket egyik sajtóorgánium sem hozta címlapon, az első eset detektálásával egy olyan kórokozó jelent meg Magyarországon, amely addigra már minden kontinensen feltűnt összesen több mint húszezer igazolt fertőzést okozva, és hordozóinak száma évente több mint kétszeresére nőtt. A fertőzés, amely ekkor még egyet jelentett a néhány éven belül bekövetkező biztos halállal, komoly kihívás elé állította a 20. század során jelentősen fejlődő járványvédelem és mikrobiológia szakértőit.

Az első AIDS-ként azonosított esetek 1981-es amerikai bejelentése és az első Magyarországon detektált HIV-fertőzések beazonosítása között eltelt négy évet a magyar járványvédelmi szakemberek igyekeztek a külföldi minták megfigyelésével, a nemzetközi kutatásokba való bekapcsolódással, a diagnosztikai módszerek elsajátításával és a lakosság informálásával tölteni. Az első tájékoztató cikkek már 1983-ban – még a betegség kórokozójának minden kétséget kizáró felfedezése előtt – megjelentek például az *Orvosi Hetilapban* vagy a KISZ ismeretterjesztő lapjában, a *Deltában*.

Ezek a szövegek nem pusztán az 1981-ben az Amerikai Egyesült Államokban felfedezett első AIDS-esetekről tájékoztattak, hanem retorikájuk a kialakuló járvány morális értelmezésében is segíteni kívánták az olvasót: az Egyesült Államok nagyvárosaiban (San Franciscóban, New Yorkban és Los Angelesben), amelyek eszerint a szocialista normákkal nehezen összeegyeztethető kicsapongó viselkedésformák elsődleges színterei voltak, a tüdőgyulladás egy ritkább fajtájától szenvedő és a rák szintén ritka, de agresszív formájával, Kaposi-szarkómával küzdő férfi

betegek súlyos állapotban kerültek kórházba. A cikkek hangsúlyozzák, hogy az amerikai orvosok is a korábban egészséges páciensek teljesen legyengült immunrendszerében, valamint homoszexualitásában fedezték fel a kezdetben egyaránt függetlennek tűnő, földrajzilag is távol eső esetek közös pontját – amelyet így az első magyar ismertetésekben (és 1982 előtt sokszor az angol nyelvű szakirodalomban is) *gay related immune deficiency syndrome*-nak neveztek.

A cikkek elsősorban mégsem a homoszexualitást jelölték meg a retorikájukban „a nyugatot” sújtó járvány okaként, hanem a promiszkuitást, amelyet az említett városokkal kapcsolatban általános és nem a szexuális orientációtól függő viselkedésnek tekintettek. Ez nem is meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy Magyarországon a homoszexualitást számos nyugat-európai országnál hamarabb, 1961-ben dekriminalizálták – még ha ez nem jelentette is teljes társadalmi elfogadását. Az érvelés annyiban mégis hasonlított a reagani republikánus kormányzat jobboldali támogatóinak gondolkodásmódjához, amennyiben a monogámia hiányát tekintette az egyre elterjedtebb betegség fő okának. Az amerikai esetben azonban ez a viselkedés hangsúlyosan az 1960-as évek szexuális forradalmának következtében vonzalmukat immár szabadon megélt homoszexuális férfiak kapcsán merült fel, és így a velük kapcsolatos morális aggodalmak biológiai megalapozását jelentette.

Az AIDS-ről szóló hírek beillesztése a szocialista országok morális fölényét hangoztató retorikába ugyanakkor inkább jelentette a tények sajátos interpretációját, mint teljes elferdítését: a magyar esethez hasonlóan a vírus jelenlétét Csehszlovákiában és Lengyelországban is csak viszonylag későn, 1985-ben azonosították először. Ez azonban sokkal inkább geopolitikai okokkal, mintsem a szocialista társadalmak „morális felsőbbrendűségével” magyarázható: a vasfüggöny, a kapitalista és a szocialista országok közötti utazás korlátozása nemcsak a „káros eszmék fertőzésétől védte meg” a lakosságot, hanem egyfajta indirekt *cordon sanitaire*-ként is működött. Az erősebben fertőzött országok lakóival való korlátozott számú érintkezés ugyanakkor kizárni nem, csak késleltetni tudta a kórokozó Magyarországra kerülését, hiszen az első két, 1985-ben azonosított magyar HIV-pozitív személy is hosszabb angliai és amerikai útja során találkozhatott a fertőzéssel.

A betegségről szóló hírekkel egy időben az Országos Közegészségügyi Intézet (OKI) bekapcsolódott a vírus izolálására tett kísérletekbe is. Az OKI

szakemberei a londoni Beatty Laboratories kutatóival együttműködve a leukémia egyik fajtájának kialakulásában igazoltan szerepet játszó vírus ellenanyagának megjelenését vizsgálták. Ennek okai között szerepelt, hogy az új betegség kutatásától az orvosok és mikrobiológusok az egyik régebbi sejtésük megerősítését is várták, mely szerint a daganatos betegségeket – így az AIDS tüneteként megjelenő Kaposi-szarkómát – vírusok okozzák. Bár az angol és magyar kutatóknak nem sikerült igazolniuk, hogy az általuk vizsgált kórokozó lenne felelős az AIDS-ért, azonban ugyanannak a vírustípusnak egy frissen felfedezett törzsére a francia Luc Montagnier-nek 1983-ban és Robert Gallónak 1984-ben ezt sikerült bebizonyítani.

A vírus felfedezésének legfontosabb gyakorlati eredménye az volt, hogy lehetővé tette olcsó és egyre megbízhatóbb tesztek létrehozását. Az OKI-ban és a Debreceni Orvostudományi Egyetem Mikrobiológiai Intézetében 1984 őszétől, szinte az első, még kezdetleges vértesztek megjelenésétől lehetőség volt a veszélyeztetett csoportok, elsősorban homoszexuálisok szűrésére. 1986-tól pedig ingyenessé és egyre több rendelőintézetben elérhetővé vált a szűrés. Így a HIV-fertőzöttség még az AIDS-betegség tüneteinek kialakulása előtt megállapíthatóvá vált, a fertőzöttek informálásával pedig a továbbadás és egy súlyos járvány kialakulásának esélyét is csökkenteni lehetett.

Az új fertőzöttek száma az 1985-ben kiszűrt 16 főnek a többszöröse volt minden évben, a járvány megjelenését követő első évtizedben összesen 482 vírushordozót azonosítottak: ez a szám kb. megfelelt a Romániában, Lengyelországban és – a Magyarországgal hozzávetőlegesen megegyező lélekszámú – Görögországban csak 1994-ben detektált esetek számának, az Egyesült Államokban pedig ebben az évben válik a 25 és 44 év közötti korosztályban az AIDS a vezető halálókká, amikor is 45 017 fő vesztette életét a betegség következtében. A statisztikai adatok alapján a pozitív teszttel rendelkezők többségét a nyugat-európai és észak-amerikai tendenciákhoz hasonlóan a homoszexuális férfiak adták – egyértelműen ők tűntek a legveszélyeztetettebbeknek, rajtuk kívül 1994-ig csak a vírussal szennyezett vérkészítményekkel kezelt hemofiliás betegek között észleltek évi tíz főnél több fertőzést még 1984–1985-ben. Ezekkel az adatokkal Magyarország az alacsonyan fertőzött területek közé tartozott és e státuszát napjainkig megtartotta, ugyanakkor – mivel sem teljes gyógyulást lehetővé tevő gyógyszer, sem oltás nem állt rendelkezésre – a járvány súlyosbodását más módszerek alkalmazásával kellett elkerülni. A teszteljárások

fejlődésével és az egyre több országban megszervezett szűrési programok beindulásával az 1990-es évekre nyilvánvalóvá vált, hogy mind a HIV-fertőzés, mind az AIDS-betegség leginkább Afrikát, különösen annak szubzaharai övezetét sújtja – olyannyira, hogy az AIDS az évtized végére a vezető halálókká vált a kontinensen. Ráadásul a járvány természetrajza itt jelentősen eltért az európai és észak-amerikai mintázatoktól, ami a sikeres intervenciót is megnehezítette: míg utóbbi területeken alapvetően a nagyvárosi életformából adódó problémaként tűnt fel a HIV, addig az afrikai országokban a szegénység kísérő jelenségei (prostitúció, az oktatás és egészségügyi ellátás erős hiányosságai, rossz életkörülmények) segítették elő a vírus gyors terjedését és a betegség pusztítását.

Az egyik eszközt erre azok a korábbi évszázadok során már bevetett módszerek jelentették, amelyek a társadalom védelmét a fertőzött tagjainak kiszűrésével, nyilvántartásával, kontaktjaik felkutatásával és a továbbfertőzés esélyének minimalizálásával tartották megvalósíthatónak. Magyarországon az 1988-ban érvénybelépő „AIDS-rendelet” a fertőzöttek partnereit kötelező szűrésnek vetette alá, emellett más rizikócsoportokat is meghatározott, így az intravénás droghasználókat és más nemi betegségtől szenvedőket, büntetés-végrehajtási és javítóintézetek lakóit, illetve kötelező tesztelésnek vetette alá azokat, akik deviáns viselkedésükkel vagy marginalizáltságukkal a hatóságok látókörébe kerültek. Ráadásul – mind az önkéntes, mind a kötelező tesztek esetében – a teljes anonimitás sem volt biztosított.¹

E gyakorlatok a HIV esetében nem voltak egyedülállók: az anonimitás hiánya például az USA több államát, Olaszországot és Dániát is jellemezte, tesztre kötelezésre pedig Svédországban vagy Csehszlovákiában is sor került. Azonban míg ezek a módszerek liberális demokráciákban az egyének önrendelkezési és személyiségi jogainak korlátozásaként váltak kritika tárgyává, addig a magyar esetben a konkrét járványvédelmet is akadályozó következmények voltak. Mivel az elvileg kötelező tesztelés olyan csoportokat is érintett, akik sem magukat, sem partnereiket nem szívesen fedték fel, így valójában a szűréssel szembeni általános bizalmatlansághoz, a potenciálisan fertőzött kontaktok eltitkolásához és az önkéntes teszteléssel kapcsolatos alacsony hajlandósághoz vezetett.

Mivel ezek a módszerek alapvetően a már fertőzöttek felkutatására koncentráltak, egy nem gyógyítható betegség esetében nem voltak alkalmasak a teljes társadalom védelmére. Épp ezért a megelőzésében a

konkrét tiltások és kötelezettségek megfogalmazása helyett a népesség edukálása, valamint a rizikócsoporthoz tartozók körében az öngondoskodás és prevenció igénye hamar felmerült. Ezek a célkitűzések illeszkedtek az Egészségügyi Világszervezet (WHO) 1987-ben meghirdetett első világszintű HIV-prevenciós kezdeményezéséhez is. Bár a WHO programja a járvány globális kezelését elsősorban nemzeti programok kidolgozásával és teljesítésével kívánta megvalósítani, szerepe volt a helyi szintű jó gyakorlatok összegyűjtésében és más országokkal való megosztásában.²

A szisztematikus prevenció egyik első színtere a kamaszokat megcélzó szexuális edukáció volt. Ez részben a nekik szóló sajtótermékekben, részben pedig az 1988-tól a Semmelweis Orvostudományi Egyetem két oktatója, Simon Tamás és Forrai Judit által koordinált középiskolai kampányokban valósult meg. Utóbbi lényege, hogy a diákokkal közel egykorú, de kiterjedtebb szakmai ismeretekkel bíró orvosegyetemi hallgatók minél nyíltabban beszélhessenek a szexualitás biztonságos formáiról, így elsősorban az óvszerhasználatról, valamint a nemi úton terjedő betegségek megelőzésének módjairól.

A fiatalokat megcélzó programok mellett 1987-től olyan csoportos civil kezdeményezések indultak, amelyek célzott kampányokkal és a személyes ismeretség csatornáin keresztül, az állami intézményektől függetlenül igyekeztek rábírni a legveszélyeztetettebbeket az óvszerhasználatra és a szűrésre, a már megfertőződötteknek pedig igyekeztek megkönnyíteni a betegséggel való együttélést. Az 1987-ben alakult Homoszexuálisok Országos Egyesülete és az 1989-ben már fertőzöttek kezdeményezéseként létrejött Plusz Magyarországi HIV-pozitívokat Segítő Egyesület a prevención túl – sokszor az egészségügyi hatóságoknál hamarabb értesülve – a legmodernebb kezelési módszerekről való tájékoztatásban is részt vett. Emellett a lobbizásban is jeleskedtek, amelynek hatására az 1990-es évek végére sikerrel tudtak fellépni többek között a teljesen anonim HIV-szűrés megvalósítása, valamint az érintettek társadalmi integrációjának elősegítése mellett.

A HIV magyarországi megjelenését megelőző és követő első évek rámutatnak arra, hogy a 20. század végén hogyan alakult a tudományos megismerés, a nemzetközi és állami törekvések, valamint a társadalom mikroszintjeiről induló kezdeményezések szerepe egy, a fejlett nyugati államokhoz képest félperiférián elhelyezkedő társadalomban. Bár az új betegség a kapitalista országokban is felvetett morális kérdéseket,

viszonylag kései megjelenése a szocialista országoknak alkalmat adott társadalmi fölényük hangoztatására a hidegháborús világrend utolsó évtizedében. Ennek hatására pedig a nemzetközi kutatásokba való bekapcsolódás, valamint a járvány megakadályozásának sikeressége társadalmi és politikai téttel is bírt a pártállam számára. A gyorsan kiismert kórokozó ellen oltás és hatékony gyógyszer hiányában az államilag koordinált, a már fertőzöttek izolálására irányuló módszerek azonban csak kevésbé bizonyultak hatékonyak. Emiatt pedig a fertőzés elkerülését megcélzó civil kezdeményezések és a legveszélyeztetettebb csoportok öngondoskodása kaptak kiemelt szerepet a pártállam alkonyának bizonyuló években.

T É N Y E K K É P E K

AIDS

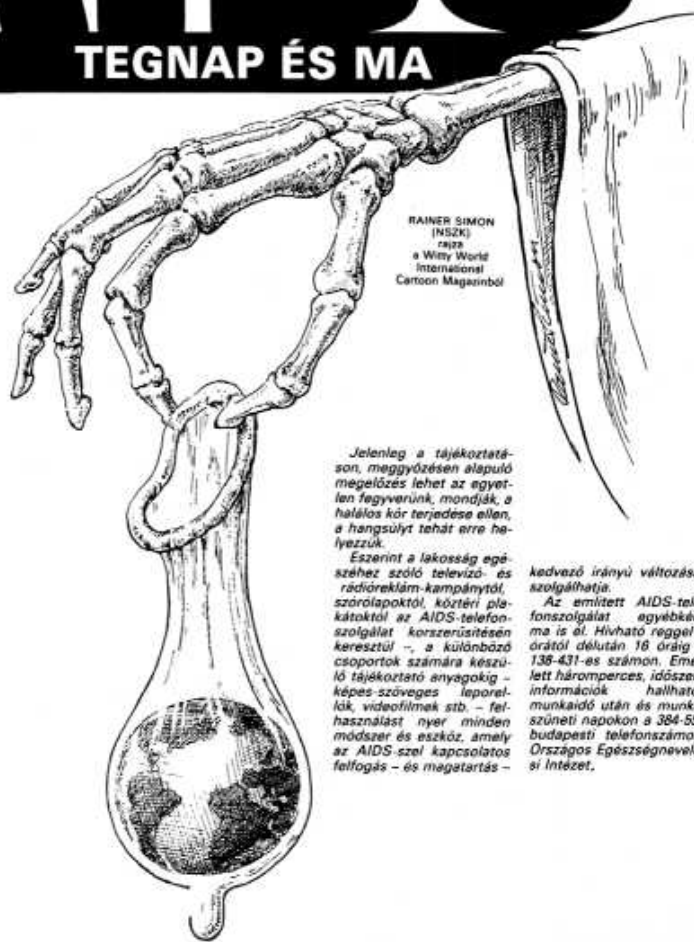
TEGNAP ÉS MA

EGYETLEN FEGYVERÜNK: A FELVILÁGOSULT CSELEKVÉS!

A közelmúltban – az Országos Egészségvédelmi Tanács AIDS-bizottságának felkérésére – az AIDS-ellenes propaganda rövid és hosszú távú tervezetét dolgozta ki az Országos Egészségnevelési Intézet.

Először az intézet megbízása alapján az Országos Plakátoló Intézet Társadalmi Marketing Irodája reprezentatív felmérés keretében vizsgálta: milyen a lakosság informácója, véleménye, beállítottsága – és honnan szerzi be értesüléseit – az AIDS-veszélyt illetően?

Az egészségnevelők a kérdőíves vizsgálat eredményeire építve alakították ki a járvány továbbterjedése elleni propaganda tervét, melyet az AIDS-bizottság jóváhagyott.

RAINER SIMON
(NSZK)
rajta
a Wiley World
International
Cartoon Magazinból

Jelenleg a tájékoztatáson, meggyőzősen alapuló megelőzés lehet az egyetlen fegyverünk, mondják, a halálos kör terjedése ellen, a hangsúlyt tehát erre helyezzük.

Ezerint a lakosság egészséhez szóló televízió- és rádióreklám-kampánytól, szórólapoktól, köztéri plakátoktól az AIDS-telefon-szolgálat korszerűsítésén keresztül –, a különböző csoportok számára készülő tájékoztató anyagokig – képes-szöveges leporellók, videofilmek stb. – felhasználást nyer minden módszer és eszköz, amely az AIDS-szel kapcsolatos felfogás – és megatartás –

kedvező irányú változását szolgálhatja.

Az említett AIDS-telefon-szolgálat egyébként ma is él. Hívható reggel 8 órától délután 18 óráig a 138-431-es számon. Emellett háromperces, időszzerű információk hallhatók munkaidő után és munkaszüneti napokon a 384-555 budapesti telefonszámon. Országos Egészségnevelési Intézet.

20

Hatásos vizualitású tájékoztatás az AIDS-ről 1988-ból. *Képes* 7, 1988. szeptember 10. 20.

■Kapcsolódó fejezet

[1997 Az első Pride Budapesten](#)

■Irodalom

Csernus Eszter (szerk.): *HIV/AIDS és emberi jogok Magyarországon*. Budapest, 2003.

Léderer Pál (szerk.): *Az AIDS-gondolkodás. Egy betegség társadalomrajza*. Budapest, 1994.

Nagy Károly – Horváth Attila: A HIV-vírus 25 éve. *Orvosi Hetilap* 151. évf., 4. sz. (2010) 125–129.

Sontag, Susan: *Az AIDS és metaforái*. Ford. Rakovszky Zsuzsa. Budapest, 1990.

Szilágyi Erzsébet (szerk.): *Az AIDS egészségügyi, prevenciós, kulturális és társadalomtudományi megközelítése*. Budapest, 1996.

■ Jegyzetek

- [1](#) Ugyanakkor a rendelet nem is tiltotta az anonim szűrést, erre azonban 1988 és 1998 között csak Budapesten, a Karolina úti rendelőben volt lehetőség.
- [2](#) Ennek keretében például az Országos Hematológiai Intézet és a WHO fejlődő országok szakembereinek szervezett továbbképzést 1988 elején a transzfúzió során bekövetkező megfertőzések elkerülésének lehetőségeiről.

Lászlófi Viola

1986

A Magyar Televízió bemutatja az *Isaurát*

Latin-amerikai kultúrák Magyarországon

1986. szeptember 2-án mutatta be a Magyar Televízió az *Isaura* című brazil szappanopera első részét. Az *Isaurának* hatalmas sikere lett: a történet alapjául szolgáló Bernardo Guimarães-regény megjelent magyarul, a sorozat zenéje lemezre került, a népszerű humorista, Gálvölgyi János parodizálta a sorozatot, a főszereplőt, Lucélia Santost pedig a Skála 1987-ben Magyarországra utaztatta. A TV2 csoport még a harminc évvel később, 2016-ban induló sorozatcsatornáját is Izaura-csatornának nevezte el. A sorozat népszerűségét mutatja továbbá az a városi legenda, miszerint néhány lelkes néző pénzt gyűjtött Isaura felszabadításáért.

Bár az *Isaura* kétségtelenül közelebb hozta Latin-Amerika kultúráját Magyarországhoz, a magyarországi Latin-Amerika kép gyökereit keresve érdemes visszanyúlni a 19. századig. A térségről az első magyarok által, magyar nyelven, hazai olvasóközönségnek írt beszámolók az 1860-as évektől jelentek meg, részben a Kossuth-emigráció Latin-Amerikában élő tagjai, részben Habsburg Miksa mexikói császár magyar önkénteseinek tollából. A század második felében felgyorsultak a migrációs folyamatok és egyre többen vándoroltak ki az Atlanti-óceán túlsó felére, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokba, kisebbrészt Dél-Amerikába. Amikor az USA az 1920-as években a kvótatörvényekkel gyakorlatilag ellehetetlenítette a közép-európai bevándorlást, átrendeződtek a migrációs útvonalak; többen Dél-Amerika atlanti-óceáni partszakasszal rendelkező államaiban telepedtek le, míg mások Mexikóba és Kubába utaztak, hogy ugródeszkaként használják ezeket az országokat valódi céljuk, a közeli Amerikai Egyesült Államok eléréséhez.

A legnépesebb magyar közösségek Latin-Amerikán belül Braziliában és Argentínában jöttek létre, a többi országban magyar szórványok alakultak csak ki. Utánpótlás Magyarország szocialista blokkba való betagozódásáig, a határok bezárulásáig érkezett. Mivel a kommunista vezetés nem nézte jó szemmel a magyar diaszpórákat, a velük való kapcsolattartás nem volt

javallott. Ráadásul a világháború során Magyarország és a latin-amerikai országok közti diplomáciai szálak megszakadtak, s ezek rendezését aztán akár évtizedekig hátráltathatta a hidegháború. Mindezek fényében az 1945 előtti és utáni időszak Latin-Amerikával kapcsolatos ismereteire inkább a kontinuitás hiánya jellemző.

Latin-Amerika az 1950-es évek végétől jelent meg (ismét) Magyarországon. A régió tudományos kutatása a 60-as években kezdődött el a Szegedi Tudományegyetemen, és 1971-ben jelent meg az első magyar Latin-Amerika monográfia (Wittman Tibor: *Latin-Amerika története*). A kommunista internacionalizmus eleinte elsősorban ázsiai és afrikai relációkra fókuszált, a szovjet külpolitikai nyitás az 50-es évek közepétől indult. Ezt irányította Kuba, illetve a szigetországon keresztül Latin-Amerika felé az 1959-es kubai forradalom. Húsz évvel később, a sandinista győzelem Nicaraguában pedig a közép-amerikai földhídra fordította a szocialista világ figyelmét. Politikai-ideológiai okokból Kuba és Nicaragua kiemelt relációnak számítottak. Mindkét ország rendszeresen szerepelt a hírekben, számos kubai és nicaraguai delegáció kereste fel Magyarországot, beleértve Daniel Ortega nicaraguai, Che Guevara és Fidel Castro kubai vezetőket. Utóbbi magyarországi népszerűsége csúcspontján volt, és 1972-es útja igazi szenzációnak számított: a fiatal szakállas kubai forradalmár és az idősödő magyar vezetés közti jelentős különbséget pedig nehéz volt nem észrevenni.

Az *Isaura* által elvárásolt magyar tömegek személyes élményeik révén is kapcsolódhattak Latin-Amerikához. Persze nem azért, mintha az amerikai kontinensen jártak volna, hanem mert a 80-as években éltek már Magyarországon latin-amerikai közösségek. A chilei menekültek érkeztek leghamarabb, néhány százan az 1973-as katonai puccs után. Őket a 80-as években több ezer kubai vendégmunkás követte, főleg nők. 1985 végére például a magyar fonálnak már a 24%-át kubaiak készítették. A 18–26 év közötti mulatták nagy feltűnést keltettek. Ráadásul több latin-amerikai országból (Bolívia, Kuba, Peru, Brazília, Kolumbia stb.) egyetemisták tanultak Magyarországon.

Bár a kulturális nexus nem számított prioritásnak, számos latin-amerikai, illetve Latin-Amerikával kapcsolatos könyvet adtak ki. Mivel a latin-amerikai írók többsége a politikai baloldalhoz tartozott, munkáik megjelenhettek a szocialista Magyarországon. Jorge Amado brazil író és Pablo Neruda chilei költő egyes művei már az 50-es évektől elérhetővé váltak. Ugrást Gabriel García Márquez *Száz év magány* című regényének

világsikere hozott; a regényt 1971-ben adta ki a Magvető kiadó Székács Vera fordításában. A 70-es, 80-as években García Márquez mellett számos más latin-amerikai szerző, így a mindmáig népszerű Mario Vargas Llosa perui vagy Miguel Ángel Asturias guatemalai író munkái is megjelentek. Bár több a pár forintos *Olcsó könyvtár* sorozatban látott napvilágot, a latin-amerikai irodalom mégis egy viszonylag szűk kör kulturális privilégiuma maradt. Olyan magyar szerzők latin-amerikai vonatkozású munkáit, mint Passuth László, már többen olvashatták. Mexikó meghódításáról írott, *Esőisten siratja Mexikót* című könyve az első történelmi regénye volt. Évtizedekkel később a mexikói kormány meghívta az író, s a személyes élmények nyomán született *Találkoztam Esőistennel* című útleírása. A szocialista időszak legolvasottabb szerzői közé tartozott az a Molnár Gábor, aki 1930-ban érkezett Brazília amazonasi területére egy amatőr gyűjtőexpedíció tagjaként. A szerző egy balesetben megvakult, de Magyarországra visszatérve ontotta a brazíliai tapasztalatain és fantáziáján alapuló történeteket. 1980-ban bekövetkezett haláláig könyvei több mint egymillió példányban jelentek meg, generációk rajongtak írásaiért és az ezeken alapuló rádióműsorokért.

A kulturális kapcsolatok növekvő intenzitása mellett a sajtó egyre-másra számolt be Latin-Amerikával kapcsolatos hírekről. Az 1968-os mexikói olimpián az érmek száma alapján az USA (106) és a Szovjetunió (91) után Magyarország (32) a harmadik helyen végzett. 1973-ban a magyar sajtó heteken át cikkezett Salvador Allende baloldali kormányának megdöntéséről; Augusto Pinochet hatalomátvétele ellen Magyarországon is szerveztek tiltakozó megmozdulásokat. A részvétel nyilván nem volt teljesen önkéntes, mégis érdemes kétféle motivációt megkülönböztetni: rokonszenv a már konszolidálódott Kádár-rendszerrel; illetve lehetőség a rendszer elleni burkolt tiltakozásra, hiszen egy demokratikusan megválasztott kormány fegyverrel való megdöntése ellen tüntettek – mindez persze a távoli Chilében történt, de azért többeknek eszébe juthattak az 1956-os magyar események.

Az 1978-as havannai világifjúsági találkozó apropóján Budapest XVIII. kerületében utcát neveztek el, az elnevezés pedig hamarosan az egész környékre ráragadt. A Havanna-lakótelep mintaprojektként indult, azonban a 90-es évekre a főváros egyik legrosszabb hírű negyedévé vált. Az elkeseredett lakók még névváltoztatást is kértek – sikertelenül.

A Kádár-korszak kevésbé dicső fejezetei közé tartozik a venezuelai Ilich Ramírez Sánchez, alias Carlos, a Sakál 1985-ös kiutasításáig tartó

bújtatása. A hidegháború egyik legkeresettebb terroristájának hosszas magyarországi tartózkodása nyílt titoknak számított. Az *Isaura* 1986. őszi bemutatójához időben a legközelebb azonban az 1986-os mexikói labdarúgó-világbajnokság esett; Diego Maradona góljai és az argentin csapat immár második világbajnoki címe, akárcsak a magyar válogatott 6:0-ás veresége a szovjetektől, egyaránt maradandó élményeket hagytak. A magyar fiaskó okait járta körbe az a KISZ-kiadvány, amelynek bevételéből, plusz egy szolidaritási sorsjegyakcióból a magyar kormány a nicaraguai Chinandegában mezőgazdasági szakiskolát építtetett – a 'fejlett szocialista technológia' reklámjaként előre elkészített és Közép-Amerikába szállított házgyári elemekből.

Latin-Amerika a legkézzelfoghatóbban mégis 1987-ben érkezett meg Magyarországra: Lucélia Santos ez év január 11-én szállt le Ferihegyen. Az óriási hó ellenére tömegek igyekeztek két nappal később a Budapest Sportcsarnokba, első magyarországi fellépésének helyszínére. Az ország valóságos Isaura-lázban égett.

Ugyanaznap, 1987. január 13-án, ismeretlen merénylő öt lövést adott le Enrique Parejo González kolumbiai nagykövetre Budapesten. A volt igazságügy-miniszter meggyilkolását állítólag maga a kolumbiai drogbáró, Pablo Escobar rendelte el, de Parejo túlélte a merényletet.

Az erőszak, a vér, a törvényen kívüliség mindig is részét képezték a magyarországi Latin-Amerika képnek, azonban 1990 után ezek a negatív vonások felerősödtek. Megjelent a latinamerikanizáció kifejezés, mint a társadalmi polarizálódás és lecsúszás szinonimája. Megváltozott a magyar külpolitikai orientáció, Magyarország egyre inkább kivonult a régióból: míg 1986-ban még tizenegy nagykövetséget működtetett, 2010-ben mindössze négyet; 2021-re ez a szám nyolcra nőtt. Ugyanakkor a határok megnyitása, a nyelvtanulási lehetőségek kiszélesedése, köztük a spanyol mint idegen nyelv összeurópainak mondható korunkbeli hódítóútja, a tömegkommunikáció fejlődése és általánosságban a globalizációs folyamatok hozzájárultak ahhoz, hogy a magyar állampolgárok körében a latin-amerikai kultúra (film, zene, tánc, gasztronómia stb.) egyre népszerűbb legyen.

Lucélia Santos 1987-es budapesti látogatása során rajongói gyűrűjében. Forrás: MTI Fotó / Friedmann Endre

■ Kapcsolódó fejezetek

[1960 Che Guevara Budapesten](#)

[1966 Észak-vietnami hallgatók a magyar egyetemeken](#)

[1972 Megkezdődik a Békásmegyeri lakótelep építése](#)

■ Irodalom

Bortlová-Vondráková, Hana – Szente-Varga, Mónika: Labor Migration Programs Within the Socialist Bloc. Cuban Guestworkers in Late Socialist Czechoslovakia and Hungary. *Labor History* 62. évf., 3. sz. (2021) 297–315.

Orbán-Schwarzkopf Balázs: Merénylet a kolumbiai nagykövet ellen. *Betekintő* 11. évf., 3. sz. (2017) 1–13.

Szente-Varga Mónika: A Havanna lakótelep a kubai–magyar kapcsolatok tükrében. *Orpheus Noster* 12. évf., 4. sz. (2020) 33–44.

Udvardi Péter: Fidel Castro 1972-es magyarországi látogatása. Metszet a magyar–kubai kapcsolatok történetéből. *Múltunk* 60. évf., 4. sz. (2015) 72–93.

Szente-Varga Mónika

1986

Nobel-díjat kap John C. Polanyi

Egy csúcsértelmiségi család globális története a 20. században

Az 1986-os kémiai Nobel-díj kitüntetettjét, a Torontói Egyetem kanadai professzorát három ország is sajátjaként ünnepelte, ezzel is jelezve a tudomány közismerten transznacionális jellegét: Magyarország, ahonnan szülei, Polányi Mihály és Kemény Magda származtak, Nagy-Britannia, ahol kisgyermekkorától nevelkedett és ahol tudományos fokozatait szerezte, és Kanada, ahol 1952-ben elindult kutatói pályáján. Németország, a negyedik ország, mely jogot formálhatott volna John C. Polanyira – aki 1929-ben Berlinben született –, nem tette ezt. Talán mert Polanyi szülei és közeli családtagjai a nácizmus elől menekülve Angliában vagy a tengerentúlon, az Egyesült Államokban, Kanadában, Brazíliában telepedtek le. A John C. Polanyi által képviselt generációban a Polányi-klán legtöbb tagja már elszakadt kelet-közép-európai gyökereitől; s a magyar századforduló kulturális és politikai életében játszott kiemelkedő szerepük csak a családi mítoszokban élt tovább.

A Polányi-család legendáriuma időben és térben is rendkívül szerteágazó volt, s történetük a legkorábbi ismert adatoktól kezdve a transznacionalizmus korai példáit szolgáltatja – így annak magyarországi fázisa, kiemelkedő jelentősége ellenére is, nagyrészt csak az első világháború előtti néhány évtizedre szorítkozott. A dinasztiaalapítók, a vasútépítő mérnök és vállalkozó Pollacsek Mihály és a vilnai (ma Vilnius) rabbiképző akadémia asszimiláns nézeteket hirdető professzorának gimnáziumot végzett lánya, Cecile Wohl (1861–1939) az 1880-as évek elején Bécsben találkoztak. A Pollacsek ősök Magyarország északkeleti végein már a 19. század közepén malom- és földbérlőként tevékenykedtek, asszimilációjuk magas fokának megfelelően magyarul beszéltek, életmódjukban a kor magyar középosztályának normáit követték. A 19. század közepén született két Pollacsek fivér közül Károly Budapesten lett ügyvéd, Mihály a zürichi Eidgenössische Technische Hochschulén szerzett mérnöki diplomát, angliai tanulmányútja után Bécs környéki helyiérdekű

vasútvonalakat tervezett, s az 1890-as évek elejétől önálló vállalkozóként bekapcsolódott a magyarországi vasútépítési konjunktúrába.

Az első világháború előtti két évtizedben a család sorsa összefonódott a magyar gazdaság és társadalom modernizációjának máig legoptimistább, felívelő szakaszával. S bár az apa vállalkozói sikere, a család felső-középosztályi életformája illusztrálja a korszakra jellemző, alig néhány generáción belül lezajló zsidó asszimiláció lendületét, az apa angolos orientációja, a dzsenti világhoz való igazodás (így a névmagyarosítás) elutasítása, az anya radikális nézetei és bohém természete a korabeli társadalmi közegben kivételesnek számítottak. A kortársak által Cécile mamaként emlegetett, orosz diáklányos báját élete végéig megőrző családanya legendás szalont tartott fenn, ahol lángoló forradalmi hevével, széles, bár felületes műveltségével, és a minden új művészeti irány iránti érzékenységével elbűvölte a helyi és külföldi látogatókat.

A század elején a házaspár öt gyermeke Pollacsek Mihály üzleti csődje és korai, 1905-ös halála után megcsappant anyagi körülmények között, de gazdag szellemi örökséggel és intellektuális ambíciókkal indult. Tevékenységi körük, magán- és közéleti kapcsolataik a magyar *fin de siècle* irodalmi, művészeti és intellektuális téren kivételesen termékeny, az európai modernizmussal lépést tartó elitjéhez kötődtek. A rokonsághoz tartozott többek között a budapesti közkönyvtárat modernizáló, szociológus Szabó Ervin, a szobrász Vedres Márk, a festő Kernstok Károly, a német közgazdász Emil Lederer; a baráti körhöz Lukács György, a költő-grafikus Lesznai Anna, Jászi Oszkár, a Vasárnapi Kör és a Huszadik Század Körének még számos tagja, valamint a bécsi pszichoanalitikus Alfred Adler is. E néhány százas nagyságrendű, Budapesten kívül csak a nagyobb városokra kiterjedő, történészek által progresszív ellenkultúrának nevezett kapcsolatháló – tagjainak alacsony száma ellenére – minőségében európai szinten állt, ezzel is erősítve a magyar századelő önbizalmát és progresszióba vetett hitét.

A legidősebb lánygyermek, a világszép Laura az első nők között végezte el a budapesti egyetemet – teljesítményének értékét tovább növeli az a tény, hogy az 1896-ben a nők előtt is megnyíló bölcsészettudományi és orvosi karon az első tíz évben mindössze 21 nő szerzett diplomát. Sikeres és anyagi biztonságot nyújtó házassága és három gyermekének születése közben arra is maradt ideje, hogy Marczali Henrik történész tanítványaként doktorátust szerezzen, előadásokat tartson a Feministák Egyesületében, és 1909 és 1911 között 5-6 éves gyermekek számára freudi nézeteken alapuló,

akkor forradalminak számító kísérleti magániskolát tartson fenn. Laura 1913 és 1918 között családjával Bécsben élt – a család bécsi kapcsolatainak továbbélését az is garantálta, hogy 1914-től a legfiatalabb testvér, Zsófia is ott élt szocialista ügyvéd férjével, Szécsi Egonnal –, majd hazaköltözésük után, a Károlyi-forradalom alatt a Jászi Oszkár vezette Országos Polgári Radikális Párt asszonycsoportját szervezte. *Mit akarnak a radikális asszonyok?* címmel írt, a liberális feminista nőpolitikán túlmenően radikális választási kiáltványa a magyar nőtörténet értékes, bár mindmáig alig ismert dokumentuma.

A három Polányi fivér – a testvérek az apa halála után magyarosították a családi nevet – alkatának megfelelően kapcsolódott be a kor pezsgő politikai és kulturális életébe. A lobbanékony, sokféle érdeklődését és tehetségét ritkán kamatoztató Polányi Adolf egyetemistaként megalapította a szocialista diákok csoportját, majd több évet Japánban és az Egyesült Államokban töltött. A Tanácsköztársaság alatt a kereskedelmi népbiztosságon dolgozott, s a forradalmak bukása után Olaszországba emigrált. Öccse, Polányi Károly, a progresszív diákságot tömörítő Galilei Kör (1908–1919) egyik alapítója és első elnöke, a Kör által kiadott *Szabadgondolat* főszerkesztője, 1914-es megalakulásakor a Polgári Radikális Párt titkára, eleinte politikai pályára készült. A frontszolgálatból betegen visszatérve, a Tanácsköztársaság alatt Bécsbe költözött, s az ellenforradalom utáni emigrációban Jászi Oszkár titkáraként fokozatosan eltávolodott a napi politikától. A legfiatalabb fiútestvér, Polányi Mihály fivéreinel kevésbé volt politikus alkat, bár részt vett a Galilei Kör munkájában, s a Károlyi-kormányban is szerepet vállalt. Orvosi egyetemet végzett, és a háborúban katoniorvosként szolgált, de kezdettől kutatói pályára készült, s tudományos munkássága már 1919 előtt nemzetközi elismerésnek örvendett.

A Polányiak első világháború előtti tevékenysége paradigmaértékűen illusztrálja a magyar progresszióban rejlő lehetőségeket, majd ezek kudarcát is a bukott forradalmakat követő emigrációs vérveszteséggel. A több tízezer emigráns között szép számmal találunk közvetlen vagy távolabbi családtagokat – 1920 után közülük csak Laura élt Budapesten 1938-as emigrációjáig, Cécile pedig végül itt halt meg 1939 szeptemberében. A családi kötelékek azonban távolról sem szakadtak meg, sőt, újabb rokoni és baráti kapcsolatokkal egészültek ki Bécsben, Berlinben és Olaszországban. Az egyéni életutak kalandos fordulataival mellett a Polányi testvérek és

időközben felnövő gyermekeik két világháború közötti sorsa három tágabb jelenséget és trendet illusztrál: a tudomány és kultúra globalizációját, a hitleri Európából menekülő kulturális emigráció sorsát és az 1930-as évektől kikristályosodó politikai dilemmákat.

A Polányiak magától értetődő természetességgel tagozódtak bele a két világháború közötti közép-európai szellemi élet elitjébe. Polányi Károly Bécsben az *Österreichische Volkswirt* munkatársaként vált ismertté, majd 1933-ban Angliába áttelepülve munkástanfolyamokon és baloldali keresztény szervezetekben tanított. Felesége, a forradalmi szocialista, de pártfegyelmet nem tűrő Duczynska Ilona az 1934-es ausztriai Schutzbund-felkelés leverése után ugyancsak Angliába menekült. A házaspár a háborús éveket a Károlyi Mihály vezette londoni baloldali emigráns társutas szervezetekben ténykedve, illetve az egyesült államokbeli Bennington College-ban élte át. Polányi Károly itt megkezdett, ikonikus műve, a *The Great Transformation* (1945, magyarul *A nagy átalakulás*, 1997) megalapozta szerzője tudományos reputációját. A Columbia Egyetem 1947-es meghívásán és Polányi ottani szemináriumának iskolateremtő hatásán túl e mű az utóbbi évtizedek valóságos Polányi-reneszánszának sarkköve lett, különösen a globális Dél országaiban.

Polányi Mihályt németországi karrierje és kutatásai alapján már a Nobel-díj várományosaként emlegették, amikor 1933-ban, Hitler hatalomra jutása és a német állami intézményeket sújtó antiszemita rendelkezések után elfogadta a Manchesteri Egyetem meghívását. A zárt angol akadémiai világba sikeresen beilleszkedő Polányi Mihály az 1940-es években ritka lépésre szánta el magát: tudományágot váltott, s tudománytörténeti és -filozófiai munkásságával is maradandót alkotott.

Az 1920-as évektől a következő Polányi generáció már ebben az egész Európára kiterjedő kapcsolatrendszerben szocializálódott, Budapest, Bécs, Berlin, Párizs, Manchester, London és – Polányi Laura és két idősebb gyermeke, Mihály és Éva esetében – a Szovjetunió között. 1933 után a család tagjainak menekülését a sztálini Szovjetunióból (ahol Laura lányát, Stricker Évát és férjét, a fizikus Alexander Weissberget börtönbe zárták) és a hitleri Európából az elméleti fizikusok transznacionális hálózata (a Charles Weiner által „utazó szeminárium”-nak nevezett, néhány tucatnyi kivételes tehetségű tudósból álló csoport) és a Polányiak szerteágazó, európai és amerikai tudományos és művészeti kapcsolatrendszere segítette.

Második, kevés kivétellel sikeres emigrációját követően a család földrajzilag még inkább szétszóródott – Adolf Olaszország és Anglia után Brazíliában, míg Adolf fiai, Laura és családja az Egyesült Államokban, Károly és Ilona pedig Kanadában telepedett le. A hidegháború alatt a családtagok politikai nézetei is konfliktusokhoz vezettek. A Polányi fivérek gyökeresen különbözően ítélték meg a Szovjetunió politikai és gazdasági berendezkedését, a kommunista és társutas nézeteket és képviselőit – míg Polányi Mihály a volt kommunistából harcos antikommunistává lett Arthur Koestler támogatójává vált, a hetvenes éveiben járó Polányi Károly az 1960-as évek elején a békés egymás mellett élés híveként hazalátogatott a kádári Magyarországra.

John C. Polanyi, Polányi Mihály fiának 1986-os Nobel-díja a Polányi család harmadik generációjának korántsem egyetlen csúcsteljesítménye: Laura lánya Eva Zeisel néven az Egyesült Államokban lett világhírű keramikusművész, míg Károly lánya, Kari Polanyi-Levitt Kanada egyik legismertebb közgazdásza és szülei szellemi hagyatékának őrzője. Minden jel arra mutat, hogy ha nyelvében és lakhelyében nem is, az intellektuális teljesítményeit gondosan számon tartó család habitusában továbbra is képviseli a magyar századelő és a két világháború közötti közép-európai elit értékeit.

Polányi Mihály, Adolf és Laura 1950 körül. Forrás: Szapor Judit. Forrás: Eva Zeisel Archive

■Kapcsolódó fejezetek

[1879 Hugonnai Vilma orvosi diplomát szerez Zürichben](#)

[1890 Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot](#)

[1913 A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa Budapesten](#)

[1919 A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása](#)

[1920 A numerus clausus-törvény elfogadása](#)

[1935 A Teller házaspár az Egyesült Államokba költözik](#)

■Irodalom

Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003.

Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfelejtett család regényes története*. Budapest, 2017.

Vezér Erzsébet (szerk.): *Írástudó nemzedékek. A Polányi család története dokumentumokban*. Budapest, 1986.

Szapor Judit

1988

Tüntetés a bős–nagyvarosi erőmű ellen

A környezetvédelmi gondolat és mozgalom Magyarországon

A bős–nagyvarosi vízlépcső elleni 1988. október 30-i tüntetés a rendszerváltás korának egyik legnagyobb szabású tüntetése volt. Ebben az évben, a szeptember 12-i budapesti és a szeptember 17-i nagyvarosi megmozdulások után ez már a harmadik tüntetés volt a vízlépcső ellen. Magának a mozgalomnak a nyitánya 1984 elejére tehető, amikor egy szakmai fórumon az állami vízügyi hivatal képviselőjének távolléte miatt Vargha János biológus tartott kritikus előadást az öszegyűlteknél. Az ezt követő beszélgetés után határozták el többen a résztvevők közül, hogy aláírásokat gyűjtenek, és előadásokat tartanak a vízlépcső megépítésének megakadályozása érdekében. A fórumok megtartására egyetemi klubok alakultak, azonban az 1986-ban és 1987-ben tartott megmozdulásokat még erőszakosan feloszlatta a rendőrség. Az 1988. október 30-i tüntetés szervezőit és résztvevőit ugyanakkor már nem győzte meg, hogy a rendszerváltás előtti utolsó Országgyűlés környezetvédelmi kitételekkel fogadta el a kormány beszámolóját a vízlépcső építéséről.

Az 1988. október 30-i demonstráción ugyanakkor nemcsak környezetvédelmi követelések hangoztak el, hanem a rendszer általános kritikáját fogalmazták meg a tüntetők. A vízlépcső kérdését népszavazásra kívánták bocsátani, tehát egy alapvető demokratikus rendszer-átalakításra vonatkozó követelést fogalmaztak meg. A környezetvédelem így Magyarországon és a keleti blokk többi országában is az általánosabb ellenzéki követelések hordozójaként jelent meg.

Ezt részben az tette lehetővé, hogy a környezet védelme nem számított olyan konfliktusos témának, mint a Szovjetunióhoz való viszony, a szovjet csapatok jelenléte, az 1956-os forradalom, valamint az 1968-as csehszlovákiai bevonulás. A környezetvédelem ráadásul legitimációs funkciót is ellátott ezekben a rendszerekben. Ebben a tekintetben sokban hasonlít a pacifizmushoz, a nemzetközi békéhez, hiszen ez utóbbi is a rendszer önképéhez tartozott (vö. béketábor). Ennek következménye volt,

hogy a környezetvédelem mellett épp a nemzetközi béke volt az ellenzéki mozgalmak egyik kulcskövetelése, legkiemelkedőbb módon talán az egykori NDK-ban (Schwerter zu Pflugscharen), de Magyarországon is (Dialógus Csoport). A környezetvédelem azonban korántsem csupán díszlet volt a rendszerellenzéki mozgalmak számára, hanem ezáltal nagyon is valós, érzékelhető problémákra reagáltak.

A bős–nagygyarosi vízlépcső megépítése ellen tüntető Duna-kör előtt már 1978-ban megalakult a Metallochemia vállalat környezetszennyezése ellen tüntető Zöld Jövő, majd 1988-ban a Levegő Munkacsoport. E mozgalmak tipikusan helyi környezetszennyezési ügyekre reagáltak, és a létrehozott szervezetekben is sok volt a helyi kezdeményező. Bős–Nagygyaros esetében azonban a magyar és a csehszlovák állampárti rezsimek közös beruházása volt a kritika tárgya. A vízlépcső elleni tiltakozások során tehát megjelent annak tudatosítása, hogy a környezet védelme nem lokális, hanem transznacionális kihívás.

Az 1980-as években a csernobili katasztrófa volt még olyan jelentős esemény, amely erősítette a magyar társadalom környezetért való aggodalmát. Bős–Nagygyaroshoz hasonlóan Csernobil esetében sem egy lokális vagy országos problémáról volt szó, hanem azon túlmutató, Észak- és Kelet-Európát fenyegető, globális környezeti katasztrófáról. Az országhatárokon átnyúló környezetszennyezések voltak az eredői az 1970-es évek politikai enyhülésével a keleti- és nyugati blokk környezetvédői és hivatalos szervei közötti kommunikációnak és együttműködésnek is. Így történt ez a Balti-tenger megtisztítása vagy épp a Duna védelme érdekében.

A környezetvédő mozgalmak számára Kelet- és Nyugat-Európában is a fő felelős az a nehézipar volt, amely a termelési, gazdasági növekedés prioritizálása során nem vette figyelembe a társadalmi, ökológiai szempontokat. Kelet-Európában a tervgazdaságon belül teret nyerő nehézipari lobbis és a rendszer antidemokratikussága vált a kritika tárgyává, míg Nyugaton a kapitalista modernizáció, az ipari-katonai komplexum térnyerése, tehát az „élővilág” gyarmatosítása a „rendszer” által. Noha eltérő hangsúlyokkal jelentkezett a bíráló, mind a keleti, mind a nyugati környezetvédők harmadik utas pozíciót vettek föl, amikor meghaladni kívánták a létező hagyományos alternatívákat, politikai blokkokat. Az alternatívák megfogalmazásában, a mozgalmi részvételben és a transznacionális kapcsolatok kialakításában pedig kitüntetett szerep jutott a

magasan képzett társadalmi csoportoknak, valamint kezdetben a természettudományos, majd társadalomtudományos kutatóknak.

A Magyar Tudományos Akadémia már 1972-ben, az ENSZ stockholmi tanácskozása után külön konferenciát, programsorozatot szentelt a környezetvédelem kérdésének. Továbbá leginkább a kutatók rendelkeztek megfelelő tudással a környezetszennyező beruházások megalapozott, szakmai bírálatához. Sokan közülük nem csupán a nemzetközi tudományos közösségbe kapcsolódtak be, de tagjai voltak természetjáró, természetvédő szervezeteknek is, amelyeken keresztül képesek voltak a szakmai kritikát, valamint a globális szinten megjelenő ökológiai gondolkodást a társadalom különböző csoportjaihoz is eljuttatni.

A legfontosabb ebből a szempontból alighanem a már említett 1972-es stockholmi ENSZ tanácskozás volt, amelyről és a környezetvédelem nemzetközi szabályozásáról magyarul Láng István írt 1980-ban. A Római Klub nagy hatású *A növekedés korlátai (The Limits to Growth)* című jelentésének magyarországi megismertetésében Gerle György építésznek volt kitüntetett szerepe, aki a környezetvédelem általános helyzete mellett olyan szakpolitikai ügyek kapcsán is írt a témáról, mint a városépítés és az iparfejlesztés.¹ Vargha János szakértőként² és a Duna-kör aktivistájaként is fontos alakja volt az 1980-as évek hazai környezetvédő mozgalmának.

A környezetvédő gondolat a bős–nagymarosi vízlépcső elleni tüntetés előtt is megjelent már Magyarországon, az 1988. október 30-i esemény ugyanakkor egyértelműen a rendszerváltást megelőző hazai környezetvédő mozgalom legfontosabb eseményének tekinthető. A felerősödő mozgalomnak szerepe volt abban is, hogy a környezet védelme fontos témává vált az 1990-es választásokon. A demokratizálódás során azonban a környezetvédelem már nem volt többé az általános elégedetlenség hordozója és több zöld aktivista végül politikai pártban folytatta tevékenységét. Az egyesülési szabadság 1989-es biztosítása ekkortól lehetőséget nyitott a környezetvédő mozgalom intézményesedésére, egyesületek alakítására is. Az intézményesedés, valamint a külföldi donoroktól bejövő források és az általuk elvárt működési struktúra professzionalizálódással, egyúttal depolitizálódással járt. A magyar környezetvédelem ezzel elvesztette egy időre mozgalmi jellegét, ugyanakkor az egyes szervezetek részei lettek a globális környezetvédő civil társadalomnak.

A 2000-es évek elején olyan szervezeteknek lett kitüntetett szerepe a magyar környezetvédelmi mozgalomban, mint a tiszai ciánszennyezés után

megalakult Védegylet, az ezredforduló után alakult Zöld Fiatalok, de meghatározóak maradtak olyan régebbi szervezetek is, mint a Levegő Munkacsoport. A 1990-es évek végén kibontakozó, nemzetközi globalizációkritikus mozgalom hatással volt a magyar környezetvédelemre is. A hazai csoportok a Lehet Más a Világ (*Another World is Possible*) hálózaton keresztül kapcsolódtak be a nemzetközi mozgalmiságba. Ekkor elsősorban a mozgalmi struktúra volt a meghatározó, később, az évtized végén, modellváltás történt, amit a mozgalom egy részének intézményesedése és Lehet Más a Politika (LMP) néven való párttá alakulása jelzett 2009-ben.

Ebben a folyamatban azonban már nem annyira a nyugat-európai zöld pártok (az 1990-es évekhez képest eleve csökkenő jelentőségű) mintaadása játszott fontos szerepet, hanem a gyengébb szakpolitikai hatékonyság mellett a csak korlátozottan hozzáférhető döntéshozatal negatív élménye és a politikai szövetségesek hiánya. Lényeges volt továbbá, hogy a környezetvédő, zöld csoportok és alternatív elit számára Sólyom László köztársasági elnökként való 2005-ös megválasztása, továbbá a Zengő csúcsra tervezett NATO-lokátor építésének sikeres megakadályozása is lendületet adott az effajta intézményesedéshez.

Tüntetés a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer ellen Budapesten 1988-ban. Forrás: MTI Fotó / Cser István

■Kapcsolódó fejezetek

[1883 A Magyarországi Vegetáriánus Egyesület megalapítása](#)

[1989 A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet](#)

[1994 Somogyvámoson leteszik a Krisna-völgy alapkövét](#)

[2002 A tudományos közösség félsivatagként tekint a Homokhátsággra](#)

■Irodalom

Berg, Marni M.: Environmental Protection and the Hungarian Transition. *The Social Science Journal* 36. évf., 2. sz. (1999) 227–250.

Fleischer, Tamás: Jaws on the Danube. Water Management, Regime Change and the Movement Against the Middle Danube Hydroelectric Dam. *International Journal of Urban and Regional Research* 17. évf., 3. sz. (1993) 429–443.

Hajba, Éva: The Rise and Fall of the Hungarian Greens. *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 10. évf., 3. sz. (1994) 180–191.

- Kerényi, Szabina – Szabó, Máté: Transnational Influences on Patterns of Mobilisation within Environmental Movements in Hungary. *Environmental Politics* 15. évf., 5. sz. (2006) 803–820.
- Láng István: *A környezetvédelem nemzetközi körképe*. Budapest, 1980.
- Mikecz Dániel: Új pártok, változó mozgalmak. A radikális jobboldali és az alternatív mozgalmak pártosodása. In: Boda Zsolt – Körösenyi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest, 2012. 65–82.

■ Jegyzetek

- [1](#) Gerle György: *Környezetvédelem Magyarországon*. Budapest, 1974; A városépítés ökológiai vetületei. *Városépítés* 11. évf., 1. sz. (1975) 5–6.; Környezetvédelem és iparfejlesztés. *Ipargazdasági Szemle* 1. sz. (1977) 42–60.; Rekvium „a növekedés határai”-ért. *Valóság* 25. évf., 8. sz. (1982) 95–98.
- [2](#) Vargha János: Egyre távolabb a jótól. Dokumentumok a Gabčíkovo–Nagymarosi Vízlépcsőrendszer történetéből. *Valóság* 24. évf., 11. sz. (1981) 56–69.

Mikecz Dániel

1989

A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet

Magyarország a demokratizálás harmadik globális hullámában

1989-et Kelet-Közép-Európában kulcsévként szokás aposztrofálni, amely átmenetet jelent az 1940-es évek végén létrejött keményebb vagy puhább diktatúrákból a demokráciába. Bár csíraformában már az 1980-as évek közepétől is jelentkeztek ebbe az irányba mutató tendenciák, ezek 1989-re hirtelen beértek, és megváltoztatták a régi rendszert. 1989 tehát nem egyszerűen kulcsfontosságú volt Kelet-Közép-Európában, hanem világtörténeti jelentőségű is: ebben az évben globális szinten vizsgálva is rendkívül felgyorsult a kapitalizmus és a demokráciák szétterjedése.

Az 1989-es átmenetre a demokratizálás harmadik hullámának részeként került sor. Az első hullámot a témáról könyvet és több fontos tanulmányt jegyző Samuel Huntington – talán túlzottan is nagyvonalúan – az 1820-as évektől az 1920-as évek közepéig számítja. Ebben az időszakban jött létre az amerikai, a brit, a francia, a holland, a svéd és még jó néhány demokrácia, persze nem minden esetben szakadások és visszaesések nélkül; ennek részeként került sor az 1918-as magyarországi demokratikus kísérletre is. Az 1920-as években, Horthy Miklós és Benito Mussolini magyarországi, illetve olaszországi hatalomra kerülésével egy fordított, azaz de-demokratizálódási hullám következett Európa számos országában, hogy aztán az 1945-öt követő évtizedekben kibontakozzon a második hullám, amikor a demokratizálás elérte a második világháború vesztes hatalmait, a Weimari Köztársaság során egyszer már demokratikus Németországot, Olaszországot és Japánt is. Ezt ismét átmeneti visszaesés követte, s számos 1945 utáni demokratizálódás megállt vagy épp a visszájára fordult, több országban (például Görögország) a demokráciákat katonai diktatúrák váltották fel.

A demokratizálás harmadik hulláma az 1970-es évek közepén Dél-Európában, ezekben a katonai diktatúrákban kezdődött. Elsőként Görögország, Spanyolország és Portugália lépett a demokratizálás útjára, az

1980-as években pedig Dél-Korea, Tajvan és szinte egész Latin-Amerika demokratizálására kerül sor. Huntington az 1970-es években induló demokratizálódási hullám kései részeként említi az 1980-as évek végén kibontakozó kelet-közép-európai demokratizálódást, bár akadnak szerzők, akik a régió sebes és globális hatású átalakulását nem a harmadik hullám részének tekintik, hanem önálló periódusként kezelik.

Hogy a demokráciák számával is érzékeltessük a tendenciát: az első nagy hullámban huszonkilenc demokrácia jött létre, de számuk 1942-re tizenkettőre olvadt. Az 1945-tel kezdődő második hullámban, a 60-as évek elejére már harmincöt a demokráciák száma, de ez az 1970-es évek elejére harmincra csökkent. 1975 után ez a szám megduplázódott, hogy aztán az 1980-as évek végére megközelítse a százat. Bármiként is alakult később a folyamat, az 1989-ben kicsúcsosodó harmadik demokratizálási hullám sikertörténet, különösen amiatt, hogy arra – néhány szerencsétlen kivételt leszámítva – békés eszközökkel került sor.

Az 1980-as évek második feléig e hullám sikere Kelet-Közép Európában korántsem volt egyértelmű. Míg Tajvanon, Dél-Koreában és Latin-Amerikában az 1980-as években sikeres demokratikus átmenetek zajlottak le, a Szovjetunió vezette blokk sokáig rendíthetetlennek tűnt. 1989 azonban itt is áttörést hozott, és ehhez elsősorban a nagyhatalmi politikában beállott változások kellettek. Ezeket a változásokat nagy részben Ronald Reagan 1981 és 1989 közötti amerikai elnöksége alapozta meg és gyorsította fel. Ő volt az, aki elérte, hogy a kétpólusú világrend fokozatosan egypólusúvá, amerikai világrenddé alakuljon át.

Az 1989-es változások közvetlen előzményének tekinthető az 1988. decemberi máltai csúcstalálkozó, amelyen Reagan és Mihail Gorbacsov szovjet pártfőtitkár lezárta a hidegháborút, és egy új szakaszt nyitott a két ország és tágabban a világpolitika számára. Közös nyilatkozatukban megfogalmazták, hogy Kelet-Közép-Európában minden országot megillet a döntés joga saját sorsáról – ez közvetlenül szembement a Szovjetunió Leonid Brezsnyev uralma idején kialakított külpolitikai doktrínájával. Hogy mekkora jelentőségű volt ez a találkozó, azt az is mutatja, hogy nagyon kevéssel utána a Varsói Szerződés tagországai elítélték az 1968-as prágai tavasz erőszakos elfojtását.

1989 tavaszán a nagyhatalmi politika már egyértelműen a demokratizálás jegyében zajlott. Május 31-én id. George Bush amerikai elnök az NSZK-ban járt, ahol megismételte azt, amit elődje, Ronald Reagan

mondott 1988-ban: bontsák le a berlini falat. Itt tehát már nem pusztán a demokrácia iránti általános óhajok és szándékok fogalmazódtak meg, hanem bekerült a képbe a kettéosztott Európa szimbóluma, a vasfüggöny. Bush júliusban Lengyelországban és Magyarországon járt, és ezek a látogatások nagyban hozzájárultak a viszonyok enyhüléséhez, illetve a lengyel és a magyar ellenzék befolyásának növekedéséhez.

Ettől kezdődően egyértelművé vált, hogy elérkezett a kapitalizmus és szocializmus, a liberális demokrácia és a proletárdiktatúra évtizedes összecsapásának végső időszaka. A Szovjetunió ugyanis többé már nem volt abban a helyzetben, hogy ellenálljon a szovjet rendszerű országokban tapasztalható erjedésnek és a belső reformigényeknek, melyeket Gorbacsov öndesztuktívnek bizonyuló politikája eleve inkább erősíteni próbált. 1989. február 15-én a szovjet hadsereg kivonult Afganisztánból, ahol évtizedes (többnyire vesztes) háborút vívott. Ezt a háborút a Szovjetunió mint vezető nagyhatalom kezdte; a kivonulás pedig ennek épp az ellenkezőjéről, a szuperhatalmi státusza megrendüléséről árulkodott. Májusban Gorbacsov (30 év óta az első szovjet vezetőként) Pekingben járt, de ez a látogatás nem arról vált nevezetessé, hogy a két kommunista ország újra a legfelső szinten felvette a kapcsolatot, hanem arról, hogy épp a látogatás idején zajlottak a pekingi Tiananmen téren a demokráciát követelő tüntetések, és a kínai hatóságok éppen ekkor léptek fel a legdrasztikusabban a tüntetések vezetőivel szemben. Gorbacsov pekingi látogatása tehát nem egy tekintélyes birodalmat mutatott, hanem egy ügyetlen módon az emberi jogok ellen épp erőszakkal fellépő kínai rezsim szövetségesévé váló országot.

E külpolitikai lépések egy szűkülő befolyású, a szocialista táborat már csak nehezen összetartani képes Szovjetunióról tanúskodnak. Gorbacsov 1985-től követett politikája eleve nem arról szólt, hogy a régi politikát fenn kellene tartani, hanem az óvatos nyitásról és egyfajta „szocialista demokratizálásról”. A szovjet pártfőtitkár 1989 júniusában például Bonnban járt, ahol ismét hitet tett amellett, hogy a kelet-európai térség országainak jogában áll döntenie saját társadalmi rendszerükről. Ellentétben az év eleji állapotokkal, a többpártrendszer ekkor már elfogadható opció volt a szovjet vezető számára. A Szovjetunió belüli folyamatok is egyértelműen a reform irányába tartottak. A népi küldöttek márciusi választásán már szép számmal befutottak alternatív jelöltek is, azaz korántsem csak a hivatalos jelöltek nyertek. Július 6-án, Strasbourghban Gorbacsov egyoldalú bejelentést tett a fegyverzetcsökkentésről, és azt is megfogalmazta, hogy a peresztrojka

keretében célja a szovjet társadalom gyökeres átalakítása. E nagypolitikai lépések és döntések, a két nagyhatalom közötti stratégiai viszonyban beálló változások alapvetően hozzájárultak ahhoz, hogy a térség országaiban feltartóztathatatlan erjedés induljon meg.

A legátfogóbb változások Lengyelországban és Magyarországon történtek 1989 tavaszán. Lengyelországban a hatalom és az ellenzék közötti kerekasztal-tárgyalások nagyon korán kezdődtek és 1989 áprilisának elejére már véget is értek. A lengyel ellenzék élén Lech Wałęsa személyében hatalmas tekintéllyel rendelkező vezető állott, aki a Szolidaritás Mozgalom tízmilliós tömegtámogatottságára és ezen túlmenően nagyfokú nyugati támogatottságára építve képes volt tárgyalásra és engedményekre kényszeríteni az állampártot. A kerekasztal után a Szolidaritás 1989 nyarán elérte, hogy a részben kompetitív választásokon az ellenzék jelöltjei taroljanak. A Szolidaritás adta 1989 augusztusától az első demokratikusan választott miniszterelnököt Tadeusz Mazowiecki személyében, miközben (a csak részben kompetitív választások következtében) az országot 1981 óta gyakorlatilag katonai diktátorként uraló Wojciech Jaruzelski időlegesen a lengyel elnöki székben találta magát.

Magyarországon az első teljes körű és szabad választást 1990 tavaszán tartották meg. De ez korántsem jelenti azt, hogy az 1989-es évben Magyarországon ne történtek volna alapvető változások: 1989 itt is a demokratizáció kulcséve. Egyrészt itt is korán, még tavasszal megindultak a hatalom és az ellenzék tárgyalásai, sőt már 1989 februárjában azt deklarálta az MSZMP Központi Bizottsága, hogy a cél a többpártrendszer távlati megteremtése. Ezt azonban a párt csak fokozatos fejlődés útján tartotta elérhetőnek. Mindenesetre a magyar pártvezetés idejekorán felismerte, hogy a párt monopóliuma sokáig már nem tartható fenn. Az év tavaszán feloszlott a Kommunista Ifjúsági Szövetség, az ellenzék régi követelése során nemzeti ünnep lett március 15., és megindult a szovjet csapatok részleges kivonása is. De talán mindennél fontosabb, hogy a tavasz végén megkezdődött a vasfüggöny felszedése az osztrák–magyar határon, és szeptemberben Magyarország megnyitotta a határait az országban tartózkodó, többnyire Nyugat-Németországba igyekvő keletnémet menekültek előtt. Az év októbere pedig a rendszerváltás legfontosabb szimbolikus lépését, az MSZMP önfeloszlatását is meghozta.

1989 őszén és telén néhány hónap leforgása alatt megbukott a pártállami rendszer a régió további három országában: az NDK-ban és

Csehszlovákiában tömegtüntetések eredményeként és alapvetően békés úton, Romániában viszont egy robbanásszerű, rövid és véres forradalom eredményeként. Bulgáriában a berlini fal novemberi megnyitásának másnapján leváltották a keményvonalas Todor Zsivkovot, de a helyébe lépő, mérsékeltebb kommunisták sem tudták fenntartani a pártállamot, és 1990-ben már szabad választásokat írtak ki. A föderális szerkezetű Jugoszláviában szintén 1990-ben tartottak először szabad választásokat, de a demokratikus átmenet csak felemásan kezdődött meg, a föderáció pedig 1991-re szétesett, mely egy évekig húzódó, véres polgárháborúba torkollott. Jugoszlávia a 90-es években öt, mostanra hét utódállamra oszlott.

1989-ben földrengésszerű változások zajlottak nemcsak Kelet-Közép-Európában, de más földrészeken is. Számos, a szocializmussal szimpatizáló afrikai országban felhagytak a szovjet orientációval, és helyenként demokratikus irányt vettek, mint például Algériában, bár ott a demokratizálódás rövid idő alatt kudarcba fulladt. A Nyugat-barát Dél-Afrikában is ezekben az években bukott meg az apartheid-rendszer. 1989-ben dőlt el az is, hogy Kínában és Vietnamban demokrácia nélkül kapitalizmus lesz.

Miért éppen az 1980-as évek végén történt mindez? Itt legalább három tényezőt ki kell emelnünk. Az első, hogy erre az időszakra végképp idejémműlttá vált az előző évtizedeket uraló „kettős” (kapitalista és szocialista) világrend. A kapitalizmus ekkor olyan fölénybe került, amelyet a szocialista tömb már nem tudhatott kiegyenlíteni. Ezzel a szovjet típusú rendszerek kulcsfontosságú ideológiai legitimációja, mely e rendszerek felsőbbrendűségét hangoztatta, szükségszerűen összeomlott. A második ok ezzel volt összefüggésben: a Nyugaton az 1980-as évek elejéig uralkodó szovjetológiát, a hidegháború realitásait elfogadó és megérteni kívánó tudományágot fokozatosan felváltotta – nem utolsósorban a harmadik demokratizációs hullám megkezdődésének hatására – a tranzitológia, amely már nem a status quo hosszú ideig való fennmaradását hangoztatta, hanem épp annak az ellenkezőjét, azaz az akár már rövid távon is lehetséges változást. Ez a szemlélet ebben az időszakban a magyar nyilvánosságban is megjelent, és nemcsak a szamizdat *Beszélő* lapjain, hanem az első nyilvánosság olyan fórumain, mint például a *Közgazdasági Szemle*, a *Külgazdaság*, a *Külpolitika* sőt az MSZMP hivatalos lapja, a *Társadalmi Szemle*. Ezekben már 1989 előtt nagyszabású viták zajlottak Nyugat-Európáról, illetve a közelgő átalakulásról. Amikor tehát Francis Fukuyama

1989 nyarán (majd magyarul 1990 elején) megjelentette híres, *The End of History?* című cikkét a liberális demokrácia világméretű győzelméről, amely tézishoz a fentebb bemutatott, épp akkor zajló fejlemények erős evidenciákkal szolgáltak, Magyarországon már nem volt ismeretlen az átmenet, mint ahogy a demokratizálódás más nyugati elméletei sem. S éppen ez jelenti a harmadik tényezőt: Magyarországon (és persze a régióban másutt is) megjelentek a belpolitikában olyan aktorok, akik nemcsak folyóiratokban publikáltak új szemléletű cikkeket, de rendszerkritikus közéleti cselekvésre is hajlandók voltak. A globális átrendeződések kontextusában 1989-ben számuk és befolyásuk már elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a demokratikus átmenetet sikerre lehessen vinni.

A tranzitológia azonban szemlátomást csak rövid távon váltotta be a hozzá fűzött reményeket; hosszabb távon nem az történt, amit a tranzitológusok hirdettek. A sikeres átmenetet számos helyen nem követte a demokrácia egyenes vonalú fejlődése és megszilárdulása. Így inkább a Huntington-féle prófécia látszik igazolódni, miszerint demokratikus hullámok és ellenhullámok váltják egymást, s a 2010-es évek óta jó néhány 1989-ben demokratizálódó országban, többek között éppen Magyarországon, visszarendeződés zajlik.

Járókelő fényképezkedik George Bush papírfigurájával az amerikai elnök látogatásakor a budapesti Vörösmarty téren 1989. július 11-én. Forrás: MTI Fotó / Kleb Attila

■ Kapcsolódó fejezetek

[1918 Az általános választójog bevezetése](#)

[1950 Elindul a Szabad Európa Rádió magyar adása](#)

[1967 Maoista ifjúsági szervezkedés Budapesten](#)

[1971 Az első Roma Világkongresszus](#)

[1984 Megkezdzi működését Budapesten a Soros Alapítvány](#)

[1988 Tüntetés a bős–nagymarosi erőmű ellen](#)

[1993 Az első Sziget Fesztivál](#)

[1994 Megnyílik a Józsefvárosi piac](#)

[2004 Magyarország csatlakozik az Európai Unióhoz](#)

[2017 A Lex CEU elfogadása](#)

■ Irodalom

- Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék*. Budapest, 1995.
- Csizmadia Ervin: A tranzitológiának vége, felejtjük el? *Politikatudományi Szemle* 25. évf., 2. sz. (2016) 135–153.
- Csizmadia Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest, 2001.
- Fukuyama, Francis: A történelem vége? Ford. Zalai Edvin. *Világosság* 31. évf., 1. sz. (1990) 9–24.
- Huntington, Samuel P.: Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy* 2. évf., 2. sz. (1991) 12–34.
- McFaul, Michael: The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics* 54. évf., 2. sz. (2002) 212–244.

Csizmadia Ervin

1991

A Suzuki gyárat nyit Esztergomban

Külföldi közvetlentőke-befektetések Magyarországon

A japán Suzuki vállalat 1991-ben alapította leányvállalatát Esztergomban, teljes autógyártási technológiát hozva ezzel Magyarországra. Bár a beruházásról szóló elvi döntést még a rendszerváltás előtt meghozta az elnök-vezérigazgató Szuzuki Oszamu (Osamu Suzuki), mégis ez volt a rendszerváltás utáni egyik olyan gyáralapítás, amely határozottan jelezte, hogy Magyarország immár felkerült a világgazdaságban a közvetlentőke-befektetések térképére. Új befektetési terepként az ország viszonylag kockázatosnak számított, így a Suzuki sem vállalkozott arra, hogy egyedül viselje a beruházás összes költségét és kockázatát. Az alapításkor a Suzuki és a magyar Autókonzern Rt. részesedése 40–40% volt, mellettük a japán Itochu kereskedőház és az IFC, a Világbank-csoport tagja is résztulajdonos volt. Később azonban már a Suzuki lett a leányvállalat csaknem 100%-os tulajdonosa.

Az autóiipari multik között közepes méretűnek számító Suzuki 1982-től fektet be külföldön. Először Indiában, később Kanadában hozott létre leányvállalatot, majd 1985-ben vizsgálni kezdte az európai befektetés lehetőségeit. Magyarországra azért esett a választása, mert látta a hatvanas évek végétől a piacgazdaság felé tett gazdaságpolitikai lépéseket, érzékelte, hogy a „keleti blokkban” Magyarországon nincsen egyedül autógyártás és jelentős a kielégítetlen kereslet – eleinte ugyanis csak a viszonylag olcsó Suzuki-modell hazai eladásaival számolt a cég. A Suzuki tisztában volt azzal, hogy jelentősek a helyi ipari hagyományok, és bőségesen elérhető viszonylag jól képzett és olcsó munkaerő. Mint oly sok más hasonló esetben, a befektetési döntésben személyes tapasztalatok és szimpátiák is szerepet játszhattak; állítólag Szuzuki egyik rokona a 80-as években a budapesti Zeneakadémián tanult.

A csak a magyar piacra történő értékesítést ugyanakkor az indulás után újra kellett gondolnia a cégvezetésnek: a fizetőképes hazai kereslet a vártnál kisebb volt, miközben a termelési költségek a Japánból importált alkatrészek

miatt a tervezettnél magasabbak lettek – részben a jen erősödésének hatására. A stratégiaváltást támogatta a magyar gazdaság és export reorientációja, Nyugat-Európa szerepének növekedése és a kelet-európai gazdasági kapcsolatok gyengülése. A Magyarországon gyártott autók nagyobb részét így hamarosan Nyugat-Európában értékesítették, részben kiváltva a Japánból odairányuló exportot.

A Magyar Suzuki termelése gyorsan felfutott, az 1996-os 50 000-es darabszámhoz képest a csúcst jelentő 2008-as évben több mint 280 000 darabot gyártottak. A 2008–2009-es pénzügyi válság megtépázta e vállalatot is, így éves termelése 200 000 autó alá esett. A Magyar Suzuki ugyanakkor jelenleg is kiemelkedik a Magyarországon működő leányvállalatok közül magas exportjával, helyi hozzáadott értékével és a magyar tulajdonban működő beszállítók viszonylag nagy számával.

A külföldi közvetlentőke-befektetések túlnyomó részét a multinacionális vállalatok valósítják meg. Külföldi közvetlentőke-befektetésről akkor beszélünk, ha egy vállalat egy másik országban működő céget vásárol fel vagy ott új céget hoz létre vagy ha ott már működő leányvállalata profitját nem viszi haza, hanem abból tovább bővíti helyi kapacitásait. A spekulatív vagy pénzügyi célú befektetésekhez képest a közvetlentőke-befektetés esetében a befektetővállalat hosszabb távra tervez és bele akar szólni a felvásárolt vagy létrehozott vállalat működésébe és stratégiájába – abba, hogy mit, hogyan és milyen piacra gyárt a cég.

A befektetővállalatot általában négy ok valamelyike vagy azok kombinációja mozgatja: hozzá akar jutni az adott ország piacához; valamilyen természeti erőforráshoz; az adott ország valamilyen mértékig szakképzett és olcsó munkaerejét „használva” akarja növelni saját termékeinek versenyképességét; vagy más szándékkal (például diverzifikáció, technológiához való hozzájutás, ígéretes találmány, tudás megszerzése) fektet be. Természetesen a végső cél minden esetben – a piacgazdaság törvényeinek megfelelően – a befektetővállalat nyereségének növelése.

A közvetlentőke-befektetések a világgazdaságban gyakorlatilag a kapitalizmussal együtt jelentek meg, de csak az 1970-es évek közepe óta indultak gyors növekedésnek. Kisebb visszaesésekkel a 2008–2009-es válságig gyorsan emelkedtek. Eleinte elsősorban a fejlett országok vállalatai fektettek be más fejlett országokban, a befektetéseknek csak kisebb része valósult meg olyan fejlődő országokban, amelyek valamilyen

ásványkincsben gazdagok. Később a legfejlettebb országokhoz képest olcsóbb munkaerővel rendelkező gazdaságok lettek a befektetések egyre fontosabb célpontjai.

Ez a folyamat az 1990-es, majd a 2000-es évektől erősödött fel, előbb a szocialista országok, majd különösen Kína világgazdasági nyitásával. A válságidőszakok (először a 2008–2009-es, később a Covid) újabb jelentős változásokat hoztak e tekintetben, így ma már a fejlődő országokban valósul meg a közvetlentőke-befektetések mintegy fele. A „küldő oldalon” is jelentős változások voltak: mára egyre jelentősebb az ún. feltörekvő multik szerepe, amelyek gyorsan növekvő fejlődő országok (például Brazília, India, Kína) vállalatai.

Miért lehet jó a külföldi közvetlentőke-befektetés a fogadó országnak? Miért versenyeznek a kormányzatok a külföldi befektetésekért? Mert általában munkahelyet teremt, fejlett technológiát és termelés-szervezési tudást hoz, a verseny intenzitásának emelésével javít(hat)ja a fogadó ország vállalatainak termelékenységét, versenyképességét, miközben munkát adhat helyi cégeknek is. A multinacionális vállalatok mondhatni már definíciójuk szerint is a legversenyképesebb cégek közé tartoznak, ezt jelzi, hogy képesek levelezni egy külföldi terjeszkedést, ami általában nagy kihívást jelent a vállalatok számára. Természetesen negatív hatások is jelen lehetnek, úgymint a versenyképes helyi vállalatok működésének ellehetetlenítése vagy az adóalap eróziója a fogadó országban. Ugyanakkor sem a pozitív, sem a negatív helyi hatások nem automatikusak: a fogadó ország jellemzői, gazdaságpolitikája, a multinacionális cég stratégiája erőteljesen befolyásolja érvényesülésüket.

Magyarország volt az első az átalakuló országok között a 80-as évek végén, amely megnyitotta gazdaságát a külföldi közvetlentőke-befektetések előtt. Ennek egyik fontos eleme volt az állami vállalatok külföldieknek, valutáért történő privatizációja, ami segített a magas külföldi adósságállomány finanszírozásában – az adósságtörlesztés ugyanis már a 70-es évektől egyre nagyobb nehézséget okozott az országnak. A szocialista tervgazdaság 1968 óta történő „darabos” reformja pedig arra világított rá, hogy a piaci irányú részleges változtatások nem teszik hatékonyabbá a szocialista gazdaságot.

Ez a piacgazdaság mindenhatóságába vetett hitet erősítette – s ebbe az irányba hatottak a nyugati szakértők javaslatai is. A kiinduló helyzetben ezen felül a technológia, tőke és a különféle tudások (szak-, menedzsment-,

termelés-szervezés) hiánya is az ezekkel rendelkező külföldi befektetők preferálását erősítette. A később eltűzöttnek bizonyuló várakozások szerint a piac majd rendbe tesz mindent, a működését jól ismerő külföldi tulajdonú vállalatok mintegy automatikusan húzni fogják magukkal a hazai cégeket és munkavállalókat is, ha a kormányzati beavatkozást sikerül a minimálisra szűkíteni.

Az 1995-ös külföldieknek történő privatizáció ebből a szempontból fontos mérföldkövet jelentett, aminek során a szerződések kedvezményezettjei egyértelműen a befektetőcégek voltak. Magyarországon ekkor nemzetközi összehasonlításban is nagyon liberalizált gazdasági és szabályozó környezet alakult ki – ahogy kevéssel később Kelet-Közép-Európa többi országában is. Ezenfelül a kormányzatok jelentős kedvezményeket adtak az itt letelepedni kívánó cégeknek, főleg, ha azok exportra termelő feldolgozóipari vagy szolgáltató tevékenységet végeztek.

A multinacionális vállalatok pozitívan reagáltak erre a változásra és a régió országai által nyújtott további előnyökre (földrajzi és kulturális közelség, fejlett infrastruktúra, olcsó és szakképzett munkaerő, növekvő és viszonylag stabil gazdaságok). A 2004-es EU-csatlakozás idejére már domináns gazdasági szereplők lettek a külföldi tulajdonban működő vállalatok. Csehországban, Magyarországon vagy Szlovákiában nemzetközi összehasonlításban is magas a befektetett külföldi közvetlen tőke a GDP-hez viszonyítva, és néhány iparágban (főleg az autógyártásban) közel 100%-os a külföldi szereplők súlya. Eközben Magyarország (és az egész kelet-közép-európai régió) is egyre több „saját” multit tud felmutatni, amelyek jelentős külföldi befektetésállománnyal rendelkeznek. A vezető magyar multik közé tartozik a MOL, az OTP, a Richter Gedeon, a Videoton vagy a Masterplast.

A Kelet-Közép-Európában meghatározó külföldi közvetlentőke-alapú fejlődési utat a külföldi tőke dominanciája jellemzi, amelynek egy része a helyi piacra érkezik, másik része pedig a multinacionális vállalat hatékonyságát hivatott javítani a munkaintenzív termelési folyamatok más országba történő telepítésével. A befektetők egy része, amint az a Suzuki esetében is megfigyelhető, kombinálja az új piacok meghódítását és a termelési költségek csökkentését.

Bár akadnak további neves japán befektetők Magyarországon, összességében a német multinacionális vállalatok dominálnak, erősen bekapcsolva Magyarországot a közép-európai gazdaság vérkeringésébe. Őket az USA-beli befektetők követik, majd más, kisebb európai országok

multinacionális cégei következnek. Így az európai dominancia jelentős, de valamelyest halványulni kezdett, amióta a különféle feltörekvő multik (Dél-Korea, Kína, India) is egyre aktívabbá váltak Magyarországon.

Ennek a külföldi közvetlen tőkére alapozó fejlődési útnak a korlátjai közismertek, mivel kevés kivétellel nem képesek megfelelő mértékben „magukkal húzni” a fogadó gazdaság szereplőit és egy hazai forrásokra is épülő, fenntartható és magas növekedési ütemet garantálni. Ugyanakkor ennek a modellnek nem nagyon látszik életképes alternatívája (még más országokban sem). Nem várható tehát jelentősebb „letérés” erről az útról, így előreláthatólag a közeljövőben is javarészt a külföldi multik hazai leányvállalatai lesznek a magyar gazdaság meghatározó szereplői.

Az első, Esztergomban gyártott Suzuki 1992-ben. Forrás: MTI Fotó / Mónos Gábor

■ Kapcsolódó fejezetek

[1896 Az Egyesült Izzó \(Tungsram\) alapítása](#)

[1968 Coca-Colát gyártanak Kőbányán](#)

[1982 Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Valutaalaphoz](#)

[1995 A Bokros-csomag bevezetése](#)

[2005 A Huawei gyárat nyit Magyarországon](#)

■ Irodalom

Antalóczy Katalin – Sass Magdolna: Tükör által homályosan. A külföldi közvetlentőke-befektetések statisztikai adatainak tartalmáról. *Külgazdaság* 58. évf., 7–8. sz. (2014) 30–57.

Farkas Beáta: A közép-kelet-európai piacgazdaságok fejlődési lehetőségei az Európai Unióban.

Közgazdasági Szemle 58. évf., 5. sz. (2011) 412–429.

Lengyel Imre – Varga Attila: A magyar gazdasági növekedés térbeli korlátai. Helyzetkép és alapvető dilemmák. *Közgazdasági Szemle* 65. évf., 5. sz. (2018) 499–524.

Tőkés László: A külföldi közvetlentőke-befektetés hatása a magyar gazdaságra. Küldő ország szerinti heterogenitás. *Külgazdaság* 65. évf., 9–10. sz. (2021) 3–31.

Sass Magdolna

1993

Az első Sziget Fesztivál

A nyugati könnyűzene a késő Kádár-korszakban és a rendszerváltást követően

Az első, akkor még Diákszigetnek nevezett rendezvényt, amely azóta óriási nemzetközi vállalkozássá nőtte ki magát Sziget Fesztivál néven, Eurowoodstockként hirdették a szervezők. Nem is tévedtek nagyot, mert a rendszerváltás utáni budapesti hangulat némileg emlékeztetett az 1960-as és 70-es évek Amerikájának hippy nyaraira. Ahhoz azonban, hogy az 1989 után piacgazdasági és demokratikus viszonyok között működő magyar könnyűzenei élet eljuthasson egy ilyen nagyszabású nemzetközi koncertdömping megszervezéséhez, szükség volt a kései Kádár-kor koncertszervezési ismereteire és azokra az impulzusokra is, amelyeket a nemzetközi könnyűzenei életből szűrődtek át – hol erősebben, hol gyengébben – a kommunista Magyarországra.

Magyarország a Kádár-rendszer első éveiben nehezen került fel a könnyűzene nemzetközi térképére, ami elsősorban az ország pártállami repressziója miatt bekövetkezett diplomáciai elszigeteltségéből fakadt. Az 1963. évi széles körű amnesztia után viszont a Nyugatra emigrált magyarok egy része gondos rendőri felügyelet mellett visszalátogatható, és ajándékba hozhatott beat- és rock and roll slágereket tartalmazó csillogó fekete korongokat. Nem is feltétlenül kellett személyesen találkozni külföldre vándorolt családtagokkal, ugyanis a Nyugaton élő és az itthoni magyarokat összekötő IBUSZ Külföldi Kereskedelmi Akció ajándék- és segélykövetítő kezdeményezésének csomagjain keresztül is bejutott az országba jó néhány, Magyarországon akkor még elérhetetlen eredeti nagylemez és popzenei magazin. A popzenei szaklapok, hiába voltak a többség számára ismeretlen angol nyelven, vizualitásukban is hatásosnak bizonyultak, és nagyban segítettek a fiatalokat abban, hogy elsajátíthassák a tánclépéseket és némi fogalmuk legyen arról, mi is zajlik egy-egy nyugati beatkoncerten.

A nyugati hanglemezek beszerzésének harmadik módja pedig az volt, hogy a zenekedvelők elmentek Czeglédi A. Sándor a Keleti pályaudvar közelében, a Rákóczi út 80. sz. alatt található lemezboltjába, ahonnan kölcsönözni is lehetett egy-egy napra a kiválasztott nyugati portékát. A fiatalok ezt arra használták, hogy hazavigyék a lemezeket, és magyar gyártmányú magnóikon rögzítsék a zeneszámokat. A beatkorszak hajnalán még az is előfordult, hogy a korabeli disc-jockey-k, akiket akkoriban lemezlovasoknak hívtak, ezekről a szalagokról játszottak be a közönségnek egy-egy dalt.

Az idő előrehaladtával a nyugati hanglemezek egyre könnyebben elérhetővé váltak a szélesebb közönség számára is. A Múzeum körúton és mellékutcáiban személygépkocsik csomagtartójából árultak a zugkereskedők – a népnyelv ezt nevezte „lemezbörzének”. A hatalom pedig elnézte, ahogy Göczey Zsuzsa 1982 áprilisában erre reflektálva beindította a *Lemezbörze helyett* című rádióműsorát, amelyben jobbnál jobb felvételeket bocsátott rendelkezésre jó minőségben.

A rádiószerkesztők Bécsbe jártak beszerezni az éppen kurrens felvételeket, vagy éppen kamionsofőrökön, repülőgéppilótákon, élsportolókon és nyugati tudósítókön keresztül szereztek be zenei anyagaikat. A Magyar Rádió ilyen háttérrel létrejött viszonylag széles spektrumú könnyűzenei adásaival elégedetlenek pedig a műszaki zavarások ellenére hallgathatták a Szabad Európa Rádió és a Radio Luxembourg adásait, ahonnan valóban a legaktuálisabb slágerek jutottak el hozzájuk. Az 1969-es Woodstocki Fesztiválról készült dokumentumfilmet ugyanakkor sokáig egyáltalán nem lehetett megtekinteni Magyarországon. Az áttörést tekintetben az 1981-es tatai rocktanácskozás jelentette, ahol a hatalom képviselői megengedték, hogy legalább a zenés szakma megtekintse e klasszikust, ezt követően pedig nagyobb publicitású helyeken is bemutatták.

Az 1980-as években pedig már nemcsak lemezen és rádión lehetett nyugati zenét hallgatni, hanem több nyugati sztár is koncertet adott Budapesten. Ez azzal magyarázható, hogy a hatalom igyekezett elhíttetni magáról „a legvidámabb barakk” szlogenjét (bár a Rolling Stones Magyarországon soha nem járt, de Varsóban adott koncertet; Romániához és Bulgáriához képest viszont tényleg sokkal több nyugati zenekar léphetett fel Magyarországon), másrészt a nyugati zene jelenléte egyfajta szelepként szolgált az ifjúság felesleges energiáinak lekötésében, harmadrészt pedig az ideológiai berzenkedések ellenére a pártállami kultúrpolitikának is jól jött

egy-egy sztár busásan jövedelmező koncertje. A teljesség igénye nélkül a nyugati világsztárok közül a 80-as években így jutott el Magyarországra a Queen, Santana, Rod Stewart, Tina Turner, az Iron Maiden, a Motörhead, a Genesis, a Dire Straits vagy a Jethro Tull. A nyugati rockbandák Vasfüggöny mögötti szereplései a nyugati politikai vezetők – például Jimmy Carter amerikai elnök – szándéka szerint bomlasztó szerepet is betöltöttek, ezért titkosszolgálati módszerekkel is segítették a fellépéseiket.

A koncertek szervezésében jelentős szerepet játszott az állami és privátszektorban a kései Kádár-rendszerre jellemző átfedése. 1982-től a könnyűzenében is megalakulhattak a szocialista eredeti tőkefelhalmozást elősegítő gazdasági munkaközösségek. A gmk-k koncertek hangosítását, világítását és sok esetben teljes körű ügyintézését – ideértve a menedzsment feladatkörét is – vállalták, természetesen üzleti alapon. Ugyanebben az évben a KISZ létrehozta az Ifjúsági Rendező Irodát (IRI), ami konkurenciát jelentett az addig a belföldi koncertszervezésben hivatalosan monopóliumot élvező Országos Rendező Irodának (ORI). A nyugati sztárok felléptetéséhez az ORI, az IRI és a Nemzetközi Koncert Igazgatóság (NKI) – az esetek túlnyomó többségében a konzuli útlevelel rendelkező és Nyugat-Berlinben élő üzletember, Hegedüs László aktív közreműködésével, vagy legalábbis kapcsolatainak felhasználásával – képes volt számos nyugati zenekart Magyarországra hozni. Az Interkoncert 1988-ban elvesztette piaci egyeduralmát, a Sziget Fesztivál pedig a későbbi, felfutó szakaszában kamatoztathatta az Interkoncertnél felhalmozódott tapasztalatokat. Így vált az eredetileg a kultúrában is feltartóztathatatlan Iron Curtainnek szánt Vasfüggöny végül Nylon Curtainné, ami jó néhány zenei terméket is átengedett Magyarországra.

A rendszerváltás után így is ugrásszerűen megnőtt a külföldi zenekarok koncertjeinek száma, amire a 80-as évek viszonylagos programgazdagsága már megfelelő ráhangolódást nyújtott. A 90-es évek legelején a nyugati rocklegendák hazai koncertjei összeforrtak a rendszerváltással kivívott szabadság fölött érzett eufóriával. Amíg azonban a 80-as években jelentősen alacsonyabb gázsíért is jöttek Magyarországra világsztárok – mert a keleti blokk országai szegényebbek voltak, másrészt a zenekarok számára a nyugati turnéállomások időpontjai közötti szabadnapon egy szocialista országban rendezett koncert anyagilag mindenképpen nyereséget jelentett –, addig a nyugati pop-rock előadók a rendszerváltás után immár szabad versenyes piaci alapon megállapított fellépti díjakért jöttek Magyarországra.

Ugyanez volt a helyzet a lemezekkel is: míg a rendszerváltás előtt volt egyfajta piacvédelem a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat részéről, addig 1990 után öt vezető multinacionális nagyvállalat gyakorlatilag megvásárolta és felosztotta egymás között a magyar piacot, megfojtva ezzel az addig prosperáló magyar kis- és középvállalkozó lemezkiadókat.

A többnapos könnyűzenés fesztiváloknak Magyarországon nemigen volt hagyománya. Az 1976-ban először Abaligeten, majd minden évben más helyszínen a KISZ felügyelete alatt rendezett Egyetemisták és Főiskolások Országos Turisztikai Találkozója (EFOTT) volt az első, ahol több napig együtt lehettek a fiatalok úgy, hogy minden nap hallgathattak koncerteket is. Ezeknek a rendezvényeknek ugyanakkor nem a pop-rock zene jelentette az elsődleges profilját, és a KISZ arra is ügyelt, hogy az EFOTT le legyen öntve némi szocialista mázzal. A résztvevők alig néhány százas kezdeti létszáma 1980-ra mintegy ezer, majd 2000-re már tízezer főre emelkedett.

Az első szintisztán pop-rock zenét szolgáltató többnapos esemény a Live Aid 1985-ös magyarországi változata volt, ahol két elkülönített napon, december 26-án és 28-án tartották a megfelelő stílusérzékkel elválasztott és tematizált zenekarok és szólisták koncertjeit a Budapest Sportcsarnokban. Így valójában ez sem minősült többnapos rockfesztiválnak, és jellegében is inkább monstre koncertnek számított.

Ilyen előzmények után kezdett bele a magyar alternatív művészi szcéna egyik meghatározó alakja, Müller Péter Sziámi és a szabadúszó koncertszervező, azóta pedig a magyarországi gasztronómia egyik motorjává váló Gerendai Károly a Sziget Fesztivál szervezésébe. A Sziget mintegy közvetlen előképe az a nonprofit, egyhetes koncertes, színház, sportos kempingezés volt, melyet a kilencvenes évek elején Müller szervezett Zalaegerszeg közelében. Gerendai pedig 1991 júniusában még egyszerű beosztottként segédkezett az óbudai Hajógyári-szigeten a szocializmus elmúlását ünneplő, az Aurora együttes számának címét kölcsönvevő *Viszlát Iván!* című rockdömpingen.

Gerendai ambiciózus szándéka már ekkoriban az volt, hogy legyen Magyarországon nemzetközi szinten is jegyzett fesztivál. Baráti és ismeretségi hálóján keresztül nem egészen fél év alatt összehozták a már ekkor is nemzetközinek nevezhető rendezvényt. Az első Sziget Fesztivált ugyanakkor belengte az amatőrizmus diszkrét bája: a szervezők csupán 26 millió forintból gazdálkodhattak, de ebből a rendezvény előtt mindössze 8 és fél millió jött össze, az is kis részletekben. A fővárosi önkormányzat

félmillió forinttal ugyan támogatta a rendezvényt, de üzleti szponzor alig akadt. A Taverna Szálloda és Étterem Rt. hárommillió forintért vette meg a vendéglátás jogát. Bár az adósságokat a szervezők még éveken át törlesztették, a sikeres kezdés így sem maradt el és ez nem kis részben annak volt köszönhető, hogy Müller zengzetes szlogeneket talált ki, amelyeket kellőképpen tudtak a médiában (a rádiókban és az írott sajtóban) is sulykolni: „Kell egy hét együttlét és kikapcsolódás a Világegyetem diákjainak, akik kortól függetlenül tanulnak vagy keresik a tanulnivalót”; „Világ fiataljai, egybegyűljetek!”

Utóbbi felszólításnak az ifjúság eleget is tett: 43 ezer fizető résztvevő, köztük jó néhány külföldi döntött úgy, hogy 1993. augusztus 19. és 26. között az óbudai Hajógyári-szigeten tölti szabadidejét, melynek során 300 forintos napijegy megvásárlása ellenében összesen 200 koncert, 80 film és 40 színházi előadás közül lehetett választani. A kötelező magyar fellépőkön kívül koncertet adott a külföldiek közül – a teljesség igénye nélkül – a St. Petersburg Klarinet Klub Szentpétervárról, a Lajka Leons és a Fuchsia's Fall az Egyesült Államokból, az osztrák Kings Cross, a Catwalk és a Solitude, Ekatarina Velika és Dodo az akkor még létező (Kis-)Jugoszláviából, a svájci Sleazy Heaven Drive, a szlovákiai Klinika, a brit Captain Pedantic, a francia Cardamone és a romániai Sunet Transilvan. A fesztivál ezen a nyomvonalon elindulva egyre inkább nemzetközivé kezdte kinőni magát. A következő évben a Woodstock Fesztivál 25. évfordulóján megrendezett, Eurowoodstockra keresztelt eseményre az eredeti amerikai fellépők közül is többeket sikerült a Hajógyári-szigetre csábítani.

Ahhoz, hogy a Sziget igazán trendivé váljon az európai fiatalok körében, még néhány éven keresztül egyre szélesebb nemzetközi merítéssel kellett megrendezni. 2019-re a látogatók száma már a félmilliót is meghaladta, amivel a Sziget a világ tíz legnagyobb zenei fesztiválja között szerepel. Több posztoszocialista országban (Románia – Wonderest Fesztivál Gyálukalulujban [Poiana Horea] és Electric Castle Bonchidán; Bulgária – Kaliakra Fesztivál Kavarnában; Észtország – Hard Rock Camp Vana-Vigalában) is tettek kísérletet az esemény lemásolására, Romániában (Marosvásárhelyen, illetve Kolozsvárott) egyenesen Peninsula (Félsziget) néven, de ezek sem ismertségben, sem volumenben nem tudták a Szigettel felvenni a versenyt. A tágabb régióban méretét illetően egyedül az első alkalommal 1995-ben megrendezett lengyel Woodstock Fesztivál (2018 óta Pol'and'Rock) nőtt idővel némileg túl rajta – aminek eredeti neve az 1989-et

követő évek kelet-európai kulturális képzeleteinek és aspirációs horizontjainak transznacionális harmóniáira is utal.

A Sziget 2015-ben. Forrás: Wikimedia Commons / Derzsi Elekes Andor

■ Kapcsolódó fejezetek

[1950 Elindul a Szabad Európa Rádió magyar adása](#)

[1968 IBUSZ-iroda nyílik Frankfurtban](#)

[1973 A Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról bemutatója](#)

[1979 Vízum nélkül lehet utazni Ausztriába](#)

[1989 A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet](#)

■ Irodalom

Csatári Bence: A rendszerváltás és az ahhoz vezető út az Országos Rendező Iroda történetében.

Századok 155. évf., 4. sz. (2021) 843–882.

Csatári Bence: *Az ész a fontos, nem a haj. A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája.* Budapest, 2015.

Csatári Bence: *Az Interkoncert tündöklése és bukása.* Előadás a *Titkok – legendák – valóság?*

Diplomácia a kommunista diktatúra idején című konferencián. Budapest, 2019. szeptember 25.

Megjelenés alatt.

Csatári Bence: *Jampecek a Pagodában. A Magyar Rádió könnyűzenei politikája a Kádár-rendszerben.*

Budapest, 2016.

Jávorszky Béla Szilárd: *Sziget, 1993–2012 – 20 év HÉV.* Budapest, 2012.

Csatári Bence

1994

Somogyvámoson leteszik a Krisna-völgy alapkövét

Hindu vallási csoportok Magyarországon

A rendszerváltás után számos új vallási mozgalom jelent meg Magyarországon. Bár néhányan közülük már korábban is, az 1970-es évektől jelen voltak az országban, de mivel illegalitásban működtek, a nyilvánosság csak ekkor, az 1990-es évek elején szerzett róluk tudomást. Ők, illetve a határok megnyitása után újonnan ide érkező mozgalmak együttesen egyfajta kulturális sokkot okoztak a magyar társadalom számára, melynek tagjai csak kevés tapasztalattal rendelkeztek a sajátjukétól nagyban eltérő kultúrákról és gondolkodásmódokról. Ekkor tűntek fel a hinduizmushoz kötődő csoportok is, amelyeket a magyar társadalom egyfelől az egzotikusnak kijáró kíváncsisággal, másfelől idegenkedéssel fogadott.

Ugyanakkor Magyarországon India világa és a hinduizmus korántsem volt teljesen ismeretlen. Kőrösi Csoma Sándor élete és munkássága talán a legismertebb kapocs a két ország között. Meghatározó momentum volt az India iránti érdeklődésben a budapesti egyetem indoeurópai nyelvészeti tanszékének 1873-as megalapítása, az itt szervezett szanszkrit stúdiumoknak köszönhetően ugyanis sokan ismerték, illetve – például fordításaikkal – másokkal is megismertették az indiai kultúrát és vallásokat. Az egzotikum iránti érdeklődésen túlmenően a korabeli magyarok több párhuzamot is felfedezni véltek hazájuk és India sorsa között: eszerint mindkét nép nyugati hatalmak (brit, osztrák) elnyomása alatt élt és véres harcokat vívtak szabadságukért olyan hősök vezetésével, mint Gandhi és Petőfi. Gandhi munkássága egészen korán ismertté vált Magyarországon, köszönhetően Baktay Ervinnek, aki rendszeresen tudósított róla, és 1926-ban lefordította és kiadta Gandhi írásait *Gandhi Mahátmá válogatott írásai és beszédei* címmel. A magyarok keleti eredetének képzete pedig tovább fokozta a testvériség érzetét. A Nobel-díjas író, Rabíndranáth Thákur (Rabindranath Tagore) 1920. évi magyarországi látogatása szintén hozzájárult a keleti kultúrák felé forduláshoz.

A szocialista periódusban – egészen pontosan Hruscsov 1955-ös indiai látogatását követően – India ún. baráti országnak számított, ezért a kultúrája iránti érdeklődés is szabad utat kapott. Ennek is köszönhető, hogy az 1960-as években újra megindult a jógamozgalom, de a spirituális aspektust elhagyva, a jógát egyfajta tornaként értelmezve. Hasonlóképpen a hinduizmusról legfeljebb csak tudományosan lehetett értekezni, hitről és annak gyakorlásáról szó sem lehetett.

Ugyanakkor kifejezetten nagy volt az igény a spiritualításra, annak is a személyesen megélhető, közösséget nyújtó, a jelenkor kérdéseire releváns válaszokat adó formájára. Magyarországra 1976-ban érkeztek az első Krisna-hívők, akik eleinte még jógaklubok keretében tartottak előadásokat. 1977-ben nyugati, illegálisan érkező Krisna-hívők egy bérelt lakásban kezdték taníttatni a magyar novíciusokat. 1980-ig, amikor a hatóságok kitiltották az országból e nyugati hívőket, mintegy 25–30 magyar tanítványt avattak be. Ennek köszönhetően a rendszerváltáskor a Krisna-hívők közössége az elsők között kérelmezte és meg is kapta az egyházi státust (1989); nemzetközileg az International Society for Krishna Consciousness-hoz (ISKCON) tartoznak.

Az ISKCON-t megalapító, indiai A. C. Bhaktivédánta Prabhupáda hatására a Háré Krisna-mozgalom egyik legfőbb törekvése a vallási alapokon nyugvó önellátó farmközösségek létrehozása. A magyarországi krisnások az 1990-es évek elején jutottak el Somogyvámosra, egy Somogy megyei zsákfaluba, ahol az akkori polgármester felismerte az odaköltözésükben rejlő gazdasági lehetőséget, és támogatta a közösség letelepedési kérelmét. Ők 1993-ban meg is vettek a helybeliektől 120 hektárnyi, a falu belterületén fekvő kárpótlási földet, és nekikezdték a megálmodott Krisna-falu létrehozásának, hogy az egyszerű körülményeket vállalni tudó hívők egy vallásilag homogén közösségben és nyugalmat biztosító természeti körülmények között kizárólag csak a vallásuknak élhessenek. Az alapkőletételre 1994 februárjában, a templom avatására 1996. szeptember 5-én került sor. A teljes nevén Krisna-völgy Indiai Kulturális Központ és Ökofarm közigazgatásilag Somogyvámos községhez tartozik. A község lakossága enyhén szólva is vegyes érzelmekkel fogadta a Krisna-hitűek letelepedését: egyfelől az idegenkedés és félelem komoly ellenállást gerjesztett, ugyanakkor a polgármester által vázolt potenciál a gazdaságilag deprimált állapotban lévő falu számára kiugrási lehetőséggel (turizmus növekedése, alkalmi munkalehetőség a Völgyben) kecsegtetett. A

kulturális sokk mindemellett mindkét tábor számára elkerülhetetlen volt. Mára a békés egymás mellett élés jellemzi a kapcsolatot.

Krisna-völgy most 266 hektáron helyezkedik el és jelenleg 130 lakosa van (akik csak Krisna-hívők lehetnek). E 266 hektáron található a lakóterület (lakóházak kerttel, utcákkal), a mezőgazdasági területek és építmények (szántóföldek, legelőterületek, gyümölcsösök, kertészet, méhészet, tehenészet, üvegházak, tároló helyiségek), a parkok, erdők, különböző intézmények (iskola, könyvtár, iroda- és recepcióépület) és a középpontban a templomkomplexum (benne a templomszoba, kerengő, konyhák, turistabolt, étterem, mosdók, irodák). Krisna-völgy jelmondata az alapító indiai tanítómester után: „egyszerű élet, emelkedett gondolkodás”, ahol *emelkedett gondolkodás* alatt a vallásos értékeket és vallásközpontú életet értik. Az *egyszerű élet* pedig valóban egy rendkívül egyszerű infrastruktúrára alapozó, puritán életvitelt jelent. Így például a lakóházakban nincs vezetékes víz, villany, gáz és csatornarendszer, ehelyett helyben létrehozott megújuló energiát hasznosítanak, kútvizet és közös nádgyökérszűrővel szennyvíztisztítót használnak, elsősorban állati és emberi munkaerőt alkalmaznak, mezőgazdaságuk és háztartásaik vegyszermentesek. Az energiafüggetlenségen túl élelmiszer-önellátásra törekednek, ezt tejtermék-, zöldség-, gyümölcs-, méz-, gabonaellátás terén sikerült leginkább megközelíteni. Krisna-völgy saját óvodával és általános iskolával rendelkezik.

Ökofaluként Krisna-völgy az ezredfordulón kapcsolódott be a nemzetközi ökofalu mozgalomba. Az *egyszerű élet* vallási tételét emelte be az aktuális fenntarthatósági diskurzusokba a 2008-ban indult Öko-völgy-projekt, amely Krisna-völgyet egy fenntartható közösségként, ökofaluként mutatja be: a projekt munkatársai tudatosan helyezték bele Krisna-völgyet az ekkor már a politikai és a közbeszédben egyaránt egyre nagyobb helyet elfoglaló fenntarthatósági diskurzusba. Ez az értelmezési folyamat viszonylag könnyedén játszódhatott, hiszen a Krisna-hívők világképe számos „zöld” elemet tartalmaz (így például a természetet Isten részeként értelmezik, ezért védelme vallási kötelességnek számít; a földet, a folyókat, a hegyeket megszemélyesítik, és ekként tisztelik stb.). Ráadásul a falu a nyugati krisnás mozgalom alapítójának elvei mentén jött létre, amelyek nagy része (természetkímélő gazdálkodási módok, visszafogott fogyasztás, szerény életmód, infrastrukturális függetlenség, önellátás stb.) pontosan illeszkedik a mai – radikálisabb – fenntarthatósági diskurzusokba. Krisna-

völgyet a 2000-es években tulajdonképpen utolérte az ökofaluhullám,¹ és ezt tudatosítva erősítették tovább az ökofalujelleget (megújuló energiaforrások, alternatív technológiák használata, további infrastrukturális függetlenedés stb.).

A magyar mozgalom, ahogyan a nyugati ISKCON-közösségek is, az autentikus védikus kultúra képviselőjeként értelmezi magát; az Indiáról kialakult globális ismeretkészletben már meglévő elemeket (ahiszná – nem ártás, vegetárizmus, India bölcsessége, hagyományos viselet és zene stb.) identitásszimbólumként igyekeznek felmutatni. Ugyanakkor az univerzálisként értelmezett védikus kultúrához való kapcsolódással azt is hangsúlyozza, hogy ők nem a mai India értékrendjét – tehát például a kasztrendszer igazságtalanságát – követik, hanem egy ideálisnak tekintett társadalom létrehozói kívánnak lenni.

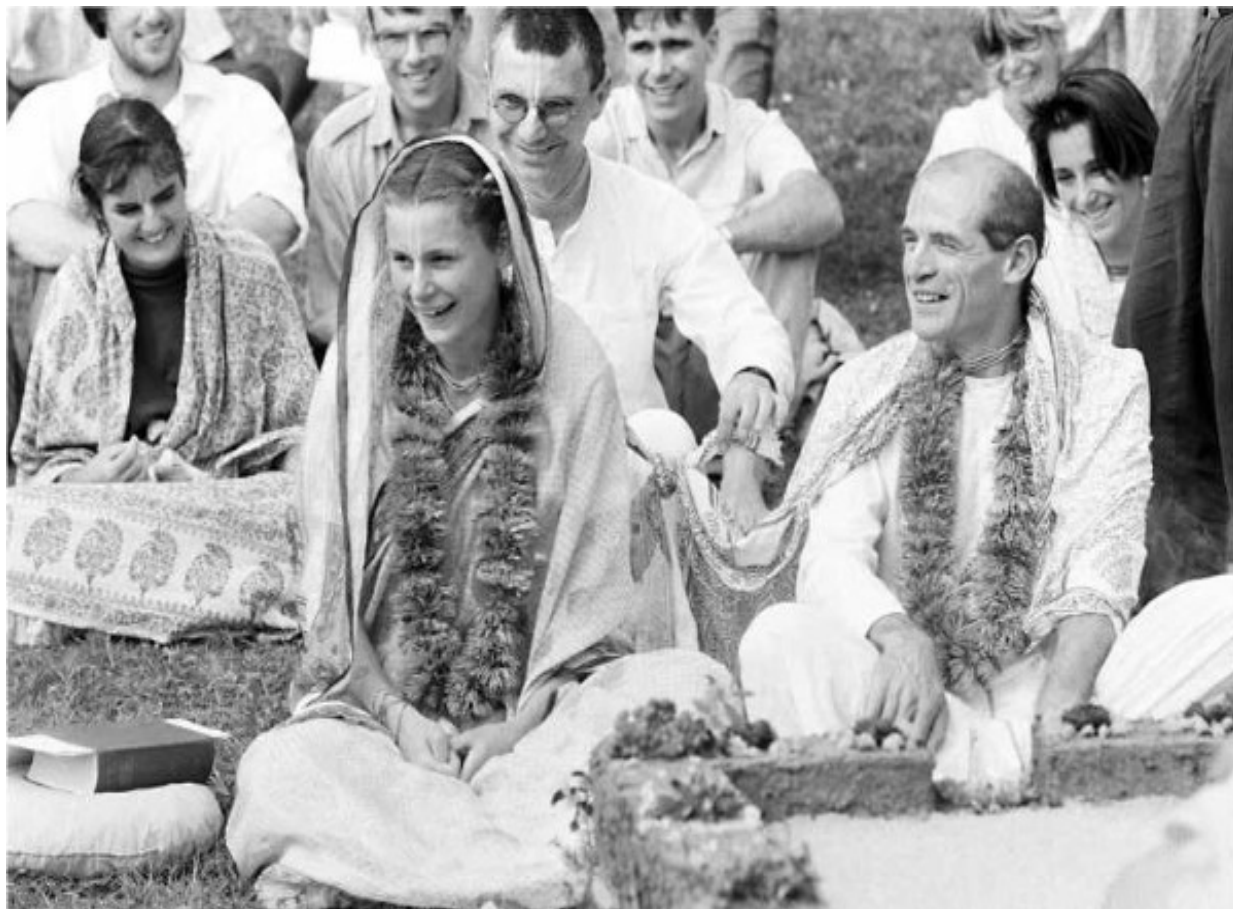
Bár Magyarországon a legismertebb hindu csoportot a fentiekben bemutatott „krisnások” alkotják, más, kisebb és kevésbé feltűnő csoportok is léteznek. Ezeket vagy a Magyarországi Krisna-tudatú Hívók Közösségéből (MKTHK) kilépők hozták létre, vagy attól függetlenül alakultak meg. Ilyen a Magyar Vaisnava Hindu Egyesület (Balástya), a Brahmana Misszió (Budapest), a Magyar Vaisnava Hindu Misszió (Helvécia-Ludastó) és a Gopi Seva ásrám (Fülöpjakab).

Az intézményi különbségeken és a vezető szerepek eltérő értelmezésén túl köztük még egy fontos különbség figyelhető meg: az ISKCON, bár természetes módon alkalmazkodni kényszerül a lokális társadalmi, gazdasági, sőt klimatikus viszonyokhoz, külsőségeiben mégiscsak jobban követi az indiai mintát. A többi vaisnava csoport jobban integrálta a magyar kultúra elemeit, így például lefordították és magyarul éneklük a vaisnava dalokat, több magyar hangszert használnak, de a nandafalvi templom is a hagyományos hindu és magyar elemeket ötvözi.

A Brahmana Misszió ezen belül is sajátos színfoltot képvisel, ugyanis bekapcsolja a védikus kultúrát egy Magyarországon is egyre erősödő világnézeti diskurzusba. Ez a világnézet egy hatalmas, az egész világot átható öskultúrát feltételez, amit a Brahmana Misszió vezetője, Bakos Attila „az eredendő lélek kultúrájának” tekint, amelynek hordozói szerinte a magyarok voltak. A jelenség beleilleszkedik a posztszocialista országokban jelenleg zajló hasonló folyamatokba, aminek során az autentikus nemzeti identitáskonstrukció összefonódik az alternatív őstörténet-kutatással. Ez az identitáskonstrukció a hivatalos történelemtudomány eredményei helyett

nem kanonizált forrásokra és mitológiai történetekre, illetve elméletekre és interpretációkra támaszkodik.

Ezekbe illeszti be Bakos a védikus kultúrát, és mutat fel „bizonyítékokat” a két kultúra ősi rokonságáról. Jellemző, hogy az alternatív nemzeti identitáskonstrukciókban a magyarság mint hajdan erős, aktív, pozitív értékekkel bíró nép jelenik meg – az elismert, hatalmas és erős védikus kultúrával történő összekötése ezt a képet tovább erősíti. Bakos célja sokkal több az egyszerű feltárásnál és bizonyításnál: a védikus kultúrát, annak technikáit eszköznek tekinti a magyarok vélt hajdani nagyságának „felelevenítéséhez”. Így kapcsolódik össze tanításának rendszerében az első pillantásra kevésbé összefüggő két rendszer: a védikus filozófia és a hindu vallásgyakorlat (esetükben az ún. bhakti-jóga), illetve a magyarok képzelt őstörténete.

Az első krisnás esküvő Magyarországon 1989-ben. Forrás: MTI Fotó / Demecs Zsolt

■Kapcsolódó fejezetek

[1883 A Magyarországi Vegetáriánus Egyesület megalapítása](#)

[1904 Megjelenik Karl May *Winnetouja* magyar fordításban](#)

[1941 Jógaiskola nyílik Budapesten](#)

[1952 A Buddhista Misszió megalapítása](#)

[1988 Tüntetés a bős–nagyvarosi erőmű ellen](#)

■ Irodalom

Bangha Imre: *Jöttem a Gangesz partjairól. Bengáli kultúra és magyar irodalom*. Budapest, 2011.

Bethlenfalvy Géza – Puskás Ildikó (szerk.): *India magyar szemmel*. Budapest 1987.

Farkas Judit: *Arzsuna dilemmája. Reszocializáció és legitimáció egy Magyar Krisna-hitű közösségben*. Budapest, 2009.

Gáthy Vera: Globalizáció kelet felől. Az indiai kultúra Magyarországon. *Valóság* 56. évf., 12. sz. (2013) 10–22.

Szilárdi Réka: A magyar kortárs pogány narratívumok nemzeti identitáskonstrukciói. In: Povedák István – Szilárdi Réka (szerk.): *Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság interdiszciplináris elemzése*. Szeged, 2014. 11–23.

■ Jegyzet

¹ Krisna-völgy esete ebben egyáltalán nem kivételes: az első és legnagyobb ökofalvak eredetileg spirituális-vallásos faluközösségek voltak, mint például a skóciai Findhorn vagy a dél-indiai Auroville.

Farkas Judit

1994

Megnyílik a Józsefvárosi piac

Kínai migráció a magyar gazdasági átmenetben

1994-ben a Komondor Kft., Szetlik Ferenc vállalkozása bérbe vette a Magyar Államvasutaktól a Józsefvárosi pályaudvarhoz tartozó vasúti terület egy részét és piacot nyitott rajta. Ez csakhamar Közép-Európa legnagyobb fogyasztásicikk-piacává vált és egészen 2013-as bezáratásáig az is maradt.

Szetlik ráértett arra, hogy a 80-as évek vége óta Budapesten egyre nagyobb számban jelen lévő, főleg ruhát és cipőt áruló kínai kereskedők már nemcsak az aluljárókat, hanem a kisebb piacokat is kinőtték. Az államszocializmus idején a „KGST-piacok” vagy (közkeletű nevükön) „lengyel piacok” a kelet-európai országok informális nemzetközi kereskedelmének színhelyei voltak, amelyeken elsősorban lengyel turisták árusítottak a magyar üzletekben nem kapható kisgépeket, turistafelszerelést és hasonlót. A rendszerváltás után a külkereskedelmet liberalizálták, az olcsó fogyasztási cikkek iránti igényt a lassan átalakuló hivatalos kiskereskedelem azonban nem tudta kielégíteni.

A kínai „batyuzók” a szovjet–kínai enyhülés és a magyar nyitás következtében 1989-ben érvénybe lépett magyar–kínai vízummentességi egyezményt kihasználva jutottak el vonattal Magyarországra. A kínai állami vállalatok leépítésekkel járó reformja és a demokratikus átalakulást követelő Tiananmen téri diákmozgalom vérbe fojtása utáni bizonytalanság sokakat indított arra, hogy a határon túli „ingázással” próbáljon szerencsét. 1991-ben már több mint 27 ezerszer lépték át a magyar határt kínai állampolgárok, akik csakhamar elfoglalták a lengyelek helyét a „KGST-piacokon”. Az olcsó nyugati divatláncok magyarországi megjelenése előtt a piacok – Sik Endre szociológus szerint „a szocialista gazdaság [...] egyik legnagyobb hatású maradványa” – a ruházaticikk-kereskedelem jelentős hányadát adták, átvezetve a vevőket a hiánygazdaságból a kapitalista fogyasztói társadalomba: egy 1997-es felmérés szerint a budapestiek mintegy egyötöde vásárolt itt.

A Józsefvárosi piac 1994-es megnyitásának idejére a batyus kereskedelem specializált importőrök, nagy- és kiskereskedők hálózatává alakult. A kereskedők tömegesen költöztek át az új piacra, amelyet kínaiul – állítólag egy teherautón látható felfújható állatfiguráról – Négy Tigris piacnak nevezték el, és amely a kínai áruk közép-kelet-európai nagykereskedelmi elosztóközpontjaként is funkcionált. A konténerek – néha akár napi kétszáz – a piacra érkeztek, és a magyarországi és a környező országokból érkező kínai és helyi kereskedők innen látták el a kisebb piacokat, üzleteket. A piacon és környékén a mintegy nyolcszáz kínai és néhány száz vietnami, arab, török és délszláv kereskedőt kiszolgáló infrastruktúra alakult ki: tolmácsok, könyvelők, idegenrendészeti és vámügyintézők, gyorsbűfék.

A piac megnyitásának évében az egyik magyarországi kínai újságban, a *Huasengpaóban* (*Huashengbao*) *A kínaiak ideális aranybányája* címmel megjelent cikk szerint a magyarországi kínaiak négyötödének a százezer dollárt is meghaladta az éves jövedelme, ami az akkori legmagasabb fizetéseket is túlszárnyalta. Az évtized végére azonban az „aranybánya” már nem jövedelmezett oly kiemelkedően. Magyarország már 1991 végén megszüntette a kínai állampolgárok vízummentes beutazását és megszigorította a tartózkodási engedélyek meghosszabbítását is. Közben a piac kezdett telítődni, a profit csökkent, és egyre több kereskedő a környező kelet-európai országokban, elsősorban Romániában, egy részük pedig távolabb, Afrikában folytatta. Az évtized végére aztán a szomszédos országokban is nagyobb „kínai piacok” nyíltak. Mire Kocsis Máté józsefvárosi polgármester 2013-ban bezáratta a piacot, az már csak árnyéka volt egykori önmagának.

A legsikeresebb kereskedők rég eltűntek a piacról és saját márkákat teremtettek (Sandic, Wink, Cin Cin Amica) vagy ingatlanfejlesztésbe kezdtek (Monori Center Kőbányán, ahová a piac bezárása után a kínai kereskedelem súlypontja áthelyeződött). A kevésbé sikeresek specializált nagykereskedők lettek, és a budapesti ingatlanboom idején lakásokba fektették a pénzüket, a többiek pedig vidéki üzleteikbe vonultak vissza (a vidéki Skála áruházak nagy részét például kínaiak vették meg) vagy a kínai turizmus magyarországi felívelésének idején idegenvezetőnek álltak. A volt piaccal átellenben, a Ganz-gyár volt területén jelenleg is működő standokat jobbra később érkezettek, a nagy lehetőségekről lemaradók üzemeltetik.

A Józsefvárosi piac jelentősége azonban nemcsak gazdaság-, de társadalom- és kultúrtörténeti is. A 10–15 ezer Magyarországon maradt, jelentős részben magyar állampolgárságot felvett, gyermekeikkel együtt az ország legnagyobb bevándorló kisebbségét alkotó kínai elsöprő többségének élete valamilyen formában kapcsolódott a piachoz, amely nemcsak árueosztó központként, hanem információ- és munkatőzsdeként és a környékén működő éttermek, karaokebárok és kínai templomok révén a társadalmi érintkezés csomópontjaként is működött. A kínai, vietnami és egyéb kereskedők számos magyarnak, elsősorban stabil egzisztenciával nem rendelkező vidéki, erdélyi és vajdasági, illetve cigány nőknek adtak informális munkát. A piacnak kialakult a maga sajátos pidzsinje, amelyen a különböző nemzetiségű árusok, vevők és alkalmazottak érintkeztek egymással.

A Négy Tigris és környéke voltaképpen egy sajátos multikulturális szigetet alkotott az ezredforduló Budapestjén. A 90-es évek magyar médiájában és filmjeiben (Moldoványi Ferenc: *Az út*, Salamon András: *Közel a szerelemhez*) egzotikus, rejtelmes, de taszító és bűnös világgént jelent meg, amelyben a jellemzően zártnak és kifürkészhetetlennek ábrázolt kínaiak egy tágabb, a társadalom pereméről összeverődött városi lumpenkultúra központi szereplői. A 2010-es évekre, amikor az „autentikus” ázsiai gasztronómia fogyasztói divattá vált, és gasztroblogok ajánlották a Monori Center kínai *street food*ját, a Józsefvárosi piacot már nem volt lehetséges az új igényekhez igazodó fogyasztási-turisztikai célponttá alakítani. A magyarországi kínai bevándorlás új hulláma pedig – az a mintegy 15 ezer kínai, akik „letelepedési kötvényt” vásároltak egy 2013 és 2017 között futó program keretében – már nem kapcsolódott e piac történetéhez.

Ez a húszéves történet ugyanakkor jelentős állomás a kínai gazdaság globalizációjának és Magyarország, illetve Kelet-Európa abba való bekapcsolódásának történetében. A két átalakuló gazdasági-politikai rendszer kölcsönhatásából született „kínai piac”, amely a 90-es évek elején a kelet-európai „átmenet” ideiglenes termékének tűnt, világméretű jelenségnek bizonyult, és először Afrikában és Délkelet-Ázsiában, aztán a Közel-Keleten, végül modernizált alakban Nyugat-Európában is megjelent, mint a terjeszkedő kínai fogyasztóicikk-kereskedelem árueosztó központja. A kereskedőket, akik 1994-ben beköltöztek e piac standjaira, utólag Kína világgazdasági felemelkedése előhírnökeinek és korai haszonélvezőinek

tekinthetjük, még ha a kínai nagyvállalatok későbbi, állami hátszelet élvező Magyarországra településére nem volt is befolyásuk.

Lehoczki István karikatúrája. *Népszabadság*, 1996. június 19. 21.

■ Kapcsolódó fejezetek

[1989 A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet](#)

[2005 A Huawei gyárat nyit Magyarországon](#)

■ Irodalom

Nyíri, Pál – Beck, Fanni: Europe's New *Bildungsbürger*? Chinese Migrants in Search of a Pure Land. *Diaspora. A Journal of Transnational Studies* 20. évf., 3. sz. (2020) 305–326.

Sik Endre: A KGST-piachely a mai Magyarországon. *Közgazdasági Szemle* 44. évf., 4. sz. (1997) 322–338.

Szabó Linda: Elszalasztott előny a városok pozíciós versenyében? Egy „Kínai negyed” lehetőségei Budapesten. *Café Babel* 19. évf., 60. sz. (2009) 81–91.

Tóth Judit: Kína és a kínaiak a magyar sajtóban. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Táborlakók, diaszpórák, politikák. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport évkönyve 1995*. Budapest, 1996. 139–158.

Nyíri Pál

1995

Elindul az Internetto

Az online média Magyarországon

„Anarchia volt, nem szerkesztőség” – így jellemezte az 1995-ben elinduló Internetto (eredeti írásmódjában: INteRNeTTo), azaz az első magyar online hírportál szerkesztőségében az indulás utáni évben uralkodó körülményeket Bodoky Tamás, a lap újságírója. Budapesten, az Alkotás úti Intranszmas-irodaházban foglaltak helyet, főállású munkatársak Nyíró András főszerkesztőn kívül nem voltak, a szerzők külsősként dolgoztak a lapnak. Nem csak a szerkesztőségi hangulat tért el jelentősen az addig megszokottól. Az a tény, hogy az újság online jelent meg, még jó ideig nehezen volt értelmezhető a nagyközönség számára: az olvasók gyakran azonosították a lapot magával az internettel, a főszerkesztőt pedig egyszer „az internet igazgatójaként” aposztrofálták. A lap kiadói háttere sem volt éppen tipikus. Az IDG nevű, egyébként print számítástechnikai lapokra specializálódott amerikai kiadó Bíró István által vezetett magyar leányvállalata vitte a projektet – úgy, hogy az amerikai anyavállalat felé mindvégig azt igyekeztek kommunikálni, hogy tulajdonképpen egy online informatikai lapot adnak ki.

Bár az Internetto fő inspirálói közt volt a világ egyik első rendszeresen megjelenő online technológiai újságja, az 1994-ben induló wired.com, és bár gyakran beszámoltak technológiai-számítástechnikai hírekről is, de a magyar lap profilja ennél egyértelműen átfogóbb, kulturális-közéleti volt. A lap főszerkesztői köszöntője 1995. november 13-án jelent meg *Kapcsolódjon be, mondja a digitális forradalom szócsöve, a Wired. Elvtárs, lépj be az internetbe!* címmel, amely felütés is jelzi, hogy az újság tartalma, hangvétele is eltért az akkori print napilapokétól: a hétköznapi nyelvhez közelebb álló, közvetlen, olykor ironikus stílus, mely később az Index védjegyévé vált, az Internettóval vált először láthatóvá a magyar internetes hírmédiában. Az Indexszel való folyamatosság nem véletlen: 1999-ben az Internetto szerkesztőségének egy része konfliktusba került az IDG-vel, és

úgy döntöttek, hogy azt lemásolva magukkal viszik a szerkesztőségi tartalommenedzsment rendszert, és annak alapján új lapot indítanak. Az Index 1999. május 17-én indult el, első főszerkesztője Nyíró András volt, majd a már a kezdetektől a lapnál dolgozó Uj Péter főszerkesztősége (2000–2011) alatt vált a magyar online média egyik meghatározó szereplőjévé. Az egyikké, mert az Internetto-Index szál a magyar online média eredettörténetének csak az egyik részét alkotja.

Egy másik, párhuzamos szálon a magyar távközlési monopólium, a Matáv berkeiben indult el az úgynevezett Tartalomprojekt 1997-ben, azzal a célkitűzéssel, hogy saját online médiaszolgáltatással támogassák meg a vállalat internetelőfizetés-értékesítését. Avagy: legyen magyar tartalom az interneten. A projekt György Péter kezdeményezésére egy *Matáv-tartalomszolgáltatás az interneten* című tanulmánnyal indult, amelyet Nádori Péter, Simó György, Weyer Balázs és Pohly Ferenc írt, és egy új online hírportál elindulásával ért cél: 1998. december 1-jén élesedett az Origo (eredeti írásmódjában: [origo]), amely egészen a 2010-es évek végéig az Index mellett a leglátogatottabb és legmeghatározóbb online hírportál volt Magyarországon. Első főszerkesztője Nádori Péter volt, tőle Weyer Balázs vette át a pozíciót egy évtizedre (2000–2010). Az Origo szervezeti struktúrája és háttere markánsan különbözött az Indexétől, főleg a tekintetben, hogy – világviszonylatban is meglehetősen egyedi módon – a tulajdonosa nem médiavállalat, hanem infrastruktúra-szolgáltató volt. Az Origo emellett visszafogottabb, objektivitásra és kiegyensúlyozottságra törekvő hangvételével stílusában is jelentősen mást kínált, mint az Index.

Mit árul el ez a kettős kezdet a magyarországi tartalomszolgáltatás, azaz online média megszületésének körülményeiről, sajátosságairól globális kontextusban? Egyfelől azt lehet biztonsággal kijelenteni, hogy bár a magyar online hírmédia nyelvi és földrajzi okokból is a globális periférián foglal(t) helyet, az első meghatározó oldalak 1995–1999 közötti elindulása és kibontakozása (az eddigiek mellett például a stop.hu, a prim.hu, kapu.hu) mégis teljes szinkronban volt a nemzetközileg meghatározó, főként angolszász site-ok elindulásával. Másfelől ez a világviszonylatban is korai kezdet radikálisan különbözött az amerikai vagy brit mintáktól. Amíg az angolszász világban jellemzően a print lapok és kereskedelmi televíziók híroldalai indultak el először az interneten, addig a magyar piacon elsőként megjelenő, majd a piacot évtizedekig uraló online hírportálok eleve az interneten születtek meg és csak az interneten léteztek. A print lapok (mint

például a *Népszabadság*, *HVG*, *Magyar Hírlap*) első internetes oldalai bár többnyire már léteztek az ezredforduló előtt, de a rendszeres tartalomszolgáltatás jellemzően az ezredfordulót követően indult el náluk. A kereskedelmi televíziók közül elsőként a TV2 működtetett önálló tartalomszolgáltatási céllal felépített oldalt, a Korridor.hu-t (2000 és 2004 között), amely megszűnésekor a harmadik leglátogatottabb portál volt az országban. És noha jelen voltak nemzetközi kiadók az online média területén (például az amerikai IDG, illetve a Matáv későbbi német tulajdonosa, a Deutsche Telekom), globális példaképek (mint például a Wired) és alkalmanként nyugatról megvásárolt megoldások is (mint például az Altavista keresőmotorjával létrehozott Altavizsla), a magyarországi online média elszigetelten, saját, helyi fejlesztésekben indult el, nem nemzetközi sémákat, márkákat, formátumokat átemelve, meghonosítva, mint ahogy az történt például a kereskedelmi televíziós vagy a magazinpiac esetében.

Az ezredfordulót követő évtizedben a magyarországi online média perempozíciója megmaradt, de az évtized második felétől különütassága fokozatosan elveszett. Mindeközben lezajlott az ún. tartalomfogyasztók demográfiájának radikális átalakulása, ami alapvetően meghatározta az elérhető lapok méretét és tartalmi profilját egyaránt. Amíg a 90-es évek közepén százezres nagyságrendű volt az internetpenetráció (az Internettónak is csak pár ezer napi látogatója volt ekkor), addig a kétezres évek végére már 6–7 millió internetező sok százezres napi látogatottságot volt képes produkálni a legnagyobb felületeken. A korábbi, nagyon szűk (jellemzően urbánus, felső középosztálybeli, felsőfokú végzettségű) közönséghez szóló lapok az évtized végére már potenciálisan az egész társadalmi keresztmetszetet célozhatták meg.

Az online médiafogyasztás módjaiban és platformjaiban is jelentős változások történtek. Amíg a 90-es években a felhasználók egymásnak küldött linkeken vagy webcímeiken (esetleg linkgyűjtő oldalak segítségével, mint például a Startlap) keresztül navigáltak a weben, az ezredfordulótól kezdve – a Google hazai térnyerésével – egyre nagyobb szerepet kapott a keresés, illetve olyan közvetítő oldalak használata, mint például a híraggregátorok vagy a közösségi oldalak. A híraggregátorok olyan oldalak, amelyek több, folyamatosan frissülő hírforrást gyűjtenek össze dobozokba rendezve egy oldalra, az oldalon pedig a kattintható címek láthatóak. Ilyen például az évtizedben meghatározóvá vált magyar Hírkereső, amely

elindította a magyar online média kattintásvadász címadási hullámát azzal, hogy a tartalmakat egyre többen olvasták rajta keresztül, a lapoknak pedig ezáltal fontossá vált, hogy a sok más médium hírei közül kitűnjenek a címeikkel, és őket válassza a felhasználó.

A kattintásvadászati műfaja a globális platformok (Google és Facebook) egyre dominánsabbá válásával természetesen tovább erősödött, mert a közösségi oldalak is alapvetően azt a médiafogyasztási módot erősítik, amelyben a felhasználó egy helyen találkozik sok és nagyon sokféle, egymással versengő tartalommal. A közösségi oldalak között a világviszonylatban is korán, 2002-ben, WiW néven indult magyar iWiW a Facebookot is megelőzte két évvel. Egy időben a magyar internet egyik legfontosabb szereplője, 2005 és 2010 között a leglátogatottabb magyar weboldal volt. 2006-ban a Telekom vásárolta meg az addigi legnagyobb online médiapiaci tranzakció keretében (egymilliárd forintért).

A 2010-es évtizedben az okostelefonok megjelenésével és tömeges elterjedésével a globális platformok még meghatározóbbá váltak, végül az utolsó nagyobb hazai platformok is vagy megszűntek (mint az iWiW 2014-ben), vagy elvesztették jelentőségüket. A blog.hu volt gyakorlatilag az egyedüli magyar platform, amely még meghatározó tudott maradni ebben az évtizedben (2011-ben egyenesen a leglátogatottabb magyar oldal volt). Az Indexszel közös cégcsoportba tartozó, felhasználói tartalmakat aggregáló blog.hu modellje szintén egyedi volt globális méretekben is: az Index címlapján elhelyezett „blogketrecbe” válogatott blogposztok által híroldal és blogplatform közti szimbiózist valósítottak meg.

Részen a cégcsoport átalakulása, részben a felhasználói tartalmak népszerűségének megváltozása okán (háttérbe szorult a blogolás, előtérbe kerültek a kép- és videóalapú formátumok) a blog.hu is veszített jelentőségéből. Az új formátumok megjelenítésében és megosztásában pedig mára már kizárólagossá vált a globális platformok (Facebook, Instagram, TikTok) uralma. A Magyar Reklámszövetség (MRSZ) adatai szerint 2015-ben lett először a legnagyobb reklámtortaszelet az interneté (27,6%-kal), amit iparági becslések szerint legalább fele részben a globális platformok hasítottak ki – ez az arány azóta is folyamatosan növekszik. Emellett a legutóbbi évtized megkerülhetetlen fejleménye az egyre erősödő kormányzati beavatkozás az online médiapiacba és médiatartalmakba. Az irányított állami reklámköltséssel, felvásárlásokkal és kiszervezésekkel (melynek legutóbbi mérföldköve a Közép-Európai Sajtó és Média

Alapítvány létrehozása volt) átalakított piacon a 2020-as évekre így a piaci alapon működő hazai tartalomszolgáltatók kettős függési viszonyba kerültek. A globális platformok formátumbeli, disztribúciós és gazdasági dominanciája mellett az állami befolyás határozza meg a hazai online média szerkezetét.

Friss **Cyber** **iNteRNeTTo**
2002. március 27.

Bábeli könyvtár **Képcsarnok**
Este **Stb**

Hirdetések

Az Index és az EuroWeb együttműködési megállapodást kötött, melynek alapján az Internetto on-line magazin megjelenítési jogai a jövőben az Index.hu Rt.-t illetik meg. >>tovább
[iNteRNeTTo Klub](#) freemail.internetto.hu

Archívum

~~~~~

Mi újság az iNteRNeTTo-ban?

Friss:

- [Friss hírek az interneten](#) - 1999. 02. 19.
- [NATO-népszavazás '98](#) - Urnaturné - 1998. 08. 29.
- [Bank & tőzsde](#) - 1995. 11. 09.
- [A hét kérdése](#) - 1995. 11. 09.
- [Merő Maró: A címzetes](#) - 1995. 11. 09.

Cyber:

- [Abszolút Internet-ajánlat](#) - 1995. 11. 13.
- [HTTP pályázat](#) - 1995. 11. 15.
- [Zsargon](#) - 1995. 11. 13.

Bábeli könyvtár:

- [2000](#) - 1995. 11. 09.
- [Örkény: A színész halála](#)

Az Internetto. Országos Széchényi Könyvtár Elektronikus Periodika Archívum

■ Kapcsolódó fejezetek

[1950 Elindul a Szabad Európa Rádió magyar adása](#)

[2017 A Lex CEU elfogadása](#)

■ Irodalom

Bellai László – Vorák Anita: „Rosszabb volt, mint egy nyomtatott lap.” Interjú Bíró Istvánval. 2016. február 19. <https://www.mediatortenet.hu/2016/02/19/biroistvan/>

Gálik Mihály: Az origótól az [origo]-ig. Az Origo hírportál piacra lépése és életciklusa a Matáv, majd a Magyar Telekom szervezetében (1998–2016). In: Tófalvy Tamás (szerk.): *A magyar internet történetei*. Budapest, 2021. 133–144.

Tófalvy Tamás: A függetlenség alakváltozásai. Hatalom, platformok és az Index a magyar online médiapiacon (1999–2020). In: Tófalvy Tamás (szerk.): *A magyar internet történetei*. Budapest, 2021. 145–160.

Tófalvy Tamás: „A nyomtatott sajtó már nem pálya.” Újságírói professzionalizáció és szakmai önkép a magyar online média kialakulásának időszakában (1995–1999). *Médiakutató* 18. évf., 3–4. sz. (2016) 55–66.

Varga János (szerk): *20 éves a magyar internet*. Budapest, 2011.

Tófalvy Tamás

1995

A Bokros-csomag bevezetése

Magyarország a neoliberalizmus globális történetében

Magyarország a rendszerváltás utáni privatizációval és az azzal együtt járó gazdasági sokkterápiával lépett be az 1970-es években kezdődött neoliberális korszakba. Globálisan a korszak elsősorban Ronald Reagan amerikai elnök és Margaret

Thatcher brit miniszterelnök nevéhez fűződik, akik a recessziótól sújtott angolszász gazdaságokat piacosító eszközökkel és drasztikus megszorításokkal (az állami szubvenciók leépítésével, munkaerőpiaci és árliberalizációval), valamint a pénzügyi rendszer deregulációjával igyekeztek élénkíteni.

A neoliberális reformokhoz az elméleti háttér az osztrák születésű közgazdász, Friedrich von Hayek tanítványa, a Chicagói Egyetemen oktató Milton Friedman adta, aki az állami szerepvállalás leépítése mellett érvelt a gazdaságban. Tanítványai, az úgynevezett chicagói fiúk már az 1970-es években gazdasági tanácsokat adtak szélsőjobboldali katonai diktátoroknak, például Augusto Pinochetnek Chilében és Suhartónak Indonéziában. Az ezekben a félperifériás államokban szerzett tapasztalatok segítettek a neoliberális gazdasági recept más országokban való alkalmazását.

A piacosító intézkedéseket az adósságválságtól szenvedő latin-amerikai, délkelet-ázsiai, afrikai, sőt a kelet-európai szocialista országok hitelezéséért cserébe a Nemzetközi Valutaalap (IMF) kezdte el szélesebb körben követelni az 1980-as években. Magyarországnak már 1982-ben be kellett lépnie az IMF-be. A strukturális reform kifejezés ekkortól vált szinte szinonimájává mind az IMF-csomagoknak, mind pedig magának a neoliberalizmusnak. Az IMF és a Világbank ajánlásait 1989-ben John Williamson brit közgazdász foglalta össze az úgynevezett Washingtoni Konszenzus néven elhíresült tízpontos programjában, aminek fontos elemei közé tartozott a kereskedelmi liberalizáció, a pénzügyi rendszer deregulációja, valamint az állami vállalatok privatizációja.

Kritikusai szerint a Washingtoni Konszenzus keretében megfogalmazott reformok a piaci fundamentalizmust képviselték, és ugyanazt a receptet javasolták mindegyik bajba jutott országnak, figyelmen kívül hagyva azok politikai, társadalmi, kulturális vagy éppen földrajzi sajátosságait. Mivel az alkalmazott reformok súlyos társadalmi megrázkódtatáshoz és a politikai rendszerek összeomlásához, zavargásokhoz, valamint a globalizációellenes mozgalmak megerősödéséhez vezettek, az IMF az egyre erősödő kritikák hatására az 1997-es délkelet-ázsiai pénzügyi válságot követően pontosított a Washingtoni Konszenzus ajánlásain. Az ezredfordulóra már Joseph Stiglitz is – aki 1997 és 2000 között a Világbank vezető közgazdászaként és alelnökéként tevékenykedett – kritikával illette ezen elveket.

Ironikus, de nem illogikus módon az 1990-es évekre a tervgazdasági rendszert épp maga mögött hagyó Kelet-Európa vált a neoliberais reformok egyik legfőbb kísérleti terepévé. A súlyos gazdasági válsággal küszködő Lengyelországban Leszek Balcerowicz pénzügyminiszter már 1989-ben a sokkterápiás módszer mellett döntött, míg Magyarország az 1990-es évek derekán vezetett be neoliberais reformokat. 1989-et követően Magyarország vált a reformkúra egyik ünnepelelt éltanulójává, mivel az államszocialista időszakból megörökölelt külső adósság miatt a rendszerváltás utáni magyar kormányok folyamatos megszorító intézkedésekre kényszerültek, amelyhez az IMF útmutatását használták.

A legfontosabb ilyen reform a szocialista Horn Gyula vezetete kormány megalakulása után, 1995-ben bevezetete költségvetési kiigazító program volt. Ezt az akkori pénzügyminiszter, Bokros Lajos után „Bokros-csomagnak” keresztelte el a közbeszéd, bár annak kidolgozásában a jegybankelnöknek, Surányi Györgynek is fontos szerepe volt. A kiigazításra az ország fizetőképességének helyreállítása miatt volt szükség. Ennek volt eszköze az egyszeri 9%-os forintleértékelés 1995-ben, amit aztán 2001-ig követtek havi 1,9%-os, ún. „csúszó” leértékelések. A költségvetési egyensúly helyreállítása érdekében Bokros a szociális kiadások drasztikus lefaragásába fogott, de a megszorító intézkedések néhány elemét vagy a kirobbanó tiltakozások, vagy az Alkotmánybíróság döntése miatt végül vissza kellett vonni. Emlékezetes eset volt például a tandíj bevezetése elleni 1995. március 22-i diáktüntetés a Pénzügyminisztérium épülete előtt, ahol Bokrost kifütyülték az egyetemisták. Hasonló ellenállásba ütközött az egészségügyi szolgáltatások utáni díjfizetés ötlete. A súlyos

népszerűségvesztést elszenvedő pénzügyminiszter 1996 februárjában le is mondott. Viszont a neoliberais recept alkalmazóinak sikerült szűkíteni a gyermekgondozási segélyre és családi pótlékra jogosultak körét, valamint felemelni a nyugdíjkorhatárt. Szintén elérte pénzügypolitikai célját a gyógyszer támogatások visszavágása, valamint az állami szférában végrehajtott bérvisszafozás. A Bokros-csomag hatására átmenetileg felpörgött az infláció, ami a reálbérek csökkenését vonta maga után, és a gazdasági növekedés is erőteljesen lefékezett az első másfél évben (bár a magyar gazdaság 1997-től ismét növekedési pályára állt).

A Bokros-csomagot követően felgyorsult a hazai privatizáció, amivel párhuzamosan a kormány megkezdte a fizetési mérleg liberalizációját, vagyis a külföldi tőke ki- és beáramlása előtti korlátok teljes körű lebontását, amit végül 2001-re sikerült elérni. A forint ekkorra vált teljesen konvertibilis (nemzetközileg elfogadott és bárhol szabadon átváltható) devizává. A fizetésimérleg-liberalizáció lehetővé tette, hogy a magánszereplők is közvetlenül hozzáférhessenek a nemzetközi tőkepiacokhoz.

A szintén szocialista Gyurcsány Ferenc kormányzása (2004–2009) tekinthető a magyarországi neoliberalizmus második hullámának, amire az úgynevezett „harmadik utas”, vagyis szociáldemokrata ideológiába csomagolt nyugati neoliberalizmusok, a Tony Blair brit miniszterelnök (1997–2007) és Gerhard Schröder német kancellár (1998–2005) nevével fémjelzett reformpolitikák elterjedésének kontextusában került sor (hasonló tendencia zajlott le korábban az Egyesült Államokban is Bill Clinton 1993 és 2001 közötti elnöksége idején). A privatizáció lassulása, valamint a társadalmi elégedetlenség megnövekedése miatt a Gyurcsány-kormány az ún. privatizált keynesianizmusnak nevezett, hitelkiáramlásra alapozott jövedelempolitikán keresztül próbálta fenntartani politikai támogatottságát a 2000-es évek derekán. A kormány ennek keretében engedte, hogy a magángazdaság szereplői külföldi devizában vegyenek fel kölcsönt. E hitelpolitikának az elterjedéséhez az is kellett, hogy a magyar bankszektor mérlegfőösszegének 70%-a ekkor már külföldi tulajdonban volt, ezek a bankok pedig anyavállalati hitelezésen keresztül könnyen tudtak kedvezményes (a magyar alapkamatnál alacsonyabb kamatozású) devizahiteleket kereskedelmi forgalomba hozni. A devizahiteleknél fellépő árfolyamkockázatot a kormány által az EU-csatlakozás miatt vállalt, bár

folyamatosan elnapolt euróbevezetés elvileg tompíthatta volna, de végül a gazdasági helyzet jelentős romlása miatt egyik céldátum sem volt tartható.

A neoliberais korszak 2006 utáni magyarországi lejtmenetét a kibontakozó adósságválság idézte elő, amit ugyanakkor ismét csak globális méretű változások erősítettek fel. A szabadon lebegő árfolyamrendszer komoly sérülékenységet okozott a külső finanszírozásban. Bár a betelepült termelővállalatoknak köszönhetően az áruforgalmi egyenleg romlása a 2000-es években tompult, de a külföldi vállalatok a korábbi tőkebefektetések jövedelmét (profitrepatriálás és osztalékfizetés formájában) az ekkorra már teljesen nyitott fizetési mérleg jóvoltából bármikor kivihették az országból. A növekvő kamatfizetésekkel együtt ez tetemes hiányt idézett elő a fizetési mérlegben.

A 2006-ig beáramló működőtőke-befektetések értéke nem tudta kompenzálni a fizetésimérleg romlását, ezért a külfölddel szembeni nettó adósság 2002 és 2009 között 41 milliárd euróval megugrott, aminek kétharmada, 26 milliárd euró a lakossági devizahitel-állomány növekedéséből származott. A 2006 után megnövekvő magyar bruttó adósságállomány mintegy 60%-át ráadásul már külföldi devizában, elsősorban svájci frankban és euróban, kisebb részt japán jenben és amerikai dollárban jegyezték. A tőke akadálytalan ki- és beáramlása, illetve a szabadon lebegő árfolyam okozta árfolyamsokk és a nyitott fizetésimérleg-politika kényszerei között a gazdaságirányítás a pénzügyi egyensúly helyreállítása érdekében a belső kereslet drasztikus visszafogását célzó megszorító intézkedésekre kényszerült. Ez már 2006-ban – vagyis a 2008-as világgazdasági válság kirobbanása előtt – gazdasági recesszióba taszította az országot.

A rendszerváltás utáni privatizációra, nyitott tőkemérlegre, valamint a nemzetközi hitelekre épülő neoliberais modellt a 2008-as válság során súlyos megrázkódtatás érte. Súlyosbította a helyzetet, hogy a világgazdasági válság miatt a legfontosabb exportpiacokon átmenetileg összeroppant a kereslet a Magyarországon gyártott termékek, főleg a gépjárművek, elektronikai és számítástechnikai berendezések iránt. Eközben a finanszírozáshoz elengedhetetlen nemzetközi pénzpiacok is forrásszűkétől szenvedtek; a tőkeimport csatornáit átmenetileg befagytak. Ezek miatt az akkori liberális-szocialista kormány egy 25 milliárd dolláros készenléti hitelcsomag felvételére kényszerült az IMF-től, a Világbanktól és az Európai Bizottságtól.

Bár a népszerűségvesztéshez hozzájárultak a Gyurcsány-kormányt érő politikai botrányok – először a kormányfő 2006 őszén kiszivárogtatott beszéde miatt kirobbant tüntetések, majd 2008-ban a kisebb koalíciós partner kilépése a kormányból –, de a válságot elsősorban az egyre súlyosbodó megszorító intézkedések okozták. 2006-ot követően fokozatosan került leszálló ágba a neoliberalizmus korszaka Magyarországon, de a modellt jellemző néhány gazdasági intézkedés, mint például a külföldi tőke vagy a magas jövedelműek adókedvezményekkel történő támogatása a 2010 utáni kormányok gazdaságpolitikájának is szerves része maradt. A 2008-as válság elmúltával a külföldi befektetők ismét felgyorsították a régiós terjeszkedésüket. A beáramló külföldi működő tőke különösen 2010-et követően ugrott meg Magyarországon, amihez nagyban hozzájárult, hogy a kétharmados többséget szerző Fidesz–KDNP-kormányok fenntartották a neoliberaisnak tekinthető gazdaságpolitikájukat az exportágazatokban.

A rendszerváltás utáni neoliberális reformok hosszú távú gazdasági, politikai és társadalmi hatásairól azóta is éles viták vannak a politikai elemzők és a közgazdászok körében. Az eltérő véleményeket az egyes országok közötti gazdasági pályák különbségei is magyarázzák. A posztszocialista térség több államában a nyugati tanácsadók által szorgalmazott radikális piacosító reformok rövid távon rendkívül súlyos gazdasági és társadalmi válsághoz, hamarosan pedig tekintélyelvű konszolidációhoz vezettek. Más államokban viszont sikerült jobban megőrizni a társadalmi szolidaritás intézményeit. Magyarország vagy Lengyelország esete eltért például az oroszországi tapasztalatoktól, de a neoliberális ihletésű reformok (Magyarországon kiemelt módon az 1995-ös Bokros-csomag) és a társadalmi egyenlőtlenségeket tovább növelő intézkedések nem állították hosszabb távon felzárkózó pályájára a gazdaságokat. Az ezredvég kelet-európai átalakulásaira és azok hosszú távú politikai következményeire ezért már a neoliberalizmus globális válságának részeként érdemes tekintenünk.

Bokros Lajos a neoliberalizmus egyik legismertebb kritikusának, Thomas Pikettynek *A tőke a 21. században* című könyvével 2015-ben. Forrás: MTI Fotó / Kovács Tamás

■ Kapcsolódó fejezetek

[1982 Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Valutaalaphoz](#)

[1991 A Suzuki gyárat nyit Esztergomban](#)

[2008 Beüt a globális pénzügyi és gazdasági válság](#)

■ Irodalom

Benczes István: A Washingtoni Konszenzus és a nemzetközi pénzügyi szervezetek. *Közgazdaság* 11. évf., 3. sz. (2016) 107–123.

Geröcs Tamás: *Magyarország függő fejlődése. Függőség és felzárkózás globális történeti perspektívában*. Budapest, 2021.

Mihályi Péter: *A „Washingtoni Konszenzus” jelentősége a poszt szocialista országok számára.*

Miskolc, 2009. <https://nemzetkozi-gazdalkodas.hu/files/8637/t49.pdf>

Stiglitz, Joseph: Úton egy „posztwashingtoni konszenzus” felé. *Eszmélet* 13. évf., 51. sz. (2001) 67–84.

Gerőcs Tamás

1997

Az első Pride Budapesten

Az LGBT-mozgalom megjelenése és felívelése
Magyarországon

Az 1997-es első magyarországi Pride felvonulás előzményei egészen a homoszexuális közösség önszerveződésének az 1980-as évek közepére tehető – és a HIV/AIDS-aktivizmustól elválaszthatatlan – kezdetéig nyúlnak vissza. Az első magyarországi homoszexuális szervezet Magyar Homoszexuálisok „Homeros Lambda” Országos Egyesülete néven alakult meg 1985 végén. Alapítási kérelmüket 1987-ben adták be az Egészségügyi Minisztériumba, 1988-ban pedig létezésüket hivatalosan is elismerte a magyar állam.

A 80-as évek közepére Magyarországon a homoszexualitással kapcsolatos témák egyre nagyobb nyilvánosságot kapva lassan a közbeszéd részévé váltak. Ehhez nagyban hozzájárultak az olyan kulturális reprezentációk, mint a Makk Károly által rendezett 1982-es film, a Galgóczi Erzsébet leszbikus író *Törvényen belül* című regényét feldolgozó *Egymásra nézve*, amely az első leszbikus kapcsolatot bemutató mozifilm volt az egész keleti blokkban, valamint Eröss László több mint negyvenezer példányban elkelt *Furcsa párok. A homoszexuálisok titkai nyomában* című 1984-es könyve, amelyben a szerző azt hangsúlyozta, hogy a homoszexualitás nem betegség, hanem egy magatartásforma, továbbá Gécz János 1987-es *Vadnarancsok II.* című kötete, mely „homoszexuálisok vallomásait” adta közre.

1985-ben az MSZMP KB Politikai Osztálya tájékoztatást kapott a Tudományos, Kulturális és Közoktatási Osztálytól a „szerzett immunhiányos tünetegyüttessel (AIDS) kapcsolatos nemzetközi helyzetről és a járvány kiterjedésének megelőzésével kapcsolatos magyarországi intézkedésekről”. Vagyis a „Homérosz” megalakulásának idejére a magyar hatóságok is tisztában voltak a HIV-fertőzés társadalmi veszélyeivel, így praktikus megoldásnak tűnhetett egy homoszexuális egyesület

működésének hivatalos engedélyezése, hiszen ezáltal az érintett közösség közvetlen állami felügyelete a HIV/AIDS terjedésének ellenőrizhetőbbé tételét is ígérte. Ugyanakkor a szerveződő homoszexuális közösség szempontjából a közegészségügyi vészhelyzet lehetőséget biztosított a hatékonyabb érdekérvényesítésre is.

A létrejött egyesület az 1988-as alapszabály megfogalmazása szerint a magyar lakosság kb. 5%-át kitevő homoszexuális férfiak és leszbikus nők társadalmi integrációjának elősegítését célozta, akik „csak szexuális szokásaikat tekintve különböznek a társadalom többségétől”. Mivel az AIDS-betegség éppen a homoszexuális kisebbség körében jelent meg, az eddig rájuk jellemző rejtőzködő életmód fenntartása nagy veszélyeket rejt magában: „Minden járványtani, társadalmi és politikai tapasztalat azt bizonyítja, hogy a rejtőzködésre kényszerített kisebbség az előítéletek és az intolerancia növekedésével egyre hozzáférhetlenebb és ellenőrizhetlenebb lesz. Ez egy fertőző betegség szempontjából beláthatatlan következményekkel járhat.” A homoszexuális aktivizmus és az AIDS elleni küzdelem hatékonyságának összefüggéseit hangsúlyozva kiemelték, hogy éppen a betegség elleni sikeres fellépés érdekében kell lehetőséget teremteni „a homoszexuálisoknak arra, hogy szabadidejüket kulturált, értelmes és emberi módon töltsék”, ezért e célokat az egyesület is szorosan össze kívánta kapcsolni.¹

A Homérosz a keleti blokk első homoszexuális szervezete volt. A térségben csupán a blokkon kívüli, és mind a nyugati, mind a keleti melegek között népszerű turistacélpontnak számító Jugoszláviában alakultak ezt megelőzően államilag elismert homoszexuális szervezetek: Ljubljanában 1984-ben alapították meg az első melegszervezetet, a Magnust, majd 1988-ban az első leszbikus szervezetet, az LL-t.² A nyugat-európai melegaktivisták azonban már korábban, az 1980-as évek elejétől egyre aktívabban keresték a kapcsolatot a keleti blokk országaival. A Nemzetközi Leszbikus és Meleg Szövetség (International Lesbian and Gay Association, ILGA) 1981-es torinói konferenciáján például a bécsi székhelyű HOSI Wien osztrák melegjogi civil szervezet kezdeményezte, hogy hozzanak létre egy információs központot kifejezetten a keleti blokk aktivistái számára. Ez a szervezet 1982-ben Eastern European Information Pool néven jött létre azzal a céllal, hogy elősegítsék az osztrák és a kelet-közép-európai aktivisták közötti rendszeres – főként személyes kapcsolatokon nyugvó – információcserét. Majd 1987 novemberében

Budapesten megszervezték az első kelet- és délkelet-európai kistérségi ILGA konferenciát, ami nem nyilvánosan meghirdetett eseményként, hanem jórészt titokban zajlott mintegy 35 magyar, lengyel, keletnémet, cseh és jugoszláv aktivista részvételével.

A rendszerváltás során ismét elnyert sajtó- és egyesülési szabadság a melegmozgalomra is jelentős hatást gyakorolt. 1989 decemberében jelent meg *Más – Homoszexuálisok lapja* címmel a későbbi *Mások* újság legelső száma, melynek egyik ihletőjeként a HOSI Wien által 1979-től kiadott *LAMBDA Nachrichten* szolgált. A *Mások* főmunkatársa 1991-ben részt vett a COC – az 1946-ban megalapított holland LMBT (leszbikus, meleg, biszexuális, transz) szervezet – által kelet-európai aktivisták számára szervezett egyhetes programon, melynek keretében ellátogattak az 1980 óta havi rendszerességgel megjelenő, *Gay Krant* című újsághoz, a HOMODOK dokumentációs központba és a holland egészségügyi minisztériumba is. A második magyar melegszervezet, a – *Mások* újságot is kiadó – Lambda Budapest Meleg Baráti Társaság az ezt követő húsz évben nemcsak a magyarországi LMBT-közösség életének dokumentálásában vállalt fontos szerepet, hanem az érdekvédelemben, az AIDS-aktivizmusban és az identitásépítésben is. A Lambda Budapest szervezte meg 1992. szeptember 13-án az első Pink Pikniket a Hármashatár-hegy egy tisztásán: ezt az első nyilvános magyar Pride-eseménynek szánták, és azért szervezték a budai hegyekbe, mert arra számítottak, hogy így többen merik magukat elszánni a részvételre. 1993-ban a budapesti Toldi moziban az intézményt üzemeltető Balázs Béla Stúdió rendezte meg az Első Meleg és Leszbikus Filmfesztivált Adele Eisenstein amerikai–magyar kurátor, író, fordító vezetésével. A fesztiválon retrospektív jelleggel közel ötven filmet mutattak be, volt továbbá kiállítás, AIDS-világnapi felvonulás és minikonferencia is. Az akkoriban hivatalosan működő civil szervezetek (Homérosz, Lambda Budapest) és informális csoportok első nyilvános találkozására is itt került sor. E találkozón közös nyilatkozatot fogadtak el, melyben „az egész országot és az eddigi csoportokat átfogó szervezet” létrehozásának szükségességét hangsúlyozták. E megállapodásnak a közvetlen következménye lett a Szivárvány Társulás a Melegek Jogaiért nevű ernyőszervezet létrehozása, melynek alakuló ülésére 1994-ben került sor. Az egyesület bejegyzését azonban a Fővárosi Bíróság megtagadta: egyrészt arra hivatkozva, hogy az egyesület alapszabályában nem rögzítették a tagsághoz szükséges 18 éves alsó korhatárt (mely a bíróság szerint a

természet elleni fajtalanság elkövetésének lehetőségét lett volna hivatott megakadályozni), másrészt a bíróság szerint a névben szereplő „meleg” kifejezés nem köznyelvi, ezért félreérthető volt. A Szivárvány-ügy folyamán alakult meg 1995. február 10-én a Háttér Baráti Társaság a Homoszexuálisokért, amely a következő évek során lelkeség- és jogsegélyszolgálatot, HIV prevenciós programokat, óvszerautomata-programot és telefonos HIV-vonalat indított, archívumot és könyvtárat üzemeltetett, valamint kutatásokat is végzett, emellett olyan témákban folytatott lobbitevékenységet, mint a heteroszexuális és a homoszexuális kapcsolatokra egyaránt vonatkozó azonos beleegyezési korhatár bevezetése, az egyenlő bánásmódról szóló törvény elfogadása és a bejegyzett élettársi kapcsolat jogintézményének létrehozása. A Háttér főszervezőként működött közre az első Pride felvonulás megszervezésében is.

1997 nyarán a Hunnia moziban került sor a második fesztiválra, amit már több beszélgetős program és filmvetítés kísért. Ezt követően láttak hozzá az immár hagyományos évi Pink Piknik szervezésének. Az európai és észak-amerikai példák hatására – s nem függetlenül attól, hogy több szervező nem sokkal korábban személyesen is részt vett a kölni Pride-on – végül úgy döntöttek, hogy ebben az évben Budapesten immár a város szívében fognak felvonulást szervezni. Az első Pride még 1970-ben volt New Yorkban és több amerikai városban is; Európában Londonban tartottak ilyen eseményt először 1972-ben, Nyugat-Berlinben 1979-ben, majd szinte minden nagyobb nyugati városban. Ezekről a hazai szervezeteken keresztül, és leginkább a *Mások* újság beszámolóiból lehetett tudni Magyarországon is. Több magyar aktivista is járt különféle külföldi Pride-okon, például Kölnben, San Franciscóban vagy Amszterdamban. A *Mások* című újság szerkesztői például rendszeresen jártak Kölnben élő barátaikhoz, részt vettek az ottani Pride-on, és ezekről a látogatásokról képes beszámolók is születtek az újságban.

Magyarországon az első „Meleg Büszkeség Napi Felvonulásra” 1997. szeptember 6-án került sor, mely előtt a szervezők a következő felhívást tették közzé: „Várjuk a meleg nőket és férfiakat, biszexuálisokat, transzszexuálisokat, transzvesztitákat, és mindenkit, aki kiáll mellettünk. Véget akarunk vetni a megalázó bujkálásnak. Tiltakozunk a melegekkel szembeni diszkrimináció ellen. Megemlékezünk a holocaust homoszexuális áldozatairól.”³ A felvonuláson két-háromszázan vettek részt. A kicsit megilletődött felvonulók a Capella Café előtt indultak és elég gyors iramban

haladtak a Dunakorzón, majd a Vörösmarty tér érintésével a Váci utcán mentek vissza a Belgrád rakpartra. A felvonuláson Pálfi Balázs újságíró mondott beszédet: „Nem a melegségünkre vagyunk büszkék, hisz nem mi választjuk ezt a sorsot – ez egy velünk született emberi sajátosság. Viszont arra büszkék vagyunk, hogy immáron 1997-ben eljutottunk odáig, hogy felemeljük a fejünket, felmutatva magunkat azt mondjuk: itt vagyunk. Ilyenek vagyunk! Az ugyanis érdem, ha valaki szembeszáll az előítéletekkel és azt mondja: nagyobb, több szabadságot akarok, mint amennyit az előítéletes társadalmi gondolkodás szánna nekem! Nem követelünk előjogokat – csupán annyi jogot, jószándékot, szolidaritást, mint amennyit az állampolgárok nagy többsége élvez.”⁴

A Pride-felvonulást 1998-tól már a nyári fesztivál részeként szervezték. 2001-ben hozták létre kifejezetten a fesztiválok szervezésére a Szivárvány Misszió Alapítványt többek között a Lambda Budapest, a Háttér Társaság, valamint – az 1996-tól aktív és 1999-től már hivatalosan is bejegyzett első magyarországi önálló leszbikus egyesület – a Labrisz részvételével. A 2010-es évek elején nyugati nagykövetségek és számos, jellemzően multinacionális vállalat is hivatalosan megjelent a Pride-on, 2021-ben pedig első vidéki városként Pécs is rendeztek felvonulást.

A felvonulás éveken keresztül békés körülmények között zajlott. Gyurcsány Ferenc miniszterelnök balatonőszödi beszédének 2006-os kiszivárgását követően azonban az egyre intenzívebbé váló szélsőjobboldali aktivizmus egyik következménye az lett, hogy 2007-ben fizikai támadások érték a felvonulókat, egy évvel később pedig még komolyabb atrocitásokra került sor. Mindezek hatására, miközben a Pride-ok a nyugat-európai nagyvárosok normalitásának részei lettek és a szexuális kisebbségek elfogadása számos országban a társadalmi többség álláspontjává vált, a Budapest Pride résztvevői a 21. század elején több évig csak kordonok között tudtak felvonulni.

Az első budapesti Pride egyik felvonulója a melegmozgalom emblematikus eseményére, az 1969-es New York-i Stonewall-felkelésre utaló táblát visz. Forrás: Háttér Archívum

■ Kapcsolódó fejezetek

[1985 HIV-fertőzött személyt azonosítanak Magyarországon](#)

■ Irodalom

Hanzli Péter – Banach Nagy Milán – Halmai B. Gábor: *Meleg férfiak, hideg diktatúrák. Életútinterjúk*. Budapest, 2015.

Kurimay, Anita – Takács, Judit: Emergence of the Hungarian Homosexual Movement in Late Refrigerator Socialism. *Sexualities* 20. évf., 5–6. (2017) 585–603.

Takács Judit: *Meleg század. Adalékok a homoszexualitás 20. századi magyarországi társadalomtörténetéhez*. Budapest, 2018.

Takács, Judit: Queering Budapest. In: Evans, Jennifer V. – Cook, Matt (szerk.): *Queer Cities, Queer Cultures. Europe since 1945*. London, 2014. 191–210.

Takács Judit – P. Tóth Tamás: Megbélyegzett kapcsolatok az államszocialista Magyarországon. *Socio.hu. Társadalomtudományi Szemle* 7. évf., 3. sz. (2017) 63–85.
https://socio.hu/uploads/files/2017_3/25_ptoth_takacs.pdf

■ Jegyzetek

- [1](#) Az Alapszabály megtalálható a Háttér Archívum és Könyvtárban.
- [2](#) Mindkét szervezet a ŠKUC Hallgatói Kulturális Központ keretén belül szerveződött meg. Az LL – azaz „Leszbikus Lilit” – elnevezés arra utalt, hogy az az 1985-ben létrejött Lilit feminista csoport lesbikus szekciójából alakult.
- [3](#) Melegfelvonulás Budapesten. *Népszabadság*, 1997. szeptember 5. 7.
- [4](#) Pálfi Balázs beszédének kézírata megtalálható a Háttér Archívum és Könyvtárban.

Hanzli Péter – Takács Judit

2002

A tudományos közösség félsivatagként tekint a Homokhátságra

A globális klímaváltozás Magyarországra tett hatása

A globális felmelegedés lehetséges magyarországi hatásairól 1988-ban született az első tudományos modell és előrejelzés, majd a tudományos közösség számára 2000 körül nyilvánvalóvá vált, hogy a sivatagosodás Magyarországon is növekvő veszélyt jelent. Ennek ellenére még húsz évet kellett várni arra, hogy a szélesebb közvélemény is aggódni kezdjen. 2019-ben és 2020-ban több jelentős olvasottsággal bíró médium is beszámolt arról, hogy a Duna–Tisza közén fekvő Homokhátságot a szakemberek félsivatagnak tekintik.¹ Ezen írások fontos szerepet játszottak abban, hogy a közvélemény szemében is tudatosuljanak a klímaváltozás és a tájhasználat közti legfontosabb összefüggések. Egyrészt az, hogy a globális felmelegedés nagyon gyorsan, alig néhány év alatt több száz magyarországi vízfelületet tüntethet el, s hogy ez a folyamat már jelenleg is zajlik. Másrészt a cikkekből az is kitűnt, hogy vannak olyan gazdálkodási formák, amelyek még a jelenlegi, megváltozott viszonyok között is regeneratív folyamatokat indíthatnak el, s ezek összességében nagyobb léptékben és hosszabb időtávon keresztül tompítani tudják a felmelegedés hatásait. A cikkek azt is érzékeltették, hogy az ökológusok között nagyfokú konszenzus uralkodik, hogy a klímaváltozás hatásainak kezeléséhez a csapadékvíz elvezetésének módját kell megváltoztatni, a talaj pusztulását gyorsító növénytermesztési módszerekkel fel kell hagyni, és hogy a tájhasználat megváltoztatása egyszerre társadalmi-közösségi és biológiai-földrajzi kérdés.

A 2019–2020-as híradások által kínált kronológia azonban pontosításra szorul. Valójában nem ekkor, hanem már a 2000-es évek elején vált nyilvánvalóvá, hogy a Homokhátság területe az ezredforduló táján használt aszályindexek (Aridity Index) alapján már egy félsivatag csapadék- és hőmérsékleti jegyeit mutatja, s ez gyors talajpusztulással fenyeget. Az

ENSZ égisze alatt működő tudományos kerekasztal, a 2007-ben Nobel-békedíjjal kitüntetett Éghajlatváltozási Kormányközi Testület (Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) számára Magyarország részéről még 2002-ben készített jelentés kimondta, hogy az ország területének egy része félsivatag. A jelentéshez tartozó térképek jelenleg sajnos nem elérhetők, de biztosra vehető, hogy a Duna–Tisza közére vonatkozó értékek a legrosszabbak között voltak. Az IPCC 1980 és 2015 között gyűjtött adatokkal dolgozó 2019-es, sivatagosodással foglalkozó tematikus összefoglaló térképén már egyértelműen kivehető a Homokhátság az érintett területek között. Ugyanez igaz az 1961–1990 közötti adatokon alapuló, a hollandiai Wageningen Egyetem kutatói által az ENSZ Sivatagosodás Elleni Küzdelemről Szóló Egyezménye keretében rendezett konferencián 2013-ban bemutatott tanulmány térképes ábrájára is (Magyarország 2002-ben csatlakozott ehhez az egyezményhez). A magyar kormány által 2012-ben készített Nemzeti Aszálystratégia pedig úgy számolt, hogy a nagyon erősen aszályos zóna és az azt mintegy 30 km széles sávban körülvéő erősen aszályos térség az Alföld területének több mint 80%-át teszi ki.² A tudományos közösség tehát már két évtizede tisztában van azzal, hogy a Duna–Tisza közének jelentős része aszályos, félsivatagi jegyeket mutat.

A felhasznált indexeknek és az ezeket kialakító tudományos intézményeknek és tudósoknak is megvan a maguk történetisége és politikai-társadalmi-gazdasági beágyazottsága. Bár a klímaváltozás csak a 20. század utolsó harmadában tudatosodott a szakemberek és a közvélemény körében, a Duna–Tisza köze sivatagosodására adott magyarországi válaszok gyökereit már a hidegháború korszakát jóval megelőző időszakban is megtaláljuk. A mai Szerbia területén található Deliblat község közelében elterülő homokpuszta kapcsán ugyanis már az 1770-es években felfigyeltek a sivatagosodás jelenségére, és már akkor a fásítás merült fel lehetséges válaszként. Ez a térség akkoriban egyébként a nagyarányú erdőirtás miatt mutatta a drasztikus talajpusztulás jeleit. Az Alföld egészének éghajlati válságára vonatkozóan az 1860-as években indult tudományos párbeszéd, melynek során már a nagyarányú fásítás lehetősége is elhangzott. Az Alföld termékenysége a trianoni határok által okozott válság egyik leginkább szem előtt levő kérdésévé vált az első világháború után, amire jórészt Kaán Károly államtitkár és az erdészeti közgazdaságtant megújító szakíró szakpolitikai és szakirodalmi

tevékenységének köszönhetően került sor. Kaán ugyanis azon az állásponton volt, hogy az Alföld a török háborúk előtt, illetve természetes állapotában erdős terület volt.³ A másik korabeli tudományos álláspont szerint a csökkenő csapadékmennyiség mögött természetes, emberi tevékenységtől független folyamatok állnak. A 19. század közepén vita indult továbbá az erdők és a csapadékmennyiség pontos kapcsolatának (ezzel összefüggő) kérdéséről is. A magyarországi vita szereplői elsősorban német nyelven publikáló nemzetközi szaktekintélyek véleményét igyekeztek citálni saját álláspontjuk alátámasztására. Az Osztrák–Magyar Monarchián belül működő tudományos közösség azonban hasonlóképpen megosztott volt a klimatikus változások és az erdők hatásainak valódi léptékét illetően.

A hidegháború időszaka éppen a léptékekről való gondolkodás terén hozott újat. A nemzetközileg alkalmazott aszályindex kialakításában az 1950-es évek végén a szovjet Mihail Ivanovics Budikónak volt kulcsszerepe. Az ő életműve azért kiemelkedő, mert már az évszázad közepén meg volt győződve a Föld globális léptékű felmelegedéséről, s évtizedeken át igyekezett rájönni, hogy milyen összefüggések állnak ennek hátterében és hogy a felmelegedés milyen hatásokkal jár, különösen, ami a csapadékot és mezőgazdaságra tett hatását illeti. Budiko elemzése a Szovjetunióban és az Amerikai Egyesült Államokban folytatott méréseken alapultak, s előrejelzése is kiemelten azokra a szélességi körökre vonatkoztak, amelyekben belül ez a két hatalmas ország elterült. Budiko eközben igen szkeptikus volt a nyugat-európai zöld mozgalommal szemben, miközben nagyra becsülte az USA tudományos közösségét. Eleve az alapos és teljes körű tudományos ismereteken alapuló szuperhatalmi együttműködésben látta a klímakérdés jövőjét, s nem az államok széles körű összefogásában, pláne nem az alulról jövő kezdeményezésekben.

A Szovjetunió az 1970-es években igyekezett elkerülni, hogy a környezetvédelem kérdése bekerüljön a hidegháború diplomáciai témái közé. Meglehetősen távolságtartással fogadta például azt a csehszlovák kezdeményezést, amely ezzel éppen ellentétes és ambiciózus célokat fogalmazott meg 1971-ben az ENSZ Economic Commission for Europe keretein belül. Első ránézésre drámai és vészjósló pillanatnak tűnt, amikor a Szovjetunió, főként arra hivatkozva, hogy az NDK nem teljes jogú tagja a nemzetközi közösségnek, bojkottálta a világ környezeti problémáinak megoldására összehívott stockholmi ENSZ-konferenciát 1972-ben. A

háttérben az állt, hogy – Budiko nézeteivel összhangban – a szovjetek komolyabb lehetőséget láttak a kétoldalú, elsősorban az USA-val való megegyezésekben és programokban, s ennek éppen 1972 elején adott nyomatékot a szovjet–amerikai környezetvédelmi megállapodás.

Moszkva szempontjából a kérdéskör tétje akkor nőtt meg, amikor 1975-ben a helsinki konferenciák során a környezetvédelem témája az emberi jogokéhoz kapcsolódott. Az 1980-as években azután a sarkvidéki erőforrásokért folyó verseny, az USA csillagháborús tervei, majd a csernobili atomerőmű felrobbanása ismét multilaterális fejezetet nyitottak a környezetvédelmi kérdések kezelésében. A Szovjetunió felbomlása idején már formálódott egy egységes, államközi megállapodáscsomag, amelynek keretében a csatlakozó államok vállalták a globális felmelegedés és annak sivatagosító hatása, a légkört szennyező gázok kibocsátása, valamint a biológiai sokféleség csökkenése elleni fellépést. Az aszályindex-számítások látszólagos politikai semlegessége ellenére a hidegháborús viszonyok a feltett kérdéseket, az adatgyűjtés helyszíneit és a válaszkeresés irányát egyaránt meghatározták. A globális környezeti katasztrófa lehetőségének képe tehát komoly tudományos és intézményes háttér előtt jelent meg a hidegháborús években.

A 2010-es évek új vonása a mérőföldkönek tekinthető környezeti események és a felmelegedés problémájának politikai megjelenési formái közti újszerű egybeesés. A hatások tekintetében 2017 tűnik a fordulópontnak: a karibi térségben és az Egyesült Államok délkeleti régiójában ekkor pusztítottak az Irma és a Maria hurrikánok, s ekkortól a nyugat-antarktiszi selfjegéről leszakadó darabok mérete szinte minden évben felülmúlja a korábbi csúcsoakat. A grönlendi jég olvadása 2019 júniusában múlt felül minden korábbi megfigyelést és (pesszimista) várakozást. Jelenleg a sarki jég olvadása és a hurrikánok mellett az aszályok és hóhullámok a leglátványosabb és legegységesebb figyelmeztetések. Politikai szempontból a 2015 végén, az ENSZ kereteiben kötött párizsi klímavédelmi egyezmény, valamint a 2019 őszén világszerte megjelent klímasztrájkmozgalom a legjelentősebb fejlemények.

A klímaváltozás létrejöttére és az emberi tevékenység súlyára vonatkozó, nyugvópontra sosem jutó viták Magyarországon 1945-öt követően a korábbinál drasztikusabb beavatkozások formájában csapódtak le: a szocialista blokkban a Sztálin nevéhez kötődő ún. nagy természetátalakítás

idején irracionális vízügyi beruházások és a termőföldeket a szelektől védő erdősávok sokaságát telepítették.

Ezzel együtt az 1970-es évekre Magyarországon is változóban volt a környezeti kérdések percepciója és ezek súlya a közbeszédben is megnőtt. Az akkoriban a legfontosabb ismeretterjesztő fórumot, az *Élet és Tudományt* szerkesztő Csányi Vilmos 1979-ben például úgy vélte, hogy a „hetvenes években fejlődött ki az aggodalom a különböző társadalmakban a természetes környezet gyors pusztulása miatt. Az aggodalmak jogosak, és ha az ember nem veszi át tudatosan a technikai és ökológiai szféra szabályozását, akkor egy könnyen bekövetkező ökológiai katasztrófa megszüntetheti a civilizációt.”⁴

Ekkor azonban még a klímaváltozás számos aspektusa nem volt nyilvánvaló. A kor talán legismertebb magyar földrajzosa, Balázs Dénes 1978-ban az *Ausztrália, Óceánia, Antarktisz* című könyvében az Antarktika kapcsán például hitelt adott azoknak a méréseknek, amelyek szerint az ottani jég vastagsága csökkenőben van, ennek mértékét azonban nem tartotta olyannak, amely az emberi társadalmakat is befolyásolhatná. 1988-ban, a bős–nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozás felfutó szakaszában kiadott *Duna. Egy antológia* című, kvázi szamizdat kötet egy olyan pillanatot jelöl, amikor Magyarországon hirtelen rendkívül széles konszenzus látszott kialakulni a zöld politika elsődlegességéről.⁵ Ez a pillanat azonban hamar elmúlt, s mire az 1992-es globális klíma- és környezetvédelmi egyezmények megszülettek, már nem is volt napirenden. A környezetvédelmi mozgalom a rendszerváltás után fokozatosan erősödött, de hatása jelenleg jelentősen elmarad a nyugat-európai zöldmozgalmakétól.

Az elsivatagosodás magyarországi észlelése óta eltelt bő három évtized elegendő volt ahhoz, hogy a nagyiparihoz képest fenntarthatóbb tájgazdálkodás sporadikusan megkezdődjön, arra azonban nem, hogy az alternatívákból agrárpolitikai fordulat és a komplex gazdálkodást támogató jogi szabályok nőjenek ki. Ez pedig azt jelenti, hogy jelenleg még mindig a károkat és veszélyeket növelő módszerek vannak a fősodorban.

Az aszályos időszakok, a sivatagosodás és a klímaváltozás közötti kapcsolatról alkotott elképzelések története a környezeti jelenségek és léptékek közti összefüggések eszmetörténetét rajzolják ki. A globális felmelegedés Magyarországra gyakorolt hatása kapcsán az a drámai, hogy a

sivatagosodás már az 1988-as első – akkor még a tudományos közösségen belül is kétségek által övezett – modellek kifejlesztése idején is zajlott.

Ez egyúttal rámutat a helyzet kettősségére is. A tudományos tudás politikai-társadalmi kontextusok, valamint előtörténetek nyomán alakul át. Eközben az a helyzet, amit a tudomány ma leír, olyan drasztikus, hogy ennek ismeretében legalább három évtizedes lemaradásban vagyunk az alkalmazkodással – ha 1990 körül tartott volna ott a klímaváltozásra adott tudományos, társadalmi és politikai válasz, ahol ma tart, akkor sokkal több esélyünk lenne a kitűzött célok elérésére.

Belvízelvezető-csatorna építése a Homokhátságon 1965-ben. Forrás: MTI Fotó / Fehérváry Ferenc

Kapcsolódó fejezet

[1988 Tüntetés a bős–nagyvarosi erőmű ellen](#)

Irodalom

IPCC: *Special Report. Climate Change and Land*. 2019. <https://www.ipcc.ch/srccl/>

Janáč, Jiří – Olšáková, Doubravka: On the Road to Stockholm. A Case Study of the Failure of Cold War International Environmental Initiatives (Prague Symposium, 1971). *Centaurus* 63. évf., 1. sz. (2021) 132–149.

Jankó Ferenc: Elfeledett viták az alföldi erdősítés és vízrendezés éghajlati hatásairól. *Földrajzi Közlemények* 137. évf., 1. sz. (2013) 51–63.

Kelecsényi Sugárka – Szalai Sándor – Szentimrey Tamás: Az aszály regionális előfordulásainak magyarországi vizsgálata. In: Fodor István – Kováts Bernadett – Tésits Róbert (szerk.): *Társadalom és környezet. Tanulmányok a Tudomány Világkonferenciájára*. Budapest – Pécs, 2013. 25–41.

Rothschild, Rachel Emma: *Poisonous Skies. Acid Rain and the Globalization of Pollution*. Chicago. 2019.

Szentimrey Tamás: Az üvegházhatás és a klímaváltozás detektálásának statisztikai problémái. In: Pusttainé Holczer Magdolna (szerk.): *Éghajlati idősorok matematikai-statisztikai jellemzésének időszerű problémái*. Debrecen, 1993. 45–52.

Jegyzetek

- [1](#) Például Stumpf András: Sivatang lesz az Alföld helyén, ha nem lépünk – biológus kutató kongatja a vészharangot. 2020. június 8. <https://www.valaszonline.hu/2020/06/08/magyarorszag-sivatagosodas-szarazsag-lukacs-balazs-andras-riport/>
- [2](#) Vidékfejlesztési Minisztérium: *Az aszály kezelésének hosszú távú koncepciójáról*. Budapest, 2012. <https://2010-2014.kormany.hu/download/7/0a/90000/Aszalystrategia.pdf>
- [3](#) Kaán Károly: *Az Alföld problémája*. Pécs, 1929.
- [4](#) Csányi Vilmos: *Az evolúció általános elmélete*. Budapest, 1979. 131.
- [5](#) Vargha Balázs – Nagy András – Perczel Anna (szerk.): *Duna. Egy antológia*. Budapest, 1988.

Balogh Róbert

2003

Carlos Pérez és Bojana Radulovics kézilabdázók világbajnoki gólkirályok lesznek

Idegenlégiósok és honosított játékosok a magyar sport történetében

Egy amatőr sportoló nagyon ritkán vált klubot, nemhogy országot, és ha ezt teszi, annak többnyire személyes, a sportoláson túlmutató okai vannak, mint a tanulás vagy munkavállalás. Így tűntek fel például a 19. század utolsó éveiben az első magyarországi futballcsapatokban Budapesten dolgozó angolok.

A sportolók nemzetközi migrációjának elsődleges, bár nem kizárólagos mozgatórugója a professzionalizmus térnyerése. A rendszerváltás előtt a professzionalizmus lényegében (néhány birkózó és ökölvívó kivételével) csak a labdarúgókat érintette. Bár 1926-ig hivatalosan csak amatőr sportolók szerepelhettek labdarúgó csapatokban, néhány klub már az első világháború előtt megsértette az amatőrszabályokat. Sportolás céljából 1911-ben érkezett az első külföldi Magyarországra: a 19 éves, hazájában szinte ismeretlen Joseph Lane két idényt játszott az MTK-ban, lényegében Budapesten lett ismert labdarúgó, ahonnan 1913-ban már az angol bajnoki címvédő Sunderland igazolta le.

Az első világháború után nagy számban hagyták el labdarúgók az országot, miután azonban 1926-ban a világon – Anglia, Skócia, Ausztria és Csehszlovákia után – ötödikként Magyarországon kiírták az első professzionális bajnokságot, a profivá váló klubok külföldi labdarúgókat is szerződtethettek. Ugyanakkor mivel Magyarország ekkoriban tőkeszegény futballnagy hatalomnak volt nevezhető, továbbra is jóval több magyar játékos távozott külföldre, mint ahányan érkeztek pótlásukra. Néhány osztrák és cseh futballista mellett a magyar profi bajnokság főként romániai magyarok számára jelentett vonzó alternatívát – többen közülük mindkét nemzeti tizenegyenben is szerepeltek. Ströck Albert lett az első, egykor a román válogatottban is szerepelt futballista, aki (1927-ben) aztán a magyar nemzeti

tizenegyben is pályára lépett. A Nagyváradról Újpestre szerződött labdarúgó mellett később még négy román válogatott labdarúgó – Avar István, Szaniszló Zoltán, Táncos Mihály, Teleki Pál – szerepelt a magyar nemzeti csapatban is.

A határon túli labdarúgók anyaországba csábítása nem volt idegen a labdarúgás világától. Az ekkoriban professzionalizálódó olasz футбол Argentínából, Uruguayból és Brazíliából szerződtetett, majd olasz származásúként honosított (*oriundo*) játékosoknak is köszönhető, hogy néhány év alatt a világ élvonalába jutott. Máig 47 oriundo – ebből 23 argentin – játszott az olasz válogatottban. Az 1934-ben, első ízben világbajnoki címet szerzett csapatnak három kulcsjátékosa is Dél-Amerikában született, sőt, Luis Monti 1930-ban még argentin válogatottként lett világbajnoki ezüstérmes. A folyamat mindmáig tart: a 2021-ben EB-t nyerő olasz csapatban három brazil születésű játékos is pályára lépett.

1945 után a korábbinál is kevesebb külföldi sportoló érkezett Magyarországra. Ez természetesen következett a helyi szovjetrendszer jellegéből, az ország zártságából, másrészt a professzionalizmus hiányából is. Az utolsó külföldről érkező profi játékos Höfling volt, aki 1947 végén Bukarestből az MTK-ba igazolt; a magyarul nem beszélő labdarúgónak Budapest azonban leginkább ugródeszkát jelentett, bő év múlva már a római Lazio csapatát erősítette.

Külföldi élsportolók csak több évtized szünet után jelentek meg Magyarországon. Döntően magánéleti okokból szerepeltek magyar klubokban. Tanulni érkezett a Testnevelési Főiskolára a mexikói Armando Fernandez, aki 1976-tól a Honvédban vízilabdázott, a nigériai műegyetemista, Patrick Umoh Bernard pedig 1983-ban mutatkozott be az Újpesti Dózsa futballcsapatában. A cseh teniszezőnő, Maria Neumanova Magyarországra házasodott, Pintér Andrásné néven az Újpesti Dózsában versenyzett. A rendszerváltás előtti magyar sportélet legnevesebb külföldi sportolója szintén magánéleti okból költözött Magyarországra: a röplabdázó Raquel Chumpitaz 20 évesen, 1982-ben világbajnoki ezüstérmet szerzett perui színekben és még ugyanazon évben Magyarországra házasodott, majd Gállné Raquel Chumpitaz néven 141 alkalommal lépett pályára a magyar női röplabda-válogatottban. Az első valódi, természetesen a „szocialista táboron belülről” érkező idegenlégióst a Videoton szerződtette: a sokszoros lengyel válogatott kosárlabdázó Wojciech Rosiński 1984-től 1990-ig játszott Székesfehérváron.

Ahogy az 1980-as évek második felében a szocialista gazdálkodás keretein belül megjelentek a magánvállalkozások különböző formái, úgy professzionalizálódott az amatőr élsport. E változó gazdasági-politikai keretben értelmezendő az idegenlégiósok megjelenése is. Bár a professzionalizáció elsősorban a labdarúgást érintette, jelentősebb számú „vendégmunkás” mégsem ebben a sportágban jelent meg elsőként.

A Jászberényi Lehel 1977-ben alapított jégkorongcsapata csupán 1985-ben indult először az első osztályú bajnokságban, az ötödik szezonjukban aztán máris bajnoki címet szereztek. A jászvárosi klub előbb szerződtette az erdélyi Kercsó Csaba edzőt, majd hat szovjet játékost. A két fővárosi riválisa, a Ferencváros és az Újpest erre válaszul szintén szovjet, illetve cseh játékosokat szerződtetett (az Újpest által Budapestre csábított, igaz, már „kiöregedett” trió – Alekszandr Malcev, Vjacseszlav Vasziljev, Szergej Szetlov – együtt 17 világbajnoki és 5 olimpiai bajnoki cím birtokosa volt). Az 1990-es bajnokság aranyérmese (története során először és utoljára) a Jászberény lett úgy, hogy 1990 elején a Jászberény–Ferencváros döntő mérkőzésein már a külföldi játékosok voltak főszerepben.

A jégkorong mellett több csapatsportágban is megjelentek az idegenlégiósok. A *Nemzeti Sport* 1990 végén közzétett összesítése szerint míg az első osztályú jégkorongklubokban 41 idegenlégiós szerepelt, a kosárlabdacsapatoknál 52-en, a röplabdázóknál 33-an, a kézilabdázóknál pedig 22-en. Mivel az első osztályú jégkorongbajnokságban csak nyolc klub szerepelt, a többi sportágban ennél több, ráadásul férfiak és nők is, így arányosan számolva egyértelműen a jégkorongklubok vonzották a legtöbb légióst. Mindegyik sportágban a volt szocialista táborból – Szovjetunióból, Csehszlovákiából, Romániából – érkező külföldiek domináltak, bár a kosárlabdaklubok Jugoszláviából és az Egyesült Államokból is szerződtettek játékosokat.

Természetesen a labdarúgóknál is feltűntek idegenlégiósok, de sokáig nem játszottak meghatározó szerepet. A futballban ugyanis szerte a világon évtizedekig korlátozták – többnyire két főben, bár országonként eltérő módon – az egyszerre pályára léptethető idegenlégiósok számát. Az 1989–1990-es bajnokság nyitányakor az NB I. 16 csapatában még csak négy külföldi játszott, de 1990-től évről évre egyre nagyobb számban érkeztek légiósok, a többi csapatsporthoz hasonlóan kezdetben főként az immár volt szocialista régióból. A pályán lévő légiósok számára vonatkozó szabály fokozatos enyhítésével, majd Magyarország uniós csatlakozásával

párhuzamosan a magyar élvonalban betöltött szerepük egyre inkább meghatározóvá vált. Így az 1991–1992-es NB I.-es szezonban a külföldiek aránya még csak 10, 2001–2002-ben 24, a 2011–2012-es idényben pedig már 35% volt. Az idegenlégiósok részesedése a 2020–2021-es szezonra 41%-ra nőtt, egyes kluboknál – mint a bajnok Ferencváros vagy a Kisvárdá esetében – azonban az 50%-ot is meghaladta. Szembetűnő a rekrutációs bázis szélesedése is. A 2005–2006-os szezonban például 65 külföldi játékos szerepelt az első osztály 16 csapatában, akik 22 országból érkeztek. A 2020–2021-es idény 12 klubjának 171 légiósa 43 országból érkezett, a két szezon között csupán annyi a párhuzam, hogy a légiósok közel fele mindkét időpontban szomszédos ország állampolgára volt.

Idővel arra is akadt példa, hogy honosított, nem magyar származású labdarúgók szerepeljenek a válogatottban. A nagybányai, már 32. évében járó Vasile Miriuță komoly feltűnést keltve 2000-ben debütált a magyar nemzeti tizenegyben. Azóta számos olyan labdarúgó mutatkozott be a válogatottban, aki idegenlégiósként került Magyarországra és magyar felmenői sem voltak. A labdarúgásban azonban eleve korlátozott a honosított játékosok válogatottbeli szerepeltetése, mivel a nemzetközi labdarúgó-szövetség szabályai tiltják, hogy valaki két ország felnőtt válogatottjában is pályára lépjen.

A kézilabda-szövetség szabályai jóval megengedőbbek. Kirívó példa a katarai férfi kézilabda-válogatotté, amely úgy szerzett 2015-ben világbajnoki ezüstérmet, hogy a csapatban kizárólag honosított játékosok szerepeltek, akik közül többen korábban hazájuk válogatott csapatát is erősítették. E szabályozás tette lehetővé, hogy a magyar válogatott 1988-ban Ausztriába igazoló világklasszis játékosai, Gódorné Nagy Mariann, illetve Ráczi Mariann az osztrák válogatottban is szerepelhessenek, később pedig, hogy az 1992-ben Magyarországra költöző, 130-szoros román válogatott Mátéfi Eszter a magyar címeres mezt is magára ölthesse. Mátéfi ezt követően 58 alkalommal a magyar válogatottban is pályára lépett, világbajnoki ezüstérmet és olimpiai bronzérmet szerzett, 1999-ben a Dunaferrel Bajnokok Ligáját is nyert.

Az 1999-ben BL-t nyerő dunaújvárosi csapatban Mátéfi csapattársa volt Bojana Radulovics. Az 1973-ban Szabadkán született, 1994-ben Magyarországra szerződő kézilabdázó 1999-ben még a jugoszláv válogatottban lépett pályára, 2000-ben viszont már a magyarban játszott. A négyszeres magyar bajnok átlövő a 2000-es olimpián és a 2003-as

világbajnokságon ezüstérmet szerzett válogatott egyik erőssége volt, olyannyira, hogy a világbajnokságon, majd az egy évvel későbbi athéni olimpián is a torna gólkirálya lett.

A férfiaknál a korábban Bajnokcsapatok Európa Kupáját is nyert szovjet válogatott, a kijevi származású Igor Zubjuk volt az első olyan honosított kézilabdázó, akinek a magyar válogatott egyik erősségévé sikerült válnia. A legismertebb honosított játékosok azonban az 1997 végén Magyarországra érkező kubai „kontingensből” kerültek ki. A kubai válogatott eredetileg a világszínvonalú játék eltanulására érkezett Európába, de játékosai zömét magyar együttesek leigazolták, majd többüket honosították. Hárman közülük a magyar válogatottba is bekerültek. A Veszprémet erősítő Carlos Pérez volt közülük a legeredményesebb, a 171-szeres kubai válogatott játékos 55 alkalommal szerepelt a magyar nemzeti csapatban, két olimpiai negyedik helyezést ért el, a 2003-as világbajnokságon pedig a torna gólkirálya lett.

Egyéni sportágakban is feltűntek olyan sportolók, akik honosításuk után magyar válogatottak lettek. Popa Adrián és Feri Attila súlyemelők román és magyar színekben is versenyeztek, mindketten részt vettek az 1996-os olimpián, ahol Feri bronzérmet szerzett. Janics Natasa volt az első olyan egyéni sportoló, akinek bár nem voltak magyar gyökerei, az olimpián magyar színekben indult. A horvát származású szerbiai kajakozó 17 éves korától, 1999-től edzett Magyarországon. 2000-ben még jugoszláv színekben ért el negyedik helyezést az olimpián, 2002-ben már magyarként nyert világbajnokságot. 2004-ben 500 méteren kajak egyes és kajak kettes számban (Kovács Katalinnal) is olimpiai aranyat szerzett, a páros 2008-ban megvédte olimpiai bajnoki címét, amivel a valaha volt legsikeresebb magyar olimpikonok közé sikerült kerülnie.

Az elmúlt évtizedben a magyar élsport globalizációja még erőteljesebb fordulatot vett, ami nagyban köszönhető a szférába áramló, a korábinál lényegesen jelentősebb állami tőkeinvestíciónak is. Ez különösen feltűnő a kézilabda esetében: a Ferencváros és a Győri ETO női kézilabdacsapatában a norvég, német, francia, holland, spanyol válogatott meghatározó játékosai kaptak helyet. Hasonló tendencia a férfiaknál is megfigyelhető, ahol a Szeged–Veszprém rangadókon lényegében külföldi sztárok dominálnak. Eközben a férfi labdarúgó-válogatottban 2021-ben négy külföldön született játékos is pályára lépett, köztük a magyar apától származó Willy Orban, aki sosem élt Magyarországon.

De az egyéni sportokban is egyre jelentősebb a honosítottak szerepe. A gyorskorcsolyázó John-Henry Kruger például 2018-ban még amerikai színekben nyert olimpiai ezüstérmet, a 2021-es Európa-, illetve világbajnokságon viszont már magyarként állt a dobogó második fokára. A női vízilabda-válogatottat szlovák és új-zélandi játékos is erősíti, de a globalizáció legtipikusabb példája Omar Salimé. A taekwondós édesapja, Salim Gergely Tanzániában született, majd dán színekben ért el kimagasló sikereket, azóta pedig amerikai állampolgár lett. Omar amerikai színekben versenyzett, 2018-tól már magyarként indul, így is lett 2021-ben Európa-bajnok.

Carlos Pérez a magyar válogatott színeiben 2012-ben. Forrás: MTI / EPA / Bjorn Larsson Roswall

■ Kapcsolódó fejezet

[1962 Puskás mesterhármast rúg a BEK-döntőben, mégis Guttman Benficája nyer](#)

Irodalom

Kemény György: Külföldről érkeztek. *Magyarország*, 1985. június 16. 28.

Lóránt András: Lettem magyar. Honosítás a honi sportban. 2018. március 1.

<https://f21.hu/vilag/lettem-magyar-honositas-a-honi-sportban/>

Radványi Benedek: Dulakodó orosz, vízben gólt rúgó új-zélandi. Honosított sportolók a magyar olimpiai csapatban. 2021. július 23. <https://www.valaszonline.hu/2021/07/23/honosított-sportolok-magyar-olimpiai-csapat-tokio-2020-muszukajev-salim-parkes-rybanska/>

Szegedi Péter

2004

Magyarország csatlakozik az Európai Unióhoz

Kelet- és Nyugat-Európa hidegháborút követő aszimmetrikus integrációja

Az Európai Unió névlegesen az 1992-ben, épp három évtizede aláírt maastrichti szerződéssel jött létre. Az EU elődszervezetei a hidegháború idején létrehozott nyugat-európai nemzetközi szervezetek voltak, melyek számos párhuzamos és részben rivális szervezettel összevetve idővel módfelett sikeresnek bizonyultak. Mivel határozottan nyugat-európai kezdeményezésről volt szó, korántsem túl meglepő, hogy e projektet Nyugat- és Kelet-Európa hidegháborút követő aszimmetrikus integrációja nagyban átalakította és újszerű kihívások elé állította.

E nyugat-európai, az európai eszmére előszeretettel hivatkozó, ugyanakkor elsősorban gazdasági összefonódásokat és jogi harmonizációt elősegítő szervezetek a hidegháború során tett lépéseikkel a nemzetállamok együttműködésének a korábbiaknál sokrétűbb, szorosabb és mélyebb formáit alakították ki. Eközben – sikerük nyilvánvaló jeleként – már a 70-es és 80-as évek során megduplázták az integráció folyamatában részt vevő államok számát, hatról tizenkettőre emelve azt.

Bár az EU saját történetét előszeretettel prezentálja teleologikus módon, magát az európai történelem egyfajta beteljesüléseként festve le, az európai projekt létrejöttének, elmélyülésének és impozáns terjeszkedésének története valójában sokkal inkább pragmatikus, egymásra épülő, ugyanakkor nem ritkán módfelett tökéletlen kompromisszumokból áll – gondoljunk csak a mezőgazdasági támogatások sajátos anomáliáira vagy az euró bevezetésének meglehetősen felelőtlen módjára. Az Unió e kompromisszumsor következtében egyedi és rendkívül összetett szervezetté fejlődött, melynek kormányközi és állam feletti aspektusai egyaránt jelentősek. A kortárs EU bizonyos tekintetben államok szoros szövetsége, egyfajta konföderáció. Más szempontból viszont több is ennél:

kibontakozófélben lévő transznacionális és bizonytalan jövőjű föderális projekt.

A 90-es években létrehozott Európai Unió kezdetbeni – mind a politikai elitek körében, mind a részt vevő nemzeti társadalmak tagjai közt megfigyelhető – komoly népszerűsége eközben részben épp az európai jövővel kapcsolatos meglehetősen vérmes remények sikeres magára vonatkoztatásának volt köszönhető. Az európai projekt mondhatni mindmáig a bonyolult és ritkán igazán kielégítő kompromisszumok, a gyakorlatias és meglehetősen prózai lépések és az európai történelem konfliktusos-véres valóságának meghaladását szándékozó, utópikus horizontok sajátos keveréke. Optimistán közelítve az EU gyakorlatias érzékkel rendelkező idealisták mesterműve, kritikus-szkeptikus szemmel nézve viszont sokak által összebarkácsolt, toldozott-foltozott építmény: egyedi mestermű vagy ízléstelen tákolmány, sőt talán mindkettő egyszerre.

Az 1992-ben létrehozott EU a hidegháború lezárultával nemcsak a korábban semleges nyugati országok (Ausztria, Finnország, Svédország), de az egykori vasfüggöny túloldalán lévő államok sorát is képes volt integrálni ekkoriban épp érdemben tovább mélyülő struktúráiba.

A rendszerváltás korának Magyarországa is tágabb európai és globális átalakulások következtében tűzte ki prioritásul az EU-hoz való csatlakozást – akárcsak az összes többi egykori szovjet szatellitállam Kelet-Európában. E nyugatosodási és „öneurópaizálási” kísérlet régiószerte a tágabb globális kapcsolatok leértékelésével járt kéz a kézben. A korszak alapvetően liberális politikai konszenzusának köszönhetően az EU-ba való belépési szándék eközben Magyarországon is csak mérsékelt ellenállásba ütközött. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az európaiság diskurzusa a kelet-európai rendszerváltások egyfajta végcélját jelölte ki. A szovjet összeomlás fájdalmait nyögő európai félperiférián az európai projekt a vonzó jövő jelképévé, a fejlettség, a szabadság, a szolidaritás és a nemzetközi harmónia együttes megvalósulásának szimbólumává vált.

A kelet-európai államok nagy része, köztük Magyarország is 2004-re, a csatlakozás ún. koppenhágai kritériumainak 1993-as kijelölését tehát mintegy évtizeddel követően valóban tagállammá avanszált – bár a kelet-európai munkaerő szabad áramlását több „régebbi tagállam” is még éveken át korlátozta. Ily módon a Habsburgok által a kora újkorban párhuzamosan uralt Brüsszel és Buda(pest) a 21. század elején immár önszántából kötött újszerű politikai házasságot, melyet ekkoriban sokan „kompország”

végleges nyugati lehorgonyozásaként értelmeztek – ezt azonban Magyarország esetében, részben régióon belüli partnereivel ellentétben, hamarosan újabb belpolitikai és geopolitikai turbulenciák követték. Európa egyesítésének 1989 utáni víziója eközben eleve Kelet-Európa újfajta kettéosztásához vezetett, hiszen az egykori Jugoszlávia nagyobb része, akár csak a volt Szovjetunió jelentős, mondhatni (kvázi)földrajzilag szintén Európához tartozó részeinek mindmáig nem sikerült tagokká válniuk – és erre a legjelentősebb kívül maradt szereplő, Oroszország szemlátomást nem is törekszik.

Az Európán belüli Kelet–Nyugat viszony a hidegháborút közvetlenül követő években módfelett aszimmetrikus volt. A gazdasági eltérések a kontinens két fele között ugyancsak masszívak voltak ekkoriban, 1989-et követően ráadásul időlegesen még tovább is nőttek. Politikai és kulturális szempontból Kelet-Európa eközben alapvetően a Nyugat imitátorának pozíciójában találta magát. Az EU kibővítése kapcsán is szemlátomást eltérőek voltak a két fél elvárásai. Míg a nyugati tagállamok mérsékelt változásokra számítottak, a keletiek jóval vérmesebb reményekkel vágtak bele csatlakozásuk folyamatába, melytől alapvetően félperifériás helyzetük meghaladását, az európai maghoz való felzárkózásukat, azaz érdemi konvergenciát reméltek.

E sajátos elváráshorizontoktól nem függetleníthető módon az időlegesen 28 tagállamúvá kibővített EU bizonyos értelemben a kontinens mindkét felének csalódást okozott. Többek között a gazdaságilag relatíve fejletlen keletiek strukturális alapokból való kiemelkedő részesedésével, valamint a Nyugat-Európát célzó, az európai projekt keretein belül példátlanul tömegesnek számító migrációs hullámmal e nagyszabású bővítési kör ugyancsak jelentősen átalakította az EU működését. Bár a kelet-európaiak időközben közelebb kerültek az európai átlaghoz (a legmódosabbak közülük, így Csehország vagy Szlovénia, nemrég utol is érték a „régis Nyugat-Európa” legkevésbé fejlett országait, Görögországot és Portugáliát), nagyrégiók közti sebes konvergenciára 2004 óta nem került sor, sőt a régebbi tagállamok között – így elsősorban az ún. északiak és déliek között – is épp mélyülni kezdett a fejlettségbeli különbség. Komolyabb változásokra került tehát sor, mint amiben a kontinens nyugati felén az ezredforduló körül bíztak, de jóval kevésbé fundamentálisra, mint amiben tőlük keletebbre reménykedtek.

A kelet–nyugati viszony ezen túlmenően sem volt kiegyensúlyozottnak nevezhető. Az EU tagállamainak száma 2004–2013 között csaknem megduplázódott, ami súlyos egyensúlytalanságokat vont maga után. Míg az új tagállamok az EU összlakosságának mintegy 20%-át alkották, relatív fejletlenségük miatt az EU gazdaságának csak jelentősen kisebb részével rendelkeztek. Politikailag viszont komoly súlyt képeztek: a kis nemzetállamok sajátos strukturális felülreprezentáltságának köszönhetően a 21. század elején az Európai Tanács vagy az Európai Bizottság immár csaknem minden második tagja kelet-európai volt. Ezen alaptények tehát a gazdasági és politikai szerepek közti komoly eltérésekre mutatnak, melynek éppenséggel a politikai-bürokratikus szférán belül is megvolt a maga szintén nem túl szerencsés párhuzama. Az újonnan csatlakozó kelet-európaiak ugyanis a nemzetállami logika alapján váltak az európai politika jelentős szereplőivé, miközben az EU (szűkebb értelemben vett) saját, transznacionális elitjén belüli részesedésük kifejezetten mérsékelt maradt. A viszonylag nagyobb méretű kelet-európai tagállamok (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Románia) ráadásul mindmáig sem csatlakoztak az eurózónához – ez irányban tett névleges elkötelezettségük ellenére sem. Sőt e sajátos kelet-nyugati egyensúlytalanságok kontextusában Magyarország és Lengyelország is – tehát épp az 1989 után csatlakozni vágyó államok éllovasai – a nemzetállami-szuverenista logika prioritásának EU-n belüli vezető képviselőivé avanzsáltak; ami az Egyesült Királyság közelmúltbeli kiválása óta különösen feltűnővé és számos nagy nemzetközi vita forrásává vált.

A hidegháborús, Nyugat-Európában kezdeményezett európai projektnek 1989 után tehát sikerült átnyúlnia az egykori vasfüggöny túlsó oldalára. E Kelet-Európában gyakran túlértékelt szerepű, máskor viszont kifejezetten ignoráns módon kritizált projekt a 21. század elején azonban Kelet- és Nyugat-Európa meglehetősen aszimmetrikus integrációját valósította meg.

A konvergenciával kapcsolatos vérmes reményekben való csalatkozások, az Európa két fele közti sokrétű eltérések és félreértések, és az európai projekt normatív magjának kortárs, főként a magyar és a lengyel kormány általi megkérdőjelezése mostanra egyenesen Nyugat- és Kelet-Európa jövőbeli integrációs formájával kapcsolatos alapvető bizonytalanságokhoz vezettek. 2022-ből visszapillantva immár az igényel történelmi magyarázatot, hogy 1989 után miért is hittek a kontinens

mindkét felén Európa gyors és sikeres, egyidejűleg kibővülő és elmélyülő integrációjában.

Magyarország európai jövőjének alternatív víziója: Fabrizio Annovi modenai designer javaslata a magyar 50 eurócentesre. Forrás: Fabrizio Annovi

■ Kapcsolódó fejezetek

[1989 A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet](#)

[2006 Magyar élelmiszerbolt nyílik Londonban](#)

[2006 Magyar nők a munkaerőpiacát megnyitó Svájc szexiparában](#)

[2008 Beüt a globális pénzügyi és gazdasági válság](#)

■ Irodalom

Krasztev, Ivan – Holmes, Stephen: *A fény kialszik. A liberális demokrácia válságáról*. Ford. Székely János. Budapest, 2021.

Pogátsa Zoltán: *Álomunió. Európai piac állam nélkül*. Budapest, 2009.

Van Middelaar, Luuk: *Valahogy Európába. Örökös átkelés*. Ford. Horváth Viktor. Budapest, 2011.

Laczó Ferenc

2005

A Huawei gyárat nyit Magyarországon

A kínai gazdasági befolyás kezdetei

A gyorsan növekvő kínai infokommunikációs multinacionális vállalat, a Huawei Technologies 2000 óta van jelen Európában, első magyarországi beruházását pedig 2005-ben indította. 2009-ben összeszerelő-tevékenységet hozott Magyarországra, 2013-ban Budapesten létesítette Kínán kívüli legnagyobb ellátó központját, ahonnan az itt gyártott távközlési berendezéseket, szervereket, adattárolókat mintegy félszáz országba szállítja. 2020-ban a Huawei kutatás-fejlesztési központot is létrehozott Budapesten. A cég így összesen immár mintegy másfél milliárd dollárt fektetett be Magyarországon. A magyar kormány 2013-ban – első kínai tulajdonban levő cégeként – stratégiai megállapodást is kötött a Huawei-jel. A vállalat – a jelentős számú magyar munkavállaló mellett – több száz magyar partnerrel áll kapcsolatban.

Az 1987-ben alapított Huawei Technologies a vezető információs és kommunikációs technológiai termékeket gyártó és infrastruktúrát szolgáltató cégek közé tartozik, több területen (például az értékesített mobiltelefonok számát tekintve) világelső. Telefonalkatrészek gyártásával kezdte, majd fokozatosan indította be más termékek és technológiák előállítását. Központja Shenzhenben, Guangdong (régiesen Kanton) tartományban található. 1997-es hongkongi, majd 1999-es indiai (Bangalore – kutatásfejlesztés) leányvállalataival kezdte külföldi terjeszkedését. A cég jelenleg 170 országban van jelen, világszerte csaknem 200 ezer főt foglalkoztat, ebből kb. 2400-at Magyarországon. A Huawei magánkézben levő kínai vállalat, amelyben a dolgozók a részvényesek. Ugyanakkor erős (párt)állami támogatást élvez, egyfajta nemzeti bajnoknak tekinthető.

A cég a címlapokra nemcsak gazdasági sikereivel, gyors növekedésével került, hanem azzal is, hogy az Egyesült Államok a kínai kormány kinyújtott karjának tekinti, amely távközlési hálózata segítségével kémkedést és célzott hackertámadásokat hajthat végre külföldön. Emiatt az amerikai kormányzat megtiltotta az amerikai cégeknek, hogy a Huawei-jel üzleteljenek, és erre

kérte szövetségeseit is. Ez utóbbiak közül azonban többen, így Magyarország sem támogatják a bojkottot.

Az 1979-es piacnyitás és reformok óta a kínai a világgazdaság leggyorsabban növekvő gazdaságai közé tartozik, éves átlagos növekedése a Világbank szerint 10% körüli. Az ázsiai ország a 90-es évektől méreténél fogva is a globális növekedés egyik legfontosabb motorja. A növekedés alapját képező olcsó munkaerő nemrég még gyakorlatilag korlátlanul állt a gazdaság rendelkezésére, ugyanakkor ez a forrás lassan kimerülni látszik. A kínai növekedés másik fontos forrása a termelékenység javulása. Az állam (és a kommunista párt) szerepe eközben továbbra is meghatározó a gazdaság fejlődésében. Jelentős a közvetlen vagy közvetett állami tulajdonlás, több vizsgálat alapján a magántulajdonban működő cégek is részei valamilyen úton-módon az állami tulajdonnak, „mindenki szem a láncban”. Bár a Huawei papíron magáncég, esetében is látunk példát az állammal való összefonódásokra.

Az állami beavatkozás a kínai gazdaság minden szegmensében erőteljes, ideértve a külgazdaság-politikát is, ahol a kínai állam igyekszik a vállalatokat saját politikai és gazdasági céljai szolgálatába állítani. Egy elemzés szerint a kínai multinacionális vállalatok külföldi leányvállalatainak az alábbi négy cél közül legalább az egyiket el kell érnie: fejlett technológia megszerzése, hozzájutás nyersanyagokhoz, külföldi valuta szerzése és exportnövelés. A kormányzat beleszól a befektetési helyszín kiválasztásába is. A gazdaságon kívüli motivációk miatt a szakirodalom szerint a kínai közvetlentőke-befektetések másként viselkednek, mint a „hagyományos”, piacgazdaságokból érkező befektetések: kevésbé kiszámíthatóak, így nagyobb kockázatot hordozhatnak.

A világgazdaságban a 80-as évektől a növekvő versenynyomás, a technológia fejlődése és a nemzetközi kereskedelmi és tőkeáramlások liberalizálása miatt egyre több vállalat szervezi termelési tevékenységét nemzetközi léptékben, több országban hozva létre termelési kapacitásokat és foglalkoztatva beszállítókat. Az így létrejövő komplex termelési struktúrákat globális értékláncoknak hívjuk. Ezekben egy-egy termék termelési folyamata a kutatás-fejlesztési tevékenységtől indul, és a tervezésen, az alkatrészek termelésén és összeszerelésén, marketingjén, szállításán át egészen a termékek fogyasztókhöz való eljuttatásáig tart, mely tevékenységeket különböző országokban végzik. A nemzetközi értékláncok folyamatait a termékkel rendelkező multinacionális cég szervezi és ellenőrzi,

és a profittal is ő rendelkezik. Az értékláncok nemzetköziesedésének folyamata válságidőszakokban lelassul.

A kínai növekedés egyik meghatározó eleme, hogy az ország a világgazdaság „műhelyévé” vált, vagyis a világtermelés jelentős része Kínában „zajlik”. A fejlett országok multinacionális vállalatai munkaintenzív, alacsonyabb hozzáadott értékű feldolgozóipari termelési folyamataik egy részét Kínába helyezték át, hogy az olcsó és nagy mennyiségben rendelkezésre álló munkaerőre alapozva csökkentsék azok árát, ezáltal is javítva termékeik versenyképességét. Nemcsak Kína, hanem Magyarország is igen intenzíven vesz részt ezekben a nemzetközi értékláncokban, elsősorban a termelési folyamatokban.

A magyar–kínai külkereskedelem növekedése a 2000-es évek elejétől látványos, de nem egyedülálló. Hasonló lakosságszámú EU-tagországokhoz viszonyítva, az Eurostat adatai alapján a Kínából származó magyar import 2000 és 2018 között több mint hatszorosára nőtt, hasonlóan Ausztriához, azonban Csehország vagy Bulgária esetében ez a szorzó a 17-et is meghaladja. A Kínába irányuló magyar export 34-szeresére nőtt ugyanebben az időszakban, míg Bulgáriában 64-szeresére, Ausztriában csak hétszeresére, a cseheknél pedig a magyarhoz nagyjából hasonló módon, 29-szeresére.

2020-ban Kína Magyarország (még mindig csak) 15. legfontosabb exportpartnere volt, 1,7%-os részesedéssel az összexportból, míg Németország után a második legfontosabb importpartner, 7,8%-os részesedéssel. A kétoldalú forgalomban a kínai export tehát jelentősen meghaladja a magyar exportot, annak mintegy 3–5-szöröse. A másik három említett országban is sokkal nagyobb a Kínából származó import az odairányuló exportnál, de a különbség 2000 és 2018 között mindenhol csökkenő tendenciát mutatott.

Említettük a két ország intenzív részvételét a globális értékláncokban. A Kína és Magyarország közötti külkereskedelem egy jelentős része is a globális értékláncokban való részvételhez köthető, nem „saját” termék forgalmazása, hanem részegységé vagy alkatrészé, esetleg valamelyik országban összeszerelt, de külföldi multi által birtokolt terméké. Ilyenek például az Apple termékei, amelyeket Kínában szerelnek össze, vagy ilyen volt sokáig az Audi-motor, amelyet egy ideig Magyarországról szállítottak Kínába. Így tehát a kétoldalú forgalomban is azok a termékek dominálnak, amelyek termelése globális értékláncokban valósul meg. Braun Erik szerint 2014-ben például a hazai elektronikai ágazat alkatrészigényének csaknem

12%-a érkezett Kínából. 2015-ös OECD-adatok alapján a Kínából Magyarországra irányuló exportban a helyi (kínai) hozzáadott érték részesedése 78%-os, a Magyarországról Kínába irányuló kivitelben pedig 51%-os. Vagyis a kétoldalú forgalomban a magyar exportban jelentősebb a globális értékláncokhoz kapcsolódó kivitel, ahol más országokból származó alkatrészeket építenek be a később magyar kivitelként megjelenő termékbe (amit természetesen a két ország óriási méretbeli eltérése is magyaráz).

A kelet-közép-európai régióban a magyar gazdaság – Szerbia mellett – a kínai közvetlentőke-befektetések egyik legfontosabb fogadó országává vált. Az MNB 2018-ra vonatkozó legfrissebb adatai szerint a kínai befektetések állománya Magyarországon meghaladja a 2 milliárd eurót, ami nagyjából az összes befektetésállomány 3%-át teszi ki. Európai összehasonlításban is viszonylag jelentős a magyarországi kínaitőke-állomány, az egy főre eső befektetések értékét vagy a GDP-hez viszonyított nagyságot tekintve Magyarország az első öt európai célpontország között volt a 2010-es évek közepén.

Kína mindössze néhány év alatt vált jelentős külföldi közvetlentőke-befektetővé a világgazdaságban. Magyarországon az első jelentős tulajdonszerzés a Wanhua-csoport nevéhez fűződik: a BorsodChem vegyipari cég felvásárlásáról van szó, amely 2011-ben fejeződött be.

Jelentős befektető még az autóiparban tevékenykedő Yanfeng, amely tulajdonképpen egy brit cég felvásárlása után „örökölte meg” annak magyarországi leányvállalatait. Az információs technológiával foglalkozó Huawei mellett az ugyanebben az ágazatban aktív ZTE és az autóbuzsgyártó BYD szintén fontos befektető Magyarországon. Az autóipar és az elektronika fontossága azt is jelzi, hogy ezek a projektek bizonyos fokig szintén kapcsolódnak a már említett globális értékláncokhoz. Az MNB adatai alapján a Kínában eszközölt magyar beruházások nagysága viszont elhanyagolható volt 2019-ben.

A kínai–magyar gazdasági kapcsolatok megerősödése, felfutása egyrészt Kína világgazdasági szerepének erősödésével, másrészt a globalizációval, s azon belül a globális értékláncok térnyerésével függ tehát össze. A kínai állam erőteljes szerepe miatt a politikai kapcsolatok alakulása befolyásolja még a kétoldalú gazdasági kapcsolatokat, azon belül is a kínai tőke érdeklődését Magyarország iránt. Ezek alapján pedig a gazdasági és tőkekapcsolatok további erősödése várható.

Szőke Gábor Miklós *Kazincbarcikai sárkány* című, a borsodi város vezetésének felkérésére alkotott szobra, melyet az első magyarországi nagyvállalatként kínai tulajdonba került BorsodChem támogatott. Forrás: Wikimedia Commons / Jávor István

■ Kapcsolódó fejezetek

[1991 A Suzuki gyárat nyit Esztergomban](#)

[1994 Megnyílik a Józsefvárosi piac](#)

[1995 Elindul az Internetto](#)

[2020-? A koronavírus-járvány és hatása](#)

■ Irodalom

Braun Erik: Kockázatok a magyar gazdaság szerkezetében *Külgazdaság* 64. évf., 9–10. sz. (2020) 62–89.

- Gál Zoltán – Fazekas Gábor: Az ázsiai közvetlentőke-befektetések sajátosságai a visegrádi országokban. A beruházási stratégiák és a termelékenység összefüggései *Területi Statisztika* 61. évf., 1. sz. (2021) 105–130.
- Sass Magdolna: Hol volt, hol nem volt... Kínai tőkebefektetések Magyarországon és Kelet-Közép-Európában. *Külgazdaság* 62. évf., 11–12. sz. (2018): 3–31.
- Sass Magdolna – Gubik Andrea – Szunomár Ágnes: Ázsiai tőkebefektetések Magyarországon. Miért érkeznek gyakran közvetítő országokon keresztül? *Statisztikai Szemle* 97. évf., 11. sz. (2019) 1050–1070.
- Szunomár Ágnes: A digitális nagy ugrás. Lassulás és modernizációs stratégiaváltás Kínában. *Közgazdasági Szemle* 66. évf., 12. sz. (2019) 1312–1346.

Sass Magdolna

2006

Magyar élelmiszerbolt nyílik Londonban

Tömeges kivándorlás és ingázás Magyarország és Nyugat-Európa között

2006-ban Paprika Store néven magyar élelmiszerbolt nyílt Londonban az egyre népesebb magyar diaszpóra igényeinek kiszolgálására. A cég azóta több nagy-britanniai városban is üzletet nyitott, eközben más magyar vállalkozók boltjai immár komoly konkurenciát jelentenek számára. A 2010-es években számos további nyugat-európai nagyvárosban is megjelentek hasonló üzletek, jól mutatva a nyugat-európai magyar diaszpórák felfutását.

A mai nyugati magyar diaszpórákat csak áttételesen lehet a korábbi migrációkhoz kapcsolni. Az a másfél millió ember, aki az első világháború előtt kivándorolt Amerikába, jórészt a Trianon előtti idők Magyarországnak peremvidékeiről indult „amerikázni”. Az áttételeződés ugyanakkor lényeges, mert a migrációs kultúra nem korlátozódott a Trianonnal elcsatolt területekre, és kialakult egy magyar diaszpóra, amely több szempontból is „megágyazott” azoknak, akik a kivándorlás gondolatával játszottak. Hasonló kivándorlástörténelem jellemzi a térség többi országát is – az elmondottak természetesen nem tekinthetők magyar specifikumnak. A hasonlóság azonban nem jelent azonosságot, amennyiben a régió egyes országai, illetve még inkább országrészei, tájai is beleilleszkednek egy nagyobb európai vándorlási rendbe, miközben a kivándorlás szorosan összefügg a régió demográfiai, munkaerő- és tőkepiaci, illetve politikai folyamataival, különös tekintettel a határok változásaira és a diaszpórapolitika alakulására.

Ám ez a hosszú távú hatás csak nagyon korlátozottan érvényesült a szocializmus évtizedei alatt, amikor az egész szocialista tábor szinte teljesen kiiratkozott a világ nemzetközi migrációs rendszeréből. Ez alatt az idő alatt (ami a Szovjetunió és Mongólia esetében nagyjából hét, a többi szatellitállam esetében négy évtizedet jelentett) nem nagyon volt mód se

be-, se kivándorolni. Ekkor „disszidálni” lehetett csupán, ami egyfelől büntetőjogi kategória volt, másfelől ehhez a Vasfüggönyön kellett átkelni, tehát nem is volt veszélytelen. Ezért egyáltalán nem meglepő, hogy amikor 1956-ban hirtelen lehetőség nyílt a határ kockázatmentesebb átlépésére, két hónap alatt mintegy kétszázezren vándoroltak ki Magyarországról (ez a szám az akkori népesség kb. 2%-ának felelt meg).

Mindez annyiban változott 1956-ot követően, amennyiben a kádári rezsim „gulyáskommunizmusa”, illetve Magyarországnak mint a KGST „legvidámabb barakkjának” a kialakítása és fenntartása miatt a rendszer valamelyest jobban tolerálta a határokon való szabályozott kilépést is (ami kuktaszelep módjára csökkentette a kivándorlási nyomást). Ennek eredménye egyfajta „elszivárgás” lett, és az 1970-es és 1980-as évekre már kb. 5000-en távoztak „Nyugatra” évente.

Magyarországon a nyugati utazás könnyebbé tétele terén a rendszerváltás már 1989 előtt megkezdődött (nyugati útlevél, Gorenjeturizmus, kishatárforgalom), de tömeges kivándorlásra sem ekkor, sem a rendszerváltás utáni években nem került sor. Ennek okait nehéz pontosan meghatározni, de a következő felsorolás jó eséllyel magában foglalja a legfontosabb lehetséges magyarázatokat: az idegennyelvtudás alacsony szintje, a korábbi külföldi utazási lehetőségek ritkasága (vagyis a sikeres migrációhoz szükséges tapasztalatok hiánya), a hazai szociális juttatások adta relatív biztonság, a mobilitás (a munkahelyi és lakóhelyi mobilitást is ideértve) alacsony szintje, a család és a rokonság biztonsági hálóként való működése és visszatartó ereje.

Nem meglepő ezért, hogy a rendszerváltás idején, a többi posztszocialista országhoz képest Magyarországon mind a kivándorlás mértéke, mind a migrációs potenciál (vagyis a külföldi munkavállalást és/vagy kivándorlást tervezők aránya) kifejezetten alacsony maradt. Ez volt a helyzet még az EU-csatlakozás idején is, amikor Csehország és Szlovákia kivételével az összes többi frissen csatlakozott posztszocialista országénál kisebb volt a külföldre igyekvők aránya. Igazi változást a 2010-es évek hoztak, részben mert 2011-ben megszűnt a magyar migráció hagyományosan legnagyobb két célországának (Ausztria és Németország) a szabad munkaerő mozgását akadályozó derogációja (vagyis lejárt az az átmeneti engedély, hogy akadályozzák a külföldi munkaerő megjelenését a munkaerőpiacukon), részben mintha a magyarok ekkora „tanulták” volna meg, hogy mi kell a migrációhoz, továbbá ekkorra erősödtek meg azok a

nyomások (leginkább a 2008-as pénzügyi válság hatására), amelyek egyre több magyar esetben mintegy kikényszerítették, hogy maga és gyerekei számára a jobb életet migráció által próbálja megvalósítani.

A külföldön dolgozó és élő magyarok száma a 2000-es évek közepétől kezdett érezhetően megnőni: 2005 és 2010 között Magyarország népességéhez képest egyről két százalékra. (Eközben a román érték ötről tíz százalékra, a litván és bolgár pedig négyről hat százalékra nőtt, azaz hasonló növekedési ütem mellett jóval magasabb számokhoz vezetett). Egy másik becslés is azt mutatta, hogy a 2010-es évek elején a 15–64 évesek elvándorlási aránya kismértékben nőtt Magyarországon. A külföldön élők aránya 2011 és 2015 között mintegy két százalékponttal emelkedett, de azóta – a nemzetközi trendekhez hasonlóan – ez az arány ismét mérséklődött.

Az eddig elmondottak azonban csak az általános trend összefoglaló elemzését jelentik, ám a külföldi munkavállalás és/vagy a kivándorlás nem egyformán érinti a társadalom különböző részeit. Ezt illusztrálóan bemutatok három olyan társadalmi csoportot, amelyek migrációja nagyon eltér az eddigiekben bemutatott trendtől. E három példát úgy válogattam össze, hogy jelentősen eltérő migrációs helyzeteket foglaljanak magukban: az első az etnikai, a második a regionális, a harmadik a munkaerőpiaci szegmentáció metszetében szemlélteti, hogy mennyire más lehet a migráció folyamata a társadalom egyes részeiben.

A Magyarországon (éppúgy, mint a többi posztoszocialista országban) élő romák/cigányok már a rendszerváltás idején több ország felé megindultak. Ez jellemzően kisebb csoportokat érintett, akik a rendszerváltás számukra gyorsan romló munkaerőpiaci viszonyainak a kényszere, illetve egy jónak tűnő lehetőség (leggyakrabban az adott célország menekültügyi szabályozásának és egy-két jó szervezőképességgel megáldott, gyakran a csoporthoz eleve kapcsolódó ember tevékenységének) kombinációja miatt vágtak neki az útnak. Az így beinduló láncmigráció okozta tehetetlenségi erő egy ideig életben tartotta a migrációs folyamatot, ami aztán rendszerint elhalt. Ez történt a zánkai romák esetében, akik Franciaországba utaztak, a Mohács környékén élő romákkal, akik Malmőben, illetve néhány más csoporttal, akik – cseh és szlovák roma csoportokhoz hasonlóan – Nagy-Britanniában, Svédországban és Finnországban jelentek meg. De a legnagyobb mértékű roma/cigány migráció a kedvező menekültügyi eljárással rendelkező (hosszú ideig tartó,

addig is kedvező segélyezési feltételeket biztosító, s – legalábbis a migrációs hullám elején – a siker esélyével kecsegtető) Kanada felé irányult.

Regionális szempontból az osztrák határ menti részek migrációjának jellemzői különböztek legjobban az országos trendektől. Itt azok a régió belüli régi munkaerőpiaci mozgások erősödtek fel a rendszerváltás után, amelyeket csak az országközi határok megjelenése alakított nemzetközi migrációs mozgásokká. Ezek informálisan a rendszerváltás előtt, idején és a szabad munkavállalást a csatlakozás után még hét évig akadályozó osztrák derogáció idején is folytak, hogy aztán 2011-ben számuk hirtelen megnöjön – ami részben persze annak volt köszönhető, hogy a legálissá váló mozgások láthatók lettek a statisztika számára is. Nem meglepő, hogy a Nagy-Britanniába és Németországba irányuló migrációhoz képest ebben a régióban a napi/heti/havi ingázás aránya sokkal nagyobb.

A roma/cigány népesség esetében a régióban egy speciális vállalkozói ingázó migráció értékelődött fel a rendszerváltás után, az ún. lomizás, vagyis a használtcikk-piac ellátása külföldi olcsó, de még használható áruval, amit vámmentesen lehetett behozni. Részben a rendszerváltás után egyre kedvezőtlenebb gazdasági környezet és az addigra már bejáratott lomizás kínálta lehetőségek együttállása tette lehetővé, de egyszersmind kényszerítette is ki ezt a nemzetközi ingázást is magában foglaló roma kisvállalkozói tevékenységet. Ebben nyilván szerepet játszott az is, hogy az ehhez szükséges tudás (kereskedői képességek, mozgékonyság, kiterjedt kapcsolatrendszer stb.) sokaknak eleve megvolt. Miután az ilyen tevékenységbe komolyan befektető roma vállalkozók sikeresek voltak, ezért egy rövid időre a lomizás a nyugat-dunántúli (különösen Devecser környéki) roma/cigány csoport oligopóliumává vált.

Végül vannak olyan szegmensei a munkarőpiacnak, ahol a migráció kiugróan magas. Részben mert esetükben a kereslet (s az ezt segítő toborzás hatékonysága) kiugróan nagy, így például az orvosi és más egészségügyi végzettségűek köre. Ilyen helyzetben az elérhető többletjövedelem is igen magas. Így például míg 2004 és 2007 között a külföldi munkavállalási engedélyért folyamodó orvosok száma az egyetemeken végzettek kb. felét tette ki, addig 2008 és 2011 között közel annyi orvos igyekezett külföldre (zömük Németországba és az Egyesült Királyságba), mint ahányan évente diplomát kaptak.

A jelenleg Nyugat-Európában élő magyarok számát még megbecsülni is igen nehéz. A migrációs statisztika ugyanis a legkevésbé megbízható statisztikák egyike, mivel a kivándorlás bejelentésére (ellentétben a bevándorlással) semmi nem készteti az egyént, ugyanakkor állami kényszer sincs erre. Egy 2018-as számítás szerint a három legnépesebb célországban, Nagy-Britanniában, Németországban és Ausztriában mintegy 240 ezer fővel nőtt a 2010 óta munkát vállalók száma. A Brexit miatt ennél hamarosan pontosabb, és várhatóan magasabb számot fogunk ismerni Nagy-Britanniára nézve, mivel a letelepedés a magyar állampolgárok számára engedélyköteles lett. 2021 nyaráig 150 ezer magyar állampolgár folyamodott tartós nagy-britanniai letelepedési engedélyért. A nagy-britanniai magyar állampolgárok közössége – hasonlóan a németországi és ausztriai magyar diaszpórához – magyarországi nagyvárosokkal összevethető népességgel bír. A mérsékelt visszavándorlási trend és a Brexit okozta bizonytalanság ellenére e közösségek minden bizonnyal hosszú távon megmaradnak, azaz a Paprika Store-nak és társainak nem kell aggódnia célközönsége miatt.

Magyar élelmiszerbolt Angliában. Forrás: Baki Zsombor

■Kapcsolódó fejezetek

[1902 Szobrot állítanak Kossuth Lajosnak Clevelandben](#)

[1957 Rafael Trujillo dominikai diktátor megnyitja országának kietlen vidékeit a „kommunista barbarizmus” magyar üldözöttjei előtt](#)

[1979 Vízum nélkül lehet utazni Ausztriába](#)

[2004 Magyarország csatlakozik az Európai Unióhoz](#)

[2006 Magyar nők a munkaerőpiacát megnyitó Svájc szexiparában](#)

■Irodalom

Girasek Edmond – Csernus Réka – Ragály Károly – Eke Edit: Migráció az egészségügyben. *Magyar Tudomány* 174. évf., 3. sz. (2013) 292–298.

- Hárs Ágnes: Magyarok külföldön. Gondolatok a magyarok külföldi munkavállalásáról. *Magyar Tudomány* 174. évf., 3. sz. (2013) 286–291.
- Hárs Ágnes: Növekvő elvándorlás – lehetőségek, remények, munkaerőpiaci hatások. In: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth I. György (szerk.): *Társadalmi Riport 2018*. Budapest, 2018. 81-105.
- Hárs Ágnes: Elvándorlás, visszavándorlás, bevándorlás. Jelenségek és munkaerőpiaci hatások. In: Kolosi Tamás – Szelényi Iván – Tóth I. György (szerk.): *Társadalmi Riport 2020*. Budapest, 2020. 115–145.
- Melegh Attila – Sárosi Annamária: Magyarország bekapcsolódása a migrációs folyamatokba. Történeti-strukturális megközelítés. *Demográfia* 58. évf., 4. sz. (2015) 221–265.
- Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája 2*. Budapest, 2011.

Sik Endre

2006

Magyar nők a munkaerőpiacát megnyitó Svájc szexiparában

A magyar társadalmi periféria és elnyomás megjelenése a nyugati munkaerőpiacon

A nyugat-európai szexiparban jelentős arányban a 90-es évektől kezdtek el megjelenni kelet-európai nők, jelenlétük a 2000-es évek második felére tömegessé vált. A jelenség az 1970-es évek gazdasági válságával és az azt követő rendszerváltás hatására kialakuló tömeges elszegényedéssel magyarázható, amely a nőket hangsúlyosabban sújtotta, majd a 2008-as gazdasági válság hatásával és az Európai Unión belüli mozgás szabadságával.

A kapitalista piacra való visszaállás a nők tömeges elszegényedéséhez vezetett. Az államszocializmus alatt a nők foglalkoztatása jelentősen nőtt, de az emancipációs törekvések alapvetően kimerültek a munkaerőpiaci részvétel ösztönzésében. A nők jellemzően ún. nőies, a gondoskodáshoz kapcsolódó munkákat láttak el a munkaerőpiacon, és átlagosan alacsonyabb fizetést kaptak, mint a férfiak. Emellett az alsó osztálybeli nők körében már a rendszerváltást megelőzően is alacsony volt a munkaerőpiaci részvétel.

Az 1970-es évek gazdasági válságának hatására a nők egyre inkább kezdtek kiszorulni a beszűkülő munkaerőpiacról, amit az állam a nők otthonmaradásának ösztönzésével kezdett el kompenzálni. Ekkor került bevezetésre a három éven keresztül igénybe vehető gyermekgondozást segítő ellátás (GYES). Ezzel párhuzamosan elkezdődött a gyermekgondozást segítő intézmények szisztematikus leépítése, illetve fizetőssé tétele. Még hangsúlyosabban a nők informális feladatává vált a háztartás, a gyerekek, fogyatékkal élő és idős hozzátartozók ellátása. Ezek a folyamatok a nők nagyarányú elszegényedéséhez, a szegénység feminizálódásához vezettek. Elszegényedésükkel az alsó osztálybeli nők egyre nagyobb számban kezdtek el becsatornázódni a szexiparba is. A szexiparhoz kapcsolódó vállalkozások

száma, továbbá a prostitúció aránya és láthatósága is rohamosan növekedett az országban a 90-es években.

A Magyarországon szegénységben élő, többségében roma nők 2008 után kezdtek el tömegesen megjelenni azokban a centrumországokban, ahol a prostitúciót dekriminalizálták,¹ így például Hollandiában, Belgiumban, Németországban vagy Ausztriában. A 2008-as válság hatására az amúgy is szegénységben élő rétegek helyzete rohamosan romlani kezdett. A 2008-as válság utáni években lett az amszterdami piros lámpás negyedben található Molensteeg utca beceneve „Nyíregyháza utca”, és ekkor kezdték el ellepni a svájci és német szexipart a magyar kistelepülésekről és mélyszegény telepekről érkező, ingázó nők.

Az Európai Unió kelet-európai bővítésének hatására 2004-től az emberek szabad mozgásáról szóló egyezmény az újonnan csatlakozó államokra is kiterjedt, bár több tagállam az egyezmény gyakorlatban való alkalmazását elhalasztotta. Svájcban 2005-ben népszavazás fogadta el az Európai Unióhoz az előző évben csatlakozott országok állampolgárainak szabad mozgását, a döntés a következő évben lépett életbe. A svájci szexiparban jelen lévő nők nemzetiségi aránya a különböző időszakokban leköveti az emberek szabad mozgásáról szóló egyezmény kiterjesztését az újonnan csatlakozó tagállamokra: 2005 és 2012 között a magyar nők voltak felülreprezentáltak jelen a svájci szexiparban, a 2007-ben csatlakozó két országból, tehát a Romániából és Bulgáriából származó nők aránya 2009-től kezdett el rohamosan növekedni. Ezzel szemben a prostitúciós iparban a svájci állampolgárok jelenléte elenyésző. A kelet-európai nők aránya a nyugat-európai országok szexiparában jellemzően hasonlóan felülreprezentáltak.

Svájc tipikus terepe a transznacionális áruvá váló, Kelet-Európából becsatornázódó, Nyugat-Európa szexiparában használt nők jelenségének. A 19. században a falvakból és a közeli országok szegényebb régióiból érkeztek a svájci városokba alsó osztálybeli nők a testüket árulni, akik bérmunkásként jóval alacsonyabb keresettel rendelkeztek, mint férfi társaik. Jellemzően futtatókon keresztül jutottak el az országba és a nagyobb városokba, melyekben egyre inkább nőtt a kereslet a prostitúció iránt. A 19. században eközben a prostitúciót kriminalizálták Európa-szerte, így Svájcban is, főként a szexuális úton terjedő járványok megakadályozásának érdekében. A prostitúciót Svájc 1942-ben legalizálta, 1973-ban pedig a szabad gazdasági tevékenység körébe vonta. A tevékenységet kantonális

szinten szabályozzák, a szexipar Bern és Zürich tartományban a legkiterjedtebb. 2013-ban 18–20 ezer emberre becsülték az iparágban jelen lévők számát. A becslések szerint az ország éves bevétele a szexiparból a GDP 0,5%-át teszi ki.

Az EU-tagállamok állampolgárai kétféleképpen dolgozhatnak legálisan Svájcban: vagy 90 napos engedéllyel vagy állandó letelepedési kérelemmel. Az országban munkát vállaló külföldiek tartózkodási engedéllyel évente 90 napot dolgozhatnak Svájcban, mely 90 nap automatikusan jár a munkaszerződés hatóságoknak történő bemutatásával. A szabályozás hatására az Európai Unió és Európai Szabadkereskedelmi Társulás tagállamaiból (Izland, Liechtenstein, Norvégia, Svájc) érkező vendégmunkások teszik ki az országban élő regisztrált külföldiek 90%-át. Az EU-tagállamokból érkező, a szexiparban legálisan dolgozó nők jellemzően a 90 napos engedéllyel tartózkodnak az országban, magánvállalkozói engedély kiváltásával. A legális munka másik opciója, a „B engedély” (letelepedési engedély) jellemzően nem elérhető a kelet-európai országokból érkező nők számára. A „B engedély” kérelmezéséhez lakásbérleti szerződés is szükséges, ami a szexiparban jelen lévő nők gazdasági helyzete és körülményei miatt csak ritkán áll rendelkezésre. Számukra az elsődleges lakáspiacon eleve nem adnak ki lakásokat, így erre külön lakás piac épült ki, amelynek keretében a szóban forgó nők kerestetük mintegy 40–50%-át költik lakhatásra.

A Kelet-Európából kiinduló, Nyugat-Európát célzó női migrációt általánosan az ingázás jellemzi. A svájci szexiparba érkező magyar nők többsége a munkavállalás helyi szabályozása miatt egy hónapon belül ingázik Svájc és Magyarország között és nem is tudnának három hónapnál hosszabban maradni az országban. A magyar nők átlagosan 2–3 hétig maradnak és az évente maximálisan engedélyezett 90 munkanapot több alkalommal használják fel. A nők többsége az otthon maradt családját és partnerét tartja el a kint összegyűjtött pénzből, akikhez pár héten belül visszautaznak Magyarországra.

A prostitúcióra vonatkozó, főként a centrumországokban jellemző dekriminalizációs szabályozás célja a szexipar átláthatóbbá tétele, az ártalomcsökkentés feltételeinek megteremtése és az emberkereskedelem áldozatainak hatékonyabb segítése, azonban a dekriminalizációs szabályozásnak sem az illegális prostitúciót, sem a futtatókat, sem a nőket körülvevő kizsákmányoló mechanizmusokat nem sikerült eltüntetnie a svájci

szexiparból. A Magyarországról érkező nőket gyakran ugyanúgy futtatók kontrollálják, sokszor ún. kápókon² keresztül és folyamatosan ki vannak téve az erőszak kockázatának.

Zürichben annyira látványos volt nemcsak a magyar nők, de a magyar futtatók jelenléte is, hogy 2013-ban új szabályozást vezettek be, mely a futtatók eltűnését és a nők nagyobb biztonságának garantálását tűzte ki célul. Illegális prostitúcióba jellemzően azok a nők kényszerülnek, akik a legkiszolgáltatottabb körülmények közül érkeznek – szegényebb háttérrel rendelkeznek vagy eleve nem EU-tagállamokból jönnek, és a 90 napos legális munkavállalás lehetősége sem áll rendelkezésükre. Az illegális prostitúcióba becsatornázódó nők számára nincsenek biztosítva a dekriminalizációs szabályozással és legális munkavállalással járó jogok, ki vannak téve a rendőrségi bírságoknak, ráadásul nagyobb kockázattal válnak erőszak áldozataivá is.

A főként alsó osztálybeli nők transznacionális áruvá válása Kelet- és Nyugat-Európa között a 2010-es évektől általános jelenséggé vált, aminek hatására immár perifériás, félperifériás országokból érkező nők töltik fel a centrumországok szexiparát. A globális régiók közötti egyenlőtlenségek a szexiparban megjelenő egyenlőtlenségeket is alapvetően meghatározzák. A prostitúciós iparba a nők jellemzően a perifériális, félperifériális régiókból csatornázódnak be, és nagy arányuk a centrumországok jellemzően dekriminalizált szexiparában árulja a testét.

Utcakép a zürichi Langstrassén, a város piros lámpás negyedében. Forrás: Wikimedia Commons / Micha L. Rieser

■ Kapcsolódó fejezetek

[1948 A Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség konferenciája Budapesten](#)

[2004 Magyarország csatlakozik az Európai Unióhoz](#)

[2006 Magyar élelmiszerbolt nyílik Londonban](#)

[2008 Beüt a globális pénzügyi és gazdasági válság](#)

■ Irodalom

Csányi Gergely: Genderrezsim és „nőpolitika” Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaság elemzés. *Fordulat* 26. sz. (2019) 115–142.

Czibere Ibolya: *Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban*. Budapest, 2012.

Dés Fanni: „470-et adott és csak egy kicsit fojtogatott”. Szegénységben élő nők a periféria és a centrum között. Prostitúcióban élő magyar nők Zürichben. *Fordulat* 24. sz. (2018) 187–215.

Diegman, Manuela – Feller, Andrea – Herzig, Michael – Kocher, Ursula – Kuruc, Julia: Megelőzés, túlélési segítség és szociális munka a Zürichben prostitúcióban élő nők számára. In: *Szociális szolgáltatások fejlesztése prostitúcióban élő magyar nők részére Magyarországon és Svájcban*. Budapest, 2012. 50–55.

Einhorn, Barbara: Hová lett a sok nő? A nők és a nőmozgalmak Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom* 7. évf., 1–2. sz. (1993 [1991]) 51–57.

■ Jegyzetek

- [1](#) A prostitúció dekriminalizációs szabályozása azt feltételezi, hogy vannak nők, akik önként választják a prostitúciót, és számukra szabályozott körülményeket kell biztosítani a szexiparban, a szexuális célú emberkereskedelmet viszont átláthatóvá kell tenni.
- [2](#) Ahogy a svájci rendőrség elkezdte feltárni az emberkereskedelmi hálózatokat, a futtatók biztonságosabbnak találták, ha ők Magyarországon maradnak és kineveznek egy nőt, aki felügyeli a testüket áruba bocsátó nőket. Őket hívják kápónak: nemcsak felügyelik és kontrollálják a futtatóhálózathoz tartozó többi nőt, de be is szedik tőlük a pénzt az otthon maradt futtatók helyett.

Dés Fanni

2006

A Magyar Honvédség vezeti a Tartományi Újjáépítési Csoportot Baglánban

Magyarország a terrorizmus elleni háborúban

A Budapeستtől mintegy 4500 kilométerre lévő Puli-Humri városában 2006-ban magyar zászlót húztak fel egy katonai bázison. A 300×300 méter nagyságú, Camp Pannoniának elnevezett afganisztáni katonai bázist Magyarország Hollandiától vette át, és a továbbiakban a magyar Tartományi Újjáépítési Csoport (Provincial Reconstruction Team, PRT) központja lett. A Magyar Honvédség a Külügyminisztériummal, a Belügyminisztériummal és magyar alapítványokkal közösen innen koordinálta Baglán tartomány fejlesztését egészen 2013-ig. A következő hét évben 200–250 magyar honvéd volt jelen tartós jelleggel Puli-Humriban, és járult hozzá a nemzetközi biztonság fenntartásához Afganisztánban. A magyar erökhöz pedig 2010-től negyven montenegrói katona is csatlakozott és került ily módon magyar parancsnokság alá.

A PRT-ben jelentős magyar katonai erő vállalt szerepet, akiknek nem pusztán katonai feladatok ellátását kellett biztosítaniuk veszélyes körülmények között. A bagláni Tartományi Újjáépítési Csoport vezetése a Magyar Honvédség számára a második világháború utáni időszak egyik legösszetettebb és legveszélyesebb katonai küldetésévé vált, amely elsősorban nem hagyományos katonai feladatokból állt. A magyar katonák többek között kilenc kórházat hoztak létre, tizenöt járóbeteg-ellátót alakítottak ki, kilenc iskolát építettek fel és tizenötöt újítottak fel, valamint több száz oktatási projektet hajtottak végre. Emellett negyvenöt kutat fúrtak és építettek 54 kilométernyi utat is, illetve az afgán erökhöz katonai támogatást, a szövetséges NATO-csapatoknak logisztikai segítséget nyújtottak a térségben.

A PRT működésének hét éve alatt összesen 2500 magyar katona teljesített szolgálatot Puli-Humriban. Közülük négyen vesztették életüket harci körülmények között. Két magyar tűzszerész 2008-ban hunyt el, 2010-

ben pedig a tálibok indítottak támadást egy magyar konvoj ellen, melynek két magyar katona esett áldozatául.

A Magyar Honvédség részvétele a bagláni PRT-ben egy nagyobb, a hidegháború befejeződése után kezdődött folyamat része. Magyar honvédek már az 1990-es évek közepétől százas nagyságrendben vettek részt külföldi katonai műveletekben. A Magyar Honvédség többek között folyamatosan jelentős szerepet vállalt a 90-es évek közepe óta a balkáni háborúk utáni béke helyreállításában Bosznia-Hercegovinában és Koszovóban. A 2000-es évek elején a külföldön állomásozó magyar katonák száma már tartósan meghaladta az ezer főt, amely a Magyar Honvédség korlátozott létszámához mérve kiemelkedő teljesítménynek nevezhető Európában. A 2001. szeptember 11-i terrortámadások után, a 2010-es évek első feléig az iraki és afganisztáni missziók kaptak nagyobb jelentőséget. Jelenleg, a 2020-as évek elején is 900 magyar katona szolgál különböző missziókban.

Két fő oka van annak, hogy a Magyar Honvédség saját méretéhez képest kiemelkedő számban telepített katonákat külföldi missziókba. Az egyik beleillett az európai haderők hidegháború utáni fejlődésének általános tendenciájába. A Szovjetunió szétesése következtében egy hagyományos háború esélye sokáig minimálisnak tűnt a kontinensen, így az európai haderők jelentős védelmi költségvetés-csökkentés végrehajtására kényszerültek. Továbbá átalakult a feladatrendszerük is: területvédelem helyett gyakran távoli országokban zajló békeépítésre kellett felkészülniük. Ezek a folyamatok professzionális, jóval kisebb, de rugalmasabb haderőstruktúrát igényeltek minden európai haderőtől.

A kiemelkedő magyar külföldi katonai szerepvállalásnak volt egy másik oka is. A magyar helyzet egyik sajátossága volt, hogy ugyan a Magyar Honvédség (más európai haderőkhöz hasonlóan) kisebbé és professzionálisabbá vált, a magyar védelmi költségvetés ugyanakkor tartósan alacsony is maradt. Ennek következtében Magyarország a GDP-arányos védelmi kiadások tekintetében sereghajtóvá vált a NATO-ban, ami miatt az 1999-es NATO-csatlakozását követően rendszeresen kritikákat is kapott. Az elsősorban az Egyesült Államokból és Nagy-Britanniából érkező bírálatok élét a magyar vezetés részben jelentős külföldi katonai szerepvállalással igyekezett elvenni, másrészt támogatta e vezető NATO-tagállamok nemzetközi politikáját. Hasonló taktikát választott több új NATO-tag vagy NATO-tag aspiráns kelet-európai állam is ahelyett, hogy érdemben fejlesztették volna haderejüket, ezen államok inkább a NATO védelmi

garanciáit igyekeztek kihasználni, saját költségeiket pedig csökkenteni azáltal, hogy a NATO nagyobb tagállamainak politikáját nyíltan támogatták, és közben arányaiban nagyobb létszámban küldtek katonákat különböző külföldi műveletekbe.

Ez a tendencia a 2001. szeptember 11-i New York-i és washingtoni terrortámadások után még jobban felerősödött. 2001 végétől NATO-küldetés indult Afganisztánban, majd 2003-ban az Egyesült Államok és Nagy-Britannia által vezetett koalíciós erők megtámadták és megszállták Irakot. Míg az afganisztáni műveletekkel kapcsolatban egyetértés volt a NATO-ban, Irak esetében már más volt a helyzet. Az egykori szocialista országok nyíltan támogatták az iraki intervenciót és csapatokat is küldtek a válságövezetbe, miközben Németország és Franciaország élesen ellenezte az iraki beavatkozást.

Ettől a kelet-európai országok, és így Magyarország is azt remélte, hogy a NATO két legjelentősebb katonai hatalmának támogatásával a korábban említett alacsony védelmi költségvetésüket ért kritikák enyhítését tudják elérni. Ez részben sikerült is, de idővel egyre nagyobb lett a nemzetközi nyomás, hogy a Magyar Honvédség a külföldi műveletekben vállaljon veszélyesebb és komplexebb feladatokat is. Magyarország az afganisztáni NATO-misszióba eredetileg csupán egészségügyi kontingenst és egy biztosító századot küldött, pár évvel később viszont átvette a Tartományi Újjáépítési Csoport vezetését Baglánban és különleges műveleti katonákat is küldött veszélyes missziókba, valamint magyar honvédek végezték afgán katonák kiképzését különböző területeken.

Ezekre a feladatokra a Magyar Honvédség eleinte nem volt teljes mértékben felkészülve. A bevetéseken részt vevő magyar katonák többször jelentették, hogy az elavult géppuskák meghibásodtak a harcok közben vagy a rendelkezésre álló járművek nem voltak megfelelően páncélozva. Ezeket a problémákat a Honvédelmi Minisztérium idővel orvosolta, és az Afganisztánban szerzett műveleti tapasztalatok beépültek a magyar katonák kiképzésébe is.

2014 végével a legtöbb NATO-erőt kivonták Afganisztánból. Ennek következtében a magyarok afganisztáni szerepvállalása is jelentősen csökkent, és 2015 után a Magyar Honvédség ismét a földrajzilag közelebbi és fontosabb Balkánra kezdett nagyobb hangsúlyt fektetni. 2020 elejére a magyar katonai hozzájárulás a NATO koszovói és bosznia-hercegovinai

misszióiban meghaladta a 400, illetve 160 főt, amivel mindkét küldetésnek Magyarország vált az egyik legnagyobb és legbefolyásosabb szereplőjévé.

Bár a terrorizmus elleni háború hivatalosan a 2010-es évek második felére sem ért véget, jelentősége nagy mértékben csökkent. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a Magyar Honvédség immár teljesen kivonta volna magát belőle. 2015-től kezdődően az ország többek között egy megközelítőleg 150–200 fős kontingenssel járult hozzá az Iszlám Állam elleni erőfeszítésekhez az iraki Erbilben. Itt a magyar katonák kurd pesmergák kiképzését és a nemzetközi bázis őrzését-védelmét látták el. Emellett néhány tucat magyar katona Afganisztánban egészen a 2021-es teljes nyugati kivonulásig folytatta szolgálatát.

A terrorizmus elleni háborúhoz való hozzájárulás helyett a 2010-es évek közepétől a korábban elhanyagolt haderőfejlesztés került előtérbe. A 2017-ben bejelentett haderőfejlesztési terv, a Zrínyi 2026 keretében tíz év alatt a Magyar Honvédség 3500 milliárd forintot költ el katonai képességfejlesztésre. Ez a Honvédség meglévő feladatainak ellátásán felüli összeg, és új képességek kialakítására fordítható. Ezzel a Zrínyi 2026 a rendszerváltást követő időszak legnagyobb honvédelmi befektetése Magyarországon. Erre azért is lehetett szükség, mert a hidegháború után Magyarországon csupán egyetlen jelentős katonai beruházás történt, mégpedig a svéd gyártmányú JAS-39 Gripen vadászgépek beszerzése 2006-ban. Így a 2010-es években, több mint két évtizeddel a hidegháború vége után a Magyar Honvédségben a legtöbb katonai eszköz és fegyverrendszer még mindig szovjet típusú volt. Bár ezeket az eszközöket többször modernizálták, elérték élelciklusuk végét és régóta elavultnak számítottak.

A katonai fejlesztések korábban a magyar kormányok számára sosem képeztek prioritást, a jelentős beruházás tehát szükséges volt. Több szakértő mégsem vette biztosra, hogy az meg is valósul. Ennek oka többek között az volt, hogy a 2008-as gazdasági válságot követően a magyar védelmi költségvetést további megszorítások érték, éppen egy tervezett nagyobb katonai haderőfejlesztési program előtt. Azonban a 2010-es évek közepén több olyan esemény is történt, amely gyakorlatilag elkerülhetetlenné tette a haderőfejlesztést.

Elsőként 2014-ben Oroszország megszállta és elcsatolta Ukrajnától a Krím-félszigetet, és Kelet-Ukrajnában is egy évekig elhúzódó katonai konfliktust indított. Ezzel jelentősen megváltozott a geostratégiai helyzet Európában, illetve megszűnt az a hidegháború végétől fennálló tabu, hogy

egyik európai állam sem vesz el területet katonai erővel a másiktól. Ugyanennek az évnek a végén a NATO befejezte főbb műveleteit Afganisztánban, és a NATO-ban leértékelődött a külföldi katonai szerepvállalás fontossága. 2015-ben 4500 katonát kellett a déli határra vezényelni a migrációs válság kezelésére. Ezzel világossá vált, hogy előre nem látható helyzetekben is bármikor szükség lehet a magyar katonákra. Végül 2016-ban Donald Trump amerikai elnök kijelentette, hogy az Egyesült Államok nem fogja megvédeni azokat a NATO-tagállamokat, amelyek nem teljesítik a NATO által előírt védelmi költségvetési követelményeket.

Ezek az események mind afelé lökték a magyar biztonságpolitikát, hogy fókuszáljon a haderőfejlesztésre. Ennek következtében a magyar kormány a Zrínyi 2026 keretében többek között modern, nyugati típusú helikoptereket, szállító repülőgépeket, harckocsikat, páncélozott szállító harcjárműveket, tüzérségi eszközöket vásárolt, és újraindította a magyar hadiipart. Míg tehát a hidegháborút követő, relatíve békés periódusban a NATO-csatlakozás és a külföldi missziókban való jelentős részvétel egyúttal az elmaradt haderőfejlesztés pótlására is szolgált, immár mind a nemzetközi helyzet romlása, mind a NATO-n belüli feszültségek növekedése e biztonságpolitika felülbírálásának irányába hatottak.

A Magyar Honvédség ápolónője és két afgán lakos a Mazār-e Sharīfban kialakított kórházban 2007-ben. Forrás: MTI Fotó / Koszticsák Szilárd

■ Kapcsolódó fejezetek

[2015 Átvándorlás Magyarországon](#)

■ Irodalom

Berzsenyi Dániel – Csiki Tamás (szerk.): *15 év – 15 hang. Vélemények Magyarország 15 éves NATO-tagságának eredményeiről.* *Nemzet és Biztonság* 7. évf., 6. sz. (2014) 3–41.

Csiki Varga Tamás: A magyar védelmi kiadások trendjei, 2004–2019. *Nemzet és Biztonság* 12. évf., 1. sz. (2019) 76–86.

Tálás Péter: *Magyarország biztonságpolitikája 1989–2019 között.* Budapest, 2020.

Tálás Péter – Csiki Tamás (szerk.): *Magyar biztonságpolitika, 1989–2014.* Budapest, 2014.

Wagner Péter: Az amerikai terrortámadások hatása a Magyar Honvédségre. *Nemzet és Biztonság* 4. évf., 8. sz. (2011) 64–71.

Németh Bence

2008

Beüt a globális pénzügyi és gazdasági válság

A magyar bankrendszer a globális pénzügyek perifériáján

2008-ban Magyarországon a legtöbb kereskedelmi bank külföldi tulajdonban volt, csak néhány, de jelentős hazai irányítású bank (OTP, FHB, takarékszövetkezetek) működött a piacon. A tőkeáramlás 2001-es liberalizációja óta a magyar hatóságok nem alkalmazhattak tőkekiviteli korlátokat; emellett az EU-csatlakozás óta minden hatalmon lévő magyar kormány az euró bevezetésére készült. A 2008-as nemzetközi pénzügyi válság Magyarországot a bankok kockázatos hitelportfólióján és az államkötvénypiacon keresztül egy politikai válság idején érte el. Az alábbiakban ennek a három kockázati csatornának a kialakulását mutatom be.

A magyarországi bankoknak sajátos, a kelet-európai gazdaságok nyugati tőkefüggőségét tükröző mérlegében a nagyvállalati hitelek aránya elenyésző volt, nyereségességüket ezért a lakossági hitelek határozták meg. A lakossági hitelek gyors bővülését azonban nem ellensúlyozta a lakossági betétek növekedése, így a bankok mérlegében a hitelek aránya megnőtt: a hitel/betét arány 2008-ra elérte a 170%-ot, ami európai viszonylatban magasnak számított. Betétek hiányában a bankok a háztartásoknak nyújtott hosszú lejáratú hiteleiket rövid lejáratú, külföldi valutában felvett hitelekből fedezték.

A háztartásoknak nyújtott jelzáloghitelek és fogyasztási hitelek a bankok számára kiemelt termékekké váltak, amit a bankhitel természetességét hirdető, a hitelfelvevői kockázatokat nem részletező reklámkampánnyal támogattak. A bankok kockázatos hitelezését a kormány is segítette, mivel elnézte a hitelkihelyezési feltételek fokozatos lazulását: a csökkenő hiteltörlesztési részleteket, a meghosszabbított futamidőket és az egyre lazább jövedelem-ellenőrzéseket.

A válságot megelőző hitelezési boom során a magyar gazdaság folyó fizetési mérlege a tőke megnövekedett beáramlása ellenére egyensúlyban maradt, azaz fizetésimérleg-válság nem fenyegette az országot. Az inflációs

rata azonban gyorsuló ütemben nőtt, ami növelte az ingatlanok értékét is. A forintalapú hitelek kamata nőtt, ezért a kihelyezett hitelek nagy része az eurónál is kedvezőbb kamatozású svájci frank alapú hitel lett: 2007 januárja és 2008 októbere között megduplázódott a svájci frank alapú hitelállomány. A külföldi valutában jegyzett hitelek növekedése ugyanakkor tovább növelte a forint értékét, ami egyre nehezebbé tette a forint átváltási árfolyamában rejlő kockázatok felismerését.

A külföldi tulajdonban lévő bankok és a kevés magyar bank a 2000-es években nagyon hasonló hitelezési politikát folytattak. A magyar bankok nagyobb sebezhetősége abból fakadt, hogy a hitelezés nem forintban, hanem más valutában futott fel, így a magyar jegybank válság esetén nem tudott forint nyomtatásával a bankok segítségére sietni. Az eurózónából érkező bankokat ez kevésbé érintette. Ugyanakkor komoly félelmet keltett, hogy a külföldi bankok a forrásaikat bármikor kivonhatják a magyar piacról, ellehetetlenítve ezzel a magyar háztartásokat és vállalatokat.

A 2000-es évek eleji hitelbővüléshez a kormány által támogatott hitelprogramok is hozzájárultak. Az első lakáshitelprogramot az első Orbán-kormány indította el 2001-ben, majd 2004-ben a szocialista-liberális kormány is felkarolta, de mivel túl drága volt a finanszírozása, hamar be is fejezte. Ezzel párhuzamosan, 2002 és 2006 között az államadósság ismét növekedni kezdett, a GDP 56%-áról 66-ra. A Gyurcsány-kormány az államháztartási hiány lefaragása érdekében 2006-tól fokozatosan csökkentette a jóléti kiadásokat (azaz megszorításokat hajtott végre), visszafogta a közsféra foglalkoztatási arányát és emelte az adókat. Ezzel egyidejűleg elnézte a bankok egyre kockázatosabb hitelkihelyezéseit, amin keresztül a magyar háztartások az életszínvonalukat próbálták szinten tartani csökkenő állami támogatás mellett.

A kormányzat megszorító programjának kulcselemeit azonban a Fidesz által kezdeményezett 2008. eleji rendkívül sikeres népszavazás eltörölte. Ez elég súrlódáshoz vezetett a kormánykoalícióban ahhoz, hogy a kisebbik kormánypárt, az SZDSZ 2008 áprilisában kilépjen a kormányból. Így 2008 októberére a kisebbségben maradt szocialista kormánynak a gazdaságpolitika alakításában csak minimális mozgástere maradt.

Mindeközben az Amerikai Egyesült Államokban 2007 eleje óta egyre több pénzügyi vállalat, kereskedelmi és beruházási bank, ingatlanalap és biztosítótársaság jelentett nagy veszteséget. 2007 nyarán az Amerikából induló válság Európában is elkezdte éreztetni hatását, elsősorban brit, francia

és német bankoknál: a sajtónyilvánosságot látott veszteségek minden képzeletet felülmúltak. A válság a bankok egymás közötti kereskedésén keresztül terjedt át Európára. A pénzügyi válság egyik legfontosabb kiváltó oka egy új pénzügyi innováció – a részvénytárcsákba csomagolt jelzáloglevelek (Collateralized Debt Obligation, CDO) – volt. Mivel egy CDO-ba sokféle kockázatos és lejáratú jelzáloglevelet csomagoltak, a CDO-k azt a látszatot keltették, és a hitelbesoroló szervezetek által hozzájuk rendelt alacsony hitelkockázati besorolás ezt csak erősítette, hogy alapvetően biztonságosak. A látszat azonban csalt. Amikor 2006 végén a túlárazott amerikai ingatlanpiacon hirtelen zuhanni kezdtek az árak, a CDO-kba csomagolt összes jelzáloglevél értéke egyszerre kezdett csökkenni, ami miatt a CDO-k hirtelen nagyon sokat veszítettek értékükből. És a CDO-kkal együtt vált értéktelenné mind az a biztosítási ügylet, pénzügyi ügylet és beruházás, ami ezekre épült. Mivel Magyarországon a bankok nem foglalkoztak CDO-kereskedéssel, a pénzügyi döntéshozók azt várták, hogy a válság nem, vagy csak minimálisan fogja érinteni Magyarországot. A világválság lefolyása azonban drámai fordulatot vett, amikor 2008 szeptemberében a Lehmann Brothers nevű amerikai cég is csődöt jelentett. Ennek hatására a nemzetközi bankközi piac szinte teljesen leállt, a bankok nem tudtak likvid forráshoz jutni. Innen számítjuk a válság likviditási nehézségeket szülő fejezetét, ami Magyarországot is elérte.

2008 októberének első napjaiban spekulatív támadások indultak a forint, valamint a legnagyobb hazai tulajdonú bank, az OTP ellen. Válaszul a jegybank a tőzsdei kereskedést felfüggesztette, a bankközi piac leállt. Ekkor a magyar államnak kb. 3 milliárd eurós rövid lejáratú adóssága volt. A bankoknak mintegy 20 milliárd eurós rövid lejáratú kötelezettsége állt fent a külföldi hitelezők felé, amelyet a bankközi piac befagyása miatt határidőre nem tudtak volna visszafizetni. A jegybank devizatartaléka 17,4 milliárd euró körül mozgott, ami nem volt elegendő mindezen kötelezettségek fedezésére.

Az államadósság-válság elkerülése érdekében 2008. október 9-én a magyar kormány és a jegybank képviselői az EU Bizottsághoz és az IMF-hez fordultak segítségért. Egy hónapnyi tárgyalás után Magyarország összesen 20 milliárd eurós pénzügyi támogatást kapott. Eközben a jegybank sikertelenül próbált egy repo-megállapodást kötni az Európai Központi Bankkal (EKB), aminek segítségével eurólikviditással segíthette volna a bankokat. Vagyis ebben a forró októberi hónapban az EKB, az Európai Unió

jegybanki mandátumát megtagadva, csakis az eurózóna problémáival foglalkozott, amivel részben tovább nehezítette a magyar kormány válságkezelését.

A válságkezelés döntőrészben a Bajnai Gordon vezette, 2009 áprilisa és 2010 májusa között hatalmon lévő szakértői kormányra hárult. Az IMF–EU Bizottság teljes hitelkeretéből Magyarország 14,3 milliárd eurót vett fel, ami a teljes hitel mintegy 75%-a volt. A bankmentő csomag részeként csak 7,6%-ot költöttek el, mégpedig két hazai bankra még 2008 során. Ezt az összeget a bankok a következő évben visszafizették. A magyar kormány semmilyen további összeget nem költött bankmentésre. A nyugati tulajdonban lévő bankok stabilitását segítette az Európai Újjáépítési és Fejlesztési Bank (EBRD) által összehívott Bécsi Kezdeményezés is 2009-től, aminek keretében a nyugati banktulajdonosok garantálták hitelezési szintük fenntartását. A pénzügyi válság Magyarországon tehát nem elsősorban a hazai bankszektor vagy államháztartás belső piac által meghatározott problémái miatt alakult ki, hanem a bankszektor nagy nemzetközi kitettsége miatt – egy globális krízis éles helyi lecsapódása volt.

A pénzügyi válság következményei a bankok és az államháztartás után, második körben, a hitelfelvevőknél jelentkeztek. A Orbán-kormány 2010-es hatalomra kerülésére a nem teljesítő és ezen belül különösen a külföldi valutában jegyzett háztartási hitelek drámaian megnöttek, ami cselekvésre készítette a kormányt. Az Orbán-kormány cselekvéssorozatát a pénzügyi és a banknacionalizmus határozta meg. A legfontosabb cél a külföldi valuta dominanciájának csökkentése volt: a kormány a külföldi valutában jegyzett hiteleket forintra váltatta, a megemelkedett visszafizetések költségét a bankokra hárította és bankadót vetett ki. Ezzel párhuzamosan a kormány a külföldi bankok tulajdoni hányadát fokozatosan csökkentette – 2014 óta a külföldi banktulajdon a korábbi 84%-ról kb. 50%-ra csökkent. Továbbá a kormány függetlenítette magát a nagy nemzetközi szervezetek befolyása alól. Ennek kulcsa az államháztartási hiány, valamint a külső és belső államadósság lefaragása volt. 2011-re az államháztartási hiány kezelhető szintre csökkent. Kiemelkedően fontos cél volt még a jegybank politikai befolyás alá vétele. Matolcsy György 2013-as jegybankelnöki kinevezése óta az intézmény sokfajta eszközzel támogatja az Orbán-kormány nacionalista pénzpolitikáját. A monetáris politika önállóságának megőrzése kiemelten fontos cél lett, ami az euró bevezetésének politikai napirendről való lekerülésével is együtt járt.

Az Orbán-kormány gazdaságpolitikája Európában egyedülálló módon kérdőjelezte meg a pénzpiacok működéséről vallott liberális nézeteket. Olyan intézkedések sorát hozta, amik a külföldi tulajdonban lévő bankoknak komoly veszteséget okoztak, de a magyar eladósodott középosztály terheit csökkentették és a vállalkozók pénzügyi helyzetét javították. A magyar bankszektor nemzetközi nyitottsága ennek ellenére megmaradt, 2021-ben az 50%-os külföldi tulajdon még mindig kiemelkedően magas globális összehasonlításban. A válság utáni évtized magyar pénzügyi nacionalista gazdaságpolitikája ugyanakkor minden egyes lépésével a magyar demokratikus intézményrendszert gyengítette azáltal, hogy a bankpolitikára vonatkozó döntések meghozatalát kivonta a demokratikus felügyeleti kontroll alól, az Orbán-kormányhoz ezer szállal kapcsolódó és azt hitelekkel támogató gazdasági szereplőket juttatott banktulajdonhoz, és kontroll nélküli közpénzkifizetéseket tett lehetővé.

A globális pénzpiacok perifériáján ugyanakkor más államok is hasonló lépéseket tettek: Oroszország például tőkekiviteli korlátokat állított vissza, a török kormány a jegybanki politikát fordította nemzeti irányba, Bolívia pedig nemcsak állami kontroll alá vett bankokat, hanem hitelelosztási követelményeket írt elő a magánbankok számára.

Tüntetés a devizahitelek ellen Budapesten 2013-ban. Forrás: origo.hu / Tuba Zoltán

■ Kapcsolódó fejezetek

[1873 Kolerajárvány és tőzsdekrach](#)

[1929 A nagy gazdasági világválság](#)

[1982 Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Valutaalaphoz](#)

[1995 A Bokros-csomag bevezetése](#)

[2004 Magyarország csatlakozik az Európai Unióhoz](#)

[2006 Magyar nők a munkaerőpiacát megnyitó Svájc szexiparában](#)

■ Irodalom

- Juliet Johnson – Andrew Barnes: Financial Nationalism and Its International Enablers. The Hungarian Experience. *Review of International Political Economy* 22. évf. 3. sz. (2015) 535–569.
- Király Júlia: *A tornádó oldalszele*. Budapest, 2019.
- Pellandini-Simányi, Léna – Hammer, Ferenc – Vargha, Zsuzsanna: The Financialization of Everyday Life or the Domestication of Finance. *Cultural Studies* 29. évf. 5–6 sz. (2015) 733–59.
- Piroska, Dóra: Funding Hungary. Competing crisis management approaches of the troika institutions. *Third World Thematics* 2 évf., 6 sz. (2015) 805–802.
- Piroska, Dóra: Financial nationalism and democracy. Evaluating financial nationalism in light of post-crisis theories of financial power in Hungary. *Financial Geography Working Paper Series* 32 (2021).
- Várhegyi Éva: Sebezhetőség és hitelexpanzió a mai válság fényében. *Hitelintézeti Szemle* 7. évf., 6 sz. (2008): 656–664.

Piroska Dóra

2015

Átvándorlás Magyarországon

A menekült- és migrációs válság

2015 nyarán az Európai Unió déli és dél-keleti külső (ún. schengeni, vagyis határőrséggel védett) határain a korábbi időszakokban elképzelhetetlen nagyságú tömeg jelent meg. Hamar kiderült, hogy a határokat lezárni éppúgy nem lehet, mint ahogy a nemzetközi jogban szokásos eljárás lefolytatására sincs gyors megoldás. Márpedig azt eldönteni, hogy a várakozók közül kik tekinthetők menekültnek, menedéket keresőnek, gazdasági migránsnak vagy illegális határátlépőnek (s itt érdemes felfigyelni arra, hogy a felsorolt jelzők mennyire eltérő politikai jelentésűek!), alapvető menekültügyi és/vagy migráció- (és biztonság)politikai kérdés. A leginkább érintett tagállamok, Málta, Olaszország, Spanyolország, Görögország, Bulgária, eltérően reagáltak erre a helyzetre, melyre Magyarország is sajátos választ adott.

Magyarország felé irányuló tömeges bevándorlásra a modern korban az 1939-ben Lengyelország ellen végrehajtott német támadást követő mintegy negyvenezer lengyel katona beözönlése volt az egyetlen példa. A szocializmus negyven éve alatt a magyar határok nem csupán a ki-, hanem a bevándorlást is nehezítették. Leszámítva a határon túli magyarok ritka áttelepüléseit (névházasságok, értelmiségiek áttelepedése), illetve a kormányzat által koordinált két szervezett mentési akciót (a 40-es évek végén a görög partizánok és családjaik, a 70-es években a chilei Allende-rezsim tisztségviselői és családjaik befogadását), Magyarországon alig volt bevándorlás. Értelemszerűen átvándorlás sem létezett, hiszen ez azt feltételezte volna, hogy kétszer kellett volna az erősen őrzött határokon átkelni. Az első átvándorlási esetek az 1987. évi Formula–1-es futamhoz kapcsolódtak, amikor a gyakran autóval érkező, erdélyi magyar származású fiatal férfiak a politikai menedék megszerzésének céljával – s egy rövid ideig nem is reménytelenül – Ausztria, Németország és Svédország irányába indultak tovább.

A rendszerváltás után, a román forradalom idején (1989 decemberében) jelentek meg első ízben nagyobb számban menekültek a magyar határon, kb.

tizenháromezren. (Noha 1989-ben Magyarország aláírta a menekültügyi eljárást szabályozó genfi egyezményt, ám ezt oly módon tette, hogy az Európán kívülről jöttekkel ne kelljen foglalkoznia, ezért 1997-ig az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága foglalkozott ezekkel a menekültügyi kérvényekkel.) A Jugoszlávia szétesésével járó (becsült adatok szerint kb. százezer főre tehető) menekülthullám volt az első eset, amikor a magyar intézményrendszernek szembe kellett néznie a tömeges átvándorlás jelenségével. A létrehozott adminisztráció, a kérelmeket elbíráló szervezet és az itt-tartózkodás ideje alatt az őrzést és szociális ellátást biztosító táborok hamar berendezkedtek arra, hogy a menekültek túlnyomó részének Magyarország nem végállomás, hanem csak olyan – általában kényszer szülte – átmeneti tartózkodási hely, ahonnan a lehető leghamarabb tovább akarnak menni, illetve akinek ez nem sikerül, az pedig az otthoni helyzet javulása esetén mihamarabb hazatérne.

A 2015. évi menekültválság valójában már 2014-ben elkezdődött. Az év vége felé megszorodott a Koszovóból átvándorolni szándékozók illegális határátlépéseinek a száma az ekkorra már schengenivé „nemesedett” határon. Egy Koszovó és Szerbia közötti politikai játszma eredményeképpen ugyanis nagyon leegyszerűsödött a koszovóiak átlépése a koszovói–szerb határon, ami a korábban már megerősödött, leginkább Németországban és Ausztriában élő koszovói és albán diaszpóra rásegítésével hamar azt eredményezte, hogy azok, akik nem láttak maguk számára esélyt Koszovóban, útra keltek. A magyar határ átlépése szinte semmiféle akadályt nem jelentett a számukra, amiben segítette őket az is, hogy a 90-es évek olajcsempészetében (ami különösen a jugoszláviai embargó idején erősödött fel az ukrán–román–magyar–szerb határokon) már tapasztalatra szert tett, vállalkozó szellemű emberek hamar felfedezték a kockázatmentes embercsempészetben rejlő üzleti lehetőséget.

Eközben a már korábban felgyűlt afgán, iraki, iráni menekülők, s a hazájukat hirtelen tömegesen elhagyó szíriai menekültek is „felfedezték” a balkáni útvonal alkalmasságát a menekülésre: közelebb esik a vágyott célországokhoz, kevésbé veszélyes, mint az Észak-Afrikán keresztül vezető tengeri út, s e két tényező hatására az emberkereskedők is kevesebbet kérnek szolgáltatásaikért. Míg 2015 tavaszán még mindig a koszovóiak tették ki a magyar határt átlépők mintegy felét, ezt követően már a török–görög–macedón–szerb–magyar úton haladó közel-keleti, afrikai és ázsiai menekültek váltak meghatározóvá.

Az egyre súlyosbodó menekültkérdés globális dimenzióival kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a 2010-es évek során a menekültek száma nagyjából megduplázódott, 2015-re az ekkor már ötödik éve zajló szíriai polgárháború menekültjeinek száma csaknem elérte az ötmilliót, az (e statisztika szerint korábban évtizedeken át világelső) afgánoké továbbra is megközelítette a hárommilliót, míg a szomáliaiak közül mintegy egymillióan számítottak menekültnek. (Eközben Szíriában és Irakban együttvéve további 11 millió olyan személy is akadt, akik szintén kénytelenek voltak elhagyni a lakóhelyüket, bár saját országuk határain belül maradtak.) 2016-ra mintegy 2,3 millió menekült tartózkodott Európában, ami a menekültek ekkor 17 millió főt is meghaladó globális számának nagyjából a nyolcadát tette ki.

Hogy a menekültek száma 2015-re Magyarország esetében így is példátlanul magasra nőtt, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy míg az ide érkező menedékkérők száma – az 1991-es évet leszámítva, amikor ötvenezer körüli ember érkezett a jugoszláv harcok és etnikai tisztogatás elől menekülve – rendszerint nem érte el az évi húszezer főt, addig 2014-ben már több mint negyvenezerre emelkedett (zömük az év vége felé jött), 2015-ben pedig már közel száznyolcvanezren lépték át a határt menedéket keresve (túlnyomó többségük július és szeptember között). Biztosak lehetünk abban, hogy a valóságban ennél is többen lehettek, hiszen nagyon sokan úgy haladtak át Magyarországon, hogy nem kerültek a hatóságok látókörébe.

A kialakuló menekültválság Magyarország szempontjából valójában „átvándorlásválság” volt, hiszen a menekülők közül alig valaki tűzte ki célul a magyarországi bevándorlást: sokkal inkább azt szerették volna elérni, hogy minél hamarabb, minél kisebb kockázattal és költséggel átjussanak Magyarországon. Jól érzékelteti ezt az az összevetés, hogy míg a százezer lakosra jutó menedékkérők száma 2015-ben épp Magyarországon volt a legmagasabb (1797 fő), addig a következő évben Magyarország már lényegében ismét „menekültmentes övezetté” vált, s maradt azóta is. Erre utal az is, hogy az EU akkor még huszonnyolc tagállamában 2009 és 2012 között és 2017–2018-ban benyújtott összes menekültkérelem 1%-át sem teszi ki a Magyarországon benyújtott kérelmek aránya, illetve elhanyagolható a menedékkérők és a nemzetközi védelemben részesítettek száma.

Nagyban ismétlődött meg az, ami korábban már jól bejáratottan működött: aki tudta, elkerülte a magyar hatóságokat, aki nem tudta, az menekültstátuszért folyamodott, majd az eljárás megkezdése után a lehető

legrövidebb időn belül folytatni próbálta útját a célország felé. Jól mutatja ezt az a statisztika, mely szerint a 2015 januárja és 2016 májusa között meghozott menekültügyi döntések 97%-a úgy ért véget, hogy már nem is volt jelen, akit befogadhatott vagy elutasíthatott volna a hatóság. A válsághelyzet nem tartott sokáig, részben mert szeptemberre felépült a kerítés, amely eltérítette a menekülőket előbb Horvátország, majd Szlovénia felé, részben pedig azért, mert a célországok is bekeményítettek, s elkezdték a menekültáradat EU határain kívüli megállítást, illetve az embertömegek mozgásának lelassítását.

A menekültválságban szerepet játszó három szereplő (EU, magyar kormány és a civil szervezetek) közül az EU nem volt felkészülve a tömeges migráció kezelésére, s nem volt (ahogy máig sincs) sem jól bejáratott menekültügyi rendszere, sem koordinált határvédelme, még kevésbé közös migrációs politikája. Ezért az egyes EU-s országok egyenként igyekeztek megküzdeni a válsággal. Voltak ugyan kísérletek koordinált akciókra, de a válság váratlansága, az EU bonyolult és lassú bürokráciája és a tagállamok ellentétes érdekei ezeket a lehetőségeket erősen korlátozták.

Magyarország szerepe ebben a folyamatban önmagában is felértékelődött (hiszen az ország a külső schengeni határ egy fontos szakaszával rendelkezik), amire aztán nagyban ráerősített a kormány belpolitikai érdeke. 2014 őszén ugyanis hirtelen és erősen lecsökkent a kormányzat népszerűsége, melynek oka egy szerencsétlen kormányzati akció, az internetadó bevezetésének terve volt. A választók támogatásának visszaszerzése érdekében a kormányzat azonnali és határozott migránsellenes kampányba kezdett, majd ennek sikere láttán a migrációs fenyegetés folyamatos és felfokozott láttatásával, egy komplex, professzionális és hosszabb távon üzemeltetett propagandagépezetet hozott létre. E gépezet azt volt hivatott biztosítani, hogy az emberek az állandósuló morális pániktól vezérelve a kormányban fedezzék fel védelmük egyetlen lehetséges zálogát. A „morális pánikgomb” nyomogatásának hatására a migráció jogi szabályozása és a teljes menekültügyi rendszer átalakult, az előbbi erősen megszigorodott, az utóbbi lényegében megszűnt, gyakorlatilag lehetetlenné téve minden jövőbeni átvándorlást Magyarországon. Eközben jelentősen nőtt az idegenellenesség mértéke.

A civil szervezetek szerepe a válsághelyzetben – ha rövid időre is, de – nagyon felértékelődött, részben mert a kormány nem igazán volt képes a tömeges migráció kezelésére, részben mert a hazai menekültügyi és

határőrizeti szervezetek sem voltak felkészülve arra. A szinte a semmiből született segítőszervezetek a néhány már eleve meglévő és segélyezéssel foglalkozó NGO-val együtt sokat tettek azért, hogy a tömegek végül súlyosabb konfliktusok nélkül vándorolhassanak át az országon.

Menekült férfi a budapesti Keleti pályaudvaron, 2015. szeptember 4. Forrás: Wikimedia Commons / Elekes Andor

■ Kapcsolódó fejezetek

[1966 Észak-vietnami hallgatók a magyar egyetemeken](#)

[2006 A Magyar Honvédség vezeti a Tartományi Újjáépítési Csoportot Baglában](#)

■ Irodalom

Éberhardt Gábor: Az objektív túlterhelés rendészeti kihívásai az irreguláris migráció kezelésében.

Belügyi Szemle 68. évf., 6. sz. (2020) 9–52.

Juhász Attila – Molnár Csaba: Magyarország sajátos helyzete az európai menekültválságban. Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest, 2016. 263–285.
Lázár Domokos – Sik Endre: A morális pánikgomb 2.0. *Mozgó Világ* 45. évf., 11. sz. (2019) 15–32.
Migráns Szolidaritás Csoport: *A bevándorlás hosszú nyara Magyarországon. A felelőtlen kormányzás cserben hagyta a menedékkérőket*. Budapest, 2015.
http://www.migszol.com/files/theme/Report/migszol_report_hun.pdf

Sik Endre

2017

A Lex CEU elfogadása

Magyarország az illiberális ellenforradalmak globális történetében

A 2017-es év több szempontból is alapvető fordulópontnak tekinthető a magyar állam 2010 óta zajló autoriter fejlődése, ennek nyomán az Európai Unió intézményeivel kiélesedő konfliktusai, továbbá globális önkényuralmi mintakövetése tekintetében. E fordulópontnak a két legfőbb, szimbolikus jelentőségű eseménye a Lex CEU és a „Lex NGO” (másként a „civiltörvény”) elfogadása volt 2017 márciusában, illetve júniusában.

A magyar állam autoriter átalakítása több, alapvető jellegzetességeit tekintve jól elkülöníthető lépésben zajlott a Fidesz 2010-es kétharmados választási győzelmét követően. Az első, alapvető fontosságú szakasznak az intézményes fékek és ellensúlyok semlegesítése tekinthető, mely (a Fidesz alkotmányozó többsége által biztosított módon) a jogalkotás eszközeivel, illetve a független intézmények „humánpolitikai megszállása” révén zajlott 2010 és 2014 között. E periódus meghatározó eseményeinek az Alaptörvény elfogadása és hatálybalépése, továbbá az Alaptörvény negyedik módosítása körül 2013 folyamán kialakult alkotmányos és az európai térben is zajló politikai konfliktus tekinthető. Ugyancsak az első szakasz fontos mérföldköve volt, hogy 2013 áprilisára sikerült egy, a Fideszhez lojális, konzervatív-illiberális bíróból álló többséget kialakítani az Alkotmánybíróságon belül, ami alapjaiban változtatta meg a testület a kormány antidemokratikus törekvéseivel szembeni (korábban még kritikus) ítélezési gyakorlatát.

A második, 2014 és 2017 közötti periódus során a kétharmados alkotmányozó többségét 2015-ben elvesztő Fidesz főleg a magyar médiatér gazdasági és adminisztratív eszközökkel történő meghódítására és a 2015 nyarat követően kialakuló európai menekültválság kontextusában a kollektív ellenségképen alapuló gyűlöletkeltésre és mobilizációra építette a politikai agendáját.

2017 elejére azonban nyilvánvalóvá vált, hogy lezárt határok mellett és tényleges menedékkérők hiányában a bevándorlóellenes narratíva mobilizációs ereje nem tartható fenn a kívánt mértékben, ami a 2018-as választásokat illetően problémát jelenthet a Fidesznek. Ezzel párhuzamosan az is nyilvánvalóvá vált, hogy a kialakulóban lévő erős médiakoncentráció mellett sem sikerült a kritikus, progresszív értelmiség közéleti diskurzusra gyakorolt hatását a kívánt mértékben lecsökkenteni. Ennek szellemében az autokratizáció harmadik szakasza 2017-től két célkitűzés köré épült: a menekültkérdésben már bevált bűnbak- és társadalmi ellenségképző narratíva kiterjesztése, valamint egy gramsciánus értelemben vett illiberális organikus értelmiség (ha úgy tetszik, egy, a kormány céljait kiszolgáló, tőle függő viszonyban lévő szellemi holdudvar) kiépítése köré, ami együtt járt a progresszív, kritikus civil társadalom és értelmiség intézményi pozícióinak rombolásával, illetve elfoglalásával.

A „civiltörvény”, illetőleg a „Lex CEU” e fenti célok elérése érdekében tett politikai lépések szimbolikus megtestesülései voltak, ám messze nem az egyetlenek. Globális kitekintésben e jogszabályok világítottak rá, hogy a Fidesz vezette magyar kormány aktívan követi a nemzetközi autoriter mintákat, szerves része az autoriter tudástranszfer globális hálózatainak. A Közép-európai Egyetem (Central European University, CEU) elleni fellépéshez egyértelműen a Szentpétervári Európai Egyetem működési engedélyének megvonása szolgáltatta a mintát és a motivációt, még ha a CEU Magyarországról történő kiszorítása az orosz példánál jogilag jóval szofisztikáltabb módon történt is. A 2017 júniusában elfogadott civiltörvény mögött pedig, mely „külföldről támogatott civil szervezetként” történő regisztrálásra kötelezett minden, évi 7 millió forint összeget meghaladó külföldi támogatást összegyűjtő szervezetet, szintén az orosz és részben az izraeli „külföldiügynök”-törvények mintája sejthető.

Azonban nem pusztán e közvetlen autoriter tudástranszfer miatt tekinthetjük a magyarországi autokratizációs folyamatokat globálisan beágyazottnak. A progresszív kulturális és széles értelemben vett társadalmi elitekkel szembeni fellépés, amit a civiltörvény és a Lex CEU is megtestesített, szervesen illeszkedett a világ demokráciáiban a 2010-es évek során felerősödő illiberális, populista erők értelmiség- és elitellenességéhez, ami kulcsszerepet játszott a 2016-os Brexit-kampányban, valamint Donald Trump amerikai és Jair Bolsonaro brazil elnök politikai sikereiben is. Orbán rezsimje számos tekintetben a demokrácia válságának és leépítésének

globális trendekbe illeszkedő, markáns példája, melynek fontos sajátossága, hogy e nagyfokú leépítésre az Európai Unió keretein belül került sor.

A Lex CEU formailag a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény módosítása volt, mely megváltoztatta a külföldi egyetemek működési feltételeit. Az új jogszabály értelmében külföldi egyetem csak akkor folytathatott oktatási tevékenységet Magyarországon, amennyiben azt a székhelye szerinti országban is végez. Amennyiben e székhely szerinti állam nem tagja az Európai Gazdasági Térségnek, úgy államközi megállapodásnak kell szabályoznia az oktatási tevékenységet. Továbbá a különböző egyetemek neveinek is jól elkülöníthetőnek kellett lennie, ami a jogilag egyként a CEU részeinek számító, ám külön jogi személyiséggel bíró, New York-i székhelyű Central European University és a Magyarországon akkreditált képzéseket folytató Közép-európai Egyetem esetében nem állt fenn. Mivel a CEU volt az egyetlen Magyarországon működő felsőoktatási intézmény, melyet a fenti szabályok negatívan érintettek, szembeötlő volt a jogalkotás konkrét esetre szabott, diszkriminatív jellege.

A törvény mindössze egyhétnyi előkészítést követő elfogadása bel- és külföldön egyaránt jelentős tiltakozási hullámot eredményezett. 2017. április 9-én közel 80 ezer tüntető tiltakozott a jogszabály Áder János államfő általi elfogadása és aláírása ellen. Az Európai Bizottság már április 26-án kötelezettségszegési eljárást indított a magyar kormánnyal szemben, mivel álláspontjuk szerint a magyar jogszabály nem volt összeegyeztethető a szolgáltatások szabad áramlásának, a letelepedési szabadságnak, valamint az akadémiai szabadságnak az európai jogrendben érvényesülő elveivel. Ugyanakkor az Európai Bizottság nem kérte a nemzeti jogszabály végrehajtásának felfüggesztését az Európai Bíróságtól – amire átmeneti intézkedés keretében lehetősége lett volna –, és ezáltal elmulasztotta a legalapvetőbb jogi lépés megtételét a CEU védelmében.

Az Európai Parlamenttől az Egyesült Államok Kongresszusáig, Nobel-díjas tudósoktól nemzetközi egyetemi hálózatokig terjedt azon szereplők köre, akik elítélték a magyar jogszabályt és felszólították a magyar kormányt annak visszavonására. Ahogy tehát a Fidesz autokratizációs kísérlete globálisan beágyazott jelenségnek tekinthető, úgy a magyarországi akadémiai szabadság védelme is globális méretekben volt képes mobilizálni. A Lex CEU kérdése a konzervatív Európai Néppárton belül is megterhelte a Fidesz és testvérpártjai viszonyát, és jelentős mértékben hozzájárult ahhoz,

hogy két évvel később, 2019 márciusában a Fidesz pártcsaládon belüli tagsága felfüggesztésre kerüljön.

A CEU előbb együttműködési megállapodást kötött a New York állambeli Bard College-dzal, hogy teljesítse a székhely szerinti oktatási kötelezettségre vonatkozó törvényi előírást, illetve elindultak az államközi megállapodás előkészítő tárgyalásai is. A nemzetközi kritikák hatására a magyar kormány 2017 októberében egy évvel meghosszabbította a feltételek teljesítésének eredetileg 2018. január 1-jei határidejét. Ám mivel ezzel párhuzamosan a kormány gyakorlatilag elzárkózott az államközi megállapodás aláírásától, zavartalan jövőbeli működése biztosítása érdekében a CEU 2018 folyamán egy bécsi egyetemi campus kialakításába kezdett, majd 2018 decemberében úgy döntött, 2019 őszétől az Egyesült Államokban akkreditált képzési programok oktatását az osztrák fővárosban folytatja. A Lex CEU segítségével a kormány tehát eltávolította a társadalomtudományok területén nemzetközileg leginkább jegyzett magyarországi egyetemet az országból.

Erre azért is kerülhetett sor, mert az Európai Unió intézményei nem voltak készek vagy képesek hatásos jogvédelmet biztosítani egy, az EU területén működő egyetem számára a tagállami kormány önkényével szemben, és nem meglepő módon Donald Trump adminisztrációja sem lépett fel érdemben a CEU érdekében. A Lex CEU az illiberális populizmusnak épp ugyanazt az antiintellektuális küldetését testesítette meg, amit Trump is magáénak vallott, és épp azokat a liberális és progresszív társadalmi és kulturális eliteket támadta, akikkel saját hazájában az amerikai elnök is kultúrharcot kívánt vívni. Orbán Viktor törekvését saját organikus értelmiségének megteremtésére részben az tette lehetővé, hogy a magyar miniszterelnök (a felszínes benyomásokkal szemben) éppen nem egy elszigetelt és sajátosan magyar politikai trendet képviselt, hanem sokkal inkább egy globális illiberális ellenforradalom helyi ágensének volt tekinthető.

Ám a kormány rövid távú politikai sikere ellenére tagadhatatlanok a Lex CEU negatív következményei az Európai Unió intézményei és a magyar kormány között zajló konfliktus kiéleződésében. Az Európai Parlament 2017. május 17-én elfogadott és sok szempontból a Lex CEU által motivált határozatában felkérte az Állampolgári Jogi, Bel- és Igazságügyi Bizottságát (LIBE) egy azzal kapcsolatos jelentés elkészítésére, hogy fennáll-e az uniós alapértékek rendszerszerű megsértésének a veszélye Magyarországon. A

dokumentum Sargentini-jelentés néven vált ismertté, ami alapján az EP 2018 szeptemberében megindította az ún. 7. cikk szerinti eljárást a magyar kormánnyal szemben. A jogszabály ily módon nem csupán a magyar felsőoktatás történetében vált fontos mérföldkővé, hanem a magyar kormány és az Európai Bizottság 2017 tavaszát követően meredeken romló kapcsolatában, ahogy a Fidesz és az Európai Néppárt közötti viszony konfliktusossá válásában is, mely mostanra szakításhoz vezetett.

Bár a Lex CEU ügyében indított kötelezettségszegési eljárás érdemben nem befolyásolta az egyetem sorsát, a Bíróság végül minden érdemi pontban kimondta a magyar jogszabály európai jogba ütközését, igaz, csak 2020 októberében. E tény nyilván sovány vigasz annak fényében, hogy amennyiben az Európai Bizottság gyorsított eljárás és ideiglenes intézkedések alkalmazását kérte volna a Bíróságtól, a CEU jó eséllyel Magyarországon lett volna tartható.

Bár a Lex CEU valóban az egyik legerősebb szimbóluma annak az Orbán Viktor kormánya által követett politikának, mely a progresszív értelmiség intézményi pozícióinak rombolását és saját, illiberális organikus értelmiség építését tűzte ki célként, annak nem az első és nem az egyetlen megnyilvánulása volt. A Nemzeti Közszolgálati Egyetem megteremtése, a nemzetközi kapcsolatok és társadalmi nemek tanulmánya (gender studies) szakok ellen viselt „adminisztratív kultúrharc”, az állami egyetemek alapítványi fenntartásba adása, a Színház- és Filmművészeti Egyetemen kibontakozó hallgatói ellenállás (Free SZFE) adminisztratív úton történő elnyomása mind e politika szerves részét alkotta. Ráadásul a kormányzat ilyen irányú törekvései messze túlnyúltak a felsőoktatás kérdéskörén, hiszen egyértelműen a fenti célokat szolgálta a tágabb kultúrpolitikai és a közoktatást érintő döntések jelentős része is.

Mivel egy globális keretek között zajló kultúrharc emblemikus eseményévé vált, a Lex CEU alapvetően befolyásolta az Orbán-rezsim és Magyarország nemzetközi megítélését. Sokak számára a CEU elüldözése és a civiltörvény tették egyértelművé, hogy a magyarországi autokratizációs folyamatok nem állnak meg a független intézmények, valamint a „fékek és ellensúlyok” kiiktatásával; épp ellenkezőleg, a hatalom nem retten vissza alapvető szabadságjogok (az egyesülési jog és a tudományos szabadság) korlátozásától sem.

Összességében az orbáni autokratizáció 12 éve alatt a magyar politikai rendszer egy konszolidált, liberális demokrácia szintjéről egy kompetitív

autokrácia szintjére süllyedt. Visszaesésre, a politikai rendszer demokratikusságának gyengülésére a világ számos táján találunk példákat a 21. század elején (gondoljunk csak Oroszországra, Törökországra, Indiára vagy az Egyesült Államokra), de egy korábban konszolidáltnak tartott demokrácia ilyen fokú leépítése globális méretekben vizsgálva is ritka. A politikai verseny továbbra is valós, de nem demokratikus, mert a politikai játéktér erősen lejt, a politikai pártok nem azonos esélyekkel vesznek részt benne. Egy, a kormányzó párt számára minden elemében strukturális előnyöket biztosító politikai és jogrendszerrel, továbbá „szabad, de nem fair” választásokkal Magyarország immár a kompetitív autokrácia tankönyvi példájának nevezhető.

Tüntetés a CEU elüldözése ellen Budapesten 2017-ben. Forrás: MTI Fotó

■ Kapcsolódó fejezetek

[1950 Elindul a Szabad Európa Rádió magyar adása](#)

[1984 Megkezdzi működését Budapesten a Soros Alapítvány](#)

[1989 A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet](#)

■ Irodalom

Bozóki András – Hegedűs Dániel: A kívülről korlátozott hibrid rendszer. Az Orbán-rezsim a rendszertipológia fényében. *Politikatudományi Szemle* 26. évf., 2. sz. (2017) 7–32.

Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.): *Hibrid rezsimek – A politikatudomány X-aktái*. Budapest, 2019.

Levitsky, Steven – Way, Lucan A.: *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge, 2010.

Levitsky, Steven – Way, Lucan A.: The New Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy* 31. évf., 1. sz. (2020) 51–65.

Müller, Jan-Werner: *Mi a populizmus?* Ford. Konok Péter. Budapest, 2018.

Hegedűs Dániel

2020–?

A koronavírus-járvány és hatása

A globalizáció-deglobalizáció dichotómia kritikája

A koronavírus-járvány első hullámával szinte rögtön fantáziadús teóriákkal álltak elő a társadalom- és történettudomány képviselői. A bezártságban publicisztika- és esszéhosszúságú reflexiók születtek a haladás újragondolásának szükségességéről, illetve a Covid-állapot olyan cezúraként történő felfogásáról, amelyet követően az emberi cselekvések és akaratok immár más időben és térben fognak majd zajlani. Sokan hirdették azt, ha nem is mindig részletesen érvelve, hogy a dolgok nem folytatódnak vagy legalábbis nem folytatódhatnak úgy, mint a járványt megelőzően, és a koronavírus előtti évtizedek globalizációs hullámát a pandémia megtörheti.

2020 márciusát, a magyarországi lezárást időbeli referenciának tekintve immár szűk két év távlatából megállapíthatjuk, hogy a korszakváltás prognózisának relevanciája egyre kisebb. Ivan Krasztev bolgár politológus szemléletes megfogalmazásában: minden változott, de semmi sem történt.

Egy globális válsághoz soha nem lineáris út vezet. A történelemmel és annak dinamikájával, továbbá a cselekvés szabadságával a kelleténél talán szerényebben számoló társadalomtudósok és történészek csoportja hajlamos a krízisek bekövetkeztekor olyan pontot látni az egyébként még eleve értelmezésre váró eseményekben, melyek az egyokúság abszolút jellegével bírnak. Ezzel szemben a válságok nem bekövetkeznek, hanem bekövetkezhetnek. Előfordulásuk nem törvényszerű, esetükben is ott van ugyanis az emberi cselekvésre, ily módon pedig a történelemre is jellemző kontingencia. Egy-egy válság, mint egy új valóság előreláthatatlan előreláthatósága különösen és hangsúlyozottan szükségessé tesz ismeretelméleti, továbbá a válság megértési módjaira vonatkozó reflexiókat. E tevékenységek egyike sem tud azonban igazán valós idejű lenni – ehhez ugyanis válság utáni (nem pedig közbeni, megannyi bizonytalansággal terhelt) idő szükségeltetik.

Max Neufeind német kormányzati tanácsadó 2020 júniusában 2025-re hat lehetséges forgatókönyvet vázolt fel: (1) a vírus hatására a liberális

demokráciák és kapacitásuk új erőre kapnak, a nemzetállamok és a transznacionális kooperációk együttesen járulnak hozzá a gazdasági és szociális paradigmaváltáshoz – akár a költségvetési hiányok árán is. Ez egyúttal a multilaterális együttműködések erősödését is magával hozhatja. Neufeld szerint (2) előfordulhat az is, hogy 2025-re a helyi és a regionális együttműködés lesz a meghatározó Európa-szerte. Ezen elgondolás alapján egyes közösségekben az emberi jogok melletti kiállás és a kizsákmányolás elleni fellépés válik majd döntővé, míg másokban a jobboldali konzervatív gondolat lesz uralkodóvá, amelynek központi célja a szegregált, etnikailag egységes helyi közösségek létrehozása. Azt sem zárja ki, hogy az új korszakkal globális léptékben is (3) a radikális individualizmus kora jön el. Az alapvető helyi szolgáltatásokat is a piaci szereplők látják majd el az állam helyett, és a nemzetállamok közti együttműködés azokra a területekre korlátozódik, amelyek elengedhetetlenek az állampolgári szabadsághoz (például vízumügyek). Európában eközben a külföldi magánvállalkozások nagy befolyáshoz jutnak a közjavak és közszolgáltatások üzemeltetésében. Ha ellenben 2025-re globálisan is (4) a jóléti technokrácia lesz a jellemző, akkor az iparági és politikai lobbisták egyre jelentősebb szerepet töltenek majd be a források újraelosztásakor és a közpolitikai döntések meghozatalának elfogadásakor. A (5) nemzeti populista forogatókönyvben az illiberális vagy autoriter államfelfogás a legtöbb nyugati társadalomban általánossá válik, ugyanis az emberek hozzászoknak a „rendkívüli intézkedések” tartóssá válásához, melyek majd a gazdasági protekcionizmus előretörésében is testet öltenek. Az utolsóként vázolt scenárió szerint (6) a tanulságok kora jön el, azaz bizonyos innovatív elemek megmaradnak (például online foglalkoztatások, vakcinafejlesztések), viszont alapvető intézményi változások nem fognak bekövetkezni.

Mint fentebb már jeleztük, ilyen forogatókönyveket gyártani némi leegyszerűsítéssel jár, a válságokat megérteni kívánó elemzők mégis újra és újra nekifutnak. Az előbbiekhöz képest azonban mindenképpen rosszabb az az eljárás, ami nem hatféle, hanem kizárólagosan egyféle kimenetet lát elgondolhatónak. Mintha nem állna elég tapasztalat rendelkezésre azt illetően, hogy a történelem, mint olyan, nem univerzális. Ha választanunk kellene, úgy a fentiek közül a 2020–2021-es állapot talán a hatodik scenárióhoz áll a legközelebb – ami nem jelenti azt, hogy a további lehetséges forogatókönyvekből nem került volna eddig át már most egy-egy elem.

Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a koronavírus okozta válság egyelőre nem termelt ki új normákat vagy mércéket, lényegében a krízis előtti gazdasági-politikai folyamatok zajlanak ugyanazon intézményi feltételek közt; jelenleg e sorok szerzője sokkal inkább a vírus előtti világ jellemzőinek további mélyülését látja, mintsem radikális cezúrát. Sem a hazai, sem a globális aktorok és demokráciák nem kötöttek állampolgáraikkal alapvetően új társadalmi szerződést, a válság gerjesztette szociális-gazdasági problémák mostanáig nem eredményeztek radikális gazdaság- vagy társadalompolitikai paradigmaváltást. Jogok, állami szerepvállalás, normák és mércék sokféleképpen konstituálódnak, és mint ez a krízis is mutatja, ezen egyetlen válság sem tud változtatni. A globalizációs folyamat sem ezek univerzalizálódását hozta el, hanem a különbözőségek felmutatását, és az e felmutatás alapján megújuló rendet, mely maga is folyamatosan változik. Új szabályok születnek, mások elhalnak, eközben megannyi állandóság van. A változás dinamikáját pedig éppen a rendre való állandó törekvés adja. Az persze, hogy mit jelent a rend, megint értelmezések bábeli forgatagát hívja életre.

A vírus utáni „nyugalomban” eközben is folytatódnak már ismert jelenségek, mint Kína erősödése vagy Oroszország hatalomfitogtatása az USA és az EU kárára, mely azonban nem tekinthető új hidegháborúnak. Mint arra Simon Dávid, a nemzetközi kapcsolatok szakértője rámutatott: „A hidegháború az érdekszférák valósabb felosztását is jelentette, mindkét fél atomfegyverrel fenyegette a másikat, a kölcsönös és biztos pusztulás tudata kordában tartotta a feleket, fenntartva az erőegyensúlyt. Így Európában fennmaradhatott a béke, és proxy háborúk révén máshol folyt a küzdelem. Napjaink konfliktusai azonban nem tisztelik a határokat, továbbá azok egyre inkább fenyegetnek a szétszakadó Európa mindkét oldalán. A Nyugat nem békül ki azzal, hogy Moszkva továbbra is komoly befolyással bír a posztszovjet térségre, ezért exportálni is kívánja az európai béke elképzelését. Eközben Oroszország az EU bomlasztásán fáradozik”.¹

Kína és Oroszország vakcinadiplomáciájáról gyorsan kiderült, hogy kevésbé a globális közjót hivatott szolgálni, sokkal inkább a puha nyomásgyakorlás eszköze, amely mélyíteni tudja a két ország befolyását az önálló gyártási kapacitásokkal nem rendelkező, jellemzően fejlődő országok, továbbá a Közel-Kelet irányába. Ennek utat nyitottak az uniós – minden indokolt elővigyázatosságot mérlegelő, így azonban Kína és Oroszország érdekeinek éppen megfelelően lassú – szabadalmi eljárások, amelyek

egyrészt felerősítették a vakcinanacionalizmust, másrészt ott, ahol a releváns gazdasági kapacitások hiányoztak, a Kínának vagy Oroszországnak történő kitétséget.

A rövid távú hatékony válságkezelés érdekében Magyarország ismét felvette a keleti nyitás pozícióját, ami, ha az azonnali átoltottság szükségességét nézzük – a keleti vakcinákkal szembeni bizonytalanságok mellett is –, élet- és nyitásképes döntésnek bizonyult. Az oltási hajlandóság e sorok írása idején jellemző stagnálása pedig nem a keleti–nyugati vakcina törésvonal miatt áll fenn.

Robert Kagantól megtanultuk, az autoriter országok „csak” annyi mozgástérrel tudnak élni, amennyit az USA – és kicsivel tovább gondolva, a nyugati világ – biztosít számukra. Az USA és az EU ismét üresen hagyott olyan területeket, amelyekre az oroszok és a kínaiak be tudtak hatolni a vakcinájukkal. Ugyanakkor fontos szempont, hogy számos ország nem engedett ennek (lásd például Szlovákia engedélyeztetési stopját az orosz típusra), Magyarország ellenben a geopolitikai következményeket ismét kevésbé mérlegelve várta a keleti szállítmányokat. Ezzel pedig csak az európai szinten önmagában nem unikális, ugyanakkor az állammal szembeni bizalmatlansági válságot illetően szélsőségesen polarizált ország „különleges állapotának” bizonytalanságát erősítette.

A világban tehát tovább zajlik – és erre a 2020-as évek Magyarországa ismét csak szemléletes példa – a világ fokozatos „nyugattalanítása”, melynek keretében a kínai szolidaritás és kooperáció jegyében egy új birodalom geopolitikai érdekeinek megfelelő területfoglalás zajlik. A vírus elleni küzdelem ismét rávilágított a Kína és az USA közti bilaterális együttműködés illúziójára, ahogyan arra is, hogy elbukott az USA Kína exportalapú modernizációjának megfékezésére irányuló stratégiája. A Biden-adminisztráció egyensúlyt helyre állító szándékai (azaz Kína visszaszorítása, az USA geopolitika-formáló szerepének revitalizációja) továbbra is adottak, érvényesítésüknek lehetősége azonban megannyi tényező függvénye.

Kína és Oroszország vakcinadiplomáciájával nem csupán arra világított rá, hogy ezen országok előretörése a legváratlanabb történelmi kapukon is megtörténhet, hanem az egyes nemzetállamok – így Magyarország – technológiai és így egészségügyi rendszerének fejlesztési kapacitásbeli korlátjaira is. A globális méretekben terjedő vírus – szemben a morális pánikban „érdekelt” értelmezőkkel – ugyanis nem a kulturális

nacionalizmust erősítette fel, hanem inkább az egészségügyi rendszerek nacionalizálásának igényét. E nacionalizálás eredményességéhez azonban megfelelő technológiai kapacitások kellene, melyek eloszlása továbbra is mélyen egyenlőtlen.

Egy-egy válságkezelés megítélése, ha az ember körültekintően és az elvárt tudományosság alapján kíván eljárni, nem lehet ismeretterjesztő reflexió tárgya. Nem csak azért, mert önmagában a válság különböző értelmezései (például a kizárólag egészségügyi olvasat, vagy az olyan interpretáció, amely egy komplex, minden társadalmi alrendszert jelentősen érintő krízisként tekint a válságra) megannyi kritériumrendszert hívnak életre. A hatékony válságkezelés eleve másként kereteződik egy kormányzó párt, az egészségügyi alrendszer, a gazdasági szféra, egy politológus, egy szociológus, egy szociális munkás vagy egy piacpárti közgazdász számára. Ahogyan a kormányzati teljesítmény mérhetősége kapcsán is számos indokolt vita zajlik, úgy a válságkezelés mérlegét is szakmaiatlan lenne egy kordiagnózis keretében megvonni.

Még a mérhetőségi problémáknál is nehezebb azt megítélni, hogy mennyiben rendeződnek majd vissza a globális nemzetek közötti vagy azokon belüli egyenlőtlenségek. Egyrészt gyakorlatilag magától értetődőnek bizonyult hazaküldeni a kelet-európai munkavállalókat hazájukba, de ők mégiscsak olcsóbbak, mint az adott hazai munkaerő, kiszolgáltatottságukra ily módon továbbra is „szükség van” Nyugaton. Valóban jelentős elmozdulás mutatkozott az otthoni munka felé, irodatermek és meetingek virtuálissá tételére, miközben a munkavállalók már a válság első időszakában az új munkaszervezeti modell generálta munkavállalói jogok mellett érveltek. Bár ne felejtsük, hogy ez esetben alapvetően csak a jelentősebb érdekérvényesítő képességgel és média-hozzáféréssel bíró középosztályi munkakörökben dolgozókról beszélünk. A pandémia első hullámában jelentősen megnövekedett forgalmat bonyolító ételfutár cégek kiszállítóinak jogai és bérezése például már egészen hangos tiltakozás után kiáltanának. Mégsem róluk szólnak a hírek. Másrészt még a munkaadók sem látják valóban és tartósan hatékonyabbnak az otthoni (sok szempontból kényelmesebb) munkát.

Már a járvány előtt is egy technológia vezérelte időben éltünk. Ez a digitális átállás vírus gerjesztette kihívásai miatt csak erősödött. Ezzel pedig nem az adatok és digitális lábnyomok rendszerezése felett monopóliummal

bíró techcégek monopóliuma tört meg, hanem épp globális léptékben soha nem látott kitettségünk nőtt tovább.

Miközben új online foglalkozási, munkaszervezeti és szórakozási terek jöttek létre, a nyitással ismét az offline kapcsolódások váltak evidenssé. Rövidültek azok az online foglalkozások, amelyek a pandémia idején szinte végeláthatatlannak tűntek. Az is látszik, hogy a pénzügyi szektor (Magyarországon is) lényegében zavartalanul élte meg a válságot, tehervállásuk ismét alacsony vagy az állam által azonnal kompenzált volt. Ez lenne tehát a válság okozta költségek elosztásának szép régi „új világa”.

A pandémia nem teremtett új törésvonalakat a magyar társadalomban, illetve az európai közösségen belül, hanem inkább „csak” elmélyítette a már meglévő gazdasági-szociális egyenlőtlenségekre (például Észak–Dél; periféria-centrum; alacsonyabb-magasabb jövedelműek; „maradj otthon” középosztály-pandémia alatt is munkahelyükön fizikai munkát végző dolgozók; eleve digitális bennszülöttek-digitális bevándorlók; idősek-fiatalok).

A vírus cezúrajellegének téziséét tovább gyengíti, hogy mostanáig a demokratikus intézményrendszerek szétesése sem következett be. Nem vesztették el legitimitásukat a mérsékelt politikai erők, és nem kerültek tartós politikai konjunktúrába a populizmus vagy a vírusszkepticizmus képviselői sem: a posztpandémiás nemzetállami választások nem hoztak jelentős politikai átrendeződéseket. Az Európai Unió értelmezése szerint a vírus az épp zajló folyamatok szempontjából rosszkor, de talán nem a legrosszabbkor érkezett; a szervezet normatív önértelmezésében radikális fordulatot e válság nem indukál. Épp nem a meglévő intézmények deficitjei erősödtek meg, hanem azok erősítésének igénye – akár az emberi jogok ideiglenes korlátozása által.

A kézirat (2022. februári) lezárásának pillanatában megszelídülni látszik a vírus. Az előzetes apokaliptikus, normazavaros, gazdasági összeomlást vizionáló elgondolások, úgy tűnik, nem fognak beteljesülni. Miközben a járvány alatt akadtak hangok, melyek a védekezés ürügyén egy új Leviatánt vizionáltak, addig valójában továbbra is a Google, a Facebook és a digitális monopolpiac-kapitalizmus további adatgazdái viselkednek „abszolút monarchiákként”. Nemcsak az utóbb említett szereplők erősödése miatt, hanem önmagában is hamis dichotómia a deglobalizáció-globalizáció tengelye mentén megítélni az egyelőre kevesebb, mint több változással járó globális pandémiát és a rá következő időket.

Vannak országok, melyek szuverenitásukból további részeket fognak osztottá tenni, míg számosan ezzel vagy ellentétesen lépnek, vagy ezen a tengelyen semmilyen elmozdulást nem mutatnak. Egyes társadalmi alrendszerekben (például egészségügy, adatbiztonság, társadalombiztosítás stb.) a nemzetállami szerepvállalás erősítése nem jelent deglobalizációt, ahogy bizonyos piaci folyamatok kiszélesítéséből sem következik a globalizáció szélesedése. Hogy a járvány a (nemzet)állami autoritások és cselekvőképességek erősödését hozta, még nem jelenti, hogy a deglobalizáció erősödése általános állampolgári és politikai elvárássá vált volna.

Állíthatjuk, hogy a Covid-19 megmutatta a globalizáció sötétebb oldalát, a hálózatba szervezett, globalizált emberiség vírushordozó jellegét, azonban a vírus megfékezésének éppúgy globálisnak kell lennie.

A koronavírus-járvány, bár kétségkívül fontos esemény, szemlátomást mégse nyitott új korszakot a történelemben; még azt sem állíthatjuk, hogy az átmenetiség állapotában lennénk, tehát egy olyan világban mozognánk, mely az eddig létezőn túl lenne, miközben viszont az újnak a struktúrái nem álltak volna még fel.

Amikor manapság a deglobalizációra hivatkozunk, úgy tűnik, leginkább a globalizáció mérséklésére gondolunk.

Budapesti felirat 2020-ban. Forrás: MTVA / Bizományosi: Róka László

■ Kapcsolódó fejezetek

[1918 Pusztít a spanyolnátha](#)

[2005 A Huawei gyárat nyit Magyarországon](#)

■ Irodalom

Babarczy Eszter: Lassú apokalipszis. 2021. április 5. <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/babarczy-eszter-lassu-apokalipszis.html>

Biyani, Nitya – Graham, Niels: COVID vaccines. India and China's new diplomatic currency. 2021. március 25. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/covid-vaccines-india-and-chinas-new-diplomatic-currency/>

Crawford, Nicholas: Growing public debt isn't the only problem with Chinese lending to the Balkans. 2020. március 18. <https://www.iiss.org/blogs/analysis/2020/03/gstrat-bri-in-the-balkans>

Heisbourg, François: From Wuhan to the World. How the Pandemic Will Reshape Geopolitics.

Survival – Global Politics and Strategy 62. évf., 3. sz. (2020) 7–24.

Kagan, Robert: *Is Democracy in Decline? The Weight of Geopolitics*. 2015. január 26.

<https://www.brookings.edu/articles/is-democracy-in-decline-the-weight-of-geopolitics/>

Krastev, Ivan: *Is It Tomorrow Yet? Paradoxes of the Pandemic*. London, 2021.

Neufeind, Max: *What's at stake – six scenarios for 2025*. Berlin, 2020. https://www.progressiveszentrum.org/wp-content/uploads/2020/06/PGS20_Scenario-Paper_Whats-at-stake.pdf

■ Jegyzet

[1](https://uj szo.com/szalon/a-szovjetunio-20-elt-el) Simon Dávid: *A Szovjetunió (2.0) élt, él...* 2021. június 13. <https://uj szo.com/szalon/a-szovjetunio-20-elt-el>

Böcskei Balázs

Szerzők

Ablonczy Balázs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi
Intézet / Eötvös Loránd Tudományegyetem

Apor Balázs, Trinity College Dublin

Apor Péter, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

B. Kádár Zsuzsanna, Wesley János Főiskola

Baár Mónika, Universiteit Leiden

Balázs Eszter, Kodolányi János Egyetem / Kassák Múzeum

Balogh Róbert, Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Bányai Viktória, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató
Intézet / Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bartha Ákos, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi
Intézet

Békés Csaba, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi
Intézet / Budapesti Corvinus Egyetem

Bezsenyi Tamás, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / Eötvös
Loránd Tudományegyetem / Széchenyi István Egyetem

Bódy Zsombor, Eötvös Loránd Tudományegyetem / Magyar Tudományos
Akadémia – Szegedi Tudományegyetem – Eötvös Loránd
Tudományegyetem Globalizációtörténeti Kutatócsoportot

Bohus Kata, Universitetet i Tromsø

Böcskei Balázs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi
Intézet / Milton Friedman Egyetem / IDEA Intézet

Czeferner Dóra, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi
Intézet / Universität Wien

Csaplár-Degovics Krisztián, Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

Csatári Bence, Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Csicsics Anna, Eötvös Loránd Tudományegyetem

Csizmadia Ervin, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi
Intézet

Csunderlik Péter, Eötvös Loránd Tudományegyetem / Politikatörténeti
Intézet
Dés Fanni, Budapesti Corvinus Egyetem / Helyzet Műhely
Egry Gábor, Politikatörténeti Intézet
Eiler Ferenc, Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet
Farkas Ildikó, Károli Gáspár Református Egyetem
Farkas Judit, Pécsi Tudományegyetem
Fejős Zoltán, etnográfus
Fóris Ákos, Eötvös Loránd Tudományegyetem / Clio Intézet
Főzy Vilma, etnográfus
Gagyiova, Annina, Masarykova univerzita, Brno
Géra Eleonóra, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Gerőcs Tamás, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet / Helyzet Műhely
Gyáni Gábor, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi
Intézet
Gyarmati János, Néprajzi Múzeum
Hanzli Péter, Háttér Archívum és Könyvtár
Hegedűs Dániel, The German Marshall Fund of the United States
Hermann Gabriella, Budapesti Corvinus Egyetem
Hidvégi Mária, Tungstram Operations Kft.
Ignác Károly, Politikatörténeti Intézet
Kelemen Ágnes Katalin, Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České
republiky
Keller Márkus, Eötvös Loránd Tudományegyetem / Magyar Tudományos
Akadémia – Szegedi Tudományegyetem – Eötvös Loránd
Tudományegyetem Globalizációtörténeti Kutatócsoportot
Kerepeszki Róbert, Debreceni Egyetem
Kövér György, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Kund Attila, szociológus
Laczó Ferenc, Maastricht University
Lászlófi Viola, Eötvös Loránd Tudományegyetem / École des Hautes
Études en Sciences Sociales
Majtényi Balázs, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Majtényi György, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Mervay Máttyás, New York University
Mestyán Ádám, Duke University

Mikecz Dániel, Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet
Németh András, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Németh Bence, King's College London
Nóvé Béla, történész, író, dokumentumfilmes alkotó
Nyíri Pál, Vrije Universiteit Amsterdam / Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézet
Pálffy Eszter, Pécsi Tudományegyetem
Pap Szilárd István, Partizán YouTube-csatorna
Pelles Márton, Pécsi Tudományegyetem / Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum
Pinkasz András, Központi Statisztikai Hivatal / Helyzet Műhely
Piroska Dóra, Central European University / Budapesti Corvinus Egyetem
Pogány Ágnes, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Révész Sándor, Heti Világgazdaság
Révész Tamás, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet / University College London, School of Slavonic and East European Studies
Sass Magdolna, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet / Budapesti Gazdasági Egyetem
Scheibner Tamás, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet / Eötvös Loránd Tudományegyetem
Sik Endre, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet
Simándi Irén, Kodolányi János Egyetem
Sipos Balázs, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Slachta Krisztina, történész
Sz. Kristóf Ildikó, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajzi Intézet
Szapor Judit, McGill University, Montreal
Szathmári Botond, Tan Kapuja Buddhista Főiskola
Szatmári Judit Anna, Budapest Történeti Múzeum – Kiscelli Múzeum
Szegedi Péter, Forsense Intézet
Szente-Varga Mónika, Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Takács Judit, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet / Kulturwissenschaftliches Institut, Essen
Takács Róbert, Politikátörténeti Intézet
Tófalvy Tamás, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

Török Róbert, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum
Vámos Péter, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi
Intézet / Károli Gáspár Református Egyetem
Varga Bálint, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi
Intézet / Universität Graz
Vargha Dóra, University of Exeter / Humboldt-Universität zu Berlin
Verő-Valló Judit, történész-szociológus

Köszönetnyilvánítás

A szerkesztők köszönetüket fejezik ki Darvasi Ferencnek az alapos szöveggondozásért, Csordás Domonkosnak az indiai, Mestyán Ádámnak az arab és perzsa, Szegedi Mónikának a tibeti, Vámos Péternek pedig a kínai és japán nevek és kifejezések magyar átírásában nyújtott segítségével.

***

Csunderlik Péter fejezeteinek írása során a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásában részesült.

Scheibner Tamás fejezete *Az 1956 utáni menekültválság és a magyar emigráns közösségek a hidegháború idején* című, NKFI-FK-1 135586 azonosító számú pályázat támogatásával készült.

Tófalvy Tamás fejezetének írása során a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásában részesült.

Varga Bálint szerzői és szerkesztői munkáját a Magyar Tudományos Akadémia Prémium Posztdoktori Programja támogatta.

Vargha Dóra fejezete az Európai Unió Horizon 2020 kutatási és innovációs programjában, az European Research Council (ERC) által finanszírozott 949639. számú projekt keretében készült.

Név- és tárgymutató

II. Internacionálé

'Abd al-Nászir, Gamal

Adria (cég), (tenger)

Ady Endre

Afganisztán

Albánia

Alexandria

Algír

Állatkert (budapesti), (brüsszeli), (berlini)

Amazonas

Amerikai Egyesült Államok

amerikanizáció

Amszterdam

Antarktisz

antiszemizmus

apacsok

apartheid

Arad

Argentína

áruház

ashanti

Athén

Atlanti-óceán

Auschwitz-Birkenau

Ausztrália

Ausztria

Babits Mihály

Baktay Ervin

Balkán

bank

Bánság
Barcelona
Bartók Béla
Baszkföld
Bécs
Belgium
Belgrád
Ben Bella, Ahmed
Beneš, Edvard
Berlin
Bethlen István
Bicsérdy Béla
Bíró Lajos
Bolívia
Borneó
Bosznia-Hercegovina
Brassó
Brazília
Brezsnyev, Leonyid
Brüsszel
buddhizmus
Buffalo Bill
Bukarest
Bukovina
Bulgária
Burjátföld
Burma (Myanmar)
Bush, George

Cambridge-i Egyetem
Carter, Jimmy
Castro, Fidel
Ceașescu, Nicolae
Ceylon Id. Srí Lanka
Che Guevara, Ernesto
Chicago
Chile

CIA
cigányság ld. romák
cionizmus
Cleveland
Coca-Cola
Cocom-lista
Costa Rica

Csehország
Csehszlovákia
Csongrád

Dahomey
Dánia
Debrecen
Dél-Afrika
Delhi
Dél-Korea
Dél-Tirol
demokrácia
divat
Dobrudzsa
Dominika
Duczynska Ilona
Duna (-kanyar), (-völgy), (-kör), (-korzó)

Eger
Egészségügyi Világszervezet (WHO)
Egyesült Izzó (Tungsrám)
Egyesült Királyság
Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ)
Eichmann, Adolf
első világháború
emberi jogok
Engels, Friedrich
Eötvös József
Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE)

Erdély
Észak-atlanti Szerződés Szervezete (NATO)
Észak-Korea
eszkimó
eszperantó
Etiópia
eugenika
Európai Unió (EU)

Fekete-tenger
felsőoktatás
Felvinczi Takács Zoltán
Feministák Egyesülete (FE)
feminizmus (feminista)
Fenichel Sámuel
Ferenc József
Fidesz
Finnország
Fiume
fogyatékkal élők (fogyatékosok)
forradalom
Földközi-tenger
Franciaország
Franco, Francisco
Fülöp-szigetek

Galícia
Galilei Kör
Gandhi, Mahátmá
Gárdos Mariska
gazdasági válság
Genf
Germanus Gyula
Ghána
Glücklich Vilma
Gorbacsov, Mihail
Göttingen

Grönland
Grúzia
Guatemala
Guttman Béla

gyarmatáru
gyarmatosítás ld. kolonializmus
gyermekbénulás
Győr
Gyurcsány Ferenc

háború (világháborúk: ld. első világháború és második világháború)
Habsburg Miksa
hadifoglyok
Hagenbeck, Carl
Haiti
Hamburg
Harbin
Háromszék
Harvard Egyetem
Havanna
Helsinki
Helsinki Nyilatkozat
hinduizmus
Hitler, Adolf
HIV-fertőzés
Ho Si Minh
Hollandia
Hollósy József
holokauszt (Vészkorszak)
homoszexualitás (melegek)
Honduras
Hopp Ferenc
Horthy Miklós
Horvátország
Howard, Ebenezer
Hruscsov, Nyikita

Hudec (Hugyecz) László
Hugonnai Vilma

Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Vállalat (IBUSZ)

Ikarus

Ilosva

India

Indiai-óceán

indiánok

Indonézia

internet

ipar

Iparművészeti Múzeum

Irak

Irán (Perzsia)

irodalom

Írország

Isaura

iszlám ld. muszlimok

Isztambul (Konstantinápoly)

Izland

Izrael

Jangce

Japán

Jaruzelski, Wojciech

járvány

Jászi Oszkár

Jáva

Jeges-tenger

jezsuiták

jóga

Jugoszlávia (és Szerb–Horvát–Szlovén Királyság)

Julius Meinl

kábítószer (drog)

Kádár János

Kairó
Kállay Béni
Kambodzsa
Kanada
Károlyi Mihály
Kárpátalja
Katalónia
katolikus
Kelet-Ázsia
Keleti Kereskedelmi Akadémia
Kelet-Németország (NDK)
Kemal, Musztafa
kereskedelem (kereskedelmi)
kertváros
kiállítás
Kína
Kis-Ázsia
kisebbségvédelem
Klebelsberg Kunó
klíma
Kodály Zoltán
kolera
kolonializmus (gyarmatosítás)
Kolozsvár
Komintern
Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ)
kommunizmus (kommunista)
Komor Pál
Konfuciusz
Kongó
Konstantinápoly ld. Isztambul
Koppenhága
koronavírus (COVID)
Kós Károly
Kossuth Ferenc
Kossuth Lajos
Koszovó

Kosztolányi Dezső
Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST)
környezetvédelem
Kőrösi Csoma Sándor
Közel-Kelet
Közép-Ázsia
Közép-európai Egyetem (CEU)
Krím-félsziget
Kuba
kultúra (kulturális)
Kulturális Kapcsolatok Intézete (KKI)
Kun Béla
Kuvait

lakhatás
lakótelep
Laosz
lapp ld. számi
Lengyelország
Lenin, Vlagyimir Iljics
Lettország
Líbia
Liechtenstein
Litvánia
Liverpool
London
Lukács György

Madrid
Magyar Földrajzi Társaság
Magyar Kommunista Párt
Magyar Nemzeti Múzeum
Magyar Szociáldemokrata Párt ld. szociáldemokrácia
Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP)
Magyar Tudományos Akadémia
Makó
Manchester

mandzsu
Maniu, Iuliu
Mao Ce-tung
Maputo
Máramaros
Máramarossziget
Marich Ágoston
Marokkó
Marshall-program
Marx, Karl (marxista)
második világháború
May, Karl
Mekka
menekültek
Merkur Személygépkocsi Értékesítő Vállalat
Mexikó
migráció
Miskolc
misszionáriusok
Mongólia
Morvaország
Moszul
Mozambik
Mussolini, Benito
muszlimok (iszlám)
München

nácizmus
Nagy Imre
Nagybecskerek
Nagy-Britannia
Nagykároly
Nagyszeben
Nagyvárad
Namíbia
Nápoly
Nasszer Id. 'Abd al-Nászir, Gamal

NDK ld. Kelet-Németország
Németország
nemzeti tanács
Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség (WIDF)
Nemzetközi Valutaalap (IMF)
neoliberalizmus (neoliberális)
Nepál
Néprajzi Múzeum
Népszava
Népszövetség
New York (állam)
Nicaragua
Nobel-díj
Norvégia
Novara
Nők Választójogi Világszövetsége (IWSA, ill. IAW)
NSZK (ld. még Németország)
numerus clausus

nyilasok

Odessza
Olaszország
Orbán Viktor
orientalizmus
Oroszország
Oszmán Birodalom
Osztrák–Magyar Monarchia
Osztrák Lloyd
Oxfordi Egyetem

Örményország
őszirózsás forradalom (Károlyi-forradalom)

Pakisztán
Palesztina
paneltechnológia
Paraguay

Párizs
Pécs
Peking
pénzügyek
Peru
Perzsia ld. Irán
Petőfi Sándor
Philadelphia
Piłsudski, Józef
Pinochet, Augusto
Polányi család
populizmus
Poroszország
Portugália
Pozsony
Prága
Princetoni Egyetem
prostitúció
Puskás Ferenc
Pusztaszer

Rákosi Mátyás
rasszizmus
Reagan, Ronald
református
romák (cigányság)
Románia
Ruanda

Sabin, Albert
Sanghaj
Sátoraljaújhely
Schengen
Scherzer, Karl von
Schwimmer Rózsa
Sopron
Soros Alapítvány

spanyolnátha
Spanyolország
Srí Lanka (Ceylon)
St. Louis
Stockholm
Strasbourg
Stuttgart
Suzuki
Svájc
Svédország

Szabad Európa Rádió (SZER)
Szabadka
Szálasi Ferenc
számi (lapp)
Szamoa
Szamuely Tibor
Szarajevó
Szatmár (vármegye)
Szatmárnémeti (Szatmár)
Szaúd-Arábia
Szeben
Szeged
Székesfehérvár
Szenegál
Szentés
Szépművészeti Múzeum
Szerb Antal
Szerb–Horvát–Szlovén Királyság ld. Jugoszlávia
Szerbia
Sziám (Thaiföld)
Szibéria
Sziget Fesztivál
Szingapúr
Szíria
sziúk
Szlovákia

Szlovénia
szociáldarwinizmus
szociáldemokrácia (Magyar Szociáldemokrata Párt)
szocializmus
Szófia
Szomália
Szombathely
Szovjetunió
Sztálin, Joszif Visszárionovics
szuahéli
Szudán
Szuez(i-csatorna)

Tajvan
Tanácsköztársaság
Tanzánia
Társadalomtudományi Társaság
Teitelbaum, Joel
Teleki Pál
Teller Ede
Temesvár
terrorizmus
Thallóczy Lajos
Tibet
Tiencsin
Tisza István
Tito, Josip Broz
Tokió
Törökország
tőzsde
Trefort Ágoston
Trianon
Trieszt
Trujillo, Rafael
Trump, Donald
Tungsrám ld. Egyesült Izzó
turánizmus (turáni eszme, misszió)

turizmus (turisták)

Új Gazdasági Mechanizmus

Új-Guinea

Újvidék

Új-Zéland

Ukrajna

Ulánbátor

Uruguay

Üzbegisztán

Vajdaság

választójog

vallás

Vámbéry Ármin

Városliget

vegetarianizmus

Venezuela

Veres Pálné Beniczky Hermin

Vietnam

Világbank

Világifjúsági Találkozó (VIT)

Vilnius

Vlagyivosztok

Vörös Hadsereg

Wekerle-telep

Wilson, Woodrow

Winnetou

Wlassics Gyula

Xántus János

Yale Egyetem

Zágráb

Zanzibár

Zemplén

zene
Zimbabwe
Zombor
Zürich

zsidók

Tartalomjegyzék

[Címloldal](#)

[Rövidítések jegyzéke és a nem latin betűs nevek átírása](#)

[Bevezető](#)

[1869Elindul az osztrák–magyar kelet-ázsiai expedíció](#)

[1873Kolerajárvány és tőzsdekrach](#)

[1873Az első néprajzi bemutató a budapesti Városligetben](#)

[1878Ausztria–Magyarország elfoglalja Bosznia-Hercegovinát](#)

[1879Hugonnai Vilma orvosi diplomát szerez Zürichben](#)

[1882Létrejön az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Rt.](#)

[1883A Magyarországi Vegetáriánus Egyesület megalapítása](#)

[1890Megalapítják a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot](#)

[1896Az Ezredéves Kiállítás](#)

[1896Bíró Lajos kutatóútra indul Új-Guineába](#)

[1896Az Egyesült Izzó \(Tungsram\) alapítása](#)

[1900Az első Julius Meinl-üzlet Budapesten](#)

[1901Létrejön a Magyar Eszperantisták Egylete](#)

[1901Ausztria–Magyarország koncessziót szerez a kínai Tiencsinben](#)

[1902Szobrot állítanak Kossuth Lajosnak Clevelandben](#)

[1904Megjelenik Karl May Winnetouja magyar fordításban](#)

[1908Elindul a Nyugat](#)

[1909Megkezdődik a Wekerle-telep építése](#)

[1911A Társadalomtudományi Társaság vitát rendez az eugenikáról](#)

[1913A Nők Választójogi Világszövetségének kongresszusa](#)

[Budapesten](#)

[1914Az Osztrák–Magyar Monarchia hadüzenetével kitör a Nagy.](#)

[Háború](#)

[1916Bevett vallássá lesz Magyarországon az iszlám](#)

[1916A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megnyitása](#)

[1918Pusztít a spanyolnátha](#)

[1918A nemzeti önrendelkezés eszménye és a Magyar Királyság](#)

[szétesése](#)

[1918Az általános választójog bevezetése](#)

[1919A Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása](#)

[1919Horthy Miklós belovagol a budapesti Gellért térre](#)
[1919A Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum megalapítása](#)
[1919Megjelenik a Magyar Divatipar](#)
[1920A numerus clausus-törvény elfogadása](#)
[1924Magyar önszegélyező szervezet alakul Sanghajban](#)
[1924Teleki Pál a Moszul-kérdést eldöntő bizottságban](#)
[1925A bántási telepések panaszt nyújtanak be a Népszövetségénél](#)
[1925Megnyílik a Budapesti Nemzetközi Vásár](#)
[1926Megnyílik a Corvin Áruház](#)
[1928A Húzd rá, Jonny! jazzopera budapesti bemutatója](#)
[1929A nagy gazdasági világválság](#)
[1930Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Ópiumegyezményhez](#)
[1935Germanus Gyula Mekkába zarándokol](#)
[1935A Teller házaspár az Egyesült Államokba költözik](#)
[1936A magyar jezsuiták önálló missziót kapnak Kínában](#)
[1937Megalakul a Márciusi Front](#)
[1941Magyarország megtámadja a Szovjetuniót](#)
[1941Jógaiskola nyílik Budapesten](#)
[1941Megjelenik Szerb Antal A világirodalom története című könyve](#)
[1944A vidéki magyar zsidóságot Auschwitz-Birkenauba deportálják](#)
[1946Megkezdődik a magyarországi németek kitelepítése és a csehszlovák–magyar lakosságcsere](#)
[1946Joel Teitelbaum szatmári rabbi letelepszik New Yorkban](#)
[1948A Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség konferenciája Budapesten](#)
[1949Megalakul a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa](#)
[1949Világifjúsági Találkozó Budapesten](#)
[1949A Rajk-per](#)
[1950Elindul a Szabad Európa Rádió magyar adása](#)
[1952A Buddhista Misszió megalapítása](#)
[1956A magyar forradalom és a szuezi válság](#)
[1957Rafael Trujillo dominikai diktátor megnyitja országának kietlen vidékeit a „kommunista barbarizmus” magyar üldözöttjei előtt](#)
[1959A Sabin-cseppek bevezetése Magyarországon](#)
[1960Az „Afrika-év”](#)
[1960Che Guevara Budapesten](#)
[1961Az Eichmann-per](#)

[1962Puskás mesterhármast rúg a BEK-döntőben, mégis Guttman Benficája nyer](#)

[1964A Merkur Személygépkocsi Értékesítő Vállalat megalapítása](#)

[1966Észak-vietnami hallgatók a magyar egyetemeken](#)

[1967Maoista ifjúsági szervezkedés Budapesten](#)

[1968Coca-Colát gyártanak Kőbányán](#)

[1968IBUSZ-iroda nyílik Frankfurtban](#)

[1971Az első Roma Világkongresszus](#)

[1972Az algíri Olimpiai Stadion átadása](#)

[1972Megkezdődik a Békásmegyeri lakótelep építése](#)

[1973A Képzelt riport egy amerikai popfesztiválról bemutatója](#)

[1976New Yorkban megalakul a Romániai Emberi Jogokért Bizottság](#)

[1977Ikarus 281-est állítanak ki a Maputói Nemzetközi Vásáron](#)

[1979Vízum nélkül lehet utazni Ausztriába](#)

[1981A Rokkantak Nemzetközi Éve](#)

[1982Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Valutaalaphoz](#)

[1984Megkezdődik működését Budapesten a Soros Alapítvány](#)

[1985HIV-fertőzött személyt azonosítanak Magyarországon](#)

[1986A Magyar Televízió bemutatja az Isaurát](#)

[1986Nobel-díjat kap John C. Polanyi](#)

[1988Tüntetés a bős–nagygyarosi erőmű ellen](#)

[1989A szovjet rendszer bukása és a demokratikus átmenet](#)

[1991A Suzuki gyárat nyit Esztergomban](#)

[1993Az első Sziget Fesztivál](#)

[1994Somogyvámoson leteszik a Krisna-völgy alapkövét](#)

[1994Megnyílik a Józsefvárosi piac](#)

[1995Elindul az Internetto](#)

[1995A Bokros-csomag bevezetése](#)

[1997Az első Pride Budapesten](#)

[2002A tudományos közösség félsivatagként tekint a Homokhátságra](#)

[2003Carlos Pérez és Bojana Radulovics kézilabdázók világbajnoki gólkirályok lesznek](#)

[2004Magyarország csatlakozik az Európai Unióhoz](#)

[2005A Huawei gyárat nyit Magyarországon](#)

[2006Magyar élelmiszerbolt nyílik Londonban](#)

[2006Magyar nők a munkaerőpiacát megnyitó Svájc szexiparában](#)

[2006A Magyar Honvédség vezeti a Tartományi Újjáépítési Csoportot Baglában](#)

[2008Beüt a globális pénzügyi és gazdasági válság](#)

[2015Átvándorlás Magyarországon](#)

[2017A Lex CEU elfogadása](#)

[2020–?A koronavírus-járvány és hatása](#)

[Szerzők](#)

[Köszönetnyilvánítás](#)

[Név- és tárgymutató](#)

[Copyright](#)

Koncepció és szerkesztés © Laczó Ferenc és Varga Bálint, 2022

Szövegek © a Szerzők, 2022

A borítón használt grafikák forrása: Shutterstock.com

Puskás Öcsi fotója: Fortepan/Kovács Márton Ernő

A könyv a Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent
meg.

Kiadja 2022-ben a Corvina Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Király Levente, a Corvina igazgatója

Felelős szerkesztő: Darvasi Ferenc

Korrektor: Malinoczki Judit

A borítót tervezte: Karcagi Klára

Műszaki vezető: Székelyhidi Zsolt

ISBN 978 963 136 807 9

Minden jog fenntartva.